

Život v Slovenskej republike

Slovenská republika 1939 – 1945
očami mladých historikov IX

ZOSTAVIL PETER SOKOLOVIČ

ÚSTAV
PAMĚTI
NÁRODA

Život v Slovenskej republike

Slovenská republika 1939 – 1945
očami mladých historikov IX

Zostavil Peter Sokolovič

ÚSTAV PAMÄTI NÁRODA
BRATISLAVA 2010

Život v Slovenskej republike

Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IX

Zostavil Peter Sokolovič

Vydal

Ústav pamäti národa

Námestie slobody 6

817 83 Bratislava 15

www.upn.gov.sk

1. vydanie

Recenzenti

PhDr. Ivan Kamenec, CSc.

Doc. PhDr. PaedDr. Karol Janas, PhD.

Doc. PhDr. Michal Šmigel, PhD.

Zodpovedná redaktorka Katarína Szabová

Jazyková úprava Marta Bábiková

Cover design Pavel Kastl

Grafický návrh Gabriela Smolíková

Sadzba, tlač a knižárske spracovanie Robert Jurových, Nikara

© Ústav pamäti národa 2010

Všetky práva vyhradené

ISBN 978-80-89335-37-4

Obsah

<i>Na úvod</i>	8
Politika a spoločnosť	
<i>Vzťah štátu a rodiny – legislatíva k ústavnej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1939 – 1945</i> Jozef Vicen	12
<i>Několik pohledů na cestování v době I. Slovenské republiky</i> Petr Kubík	21
<i>Sčítanie ľudu z roku 1940: k niektorým aspektom organizovania a priebehu cenzu</i> Pavol Tišliar.	25
<i>Sociálno-ekonomické aspekty procesu slovakizácie v rokoch 1938 – 1941</i> Jevgen Rogovj	36
<i>Život Slovákov na obsadenom území južného Slovenska zaznamenaný na stránkach novín Slovenská jednota 1939 – 1944</i> Ján Mitáč	45
<i>Politicko-spoločenské pomery na území severného Spiša a hornej Oravy po inkorporácii v roku 1939 (do roku 1945)</i> Juraj Lepiš.	57
<i>Prejavy filosemitizmu v činnosti Dr. Vojtecha Tvrdeho</i> Jana Stráska.	63
<i>Volný čas a politika (Sonda do možností a podôb trávenia voľného času v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Prešov)</i> Martin Pekár	70
<i>Sonda do snáh štátneho aparátu v boji s nadmernou konzumáciou alkoholu v rokoch 1939 – 1945</i> Peter Sokolovič.	85
<i>Slovenské malomesto vo svetle reklamy (1939 – 1945) – na príklade Banskej Bystrice</i> Miroslav Kmeť	101
Armáda, žandárstvo a Hlinkova garda	
<i>Život slovenských vojakov na východnom fronte</i> Pavel Mičianik	112
<i>Spoločenské postavenie dôstojníkov slovenskej armády v zázemí a snaha o zvýšenie ich prestíže v rokoch 1939 – 1941</i> Peter Jašek	135

„Kde končil slovenský štát, začínalo Rusko“...

(Každodenný život v tzv. partizánskych obciach v Považskom Inovci 1944 – 1945)

Martin Lacko 145

Vojenské väznice a trestnica v slovenskom štáte

Pavol Marciš 153

Branná výchova v réžii ministerstva národnej obrany v rokoch 1943 – 1944

Igor Baka 159

Zájimová, kultúrno-osvetová a propagandistická činnosť Hlinkovej gardy
v Považskej Bystrici (1939 – 1943)

Stanislava Tomanová 174

Perzekučné aktivity 5. poľnej roty Hlinkovej gardy v Krupine a okolí
po potlačení Povstania

Anton Hruboň 193

Školstvo a kultúra

K niektorým otázkam slovenského stredného školstva 1939 – 1945

Vojtech Kárpáty 206

Školstvo na území hornej Oravy v rokoch 1939 – 1945

Martin Garek 222

Školstvo, kultúra a náboženské pomery na inkorporovanom území Spiša
v rokoch 1939 – 1945

Milica Majeriková 230

Kultúra ako jedna z dimenzií spoločenského života v Slovenskej republike
v rokoch 1939 – 1945

Mária Ďurkovská. 245

Nemecká kultúrna politika na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Náčrt problematiky

Michal Schvarc – Ľudovít Hallon 259

První antisemitské filmy v protektorátních kinech

Pavel Suk 285

Spolkový život v prvej Slovenskej republike na príklade
Slovensko-chorvátskej spoločnosti v rokoch 1942 – 1944

Martin Jarinkovič 305

Čirkev

Náboženský život gréckokatolíkov v rokoch 1939 – 1945

Peter Borza – Daniel Atanáz Mandzák 326

<i>Poznámky k šíreniu kultu sv. Cyrila a Metoda v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Nitra</i>	
Martin Hetényi – Peter Ivanič	336
<i>Vybrané aktivity biskupa Jozefa Čárskeho a ich vplyv na posilnenie „katolíckosti“ veriacich v rokoch 1939 – 1943</i>	
Richard Lipták	344
<i>Spolková činnosť evanjelickej a. v. mládeže v 1. Slovenskej republike</i>	
Peter Račko	357
 Hospodárstvo	
<i>Až na dno blahobytu (Hojnosť alebo chudoba slovenských rodín v Slovenskej republike 1939 – 1945)</i>	
Miroslav Šabol	376
<i>Vplyv pozemkovej reformy na obyvateľov východného Slovenska v rokoch 1939 – 1945</i>	
Henrich Hrehor	390
<i>„Sonda“ do problematiky hospodárskych vzťahov 1. Slovenskej republiky a Protektorátu Čechy a Morava s dôrazom na pracovné príležitosti slovenských robotníkov v „historických krajinách“</i>	
Peter Mičko	404
<i>Stav a situácia hospodárskych odvetví na východnom Slovensku v regionálnej pôsobnosti OPK v Prešove (1939 – 1945)</i>	
Martin Kubuš	413
<i>AUTORI</i>	436

Na úvod

Vydáním 9. dielu zo série publikácií Slovenská republika očami mladých historikov pokračuje Ústav pamäti národa vo svojej snahe poodhľávať menej známe a málo spracované miesta v slovenskej histórii rokov 1939 – 1945. V tomto ročníku sa nosnou témou už etablovanej značky na poli slovenskej historiografie stala problematika, ktorá bola doteraz v dielach slovenských historikov mapujúcich uvedené obdobie viac-menej obchádzaná. Doterajší výskum sa zameriaval najmä na „veľké“ dejiny a okrem malých výnimiek sa v ňom stratil či absentoval výskum zdanlivo obyčajných príbehov či udalostí, „malých“ dejín, ktoré však môžu dotvoriť celkový obraz o nanajvýš zaujímavom a mnohými kontroverzne vnímanom období rokov 1939 – 1945.

Tým zaiste nemožno poprieť nutnosť akcentovania rozhodujúcich dejinných prelomov, osobností či udalostí. Tie s určitosťou vplývali na reálnu politiku a tvorili obraz doby tak, ako sa nám javí dnes, 65 rokov od skončenia druhej svetovej vojny. Vplývali však aj na život jednoduchého človeka, jeho hospodársku situáciu, možnosti viesť plnohodnotný kultúrny či duchovný život. Dotkli sa tiež slovenských vojakov a ovplyvňovali ich život na fronte či v zázemí. Ak však pripustíme, že „veľké“ dejiny ovplyvňujú ľudskú každodennosť, môžeme túto tézu aplikovať aj opačne. Bez „malých“ dejín, „obyčajných“ ľudí by akékoľvek snahy o „veľkú“ politiku strácali zmysel. Politika by stratila svoj objekt a stala by sa bezvýznamnou, pre seba žijúcou a nepotrebnou. Obe časti histórie preto nemožno od seba oddeľovať, treba ich skúmať ako súčasť jedného celku slovenských dejín, ktoré by ani bez jednej z nich neboli kompletné.

Aj z tohto dôvodu sa Ústav pamäti národa rozhodol v 9. ročníku série Slovenská republika očami mladých historikov dať priestor práve reflexii problematiky každodenného života v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945 (v niektorých otázkach s presahom do roku 1938). Viac ako tridsiatka mladých historikov v predkladanej publikácii ponúka svoj pohľad na uvedené obdobie rámcovaný snahou o poodhalenie dejín každodennosti. Hoci sa tento termín stal v modernej historiografii veľmi používaným, ba priam sprofanovaným, predsa len je vo svojom význame plnohodnotným zhodnotením jeho obsahu. Veľké historické udalosti sa totiž nestávajú každý deň, človek však žije svoj život bez prestávky, viac či menej týmito udalosťami ovplyvňovaný. Práve tento „každodenný život“ sa stal nosnou časťou jednotlivých štúdií a jeho všestranné prejavy tematicky rámcované do piatich blokov sa snažili autori postihnúť vo svojich kapitolách.

V jednotlivých tematických celkoch historici prinášajú v mnohých prípadoch inovatívny pohľad na život v 1. Slovenskej republike. Snažia sa poodhľaliť nielen jeho spo-

ločensko-politické aspekty, ale aj jeho percepciu na úrovni armády, samostatné celky však tvoria aj školstvo a kultúra či cirkevná problematika. Práve s nimi, podobne ako s každodennými prejavmi hospodárskej situácie na Slovensku bol človek v skúmanom období konfrontovaný neustále. Na jednej strane bol jeho život ovplyvňovaný politickou situáciou, vnímal vojenské úspechy či neúspechy slovenskej armády v boji po boku nacistického Nemecka (alebo proti nemu), na druhej strane v tradične religióznom slovenskom prostredí žil viac či menej príkladným životom veriaceho občana, vnímal a hodnotil úroveň školstva a kultúry a v neposlednom rade závisel od úspechov či neúspechov slovenského hospodárstva.

Všetky aspekty života v Slovenskej republike akiste nemožno postihnúť na stránkach jednej knihy. Každodenný život je totiž téma, ktorá sa dá skúmať z rozličných hľadísk a rozličnými metodologickými prístupmi. V predkladanej publikácii však, ako to bolo načrtnuté už v predchádzajúcich riadkoch, prevažujú najmä tie oblasti, s ktorými bol človek v rokoch 1939 – 1945 konfrontovaný najčastejšie a ktoré priamo ovplyvňovali jeho prežívanie. Cieľom predkladanej práce preto aj z tohto dôvodu nemôže byť podanie vyčerpávajúceho obrazu o všetkých jeho aspektoch. To bude úlohou ďalšieho výskumu. Jej primárnym cieľom je najmä vnieť do slovenskej historiografie potrebu diskusie o nutnosti reflexie „malých“ dejín, podať čitateľovi stav výskumu k uvedenej problematike z pohľadu mladých, v mnohých prípadoch ešte len začínajúcich autorov. Práve im totiž patrí úloha vnieť do slovenskej historiografie nové impulzy. Som presvedčený, že sériou Slovenská republika očami mladých historikov sa túto úlohu podarilo aspoň sčasti naplniť.

Za to, že predkladaná publikácia uzrela svetlo sveta, patrí vďaka nielen autorom a recenzentom, ale aj bývalému ministrovi obrany Slovenskej republiky Ing. Jaroslavovi Baškovi a prednostovi Obvodného úradu v Považskej Bystrici Doc. PhDr. PaedDr. Karolovi Janasovi, PhD. Aj s ich pričinením mohla vyjsť kniha, ktorá sa, pevne verím, stane jedným z ďalších stupienkov na ceste k poznaniu našich národných dejín.

Peter Sokolovič

Politika a společnost

Vzťah štátu a rodiny – legislatíva k ústavnej starostlivosti na Slovensku v rokoch 1939 – 1945

Jozef Vicen

Sociálna politika Slovenskej republiky (SR) v danom období nadväzuje na legislatívu a spôsob prístupu k deťom v štátnej starostlivosti v predchádzajúcom období. Zachovanie kontinuity bolo významným pozitívom pre ďalší vývoj. Presvedčajú nás o tom viaceré fakty celospoločenského života z daného obdobia. Keďže problematika sociálnej politiky štátu je široký pojem,¹ budeme sondovať oblasť zásahu štátu do rodičovských práv a povinností, t. j. ústavnú starostlivosť nad mládežou na Slovensku.

Právna úprava rodinného práva, ako ho poznáme na našom území od roku 1949 na základe zákona číslo (č.) 265 s účinnosťou od 1. januára 1950,² nebola v predchádzajúcom období jednotne upravená a úplne kodifikovaná. Slovenská republika v sledovanom období mala viacero zákonov, ktoré sa dotýkali verejnej ochrany mládeže. Legislatíva bola kontinuálne prevzatá z predchádzajúceho obdobia, platné zákony a nariadenia tak pochádzali z rokov 1877, 1901, 1921, 1930, 1931, 1932.

Rodičovské práva a povinnosti voči deťom vymedzoval zákonný článok XX/1877 „o pomeroch rodičov k deťom“. Zákon chránil dieťa od prenatalného obdobia, robil rozdiely medzi právnym postavením manželského a nemanželského dieťaťa, chránil postavenie osvojeného dieťaťa. Určoval povinnosť rodičov starať sa o dieťa, vymedzoval otcovskú moc atď. Zákonné články VIII/1901 „o štátnych detských domovoch“ a XXI/1901 „o starostlivosti o deti“ možno zaradiť do skupiny právnej ochrany, keď

1 Sociálna politika je rozsiahly a mnohvrstvový problém. Nejde len o ústavnú starostlivosť, ale aj starostlivosť o duševne a telesne postihnutú mládež, ako aj dospelých ľudí. Sociálna politika má v sebe zahrnuté oblasti ako poistenie, zamestnaneckú politiku, starostlivosť o chudobných, zdravotnú starostlivosť, bytovú politiku... dobrovoľnícku starostlivosť, pestúnsku starostlivosť, ochrannú výchovu a starostlivosť. Dôležitú avšak nie jedinou úlohu tu zohrával a zohráva štát. Uvedenej oblasti sa venovali rôzne dobrovoľné organizácie, spolky, ako aj cirkev s finančnou podporou a darmi firiem a osôb, štátu.

2 Zákon č. 265/1949 Zb. o rodinnom práve.

zlyháva rodina a nastupuje štát, ktorý chráni práva dieťaťa umiestnením do ústavného zariadenia.³

Presný postup pri výkone starostlivosti a ochrane detí v inej ako rodičovskej starostlivosti obsahoval zákon č. 256/1921 Sb. z. a n. „o ochrane detí v cudzej starostlivosti a detí nemanželských“. Zákon bol novelizovaný vládny nariadením č. 29/1939 Sb. z. a n.⁴ Na základe neho bola ústavná starostlivosť zabezpečovaná systémom tzv. pestúnskej opatery, pestúnskych kolónií. V detských domovoch zostávali len deti, ktoré vyžadovali špeciálnu starostlivosť, alebo deti pred umiestnením do pestúnskej rodiny. Každé dieťa, nad ktorým bola nariadená ústavná starostlivosť, bolo zároveň pod lekárske dohľadom. Treba dodať, že nariadením ministra vnútra číslo 1/1903 B. M.⁵ bola zakomponovaná aj spoluúčasť obce na zabezpečovaní starostlivosti. Obce sa podieľali na úhrade nákladov na dieťa v zariadení, ktoré bolo vo veku 7 – 15 rokov. Reverzom o platení ošetrovného⁶ sa rodič zaväzoval prispievať na dieťa umiestnené v detskom domove konkrétnou sumou. V prípade, že rodič nemohol danú sumu uhrádzať v plnej výške alebo len čiastočne, prechádzala táto povinnosť v plnej výške na obec alebo sa obec spolupodieľala na pokrytí časti nákladov spolu s rodičom. Na príklade Detského domova v Púchove nad Váhom môžeme vidieť, že ak pohľadávky neboli pokryté, detský domov vyzýval obec, aby v zmysle platnej legislatívy tento nedostatok odstránila. V prípade, že obec nemala dostatok finančných prostriedkov, prechádzala táto povinnosť na štát. Pobyt dieťaťa v detskom domove sa končil dosiahnutím 15. roku veku. Skôr ho prepustili len na základe rozhodnutia príslušného opatrovníckeho súdu, keď dieťa nadobudlo majetok postačujúci na výživu, resp. o to požiadali osoby (rodičia, príbuzní) alebo organizácie, ktoré sa za výchovu a starostlivosť zaručili.⁷

Vysoký podiel mládeže na celkovej kriminalite po roku 1918 sa odzrkadlil v potrebe riešiť daný stav prostredníctvom zákona č. 48/1931 Sb. „O trestnom súdnictve nad mládežou“. Paragrafové znenie zákona spolu s vládny nariadením č. 195/1931 Sb. z. a n. ponechávala v platnosti legislatíva Slovenskej republiky a predstavovalo jeden z hlav-

- 3 KIZLINK, K.: Právna úprava starostlivosti o mládež (Starostlivosť o mládež a právny poriadok). In: CHURA, A. J., KIZLINK, K.: *Slovensko bez dorastu? Sociálno-peadiatrické štúdium*. Druhý diel, časť 2. Bratislava 1939, strana (s.) 953 – 969. Otcovská moc podľa zákona č. 447/1919 zanikla až v deň dospelosti dieťaťa, t. j. po dovŕšení 21. roku veku. Starostlivosťou o nemanželské deti a ich právnu ochranou, ako aj plnením alimentacyjnych povinností rodičov sa zaoberal zákon č. 4/1930 Sb. z. a n. z roku 1931 „na ochranu osôb, oprávnených požadovať výživu, výchovu alebo zaopatrenie“. FALISOVÁ, A.: *Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho*. In: ZEMKO M., BYSTRICKÝ V. (zost.): *Slovensko v Československu (1918 – 1938)*. Bratislava 2004, s. 407 – 409.
- 4 KIZLINK, K., LUBY, Š., REBRO, K.: Právne pramene. In: CHURA, A. J., KIZLINK, K. (zost.): *Slovensko bez dorastu? Sociálno-peadiatrické štúdium*, s. 1 071 – 1 120.
- 5 Tamže, s. 1 141 – 1 145.
- 6 Štátny archív (ŠA) Bytča, pobočka (p.) Považská Bystrica, fond (f.) Okresná starostlivosť o mládež (OSM), f. Púchov 1940, škatuľa (šk.) 8, nespracovaný. Reverzom o platení ošetrovného.
- 7 FALISOVÁ, A.: *Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho*, s. 407 – 409.; ŠA Bytča p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1938 – 1939, šk. 7, nespracovaný, spis: odbor detský domov V. 1938; f. OSM Púchov 1941 – 1942, šk. 10, nespracovaný. Číslo jednacie (Č. j.) 62/42; f. OSM Púchov 1943, šk. 12, nespracovaný. Č. j. 59/43 „S poukazom na § 53 a 54 nariadenia č. 1/Vc/1903 B. M. zasielame na ďalšie pokračovanie. Dieťa dovŕši 15. rok veku dňa (...) čím prestáva jeho štátna opatera“. 27. 11. 1943.; Pozri tiež Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Slovenské ústredie starostlivosti o mládež (SUSOM), šk. 4.

ných pilierov dotýkajúcich sa verejnej ochrany mládeže. Citovaný zákon bol zrušený až trestným zákonom č. 86/1950 Sb., v ktorom bola problematika dotýkajúca sa mládeže zakomponovaná do všeobecne trestnoprávných predpisov.⁸

Snem Slovenskej republiky v roku 1941 nepokladal za potrebné zjednodušiť a sprehľadniť legislatívny rámec v sociálnej oblasti, ktorý prevzal ako nástupnícky štátny útvar. Pri rokovaní o sociálnych zákonoch ich ponechával v platnosti na ďalšie obdobie, „... *nakolko dnešným pomerom dosť dobre vyhovuje*...“. Na spresnenie treba uviesť, že k určitému sprehľadneniu predsa len došlo, a to zrušením výnosov bývalého Ministerstva spravodlivosti a pravosúdia. Zákon č. 213/1941 Sl. z. „o verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru“, ako aj vyhláška ministerstva vnútra tvorili základný legislatívny rámec k potrebnému zákonu v uvedenej oblasti pri následnej komunikácii ministerstva s jednotlivými výkonnými zložkami.⁹

Ministerstvo vnútra, do ktorého kompetencie patrila verejná ochrana mládeže po roku 1939, prevzalo z predchádzajúceho obdobia nielen dobre vybudovanú organizačnú štruktúru sociálnej pomoci, ale aj jej nedostatky. Na plnenie úloh minister-

8 zákon č. 48/1931 Sb., „o trestním soudnictví nad mládeží“; V roku 1928 bolo v republike právoplatne odsúdených za zločin, prečin a priestupok 185 262 osôb, z toho 15 876 (8,56%) mladistvých a 688 (3,60%) nedospelých za priestupok podľa § 269 písm. a) trestného zákona. Najviac osôb bolo odsúdených za majetkovú trestnú činnosť (37 302 osôb), na ktorej sa mladiství podieľali 31,38% (11 707 osôb). Ako príčina sa uvádzala zlá hospodárska situácia, úpadok mravov a rodinného života. KÝR, A.: Trestání mladých pachatelů v minulosti. In: *Historická penologie. Časopis pro historickou penologii*, ročník (roč.) 2008, č. 1, s. 1–26. <http://www.institut.vscr.cz/kategorie/?k=Literatura&o=0&p=150>; Systém prevýchovy bol oveľa sofistikovanejšie prepracovaný, ako sa na prvý pohľad zdá. Bol nielen zameraný na najrizikovejšiu vekovú skupinu mládeže, ale mal aj resocializačný charakter. Dosiahnutím hranice 21 rokov sa prevýchova nekončila. „*Pretože trestnú činnosť prevádzali chlapci najviac vo veku od 16 do 18 rokov, títo tvorili najväčšiu časť chovancov polepšovne. Po ich vyučení odchádzali prepustení chovanci rovno k vojenským posádkam k vykonaniu 2 ročnej aktívnej prezenčnej služby (...). Pobyt v kasarniach, do ktorých si chovanci prinášali vypestovaný zmysel pre poriadok a disciplínu, urýchlil a dokončil prevýchovný proces, takže sa dá povedať, že v priemere 23-ročný mladý muž odchádzal do civilu a svojho občianskeho povolania – prevýchovaný.*“ Kol. autorov: *70 rokov v Hlohovci. Sedemdesiat rokov výchovného ústavu pre mládež v Hlohovci*. Hlohovec 1973, s. 40 – 41.; Zatímní předpisy o výkonnú ochranných opatření. In: *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*. NS RČS 1929 – 1933, PS, tisk 539, časť č. 3. http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/tisky/t0539_03htm.

9 *Společná česko-slovenská digitální parlamentní knihovna*. S SR 1939 – 1945, tisk 394, časť č. 3, 1. volebné obdobie. 5. Zasadanie, návrh vládneho zákona o verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru http://www.psp.cz/eknih/1939srr/tisky/t0394_03.htm.; ŠA Bytča p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1940 – 1941, šk. 9, nespracovaný, č. j. 12.066/41 H/M. Obežník č. 23. vydalo Krajské ústredie starostlivosti o mládež na Slovensku. Napríklad Obežník č. 23 Krajského ústredia starostlivosti o mládež na Slovensku zo dňa 4. 9. 1941 oznamuje Okresným starostlivostiam o mládež na Slovensku, aby v prípade prijímania detí do ústavnej starostlivosti postupovali podľa vládneho nariadenia č. 29/1930 Sb. z. a n.; na platnosť zákonov z obdobia Rakúsko-Uhorskej monarchie, napríklad: na zákonný článok XX z roku 1877 „o pomeroch rodičov k deťom“, a článok VI z roku 1885, sa odvoláva „Obežník č. 6 Krajského ústredia starostlivosti o mládež na Slovensku“ zo dňa 2. 11. 1942, zákon č. 213/1941 Sl. z. „o verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru“; ŠA Bytča p. P. Bystrica, f. OSM Považská Bystrica 1931 – 1950, šk. 1, nespracovaný, č. j. 2819/42 H/M. „Obežník č. 6 vydalo Krajské ústredie starostlivosti o mládež na Slovensku“ ako aj „Vyhláška o vykonaní zákona o verejnej ochrane mládeže“ zo dňa 17. 2. 1942. Bratislava, Edícia Sociálne aktuality č. 6.

stva¹⁰ bolo určené Ústredie sociálnej starostlivosti o mládež v Bratislave, ktoré malo vytvorenú krajskú a okresnú štruktúru. Rozhodnutia vo veci detí a mládeže, napríklad vyhlásenie dieťaťa za opustené, nariadenie ústavnej starostlivosti, ako aj rozhodnutia v trestnej veci nad mládežou vydával Poručenský súd ako inštanca I. stupňa, alebo trestný súd s mládežníckym senátom sídlil pri krajskom súde. Podklady na rozhodovanie v danej veci zasielala obec, dozorčí (dozorný) dôverník,¹¹ ktorý sa nachádzal v každej obci, ústav, kde bolo dieťa umiestnené, ako aj verejný poručník v zmysle zákona č. 213/1941 Sl. z. „o verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru“.

O umiestnení detí do ústavnej starostlivosti vždy rozhodoval súd na základe podaného návrhu. Návrh mal právo podať rodič, zákonný zástupca, škola (školský úrad), obecný úrad, okresné starostlivosti o mládež, ústav, kde bolo dieťa dočasne alebo trvale umiestnené, alebo trestný senát nad mládežou z podnetu trestného činu. Od roku 1942 mal povolenie na umiestnenie dieťaťa do pestúnskej starostlivosti a na osvojenie vydávať len verejný poručník. Poručenský súd v takomto prípade rozhodoval s konečnou platnosťou. Pred podaním návrhu o nariadení ústavnej starostlivosti žiadal verejný poručník od notárskeho úradu dôležité podklady osobitného charakteru dotýkajúce sa dieťaťa a jeho rodiny (rodný list dieťaťa, správu matričného úradu). Ku konaniu na okresnom súde vo veci samej sa písomne vyjadroval aj dozorný dôverník podaním tzv. obecného svedectva, svoje návrhy predkladala aj okresná starostlivosť o mládež.¹² Po nariadení ústavnej starostlivosti bolo úlohou okresnej starostlivosti o mládež zadováť potrebné doklady na prijatie dieťaťa do zariadenia: domovský list dieťaťa, rodný list, správu z obvodného notárstva, lekársku správu, rozsudok o vyhlásení dieťaťa za opustené a vyplniť popisný hárok (údaje o dieťati, jeho rodičoch, majetkových pomeroch, školských výsledkoch).¹³ Rodič nebol z celého procesu vylúčený. V prvom rade boli potrebné jeho vyjadrenia pred notárom alebo pri okresnej starostlivosti o mládež, aby boli zaznamenané dôvody na umiestnenie dieťaťa do ústavnej starostlivosti. Netýkalo sa to prípadov, keď bolo dieťa vyhlásené za opustené, vtedy nebolo potrebné vyjadrenie rodiča, pretože by to odporovalo podstate veci samej. Okrem povinnosti prispievať na výživu a ošatenie podľa Reverzu „o platení ošetrovneho“, mu zostávalo právo stretávať sa s dieťaťom, ak nebolo umiestnené v štátnom detskom domove. Reverzom „o vzdaní sa

10 Do roku 1938 uvedená problematika patrila do rezortu Ministerstva sociálnej péče v Prahe, v roku 1938 sociálnu problematiku zastrešovalo Ministerstvo sociálnej starostlivosti a verejného zdravotníctva. V období Slovenskej republiky problematiku verejného poručníctva, ochranu mládeže riešilo Ministerstvo vnútra, sociálne oddelenie v spolupráci s inými ministerstvami. Napríklad Vyhlášku o vykonaní zákona o verejnej ochrane mládeže vydalo Ministerstvo vnútra v spolupráci s Ministerstvom pravosúdia. Vyhláška o vykonaní zákona o verejnej ochrane mládeže. Bratislava, s. 6.; tiež; V Obežníku č. 16. Zemské ústredie pečlivosti o mládež na Slovensku Bratislava, č. j. 6911/39 N/M zo dňa 4. VII. 1939. Okresným starostlivostiam o mládež na Slovensku oznamuje, „že ministerstvo vnútra /sociálny rezort/ rozhodlo, telesne vadné deti – mrzáčkovia, prehlásené poručenským súdom za opustené, boli umiestňované na náklad štátu v odbornom ústave pre zmrzačených v Bratislave.“ In: ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1937 – 1938, šk. 7, nespracovaný. Spis: Obežníky.

11 Tamže, šk. 6, nespracovaný. Okresná starostlivosť o mládež v Púchove, č. 95/38, značka XI.

12 Tamže, nespracovaný, č. j. 186/1938.

13 ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1938 – 1939, šk. 7, nespracovaný; f. OSM Púchov 1940, šk. 8. Popisný hárok o pomeroch dieťaťa, ktoré potrebuje trvalej ochrany a pomoci.

vlivu na dieťa, ktoré má byť umiestnené v cudzej pečlivosti“, sa rodič vzdával svojich zákonných právomocí a splnomocňoval potrebný zastupiteľský úrad alebo zariadenie, aby konali a rozhodovali vo veci výchovy a starostlivosti maloletého dieťaťa.¹⁴

Poručenský súd rozhodoval o nariadení ústavnej starostlivosti vždy, ak išlo o dieťa (nedospelého) do 14. roku veku. Toto kritérium sa opieralo o zákon č. 48/1931 Sb. „o trestnom súdnictve nad mládežou“. ¹⁵ Poručenský súd rozhodoval aj vo veciach mladistvých (vek od 14 do 18 rokov), ak bol v trestnom konaní z trestu oslobodeným alebo bolo trestné konanie zastavené a bolo opodstatnené nariadiť ochranné opatrenie. Uvedené opatrenie malo za cieľ eliminovať, zamedziť alebo odstrániť asociálne patologické javy v správaní mladistvých. Jeden z prostriedkov bol ochranný dozor, ktorým sa zaisťoval dohľad nad výchovou mladistvého vo vlastnej rodine s možnosťou určitých obmedzení v spôsobe života. Ochranná výchova znamenala umiestnenie mladistvého do výchovného (výchovňa) alebo liečebného ústavu. Uvedené opatrenia bolo možné kombinovať. Trestný súd, senát mládeže, mohol nariadiť tie isté ochranné opatrenia, a to len vtedy, ak uznal mladistvého vinným, alebo ak bolo trestné konanie zastavené. Ochranné opatrenie trvalo maximálne do 21. roku veku. Tresty do šiestich mesiacov odňatia slobody boli vykonávané v samostatných oddeleniach väznic, ktoré boli určené ministerstvom pravosúdia alebo s jeho súhlasom sa trest realizoval v ústavoch, ak na trest nadväzovala ochranná výchova. Tresty nad šesť mesiacov odňatia slobody sa vykonávali v polepšovniach.¹⁶

O tom, že uvedený model bol skostnatený, ťažkopádny, byrokratický už pred rokom 1939 nás presvedčajú viaceré štúdie.¹⁷ Odborníci sa o danej problematike vyjadrovali s cieľom poukázať na systémové chyby, ako napr. prenášanie kompetencií pri rozhodovaní, zdĺhavý proces zadovážania dokladov pred umiestnením, až po neznalosť zákona sudcami pri rozhodovaní vo veci samej.

Pestúnske rodiny aj naďalej tvorili dôležitý prvok pri nariadenej ústavnej starostlivosti. Prevzatý model z I. Československej republiky (ČSR) v sledovanom období je charakteristický rozdielnym prístupom okresných detských domovov, kde umiestnené deti mali umožnený kontakt so svojimi rodinami a rodičmi, a štátnym detským domovom, „*toto urobiť nemôže. Dieťa, ktoré je na návrh v štátnom detskom domove umiestnené, je od nás ďaleko a dané štátnym detským domovom na výchovu v rodine,*

14 Viď poznámku č. 20.; pozri ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1940, šk. 8, nespracovaný. Reverz (záväzná prehlásenie) o vzdaní sa vlivu na dieťa, ktoré má byť umiestnené v cudzej pečlivosti.

15 zákon č. 48/1931 Sb. z. a n., „o trestním soudnictví nad mládežou“ v hlavě 1 § 1 ods. 1) Osoby, které v čase spáchání trestného činu nedovršili štrnásteho roku svojho veku (nedospeli), nie sú zodpovedné podľa trestných zákonov. V § 1 ods. 2) zákon uvádza, kto v prípade spáchania trestného činu nedospelým rozhoduje o ďalšom opatrení. Je ním poručenský súd.

16 ZAVŘEL, L.: Co bude s ochrannou výchovou. In: *Úchylná mládež. Revue pro pedopathologii nápravnou pedagogiku sociální péči o mládež úchylnou*. Praha. Roč. XIII, 1937, č. 1 – 2, s. 15 – 20.; zákon č. 48/1931 Sb. z. a n., o trestním soudnictví nad mládežou.

17 SCHNEIDER, J.: Na razcestí. In: *Úchylná mládež. Revue pro pedopathologii nápravnou pedagogiku sociální péči o mládež úchylnou*. Praha. Roč. XVII, 1941, č. 3, s. 108; LAUSCHMANOVÁ, M.: Zkušenosti z trestního soudnictví nad mládeží. In: *Úchylná mládež. Revue pro pedopathologii nápravnou pedagogiku sociální péči o mládež úchylnou*. Praha. Roč. XV, rok 1939, s. 99 – 104.; HERFORT, K., KETTNER, J., ZEMAN, J.: O systém, plán a soustředění. In: *Úchylná mládež. Revue pro pedopathologii nápravnou pedagogiku sociální péči o mládež úchylnou*. Praha. Roč. XIII, 1937, č. 1 – 2, s. 1 – 2.

o ktoré sa rodič podľa predpisov štátneho detského domova ani dozvedieť nemôže“.¹⁸ Karol Kizlink vo svojej štúdií¹⁹ poukazuje na to, že jedným z problémov československej spoločnosti bolo hromadné umiestňovanie detí do štátnych detských domovov, ako aj fakt, že mnohé pestúnske rodiny prijatím dieťaťa, detí do starostlivosti hľadali v tomto finančný prínos do vlastnej rodiny. Na Slovensku pretrvával nedostatok vhodných pestúnskych rodín. V slovenských rodinách, ktoré žiadali o vykonávanie pestúnskej starostlivosti, dominoval hospodársky záujem. Aj napriek tomu sa k uvedenému modelu, t. j. ústavnej výchove vykonávanej v pestúnskych rodinách, prikláňali odborníci – pedagógovia, lekári atď.²⁰

V porovnaní s predchádzajúcim obdobím,²¹ aj napriek podstatným zmenám po strate územia, sa na Slovensku po 14. marci 1939 neprerušilo poskytovanie ústavnej starostlivosti. Na základe vládneho návrhu finančného zákona Slovenskej republiky, ktorým sa určuje štátny rozpočet na rok 1944,²² v časti venovanej ministerstvu vnútra môžeme sledovať rozmiestnenie a rozvrstvenie sociálnych štátnych zariadení pre deti a mládež. Štátne detské domovy sa nachádzali v Horovciach a Bratislave. Bratislavský štátny detský domov bol v roku 1943 premiestnený do priestorov Okresného detského

18 ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. OSM Ilava 1936 – 1950, šk. 3, nespracovaný. Zápisnica zo dňa 24. apríla 1940, valné zhromaždenie Okresnej starostlivosti o mládež v Ilava, s. 107 – 113.

19 KIZLINK, K.: *Právna úprava starostlivosti o mládež (Starostlivosť o mládež a právny poriadok)*. In: CHURA, A. J., KIZLINK, K. (zost.): *Slovensko bez dorastu? Sociálno-peadiatrické štúdium*, s. 955.

20 FALISOVÁ, A.: *Medzivojnové Slovensko z pohľadu zdravotného a sociálneho*, s. 409. Rodine, ktorej bolo dieťa zverené do pestúnskej starostlivosti, vyplácal štát na úhradu spojenú s výkonom starostlivosti mesačne sumu: „na deti do 2 rokov 100 Kč, od 2 do 6 rokov 40 Kč, od 6 do 10 rokov 25 Kč a od 10 do 15 rokov 15 korún. Dvakrát do roka zo štátnych príspevkov boli zakúpené pre dieťa šaty, obuv a školské pomôcky“.

21 Tamže, s. 410 – 411. Na porovnanie: V roku 1922 boli zriadené na území Slovenska len dva štátne detské domovy v Košiciach a Rimavskej Soboty. Z verejných prostriedkov bol financovaný sirotinec v Slovenskej Lupči. Župné sirotince sa nachádzali v Beckove, Radvani a Spišskej Novej Vsi. Pôsobil tu celý rad sirotincov, ktoré spravovala katolícka cirkev, evanjelická cirkev, ako aj náboženská židovská obec. V roku 1936 boli na Slovensku detské domovy v B. Bystrici, Bratislave, Veľ. Bytči, D. Strede, Holíči, Michalovciach, Nitre, Prešove, Púchove, Kremnici, Prievidzi, Topoľčanoch, Sabinove, Zvolene. V medzivojnovom období na Slovensku ďalej existovali ústavy pre hendikepované deti – nevidiace bolo možné umiestniť v ústavoch v Prešove a Levoči, hluchonemé deti bolo možné umiestniť do ústavu v Bratislave, Kremnici (filiálka v Kláštore pod Znievom) a Jelšave. Jediným zariadením na Slovensku pre neprispôsobivú mládež (len chlapcov) bol Komenského ústav v Košiciach. Pozri ŠA Bytča pobočka P. Bystrica, f. OSM Púchov 1937 – 1938, šk. 6, nespracovaný. Obsahuje Obežník „Záchrana“ spolok pre ochranu žien a dievčat na Slovensku so sídlom Bratislava, Palisády č. 47, ktorý okrem iného uvádza: „Činnosť spolku „Záchrana“ dovŕšila tohto roku 10. výročie. (...) v Bratislave má spolok svoje ústredie pre celé Slovensko (...) Ďalej pozorovňu pre mladoletú nezletilú dievčenskú mládež túlavú, ktorú po vyšetroaní odborníkov a rozhodnutia súdov bývajú najčastejšie umiestňované v našej Dievčenskej vychovateľni v Likieri-Hňušta. (...) Prvá Dievčenská vychovateľňa spolku „Záchrana“ v Likieri-Hňušta bola otvorená 15.IX.1933. Teraz je v ústave 134 chovaniček.“ Obežník je bez podpisu, pečiatky, bez dátumu.

22 *Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentní knihovna*, S SR 1939 – 1945, tisk 844, 1. volebné obdobie. 10. Zasadanie. Návrh vládneho finančného zákona Slovenskej republiky http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0844_00.htm.

domova v Púchove nad Váhom.²³ „Pod vedením a dozorom Ministerstva vnútra a za finančnej podpory štátu pracujú aj detské domovy dobrovoľných organizácií a celý rad cirkevných sirotincov“. Siroty a polosiroty boli umiestňované do sirotincov v Radvani nad Hronom, Spišskej Novej Vsi a Beckove. Hluchonemé deti bolo možné umiestniť do ústavov v Bratislave, Kremnici a Dubnici nad Váhom, odkiaľ bol neskôr ústav premiestnený do Prešova. Nevidiace deti bolo možné umiestniť v ústave v Levoči. O slabomyseľné školopovinné deti sa staral ústav v Trenčíne a Spišskej Novej Vsi, ústav v Petroviciach a Útulňa sv. Jozefa v Turzovke. Epileptická školopovinná mládež bola umiestňovaná v ústave v Cajle. Ústav pre nevyliciteľne chorých bol v roku 1943 zriadený v Pohorelskej Maši. Pre žobravú a túlavú mládež slúžil domov v Čeklísi a Modre, ďalej tu bol výchovný ústav v Slovenskej Lupči a Bytčici pri Žiline (v tejto kategórii treba rátať aj s ústavom v Ilave). V rámci boja proti prostitúcii bol vybudovaný okrem ústavu v Bytči pri Žiline Ženský výchovný ústav v Bojkovej pri Jablonici a dievčenské domovy v Bratislave.

Starostlivosť o mládež na území Slovenska sa stala naliehavým problémom koncom 19. a začiatkom 20. storočia. Jedným z problémov bol vysoký podiel mládeže na celkovej kriminalite. Právny poriadok pred rokom 1938, ako aj do roku 1945 sa zaoberal nielen trestnoprávnou rovinou, ale aj nápravnými prostriedkami,²⁴ ktoré boli zamerané na skupinu mládeže označovanú ako „*mravne vadná*“.²⁵ Ústavnú formu ochrannéj vý-

23 ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1943 – 1944, šk. 15, nespracovaný obsahuje dokumenty č. j. 15471/1943/H/F. zo dňa 24. 8. 1943 a č. j. 531-17/7-5/43 zo dňa 20. 8. 1943, ktorými ministerstvo vnútra prikazuje uvoľniť priestory Okresného detského domova Púchov n/V z dôvodu premiestnenia Štátneho detského domova v Bratislave. Dôvody premiestnenia štátneho detského domova dokumenty neuvádzajú. Okresný detský domov bol zrušený.

24 Konkrétne pre územie Slovenska platili predpisy zákonných čl. XXXVI/1908 „o zmene a doplnení trestných zákonníkov a trestného poriadku“ (trestná novela) a VII/1913 „zákon o súdoch mládeže“. Obidva legislatívne rámce mali po obsahovej stránke mimoriadny význam pre neskorší vývoj ústavnej starostlivosti. Na základe zákonného čl. XXXVI/1908 bola zákonom upravená Košická kráľovská polepšovňa (Výchovný ústav pre mladistvých delikventov), ktorá začala pôsobiť od roku 1902. Nariadením vlády republiky Československej č. 609/1918 zo dňa 14. 11. 1919 bolo zariadenie premenované na Komenského ústav v Košiciach.

25 Pojem „*mravne vadná*“ mládež je bežný terminologický pojem z odboru pedopatológie z prvej polovice 20. storočia. Z legitímácie pre dôverníkov okresnej starostlivosti o mládež sa dozvedáme, že dôverník zaraďuje mládež podľa telesných a duševných porúch: a) *deti ochrany potrebné – mravne nezavadné a zdravé, siroty, polosiroty, nezákonné deti, deti rodičmi opustené, týrané, deti ohrozené veľkým nedostatkom, zlým prostredím, nákazlivou chorobou niektorého člena domácnosti, deti bez dohľadu atď.*; b) *mravne vadné – mravne narušené, ohrozujúce mravnosť súrodencov a okolitých detí, detí túlavé, žobrajúce, spustlé, stíhané trestným súdom, policajnými úradmi pre krádež a pod.*; c) *telesne vadné – (...)*; d) *duševne vadné...* ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1938 – 1939, šk. 7, nespracovaný. Sberný spis: značka I.; Uvedený pojem zahŕňa dve skupiny handicapovaných, ktorí si vyžadujú odlišnú terapeutickú starostlivosť. Do prvej skupiny patrila „*špatně vychovaná a pustnoucí mládež, která vyžaduje umístění do vychovateleň*“. Druhá skupina predstavuje deti neuropsychopatické. Pozri: VALOVÁ, M.: *Speciální pedagogika v meziválečném období. K obrazu speciální pedagogiky v časopise Uchylná mládež v letech 1925 – 1938*. Diplomová práca. Brno 2006, s. 20.

chovy v roku 1937²⁶ bolo možné realizovať v dvoch zariadeniach: pre chlapcov v Komenského ústave v Košiciach (kapacita 300 miest), pre dievčatá v súkromnom ústave Záchrana v Likieri (kapacita 130 miest).²⁷ Pre odstúpenie územia Slovenska Maďarsku po Viedenskej arbitráži v roku 1938 bol Komenského ústav prevezený z Košíc v novembri 1938 najskôr do Ružomberka a po dvoch týždňoch ústavu prideliť časť budovy väznice v Ilave. V uvedenej inštitúcii chlapčenský ústav pôsobil do konca vojny pod názvom Štátny výchovný ústav v Ilave.²⁸ Ďalší vývoj súkromného dievčenského ústavu Záchrana v Likieri po Viedenskej arbitráži v novembri 1938 zatiaľ nemáme zmapovaný.

Súčasťou sociálnej politiky štátu bolo nielen riadiť a riešiť sociálne otázky, ale aj vychovávať sociálnych pracovníkov. „Kvalifikované sociálne pracovníce vychádzajú do života a odborných škôl v Turč. Sv. Martine a v roku 1943 aj z Bratislavy. Vzhľadom na veľký nedostatok sociálnych pracovníč boli zriadené 6-mesačné kurzy pre výpomocné sociálne sestry v Bratislave.“²⁹

Slovenská republika prevzala z predchádzajúceho obdobia fungujúci systém sociálnej pomoci obyvateľom. Kontinuita v sociálnej oblasti bola o to dôležitejšia, že sa dotýkala skupiny obyvateľstva, ktorá potrebovala odbornú pomoc, lebo sama nedokázala riešiť svoje problémy. Nasledujúcimi legislatívnymi krokmi sa umocnila úloha štátu na úkor neštátnej sociálnej siete. Na jednej strane štát perzekvoval a represívne postihoval určité skupiny obyvateľstva,³⁰ a na strane druhej sa snažil zabezpečiť sociálne

26 Presný počet mladistvých, ktorých ochranná výchova sa vykonávala v uvedenom roku, nepoznáme. Zo štatistiky Zemskej starostlivosti o mládež z roku 1935 pre približné posúdenie vieme, že ochranná výchova sa realizovala u 549 chlapcov a 174 dievčat. ZAVŘEL, L.: Co bude s ochrannou výchovou. In: *Úchylná mládež. Revue pro pedopathologii nápravnou pedagogiku sociální péči o mládež úchylnou*. Praha. Roč. XIII, 1937, č. 1 – 2, s. 20.

27 Tamže, s. 20.

28 Správa ministerstva pravosúdia slovenskej vláde z 13. 12. 1938 poukazuje, že v dňoch 28. a 29. 10. 1938 boli do ilavskej väznice umiestnení maďarskí teroristi. V uvedenom období bol už v ilavskej väznici umiestnený Komenského ústav, evakuovaný z Košíc. In: DEÁK, L. (zost.): *Viedenská arbitráž 2. november 1938. Dokumenty III. rokovania (3. november – 4. apríl 1939)*. Martin 2005, dokument č. 73, s. 169 – 170. 13. december 1938, Bratislava. Ministerstvo pravosúdia žiada slovenskú vládu vyriešiť otázku uväznených maďarských teroristov v Ilave, ktorí boli zatknutí na území Karpatskej Ukrajiny; *Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentní knihovna*, SNR 1946 – 1948, časť 7/12, stenoprotokoly, 5. schůze z 24. 2. 1947. <http://www.psp.cz/eknih/1946snr/stenprot/005schuz/s005007.htm>; *Slovenský zákonník*, 1940, č. 333, nariadenie s mocou zákona zo dňa 11. 12. 1940 sa menilo vládne nariadenie č. 609/1919 Sb. z. „Vláda Slovenskej republiky podľa §44 zákona č. 185/1939 Sb. Z. nariaďuje: vládne nariadenie č. 609/1919 Sb. z. a n. sa mení takto: čl. I. ustanovenie § 2 sa zrušuje a nahradzuje sa týmto znením Komenského ústav, premiestnený do Ilavy, bude mať názov „Štátny výchovný ústav v Ilave“; SNA, f. Policajné riaditeľstvo v Bratislave, šk. 741, oz. spisu 443/ 26 – 4072, č. 6400/ 1a – 1939 – Úprava MV o zaisťovacom tábore; *Slovenský zákonník*, 1939, č. 32/1939 Sl. z. z 23. 3. 1939.

29 *Spoločná česko-slovenská digitálna parlamentní knihovna*, S SR 1939 – 1945, tisk 844, 1. volebné obdobie. 10. Zasadanie. Návrh vládneho finančného zákona Slovenskej republiky http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0844_00.htm

30 KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945. K pôsobeniu mocenského – represívneho aparátu a režimu*. Bratislava 1999, s. 52, s. 56, s. 73 poznámka 14.; *Slovenský zákonník*, 1939, č. 32/1939 Sl. z. z 23.3. 1939; *Slovenský zákonník*, 1944, č. 50/1944 z 11. 5. 1944 § 16.; SNA, f. Národný súd, A – 872, TN ľud 49/45 P. Starinský. č. 18251/ 3c – 1941.; SNA, f. „S“, šk. S – 425 – 2, č. 30862/ 3a – 1941.; SNA, f. Policajné riaditeľstvo Bratislava, šk. 741, oz. spisu 443/ 26 – 13074, č. 501/ 41 z 5. 8. 1941.; ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. Okresný úrad Ilava, šk. 59, č. 117/ 1943.

istoty inej skupine obyvateľov.³¹ Štát si uzurpoval právo rozhodovať o výchove a zabezpečení starostlivosti deťom, riadiť úlohy, ktoré boli dovtedy v kompetencii dobrovoľníckych organizácií, napríklad zbierky. Takýto postup štátu privádzal ľudí do čoraz väčšej pasivity a polohy prijímateľov sociálneho zabezpečenia.³²

Určitý posun v riešení sociálnej politiky znamenal spomínaný zákon č. 213/1941 Sl. z. „o verejnej ochrane mládeže, verejnom poručníctve a úprave ochranného dozoru“. V negatívnom slova zmysle sociálnu politiku štátu aj na základe uvedeného zákona môžeme chápať ako preferovanie úlohy štátu pred neštátnymi zložkami sociálnej sféry. V štátnej sociálnej politike je pozitívom, ak sú jasne zadané a posilnené niektoré riadiace a rozhodovacie funkcie. Vyššie uvedený zákon spĺňa aj tieto parametre, napríklad v § 3, § 4 atď. Pri zachovaní princípu intenzívnej spolupráce všetkých zložiek, ktoré vykonávali sociálnu politiku: štát, cirkev, dobročinné združenia, v období rokov 1939 – 1945, by sa dosiahol stav z obdobia I. ČSR.

System sociálnej starostlivosti štátu v ktoromkoľvek režime predstavuje jeden z účinných nástrojov presadzovania svojej politiky. Na druhej strane využívanie sociálneho zabezpečenia občanmi, prijímateľmi je postavené na akceptácii režimu.

31 KAMENEC, I.: *Slovenský štát*. Praha 1992. s. 87 – 99.

32 ŠA Bytča, p. P. Bystrica, f. OSM Púchov 1943 – 1944, šk. 15, nespracovaný. *Zásady a pokyny k zbierke „Dňa slovenskej rodiny“*.

Několik pohledů na cestování v době I. Slovenské republiky

Petr Kubík

Vývoj cestování prodělal ve 20. století peripetie podobné mezinárodní situaci v Evropě. Před rokem 1914 existovala téměř neomezená svoboda a volnost cestování po evropském kontinentu s výjimkou carského Ruska (kvůli jeho vnitropolitickým bezpečnostním problémům). Po válečném přerušení tento stav víceméně pokračoval po roce 1919 opět s výjimkou Ruska, tentokrát bolševického. Ovšem hodně států přijímalo zákony o cestování, které zaváděly možnost restrikcí ve vydávání pasů a víz. V Československé republice (ČSR) to byl zákon číslo 55/1928 Sb.¹

Po vzniku samostatného Slovenska převzal nový stát tento československý zákon i veškeré platné dohody o bezvívovém styku s většinou států světa. Dosavadní československé pasy byly opatřeny slovenským přetiskem. Potíže nastaly jen při cestách do Protektorátu Čechy a Morava, kde mimo malý pohraniční styk musel mít cestující vstupní povolení od německého konzulárního úřadu v Bratislavě.²

Zásadní změna nastala po vypuknutí války v Evropě. Vyhláškou Ministerstva vnitra (MV) z 13. 9. 1939 byla zavedena pro cizince všeobecná vízová povinnost. Vydávání víz měly zajišťovat zastupitelské úřady. Víza se členila na obyčejné vízum – na obyčejný pas, diplomatické vízum – na diplomatický pas a osobitné vízum – na osobitný pas. Dále na vstupní a průchozí a jednorázové či vícerázové. Žadatel musel vyplnit dotazník, vyslanectví zkoumalo účel cesty, někdy byl třeba předběžný souhlas z Ministerstva zahraničních věcí (MZV). Zastupitelské úřady měly povinně dávat měsíční výkazy víz do centrály v Bratislavě.³ V důsledku těchto opatření analogicky vyplynula vízová povinnost i pro Slováky cestující do zahraničí, například Itálie zavedla vízovou povinnost pro Slovensko 17. 9. 1939.

1 RYCHLÍK, J.: *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu 1848 – 1989*. Praha 2007, strana (s.) 15.

2 Tamtéž, s. 18.

3 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) MZV, skatule (sk.) 255, vyhláška MV z 13. 9. 1939. Povinnost dodávat výkazy se buď nedodržovala nebo se jich spousta ztratila, v každém případě je jich dochována ve fondu MZV jen část.

Vízová povinnost zcela určitě snížila cestování na Slovensko i ze Slovenska, přesto během roku 1940 narůstalo znepokojení slovenských úřadů z množství osob cestujících na Slovensko hlavně z Německé říše a Protektorátu, často s malichernými důvody, dokonce se mezi nimi nacházeli i Židé. Pasy a víza získávali cestující relativně snadno od slovenských zastupitelských orgánů i německých úřadů. Číselně vyjádřeno udělilo za rok 1940 slovenské vyslanectví v Berlíně 14 127 víz, konzulát ve Vídni 13 376 víz a generální konzulát v Praze 20 274 víz.⁴ Pro rozpočet MZV to sice přinášelo slušný příjem odhadovaný na 5 140 000 Ks,⁵ ale celkově na Slovensku panovala obava z přetížení zásobovací situace množstvím cestujících.⁶ 22. 10. 1940 se konala v Bratislavě velká porada zástupců MZV, MV, Ministerstva národnej obrany (MNO), Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) a Policejního ředitelství o vydání směrnic zamezujících zvýšený pohyb. Usnesla se na téměř úplném zamezení cestování Neárijcům, z Protektorátu a Německa se měly povolovat cesty za hospodářským účelem a léčebně odůvodněné případy.⁷

Skutečně roku 1941 počet víz vydaných konzulárními úřady na území Říše poklesl v Berlíně na 10 638, ve Vídni na 8 726 a v Praze dokonce na 6 200.⁸ Z druhé strany ovšem existoval tlak ze strany majitelů slovenských lázní na udržení alespoň minimálního počtu hostů z ciziny, zájem měli hlavně na návštěvnících z neutrálních zemí. To se jim v letech 1939 – 1941 relativně dařilo.⁹

Rok 1941 přinesl zásadní změny ve vydávání a vzhledu slovenských cestovních dokumentů. K 1. 7. 1941 vyšla *Pasová a vízová inštrukcia MZV a zastupitelských úradov Slovenskej republiky* (SR). Instrukce nejprve popisovala nový vzhled cestovního pasu v řeči slovenské a německé. Pasy se členily na pět typů: 1. národní (řádný) pas v barvě modré výlučně pro občany SR, mohl být i rodinný pro nejbližší rodinné příslušníky; 2. dočasný pas pro věrohodné osoby bez občanství SR v barvě růžové (mohly to být osoby s více než desetiletým pobytem v cizině, vdané do zahraničí, apod.); 3. hromadný pas pro zájezdy tvořené občany SR, po předcházejícím souhlasu MZV a příslušného vyslanectví; 4. diplomatický pas pro osoby požívající výhody mezinárodního práva, pro přesně popsany okruh lidí v diplomatické službě a jejich rodiny; 5. osobitný (zvláštní) pas pro osoby požívající v menší míře diplomatické výhody, pro nižší úředníky MZV, dalších ministerstev a zastupitelských úřadů. Žadatel o vydání pasu musel předložit dvakrát vyplněný dotazník s třemi fotografiemi, svědectví o slovenském státním občanství, rodný list, vojenský doklad a pokud žádal na zastupitelství tak ještě přihlašovací lístek k pobytu v cizině. Poplatky činily 5 Ks za pas, 0,50 Ks za formulář a kolký 8 Ks a 5 Ks. Doba vydání se omezovala na maximálně pět let. Důležité je, kdo mohl pasy vydávat: pasový úřad I. stolice (okresní úřad), policejní ředitelství, státní policejní úřady, MZV pro své zaměstnance, zastupitelské úřady pro občany v zahraničí.¹⁰

4 SNA, f. MZV, sk. 85. Pro srovnání, za tutéž dobu udělilo slovenské vyslanectví v Bukurešti 1 375 víz, v Římě 152 víz, v Bernu 60 víz a v Madridu 3 víza. Z dalších vyslanectví čísla nejsou.

5 Korun slovenských.

6 SNA, f. MZV, sk. 72.

7 SNA, f. MV, sk. 739, č. 182218.

8 SNA, f. MZV, sk. 85. Na prvním místě se tak ocitlo vyslanectví v Budapešti s 13 959 vízy. Pro Budapešť ovšem nejsou čísla pro rok 1940.

9 RYCHLÍK, J.: *Cestování...*, s. 19.

10 SNA, f. MZV, sk. 255, pasová a vízová inštrukcia MZV a zastupitelských úradov z 1. 7. 1941.

Množství úřadů, které mohly vydávat pasy, nebylo novou věcí. Tato praxe se táhla celou dobu a navazovala i na předválečné úřadování. Logicky z toho plyne obrovská roztržitost evidence a dnešní téměř nemožnost plně rekonstruovat, komu a kam byly pasy vydávány.

Potíže dělaly roku 1941 i později slovenským úřadům hlavně osobitné pasy. Jejich vydávání se záhy začalo vymykat kontrole. Již 10. 9. 1941 přistoupilo MZV k pokusu o jejich omezení. Rozeslalo všem ministerstvům nový přípis o vydávání osobitných pasů, kde vyzývalo k pečlivému posuzování důležitosti případů, ať všude sepíše odpovědné osoby, které mohou podávat žádosti.¹¹ Nedodržovala se ani směrnice o nutnosti předběžného souhlasu MZV k cestám do zahraničí pro osoby, spolky i zájezdy. V zimě 1941/1942 Předsednictvo vlády na požádání MZV dvakrát vyzývalo všechny ústřední instituce k nápravě, první výzva odezněla 3. 12. 1941, druhá pak 4. 2. 1942.¹²

Cizinci cestující na Slovensko měli v podstatě trojí možnost získání slovenského víza. V první, základní možnosti, vyplnil žadatel dotazníky, zastupitelství je poslalo do Bratislavy na MZV, to je dalo na posouzení ÚŠB a pak se poslaly zpět se souhlasem či nesouhlasem. Zastupitelství pak vydalo či nevydalo vízum. Druhou, rychlejší možností, bylo přímé vydání víza vyslanectvím na základě zplnomocnění v neodkladných případech. Třetí možností, ovšem jen pro vyvolené osoby, bylo okamžité vydání víza vyslanectvím na základě verbální nóty od místního ministerstva zahraničí. Druhou možností, která se pravděpodobně rozmáhala, omezil výnos MZV z 3. 5. 1942. V něm se pravilo, že z vážných politických důvodů je nepřípustné vydávání víz pro turistické, lázeňské a méně důležité rodinné účely. Pod podmínkou dodatečného hlášení do centrály se mohou udělovat víza na diplomatická jednání, z vážných rodinných důvodů či na uvážení přednosta úřadu. Vše ostatní, tedy i obchodní cesty, podléhá předcházejícímu souhlasu z Bratislavy. Ještě výraznější zpřísnění následovalo o půl roku později. Od 6. 10. 1942 platilo, že vyslanectví mohou bez souhlasu vydávat víza jen držitelům diplomatických pasů, jinak musí alespoň telegraficky žádat o souhlas, ojedinele ihned dodatečně.¹³

Tyto zmíněné restriktce nebyly ovšem jediné. Mnohé reagovaly na vývoj mezinárodní situace v Evropě. Tak na základě vládního nařízení z 16. 9. 1940 museli všichni Židé odevzdat své cestovní pasy. Po vypuknutí války se Sovětským svazem byl vydán zákaz cestování pro osoby podléhající branné povinnosti, musely případně získat souhlas vojenských úřadů. 21. 1. 1944 zakázalo MV okresním úřadům a policejním ředitelstvům vydávání pasů do neutrálních zemí, výjimky povolovalo samo. Oběžník ÚŠB z 11. 4. 1944 pro okresní úřady je všeobecně vyzýval k omezení vydávání pasů a výjezdů povolení.¹⁴

Slovenské úřady také reagovaly na politický vývoj v jednotlivých státech. Tak například po pádu Itálie a přechodu Badogliovy vlády ke Spojencům vydalo 14. 9. 1943 ÚŠB se souhlasem MV zákaz vycestování italských státních příslušníků. Až do odvolání se neměla vydávat víza Italům a členové italského vyslanectví nesměli opustit úze-

11 Tamtéž, sk. 173, přípis MZV z 10. 9. 1941.

12 Tamtéž, sk. 176, č. 17101/1941 a č. 269/1/1942.

13 Tamtéž, sk. 557, č. 99043/42.

14 RYCHLÍK, J.: *Cestování...*, s. 20.

mí SR. Jen Italové mající trvalý pobyt na Slovensku mohli být vpuštěni. Směrnice byla pozměněna až 12. 5. 1944, nadále se povoloval vstup Italům s pasem Italské sociální republiky.¹⁵

Zajímavostí z konce Slovenské republiky je seznam cizinců v Bratislavě z ledna 1945 vyhotovený pro Mezinárodní červený kříž. Podle něj žilo v hlavním městě Slovenska a jeho okolí 42 Albánců, 409 Bulharů, 114 Srbů, 52 Chorvatů, 42 Italů, 1 189 Maďarů, 390 Rusů a Ukrajinců, 28 Rumunů, 128 Poláků a 63 ostatních.¹⁶

Přes všechny potíže trval nepřerušeně od jara 1939 do prvních měsíců roku 1945 malý pohraniční styk (do 15 km) mezi Slovenskem a Protektorátem, Slovenskem a Německem, Slovenskem a Maďarskem a do září 1939 i mezi Slovenskem a Polskem. Malý pohraniční styk mezi Slovenskem a Generálním gubernátem nebyl pak smluvně upraven, nicméně existoval na základě dohod místních úřadů.¹⁷

Můžeme si samozřejmě položit otázku, kolik lidí vlastně cestovalo na Slovensko a ze Slovenska během roků 1939 – 1945. Bohužel na ni neodpovím a asi ani nikdo jiný. Důvodem je naprostá roztržitost statistických údajů. Evidence vydávání pasů je rozbitá do dílčích úseků – okresní úřady, policejní ředitelství, ÚŠB, MZV, vyslanectví, neexistují žádné centrální seznamy. Vše projít a sepsat je práce pro jednotlivce téměř vyloučená. Víza, která vydávala slovenská zastupitelství v cizině pro zahraniční návštěvníky Slovenska, jsou snad zachovaná všechna, ovšem je jich obrovské množství – ve fondu MZV v SNA přes 500 skatolí. Opět práce téměř nemožná. A co se týká víz, vydávaných zahraničními vyslanectvími v Bratislavě pro Slováky, tam by se muselo pátrat v příslušných archívech jednotlivých zemí. K cestování za I. Slovenské republiky tak nemůžeme vyslovit žádný konečný soud, jen malé sondy, jakou je i tento příspěvek.

15 SNA, f. Policačné riaditeľstvo v Bratislave (PR), sk. 609, č. 30723/3-1943 a č. 12048/3-1944.

16 SNA, f. ÚŠB, sk. 653, č. 7319/44.

17 RYCHLÍK, J.: *Cestování...*, s. 23.

Sčítanie ľudu z roku 1940: k niektorým aspektom organizovania a priebehu cenzu

Pavol Tišliar

Sčítania obyvateľstva patria k najväčším akciám správneho systému krajiny. Na území súčasného Slovenska sa začalo v 18. storočí, keď hlavným zmyslom bolo získať údaje potrebné na vojenské a daňové účely. Postupne sa záujem o populáciu presunul aj na iné sféry. Išlo najmä o praktické využitie výsledkov populačných cenzov na administratívno-správne potreby. Od roku 1869, keď sa organizovalo tzv. prvé moderné sčítanie ľudu, organizátori cenzu začali zdôrazňovať hlavne vedecký záujem o obyvateľstvo a praktické využitie údajov v štátnej správe a hospodárstve. To bolo napokon umocnené stanovením konania cenzov v pravidelných desaťročných cykloch, ktoré len s drobnými úpravami existujú dodnes. Napriek počiatočným snahám o praktický a vedecký prístup netrvalo dlho a dostavili sa i politické záujmy, ktoré sa od cenzu roku 1880 natrvalo stali súčasťou príprav a priebehu sčítaní ľudu, no najmä výkladu ich výsledkov. Od roku 1880 sa totiž začala zisťovať aj na našom území etnicita obyvateľstva, kde hlavným atribútom bola materinská reč.

Sčítanie obyvateľstva z roku 1940 v mnohom nadviazalo na predchádzajúce cenzy. I tu bol v popredí najmä záujem politický, čo napokon ovplyvnilo nielen jeho organizáciu a priebeh, ale aj zverejnenie (nezverejnenie) výsledkov. Napriek tomu, že od posledného riadne plánovaného sčítania na území Slovenska ubehlo v roku 1940 desať rokov, išlo svojím spôsobom o zvláštny a jedinečný cenzus, ktorý bol vykonaný len na území Slovenskej republiky 1939 – 1945. Netypické preň bolo aj to, že mu predchádzalo mimoriadne krajinské sčítanie ľudu z roku 1938.¹ To bolo organizované narýchlo, bez tradičnej prípravy, či už po stránke metodicko-štatistickej, ale rovnako aj vo vzťahu k obyvateľstvu. Oficiálnym zámerom vtedy bolo najmä zistenie „národnostného katastra“ na Slovensku. Ministerstvo vnútra Slovenskej krajiny ho nevyhlásilo vopred

1 Súhrnné dáta za okresy boli publikované v práci Štátneho štatistického úradu *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*. Bratislava 1939, strany (s.) 8 – 13; tiež Slovenský národný archív v Bratislave (SNA), fond (f.) Ministerstvo zahraničných vecí, 1939 – 1945 (MZV), škatuľa (šk.) 163, signatúra číslo (sign. č.) 51509/40. Spis obsahuje aj zoznam obcí s väčšinou maďarského obyvateľstva.

kvôli prípadným snahám o ovplyvňovanie obyvateľstva rôznymi politickými skupinami. Išlo hlavne o najpočetnejšiu minoritu, ktorú po odtrhnutí južných častí Slovenska tvorilo obyvateľstvo nemeckej národnosti. Krajinské sčítanie ľudu nebolo metodicky usmerňované a riadené ani Štatistickým úradom Československej republiky (ČSR) a politický tlak nemeckej strany napokon spôsobil, že z jeho výsledkov sa publikovali len regionálne prehľady.

Prvé zmienky o tom, že sa bude na Slovensku organizovať nové sčítanie ľudu, prišla tlač na začiatku októbra 1940. Slovenská pravda upozornila v krátkom odkaze, že do konca roka bude na Slovensku „prvé sčítanie ľudu“, zatiaľ bez presnejšieho uvedenia termínu. Informácia, ktorú toto periodikum publikovalo, vychádzala z dôvodovej správy vládneho návrhu zákona o sčítaní ľudu, o ktorom sa v tomto čase rokovalo v Slovenskom sneme. Krajinský cenzus obyvateľstva spred dvoch rokov bol charakterizovaný ako neúplný. Za jeho najväčší nedostatok sa považovala najmä absencia údajov potrebných na hospodársku, populačnú a sociálnu politiku nového štátu.² Práve toto sa stalo základným zdôvodnením organizovania nového sčítania ľudu v roku 1940. V predchádzajúcom sa totiž zisťovali len údaje o dátume narodenia, národnosti, štátnej príslušnosti a náboženstve.³

Ešte v októbri 1940 bola publikovaná prvá konkrétnejšia správa o prijatí osobitného zákona o sčítaní ľudu, ktorý určil tradičné desaťročné cykly a plánovaný cenzus označil ako „prvé sčítanie ľudu“.⁴ Na rozdiel od krajinského súpisu z roku 1938 už túto akciu viedol a organizoval prostredníctvom existujúcej štátnej správy a ministerstva vnútra Štátny štatistický úrad.⁵ Ten mal na starosti metodickú stránku sčítania a po jeho vykonaní spracovanie a publikovanie výsledkov.

Elán nechýbal. Príkladom toho bolo po prijatí zákona o sčítaní ľudu vyjadrenie snemového spravodajcu Antona Hudeca pre *Slovenskú pravdu*, ktorý „... vyzdvihol potrebu spravodlivého sčítania ľudu, ktoré by sa uskutočnilo bez nátlaku a falošných údajov, aby sme podľa toho si mohli svoj vnútropolitický život usporiadať.“⁶

Zákon o sčítaní ľudu o niekoľko dní doplnilo vládne nariadenie, ktoré stanovilo termín sčítania a určilo podmienky na vymenovanie sčítacích komisárov a revízorov.⁷ Termín sčítania, ku ktorému sa zber údajov vzťahoval, sa stanovil na polnoc zo 14. na 15. decembra 1940. Tento čas zvolili v súlade s bežnou štatistickou praxou. V decembri totiž obyvateľstvo nevykazovalo výraznejšie migračné pohyby.

2 Do konca roka má byť prvé sčítanie ľudu. In: *Slovenská pravda*, 5. 10. 1940, s. 3.

3 Štátny archív (ŠA) Košice, pobočka (p.) Rožňava, f. Okresný úrad (OÚ) v Dobšinej, 1938 – 1945 šk. 2 a 3. Popisné háčky za okres Dobšiná.

4 Z. č. 265/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 8. októbra 1940. O návrhu zákona sa rokovalo už od začiatku septembra 1940 najmä v predsedníctve vlády a na ministerstve vnútra, ktoré bolo zodpovedné za jeho organizovanie a priebeh. Pozri bližšie SNA, f. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, 1938 – 1945 (MVSR), šk. 700, sign. č. 3091/40.

5 Tamže, §3. Štátny štatistický úrad v Bratislave vznikol vládny nariadením z 12. apríla 1939 č. 58/1939 Sl. z.

6 Snem schválil zákon o sčítaní ľudu: Sčítanie ľudu bude každých 10 rokov – Prvé sa prevedie do konca roku 1940. In: *Slovenská pravda*, 10. 10. 1940, s. 2.

7 Vl. nar. č. 270/1940 Sl. z. o sčítaní ľudu z 18. októbra 1940.

Politikum sa pri sčítaní ľudu v roku 1940 prejavilo už v základnej právnej norme. Osobitne boli v zákone vyčlenení Židia a Cigáni (Rómovia). Židia sa mohli hlásiť len k židovskej národnosti a Rómovia len k cigánskej. Odôvodňovalo sa to najmä tým, že v minulosti bolo týmto skupinám obyvateľstva umožnené hlásiť sa aj k iným národnostiam a „... *nebolo možné doteraz získať uspokojivého prehľadu o počte židov a sociálnom rozvrstvení židovského obyvateľstva. Je preto účelné so zreteľom na predpisy o židoch upraviť ich prihlasovaciu povinnosť. Obdobne platí to i o príslušníkoch cigánskej rasy.*“⁸ Týmto nariadením sa výrazne pozmenila predchádzajúca štatistická prax definovania národnosti obyvateľstva. Počas medzivojnového obdobia sa národnosť spravidla naviazala na materinskú reč, ktorá sa stala určujúcou hlavne v sporných prípadoch. Obyvatelia izraelitského vierovyznania boli z tohto pravidla úplne vyňatí a už pri sčítaní obyvateľstva v roku 1921 umožnilo sa im prihlásiť bez ohľadu na materinskú reč, dokonca i bez členstva v židovskej náboženskej obci k osobitnej židovskej národnosti. Táto výnimka mala hlavne politické pozadie, pretože takto sa Československo štatisticky vyrovnávalo s početnou nemeckou a maďarskou menšinou.⁹

Inštrukcia pre sčítacích komisárov a revízorov, ktorá bližšie špecifikovala a upresňovala pravidlá zberu údajov v roku 1940, určila ako základný atribút národnosti materinskú reč.¹⁰ Nedospelým deťom do 18 rokov uvádzali národnosť podľa rodičov, v prípade, že mali rôznu národnosť, podľa otca alebo podľa určeného opatrovníctva. Židia sa však mohli hlásiť len k židovskej národnosti.¹¹ Inštrukcia sa pritom odvolávala na vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z., ktoré definovalo „pojem Žid“.¹² Toto vymedzenie sa prevzalo aj do pravidiel o určení židovskej národnosti. K tejto národnosti, podľa spomenutého vymedzenia, sa musela prihlásiť nielen osoba, ktorá bola izraelitského vierovyznania, prípadne z neho prestúpila na inú vieru, ale zaradené sem boli aj osoby, ktoré mali aspoň jedného rodiča z tejto konfesie. Absurdným bol najmä štvrtý a piaty bod nariadenia, podľa ktorých bol považovaný za Žida aj ten, kto uzavrel manželstvo, prípadne žil v spoločnej domácnosti s osobou izraelitskej viery a ich potomkovia.¹³

8 Tamže.

9 Bližšie sme sa touto problematikou zaoberali v práci ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P.: *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*. Bratislava 2009, s. 98 a n.

10 §§18 a 19 Inštrukcie pre sčítacích komisárov a revízorov. ŠA Košice, p. Rožňava, f. OÚ Dobšiná, šk. 65, sign. č. D_1732/44.

11 Tamže.

12 §1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu Žida a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolania z 18. apríla 1939.

13 Tamže.

Trocha odlišné nariadenie sa dotýkalo osôb cigánskej národnosti. Pojem „Cigán“ bol určený vyhláškou Ministerstva vnútra SR z 18. júna 1940.¹⁴ Za Cigána sa považoval „... iba ten príslušník cigánskej rasy, pochádzajúci z nej po oboch rodičoch, ktorý žije životom kočovným alebo usadlým síce, avšak sa vyhýba práci.“ Táto definícia bola z mnohých aspektov nejednoznačná a zneužitelná. Nedávala totiž jasnú odpoveď na základnú otázku, kto je a kto nie je Cigán (Róm). Treba dodať, že ešte pred začatím zberu údajov Štátny štatistický úrad osobitným vyhlásením informoval verejnosť o neplatnosti povinného hlásenia rómskeho obyvateľstva k cigánskej národnosti. Toto vyhlásenie publikovala aj *Slovenská pravda* 15. decembra 1940, teda v deň začatia zberu dát bez bližšieho zdôvodnenia.¹⁵ Možno sa len domnievať, že hlavnou príčinou bola úplná nejednoznačnosť zvolenej definície a najmä jej neaplikovateľnosť v praxi. Na druhej strane ostala plne zachovaná povinnosť osôb, ktoré podliehali definícii „pojmu Žid“, prihlásiť sa k osobitnej židovskej národnosti.

Každé sčítanie obyvateľstva sa skladá z troch etáp: z metodicko-prípravnej fázy, zberu údajov a napokon sa zozbierané údaje spracovávajú a publikujú sa výsledky.

Pre metodicko-prípravnú fázu je charakteristické nielen vytvorenie komplexného metodického usmernenia, zostavenie rozpočtu a ujasnenie otázok organizačnej stránky tejto akcie, ale dôraz sa tu kladie najmä na jasné a jednoznačné informovanie širokej verejnosti. V prípade sčítania ľudu z roku 1940 možno na jednej strane potvrdiť snahu o informovanie obyvateľov, keďže viaceré periodiká publikovali pomerne podrobnú analýzu jednotlivých zisťovaných údajov. Na druhej strane si však nemožno nevšimnúť pomerne krátky čas trvania informačnej kampane. Prakticky až v novembri 1940 sa začali zverejňovať prvé bližšie správy o tom, čo bude predmetom cenzu a ako treba chápať niektoré zisťované otázky.

Druhou fázou sčítania je samotný priebeh. Ten organizovalo Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky v spolupráci so štatistickým úradom, ktorý ho metodicky riadil a samotný zber údajov bol plne v kompetencii regionálnych správ – okresných úradov. Územie Slovenska bolo rozdelené na sčítacie obvody, ktoré v prípade menších obcí predstavovali jeden obvod, v prípade väčších boli obce rozdelené na niekoľko obvo-

14 Vyhláška MV SR č. 18.635-Ic/1940, vykonávajúc §9 nariadenia s mocou zákona č. 130/1940 Sl. z. o dočasnej úprave pracovnej povinnosti Židov a Cigánov z 29. mája 1940. Problematikou postavenia Rómov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 sa zaoberal vo viacerých prácach Karol Janas, napr. JANAS, K.: Organizačná štruktúra pracovných útvarov v rokoch 1941 – 1944. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945: Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VII*. Bratislava 2008, s. 329 – 341; JANAS, K.: *Zabudnuté tábory*. Trenčín 2008; JANAS, K.: *Trenčianska župa (1940 – 1945): K niektorým otázkam vzniku, existencie a fungovania verejnej správy na Trenčiansku*. Trenčín 2007; JANAS, K.: Perzekúcia rómskeho obyvateľstva v slovenskej historiografii (Súčasný stav a perspektívy) In: *Nepriznaný holokaust Rómov v rokoch 1939 – 1945*. Bratislava 2007, s. 15 – 20; JANAS, K.: Zánik Zaistovacieho tábora pre Cigánov v Dubnici nad Váhom. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P., SYRNÝ, M. (zost.): *Slovenská republika medzi Povstaním a zánikom 1944 – 1945. Slovenská republika očami mladých historikov V*. Banská Bystrica 2006, s. 215 – 219; JANAS, K.: Perzekučné opatrenia slovenského štátu a ich zásahy do bežného života slovenských Rómov v rokoch 1941 – 1943. In: *Tereziínske listy*, ročník (roč.) 35, 2007, s. 112 – 119 a i.

15 Staráme sa, aby sčítanie ľudu bolo čo najdokonalejšie: Práva a povinnosti majiteľa bytu – Národnosť Cigánov. In: *Slovenská pravda*, 15. 12. 1940, s. 3: „... Pojem Cigána určený vo vyhláske Ministerstva vnútra zo dňa 18. júna 1940 č. 18635-Ic/1940, citovanej na 21. strane Inštrukcie podľa obežníka tunajšieho úradu č. 1230/I-40 zo dňa 30. novembra 1940 pre sčítanie ľudu neplatí...“

dov. Podľa správ Štátneho štatistického úradu pôsobilo v teréne približne 10 000 sčítacích komisárov a revízorov. Už tento počet priamo zainteresovaných ľudí poukazuje na celkový rozsah tejto akcie. Dáta zaznamenávali do sčítacích hárkov, kde základ tvoril „Domový a popisný hárok“, vyplňovaný za každý obývaný dom alebo byt a domácnosť. Hlava domácnosti ručila podpisom za údaje, ktoré hárok obsahoval. Okrem tradične zisťovaných osobných údajov komisári zapisovali aj národnosť, štátnu príslušnosť, náboženstvo, ale i gramotnosť, povolanie a postavenie v povolani, teda dáta vhodné na analýzu ekonomickej aktivity obyvateľstva. Hárkové obsahovali tiež údaje o konkrétnych vzťahoch (pomeroch) jednotlivých členov domácností k hlave rodiny.

Za rozhodujúci čas, za ktorý sa údaje zapisovali, stanovili už spomenutú polnoc zo 14. na 15. decembra 1940 a zber údajov trval od 15. do 21. decembra 1940. Po vykonaní cenzu pripravil minister vnútra Alexander Mach osobitnú tlačovú konferenciu, na ktorej médiám oznámil, že zber údajov bol prakticky bezproblémový. A. Mach pripustil, že bolo hlásených niekoľko drobných prípadov, avšak tie sa, ako uviedol, po vyšetrovaní ukázali neodôvodnené.¹⁶ Pri tejto príležitosti však nespomenul, že už od prvých správ o zamýšľanom organizovaní cenzu sa v niektorých regiónoch aktivizovali najmä príslušníci nemeckej a maďarskej národnostnej skupiny a pokúšali sa o propagandu a agitáciu v prospech hlásenia sa obyvateľstva k svojej národnosti.¹⁷ Takéto prípady sa vyskytli napriek tomu, že zákon o sčítaní ľudu ako jeden z priestupkov kvalifikoval aj rozširovanie tlačív a nabádanie obyvateľstva, aby do sčítacích hárkov uvádzali nepravdivé informácie.¹⁸ O aktivitách členov národnostných skupín svedčia viaceré správy, najmä okresných náčelníkov.¹⁹ Takto napríklad informoval ministerstvo vnútra okresný náčelník zo Senice, ktorý už v októbri 1940 uviedol, že chystané sčítanie ľudu značne zmení pomery v okrese oproti výsledkom posledného cenzu z roku 1930. V Senici totiž bola umiestnená nemecká posádka. Rovnako aj v iných obciach tohto okresu náčelník predpokladal značné zvýšenie početnosti nemeckej národnosti. Spomenul, že tamojšia nemecká národná skupina pripisuje budúcemu sčítaniu ľudu veľký význam, o čom mal svedčiť aj väčší záujem veliteľa Freiwillige Schutztaffel (FS) v Senici o výsledky predchádzajúceho sčítania ľudu. Zaujímalo sa aj o vymenovanie sčítacích komisárov a tiež o národnostné pomery na miestnych ľudových školách.²⁰ V Senickom okrese napokon v roku 1940 narátali 136 osôb nemeckej národnosti a konkrétne v Senici 73,

16 Nijaké prechmaty pri sčítaní ľudu: Porada vedúcich novinárov u podpredsedu vlády Macha. In: *Slovenská pravda*, 31. 12. 1940, s. 2.

17 Napr. podľa sčítania ľudu z roku 1938 žilo na oklieštenom území Slovenska 67 502 Maďarov (2,5 %), z ktorých až 17 510 patrilo k štátnym príslušníkom Maďarska. V roku 1940, po stabilizácii medzinárodného postavenia Slovenska, sa k maďarskej národnosti prihlásilo už len 53 128 osôb, z ktorých malo štátne občianstvo 45 880. Predstavitelia tejto menšiny uvádzali vyšší počet – okolo 100 tisíc Maďarov. Pozri bližšie: HETÉNYI, M.: Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939 – 1940. In: PEKÁR, M., PAVLOVIČ, R. (zost.): *Slovensko medzi 14. marcom 1939 a salzburskými rokovaniami: Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VI*. Prešov 2007, s. 94.

18 Z. č. 265/1940 Sl. z., §8.

19 V okrese Nitra pozoroval zvýšenú organizačnú a agitačnú činnosť činiteľov Maďarskej strany na Slovensku aj Nitriansky štátny policajný úrad. Pozri bližšie: HETÉNYI, M.: Spoločenské aktivity maďarskej menšiny v okrese Nitra v rokoch 1939 – 1944. In: *Historický časopis*, roč. 55, 2007, č. 3, s. 512 – 513.

20 ŠA Bratislava, f. Bratislavská župa III., (1931) 1940 – 1945 (BŽ III), šk. 3, sign. č. 565/40 prez.

kým v predchádzajúcom sčítaní roku 1938 bolo v okrese 81 Nemcov a v poslednom medzivojnovom cenzu v roku 1930 v meste Senica žilo 38 Nemcov.²¹ Miestna agitácia vrcholila v decembri, tesne pred sčítaním ľudu. Tu sa stala pomerne známou otázkou národnosti habánov zo Sobotišťa, ktorú sa snažila nemecká propaganda získať na svoju stranu. Ako však konštatoval senický okresný náčelník, táto akcia nemala výraznejší úspech. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1940 sa napriek týmto snahám v Sobotišti k nemeckej národnosti neprihlásil nikto.

Rovnaké záznamy sa nám dochovali aj zo susedného okresu Malacky, kde v decembri 1940 okresný náčelník uviedol v hlásení, že v okrese sú „... ojedinelé akcie členov DP (Deutsche Partei – pozn. P. T.) smerujúce k získaniu príslušníkov k nemeckej národnej skupine“. Pred samotným sčítaním sa tu viedla nemecká agitácia najmä v nemeckých podnikoch a pri osobách, u ktorých sa predpokladalo, že mali nemeckých predkov. Ako však okresný náčelník skonštatoval, tieto snahy nevedli k výraznejším úspechom. Sčítaciu akciu označil ako veľmi pokojnú a bezproblémovú. V okrese Malacky bolo v roku 1940 narátaných 690 osôb nemeckej národnosti so slovenskou štátnou príslušnosťou.²² Treba však povedať, že celkový počet Nemcov sa tu oproti roku 1938 navýšil viac ako dvojnásobne. V roku 1938 totiž v Malackom okrese narátali niečo vyše 290 osôb s nemeckou národnosťou.²³

Pre oblasť Záhoria malo veľký význam existujúce ochranné pásmo, ktoré vojensky patrilo pod priamy dozor Nemecka.²⁴ Aj z tohto dôvodu existovali obavy slovenskej politickej špičky, že sa v tomto priestore bude zvyšovať podiel osôb hlásiacich sa k nemeckej národnosti, najmä zo zisťných dôvodov. Proti týmto snahám sa uskutočnila „služobná cesta“ ministra vnútra a hlavného veliteľa Hlinkovej gardy A. Macha po Záhorí. Absolvoval ju 8. decembra 1940 po viacerých obciach okresov Malacky a Senica. Podľa dochovaných správ mala táto cesta väčší vplyv na obyvateľstvo navštívených obcí a ako skonštatoval okresný náčelník z Malaciek, „... jeho prítomnosť oduševnila všetko obyvateľstvo obcí, ktorými prechádzal (...) a táto cesta mala na konečný výsledok sčítania ľudu veľmi blahodárne účinky“.²⁵

21 SNA, f. Štátny plánovací a štatistický úrad, 1945 – 1951 (1952) (ŠPŠÚ), šk. 1, bez sign.; *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku; Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej*. Praha, 1936, s. 88.

22 ŠA Bratislava, f. BŽ III., šk. 3, sign. č. 565/40 prez.

23 *Územie a obyvateľstvo Slovenskej republiky a prehľad obcí a okresov odstúpených Nemecku, Maďarsku a Poľsku*, s. 9.

24 SNA, f. MVSR, šk. 1883, sign. č. 26791/1941.

25 ŠA Bratislava, f. BŽ III., šk. 3, sign. č. 565/40 prez.

Politické vplyvy a propaganda neboli jediným problémom, ktorý sa dotýkal otázky národnosti obyvateľstva v tomto období.²⁶ Problémom, a treba povedať, že dlhodobým, bolo aj časté stotožňovanie národnosti a náboženstva pri obyvateľoch východného Slovenska. Toto zamieňanie bolo typické už pre obdobie polovice 19. storočia a pretrvalo aj po zániku monarchie a vzniku Československej republiky. Gréckokatolícke obyvateľstvo sa totiž často stotožňovalo s rusínskym obyvateľstvom.²⁷ Pri tejto príležitosti uverejnila *Slovenská pravda* vyhlásenie Osvetovej komisie v Prešove, ktoré adresovala najmä obyvateľom Šarišsko-zemplínskej župy, aby rozlišovali vieru a reč, ktorou každodenne rozprávajú.²⁸

Určiť celkový rozsah a úspešnosť politických vplyvov na národnostné výsledky sčítania ľudu v roku 1940 presnejšie nemožno. Existujú viaceré správy o miestnych agitáciách, propagandách a iných akciách, ktorými sa snažili najmä jednotlivci ovplyvniť niektoré skupiny obyvateľstva. Nešlo pritom len o akcie príslušníkov minorít, ale rovnako sa možno v dobovej tlači dočítať o viacerých náznakoch propagovania slovenskej národnosti ako národnosti majoritného a štátotvorného národa.

Po oficiálnom skončení zberu údajov sa vyskytlo viacero sťažností na postup sčítacích komisárov. Z nich najkriekľavejšími boli problémy v súvislosti s tzv. „ustálením národnosti“. Išlo o sporné prípady, keď sčítací komisár pochyboval, že dotyčná osoba je tej národnosti, ku ktorej sa snaží prihlásiť. Takýchto problémov sa vyskytlo viacero a podľa pravidiel sčítania ich mal riešiť príslušný okresný úrad.²⁹

Azda najviac rozruchu pri ustáľovaní národností priniesol prípad štyroch obyvateľov Malackého okresu, pri ktorých tamojší okresný úrad na základe podrobného vyšetrovania dospel k názoru, že nemôžu byť nemeckej národnosti a ustálil im výmermi slovenskú národnosť. Išlo o Jána Hackla a Františka Píruša z Perneka a Imricha a Gustáva Hermanovcov z Rárboka (Rohožníka), oficiálne ríšskych občanov. Netrvalo dlho a nemecké vyslanectvo zaslalo ministerstvu zahraničných vecí koncom januára 1941 verbálne nóty, v ktorých žiadalo vyšetrovanie týchto prípadov. K tomu došlo vo februári a marci 1941. Do vyšetrovania sa zapojilo nielen ministerstvo vnútra ako

26 Výsledky národnostnej otázky pri sčítaní ľudu mali určitý dopad na príslušníkov menšín aj v neskoršom období. Členmi Maďarskej strany na Slovensku po jej formálnom zaregistrovaní v novembri 1941 podľa štatútu strany mohli byť výlučne občania maďarskej národnosti (táto skutočnosť súvisela s politikou reciprocity vo vzťahoch slovenskej a maďarskej vlády). Sporným bodom ostávalo určenie príslušnosti k národnosti. Pokiaľ na jednej strane strana presadzovala slobodný a neobmedzený princíp hlásenia sa k národnosti, na strane druhej štátne orgány vyzdvihovali príslušnosť na základe posledného sčítania ľudu. Avšak orgánom štátnej správy sa i v prípade zistenia členstva občanov, ktorí sa prihlásili v sčítaní ľudu k nemaďarskej národnosti, nedarilo toto členstvo odstrániť (dôvodom bol fakt, že funkcionári maďarskej strany viedli dvojaké zoznamy – iný pre úrady a iný pre vnútornú potrebu; návrhy okresných náčelníkov rozpustiť viaceré miestne organizácie maďarskej strany musel rezort vnútra z recipročných dôvodov odmietnuť). Bližšie: HETÉNYI, M.: Maďarská strana na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: *České, slovenské a československé dejiny 20. století II: Sborník z mezinárodní konference*. Ústí nad Orlicí 2007, s. 63 – 64.

27 TIŠLIAR, P.: *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu: prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. – 1. pol. 20. storočia*. Brno 2009, s. 100 a n.

28 Iné je náboženstvo a iné je národnosť: Šarišania a Zemplínčania, nezabúdajte, že ste Slováci. In: *Slovenská pravda*, 7. 12. 1940, s. 2.

29 Napr. okres Malacky hlásil 18 prípadov, ktoré sa museli v roku 1941 riešiť. Pozri bližšie SNA, f. MVSR, šk. 1883, sign. č. 23891/41.

najvyšší správny orgán Slovenska, ale i Župný úrad v Bratislave, Okresný úrad v Malackách a príslušné Notárske úrady v Sološnici a Kuchyni. Preukázalo sa, že Okresný úrad v Malackách nepochybil. Pri vyšetrovaní sa totiž zistilo, že dotyčné osoby nevedeli po nemecky. Teda nemčina nebola ani ich materinským, ale ani „*obcovacím jazykom*“ (t. j. jazykom, ktorým osoba najčastejšie rozpráva). Vo všetkých prípadoch ním bola slovenčina. Na základe tohto zistenia, v zmysle platných pravidiel sčítania, okresný náčelník vydal výmery a „ustálil“ nimi spomenutým osobám slovenskú národnosť. Ministerstvo vnútra, ktoré zostavilo záverečnú správu o vyšetrovaní, priamo uviedlo, že v rámci pravidiel cenzu Okresný úrad v Malackách v ničom nepochybil. Napriek tomu, že tieto osoby nevedeli po nemecky, ministerstvo zahraničných vecí tvrdo tlačilo na ministerstvo vnútra, aby toto rozhodnutie zmenilo a rešpektovala sa len vôľa sčítancov s vyjadrením, že: „*Okresný úrad v Malackách si neuvedomil, že rasová príslušnosť k určitému národu nie je závislá na znalosti jeho reči. Rasová príslušnosť sťažovateľov je nepochybná, lebo všetci pochádzajú od nemeckých otcov, čo ostatne dosvedčujú aj ich nesporné nemecké mená. Inštrukcie vydané k sčítaniu ľudu zabezpečujú pre každého sčítaného úplnú voľnosť prihlásiť svoju národnosť, ktorá nijako nie je závislá na tom, jakou rečou dotyčný obcuje. Okresný úrad pri svojich úvahách vychádzal z falošných praemis a preto sa stalo, že za podklad určenia národností vzal „materinskú reč“, teda pojem, ktorý v žiadnom smere nevyhovuje princípu „völkisch“.*“³⁰ Či už materinská reč vyhovovala tomuto princípu alebo nie, práve tento atribút bol podľa pravidiel sčítania ľudu z roku 1940 určujúcim najmä v sporných prípadoch. Teda napriek tomu, že Okresný úrad v Malackách nepochybil, všetkým štyrom spomenutým napokon na žiadosť nemeckého vyslanectva 1. júla 1941 priznali a ustálili nemeckú národnosť. Problémom pritom nebola ani neznalosť nemeckého jazyka.³¹

Zaujímavým prípadom bola aj sťažnosť Jána Prognera z Nižného Medzeva, ktorému Okresný úrad v Gelnici určil nemeckú národnosť z dôvodu, že jeho materinským a najčastejšie používaným jazykom bola nemčina, resp. ako uviedol okresný náčelník, „... *hovorí mantácky*“.³² J. Progner však odmietal svoju príslušnosť k nemeckej národnosti a žiadal uviesť maďarskú. Obrátil sa so sťažnosťou na prezidenta republiky, v ktorej argumentoval o. i. aj tým, že je 12 rokov predsedom maďarskej strany v Nižnom Medzeve. V nej bolo údajne organizovaných 800 riadne platiacich dospelých členov, ktorí sa dobrovoľne hlásia k Maďarom. Mnohí z nich, podľa J. Prognera, ani nepodpísali sčítacie hárky, lebo ich neuznali za Maďarov. Gelnický okresný náčelník vo svojej správe poukázal na skutočnosť, že v Nižnom Medzeve žilo asi 200 členov tejto strany, ktorí sa oficiálne „*hlásia k Maďarom*“.³³ To do istej miery potvrdzujú aj výsledky sčítania ľudu z roku 1930, keď sa v Nižnom Medzeve prihlásilo k maďarskej národnosti 240 osôb a skoro 2 100 k nemeckej.³⁴ Náčelník spomenul, že zvyšní členovia sú Nemci, hovoriaci po „*mantácky*“. V tejto súvislosti tiež uviedol, že časť obyvateľstva pravdepodobne pod-

30 SNA, f. MVSR, šk. 1882, sign. č. 13406/1941. List ministerstva zahraničných vecí ministerstvu vnútra z 27. marca 1941.

31 Tamže.

32 Tamže, sign. č. 18880/1941.

33 Tamže. Správa okresného náčelníka z 22. marca 1941.

34 *Štatistický lexikón obcí v krajine Slovenskej*, s. 65.

lahla propagande, ktorá bola v Nižnom Medzeve v tomto období rozširovaná. Jej podstatou bola myšlienka, že ak sa bude hlásiť k maďarskej národnosti dostatočný počet obyvateľov, tak sa možno podarí celý tento kraj pripojiť k Maďarsku. Gelnický okresný náčelník upozornil aj na skutočnosť, že v roku 1939 približne 200 obyvateľov Medzeva utieklo do Maďarska. Podľa sčítania ľudu z roku 1940 žilo v Nižnom Medzeve 216 osôb maďarskej a 1835 osôb nemeckej národnosti. V tejto pohraničnej obci žili spoločne tri národnosti: nemecká, maďarská a slovenská. Ako spomenul miestny veliteľ Hlinkovej gardy (HG) Ján Jurkovič, udalosťami v rokoch 1938 – 1940 v Nižnom Medzeve sa národnostná situácia výrazne menila. Kým v roku 1930 jasne dominovala nemecká národnosť s približne 78% podielom a slovenská spolu s maďarskou mala len približne 240 – 250 príslušníkov, tak v roku 1938 vraj už prevládala maďarská s približne 1 900 osobami, Nemcov bolo asi 480 a Slovákov 220.³⁵ Tu však treba poznamenať, že podľa niektorých dochovaných výkazov o sčítaní obyvateľstva z roku 1938 Nižný Medzev nebol zaradený do zoznamu obcí s maďarskou väčšinou, ktoré sa po krajinskom sčítaní v okresoch zostavovali.³⁶ Z tohto dôvodu možno pochybovať o presnosti údajov, ktoré vo svojej správe uviedol veliteľ HG J. Jurkovič. V každom prípade sťažnosť J. Prognera napokon skončila rozhodnutím Župného úradu v Ružomberku, ktorý zmenil výmer gelnického okresného úradu a priznal mu maďarskú národnosť.³⁷ Z vyššie spomenutých výsledkov sčítania 1940 však jasne vidieť, že tých 800 ľudí, ktorých J. Progner uvádzal ako dobrovoľne sa hlásiacich Maďarov, v Nižnom Medzeve nebolo.

Aj predseda Maďarskej strany na Slovensku János Esterházy sa v máji 1941 obrátil na ministerského predsedu Vojtecha Tuku so sťažnosťou, že 1 147 osobám sa pri sčítaní ľudu neuznala maďarská národnosť. Okresné úrady im zapísali buď slovenskú, alebo nemeckú národnosť. Ako sa však tento prípad doriešil, nevieme.³⁸

Celkovo však možno konštatovať, že pri sčítaní ľudu v roku 1940 nedošlo počas zberu dát k žiadnym väčším narušeniam a celý zozbieraný materiál získal na ďalšie vyhodnotenie a spracovanie Štátny štatistický úrad v Bratislave. Od 1. do 20. januára 1941 sa uskutočnilo ešte dodatočné zbieranie údajov. Evidovali sa v ňom osoby, ktoré síce 15. decembra 1940 boli na území Slovenska, ale z rôznych dôvodov ich v sčítacích hárkoch nezaráтали.³⁹

Po tomto dodatočnom započítaní sa už začala tretia etapa sčítania ľudu, spracovanie a zverejnenie údajov. Štátny štatistický úrad zverejnil prvé výsledky sčítania ľudu v druhej polovici marca 1941.⁴⁰ Išlo však iba o predbežné dáta, do ktorých neboli zarátané osoby dodatočného januárového spísania. Tieto predbežné výsledky obsahovali len údaje o počte osôb, domov a bytov a predbežný údaj o počte osôb židovskej národnosti. Iné konkrétnejšie dáta už počas existencie Slovenskej republiky 1939 – 1945 prakticky publikované neboli. Možno súhlasiť s názorom Michala Schvarca, že jedným z najprav-

35 SNA, f. MVSZ, šk. 701, sign. č. 3593/1940.

36 SNA, f. MZV, šk. 163, sign. č. 51509/40.

37 SNA, f. MVSZ, šk. 1882, sign. č. 18880/1941.

38 HETÉNYI, M.. Postavenie maďarskej menšiny na Slovensku v rokoch 1939 – 1940, s. 106 – 107.

39 Predbežné výsledky sčítania ľudu: Slovenská republika má okolo 2,653.564 obyvateľov – V Bratislave žije 138.000 ľudí – Slovenské mestá podľa veľkosti. In: *Slovenská pravda*, 23. 3. 1941, s. 1.

40 Tamže; tiež podrobnejšie v *Štatistické zprávy*, roč. II/1941, č. 6, séria A, 1.

depodobnejších dôvodov nezverejnenia výsledkov tohto cenzu bola obava z reakcie nemeckej politickej špičky na Slovensku.⁴¹ Informácie o počtoch obyvateľstva a domoch v obciach boli neskôr publikované v osobitnom topografickom lexikóne z roku 1942.⁴²

Počas spracovávanía údajov štatistický úrad musel vyriešiť ešte jeden väčší problém. Ten sa týkal pomenovania etnickej skupiny Rusínov či Rusov. Táto problematika sa hodnotila až počas revízie cenzu v priebehu roku 1941. Podnetom sa stala žiadosť župana Šarišsko-zemplínskej župy, v ktorej žila najpočetnejšia skupina tohto obyvateľstva. Počas medzivojnového obdobia bola totiž vytvorená väčšia ruská národnosť, pod ktorú zaraďovali Karpatorusov, Veľkorusov a Ukrajincov.⁴³ Štatistický úrad ČSR označoval vo svojich publikáciách obyvateľov gréckokatolíckeho a pravoslávneho náboženstva za Rusov, pokiaľ sa nehlásili k slovenskej alebo inej národnosti. Ako uviedol predseda Štátneho štatistického úradu Pavel Horváth, československý štatistický úrad sa nesnažil definitívne vyriešiť národnostný pojem tejto etnickej skupiny, ktorej príslušníci sa podľa miestneho dialektu označovali ako Rusíni, Rusi, Rusnáci, Huculi, Ukrajinci či Malorusi, ale preto, že sa chcel vyhnúť nedorozumeniu a drobeniu. „*Nemienil posilniť jeden z troch politických smerov, na ktoré sa delila svojho času vzdelanejšia rusínska pospolitosť. Na toto stanovisko vládnej politiky vtedajšieho československého štátu pôsobila akiste i tá okolnosť, že východná autonómna časť bývalej Československej republiky menovala sa Podkarpatská Rus a nie Podkarpatské Rusínsko.*“⁴⁴ Župný úrad v Prešove odporučil, aby sa tento problém riešil návratom k predchádzajúcemu úzu, ktorý sa používal ešte za monarchie. Vtedy sa termínom Rus označovala len osoba, pochádzajúca z Ruska a domáce obyvateľstvo sa označovalo ako rusínske. Štatistický úrad v tomto smere nemal výhrady a ministerstvo vnútra navrhlo predsedníctvu vlády, aby bol problém vyriešený osobitným uznesením vlády. K tomu došlo 30. októbra 1941, keď sa vláda uzniesla na tom, „*že príslušníci tej etnickej skupiny, ktorí sa označujú (...) Rusínmi alebo Rusmi, Rusňákmi, Huculmi, Malorusmi atď. a prihlásili sa pri poslednom sčítaní ľudu k uvedeným národnostiam a boli zaznačení pri sčítaní ľudu ako príslušníci rusínskej atď. národnosti, majú byť v publikáciách Štátneho štatistického úradu označovaní za Rusínov. Tí jednotlivci, ktorí sa narodili na Ukrajine alebo Rusku (...), môžu sa deklarovat' za Ukrajincov alebo Rusov.*“⁴⁵

Prvé súhrnné, konečné dáta z cenzu 1940 publikoval až po skončení druhej svetovej vojny a obnove Československa novovytvorený Slovenský plánovací a štatistický úrad v rokoch 1946 a 1947.⁴⁶ Údaje boli zverejnené len na úrovni okresov, a to v prípade národnosti, náboženstva a ekonomickej aktivity obyvateľstva a sumárny celoslovenský údaj o vekovej štruktúre populácie Slovenska v roku 1940.

41 SCHVARC, M.: Majorita – minorita. Vzťah Nemcov a Slovákov v rokoch 1939 – 1945 na príklade obce Handlová. In: MIČKO, P. a kol. *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948*. Banská Bystrica 2009, s. 65.

42 *Lexikón obcí Slovenskej republiky*. Bratislava 1942.

43 ŠPROCHA, B., TIŠLIAR, P.: *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*, s. 123.

44 SNA, f. MVSR, šk. 1885, sign. č. 56668/41.

45 Tamže.

46 *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946*. Bratislava 1946; *Štatistická príručka Slovenska 1947*. Bratislava 1947.

Mnohé údaje, ktoré sa zistili v tomto sčítaní obyvateľstva, ostali dodnes nespracované a celý súbor originálnych sčítacích hárkov v súčasnosti uschováva Slovenský národný archív v Bratislave ako osobitný archívny fond.⁴⁷

47 SNA, f. Sčítanie ľudu z roku 1940.

Sociálno-ekonomické aspekty procesu slovakizácie v rokoch 1938 – 1941

Jevgen Rogovj

Vyhlásená autonómia a následne samostatnosť Slovenska v rokoch 1938 – 1939 spôsobili zmeny tak v spoločensko-politickej, ako aj v ekonomickej sfére. Proces založenia a národného etablovania Slovenskej republiky (SR) v rokoch 1939 – 1941 sprevádzali protirečivé javy v štátnej správe a v spoločnosti. Jedným z týchto javov bola slovakizácia ekonomického života Slovenskej republiky. Slovakizácia ako vládno-stranícky program predpokladala suverenitu politickej a ekonomickej sféry, podriadenie mocenského vplyvu v štáte novému politickému režimu s cieľom stanoviť totálnu kontrolu nad materiálными statkami, vybudovať slovenskú štátnosť podľa národnostného princípu, vyradiť „neslovenský, nepriateľský element“ z verejného a hospodárskeho života. Tento termín sa vzťahoval v prvom rade na osoby židovskej a českej národnosti, politických oponentov režimu, ako aj iné „nespoľahlivé“ osoby. Slovakizácia bola v spoločnosti prijímaná rôzne, v závislosti od národnostnej, konfesionalnej a triednej príslušnosti občanov. Práve také prvé kroky novej vlády určili spoločenský postoj k nej. Pre mnohých radových občanov Slovenskej republiky proces slovakizácie znamenal pracovné miesta i prostriedky na život, možnosť služobného postupu a kariérneho rastu. No metódy, ktoré vláda používala s cieľom dosiahnuť blahobyť občanov, splniť sociálne požiadavky a svoje sľuby, boli antihumánne, občas aj zločinné. V tejto súvislosti musíme poukázať na neoddeliteľnú súčasť procesu slovakizácie – arizáciu, ktorá postihla väčšinu slovenských Židov.

Otázky súvisiace so sociálno-ekonomickými procesmi Slovenskej republiky dost detailne a široko skúmali slovenskí historici, ktorí odhaľujú rozpory v hospodárskom vývoji slovenského štátu, vysvetľujú postup a ústup slovenského hospodárstva, vykonávajú porovnávaciu analýzu pozitívnych a negatívnych dôsledkov hospodárenia v rôznych priemyselných odvetviach.¹ Nie menej pozornosti sa venuje aj otázkam ekono-

1 HALLON, L., SABOL, M.: Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava 2009, strany (s.) 399 – 432.

mických sankcií proti občanom nevyhovujúcim štátu, ktorých finančne diskriminovali prostredníctvom takzvaného „ekonomického teroru“.² Osobitné miesto v slovenskej historiografii patrí „židovskej otázke“ a jej neoddeliteľnej súčasť – procesu arizácie.³ Všetky tieto momenty sú preskúmané a slovenskému publiku dobre známe. Z tohto dôvodu si autor, ako zahraničný bádateľ, kladie za úlohu, odhliadnuc od jestvujúcich stereotypov, zamerať sa na všeobecne známe fakty a prístupné zdroje, použiť syntetický prístup k preskúmaniu niektorých aspektov procesu slovakizácie a ich vplyvu na slovenskú spoločnosť. Pokúsime sa ukázať, čo prinášala slovakizácia spoločnosti, na vzťah Slovákov k tomuto procesu a napokon, aké následky mala na ich život. A taktiež preskúmať jej pozitívne momenty, aký úžitok priniesla Slovákom, a negatívne, ktoré spôsobili diskreditáciu idey slovenskej štátnosti v neďalekej budúcnosti. Pre ukrajinskú historiografiu je táto problematika aj doteraz otvorená, absolútne neskúmaná otázka. Vzhľadom na niektoré spoločné črty a podobnosť historických osudov našich národov počas druhej svetovej vojny to zarmucuje. Práve preto je jedným z hlavných cieľov štúdie ukázať, že história slovenskej štátnosti je zaujímavá nielen pre západných susedov SR, ale aj pre východných. Dúfame, že táto štúdia do istej miery prispeje k otvoreniu nových ukrajinsko-slovenských vedeckých diskusií a dialógov. Úlohy, ktoré si postavil autor, vyžadujú rozčlenenie štúdie podľa tematického princípu: dôsledky slovakizácie vo vzťahu k Čechom, arizácia ako jeden z aspektov procesu slovakizácie a sociálno-ekonomické postavenie slovenskej spoločnosti.

Dôsledky slovakizácie vo vzťahu k Čechom

Od vyhlásenia autonómie Slovenskej krajiny 6. októbra roku 1938 sa v spoločnosti pod vplyvom propagandy politických podskupín Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) rozbieha kampaň ideologickej prípravy na slovakizáciu sociálno-ekonomického života krajiny. Tento proces najradikálnejšie zasiahol Čechov a Židov, ako osoby, ktoré ovládali dôležité finančné zdroje a ktoré zastávali väčšinou riadiace funkcie v tejto časti „druhej“ Československej republiky. Obviňujúc tieto osoby zo všetkých nešťastí Slovákov, radikálne elementy HSLS sa pokúšali získať podporu jednoduchého slovenského obyvateľstva a zdôvodniť svoje snahy vyvlastniť ich majetok. Tak okresné četnícke veliteľstvo v Modrom Kameni 21. novembra 1938 hlásilo, že „*po 6. októbri roku 1938 spoločnosť, v dôsledku nedostatočnej informovanosti a subjektívneho vnímania zložitej situácie, sčasti aj pod vplyvom tlače a rozhlasu, prijímala vyhlásenie autonómie ako revolúciu, preto prevládali protičeské nálady. Tie sa prejavili v miestnych hádkach s českými pracovníkmi a tiež v dištancovaní sa od nich v slovenskej spoločnosti. Však, intenzita protičeských nálad zo strany slovenskej spoločnosti rýchlo zhasla*“. Ale sa zároveň upozorňuje, že „*maďarská propaganda sa snažila podnieť protičeské nálady, provoko-*

2 Tamže, s. 443 – 460.

3 KAMENEC, I.: Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku. In: *Terezínske štúdie a dokumenty*. Praha 2003, s. 289 – 300; KLAMKOVÁ, H.: Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke v rokoch 1940 – 1943. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*, s. 93 – 110.

vať a podporovať ich“.⁴ Zdroj umožňuje predpokladať, že boli snahy manipulovať verejnú mienku s cieľom politickej aktivizácie slovenského obyvateľstva. Aktivizácia mala plniť funkciu hnacieho motora procesov vyhovujúcich novej vládnej moci. Je známe, že slovenská spoločnosť, v súlade so svojimi tradičnými základmi, bola spoločnosťou paternalisticky a politicky pasívnou. Zmena štátnej štruktúry Slovenska si vyžadovala aktivizáciu obyvateľstva vzhľadom na jeho malopočetnosť. Historik V. Bystrický uvádza, že k 31. decembru roku 1938 žilo v Slovenskej krajine 2 656 501 obyvateľoch, pričom sa odvoláva na rôzne zdroje.⁵ Uvedené číslo sa objavuje aj v správe sovietskeho zastupiteľstva v Bratislave, ktorú odoslali na Ľudový komisariát zahraničných vecí ZSSR.⁶

Politika izolácie Čechov na Slovensku a ich následná repatriácia do Protektorátu Čiech a Moravy bola súčasťou politiky slovakizácie a prostriedkom na získanie pracovných miest pre slovenských odborníkov. Keďže životná úroveň na Slovensku, kde bolo množstvo Čechov, bola nízka, radikáli hovorili o ich nadvláde na Slovensku: „Česi si obsadili každé najlepšie miesto, aby mohli vládnuť na stratu Slovákom a proti záujmom Slovenskej krajiny. Vidíme ich nielen v mestách, ale aj vo väčšine západoslovenských dedín. Vidíme ich v okresných, súdnych a finančných inštitúciách, v lesníctve, vidíme ich na pošte, železnici, četníctve, v armáde a polícii.“⁷ Toto tvrdenie bolo podložené dôkazmi, pretože zamestnanci českej národnosti pôsobili v najlukratívnejších odvetviach hospodárstva a mali početnú prevahu nad Slovákami. Nová vláda sa pokúšala ukázať, že politika slovakizácie vytvorí silnú slovenskú strednú vrstvu, ktorá sa mala stať oporou pre mladý štát. List robotníkov z Kremnice Prezídiu Ministerstva vnútra z 13. mája 1939 charakterizuje nálady v spoločnosti v súvislosti s touto otázkou: „Vieme, že príčiny našej ťažby a poklesu nie sú preto, že sú postihnutí českí odborníci, ale z toho, že Česi a Čechoslováci, ktorí ešte stále obsadzujú vedúce postavenie, všeobecne brzdia rozvoj Slovenského štátu, vznik ktorého pre nich nie je prijatý a jeho existencii nie sú radi.“⁸ Samozrejme, v tomto dokumente je prítomná tendenčnosť a môžeme predpokladať, že list iniciovalo miestne vedenie, dáva však predstavu o vtedajšej situácii v regiónoch Slovenska. Dokumenty svedčia o tom, že táto politika mala občas aj negatívne následky pre samých Slovákov. Správa četníckeho veliteľstva o agitácii proti českým četníkom, ktorú odoslali Prezídiu Ministerstva vnútra Slovenskej krajiny 24. decembra 1938, to len potvrdzuje a dopĺňa kompletný obraz: „vykonávaná agitácia proti četníkom českej národnosti prispieva k oslabeniu našej autority. Typické je, že teraz aj slovenskí intelektuáli majú negatívnu náladu. Dôsledky agitácie: negatívum smeruje nielen proti četníkom českej národnosti, ale aj proti slovenskej“.⁹ Citovaný dokument odráža jeden z opačných efektov procesu slovakizácie.

4 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Úrad Predsedníctva vlády (ÚPV), škatuľa (šk.) 1. Fascikel 385/38. Správa okresného četníckeho veliteľstva z 21. 11.1938. O podkopnej činnosti na Slovensku.

5 BYSTRICKÝ, V.: Vystahovanie českých štátnych zamestnancov zo Slovenska v rokoch 1938 – 1939. In: *Historický časopis*, ročník (roč.) 45, 1997, č. 4, s. 596.

6 Arhív zahraničnej politiky Ruskej federácie, Moskva. (AVP RF), f. 138 b, 2-1-4, s. 104. Správa zastupiteľstva ZSSR na Slovensku za rok 1940.

7 *Gardista*, 4. 2. 1939, s. 4.

8 SNA, f. Ministerstvo vnútra (MV), šk. 15, fascikel 5092/39. Dokument (Dok.) 63.

9 Tamže, šk. 2, fascikel. 3896/38. Dok. 57.

Politika štátu voči Čechom sa neobmedzovala len na agitáciu za ich prepúšťanie. Podľa nariadenia vlády č. 44/1939 *Slovenského zákonníka* O Slovenskej národnej banke, ako aj nariadenia č. 102/1939 O vývoze hodnôt a cenných papierov, vývoz peňazí v domácej a cudzej mene, zlata, iných drahých kovov a cenných papierov z územia Slovenského štátu do zahraničia (najmä Protektorátu Čiech a Moravy) bol možný len po vybavení úradného povolenia Slovenskej národnej banky. Bez jej súhlasu bolo dovolené za jeden kalendárny mesiac zobrať na cestovné výdavky peniaze v cudzej mene v hodnote do 100 Ks.¹⁰ Ministerstvo financií týmto nariadením zbavilo úradníkov a vojakov českej národnosti, ktorí sa museli vysťahovať, možnosti vývozu svojho majetku.¹¹ Predpokladáme, že takto sa vláda pokúsila vyriešiť problém zlatého pokladu slovenského štátu, ktorý sa v momente vyhlásenia nezávislosti rovnal nule, lebo súčasťou zlatého pokladu Československa, ktorý Nemci skonfiškovali, bol aj slovenský diel.¹²

Takto sa slovenská spoločnosť stala rukojemníkom politických ambícií štátnych činiteľov, ktorí sa neriadili racionálnymi motívmi, ale hlavne ideologickými dogmami, ktorých cieľom bolo nastolenie „*historickej spravodlivosti*“. Tieto kroky sa negatívne odrazili na štátoprávnom postavení slovenského národa v povojnovom období.

Arizácia ako jeden z aspektov procesu slovakizácie

Jedným zo sociálno-ekonomických aspektov procesu slovakizácie v slovenskom štáte bola arizácia židovského majetku, jeho prevzatie do slovenských rúk prostredníctvom arizátorov a pod kontrolou Ústredného hospodárskeho úradu (ÚHÚ). Dôležitú úlohu v procese arizácie zohrávala aj Hlinkova garda. V slovenskej historiografii arizáciu všeobecne pokladajú za „*neoddeliteľnú súčasť riešenia židovskej otázky*“.¹³ V správe sovietskeho zastupiteľstva s plnou mocou na Slovensku, ktorú pripravil stážista zastupiteľstva Saprykin pod názvom Krátka správa o Slovensku, charakterizoval proces arizácie ako „*penikanie nemeckého kapitálu do Slovenskej republiky*“.¹⁴

V prvých rokoch existencie slovenského štátu sa arizácia uskutočňovala v pomerne skromnom rozsahu, hlavne na základe „dobrovoľnosti“, pod tlakom antisemitskej politiky a propagandy. Ako uviedol historik I. Kamenec: „*takzvaná dobrovoľná arizácia sa uskutočnila na základe dohody medzi židovským vlastníkom a arizátorom na spoločné vlastníctvo a riadenie podniku, ale povinnou podmienkou pri tom bolo vlastníctvo arizátorom nie menej 51 % majetku podniku*“.¹⁵ Vo svojich spomienkach minister hospodárstva G. Medrický, zdôrazňujúc počiatočné, predsalszurské obdobie arizácie, tiež hovoril o jej „dobrovoľnosti“, snažil sa nájsť pre ňu určité zdôvodnenie: „*Cieľ arizácie*

10 Ks – koruna slovenská. Slovenský zákonník, 1939, vládne nariadenie (vl. nar.) č. 44/1939 Sl. z.; vl. nar. č. 102/1939 Sl. z.

11 SNA, f. Ministerstvo hospodárstva (MH), šk. 33, fascikel. Prez-P-1443.

12 LACKO, M.: *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava 2008, s. 124 – 125.

13 CAMBEL, S.: *Slovenská dedina (1938 – 1945)*. Bratislava 1996, s. 47; KAMENEC, I. Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku..., s. 289.

14 AVP RF, f. 138 b, 2-1-4, s. 133. Referát dňa 4. 11.1940 „Kratká správa o Slovensku“.

15 KAMENEC, I.: Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku..., s. 292.

spočíval v obmedzení hospodárskeho vplyvu Židov. Nielen propaganda, ale aj politická činnosť strany sa zameriavala na to, aby zapojila Slovákov do ekonomiky, aby postupne získali prevahu v obchode aj vo výrobe (...) Hlavnou myšlienkou bolo naučiť Slovákov podnikat¹⁶. Už od začiatku roka 1940 noviny Slováč upozorňovali, že „základ pre arizáciu slovenského hospodárskeho života z politickej strany už je založený“¹⁷. Rozumelo sa tým prijatie vládneho nariadenia „O vylúčení Židov z verejného života“ z 24. apríla 1939.¹⁸ I. Kamenec poznamenal, že „židovský majetok sa stal lákavým materiálnym blahom a súčasne ideologickou zbraňou nového ľudáckeho režimu, ktorý chcel prostredníctvom arizácie upevniť svoje hospodárske a politické postavenie, získať si podporu obyvateľstva, ktoré najprv predpokladalo, že tento proces sa konal ako administratívne prerozdelenie majetku a nápravu sociálnych krív a nerovností“¹⁹. A. Mach o novej štátnej sociálnej politike hovoril: „keď robotník a úradník bude správne motivovaný honorárom za svoju prácu, toto prinesie najvyššiu podporu pre štát a zamestnávateľa“. V rovnakom kontexte niekoľkokrát sa vyjadrili aj prezident, predseda vlády a ďalší poprední politickí činitelia slovenského štátu.²⁰ Zvlášť J. Tiso sa sťažoval sovietskemu splnomocnenému zástupcovi na Slovensku G. M. Puškinovi, že „na Slovensku je asi 25 000 židovských podnikov a vláda má len 5 000 arizátorov“²¹. Treba však povedať, že veľa Židov sa obracalo na prezidenta so žiadosťami o opätovné preverenie podmienok arizácie v jednotlivých podnikoch, niekedy dokonca aj s ručením od miestnych orgánov verejnej správy.²²

Kvôli objektivitve musíme uviesť aj to, že existovala nespokojnosť slovenského obyvateľstva so Židmi, čo sa prejavilo v udávaní a prítomnosti antisemitského ducha v spoločnosti.²³ Slovenská výskumníčka H. Klamková dospela k záveru, že režimu sa podarilo vyvolať záujem časti slovenskej spoločnosti o proces arizácie tým, že ju „nasýtli židovským majetkom“. Hoci spoločnosť neprijala tento proces jednoznačne, mnohí sa s ním nestotožnili.²⁴

Pre korupciu a materiálne zneužívanie arizácie a vzhľadom na početné sťažnosti a oznámenia na vyššie mocenské orgány bola zriadená Vyšetrovacía komisia, cieľom ktorej bolo vyšetrovanie činnosti ÚHÚ a jednotlivých arizátorov. Vyšetrovacía komisia na schôdzke 9. júna 1942 prijala rozhodnutie, na základe ktorého „presne zriadila“ (podčiarknuté v origináli – pozn. J. R.) „nezrovnalosti, ktoré boli urobené ÚHÚ, počas arizácie“. Z tohto dôvodu bolo navrhnuté, aby činnosť ÚHÚ bola naďalej pod prísny dohľadom ministerstva hospodárstva. „Arizáciu robiť premýšľavo a vyvážené. Páchateľia budú postavení pred disciplinárnu zodpovednosť“²⁵. O výsledkoch vyšetrovania sved-

16 MEDRICKÝ, G.: *Minister spomína*. Bratislava 1993, s. 167 – 168.

17 *Slovák*, 27. 1. 1940, s. 1.

18 *Slovenský zákonník*, 1939, vl. nar. č. 74/1939 Sl. z.

19 KAMENEC, I.: Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku..., s. 289.

20 *Gardista*, 19. 9. 1940, s. 1.

21 AVP RF, f. 138 b, 2-1-4, s. 133. Referát dňa 4. 11. 1940 „Kratká správa o Slovensku“.

22 SNA, f. Kancelária prezidenta republiky (KPR), šk. 82, fascikel 13203/1941.

23 Tamže.

24 KLAMKOVÁ, H.: Nálady a postoje slovenskej spoločnosti k tzv. židovskej otázke..., s. 110.

25 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209 – 927 – 1.

čia materiály trestných konaní arizátorov obvinených z porušenia zákona v procese arizácie a z privlastnenia majetkových hodnôt.²⁶

Domnievame sa, že netreba vypočítavať porušenia, pretože sú pomerne dobre známe. Podľa nášho názoru mali by sme sa zastaviť pri inom momente. K druhej fáze „viac premýšľavej a vyváženej“ arizácie došlo na jeseň roku 1940 a trvalo to až do leta roku 1942, a to pod vplyvom radikálneho riešenia „židovskej otázky“ v duchu národno-socialistických ideí, ktoré prenikli do vnútornej politiky slovenského štátu. I. Kamenec konštatuje, že počas tohto obdobia arizácia sa konala „revolučne“ a „voluntaristicky“, „riadila sa nie hospodárskymi, ale politickými a ideologickými požiadavkami, ktoré viedli k chaosu, intrigám a doposiaľ neznámemu stupňu korupcie“.²⁷ Osud židovských majiteľov od začiatku predurčila Komisia pre židovskú otázku pri ministerstve hospodárstva ešte 3. apríla 1939: „Židovské obyvateľstvo Slovenska musí opustiť Slovenský štát. Táto skutočnosť sa musí brať do úvahy a čo najskôr sa má vyriešiť problém transferu“.²⁸

Takto slovenská spoločnosť pod tlakom štátnej propagandy, ako aj relatívne chudobných pomerov v predvojnovnej Československej republike (ČSR), vnímala slovakizáciu ako jednu z etáp budovania nového štátu, o ktorom tak veľa a pekne rozprávali zo stranických tribún. Pretože vyššie uvedené národné kategórie tiež boli súčasťou spoločnosti, postoj k slovakizácii nebol jednotný. Berúc do úvahy autoritatívnu povahu slovenského štátu, obyvateľstvo nie vždy mohlo vyjadriť svoje želania a nálady. O to viac, ako ukázal rok 1940 poznamenaný štrajkami hospodárskej povahy, že štátna politika, zameraná na sociálnu revolúciu a zlepšenie životnej úrovne pracujúcich v jednotlivých regiónoch Slovenska, nebola taká úspešná, ako to hlásila stranícko-politická elita. Toto bolo dôvodom na zjavnú nespokojnosť s vládou politikou. Metódy slovakizácie neprišli vláde očakávané výsledky.

Sociálno-ekonomické postavenie slovenskej spoločnosti

Uskutočnením sociálnej revolúcie vládna moc mala na mysli v prvom rade vytvorenie nového slovenského, sociálne silného človeka, ktorý sa v budúcnosti mal stať spoľahlivým pilierom slovenskej štátnosti, motorom hospodárskeho a kultúrneho života. „Vďaka vodcom slovenskej sociálnej revolúcie stali sme sa svedkami transformácie slovenského národného života, každý deň vidíme prechod majetku z rúk Židov a Neslovákov, do našich slovenských. Veľa podnikavých a schopných Slovákov zo zamestnancov sa stali podnikateľmi a priemyselníkmi. Slovák sa stáva nezávislým, podnikavým, bohatým majiteľom nad svojou hospodárskou a kultúrnou budúcnosťou,“ – písali noviny *Gardista* v roku 1940.²⁹ Historik I. Kamenec tiež hovorí o snahe autoritatívneho režimu k „formácii nového človeka“.³⁰ Treba poznamenať, že zavedenie tohto procesu do praxe

26 Tamže, 209 – 141 – 22.

27 KAMENEC, I.: Hlavné rysy arizačného procesu na Slovensku..., s. 290.

28 SNA, f. MH, šk. 32, fascikel Prez-P-1220/39.

29 *Gardista*, 19. 9. 1940, s. 1.

30 KAMENEC, I.: Slovenská spoločnosť v rokoch 1939 – 1945. In: *Československá historická ročenka* 2004, s. 90.

nebolo bezproblémové. Jedným z takých problémov bola komplikovaná ekonomická situácia, v ktorej sa ocitlo obyvateľstvo Slovenska po získaní nezávislosti. Ide najmä o rozdiely medzi cenami a mzdami, ktoré sa stali príčinou sociálnych konfliktov v slovenskej spoločnosti.

Vzhľadom na mimoriadne zvýšenie cien potravín a priemyselných tovarov I. Karvaš 20. mája roku 1939 napísal list predsedovi vlády, v ktorom poukazyval na to, že „najdôležitejším predpokladom úspešnej slovenskej menovej politiky je stabilizácia a proporcionálna pomere cien a miezd. Zvyšovanie cien znamená znehodnotenie meny. Vláda má vo svojich rukách možnosť regulácie cien a miezd“.³¹ I. Karvaš tiež upozornil, že „obyvateľstvo je rozrušené všeobecným trendom rastu cien, ceny idú hore na tie potraviny, na ktoré neexistujú predpoklady pre zvýšenie, napríklad: zelenina, múka, mäso“.³² Historik M. Lacko v svojej štúdii vysvetľuje tento proces: „zvýšenie cien bolo reakciou na veľké nákupy obyvateľstva, ktoré pod dojemom nepochopiteľnej politickej situácie začalo vo väčšine miest masovo robiť nákup tovaru“.³³

V správach sovietskeho zastupiteľstva v rokoch 1940 – 1941 sa tiež písalo o „zhoršujúcej sa ekonomickej situácii na Slovensku, ktorá zapríčinila mnoho štrajkov hospodárskeho charakteru“.³⁴ Ako dôkaz toho môže slúžiť aj správa žandárskej stanice Ústrednej štátnej bezpečnosti, ktorá informovala o štrajku pracovníkov pri výstavbe železnice Bratislava – Leopoldov 1. apríla 1940. Celkovo štrajkovalo 300 zamestnancov, jednou z ich hlavných požiadaviek bolo zvýšenie platov. Počas stretnutia predstaviteľov ministerstva dopravy so zástupcami štrajkujúcich v Bratislave objasnili príčiny štrajku, robotníkom zvýšili plat.³⁵ Štrajky pracovníkov rôznych odvetví boli už od začiatku roka 1940 bežným javom v slovenskej spoločnosti. V závislosti od situácie vedenie podniklo vhodné opatrenia, alebo za rokovacím stolom pristúpilo na nejaké požiadavky pracovníkov, ak ich uznalo za objektívne, alebo sa začali trestné konania a aktivistov umiestnili do väznice Ilavy ako komunistických provokatérov.

Najhoršia sociálno-ekonomická situácia, ako poznamenal M. Lacko, bola v tradične zaostalých regiónoch východného Slovenska, keďže tu nebol rozvinutý priemysel a podmienky na poľnohospodárstvo boli zlé.³⁶ Zo správy predsedu Ústrednej štátnej bezpečnosti O inšpekčnej ceste A. Macha po východnom Slovensku 4. decembra roku 1940 môžeme sledovať nálady obyvateľov východnej časti Slovenska voči politickému vedeniu slovenského štátu. Správa si napríklad všíma vyjadrenia nespokojnosti miestnych obyvateľov voči vláde počas verejných vystúpení A. Macha: „Pán minister, a konečne sa postarajte o zamestnanca, lebo podľa starého porekadla, roľník hľadá a pravdu nenájde, robotník kope, a do pravdy nedokope“, alebo „roľník vydrží všetky urážky a krivdy“. Došlo aj k osobným urážkam A. Macha.³⁷ Ľuďom, „ktorí agitovali verejnú mienku a porušili uznesenie, bola uložená pokuta 2.000 Ks a boli zatknutí na 10 dní“ podľa záko-

31 SNA, f. ÚPV, šk. 15, fascikel 4842/39.

32 Tamže.

33 LACKO, M. *Slovenská republika 1939 – 1945*, s. 134.

34 AVP RF, f. 138 b, 2-1-4, s. 92.

35 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209 – 830 – 4.

36 LACKO, M. *Slovenská republika 1939 – 1945*, s. 135.

37 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209 – 857 – 3.

na č. 190/1939 *Slovenského zákonníka*.³⁸ Prameň tiež ukazuje, že nespokojnosť vyjadřila hlavne staršia generácia, ktorá bola vychovaná v duchu „*politiky čechoslovakizmu*“, a zdá sa, že i keď nemali nič proti slovenskému štátu, aj tak sa správali pasívne. Zistilo sa, že „*boli v stave opitosti*“.³⁹ Predpokladáme, že miestne žandárske orgány kládli dôraz na ich neprimerané správanie pre alkohol úmyselne, aby zabránili vysokým sankciám proti týmto jednotlivcom.

Ťažkosti pri zabezpečovaní potravín pre mestské obyvateľstvo vznikli už na začiatku roka 1941. Sovietske zastupiteľstvo v Bratislave v liste zo 14. júna 1941 oznámilo, že od 28. mája 1941 v Slovenskej republike niet chleba: „*v Bratislave už dva dni nie je možné dostať chlieb. Slovenská vláda oznámila svoje rozhodnutie zaviesť prídellový systém na chlieb. Celková denná dávka chleba je 220 gramov*“.⁴⁰ V správe zo sovietskeho zastupiteľstva v Bratislave z 30. mája 1941 sa uvádza: „*Veľký počet vojakov, prevažne vojakov pracovných útvarov slovenskej armády požiadali o povolenie ísť domov kvôli ťažkej ekonomickej situácii svojich rodín. Ministerstvo obrany varovalo, že žiadosti budú zamietnuté a žiadatelia – trestne stíhaní*“.⁴¹

Z tohto dôvodu 28. augusta roku 1941 vyhlásili okamžité a povinné vzdanie sa nadbytku úrody v prospech štátu.⁴² To zase viedlo ku konfliktom medzi štátom a roľníctvom, ktoré tvorilo viac ako polovicu slovenského obyvateľstva. Politika štátu voči slovenským roľníkom nebola jednotnou. Na jednej strane práve katolícke roľníctvo bolo v podstate podporou nového štátu, a preto štát by sa mal najviac starať o svojich potenciálnych voličov. Na druhej strane slovenský štát sa zamerl na dobré životné podmienky a sociálne zabezpečenie robotníckej vrstvy, ktorá mierne vzrástla, ale prioritou sa stala až po vojne v procese budovania socialistickej spoločnosti, zanechajúc roľníctvu vedľajšiu rolu.

V roku 1940 bolo 68 % slovenských hospodárstiev chudobných.⁴³ Vzhľadom na to iniciovanie agrárneho zákona, prijatého v roku 1940, bolo logickým krokom smerujúcim k ekonomickej stimulácii uvedených hospodárstiev a vytvoreniu strednej vrstvy slovenského obyvateľstva. Tento zákon zakazoval predávať pôdu (čiastočne alebo všetku) tých poľnohospodárskych podnikov, ktoré mali najmenej 50 hektárov pozemku, bez povolenia Štátneho pozemkového úradu. Samozrejme, jedným z hlavných cieľov zákona bolo vykúpiť tieto pozemky od Židov a cudzincov.⁴⁴ Ako vieme, agrárna reforma nepriniesla roľníkom očakávané výsledky.

Takže sociálno-ekonomická situácia slovenského obyvateľstva v období formovania mladého slovenského štátu v rokoch 1939 – 1941 nebola celkom jednoduchá. K vytvoreniu sociálneho napätia v spoločnosti prispievalo ustavičné bezdôvodné zvyšovanie cien (špekulácia) a pomalý rast miezd. Podľa údajov sovietskeho zastupiteľstva v Bratislave „*ceny na potraviny v období od septembra roku 1940 až do 1. februára roku 1941 sa*

38 *Slovenský zákonník*, 1939, zákon č. 190/1939 Sl. z. „O verejnej správe vnútornej“.

39 SNA, f. 209 (ÚŠB), 209 – 857 – 3.

40 AVP RF, f. 06, 3-20-269, s. 114 – 115.

41 AVP RF, f. 0138 b, 3-1-1, s. 99.

42 AVP RF, f. 138, 22-35-7, s. 7.

43 AVP RF, f. 138 b, 2-1-4, s. 153 -- 154.

44 CAMEL, S.: *Slovenská dedina (1938 – 1945)*, s. 48.

zvýšili o 20 – 25 %, na výroby textilného priemyslu o 70 – 80 %“. Zároveň sa konštatuje, že „mzdy vzrástli iba o 8 – 10 %“. Napríklad, „mzda pracovníka strednej kvalifikácie bola 800 – 1 000 Ks mesačne, výdavky rodiny, ktorá sa skladá z piatich osôb, stanovili až na 1800 – 2000 Ks za mesiac“. ⁴⁵ Za takých podmienok ľudia museli siahť po pomoci zvonku, cestovať za prácou do Nemecka, aby si zlepšili finančnú situáciu.

Záver

Môžeme akceptovať tvrdenie historika M. Lacka o tom, že pozícia jednotlivca v slovenskej spoločnosti voči slovenskému štátu a procesom, ktoré sa v ňom odohrávali, vrátane slovakizácie, je do značnej miery určovaná osobnými skúsenosťami a motiváciou občanov, ich životnými podmienkami v novom štáte. ⁴⁶ Režimu sa podarilo uspokojiť finančné záujmy veľkej časti slovenskej spoločnosti, od intelektuálov, ktorí mali možnosť obsadiť miesto Židov a Čechov, po arizátorov a likvidátorov firiem, pre ktorých rýchlo zmizla konkurencia a ktorí získali zdroj stabilných príjmov. Kladnou stránkou procesu slovakizácie bolo vytvorenie slovenskej strednej vrstvy, hlavnej opory slovenského štátu, a zvýšenie životnej úrovne spomínaných kategórií obyvateľstva. Avšak taktika, ktorá sa používala pri uskutočňovaní politiky slovakizácie, nie vždy zodpovedala morálno-etickým normám.

Dôležitou zásluhou procesu slovakizácie bolo tiež vytvorenie slovenského národohospodárskeho komplexu a dosiahnutie jeho suverenity. Veď veľa slovenských podnikov v predvojnovnej ČSR nemalo možnosť samostatného rozvoja, boli len príveskom českých priemyselných podnikov. V konečnom dôsledku ani napriek snahám vedenia štátu nepodarilo sa prostredníctvom sociálnej revolúcie dosiahnuť blahobyť a zásadne zmeniť životnú úroveň slovenskej spoločnosti.

⁴⁵ AVP RF, f. 138 b, 2-1-4, s. 93.

⁴⁶ LACKO, M.: *Slovenská republika 1939 – 1945*, s. 167.

Život Slovákov na obsadenom území južného Slovenska zaznamenaný na stránkach novín *Slovenská jednota* 1939 – 1944

Ján Mitáč

Viedenská arbitráž v novembri 1938, keď sa rozhodlo o osude obyvateľov južného Slovenska, znamenala obrovskú zmenu v ich každodenných životoch. Miklós Horthy ako hlava Maďarského kráľovstva síce vítal Slovákov po obsadení Košíc s otvorenou náručou a sľuboval im zabezpečenie ďalšieho nerušeného života v novom štáte, žiaľ, realita bola celkom iná.¹ Keď sa maďarská armáda stala faktickým vládcom obsadeného územia, začala s opatreniami namierenými proti slovenskému a českému obyvateľstvu. Jedným z prvých zásahov bolo devalvovanie peňazí, rast daňových bremien a nespravodlivá národohospodárska a sociálna politika. Okrem toho politika maďarskej vlády a Zjednotenej maďarskej strany (ZMS) bola zdrojom neprávosti a príčinou boľavých rán v každej spoločenskej vrstve. Maďarizačná politika uplatňovaná v každom smere občianskeho života mimoriadne sťažovala život Slovákom, ktorí sa dostali pod maďarské panstvo, pripomínajúci polofeudálne pomery v Uhorsku pred rokom 1918. V mnohých smeroch sa ich život stával priam neznesiteľným.²

Ani zásahy brachiálnej moci voči slovenskému obyvateľstvu nedonútili časť inteligencie, ktorá zostala na obsadenom území, aby sa nesnažila organizovať politický život Slovákov. Maďarské okupačné orgány v novembri 1938 zakázali činnosť československých strán s výnimkou ZMS a Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ).³ Slováci

1 VIETOR, M.: *Dejiny okupácie južného Slovenska*. Bratislava 1968, strana (s.) 17.

2 TILKOVSKÝ, L.: *Južné Slovensko v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 1972, s. 38.

3 HSLŠ síce oficiálne mohla vyvíjať svoju činnosť v rámci obsadeného územia južného Slovenska, ale jej predstavitelia radšej zvolili odchod na územie Slovenska zo strachu pred pomstou maďarských okupačných úradov alebo rozvášneného obyvateľstva. Aj keď predstavitelia HSLŠ mali garantovanú bezpečnosť pri vyvíjaní politickej činnosti, no v skutočnosti ak sa aj o to pokúsili, zväčša ich vyhostili ako nespoľahlivých pre maďarský štát. Ľudácke vedenie so znepokojením registrovalo, že maďarské sľuby o povolení činnosti HSLŠ na okupovanom území nemali žiaden praktický význam, pretože maďarská vojenská správa od začiatku nielenže krajne obmedzovala akýkoľvek pokus o slovenský národný pohyb, ale ho priamo likvidovala. DEÁK, L.: *Slovensko v politike Maďarska v rokoch 1938 – 1939*. Bratislava 1990, s. 137.

mali síce svoju vlastnú stranu, lenže maďarské orgány neumožňovali jej predstaviteľom politicky sa angažovať. Napriek tomu, že maďarská vláda pripustila zástupcov HSLS do obnovených mestských a obecných zastupiteľstiev, pri vymenovaní zástupcov obyvateľstva južného Slovenska do maďarského parlamentu v roku 1939 nepozvala ani jedného jej predstaviteľa.⁴

V napätej atmosfére bola založená Slovenská kresťanská ľudová strana,⁵ ktorá mala byť nástupkyňou HSLS, a jej hlavným predstaviteľom bol Dr. Ľudovít Obtulovič, advokát v Nových Zámkoch. Po začatých organizačných prácach sa malo uskutočniť v Nových Zámkoch manifestačné stretnutie Slovákov z celého Maďarska v počte 15 – 20 tisíc účastníkov. Program zhromaždenia predpokladal manifestačný pochod mestom a slávnostné zasadnutie, na ktorom mal Ľ. Obtulovič prečítať memorandum adresované maďarskej vláde. Záujem Slovákov prekvapil maďarské vládne orgány, ktoré si nepriali demonštráciu takýchto rozmerov.⁶ Okrem toho sa výbor strany rozhodol založiť časopis Slovenská jednota (SJ), ktorý by tlmočil politický program Slovákov a ich požiadavky. Názov časopisu mal vyjadrovať národnú jednotu bez zreteľa na politické, konfesijné, hospodárske alebo sociálne rozdiely.⁷

Tesne pred uskutočnením kongresu sa maďarská vláda rozhodla za každú cenu zabrániť verejnému vystúpeniu Slovákov a jednoducho ho zrušila. Hlavných organizátorov hnutia Ľ. Obtuloviča a bánovského farára I. Koseca vykázali z krajiny. Na ostatnom území prenasledovali Slovákov, ktorí sa nejakým spôsobom angažovali pri zakladaní a organizačných prácach Slovenskej kresťanskej ľudovej strany.⁸

Po mnohých peripetiách sa podarilo vybaviť, aby mohol vychádzať slovenský politický týždenník na obsadenom území. Žiadosť o povolenie podali Ľudovít Žák, farár, a Jozef Kelemen, správca ľudovej školy v Komjaticiach. Ľ. Žák sa stal vydavateľom a J. Kelemen zodpovedným redaktorom. Menovaní sa zaviazali účinkovať v duchu lojality voči maďarskému štátu a maďarsko-slovenskej spolupráce. Novozámocký žu-

4 POTEMRA, M.: Politický život Slovákov na južnom Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: BALÁŽOVÁ, E., GRÁCOVÁ, G. (zost.): *Slováci v Maďarsku*. Bratislava 1994, s. 160.

5 Vznik tejto strany podporoval aj vodca slovenských Maďarov gróf János Esterházy, ktorý sa obával recipročného aktu slovenskej autonómnej vlády. TILKOVSKÝ, L.: *Južné Slovensko...*, s. 144. Princíp reciprocity bol zakotvený v ústave 1. SR a úspešne aplikovaný pri riešení slovensko-maďarských sporov. Zdanlivo bola v uplatňovaní reciprocity maďarská strana vo výhode. Slovenská menšina v Maďarsku bola oveľa početnejšia ako maďarská na Slovensku. V Bratislave však veľmi rýchlo vystihli citlivosť maďarskej politiky i verejnej mienky na represie proti Maďarom na Slovensku. Z uplatňovania reciprocity sa vyvinula celá jedna zložka vzájomných vzťahov, riadená zo slovenskej strany okrem príslušných ministerstiev aj zvláštnym spojovacím orgánom pri predsedníctve vlády. Predseda vlády 11. decembra 1942 určil v Predsedníctve vlády pre veci slovenskej menšiny v Maďarsku a maďarskej národnej skupiny na Slovensku osobitného referenta, hlavného radcu verejnej správy vnútornej Dr. Ľudovíta Semiana. Úlohou tohto menšinového referenta bolo starať sa o to, aby sa všeobecné a konkrétne opatrenia orgánov štátnej správy v tejto záležitosti diali jednotne a v súlade s intenciami vlády. Na rozdiel od maďarského náprotivka, štátneho tajomníka Tibora Patakyho, však nemal výkonné kompetencie, ale len poradné, resp. nemohol priamo ovplyvniť problémy. HETÉNYI, M.: *Slovensko-maďarské pomezie v rokoch 1938 – 1945*. Nitra 2008, s. 28.

6 VIETOR, M.: *Dejiny okupácie*. s. 62 – 63.

7 BÖHM, E.: *V šesťročnom zajatí (Spomienky na roky 1938 – 1945)*. Martin 1994, s. 142.

8 BARTOŠEK, F.: Novozámocká slovenská jednota, jej zakladatelia a tvorcovia. In.: *Osobnosti slovenského menšinového hnutia v Maďarsku v rokoch horthyovskej okupácie južného Slovenska*. Bratislava 2001, s. 8.

pan Viliam Jaross odporúčal, aby žiadosť vybavili kladne, považujúc Žáka a Kelemena za „*spolahlivých z maďarského hľadiska*.“⁹ Tlačové oddelenie ministerského predsedníctva vydalo povolenie 5. júna 1939 s tým, že časopis mohol vychádzať v Nových Zámkoch¹⁰ raz do týždňa (sobota) na ôsmich stranách.¹¹

Hlavnou osobnosťou v redakcii sa stal od začiatku I. Kosec, po jeho nekompromisných článkoch v prvých číslach jednoty ho novozámocký hlavný slúžny vyzval, aby opustil do 24 hodín územie maďarského štátu. Prípud vypovedaného I. Kosca mal okrem iného slúžiť na zastrašenie ostatných redaktorov. Po jeho odchode prevzali redakčnú prácu profesori slovenského gymnázia v Šuranoch, najmä Štefan Buran, Karol Markovič, Ján Dobrovodský, pod vedením riaditeľa gymnázia Dr. Jozef Hudeca. Ten požíval plnú dôveru maďarskej vlády a často pôsobil podľa jej usmernenia, čo viedlo k tomu, že SJ postupne strácala svoju priebornosť.¹²

Pre SJ pracovali dobrovoľní propagátori, ktorým sa darilo rozpredať päťtisícový náklad¹³ v slovenských obciach. Časť nákladu odchádzala aj na Slovensko. Neobyčajný záujem slovenského obyvateľstva¹⁴ prekvapil maďarské orgány a menšinové oddelenie predsedníctva vlády. Ich predpoklad, že slovenský týždenník bude bezvýznamným provinčným tlačovým orgánom sľúbenej politickej strany vedenej spoľahlivými ľuďmi sa nesplnil.¹⁵

Prvé číslo týždenníka vyšlo 24. júna 1939. V úvodníku s názvom „*Náš nástup!*“ autori načrtli požiadavky a vízie predstaviteľov slovenskej menšiny, taktiež deklarovali lojalnosť k maďarskému štátu: „*My v ničom nechceme ohroziť maďarské národné záujmy a žiaden z nás, ktorí stojíme u kolísky tohto nášho časopisu, nemá v duši protimaďarské zaujatie. (...) Je síce pravdou, že svojej slovenskosti sa za žiadnych okolností nevzdáme, ale vernosť k nášmu národu nevyklučuje vernosť k štátu. My chceme prispieť ku konsolidácii tohto štátu tým, že mu budeme vychovávať loyálnych a verných občanov, od štátu za túto prácu nežiadame žiadne výsady, iba splnenie svojich národnostných práv. Náš národ už prešiel trnistou cestou života. Dúfame však, že cesta, po ktorej budeme kráčať, bude prostá*

9 VIETOR, M.: *Dejiny okupácie*. s. 100.

10 Postupom času sa vytvorili filiálne redakcie: v Békešskej Čabe, redaktori Andrej Kerepecký a Ján Seckerka; v Košiciach, redaktor Dr. Emanuel Böhm, krátko na to Ladislav Saučín a neskôr Július Groboň; v Lučenci, redaktor Artur Lipták; v Petrovci, redaktor Štefan Labát; v Pivnici, redaktor Ján Žihlavský; v Sobrancei redaktori Štefan Blaško a Juraj Polák. BÖHM, E.: *V šesťročnom zajatí*, s. 144.

11 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Strana slovenskej národnej jednoty (SSNJ), škatuľa (šk.) 9, inventárne číslo (inv. č.) 37, signatúra (sign.) Redakcia Slovenskej jednoty – povolenie na vydávanie, rozširovanie poštou, dokument číslo (dok. č.) 1/39.

12 POTEMLA, M.: *Kultúrny život Slovákov na južnom Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Košice 1993, s. 25 – 26.

13 Najväčší náklad dosiahla SJ v roku 1943, keď nedeľné číslo vychádzalo v náklade 15 000 kusov a 5 000 exemplárov sa expedovalo na Slovensko. Tamže, s. 30.

14 Na záujem Slovákov reagovali redaktori v článku „*Slovenské národné povedomie*“: „*Za dva-tri dni ozvaly sa srdcia najzapadlejších slovenských ľudí a telegraficky a telefonicky hlásili sa, aby si zabezpečili stá a stá našich novín. Ozvali sa Sobrance, Komlós, Čaba a všade, kde Slováci žijú a každý poponáhlal prihlásiť sa k nám, aby nás bolo viac a viac v presvedčení, že mimo nás niet slovenského života. Týmto faktom bola uskutočnená slovenská duchovná jednota celej našej menšiny a táto je bezpečnou základňou pre budovanie ďalších úsekov nášho menšinového života.*“ *Slovenská jednota*, 1. 7. 1939, s. 1.

15 VIETOR, M.: *Dejiny okupácie...*, s. 101.

*tŕňov a bodľače, že táto cesta nás povedie do krajiny spokojnosti.*¹⁶ To, aká bola realita, možno sa dozvedieť z desiatok výpovedí Slovákov, ktorí museli utiecť z Maďarska pod hrozbou straty majetku alebo ohrozenia vlastného života.

Na stranách SJ sa objavovali články, ktoré kritizovali maďarské štátne orgány za ich prechmaty, a to najmä v otázke slovenských škôl,¹⁷ používania slovenského jazyka na úradoch,¹⁸ maďarizačných snahách¹⁹ a taktiež sa zaoberali každodennými krivdami spáchanými na slovenskom obyvateľstve.²⁰ SJ sa zaujímal aj o kooptovaných slovenských poslancov do maďarského parlamentu,²¹ alebo na svojich stránkach polemizovala so Slovjackým hnutím Viktora Dvorcsaka.²² Najviac článkov bolo zameraných na otázky školstva, ktorého úlohou malo byť pomadžarčenie Slovákov na južnom Slovensku. Táto prízemná taktika odnárodňovania musela zákonite nájsť ohlas u redaktorov SJ.

Najhoršia situácia bola v oblasti slovenského školstva. Po obsadení južného Slovenska vojenské orgány zatvorili 150 škôl Slovenskej ligy²³ a 900 slovenských učiteľov, ktorí pôsobili v týchto školách, vyhostili s tým, že tieto školy boli zriadené pre deti československých štátnych zamestnancov, po odchode ktorých už nie sú tieto školy potrebné. Už v prvých dňoch po obsadení sa zaútočilo na právo Slovákov – starousadlíkov, na právo na školy. Počas vojenskej správy pri mimoriadnom súpise ľudu v decembri 1938, ktorý sa konal za ozbrojenej asistencie pod psychickým nátlakom, v mnohých obciach sa počet slovenských obyvateľov znížil natoľko, že slovenskú školu zatvorili a otvorili ma-

16 *Slovenská jednota*, 24. 6. 1939, s. 1.

17 Za mnohé články možno spomenúť: „Máme Slovenské školy či nie?“. In: *Slovenská jednota*, 29. 7. 1939, s. 3; „Nezniesiteľné pomery v okolí košického“. In: *Slovenská jednota*, 19. 8. 1939, s. 3; „Bude v Jelšave slovenská škola?“. In: *Slovenská jednota*, 26. 8. 1939, s. 4; „Kto bude učiť na slovenských ľud. školách?“. In: *Slovenská jednota*, 26. 8. 1939, s. 6; „Naše školské bolesti“. In: *Slovenská jednota*, 7. 10. 1939, s. 2.

18 SJ poukazovala na ťažkosti, s akými sa možno stretnúť na Poštovom úrade v Šuranoch, kde okrem prednostu neovládal slovenčinu žiaden úradník, čo spôsobovalo zbytočné nedorozumenia. „Pre koho je Šurianska pošta?“. In: *Slovenská jednota*, 5. 8. 1939, s. 5.

19 V článku s názvom „Nelze vyhověti = kérelmét nem teljesíthetjük“ sa autor zamýšľa nad snahou úradov prekladať slovenských štátnych zamestnancov do maďarského vnútrozemia. V tomto konkrétnom prípade išlo o rodinu železničiara z Košíc, ktorá nevedela vôbec po maďarsky a jej štyri deti boli nútené chodiť do čisto maďarskej školy. *Slovenská jednota*, 29. 7. 1939, s. 4.

20 „Čo bude s prepustenými slovenskými železničiarimi?“. In: *Slovenská jednota*, 5. 8. 1939, s. 6.

21 V článku „Kto bude zastupovať Slovákov v maďarskom parlamente?“ autori kritizujú spôsob povolania poslancov z obsadeného územia: „Podľa našich informácií sa ani jeden z uvedených pánov za Slováka nikdy nehlásil. (...) My, redakcia a vedúci činitelia slovenského národného života v Maďarsku nič o menovaných poslancoch nevieme, ich prácu a charakter slovenský nepoznáme a preto ich ako jediní oprávnení predstavitelia slovenskej menšiny v Maďarsku za svojich zástupcov neuznávame. (...) Takto si nazívanie naše v Maďarsku nepredstavujeme a za týchto okolností k dohode nikdy nepríde. (...) Radšej nikoho, než človeka, ktorý je ďaleko od slovenskej národnej veci.“ *Slovenská jednota*, 8. 7. 1939, s. 3.

22 Viktor Dvorcsak vydával noviny *Naša Zástava*, ktoré vychádzali vo východoslovenskom nárečí. Na stránkach novín napádal predstaviteľov slovenského hnutia a SJ. Presadzoval myšlienku, že východní Slováci – Slováci sú bližšie k maďarskému štátu a národu (pozn. J. M.). SJ reagovala na *Našu Zástavu* v týchto článkoch: „Kto balamúti Slovákov na východe?“. In: *Slovenská jednota*, 16. 9. 1939, s. 1; „Čo nevedia alebo nechcú vedieť o našej zástave?“. In: *Slovenská jednota*, 30. 9. 1939, s. 1;

23 Slovenská liga, organizácia dotovaná československým štátom, ktorá podporovala Slovákov na národnostne zmiešanom území, napr. stavaním škôl. (pozn. J. M.)

ďarskú. Slovenských učiteľov z obavy, aby nepodporovali Slovákov v boji za slovenské školy, v niekoľkých prípadoch dokonca fyzicky napadli príslušníci žandárstva.²⁴

V mnohých obciach, kde mali Slováci jasnú väčšinu, nebola slovenská škola, a tak sa deti museli učiť v maďarskom jazyku.²⁵ Z toho vznikali problémy, ktoré maďarské úrady neboli ochotné riešiť. Na to reagovala SJ v článku „Neznesiteľné školské pomery v okolí Košickom“: „Z hľadiska školského nebude od vecí, keď si povšimneme štatistické dáta, vykazujúce rozvrstvenie Slovákov a Maďarov (...) na základe sčítania z roku 1938 po viedenskom rozsudku. Nápadné je, že obce, ktoré vykazujú 70 – 100% slovenského obyvateľstva, nemajú slovenských škôl. Nebolo by od vecí presne zistiť, prečo sa v týchto obciach nevyučuje jazykom slovenským, keďže dľa zákona v obciach, ktoré vykazujú tak veľké percento inojazyčnej národnosti, majú byť zriadené školy v menšinovom jazyku.“²⁶

Aj rodičia slovenských detí sa sami obracali na redakciu so žiadosťami o pomoc pri riešení problémov so slovenskou školou. Obyvatelia obce Hlboká opisovali stav, v akom sa nachádzala ich škola nasledovne: „Od minulého roku i naša škola prešla mnoho a mnoho búrok, ale predsa jestvuje. Takýchto búrok predvídame ešte veľmi mnoho, ale s Božou pomocou pôjdeme vpred. Školský rok už začal, ale žiaci nemajú potrebné slovenské učebnice a učiteľstvo školské príručky. Učenie takto pôjde ťažko, preto obraciame sa k vám, poraďte nám, kde by sme ich mohli obdržať...“²⁷

Koncom roku 1939 nastal v Slovenskej jednote zlomový okamih, keď L. Žák odišiel na miesto farára – dekana do Vrábľ a z tohto dôvodu sa rozhodol ukončiť svoje účinkovanie v jednote. Od 12. novembra 1939 prevzal funkciu vydavateľa SJ J. Kelemen.²⁸

Po vypuknutí II. svetovej vojny maďarská vláda vykonala všeobecne reštrikčné opatrenia proti tlači a proti SJ osobitne.²⁹ Jej rozsah sa zúžil na 4 strany, obmedzovala sa jej tematika a do redakčnej práce zasahovala vnútorná i štátna cenzúra. Situácia sa zmenila v apríli 1940, keď zo Slovenského gymnázia v Košiciach prepustili Dr. Emanuela Böhma.³⁰

24 TILKOVSKÝ, L.: *Južné Slovensko...*, s. 117.

25 Podľa nariadenia ministerstva kultu a osvety, keď chceli rodičia v obci slovenskú školu, muselo sa do nej prihlásiť minimálne 40 detí. Rodičia museli na príslušné ministerstvo napísať oficiálnu žiadosť o povolenie slovenskej školy. V tom prípade mali povinnosť maďarské orgány školu otvoriť. No vo viacerých prípadoch boli rodičia detí zastrášaní, a tak na mnohých miestach s väčšinou slovenského obyvateľstva nebola jednoducho škola zriadená. SNA, f. SSNJ, šk. 9, inv. č. 38, sign. Redakcia a administrácia novín Slovenská jednota – Nové Zámky – korešpondencia, dok. č. 115/39.

26 *Slovenská jednota*, 19. 8. 1939, s. 3.

27 SNA, f. SSNJ, šk. 9, inv. č. 38, sign. Redakcia a administrácia novín Slovenská jednota – Nové Zámky – korešpondencia, dok. č. 167/39.

28 POTE MRA, M.: *Kultúrny život Slovákov*, s. 25.

29 Popri preventívnej cenzúre ovplyvňovalo celkovú líniu časopisu aj „dôverné upozornenie zodpovedného redaktora Jozefa Kelemena“. Z poverenia štátneho tajomníka Patakyho hlavný župan Jaross upozornil ho v septembri 1939, že keby sa v rámci časopisu previnil proti povinnej lojalite, navrhne čo najprísnejšiu retorzii. Po tomto upozornení sa neuvěřňovali články, ktoré sa mohli považovať „za urážajúce z hľadiska vernosti štátu, z hľadiska histórie maďarského národa a ktoré majú poburujúci charakter.“ VIETOR, M.: *Dejiny okupácie...*, s. 104.

30 Podľa Ladislava Saučina urobili maďarské štátne orgány chybu, keď zbavili E. Böhma miesta na gymnázii, pretože ako stredoškolskému učiteľovi mu mohli zakázať akúkoľvek politickú činnosť a tým ho držať na uzde. SAUČIN, L.: Osobnosť Dr. Emanuela Böhma v slovenskom národnom hnutí v Maďarsku. In: BALÁŽOVÁ, E., GRÁCOVÁ, G. (zost.): *Slováci v Maďarsku*. Bratislava 1994, s. 201.

Roku 1940 tak významne posilnil redakciu Dr. E. Böhm,³¹ čo sa odzrkadlilo aj na kvalite a rôznorodosti článkov, ktoré sa v tomto období uverejňovali. V článku „Čia vina to je?“ sa SJ opäť domáhala svojho politického zastúpenia, ktoré by vychádzalo z vôle Slovákov žijúcich v Maďarsku. Odvolávali sa na to, že gróf János Esterházy je skutočným zástupcom maďarskej menšiny v slovenskom sneme, zatiaľ čo reálne zastúpenie v budapeštianskom parlamente Slováci nemajú. „*Prečo nemôžeme mať aj my, Slováci v Maďarsku – a nás je tu predsa viac ako Maďarov na Slovensku – takého povolaného zástupcu, poťažne zástupcov, ktorým by sme úplne dôverovali, ktorí by nás tu tak zastupovali ako pán Esterházy svojich? Naozaj závidíme im túto výhodu. Nie preto, aby sme im toho nedopriali, ale že sa nám podobného neujde, hoci časovo aj mravne máme k tomu nárok i právo.*“³²

Kedže Slováci nemali zatiaľ možnosť politicky sa angažovať, využívali na posilňovanie povedomia obyvateľstva spolky, ktoré štát povolil. Takým bolo Sdruženie katolíckej mládeže (SKM), ktoré nemohlo vykonávať svoju činnosť samostatne, ale v rámci maďarskej organizácie Spolok katolíckej agrárnej mládeže (KALOT). Takto chcela mať maďarská štátna moc pod kontrolou slovenské spolky a snažila sa ich využívať proti SJ. V tomto zmysle inštruovali a školili funkcionárov spolkov, avšak bez pozitívneho výsledku, keďže miestne organizácie, najmä v okrese Nové Zámky, ale aj inde uskutočňovali zväčša inštrukcie „jednotárov“.³³ Z tohto dôvodu SJ v jednom zo svojich úvodníkov uverejnila výzvu, aby mládež vstupovala do SKM. „*Veľmi slubne a pekne sa začína vyvíjať po našich dedinkách a mestečkách SKM. Je len našou povinnosťou podporovať činnosť sdruženia, aby sme sa všetci bez rozdielu mohli združiť a pracovať ruka v ruku za lepšiu a krajšiu budúcnosť.*“³⁴

Ďalším významným spolkom Slovákov bol Slovenský katolícky kruh (SKK) v Košiciach.³⁵ SJ v jednom zo svojich vydaní sa postavila na obranu SKK. V článku „Čo nás bolí?“ priniesla zmienku o prekážkach, ktoré spôsobovali predstavitelia Košíc pri organizovaní kultúrnych podujatí. V tomto prípade išlo o nepovolenie prenájmu divadla, v ktorom sa mala konať výročné predstavenie SKK za účasti košického biskupa I. Madrásza. Argumentácia košického mešťanostu spočívala v odpovedi: „*Miestnosti divadla môžem prepožičať len vlasteneckým spolkom...*“³⁶

31 Dr. Böhm na svoj príchod do redakcie SJ spomína: „*Po prepustení z profesorskej služby prevzal som za najnepriaznivejších okolností redakciu a administráciu Slovenskej jednoty v Nových Zámkoch, gniavenú cenzorom (...) V redakcii Slovenskej jednoty som zažil cenzúru najhrubšieho zrna (...) nemohlo sa nič iného uverejňovať, len iba správy o vojenských operáciách a nútené vlašné a nemastné a neslané táraniny.*“ BÖHM, E.: *V šesťročnom zajatí*, s. 148 – 149.

32 *Slovenská jednota*, 24. 2. 1940, s. 1.

33 VIETOR, M.: *Dejiny okupácie...*, s. 178 – 179.

34 *Slovenská jednota*, 23. 3. 1940, s. 1.

35 Slovenský katolícky kruh pôsobil ako náboženská organizácia košických Slovákov už počas medzivojnovy Československa. Po obsadení Košíc väčšina jeho predstaviteľov odišla na Slovensko. Vďaka snahe niekoľkých jednotlivcov na čele s kňazom Dr. Antonom Harčarom sa podarilo činnosť SKK udržať, aj keď pod kontrolou maďarských kňazov. Košičania sa aj naďalej mohli slobodne združovať v tejto organizácii, ktorá pôsobila najmä v oblastiach duchovnej a kultúrnej. Pozri bližšie: HARČAR, A.: *Žil som v Košiciach*. Bratislava 2003, s. 123 – 276.

36 *Slovenská jednota*, 7. 9. 1940, s. 3.

Pracovníci SJ sa venovali aj naďalej klasickým rubrikám, v ktorých sa snažili oboznámiť čitateľa nielen s krivdami páchanými štátnou mocou, ale aj právami, ktoré Slovák v Maďarsku musí mať zabezpečené.³⁷

V závere roku 1940 vyšiel článok E. Böhma „Večne vpred“, v ktorom vyslovil prianie, aby sa do budúcnosti darilo slovenskej menšine lepšie ako doteraz. Na to by však musela mať zabezpečené rovnaké životné podmienky ako ostatní obyvatelia. V článku autor načrtol tri podmienky za ktorých sa to môže uskutočniť: 1. Mať právo na prácu a túto prácu mať primerane ohodnotenú. 2. Prístup k vzdelaniu, a to len cez rýdzo slovenské školy. 3. Vyjadrenie svojich postojov a myšlienok na verejnosti. Preto v závere článku kompetentné orgány žiada: „*Mať právo spolčovacie za účelom propagácie našich požiadaviek, v ktorých sme všetci za jedno. Dať možnosť zvoliť si do parlamentu svojich zástupcov, ku ktorým máme dôveru: dopriať nám konečne účasť na riadení štátu, a tak nás zapojiť do spoluzodpovednosti za osudy tohto štátu.*“³⁸

SJ sa od začiatku svojho vychádzania považovala za orgán slovenskej menšiny v Maďarsku. V tomto období sa hnutie Slovákov prejavilo niekoľkými memorandami maďarskej vláde. Už 1. marca 1941 predložilo 20 jeho reprezentantov memorandum predsedovi vlády grófovi Pálovi Telekimu. Dr. E. Böhm 15. júla poslal druhé memorandum ministerskému predsedovi László Bárdossymu,³⁹ ktoré podpísal už ako vedúci slovenskej národnej skupiny v Maďarsku. Tieto memorandá síce nemali veľký úspech, ale naznačovali vláde, že slovenské národné hnutie vstupuje do novej etapy svojho zápasu o uznanie národnostných práv Slovákov v Maďarsku.⁴⁰ SJ informovala o memorande zaslanom ministerskému predsedovi Pálovi Telekimu. Pisateľ článku hovorí o vhodnej dobe, aby Slováci vystúpili so svojimi požiadavkami a s dôverou sa obrátili na ministerského predsedu, v ktorom videli záruku splnenia ich požiadaviek.⁴¹

37 Nadalej dominovali články s tematikou slovenského školstva, ktoré stále nebolo na dostatočnej úrovni. Išlo najmä o problémy spojené s materiálnym zabezpečením slovenských škôl, nedostatkom kvalifikovaných učiteľov ovládajúcich slovenský jazyk a na mnohých miestach v neposlednom rade o prekážky štátnych orgánov voči slovenským školám. Z mnohých článkov to boli napríklad: „Slovenské dieťa do slovenskej školy“. In: *Slovenská jednota*, 29. 6. 1940, s. 2, „Aké sú Slovenské menšinové školy?“. In: *Slovenská jednota*, 21. 9. 1940, s. 2, „Takto sa má riešiť školská otázka na Košicku?“. In: *Slovenská jednota*, 28. 9. 1940, s. 2, „Školská otázka v okolí Košíc“. In: *Slovenská jednota*, 2. 11. 1940, s. 2; Dr. Böhm vo svojich spomienkach opisuje stav košického školstva v roku 1940 nasledovne: „*Skutkový stav bol otriasajúci. V košickej slovenskej ľudovej škole jedna učiteľka nevedela ani slovo po slovensky a vyučovala iba po maďarsky. V obci Krásna nad Hornádom (304 slovenských a 19 maďarských žiakov) vo všetkých triedach slovenskej školy sa vyučovalo len po maďarsky. Podobný stav bol v obciach Košická Nová Ves, Ťahanovce, Buzice. Slovensky sa vyučovalo len v Kavečanoch a Malej Ide.*“ BÖHM, E.: *V šesťročnom zajatí*, s. 148.

38 *Slovenská jednota*, 9. 11. 1940, s. 2.

39 Toto memorandum sa inšpirovalo memorandom, ktoré predložil vodca maďarskej menšiny na Slovensku gróf János Esterházy 10. júla 1942, v ktorom predostrel požiadavky maďarského obyvateľstva na Slovensku. POTEMLA, M.: *Politický život Slovákov...*, s. 162.

40 POTEMLA, M.: *Kultúrny život Slovákov...*, s. 27.

41 SJ uverejnila časť z tohto memoranda vo svojom úvodníku: „*My slovenskí vedúci činitelia (...) obracia-me sa k Vašej excelencii s touto úctivou prosbou. Ráďte nám láskavo umožniť, aby sme vašej excelencii mohli osobne predniesť, kultúrne, hospodárske a politické potreby štátu verných Slovákov, ktoré potreby zamýšľame uskutočniť na základe národného a sociálneho princípu.*“ *Slovenská jednota*, 29. 3. 1941, s. 1.

Aktivizácia predstaviteľov slovenskej menšiny vyvrcholila založením Strany slovenskej národnej jednoty (SSNJ),⁴² ktorej tlačovým orgánom sa stal časopis SJ. No cesta k založeniu strany pre Slovákov nebola vôbec jednoduchá, pretože maďarské štátne orgány neboli ochotné akceptovať samostatne pôsobiacu stranu bez ich priamej kontroly.⁴³ Keďže sa SJ stala tlačovým orgánom SSNJ, vo svojich článkoch sa zamerala na predstavenie novej strany, jej štruktúry, programu a požiadaviek, ktoré boli adresované maďarskej vláde.⁴⁴

Oznámenie o založení novej strany vyšlo v SJ 6. septembra 1941, cenzúra škrtila z textu slová „národná skupina“ a „výlučný zástupca“, ako cieľ strany sa označilo „stmelenie všetkých Slovákov v Maďarsku do jedného tábora.“⁴⁵ V úvodníku s názvom „Slovenská národná jednota“ redakcia prezentovala čitateľovi program strany a jej ciele do budúcnosti. Ústrednou myšlienkou bolo zjednotenie všetkých Slovákov do politickej strany, ktorá bude skutočne zastupovať a predostierať ich práva na patričných miestach. „Program strany je čistý a priehľadný. Prvým bodom je šírenie uvedomenia a slovenského povedomia. Strana slovenskej národnej jednoty chce podať pomocnú ruku slovenskému robotníkovi a roľníkovi (...) Na poli kultúrnom očakáva stranu pole neorané. Treba zorganizovať pre všetkých Slovákov kultúrny spolok celoštátneho rázu. Školská otázka je kapitolou samou o sebe. Zvlášť teraz na začiatku školského roku cítíme potrebu zásahu strany i na poli nábožensko-politickom je veľa, veľa žiaduceho k čineniu. Chceme svojou prácou prispieť k uspokojeniu slovenskej pospolitosti – podajte nám svoje mozolnaté ruky!“⁴⁶

42 Po mnohých žiadostiach, recipročných akciách proti Maďarom na Slovensku a po nátlaku grófa Jánoša Esterházyho, aby povolili stranu Slovákov v Maďarsku, napokon kompetentné orgány súhlasili. Do jej čela chceli dosadiť umiernených predstaviteľov slovenskej menšiny Dr. Jozefa Hudeca alebo dekana Žáka a postupne oslabiť vplyv Kelemen a Böhma. Lenže Böhm ich predbehol a po dohode so slovenskou vládou 21. augusta 1941 oznámil maďarskému predsedníctvu vlády založenie SSNJ. Program strany označil ako národný, kresťanský a sociálny, týždenník SJ za ústredný orgán strany a za reprezentantov strany označil seba a Kelemen. VIETOR, M.: *Dejiny okupácie*. s. 196 – 197.

43 Vrchnostenské orgány na mnohých miestach prenasledovali spolupracovníkov SSNJ a týmto spôsobom sa ich snažili zastrašiť. Jedným z mnohých prípadov bol aj prípad dôverníka SSNJ, o ktorom informoval generálny sekretariát SSNJ v Budapešti obvodový tajomník SSNJ v Nových Zámkoch Jozef Hledík: „Menovaný Jozef Polák je naším dôverníkom v obci Valkház. Je dobrým agilným pracovníkom a dobrý a statočný Slováčok... Tamojší Maďaróni ho už dávnejšie denuncujú a robia mu neprijemnosti. Naposledy ho udali skrz nejaké sviečky, že predával. To však nemá s týmto odvedením nič spoločné. Hlavná príčina väzí v tom, že menovaný je Slovákom a preto má veľa nepriateľov... Ráče vo veci na patričnom mieste zakročiť.“ SNA, f. SSNJ, šk. 1, inv. č. 1, sign. Generálny sekretariát – Budapešť – Korešpondencia 1941, dok. č. 147/41.

44 O SSNJ vyšli nasledujúce články: Úvodník, Slovenská jednota, 6. 9. 1941, s. 1. „Slovenská národná jednota“. In: *Slovenská jednota*, 13. 9. 1941, s. 1. „Nástup našej strany“. In: *Slovenská jednota*, 27. 9. 1941, s. 1. „Kde je naše miesto?“. In: *Slovenská jednota*, 4. 10. 1941, s. 2. „Strana napreduje“. In: *Slovenská jednota*, 25. 10. 1941, s. 2.

45 VIETOR, M.: *Dejiny okupácie*. s. 198.

46 *Slovenská jednota*, 13. 9. 1941, s. 1.

Dôležitou udalosťou, ktorá sa odohrala v roku 1941 a reagovala na ňu aj SJ, bolo sčítanie obyvateľstva,⁴⁷ ktoré malo demonštrovať homogénnosť maďarského obyvateľstva na obsadenom území. Aj keď sa vo všeobecnosti vydal zákaz uverejniť niečo o tejto akcii, SJ priniesla napriek zákazu dva články, 11. januára: „Slovák aj pri sčítaní ľudu zostane vždy Slovákom“ a 18. januára 1941 „K popisu ľudu.“ V tomto článku dávali návod ako správne vyplniť sčítací lístok, aby nebol človek podvedený sčítacím komisiárom. Na záver autor vyzýva všetkých Slovákov: „*Neohrozene a otvorene sa priznajme ku svojmu slovenskému materinskému jazyku a ku slovenskej národnosti. Priznať sa statočne ku svojej drahej materinskej reči a ku slovenskej národnosti je nielen právom, ale aj povinnosťou každého Slováka.*“⁴⁸

SJ sa netajila snahou, aby sa stala prvým slovenským denníkom Slovákov v Maďarsku. Prvým krokom v tomto smere bolo prenesenie redakcie do Budapešti a zvýšenie periodicity na dvakrát týždenne. Stalo sa tak 25. marca 1942. Hlavnú zásluhu na upevnení redakcie v Budapešti mal Ladislav Saučín, ktorý viedol filiálnu redakciu v Košiciach a pripravoval sa na dráhu profesionálneho novinára. Naplnenie programovej požiadavky premeniť SJ na denník sa uskutočnilo 24. mája 1942.⁴⁹ V úvodníku pri príležitosti premeny jednoty na denník uverejnil J. Kelemen ako vydavateľ a zodpovedný redaktor nasledujúce slová: „*Slovač, žijúca v Maďarsku, vystupuje takto na javisko ako života schopná vetva národa slovenského, s ktorou treba už počítať nielen pre jej početnosť ale i pre jej národnú zdatnosť, pracovitosť a usilovnosť. Preto pod dojmom historickej dôležitosti dnešného radostného dňa obraciame sa na vás bratia (...) Slovenská jednota bude vám dávať smer, ukáže cestu po ktorej máte kráčať. Vašou národnou povinnosťou je však podporovať slovenskú tlač, zrášť s ňou úplne a povzniesť ju i tým na patričnú úroveň, aby bol rešpektovaný náš národný a politický život.*“⁵⁰

Roku 1942 v SJ mali prevahu príspevky o budovaní SSNJ a cestách jej predstaviteľov⁵¹ po celom Maďarsku za slovenskou menšinou. Obširny článok o zasadaní prvého výkonného výboru SSNJ priniesla jednota 14. marca 1942. V článku bol opísaný priebeh zasadnutia, ktoré sa nieslo v znamení oficiálneho zvolenia Dr. E. Böhma za predsedu strany a J. Kelemena za námestníka predsedu strany, ktorý súčasne zastával funkciu generálneho tajomníka. Na zasadnutí zaznela aj slávnostná reč predsedu strany, ktorej mottom bola myšlienka: „*Našou cestou je oddanosť a národná disciplinovanosť.*“

47 Redakciu *Slovenskej jednoty* informoval o sčítaní obyvateľstva jej čitateľ z Jelšavy: „*Jeden prípad sa stal u rodiny, ktorá prišla pred rokmi do Jelšavy zo susednej obce Turčok. I tu čo bolo samozrejmosťou vecou, nešlo a nepáčilo sa pánu učiteľovi (vykonával funkciu sčítacieho komisára – pozn. J. M) a keď nechceli odstúpiť od pravdy, začal vyhrožovať, že keď sú raz, teraz v Maďarsku, tak sú Maďari a keď nie, tak ich vyšúpajú z kadiaľ prišli. A bolo tých prípadov viac, kde zneužívali a nekonali svoje povinnosti podľa príkazov.*“ SNA, f. SSNJ, šk. 11, inv. č. 41, sign. Redakcia a administrácia novín Slovenská jednota – Nové zámky – Korešpondencia 1941 (I). List redakcii z Jelšavy z 13. 2. 1941.

48 *Slovenská jednota*, 18. 1. 1941, s. 1.

49 POTEMRA, M.: *Kultúrny život Slovákov*, s. 27 – 28.

50 *Slovenská jednota*, 24. 5. 1942, s. 1.

51 Z týchto ciest sa uverejnilo niekoľko článkov: „*Predseda SSNJ na Sobranecku*“. In: *Slovenská jednota*, 2. 6. 1942, s. 3, „*Deň slovenskej knihy v Košiciach*“. In: *Slovenská jednota*, 29. 9. 1942, s. 2, „*Prof. Dr. Emanuel Böhm, predseda SSNJ a Jozef Kelemen, generálny tajomník SSNJ v Užhorode a v sobraneckom kraji.*“. In: *Slovenská jednota*, 2. 10. 1942, s. 1. „*Predseda SSNJ Dr. Emanuel Böhm v Novohrade*“. In: *Slovenská jednota*, 17. 10. 1942, s. 1.

Dr. Böhm sa vyslovil, že SSNJ je stranou pre každého Slováka: „*V Strane slovenskej národnej jednoty stretávajú sa katolíci, evanjelici, grécko-katolíci, bývalí ľudáci, agrárnici a iní. V Strane slovenskej národnej jednoty strácajú sa všetky takéto rozdiely, tu panuje jednota v nazeraní, preto lebo všetci máme na myslí len, a predovšetkým Slováka.*“⁵²

Predseda strany navštevoval postupne všetky mestá na južnom Slovensku, aby sa tam stretol so slovenským obyvateľstvom. Noviny postupne o týchto cestách podávali obširne správy, jedna z nich bola zaznamenaná v článku: „Predseda SSNJ Dr. Emanuel Böhm v Novohrade.“ Dr. Böhma na stanici v Lučenci privítal dav Slovákov. Po zvitaniach a slávnostných rečiach sa všetci odobrali do kostola na slovenskú bohoslužbu. Tu opäť zdôraznil, že SSNJ je stranou bez akýchkoľvek náboženských, kultúrnych, sociálnych rozdielov. Na druhý deň zavítal do obce Halič,⁵³ kde ho privítalo slovenské obyvateľstvo.⁵⁴

Významnou kultúrnou udalosťou pre Slovákov na obsadenom území bolo otvorenie Kníhkupectva Tatran v Košiciach, prvého slovenského kníhkupectva v Maďarsku. Pri tejto príležitosti uverejnil Dr. E. Böhm článok s názvom: „Poslanie slovenskej knihy.“ Vyzval čitateľov SJ, aby čítali slovenské knihy, malo im pomôcť aj toto kníhkupectvo.⁵⁵ Pri príležitosti otvorenia kníhkupectva a dňa slovenskej knihy bola slávnostne otvorená výstava slovenských kníh, na ktorej sa zúčastnilo množstvo Slovákov. Výstavu zorganizoval SKK na čele s Dr. A. Harčarom. Aj o tejto výstave informovali noviny SJ v článku „Deň slovenskej knihy v Košiciach.“⁵⁶

Do roku 1943 vstúpila SJ článkom predsedu SSNJ Dr. E. Böhma „Do ďalšej práce“, kde zhodnotil prácu zástupcov slovenskej menšiny za uplynulé roky a načrtol ciele a vízie do budúcnosti. Predostrel čitateľovi genézu celého hnutia, ktoré sa rozrástlo do celoslovenskej organizácie Slovákov v Maďarsku, do SSNJ. Slováci pomaly ale isto získavali svoje práva, ktoré im často upieral maďarský štát, aj keď ich nikdy naplno nemohli využiť.⁵⁷

52 *Slovenská jednota*, 14. 3. 1942, s. 1.

53 Návšteva predsedu SSNJ v Haliči mala neskôr dohru, o ktorej informoval Generálny sekretariát v Budapešti obvodový tajomník v Lučenci Artúr Lipták. Haličská žandárska stanica si predvolala niekoľko žiakov, ktorí vítali predsedu SSNJ a v súvislosti s jeho návštevou ich vypočúvali: „*Desať ročnému dievčatku Chudíkovej nadávali a kričali, že aby viac nepočúvala na svoju matku, lebo vraj pre ňu bude teraz za toto zo školy vyhodенá. Zakázali im slovensky hovoriť. Takto vypočúvali deti a dievčatá skoro do polnoci, samozrejme, že celá Halič je vystrašená (...)* Žiadame, aby sa okamžite zakročilo, lebo ten stav, ktorý vládne v Haliči je neznesiteľný. Ľudia sa neodvažujú s nikým do styku prísť, ani po slovensky rozprávať. Vedie sa tam úplne odnárodňovanie a to tým najbrutálnejším spôsobom.“ SNA, f. SSNJ, šk. 1, inv. č. 2, sign. Generálny sekretariát – Budapešť – Korešpondencia 1942, dok. č. 2099/42.

54 *Slovenská jednota*, 11. 10. 1942, s. 1.

55 Tamže, 29. 9. 1942, s. 1.

56 Tamže, s. 2.

57 Tamže, 1. 1. 1943, s. 1.

Naplnno sa zakladali miestne organizácie,⁵⁸ ich zakladanie sa začalo už v roku 1942. SJ naň reagovala množstvom článkov.⁵⁹ V článku „Vedúci SSNJ na zakladaní miestnych organizácií strany v sobraneckom kraji“, autor opísal priebeh valných zhromaždení v desiatke obcí na Sobranecku. Konštatoval, že práca strany priniesla svoje ovocie vo forme aktivizácie jednotlivých obcí a ich obyvateľov a vyslovuje im vďaku za ich ochotu pracovať pre slovenskú menšinu.⁶⁰

Okrem politiky sa SJ zaoberala kultúrными a podpornými akciami pre chudobné obyvateľstvo. SJ uverejnila článok o kultúrnej akcii v Šuranoch pod názvom: „Veľkolepé kultúrne podujatie v Šuranoch“. Organizoval ho Spolok svätého Vojtecha v Uhorsku (SSV) pod patronátom jeho správcu Alexandra Horáka. Išlo o výstavu stoviek slovenských kníh a o vedecké prednášky popredných slovenských kultúrnych pracovníkov v Maďarsku, prof. Karola Markoviča, prof. Dr. Antona Harčara a správcu SVV Alexandra Horáka. Na akcii sa zúčastnili stovky návštevníkov zo širokého okolia.⁶¹ Najvýznamnejšou kultúrnou akciou Slovákov na obsadenom území v tomto roku bola prvá výstava slovenských výtvarných umelcov v Maďarsku. O výstave uverejnila správu SJ v článku „Otvorenie košickej výstavy slovenských výtvarných umelcov v Maďarsku.“ Výstava sa uskutočnila pod záštitou predsedu SSNJ Dr. E. Böhma a generálneho tajomníka J. Kelemena. Organizátorom bol SKK v Košiciach. Vystavovalo 10 slovenských výtvarníkov žijúcich v Maďarsku.⁶²

Na podporu sociálne slabých vrstiev slovenského obyvateľstva usporiadala SSNJ zimnú pomoc. SJ v súvislosti so zbierkou uverejnila výzvu: „Slováci z Košíc a okolia!“ Takýmto spôsobom sa snažila SSNJ pomôcť najchudobnejším vrstvám Slovákov, ktorí sa pod vplyvom nepriaznivých pomerov dostali do ťažkej situácie.⁶³ O výsledku tejto zbierky uverejnila správu SJ v príspevku: „Zimná pomoc SSNJ v Košiciach.“ Za prítomnosti predsedu strany a jej popredných činiteľov sa verejnosť dozvedela o výsledku zimnej pomoci pre chudobných slovenských obyvateľov Košíc. „*Sotva 3 alebo 4 týždne sú tomu, čo sme uverejnili výzvu v našich novinách... Ako to bolo milé, keď obce i mestské obyvateľstvo na túto našu výzvu tak spontánne a s takou ochotou sa ozvalo a každý, kto len mohol doniesol svoj dobrovoľný dar na tento šlachetný účel.*“⁶⁴

Koncom roku 1943 väčšina redakcie SJ upierala svoj zrak na obnovenie Československej republiky, aj keď na druhej strane si musela zachovať lojalitu k slovenskej vláde,

58 SSNJ mala v máji 1944 v Maďarsku 94 miestnych organizácií, 80 dôverníkov a 20 000 registrovaných členov. PÖTEMRA, M.: *Politický život Slovákov...*, s. 176; Zo zakladaní miestnych organizácií sa vyhotovovali zápisnice. Funkcionári miestnej organizácie sa volili na návrh obvodového predsedu a po schválení predsedom strany. SNA, f. SSNJ, šk. č. 3, inv. č. 5, sign Generálny sekretariát Budapešť. Zápisnice zo zakladajúcich valných zhromaždení, dok. č. 1873/43.

59 Za mnohé možno spomenúť: „Zakladanie miestnej organizácie v Nových Zámkoch“, 17. 1. 1943, s. 1. „Vedúci SSNJ na zakladaní miestnych organizácií strany v sobraneckom kraji“. In: *Slovenská jednota*, 21. 2. 1943, s. 1. „Levícky okres v znamení zakladania miestnych organizácií“. In: *Slovenská jednota*, 6. 4. 1943, s. 2. „Zakladanie miestnych organizácií SSNJ v lučeneckej oblasti“. In: *Slovenská jednota*, 21. 4. 1943, s. 1. „Založenie miestnej organizácie SSNJ v Ťahanovciach“. In: *Slovenská jednota*, 3. 7. 1943, s. 3.

60 Tamže, 21. 2. 1943, s. 1 – 2.

61 Tamže, 10. 1. 1943, s. 1 – 2.

62 Tamže, 5. 10. 1943, s. 1 – 3.

63 Tamže, 21. 11. 1943, s. 5.

64 Tamže, 24. 12. 1943, s. 3.

ktorá ju podporovala materiálne a finančne. Vojnové pomery a obsadenie Maďarska nemeckými jednotkami 19. marca 1944 prinieslo rozpustenie politických strán a medzi nimi aj SSNJ. Vďaka intervencii slovenskej vlády mohla SJ aj naďalej vychádzať, i keď už nie v takom rozsahu a periodicite ako predtým. SJ prebrala zastupovanie Slovákov pred úradmi, čím suplovala rozpustenú stranu.⁶⁵ V tomto období vznikajú spory vo vnútri redakcie, najmä medzi J. Kelemenom a E. Böhmom. Snaha Jozefa Kelemena odstrániť z čela strany Dr. Böhma nepriniesla výsledky. Kelemenovi sa napokon podarilo odstrániť jeho meno z hlavičky novín a za hlavného redaktora vymenoval Štefana Burana.⁶⁶ Výkonnú prácu v redakcii robili najmä slovenskí vysokoškooláci v Budapešti. Touto situáciou sa obmedzili najmä možnosti širšie ponímanej novinárskej práce.⁶⁷

Na začiatku roka SJ ešte informovala niekoľkými článkami o práci SSNJ.⁶⁸ Širší záber správ najmä z regiónov sa obmedzil pre sťažené podmienky. Väčšinou sa uverejňovali všeobecné informácie o vnútropolitickej situácii v Maďarsku,⁶⁹ o bojoch na fronte⁷⁰ a o nariadeniach maďarskej vlády.⁷¹

SJ napokon zaniká 1. októbra 1944, pretože jej predstavitelia neboli schopní zaobstarat rotačný papier, ktorý dovážali zo Slovenska. Práve vojnové pomery na Slovensku donútili SJ po piatich rokoch prestať vychádzať.

Život Slovákov na obsadenom území južného Slovenska v rokoch 1938 – 1945 nebol vôbec jednoduchý. Po dvadsiatich rokoch života v demokratickom Československu sa ocitli v štáte, ktorý porušoval denno-denne ľudské práva. Aj keď značná časť inteligencie odišla na Slovensko, našli sa niekoľkí jednotlivci, ktorí sa rozhodli hájiť práva Slovákov v Maďarsku. Dopomohol k tomu taktiež týždenník, neskôr denník SJ, ktorý obhajoval nároky slovenskej menšiny a poukazoval na prešľapy maďarských štátnych orgánov. Slovenskej jednote a neskôr SSNJ sa podarilo na úzkom manévrovacom priestore vymôcť pre Slovákov také práva, aké nikdy predtým, ale už ani potom v Maďarsku nemali. Keďže sa v politickej oblasti život Slovákov nemohol naplno rozvinúť, angažovali sa najmä v kultúrnej a sociálnej oblasti. Podarilo sa založiť niekoľko spolkov, kde mohli Slováci vyvíjať kultúrnu činnosť; išlo o divadelné predstavenia, výstavy kníh, umeleckých diel od slovenských autorov, rôzne recitačné súťaže. V sociálnej oblasti sa sústreďovala na pomoc sirotám, vdovám po slovenských vojakoch, ktorí zahynuli v uniforme maďarskej armády, chudobným alebo postihnutým vojnou. Organizovali sa zbierky, či už peňažné alebo materiálne. Prostriedky sa potom udeľovali v rámci tzv. zimnej pomoci.

65 VIETOR, M.: *Dejiny okupácie*, s. 338 – 340.

66 Spory v SJ sa vyhrtili najmä v roku 1943, keď predstavitelia slovenského štátu požadovali odstránenie nepohodlných pracovníkov z redakcie. To sa napokon podarilo a ľavicovo orientovaní redaktori z Báčky museli odísť, čo dávali za vinu najmä J. Kelemenovi. Do týchto sporov často vstupoval veľvyslanec J. Spišiak. Okrem ideových rozporov tu boli aj osobné spory medzi Kelemenom a Böhmom. Medzi oboma bola rivalita, čo sa prejavovalo aj v samotnom hnutí.

67 POTEMLA, M.: *Kultúrny život Slovákov...*, s. 29.

68 „V sobraneckom obvode pred rokom boli založené miestne organizácie SSNJ“. In: *Slovenská jednota*, 13. 2. 1944, s. 4. „Schôdzka Lučeneckého obvodového výboru“. In: *Slovenská jednota*, 2. 4. 1944, s. 5.

69 „Reč ministerského predsedu Sztojajho v parlamente“. Tamže, 25. 5. 1944, s. 1.

70 „Boje na východnom fronte neustávajú“. Tamže, 2. 4. 1944, s. 1.

71 „Od tretieho júla zmena v zatemnení“. Tamže, 2. 7. 1944, s. 7.

Politicko-spoločenské pomery na území severného Spiša a hornej Oravy po inkorporácii v roku 1939 (do roku 1945)

Juraj Lepiš

Spor medzi Československom a Poľskom o oblasť územia severného Spiša a hornej Oravy sa viedol už od vzniku Československej republiky (ČSR). Od jej počiatkov, tesne po 1. svetovej vojne sa ČSR a Poľsko viackrát dostali do konfliktu. Snahy poľskej strany odôvodniť nároky na toto územie na základe etnografického princípu boli z veľkej časti neobhájiteľné, keďže obyvateľstvo žijúce na tomto území sa hlásilo k slovenskému pôvodu. Ani geografický princíp, na ktorý sa sčasti Poliaci odvolávali, by neobstál, pretože stará hranica Uhorska a Poľska pričleňovala dané územie bývalému Uhorsku. Takto by pri zachovaní severných hraníc prináležalo toto územie ČSR, a teda stalo sa súčasťou Slovenska. Napriek tomu si Poliaci v Rade veľvyslancov, ktorá určovala hranice, vydobyli na mierovej konferencii časť tohto územia, čo predstavovalo 25 obcí, 584 km² a 24 700 obyvateľov, pričom sa nekonal ani plebiscit.¹ Obyvateľstvo severného Spiša a hornej Oravy tak bolo na najbližších 19 rokov v mnohých oblastiach utláčané. Školstvo, cirkev a kultúru ovládala poľská vláda a slovenské obyvateľstvo na tomto území bolo vystavené silnému tlaku polonizácie. Až na konci 30. rokov, keď v Európe narastalo napätie a nacistické Nemecko začalo s prípravou vojny, vláda Slovenskej republiky sa snažila o prinavrátenie tohto územia.

Vypuknutie 2. svetovej vojny 1. septembra 1939 predznamenovalo pre celé Slovensko a hlavne obyvateľstvo na severnom Spiši a Orave radu zmien, ktoré mali zásadne ovplyvniť jeho život na tomto území. Slovenská republika a jej armáda vstúpili do vojny ako spojenec nacistického Nemecka a z toho dôvodu mohla rátať s aspoň čiastočnou zmenou štátnych hraníc, ktoré arbitrážne konanie vo Viedni dodatočne upravilo značne v neprospech Slovenskej republiky. Slovenská vláda nemohla predpokladať, ako sa vyvinie situácia s Maďarskom, avšak na severných hraniciach s nepriateľom nacistického Nemecka – Poľskom, sa revízia hraníc očakávať dala, ako odmena za pomoc pri vojenskom ťažení. V tomto prípade išlo o územia pričlenené k Poľsku v rokoch 1920,

1 BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska*. Bratislava 1947, strana (s.) 18

1924 a po arbitráži v roku 1938. Inkorporovanie zabratého územia inicioval ríšsky minister Arthur Seyss-Inquart, ktorý, zrejme hnaný propagandistickými snahami, navrhol toto územie pripojiť k Slovenskej republike, a tým odmeniť Slovákov za podporu nacistického Nemecka.² Na žiadosť predsedu vlády Jozefa Tisa mali inkorporovanie odobriť najskôr sami obyvatelia týchto obcí, čo dokazuje telefonogram zo 4. septembra adresovaný okresným úradom v Trstenej, Námestove, Spišskej Starej Vsi, Kežmarku, Čadci a Ružomberku. Mali byť zvolané zastupiteľstvá obcí pôsobiace ešte v roku 1918, aby oficiálne žiadali o pripojenie k Slovenskej republike.³ Celá akcia musela byť ukončená do 18 hodín a už 5. septembra 1939 boli požadované dokumenty v Bratislave. V ten istý deň ministerský predseda Jozef Tiso zvolal zasadnutie Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSES), kde oznámil, že Slovensko opäť získalo stratené územia na severných hraniciach. Nemecký Zahraničný úrad, ktorému sa toto počínanie nepozdávalo, trval na vyhlásení, že revíziu hraníc počas vojny ešte nie je možné uskutočniť. Nakoniec 7. septembra vyriešil daný problém štátny tajomník von Weizsäcker, ktorý vyzval Joachima von Ribbentropa, aby predniesol slovenskú žiadosť na tieto územia Adolfovi Hitlerovi. Rokovania pokračovali až do 21. októbra 1939 v Berlíne, keď podpísali zmluvu medzi Slovenskom a Nemeckom a na jej základe boli tieto územia oficiálne pričlenené k Slovenskej republike.⁴

Činnosť slovenských orgánov a armády na tomto území sa, samozrejme, začala oveľa skôr, než bola zmluva podpísaná. Dňa 6. septembra 1939 slovenská vláda požiadala Okresný úrad v Trstenej a Spišskej Starej Vsi, aby urýchlene zistili pomery na inkorporovanom území a v prípade potreby zabezpečili najnutnejšie zásobovanie hornej Oravy a severného Spiša.⁵ Obecné úrady v miestnych obciach zostali po ústupe poľskej armády opustené a drvivá väčšina úradníkov ušla na poľské územie. Slovenskú administratívu spočiatku zastupovali vymenovaní vládni komisári pre dané obce a obmedzovala sa na zistenie miestnych pomerov a na najnutnejšiu konsolidáciu. Situácia na vrátenom území bola spočiatku zložitá a aj vzťah slovenskej vlády k navrátilcom bol ovplyvnený celkovou situáciou. Keď jednotky slovenskej armády vkročili na územie severného Spiša a hornej Oravy, miestni ľudia boli dojatí a oslavovali, že takmer 20 rokov polonizácie sa skončilo: „*Bol to deň piatkový, ale pre nás veľmi šťastlivý (...)* „*Lud zhromaždil sa do kostola vo veľkom počte. Bál sa nebál nik, len sme netrpezlivo vyzerali, kedy sa ukážu prvé nemecké pancierové vozy, o ktorých sme počuli (...)* „*Pred postupujúcim vojskom sa nik neskryval, ba aj deti povychodili na ulicu (...)* „*Druhého dňa v podvečer so slzami v očiach a s kvetmi vítali sme slovenské vojsko. Radosť, ktorú sme vtedy cítili, nemožno opísať...*“⁶ Zásobovacie pomery boli do konca septembra 1939 zložité, ale v nasledujúcom období sa situácia výrazne zlepšovala. K narušeniu úpravy pomerov nanešťastie prispievala aj slovenská armáda. Známe sú hlavne prípady spoje-

2 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. Bratislava 2006, s. 163.

3 Štátny archív (ŠA) Bytča, pobočka (p.) Dolný Kubín, fond (f.) Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), škatuľa (šk.) 39, číslo (č.) 768/1939. Telefonogram min. vnútra z 4. septembra 1939.

4 MIŠKOVÍČ, A.: *Napravená krivda: Vrátené kraje vo Spiši, Orave a čadčianskom okrese*. Martin 1940, s. 12.

5 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 39, č. 781/1939. Podporovanie obyvateľstva slovenských obcí na Spiši a Orave pripojených z Poľska.

6 MÓŠ, F.: *Roky 1918 – 1939 na severnom Spiši*. Bratislava, 1944, s. 18 – 19.

né s posádkou III. samostatného práporu z Dolného Kubína, ktorý bol na pričlenenom území hornej Oravy. Z hlásení miestnych žandárskych staníc sa dozvedáme niekoľko zaujímavých faktov. Počas celého pôsobenie tejto jednotky na tomto území sú známe krádeže spojené s vyhráňaním.⁷ Od 21. septembra do 4. októbra 1939 v obci Podvlk došlo k viacerým krádežiam súkromného majetku,⁸ najmä poľnohospodárskych zvierat, ktoré vojaci použili ako jedlo. Ak miestne obyvateľstvo odporovalo, slovenskí vojaci neváhali vyhráňať sa hoci aj strelbou. Istý poručík Dudek sa dokonca pokúsil aj o znásilnenie, klamal miestne obyvateľky, že ak sa nepodvolia, odvedú ich Nemci. Niekoľkých krádeží sa dopustili aj v obci Jablonka, hoci ich pri nich prichytili, podľa správ miestnej dočasnej stanice četníctva sa svojich mužov dokonca zastal aj sám ich veliteľ, pričom sa vyhráňal četníckemu veliteľovi strelbou.⁹ Podobných prípadov nebolo veľa, ale nepriaznivo ovplyvňovali verejnú mienku miestneho obyvateľstva, ktoré videlo v slovenskej armáde svojho osloboditeľa. Okrem toho sa v dobových správach uvádza, že správanie III. samostatného práporu ľudia porovnávali so správaním nemeckých vojsk prechádzajúcich týmto územím, ktoré, ako tvrdili, sa podobných prechmatov nedopúšťali a mali dobrú disciplínu. Násilnosti vojakov voči miestnemu obyvateľstvu mali pravdepodobne viacero dôvodov. Jednak boli spočiatku nedostatočne zásobení a jednak považovali miestne obyvateľstvo nie za slovenské, ale za poľské (popríklad aj židovské), čím sa snažili ospravedlňovať svoje konanie. Podobné prípady boli veľmi zriedkavé a vo všeobecnosti bola slovenská armáda na týchto územiach disciplinovaná. Na Spiši sa podobné prípady nevykytli.

Slovenská vláda sa naďalej pokúšala čo najrýchlejšie stabilizovať miestne pomery a od októbra 1939 badať zvýšený záujem o tieto oblasti. 12. októbra 1939 sa uskutočnila tzv. zdravotná akcia, ktorú organizovalo ministerstvo vnútra spolu so Slovenským Červeným krížom, Ligou proti tuberkulóze a starostlivosťou o mládež. Bola zameraná na zistenie zdravotného stavu obyvateľstva inkorporovaných území, mala zistiť dojčenskú úmrtnosť a tiež stav sanačných zariadení.¹⁰ Súčasťou akcie boli aj prednášky, vydali brožúry a letáky o hygiene a všeobecnej starostlivosti o zdravie a taktiež propagujúce nový štát, v ktorom sa obyvateľstvo nachádzalo. V novembri sa konala akcia zimnej pomoci pre miestne obyvateľstvo a podobné akcie nasledovali aj v ostatných rokoch.

Zavedenie slovenskej správy na týchto územiach, samozrejme, znamenalo likvidáciu tej poľskej, tak v školstve, hospodárstve, duchovenstve, ako aj pri odsune polonofilských skupín a jedincov. V novembri 1939 napríklad zlikvidovali poľské knižnice.¹¹ Nahradili ich slovenskými, do ktorých prispela Matica slovenská a aj Slovenská liga približne 116 tisíc knihami.¹² Avšak táto akcia, ako sa ukázalo, sa šťastie minula účinku, pretože podľa neskoršieho nariadenia Ministerstva školstva a národnej osvety museli

7 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 38, č. 980/1939. Neprístojnosti vojakov slovenskej armády na zaujatom území Hornej Oravy.

8 Tamže, č. 977/1939. Posádka III. samostatného práporu ubytovaná v obci Podvlk, neprístojné chovanie.

9 Tamže, č. 984/1939. Neprístojnosti vojakov slovenskej armády na zaujatom území Hor. Oravy v. Hor. Zubrici.

10 Tamže, šk. 39, č. 31/1939. Zdravotná akcia v prinavrátených obciach Spiša a Oravy.

11 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Ministerstva vnútra (MV), šk. 22, č. 16 056.

12 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*, s. 169.

90 percent dodaných kníh ihneď vyradiť, keďže pochádzali spreď marca 1939.¹³ Takmer počas celého vojnového obdobia nebol dostatok aktuálnych učebníc tak na Orave, ako aj na Spiši.¹⁴ Podľa hlásení nepostačoval ani dodaný počet inej literatúry v inkorporovaných obciach a do konca vojny pretrvával jej nedostatok.

Činnosť HSLS a Hlinkovej gardy (HG) na inkorporovanom území bola relatívne rýchlo organizovaná, ale jej nástup prebiehal len veľmi pomaly. Prvotný problém spočíval v dosadení zástupcov HSLS a HG do inkorporovaných obcí na Orave. Ich členom sa veľmi nechcelo pracovať v značne odľahlých obciach na severe a k tomu v priestore, kde sa nemohli oprieť o niekoľkoročné úsilie svojich predchodcov. Museli začínať úplne od začiatku. Iná situácia bola v tomto prípade na Spiši, kde sa činnosť HSLS a HG organizovala rýchlejšie najmä vďaka členom zo Spišskej Starej Vsi.¹⁵ Tu bola dobre vybudovaná základňa týchto organizácií, a tým sa značne urýchlil aj ich nástup v inkorporovaných obciach na Spiši. Podľa situačných správ z októbra 1939 mali obyvatelia Oravy dosť lahostajný postoj k členom HG a HSLS, v poniektorých obciach takmer 90 percent ani nevedelo, kto vlastne Andrej Hlinka je.¹⁶ K nepriaznivej situácii v tomto smere prispela aj činnosť niektorých veliteľov HG. Napr. v obci Vitanová sa opakovane objavovali sťažnosti na miestneho veliteľa HG, ktorý sa správal voči miestnemu obyvateľstvu násilnícky. Členstvo v HSLS bolo žiaduce a vzhľadom na politickú situáciu v Slovenskej republike sa aj značná časť obyvateľstva Spiša a Oravy hlásila k tejto politickej strane. Treba však poznamenať, že prevažne z vypočítavosti, s vyhlídkou na zlepšenie miestnych pomerov a udeľovanie výhod, a nie zo skutočného politického presvedčenia.¹⁷ Nepriaznivú situáciu v oblasti duchovenstva sa vláda Slovenskej republiky snažila vyriešiť rýchlym odsunom, resp. presunom poľských duchovných. Miestni vládni komisári odporúčali, aby všetkých poľských duchovných bez výnimky dali k dispozícii biskupskému úradu v Krakove. Všetci duchovní slovenskej národnosti mali byť preložení do vnútrozemia a nahradení inými pochádzajúcimi zo Slovenska s národným cítením. Svoju správu odôvodňovali tým, že všetci duchovní bez ohľadu na národnosť sú presiaknutí odnárodňovacími tendenciami bývalej poľskej vlády a netreba od nich očakávať lojalitu voči Slovenskej republike.¹⁸ Z dochovaných správ vyplýva, že poniektorí farári utiekli do Poľska tesne pred príchodom slovenskej armády v septembri 1939 a malý počet ostal na tomto území. Zvyšnú časť, ktorá ostala a nezložila sľub vernosti, resp. narúšala činnosť miestnych farností, neskôr presunuli buď do vnútrozemia, alebo do Poľska.¹⁹ Na ich miesto nastúpili slovenskí duchovní.

13 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 42, č. 1995/1942. Inkorporované územie Hornej Oravy. Pomery.

14 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Školský inšpektorát Kežmarok (ŠKI-K), 15/42/1942.

15 Archív Mestského úradu v Spišskej Starej Vsi (AMÚ SSV), Kronika mesta Spišská Stará Ves do roku 1945, s. 180 – 190.

16 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 40, č. 1008/1939. Nová organizácia spravodajstva.

17 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Okresný úrad v Spišskej Starej Vsi (1929 – 1944), šk. 45, č. 233/1940. Pomery na inkorporovanom území Spiša.

18 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 39, č. 302/1939. Zaujaté územie Hornej Oravy. Činnosť duchovných.

19 BIELOVODSKÝ, A.: *Severné hranice Slovenska*, s. 140 – 141.

O situáciu v severnom Spiši a hornej Orave sa zaujímal aj prezident Jozef Tiso, ktorý tieto oblasti navštívil v máji 1940.²⁰ Jeho návšteva pozitívne ovplyvnila mienku miestneho obyvateľstva, čo pomohlo miestnym pomerom. V rokoch 1940 a 1941 nastupuje do inkorporovaných území nová garnitúra úradníkov, učiteľov, kňazov a žandárov, ktorí tam mali urýchliť konsolidáciu pomerov a uľahčiť miestnemu obyvateľstvu prechod pod novú správu. Spravidla nešlo o miestnych obyvateľov zaradených do týchto prác, ale o mladých ľudí pochádzajúcich z iných regiónov Slovenska. Ich činnosť bola miestami až priveľmi horlivá a radikálna, a preto sa počas týchto rokov vyskytujú správy o neprimeranom správaní voči miestnemu obyvateľstvu.²¹ Napríklad sťažnosti na vysoké poplatky pri notárskych úkonoch a podobne. Zväčša boli tieto správy neopodstatnené a išlo väčšinou len o ojedinelé prípady.

S celkovými spoločenskými pomermi na inkorporovanom území Spiša a Oravy treba spomenúť aj propolský postoj niektorých občanov. 20 rokov polonizácie zanechalo na miestnom obyvateľstve stopy, hlavne na mladých.²² Podľa oficiálnych správ sa vzťah staršej a mladšej generácie značne odlišoval. Väčšinu ľudí starších ako 30 rokov súčasný stav úprimne tešil. Pamätali si ešte obdobie Uhorska, keď bolo slovenskému obyvateľstvu lepšie ako za poľskej správy z rokov 1919 – 1939. Mladší ľudia boli do istej miery popoľštení, a preto sa miestami prikláňali skôr k poľskému cíteniu než k slovenskému. Správy okresných úradov z prvej polovice roku 1942 vcelku jasne ukazujú na stav miestnych pomerov.²³ Okrem iného sa v nich píše, že značná časť obyvateľstva bola v prvých rokoch inkorporovania ešte neistá, ako sa vyvinie medzinárodná situácia a či bude pripojenie spomenutých území trvalé.²⁴ Postupne sa situácia zlepšovala, ale v slovenskej vláde panovala určitá nedôvera k obyvateľstvu na inkorporovanom území aj napriek priaznivo vyzerajúcemu výsledku sčítania ľudu z roku 1940, keď sa 99 percent ľudí prihlásilo k slovenskému pôvodu. Vláda vychádzala z toho že slovenské povedomie sa u týchto Goralov výrazne neprejaví ani v nasledujúcom období, keďže ide o hraničiarov a jedna generácia žila v štyroch štátnych útvaroch – v Uhorsku, Česko-slovensku, Poľsku a počas druhej svetovej vojny na Slovensku. Tieto štátoprávne zmeny urobili z mnohých Goralov materialistov, ako to uvádza hlásenie niektorých okresných úradov.²⁵ Porovnávali jednotlivé obdobia štátnych foriem a pozerajú sa na dané pomery len z pohľadu lokálpatriotizmu. Treba však poznamenať, že počas slovenského štátu sa obyvateľstvu v rámci vtedajších možností darilo veľmi dobre, o čom svedčia správy okresných náčelníkov.²⁶ Samozrejme, aj tu ako inde počas vojny panoval nedostatok

20 AMÚ SSV, Kronika do roku 1945, s. 178 – 180.

21 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 42, č. 454/1941. Pomery na býv. území prinavrátenom od Poľska.

22 MAJERÍKOVÁ, M.: *Vojna o Spiš – Spiš v politike Poľska v medzivojnovom období v kontexte česko-slovensko-poľských vzťahov*. Krakov 2007, s. 105.

23 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Okresný úrad v Spišskej Starej Vsi (1929 – 1944), šk. 49, č. 403/1942. Situačná správa. Inkorporované územia na Spiši.

24 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 42 č. 513/1941. Pomery na inkorporovanom území.

25 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Okresný úrad v Spišskej Starej Vsi (1929 – 1944), šk. 50, č. 932/1942. Správa okresného náčelníka.

26 LACKO, M. (zost.): *Situačné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944)*. Trnava 2005, s. 25 – 26.

určitých materiálov a potravín, ako cukru, masti, resp. oblečenia.²⁷ Nepriaznivo zapôsobil aj odsun židovského obyvateľstva, ktoré spravovalo väčšinu obchodov v inkorporovaných obciach, nebolo ich však veľa. Ostatnému miestnemu obyvateľstvu spočiatku chýbala zručnosť v malom podnikaní, ako sa spomína v iných správach okresných úradov v Trstenej a Spišskej Starej Vsi.²⁸ Postupne, najmä v rokoch 1942 – 1943 sa situácia zlepšovala. So zhoršovaním frontovej situácie na východe, samozrejme, vzrastali obavy miestneho obyvateľstva o udržanie stabilnej situácie. Od roku 1944 o nepriaznivom stave svedčili aj aktivity poľských zločineckých oddielov, ktoré opakovane prepadávali miestne obyvateľstvo, a to prevažne v inkorporovaných obciach na Orave.²⁹ Taktiež bolo počas celého obdobia pripojenia týchto obcí k Slovenskej republike zaznamenaných množstvo ilegálnych pašeráckych aktivít smerujúcich do Generálneho gubernátu, kde panovala omnoho väčšia bieda než na slovenskom území, a teda sa dali miestne produkty aj lepšie predávať.

Vláda Slovenskej republiky sa aktívne snažila zlepšiť pomery na inkorporovanom území hornej Oravy a severného Spiša, a tým pričleniť toto územie nielen etnicky, ale aj národne a hospodársky. Päťročná snaha o reslovakizáciu územia nakoniec nevyšla úplne podľa predstáv vládnych činiteľov, ale mala veľmi pozitívny vplyv na miestne obyvateľstvo, a to hospodársky, sociálny a kultúrny.³⁰ S približovaním frontu sa činnosť HSLS a ostatných vládnych štruktúr redukovala, a tým situácia v rokoch 1944 – 1945 mierne stagnovala. Plody tejto práce možno badať v nasledujúcom období v rokoch 1945 – 1948, keď sa obyvateľstvo na inkorporovanom území aktívne a veľmi húževnato bránilo nástupu poľskej moci. Dôkazy o tejto činnosti vidíme v práci Komitétu utečencov hornej Oravy a severného Spiša a taktiež v správaní miestneho slovenského obyvateľstva voči poľským jednotkám na tomto území, kde došlo aj k niektorým ozbrojeným zrážkam. Dôvody treba hľadať práve v období 2. svetovej vojny, keď boli hospodárske, sociálne a kultúrne pomery na tomto území omnoho pokojnejšie a lepšie než v okolitých krajinách. Niet pochyb, že aj slovenskému obyvateľstvu sa na tomto území darilo, a preto môžeme tvrdiť, že určitým spôsobom národne znovuprecitlo, čo následne preukázalo v búrlivých rokoch 1945 – 1948. Obyvateľstvo severného Spiša a hornej Oravy, aj keď sú tieto kraje geograficky od seba oddelené pohorím Tatier, malo počas 20. storočia veľmi podobné osudy. Podobne sa vyvíjala ich politická, kultúrna a spoločenská situácia, ale aj história, a to najmä počas prvej polovice 20. storočia. Ako správne podotkol Martin Garek, túto problematiku v Poľsku skúmajú vo väčšom meradle a venujú jej veľkú pozornosť, avšak píše sa o nej zväčša tendenčne,³¹ a preto je dôležité poukázať na danú problematiku aj z pohľadu archívov na Slovensku, obyvateľstva žijúceho na tomto území a vládneho aparátu spravujúceho tieto územia.

27 ŠA Bytča, p. Dolný Kubín, f. Okresný úrad v Trstenej (1923 – 1945), šk. 39, č. 39/1939. Zaujaté obce Hornej Oravy a Spiša. Zásobovanie.

28 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Okresný úrad v Spišskej Starej Vsi (1929 – 1944), šk. 49, č. 305/1942. Pomery na inkorporovanom území.

29 LACKO, M.: *Situčné hlásenia okresných náčelníkov...*, s. 163 – 164, 206 – 208.

30 Tamže, *Situčné hlásenia okresných náčelníkov...*, s. 25 – 26.

31 GAREK, M.: *Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947*. Krakov 2007, s. 210.

Prejavy filosemitizmu v činnosti Dr. Vojtecha Tvrdeho

Jana Stráska

Pri povrchnom hľadaní akýchkoľvek informácií o Vojtechovi Tvrdom narazíme, či už v elektronickej alebo tlačenej podobe, na veľmi strohé, polopравdivé a niekedy možno neúmyselne zavádzajúce informácie. Citujem aspoň časť jedného novinového príspevku: „*Na priečelí Mestského divadla v Žiline visí bronzová socha busta Vojtecha Tvrdeho, žilinského starostu počas vojnového Slovenského štátu a súčasne predkladateľa a autora tvrdeho arizačného zákona. Tvrдый bol počas vojny poslancom vtedajšieho Snemu Slovenskej republiky a zákon, ktorý predložil spolu s ďalšími poslancami, umožnil odňať majetky tisíckam židovských občanov. Bustu na budove divadla odhalili už v októbri 2000, nápis pod ňou tvrdí, že V. Tvrдый sa „významne zaslúžil o rozvoj mesta“. Podľa kritikov to však ťažko možno tvrdiť o viac než 20-tisícoch Židoch, ktorých práve počas Tvrdeho éry odvedli v dobytých vozňoch zo žilinského zberného tábora priamo do koncentráku. Z 57 slovenských transportov bola pritom zo Žiliny vypravená takmer polovica.*“¹

Obdobie Slovenskej republiky (1939 – 1945) bolo plné rozporov. Podiel Vojtecha Tvrdeho na tvorbe arizačného zákona nemožno poprieť. Faktom však zostáva, že na druhej strane sa zaslúžil o záchranu mnohých židovských rodín pred prenasledovaním. Cieľom tohto príspevku je odstrániť niektoré deformácie, ktoré sú spojené vo vedomí spoločnosti s osobnosťou Vojtecha Tvrdeho, a poukázať na ťažký osud židovských obyvateľov Žiliny. Na vytvorenie obrazu tejto osobnosti majú veľkú výpovednú hodnotu svedectvá mnohých žilinských obyvateľov z roku 1947, keď bol Vojtech Tvrдый postavený pred Národný súd.

1 JANIGOVÁ, M.: Busta pre arizátora? In: *MY Žilinské noviny*, ročník (roč.) 8, 2007, číslo (č.) 14, strana (s.) 2. GETTING, P.: Bronzový arizátor. In: *Plus 7 dní*, roč. 18, 2007, č. 14, s. 26. Vojtech Tvrдый (1896 – 1963) patrí k významným osobnostiam mesta Žilina. V medzivojnovom období bol popredným advokátom v meste a ako člen HSLŠ aj verejne činnou osobou. Krátko pred vznikom slovenského štátu 14. marca 1939 sa stal starostom Žiliny. V tejto funkcii pôsobil až do roku 1945 a zaslúžil sa výrazne o rozkvet a výstavbu mesta. Takisto bol poslancom Snemu Slovenskej republiky. I napriek tomu, že bol popredný funkcionár HSLŠ, zapájal sa i do odbojovej činnosti. Po roku 1945 ho perzekvovali komunisti a musel opustiť Žilinu.

O tom, že Vojtech Tvrдый mal blízko k židovskej kultúre, svedčí fakt, že v rokoch 1914 – 1918 študoval na univerzite v Budapešti gréčtinu, aramejčinu a hebrejčinu.² Treba pripomenúť, že vo vtedajšom období i časť Židov mala problém s ovládaním hebrejčiny. Židia v prvej polovici 20. storočia tvorili značnú časť obyvateľstva Žiliny. Podľa sčítania ľudu z decembra 1938 žilo v tomto období v Žiline 2 465 Židov a tvorili tak 14,417 % obyvateľstva.³ Vojtech Tvrдый mal medzi nimi určite veľa priateľov a známych. Dokazuje to i svedectvo Alexandra Mártona, v rokoch 1939 – 1945 predsedu Židovskej náboženskej obce v Žiline a prednostu okresnej odbočky Ústredne Židov: „*Dr. Vojtecha Tvrdeho poznám od malička. Naše rodiny bývali v susedstve a boli odjakživa v priateľskom styku. Toto priateľstvo sa medzi nami prehĺbilo, chodieval som stále k rodine Tvrdeých a táto ma tiež navštevovala.*“⁴

Prvá vlna protizidovských prejavov sa v žilinskej oblasti objavila v druhej polovici roku 1938 v súvislosti s príchodom Židov z bývalého Rakúska. V správe Okresného úradu z 3. septembra 1938 sa hovorí, že „*obyvateľstvo Žilinského okresu, sledujúc židovskú otázku iných štátov v dennej tlači, je správami a povestami o príchode židovských emigrantov z Rakúska do Žilinského okresu značne znepokojené*“. Tieto obavy z ďalšieho prisunu Židov pramenili najmä z faktu, že aj beztak mali v tomto období vo svojich rukách už takmer 90 percent všetkých výnosnejších miest a podnikov. O tom, že do Žiliny a jej okolia sa plánovalo skutočne prisťahovať väčšie množstvo židovských emigrantov, svedčilo aj to, že žilinskí Židia mali v Rakúsku a Nemecku veľa blízkych príbuzných a Okresný úrad zaplavovali žiadosťami o informácie, ako by sem mohli svojich príbuzných prepraviť.⁵ Viacerým židovským emigrantom z Nemecka a Rakúska, ktorí sa zdržiavali v Žiline, Vojtech Tvrдый pomohol vybaviť povolenia na pobyt, cestovné pasy a iné doklady.⁶

K ďalším protizidovským prejavom došlo v čase septembrovej mobilizácie. Okresný náčelník už hovorí doslova o nepriateľskom postoji obyvateľov Žiliny voči Židom. Za jeho príčinu označil „*vyzývavé správanie sa Židov a neustále používanie maďarského a nemeckého jazyka na verejnosti*“.⁷

Po vyhlásení autonómie Slovenska 6. októbra 1938 sa postavenie židovského obyvateľstva podstatne zhoršilo. Okrem zmeny politickej situácie, ktorá bola pre Židov nevýhodnou, ba až nebezpečnou, začali sa množiť rôzne lokálne protizidovské prejavy, nálady a výtržnosti.⁸

A. Márton tvrdí, že po 7. októbri 1938 mal obavy o osud židovstva, a preto po porade s Vojtechom Tvrдыm išli viacerí žilinskí Židia na „*národný výbor*“⁹ v Žiline s me-

2 Slovenský biografický slovník. Heslo Vojtech Tvrдый. Martin 1994, s. 160.

3 Štátny archív (ŠA) Bytča, pobočka (p.) Žilina, fond (f.) Okresný úrad Žilina. Sčítanie ľudu/1938 adm.

4 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Dr. Vojtech Tvrдый, škatuľa (šk.) 9. Dodatok.

5 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Okresný úrad Žilina, šk. 35, 3039/1938 prez.

6 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Dr. Vojtech Tvrдый, šk. 9. Dodatok.

7 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Okresný úrad Žilina, šk. 33, 3/1938 prez.

8 Tamže, šk. 33, 3/1938 prez., 36, 3/1939 prez.

9 A. Márton mal pravdepodobne na mysli mestský úrad, termín, ktorý použil, je ovplyvnený dobou vzniku svedectva. Je len málo pravdepodobné, že by mal na mysli Slovenský národný výbor, ktorý sa utvoril v Žiline koncom októbra 1938.

morandom, v ktorom žiadali zabezpečenie osobnej a majetkovej istoty. Toto memorandum vyhotovil sám Vojtech Tvrдый.¹⁰

V novembri 1938 Vojtech Tvrдый intervenoval na policajnom riaditeľstve v prospech určitého počtu obyvateľov židovského pôvodu, ktorých mali deportovať z územia Slovenska do Maďarska, pretože nemali slovenskú štátnu príslušnosť.¹¹

Vojtech Ferenczi, obchodník v Žiline, uviedol: „*Dr. Vojtech Tvrдый bol antifašistom. Menovaný bol priateľom Čechov, Židov a iných nevinne perzekuovaných ľudí. Som sa s ním častejšie stretol a vždy mi poradil, pomáhal a informoval. Raz koncom roka 1938 sa stalo, keď večer bolo mnoho hostov v kaviarni Grand v Žiline, že Dr. Tvrдый preferanz hral, prišli mu hlásiť, že na Policajnom riaditeľstve berú Židov a ich odvážajú. Dr. Tvrдый hneď karty nechal tak a bežal na Policajné riaditeľstvo toto zabrániť, potom po odvečených židoch zobral autá a týchto na druhý deň boli dovezení do Žiliny nazad.*“¹²

Novozvolený starosta Žiliny Vojtech Tvrдый i na slávnostnom zasadnutí zastupiteľského zboru v Žiline 27. novembra 1938 vyhlásil: „*Pevne sme rozhodnutí zotrvať na pôde právneho poriadku, budeme bdieť nad zachovaním práva a spravodlivosti každému občanovi mesta bez rozdielu náboženstva a národnosti (...) Heslom novej slovenskej a kresťanskej Žiliny musí byť spravodlivosť, a preto nebudeme krivdiť ani inovercom, ani Židom, ani Čechom každému nameriame podľa práva a spravodlivosti. Minulosť je za nami, nebudeme viac rekriminovať.*“¹³

Po vzniku slovenského štátu v marci 1939 sa ocitli obyvatelia židovského pôvodu v zložitejšej situácii. Dochádzalo i k fyzickým stretom miestnych Nemcov a obyvateľov židovského pôvodu. Židia sa i v tejto situácii obrátili s prosbou o pomoc na starostu Vojtecha Tvrdeho. Na križovatke pred synagógou sa objavila stála policajná stráž, aby dohliadala na bezpečnosť v uliciach, ochránila osoby a majetok, najmä však deti navštevujúce blízku židovskú školu.¹⁴

Už v prvom roku existencie Slovenskej republiky Židov systematicky vytlačali z verejného a ekonomického života a všestranne spoločensky diskriminovali. Charakteristickou črtou tzv. riešenia židovskej otázky na Slovensku bolo postupné vyradovanie Židov z hospodárskeho života. Tento proces mal viacero podôb.

Už 18. apríla 1939 vyšlo prvé vládne nariadenie o vymedzení pojmu Žid a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach, ktoré obmedzovalo počet Židov vykonávajúcich určité slobodné povolania.¹⁵

Ďalším z opatrení proti vplyvu Židov v hospodárskom živote bola arizácia. Išlo o prevod majetku Židov na Nežidov. Arizáciu upravovalo niekoľko právnych predpisov vydaných v priebehu rokov 1939 – 1940.

Za začiatok arizačného procesu možno považovať vymenovanie dôverníkov a dočasných správcov do podnikov, ktorého hlavným cieľom mala byť príprava záujemcov o arizáciu podniku na podnikanie. Prvé kroky v tomto smere v Žilinskom okrese

10 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Dr. Vojtech Tvrдый, šk. 9. Dodatok.

11 Tamže.

12 Tamže.

13 FRANKL, P., FRANKL, P.: *Židia v Žiline*. Žilina 2008, s. 158.

14 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Dr. Vojtech Tvrдый, šk. 9. Dodatok.

15 KOVÁČ, D. (zost.): *Kronika Slovenska 2. Slovensko v dvadsiatom storočí*. Bratislava 1999, s. 247.

podnikli už v marci 1939, hoci vládne nariadenie upravujúce pôsobenie dôverníkov a dočasných správcov vyšlo až 20. júna.¹⁶ Viaceré židovské obchody v Žiline krátko po vyhlásení samostatnosti pribrali tzv. „kresťanských obchodvedúcich“.¹⁷ Hospodárska komisia pod vedením Hlinkovej gardy (HG), v ktorej boli zastúpené Hlinkova slovenská ľudová strana (HSLS), Deutsche Partei, mesto Žilina a žilinská pobočka Zväzu slovenských remeselníkov a obchodníkov, dospela k záveru, že pre arizátorov je najvýhodnejšie stať sa „obchodvedúcimi“ podnikov, ktoré sa majú v budúcnosti arizovať.¹⁸ Zmluvy podpísali v advokátskej kancelárii Dr. Vojtecha Tvrdeho.¹⁹ Podľa nich mali pevný mesačný plat, ktorý sa po uzavretí bilancie za konkrétny rok doplnil na 51 percent čistého zisku. Takéto riešenie vychádzalo najmä zo snahy arizovať židovské obchody bez rizika pre arizátora za prípadné straty, ktoré už nastali alebo môžu nastať v budúcnosti. Arizátori sa tak poistili napríklad pred prípadnou hospodárskou krízou. Na druhej strane mali zaručený pevný plat i pre ten prípad, že by sa obchodný rok skončil stratou. Ďalším vážnym argumentom pre tento spôsob arizovania bolo to, že sa chceli zabezpečiť do budúcnosti pre prípad choroby alebo trvalej práceneschopnosti a nestratiť svoje nároky voči penzijnému poisteniu.²⁰ Okresný náčelník 24. novembra 1939 písal na Prezídium Policajného riaditeľstva, že títo ľudia sa na základe uzavretej zmluvy považujú za arizátorov.²¹ V rozpore s týmto konštatovaním je informácia tej istej osoby z 1. decembra 1939 zaslaná ministerstvu hospodárstva, v ktorej, naopak, tvrdí, že menovanie týchto „kresťanských obchodvedúcich“ nemožno považovať za tzv. arizáciu, pretože na kapitále nemajú žiadnu účasť.²²

V Žiline si židovskí obchodníci takouto formou v podstate pribrali za istý honorár do svojich obchodov kresťanských spoločníkov a kryli tak svoju pokračujúcu podnikateľskú činnosť. Arieh Klein na to spomína: „*U nás v Žiline každý, kto sa stal spolumajiteľom, bol aj našim kamarátom, takže všetko išlo tak ako predtým.*“²³

Vládnych dôverníkov do 1. decembra 1939 menovali iba v popredných žilinských hoteloch – Rémi, Astoria, Grand.²⁴

Do prijatia prvého arizačného zákona sa proces arizácie v Žiline a okolí nepodarilo značne urýchliť. Zaujímavé je, že podľa správy okresného náčelníka v čase od 14. marca do 1. decembra 1939 je známy iba jeden prípad „skutočnej arizácie“ – čiže do židovského podniku vstúpil kresťan s kapitálovou účasťou nad 50 %. Za príčinu tohto javu udáva vyššie spomínané uzavreté zmluvy.²⁵ Treba pripomenúť, že zmluvy boli dielom

16 NIŽŇANSKÝ, E., KAMENEC, I. (zost.): *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945). Dokumenty.* Bratislava 2003, s. 311

17 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Okresný úrad Žilina, šk. 37, 1450/1939 prez.

18 Tamže, 4915/1940 adm.

19 Tamže, šk. 37, 1450/1939 prez.

20 Tamže, 4915/1940 adm.

21 Tamže, šk. 37, 1450/1939 prez.

22 Tamže, 29750/1939 adm.

23 FOLKMEROVÁ, D.: *Životný príbeh Arieha Kleina, žilinského rodáka: Zberný tábor nebol na území mesta.* [citované 27. 6. 2007]. Dostupné na URL <http://www3zilinskyvecernik.sk/archiv/2006/zv30/str.5html>

24 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Okresný úrad Žilina, 29750/1939 adm.

25 Tamže.

Vojtecha Tvrdeho. Forma kapitálovo nezainteresovaných dočasných správcov sa obidvom stranám zdala určite výhodnejšia. Ešte aj v marci 1940 bola značná časť obchodov v židovských rukách.²⁶

V roku 1940 vyšetrovala Vojtecha Tvrdeho i Ústredňa štátnej bezpečnosti (ÚŠB) za nadštandardné kontakty so Židmi. Štátna bezpečnosť mala informácie, že „*sa v hoteli Grand schádzajú dobre situované osoby, aj židia, aj kresťania, hrajú hazardné hry, pri čom židia paktujú s kresťanmi o vymáhanie určitých nedovolených povolení, do tejto spoločnosti chodí aj poslanec a starosta Žiliny Vojtech Tvrdý*“. Z ničoho ho však nedokázala usvedčiť.²⁷

Dňa 25. apríla 1940 prijal Slovenský snem zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch. Účasť Vojtecha Tvrdeho, ako sme už spomenuli, na jeho tvorbe sa nedá poprieť. V procese s Vojtechom Tvrdým sa však objavuje informácia, že keď sa vo februári 1940 prejednávala jeho forma a obsah, Vojtech Tvrdý exemplár návrhu zákona priniesol do Žiliny. Spolu s A. Mártonom sa radili, ako pomôcť Židom v tejto veci. A. Márton žiadal V. Tvrdeho, aby sa najmä termíny stanovené v zákone predĺžili. Vojtechovi Tvrdeému sa navrhnuté lehoty podarilo pri prerokovaní predĺžiť.²⁸

25. marca 1942 sa začali násilné deportácie židovského obyvateľstva do koncentračných táborov na území Poľska. Od 21. marca 1942 začalo v Žiline činnosť koncentračné stredisko, kde sústreďovali Židov pred vysídlením z územia Slovenska. Podobné strediská vznikli okrem Žiliny ešte v štyroch mestách – na bratislavskej Patrónke, v Sereďi, Novákoch a Poprade.²⁹ Žilinský zberný tábor bol zriadený v mestskej časti Rudiny v priestore kasární. Pôvodný zámer vybudovať ho na území mesta zamietla Mestská rada Žiliny na čele so starostom Vojtechom Tvrdým. Vznikol preto v štátnom priestore, kasárne v tom čase nepatrili na mestské územie.³⁰

Vojtech Tvrdý v tomto čase vyvinul značné úsilie na záchranu niektorých židovských obyvateľov, ktoré však mali, bohužiaľ, iba individuálny charakter a nenadobudli významnejší celospoločenský rozsah. Mikuláš Šesták, prednosta mestského technického referátu, v procese s Vojtechom Tvrdým pred Národným súdom svedčil: „*Pokiaľ to bolo možné zamestnával pri meste i Židov, vykonávajúc im potrebné povolenia, a tak ich chránil. Napríklad staviteľa Windholza, účtovníka Horáka, mladého Feldamanna, ktorý ako partizán zahynul, Ing. Taubera, Ing. Šimku, Jána Langfeldera. Pre zamestnávanie Židov mal dr. Tvrdý s Nemcami mnoho nepríjemností. Dr. Tvrdý zavrhol rasizmus a nacizmus.*“³¹

Leopold Hoffer, riaditeľ okresnej sociálnej poisťovne, vyslovil podobné konštatovanie: „*Viaceraz volal si mňa Dr. Vojtech Tvrdý na poradu, keď išlo o záchranu rasovo*

26 Tamže, šk. 38, 150/1939 prez.

27 Tamže, šk. 40, 935/1940 prez.

28 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Dr. Vojtech Tvrdý, šk. 9. Dodatok.

29 MLYNÁRIK, J.: *Dějiny Židů na Slovensku*. Praha 2005, s. 171.

30 KRCHO, M., HALAJ, D.: Protifašistický odboj a SNP v Žiline. In: HALAJ, D., MARSINA, R. (zost.): *Žilina – dejiny a prítomnosť*. Martin 1975, s. 136. FOLKMEROVÁ, D.: *Životný príbeh Arieha Kleina, žilinského rodáka: Zberný tábor nebol na území mesta*. [citované 27. 6. 2007]. Dostupné na URL <http://www.3zilinskyvecernik.sk/archiv/2006/zv30/str.5html>

31 ŠA Bytča, p. Žilina, f. Dr. Vojtech Tvrdý, šk. 9. Dodatok.

*prenasledovaných lekárov, ako by sa dalo týmto pomôcť, aby boli ponechaní v službách poisťovne, poťažne prijatí do služieb poisťovne, aby takto so zreteľom na ich funkciu boli zachránení. Pri týchto poradách dával mi Dr. Tvrдый pokyny, ako má poisťovňa pokračovať a na základe jeho úprav podarilo sa viac židovských lekárov v službe poisťovne podržať, poťažne prijať do služieb, konkrétne išlo o Dr. Jozefa Lipnera, Dr. Alberta Schlesingera, Dr. Otta Langfeldera a ďalších. Častejšie na výslovnú žiadosť Dr. Vojtecha Tvrdeho v záujme týchto prenasledovaných židovských lekárov dával som osvedčenia a prehlásenia o nepostrádateľnosti alebo potrebe, na podklade ktorých dr. Vojtech Tvrдый v ich prospech intervenoval a týchto aj zachránil.*³²

Alexander Márton takisto uviedol, že v tomto čase sa stále radil s V. Tvrдыm, aby svojim židovským spoluobčanom pomohol, on ho o všetkom informoval, upozorňoval a varoval, najmä, keď sa išlo o židovské veci. Na jeho žiadosť uskutočnil Vojtech Tvrдый mnoho intervencií jednak v Bratislave na ústredných úradoch, jednak v Žiline na okresnom úrade, na Policajnom riaditeľstve.³³

V procese s Vojtechom Tvrдыm svedčil aj žilinský obchodník Jakub Klein, ktorého svedectvo mu veľmi pomohlo. Vypovedal, že po vyhlásení slovenského štátu v 1939 snažili sa spolu s Vojtechom Tvrдыm zachrániť Židov z Čiech a Poľska. Vojtech Tvrдый ako starosta vystavil potrebné úradné svedectvá, že sú slovenskí občania, že sa im povoľuje príchod do Žiliny a podobne. Jemu samému vystavil a vydal do rúk odrazu 27 takýchto úradných listov pre Židov z Čiech a Poľska. Vôbec za celý čas 1938 – 1944 Židom vystavil a vydal vždy také úradné svedectvá, aké potrebovali, aby sa zachránili, napríklad, že sú nenahraditeľní, hospodársky potrební a pod. Mal priamu vedomosť o tom, že keď boli židovské deportácie, Vojtech Tvrдый vo svojom dome ukrýval 16 Židov.³⁴

Podobne ďalší svedkovia Alžbeta Feldmannová, Blanka Zemánková, Elena Valašková, Mária Kuhajdíkova, Rober Kubiš, Fedor Ruppeldt, Vojtech Galas, Arnošt Gescheidt, Florian Eckstein, Ján Petrovič svedčili, že obvinený účinne pomáhal rasovo a politicky prenasledovaným Čechom, Židom, komunistom bez ohľadu na ich spoločenské a sociálne postavenie.³⁵

Za svoje postupy sa Vojtech Tvrдый dostával často do sporu so žilinskými Nemcami, ktorí hľadali pomoc na vyšších inštanciách. Predstavitelia mesta v Žiline sa počas trvania Slovenskej republiky postupne rozdelili na dva tábory. Tvrдый mal podporu odbojových zložiek, utláčaného židovského obyvateľstva a širokých mas obyvateľstva Žiliny. Hlinkova garda sa taktiež rozdelila na umiernených stúpencov Vojtecha Tvrdeho sústredených okolo okresného náčelníka HG Vojtecha Závodského. Vojtech Závodský bol počas arizačného procesu ustanovený za vládneho dôverníka v hoteli Grand, ktorý sa stal známym častými stretnutiami občianskych odbojových zložiek. Blízky mi spojencami Nemcov sa stali radikálni gardisti sústredení okolo miestneho veliteľa HG Jozefa Marschalka a žilinskej redakcie novín *Gardista*. Tí sa schádzali v hostinci U Folkmanna v Žiline.³⁶

32 Tamže.

33 Tamže.

34 Tamže.

35 Tamže.

36 Tamže.

V októbri 1942 boli deportácie Židov zo Slovenska zastavené. Stalo sa tak pod tlakom verejnej mienky, cirkvi, ale nepochybne aj zmien medzinárodnopolitickej situácie. V slovenskej spoločnosti, ale aj na pôde niektorých štátnych orgánov sa pomaly zostruje kritika riešenia židovskej otázky, či už po stránke hospodárskej, alebo neskôr aj morálnej a právnej. Zo svedectva Martina Sokola zisťujeme, že Vojtech Tvrďý dal svoj mandát opätovne k dispozícii. Takisto viacerí svedkovia v procese – Gabriel Rátony, Ján Jirásek, Alexander Márton, Florian Eckstein, Miloslav Kubiš a Vojtech Gallas – potvrdili, že Vojtech Tvrďý zotrval v politickej funkcii na výslovnú žiadosť viacerých žilinských činovníkov odboja. Zo svedeckého osvedčenia Alexandra Mártona vysvitá, že obvinený bol v stálom spojení so židovským podzemím, bol zasvätený do ilegálnych akcií, mal styky so židovskými činiteľmi z cudziny, takže právom možno povedať, že bol účastníkom židovského ilegálneho hnutia a akcií. Ján Jirásek dokonca potvrdil aj to, že snemové prejavy v židovskej otázke robil obvinený po predbežnej porade so židovskými činiteľmi, najmä s hlavným rabínom Friederom. Vojtech Tvrďý zostal napriek nesúhlasu s režimom poslancom Slovenského snemu podľa dohody s činiteľmi odboja, aby tak slúžil cieľom odboja. Poprední predstavitelia Židov vtedy už mali určité informácie o tragédii odohrávajúcej sa v likvidačných táboroch na základe prepašovaných listov z táborov. Rabín Frieder podrobne informoval Vojtecha Tvrďého aj o židovských ilegálnych akciách. Predložil mu niektoré dokumenty. Tvrďý si urobil podrobné záznamy a sľúbil, že sa postará, aby bol prezident J. Tiso informovaný.³⁷

Po potlačení Povstania, v septembri 1944, Vojtecha Tvrďého zatklo gestapo. Uväznili ho a v jeho domácnosti vykonalo štyri prehliadky. V miestnom rozhlase ho dali vyhlásiť za zradcu. Prepustili ho až na priamu intervenciu prezidenta Jozefa Tisa. Po prepustení však musel byť v domácom väzení. Aj v tejto neľahkej situácii ešte pomohol obyvateľom židovského pôvodu. Intervenoval na policajnom riaditeľstve, aby sa umelo predlžovala doba väzby zadržaných a oddialilo sa tak odsunutie osôb do nemeckých táborov. V tejto aj pre neho nebezpečnej situácii dal si dôverne zavolať Jakuba Kleina, poslal ho do Súkennej továrne, aby varoval židovských zamestnancov. Viacerí sa ešte včas mohli ukryť a zachrániť.³⁸

Vojtech Tvrďý bol v roku 1947 postavený pred Národný súd v Bratislave a na základe uvedených svedeckých výpovedí ho spod obvinenia oslobodili.³⁹ Z uvedených archívnych dokumentov vyplýva, že Vojtech Tvrďý i napriek svojmu postaveniu v politickom živote Slovenskej republiky (1939 – 1945) zostal humánnym človekom, antifasistom, antirasistom. Uvedomoval si medzinárodnopolitické dôsledky protižidovskej politiky. Na rokovaní výborov Snemu Slovenskej republiky 3. septembra 1943 v súvislosti s protižidovskými opatreniami poukázal na porušovanie medzinárodného práva. Dá sa však konštatovať, že toto jeho vystúpenie prišlo pomerne neskoro, až rok po zastavení deportácií, hoci možnosť ich obnovenia bola neustále reálna. Vzhľadom na komplikovanosť uvedeného obdobia je ťažké definovať, čo mohol v rámci tzv. riešenia židovskej otázky dosiahnuť v celoslovenskom meradle.

37 Tamže.

38 Tamže.

39 *Slovenský biografický slovník*. Heslo Vojtech Tvrďý, s. 160.

Voľný čas a politika (Sonda do možností a podôb trávenia voľného času v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Prešov)

Martin Pekár

Úvod

Voľný čas (Freizeit, leisure) je významnou súčasťou života každého súčasného človeka. Zvyčajne je vnímaný ako protiklad pracovného času, no z hľadiska definície voľného času treba k nemu prirátat aj čas nevyhnutný na ďalšie povinné aktivity (uspokojovanie biologických potrieb, starostlivosť o domácnosť a pod.). Človek ním disponuje podľa vlastného rozhodnutia so zámerom individuálne alebo skupinovú formou uspokojiť svoje duševné potreby a záujmy. Voľný čas možno tráviť aktívne, t. j. činnosťou, ktorá vyžaduje fyzickú alebo duševnú energiu (napr. športovanie, čítanie), alebo pasívne, len s cieľom odpočinúť si (napr. návšteva divadelného predstavenia či kina, rozvíjanie, spoločenských kontaktov).

O voľnom čase a jeho trávení v širšom význame možno hovoriť už v staroveku. Kategórie práca a voľný čas sa striktno oddelili až v novoveku, pričom osobitný význam toto delenie nadobudlo v súvislosti s rozvojom socialistického hnutia, najmä v zápase o skrátenie pracovného času robotníkov.¹ Pre 20. storočie je typický prudký nárast významu voľného času v živote ľudí a rozšírenie možností jeho prežívania. Platí to, samozrejme, pre európsku civilizáciu, pretože fenomén voľného času podlieha nielen sociálnej, ale aj kultúrnej podmienenosti.

Voľný čas a jeho trávenie sú predmetom výskumu celého radu vedeckých disciplín, vrátane histórie.² Keď historik skúma voľný čas, viac ako inokedy sa do popredia dostáva individuálny ľudský rozmer tohto fenoménu, ktorý spolutvorí kultúru v širšom

-
- 1 WARSTAT, M.: Arbeit am Zusammenhalt. Feste der Arbeitsbewegungen zwischen Ästhetisierung und Politisierung. *Wissenschaftsmagazin „fundiert“*. Arbeit [online]. 1/2006 [cit. 2010-03-26]. Dostupné na < http://www.fu-berlin.de/presse/publikationen/fundiert/2006_01/06_01_warstat/index.html>
 - 2 SPODE, H.: Time out. Freizeit und Freizeitforschung aus historischer Sicht. *Wissenschaftsmagazin „fundiert“*. Arbeit [online]. 1/2006 [cit. 2010-03-26]. Dostupné na < http://www.fu-berlin.de/presse/publikationen/fundiert/2006_01/06_01_spode/index.html>

zmysle slova³ a z mnohých dôvodov ho nemožno vytrhnúť z celospoločenského kontextu. Tomu, že ide o mnohovrstevný problém, zodpovedá i množstvo perspektív a prístupov, z ktorých možno na problematiku voľného času nazerať.

Na prvý pohľad sa to môže zdať paradoxné, ale základom stanovenej témy je práve širší spoločensko-politický kontext, práve on najvýraznejšie podmieňuje, či v pozitívnom, alebo negatívnom zmysle, podoby a možnosti trávenia voľného času každého jednotlivca. Ako je všeobecne známe, na Slovensku sa od konca roka 1938 etabloval autoritatívny politický systém, s režimom vyvíjajúcim sa smerom k totalite s fašistickými prvkami.⁴ K typickým dištinktívnym znakom totalitných režimov patrí podľa Juana J. Linza okrem iného aj to, že vyžadujú dodržiavanie konformného správania a smerujú k úplnému ovládnutiu a kontrole všetkých súčastí života spoločnosti,⁵ teda vrátane voľného času. V období režimu slovenského štátu sa to dialo predovšetkým mocenskými zásahmi zhora (t. j. normami rôznej právnej účinnosti), pričom na ich praktické uplatňovanie dozeral nielen štátny či bezpečnostný, ale aj stranícky aparát⁶ (spolu s pridruženými organizáciami). Treba ešte dodať, že režim slovenského štátu vychádzal z národných a kresťanských princípov. V praxi to viedlo k represívnym opatreniam vo vzťahu k národnostným a konfesijným menšinám, čo citelne ovplyvnilo možnosti ich spoločenského života, vrátane voľnočasových aktivít. Najviac postihnutou skupinou boli Židia, ktorí boli objektom útokov už v čase autonómie a neskrývaný legitimizovaný atak na ich občianske práva sa začal ešte v roku 1940. Už v tejto fáze sa prejavil napr. obmedzovaním prístupu do knižníc, na športové a kultúrne podujatia, do parkov či pohostinstiev a pod., čo malo (okrem iných) aj závažné dôsledky v podobe zdevastovania tradičných spoločenských väzieb.⁷

Šport, organizovaná telovýchova a turistika⁸

Jedným z najtypickejších spôsobov trávenia voľného času sa v 20. storočí stal šport, t. j. pohybová aktivita vykonávaná podľa určitých pravidiel a zvyklostí. Šport plní v spoločnosti množstvo funkcií a významne ju ovplyvňuje. Vzťah športu a spoločnosti je však obojsmerný, pretože na športe sa odzrkadľujú v podstate všetky zásadné spoločenské determinanty. Je podmienený ekonomicky, sociálne, kultúrne i politicky, čo sa prejavuje najmä na dostupnosti a forme športových aktivít. Sociologické výskumy tiež preukázali odlišný záujem o šport medzi rôznymi sociálnymi skupinami. Z hľadiska vplyvu politiky na šport treba pre skúmané obdobie osobitne zdôrazniť, že štát

3 Ku komplikovanosti a rôznym významom pojmu kultúra bližšie: BARKER, Ch.: *Slovník kulturních studií*. Praha 2006. Heslo Kultura, strana (s.) 95 – 97.

4 KAMENEC, I.: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava 2000, s. 64.

5 Bližšie: TESAŘ, F.: *Etnické konflikty*. Praha 2007, s. 170 – 171.

6 Napr. už od miestnej úrovne mali stranícke organizácie vo výboroch kultúrnych referentov, do ktorých kompetencie patrilo usporadúvanie prednášok, divadelných predstavení, dozor nad knižnicami či distribúcia tlače.

7 Bližšie: KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991.

8 Šport, telovýchova a turistika sú dnes spolu s pohybovo-rekreačnou aktivitou zložkami širšieho pojmu telesná kultúra.

podporovaním športu sleduje posilňovanie spolupatričnosti a jednoty medzi občanmi, ako aj posilňovanie orientácie občanov na hodnoty konzistentné so štátnou ideológiou s cieľom dosiahnuť akceptáciu režimu.⁹

Športu sa možno venovať na rôznych úrovniach – profesionálne, amatérsky a rekreačne,¹⁰ pričom posledné dve úrovne sa radia k aktívnemu tráveniu voľného času. Profesionálny šport v dnešnom ponímaní bol na Slovensku v rokoch 1939 – 1945 fakticky neznámy jav. Aj vtedy dominantný amatérsky šport sa však napriek neľahkej dobovej situácii tešil diváckemu záujmu. Návšteva športových podujatí bola spôsobom, ako bolo možné voľný čas tráviť pasívne.

Vyhlasenie samostatného štátu 14. marca 1939 zásadne ovplyvnilo situáciu v oblasti športu na Slovensku. Narušila sa jeho materiálna i organizačná báza, čo spôsobilo množstvo problémov, práce, no najmä výkonnostný úpadok. Väčšmi ako kedykoľvek predtým vstúpila do oblasti športu už v marcových dňoch v podobe propagandy aj politika. Už 12. marca denník *Slovák* uverejnil mimoriadne angažovaný článok, v ktorom sa píše: „Dnes vari niet na Slovensku športovca, ktorý nepocítil na vlastnej koži nátlak Čechov na slovenský športový život. Čo bolo pred 6. októbrom, o tom škoda písať. Všade len samý Čech, zahraniční reprezentanti Česi, pri medzištátnych zápasoch hrávali len českú hymnu atď. – Slovom, Česko-Slovensko bolo len na papieri. A to bolo všetko, s týmto sa museli Slováci uspokojiť. Hovoríme, museli! A l e p o 6. o k t ó b r i u ž n e m u s i a!“¹¹ Napriek tejto „radostnej“ novej situácii, realita bola celkom iná. Na ilustráciu možno uviesť opäť novinový článok, v tomto prípade však kritický. Týka sa už priamo podmienok v prešovskom športe. Anonymný autor uvádza: „Musíme si uvedomiť, že v predošlé roky dominoval v Prešove viac maďarský ako slovenský šport. Toto cítila aj Slávia. V jej vedení pracovali i Česi, ktorých odchodom zmenšil sa najmä počet členstva, ktorý je dnes taký malý, že sa ho hanbíme prezradiť. Je to až zázrak, že Slávia sa za takýchto okolností tak skvele drží v lige.“¹²

Napriek počiatočnej ťažkej situácii sa na Slovensku postupne v rokoch 1939 – 1944 etablovalo 18 športových zväzov, ktorých zástupcovia tvorili Slovenskú ústrednú športovú radu.¹³

Najpopulárnejším dobovým športom z hľadiska aktívneho i pasívneho záujmu bol futbal. Vzhľadom na to, ako bol zastúpený, utrpel rozpadom spoločnej republiky relatívne najmenej, no dôsledky boli aj tak obrovské. Futbalové súťaže sa však na rôznych úrovniach a v rôznych kategóriách postupne v nových organizačných podmienkach

9 Z hľadiska voľného času napr. vstupuje do rodinných programov, vplýva na sociálne interakcie, ovplyvňuje vkus či hodnotovú orientáciu jednotlivca atď. Bližšie: LAIFEROVÁ, E.: Fenomén športu v kontexte spoločenských zmien. In: *Česko-slovenská historická ročenka 2008*. Brno 2008, s. 89 – 103.

10 Profesionálny športovec spravidla denne trénuje, zúčastňuje sa súťaží na národnej a medzinárodnej úrovni a je za svoje výkony platený. Amatérsky športovec pravidelne trénuje, je registrovaný v športovom zväze a pravidelne sa zúčastňuje súťaží. Rekreačný športovec trénuje príležitostne a zväčša nie je registrovaný.

11 Prerušili sme športové styky s Čechmi. *Slovák*, 12. 3. 1939, s. 12. (Zdôraznené v origináli.)

12 Prešovčania, ruku na srdce! *Slovenská sloboda*, 3. 11. 1939, s. 4. (Autor píše o futbalovom mužstve Slávie.)

13 BENICKÁ, J.: Podoby slovenského športu a telovýchovy na Slovensku v rokoch 1938 – 1944. In: SO-KOLOVIČ, P. (zost.): *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*. Bratislava 2009, s. 504 – 507.

(hoci s výpadkami) rozbehli a tešili sa aj primeranej diváckej kulise, záujmu novinárov a reportáže z najvýznamnejších podujatí vysielal rozhlas.

Futbal bol športom číslo jeden aj v Prešove, kde mal skutočne bohatú históriu.¹⁴ V zmenených spoločensko-politických podmienkach po marci 1939 bol jediným slovenským klubom v meste ŠK Slávia Prešov,¹⁵ ktorej futbalové mužstvo sa stalo účastníkom najvyššej ligovej súťaže.¹⁶ Prešovčanom sa tak ponúkla možnosť sledovať to najlepšie, čo vtedy domáci futbal ponúkal. A treba povedať, že Prešovčania túto možnosť využívali a futbalové zápasy radi navštevovali. Svojou mierou k tomu prispela zlá situácia v iných športoch.

Sviatkom pre futbalových fanúšikov z Prešova, ale i širšieho okolia sa stal 18. máj 1939, keď sa tu prvýkrát predstavilo suverénne najlepšie slovenské mužstvo ŠK Bratislava. Domáca Slávia viedla v tomto pohárovom zápase po prvom polčase 1: 0 gólom z pokutového kopu, no skúsené bratislavské mužstvo nakoniec triumfovalo 3: 1. Dvatisíc návštevníkov odchádzalo napriek prehre domácich spokojných.

Obe mužstvá sa stretli v ďalšom období v rámci súťažného, najmä ligového futbalu ešte niekoľkokrát. Pre prešovských fanúšikov bol pamätný ligový zápas z 12. novembra 1939, keď domáce mužstvo hrajúce vo výnimočnej forme pred rekordnou návštevou slovenskej ligy – zápas sledovalo 3 500 divákov¹⁷ – zdolalo bratislavských internacionálov 3: 2. Tento výsledok sa stal doslova udalosťou, zaplnil stránky miestnych novín *Slovenská sloboda*, ktoré sa k nemu dlho vracali. Podobný kúsok sa Slávii podaril aj v júni 1941 (opäť výsledkom 3: 2 pred trojtisícovou návštevou) a zo vzájomných zápasov sa pomaly stali šlágre. Tento stav umocnil i výsledok 4: 4 v septembri 1941, keď ani v treťom vzájomnom ligovom zápase po sebe nedokázali Bratislavčania na prešovskom ihrisku zvíťaziť.

Primeranej diváckej oblube sa tešil aj najpopulárnejší zimný šport – ľadový hokej. Prvá hokejová sezóna po vyhlásení samostatnosti sa oficiálne začala 1. októbra 1939. Jej priebeh bol úplne závislý od počasia, pretože na Slovensku v tom čase nebola žiadna umelá ľadová plocha. V dňoch 19. – 21. januára 1940 bol v Prešove turnaj štyroch najlepších mužstiev o hokejového majstra Slovenska. Na radosť domácich fanúšikov turnaj vyhrali domáci, hokejisti ŠK Slávia Prešov, aj keď po spornom kontumačnom

14 V Prešove sa dokonca v roku 1898 odohral pravdepodobne prvý futbalový zápas na území Slovenska. MAŠLONKA, Š., KŠIŇAN, J.: *Zlatá kniha futbalu na Slovensku: Defilé generácií 1898 – 1987*. Bratislava 1988, s. 17.

15 Športový klub Slávia vznikol v roku 1931. Na valnom zhromaždení klubu v júli 1939 boli do jeho výboru zvolení miestni predstavitelia režimu (vrátane ministra G. Fritza a poslanca A. Germušku). V tomto čase klub tvorili štyri odbory – futbalový, hokejový, ľahkoatletický a plavecký. Neskôr pribudli ešte krasokorčuľarsky, tenisový, volejbalový a stolnotenisový odbor. Činnosť väčšiny odborov však bola z rôznych dôvodov po športovej stránke nevýrazná, skôr propagačná.

16 O ligových kluboch Slovenska. *Slovák*, 16. 4. 1939, s. 10. V medzivojnovom období pôsobili v Prešove ešte maďarské futbalové kluby PTVE Prešov, Törekvés Prešov a židovský Makkabi Prešov. Maďarské a židovské kluby boli v roku 1940 úradne rozpustené.

17 MAŠLONKA, Š., KŠIŇAN, J.: *Zlatá kniha futbalu...*, s. 158.

víťazstve nad VŠ Bratislava. Hokejový zväz na veľké rozhorčenie Prešovčanov nakoniec za majstra Slovenska v sezóne 1939/40 vyhlásil bratislavské mužstvo.¹⁸

Z ostatných športov, ktoré Prešovčania vo voľnom čase radi sledovali a zároveň mali možnosť aj rekreačne pestovať, treba spomenúť najmä tenis, stolný tenis, (kraso)korčuľovanie¹⁹ a lyžovanie. V týchto športoch boli sezónne k dispozícii športoviská (aj pre verejnosť²⁰), pozvoľna sa v nich rozbehli súťaže na rôznych úrovniach a v rôznych kategóriách, čo motivovalo aj mládež či rekreačných športovcov. Cesta, ako sa v športe výkonnostne presadiť, bola totiž v tom čase podstatne jednoduchšia ako dnes. Naopak, úplne na okraji záujmu sa ocitla atletika.

Omnoho výraznejšie ako v športe sa nová politická situácia prejavila v živote telovýchovných spolkov. Telovýchova, ktorej zmyslom bolo poskytovať základné pohybové vzdelanie, zlepšovať zdravie a zvyšovať fyzickú kondíciu obyvateľstva, sa v podmienkach medzivojnového Československa tešila značnej obľube. Za dvadsať rokov sa na Slovensku podarilo vybudovať na vtedajšie pomery solídnu spolkovú sieť. Samozrejme i vtedy mala politické pozadie, no to, čo sa udialo v oblasti telovýchovy v úzkej súvislosti s politických vývojom na Slovensku už koncom roka 1938, bolo bezprecedentné. Dňom 17. decembra 1938 boli nariadením vlády Slovenskej krajiny číslo (č.) 70/1938 Úr. n. z 5. 12. 1938 rozpustené všetky telovýchovné spolky a správa ich majetku prešla na Hlinkovu gardu (HG). Vydanie nariadenia vláda odôvodňovala snahou zabrániť narušeniu verejného poriadku. Týmto mocenským zásahom sa roky budovaný spolkový život ocitol v troskách tak z organizačnej stránky, ako aj úplným spolitizovaním v záujme režimu.²¹ Pyrrhovo víťazstvo vybojovala Hlinkova garda – zväčšila svoj vplyv v spoločnosti, no najmä majetok.²² Poslanie „*pestovať telesnú výchovu, šport, zdatnosť a ducha kamarátstva*“ sa dostalo aj do zákona č. 166/1940 Sl. z. o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži.²³ Je zrejmé, že toto úplné spolitizovanie telovýchovy v režime, od ktorého sa skôr či neskôr odklonila absolútna väčšina obyvateľstva, malo za následok jej úpadok. Jednoducho ľudia strácali záujem o túto formu trávenia voľného času, pretože sa spájala s demonštráciou lojality k režimu.

K telovýchovným aktivitám HG patril napríklad tzv. obecný telocvik. Cvičil sa v troch kategóriách v družstvách i individuálne. Pestovali sa pri ňom atletické a gymnastické disciplíny, ako beh na 100 m, skok do diaľky, vrh guľou, cvičenie na bradlách

18 ŠK Slávia Prešov prvý hokejový majster Slovenskej republiky. *Slovenská sloboda*, 23. 1. 1940, s. 2. VŠ Bratislava hokejovým majstrom pri zelenom stole, Slávia Prešov na ľade. *Slovenská sloboda*, 24. 10. 1940, s. 4.

19 Záujímavosťou je Prešovský korčuľarsky spolok, ktorý pôsobil od roku 1872 a činnosť vykazoval i v týchto vojnových rokoch.

20 Záujem verejnosti bol však obmedzený. Klziská, tenisové kurty či plaváreň v Prešove boli často nevyužitú.

21 Predstavitelia HG mali ambíciu pôsobiť takto „konsolidačne“ nielen v telovýchove, ale aj v športe, čo im ale nepodarilo. Vznikali takto samostatné športové odbory, resp. kluby HG, ktoré sa zúčastňovali športových podujatí alebo organizovali vlastné súťaže.

22 SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava 2009, s. 95 – 96.

23 Vládne nariadenia o HG č. 220, resp. 310/1939 Sl. z. túto úlohu gardy nespomínali. V citovanom zákone č. 166/1940 Sl. z. bol rovnaký odsek aj v časti, v ktorej sa písala o Hlinkovej mládeži (HM). V nadväznosti na to vzniklo pri Hlavnom veliteľstve HG i HM telovýchovné oddelenie.

či skok cez koňa. V tzv. obecnom telocviku sa konali aj majstrovstvá HG.²⁴ Bez ohľadu na okolnosti treba konštatovať, že aj vďaka tejto aktivite gardy a tiež Hlinkovej mládeže sa na Slovensku udržiavala aspoň minimálna úroveň gymnastiky a atletiky, ktoré inak bojovali s totálnym nezáujmom.

Proces glajchšaltovania a koncentrácie sa nevyhol ani turistickému hnutiu. Aj v tomto prípade sa všetko dôležité udialo ešte v čase autonómie, keď vznikol Klub slovenských turistov a lyžiarov (KSTL), ktorý kontinuálne nadväzoval na činnosť Klubu československých turistov a Sväzu lyžiarov Republiky Československej.²⁵ K jeho hlavným činnostiam patrilo starať sa o povznesenie turistického ruchu, lyžovania, horolezectva, vodnej turistiky, amatérskeho fotografovania, záchranej služby v horách.²⁶ Miestne odbory organizovali turistické pochody a vychádzky, udržiavali turistické chodníky a mali sa podieľať na rozvoji cestovného ruchu. Posledne menované aktivity museli v zmysle zákona č. 149/1939 Sl. z. o cestovnom ruchu koordinovať s kompetentnými inštitúciami v pôsobnosti ministerstva hospodárstva. Pri rozvoji cestovného ruchu KSTL úzko spolupracoval so Slovakotourom.

Turistika mala v Prešove rovnako bohatú tradíciu ako šport či telovýchovné spolky.²⁷ Organizačné zmeny z konca roka 1938 sa samozrejme museli uskutočniť aj tu. Zavŕšené boli 2. marca 1939 ustanovujúcim valným zhromaždením KSTL, na ktorom sa zriadili lyžiarska, vodácka a horolezecká sekcia klubu, a skupina Priateľov prírody sa pripojila ku KSTL v máji 1939.²⁸ V Prešove sa činnosť klubu orientovala najmä na propagáciu lyžovania, značkovanie turistických chodníkov a rozvoj turistických ubytovacích kapacít. Činnosť sa však rozvíjala dosť pomaly, členská základňa dokonca stagnovala. Dôvodov bolo niekoľko – odchod Čechov, spoločenské eliminovanie tradične veľmi aktívneho židovského členstva, obmedzovanie pohybu obyvateľstva v dôsledku vojny, partizánske hnutie.²⁹ V prípade Klubu slovenských turistov a lyžiarov v Prešove je pozoruhodné, že nedošlo k jeho spolitizovaniu v takej miere, ako v prípade športu či telovýchovy. V zozname členov výboru zvoleného na valnom zhromaždení nebol ani jeden z predstaviteľov verejného či politického života, dominovali v ňom učitelia a úradníci. Napriek tomu valné zhromaždenie KSTL v Prešove prijalo v marci 1941 uznesenie, ktorým zakázalo Židom vstup do chat a nocľahární prešovského odboru KSTL.³⁰

Najťažšou úlohou klubu bol rozvoj cestovného ruchu. Región bohatý na historické, kultúrne i prírodné zvláštnosti nebol dostatočne pripravený na tento fenomén, presadzujúci sa pozvoľna i v slovenských pomeroch. Samozrejme, že rozvoju cestovného ruchu nepriala v prvom rade vojnová situácia. No Prešov zápasil s celou škálou iných problémov – od triviálnych, akým bol nedostatok ubytovacích kapacít, až po celkom

24 Majstrovstvá HG v obecnom telocviku. *Slovenská sloboda*, 17. 5. 1941, s. 4.

25 BENICKÁ, J.: Podoby slovenského športu..., s. 503.

26 Poslanie KSTL. *Slovenská sloboda*, 28. 3. 1941, s. 1.

27 Bližšie: DERFIŇÁK, P. (zost.): *Sto rokov organizovanej turistiky v regióne Prešov*. Prešov 2005.

28 Ustanovujúce valné zhromaždenie Klubu slovenských turistov a lyžiarov v Prešove. *Slovenská sloboda*, 7. 3. 1939, s. 4. Sjedenotenie turistických organizácií v Prešove. *Slovenská sloboda*, 3. 5. 1939, s. 4. Združovaniu sa v Prešove vyhol turistický spolok Karpathenverein (založený ešte v roku 1875).

29 DERFIŇÁK, P., MARCINKO, J.: Obdobie rokov 1938 – 1948. In: DERFIŇÁK, P. (zost.): *Sto rokov organizovanej turistiky v regióne Prešov*, s. 52.

30 Odbor KSTL v Prešove snemoval. *Slovenská sloboda*, 22. 3. 1941, s. 4.

vážne. V Prešove, ktorý mal byť metropolou východu, nebolo napr. múzeum. Jediné židovské múzeum zaniklo v dôsledku politických udalostí v roku 1938 a zriadenie mestského múzea sa nepodarilo uskutočniť.

Čítanie a masmédiá

Definícia čítania môže mať rôzne podoby – od prenikavých interpretačných aktivít kritikov až po aktivitu akéhokoľvek kompetentného čitateľa.³¹ Spolu so zvyšovaním gramotnosti³² obyvateľstva sa v 1. polovici 20. storočia bežné čítanie stávalo čoraz obľúbenejším spôsobom, ako aktívne tráviť voľný čas. Zvyšovala sa aj dostupnosť literatúry, či už rozvojom vydavateľskej, kníhtlačiarskej a kníhkupeckej činnosti, alebo zlepšovaním siete knižníc.³³ Dňa 12. marca 1939 v Bratislave otvorili výstavu Dvadsať rokov slovenskej knihy. Z prehľadu zverejneného pri tejto príležitosti vyplýva, že v rokoch 1918 – 1937 vyšlo v slovenčine 9 699 kníh, z ktorých bolo 8 147 pôvodných a 1 552 prekladov.³⁴ Zmena režimu a vojnová situácia sa na tomto trende museli negatívne odzrkadliť, no nie katastrofálne. Na výstave Slovenskej duchovnej tvorby v marci 1944 sa predstavila kompletná slovenská spisba za päťročné obdobie – 3 927 knižných vydaní (z toho 3 286 bolo pôvodných).³⁵ Tieto čísla nemajú, samozrejme, žiadnu výpovednú hodnotu vo vzťahu k faktu, že fakticky sa likvidovala židovská a maďarská spisba, či k tomu, že slovenská, príp. nemecká produkcia bola podriadená politickej požiadavke.

Politické pomery v slovenskom štáte zasiahli nielen do kvalitatívnej a kvantitatívnej stránky knižnej kultúry, ale aj do jej vlastníckych pomerov. Kníhtlačiarni a kníhkupectiev sa totiž výrazne dotklo tzv. riešenie židovskej otázky.

Prešov ako regionálne kultúrne centrum s prijateľným hospodárskym zázemím a pestrým národnostným a konfesijným zložením obyvateľstva poskytoval dostatok príležitostí na činnosť viacerých kníhtlačiarní a kníhkupectiev (hoci tie spravidla z existenčných dôvodov predávali aj papier a kancelárske potreby).

V meste bolo na konci 30. rokov šesť kníhtlačiarní, ale len jedna nemala židovského majiteľa – tlačiaren kalendárov Fortuna Arpáda Kóscha. Po Viedenskej arbitráži evakuovali z Košíc do Prešova štátnu kníhtlačiaren, ktorá tu pracovala pod názvom Andrej a ktorá prevzala aj kníhtlačiaren Pallas Ernesta Grossmanna. Likvidované, resp. arizované boli ešte ďalšie štyri podniky.³⁶ Podobný osud stihol štyri kníhkupectvá. Okrem nich tu fungovalo ešte nemecké kníhkupectvo, gréckokatolícke kníhkupectvo Petra, kníhkupectvo Spolku sv. Vojtecha, kníhkupectvo Corvina a asi najlepšie prešovské

31 BARKER, Ch.: *Slovník kulturních studií*. Praha 2006. Heslo Čtení, s. 33.

32 Podľa výsledkov sčítania z roku 1940 z obyvateľov Slovenska starších ako 6 rokov nevedelo čítať a písať len 5,4%. Zdroj: *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, roč. 2, 1947, č. 2, s. 37.

33 Všetky tieto činnosti, ktoré súvisia s výrobou kníh, ich zhromažďovaním, vytváraním knižných zbierok a ich sprístupňovaním sa označujú pojmom knižná kultúra.

34 Výstava Dvadsať rokov slovenskej knihy. *Slovák*, 12. 3. 1939, s. 7.

35 MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenská kultúra v rokoch 1939 – 1945. In: BOBÁK, J. (zost.): *Slovenská republika (1939 – 1945)*. Martin 2000, s. 146.

36 REPČÁK, J.: Knihy, knižnice a kníhtlačiarsťvo v Prešove. In: *Knižničný zborník 1970*. Martin 1970, s. 124 – 125. Tiež: Likvidácia prešovských židovských kníhtlačiarní. *Slovenská sloboda*, 6. 5. 1941, s. 3.

kníhkupectvo Jozefa Stanovského orientované na zahraničnú literatúru.³⁷ Vzhľadom na okolnosti a na pomerne vysoké ceny najmä pôvodných slovenských kníh je to veľmi solídny výpočet. Nepodarilo sa zistiť, čo v týchto obchodoch Prešovčania najčastejšie kupovali. Dá sa však, aspoň orientačne, zistiť, čo Prešovčania radi vo voľnom čase čítali, či presnejšie, čo si požičiavali v knižnici.

Mestskú verejnú knižnicu v Prešove otvorili vo veľmi skromných podmienkach v roku 1925 a jej budovanie napredovalo pomerne pomaly. V období rokov 1938 – 1944 sa počet kníh v knižnici zvýšil z 8 400 na 11 400. Z výročnej správy za rok 1938 vyplýva, že knižnica mala približne 1 400 registrovaných čitateľov. Dominovala študujúca mládež a inteligencia. Zaujímavosťou je pomerne početná skupina žien v domácnosti. Podľa veku približne 75 % čitateľov tvorili dospelí, podľa pohlavia rovnaké percento muži. Výpožičiek bolo v roku 1938 viac ako 37 300. Najväčšej obľube sa medzi čitateľmi tešili diela slovenských autorov. Z prózy to boli knihy *Živý bič* (M. Urban), *Čachtická pani* (J. Nižnánsky) a *Adam Šangala* (L. Nádaši-Jégé), z poézie Hviezdoslavova *Hájnikova žena* a Sládkovičov *Detvan*. Zo zahraničných autorov sa najviac požičiavali divadelné hry K. Čapka. Detskí čitatelia si najčastejšie vypožičali knihy *Dva roky prázdnin* (J. Verne) a *Budkáčik a Dubkáčik* (J. Cíger-Hronský).³⁸ V roku 1939 vzrástol počet výpožičiek na vyše 45 600. K obľúbeným knihám pribudli *Letiace tienie* (S. Hurban-Vajanský) a *Rodina Rovesných* (J. Čajak). Medzi čitateľmi vzrástol percentuálny podiel žien.³⁹

Okrem mestskej verejnej knižnice mesto Prešov udržiavalo menšinové knižnice (židovskú, maďarskú a ruskú), ktoré však už v prvom polroku 1939 prestali s výpožičkami.⁴⁰ Boli tu tiež špecializované knižnice (historické, školské a pod.) prístupné len úzkemu okruhu čitateľov.

Po vzniku samostatnosti narastal politický tlak na zásahy do knižných fondov. Vyvrcholil začiatkom roka 1940, keď ministerstvo školstva a národnej osvety poverilo Ústrednú knižničnú radu pri Matici slovenskej revíziou verejných knižníc.⁴¹ Tá vydala zoznam, podľa ktorého sa mali vybrané diela vyradiť a iné povinne do knižníc zaradiť. Knižnice sa však snažili tento pokyn obchádzať.⁴²

Od roku 1939 nepravidelne (z priestorových dôvodov) mohli Prešovčania navštevovať verejnú čítareň. Bolo v nej k dispozícii 37 časopisov, 11 novín a 185 zväzkov v príručnej knižnici.⁴³

Za jediný mesiac (november 1939) sa do prešovskej verejnej čítarne zapísalo až 250 čitateľov. To naznačuje, že tak ako dnes aj v minulosti ľudia s obľubou čítali nielen krásnu či odbornú literatúru, ale aj noviny a časopisy. Oficiálna tlač, ale aj v tom čase druhé najvýznamnejšie masové médium – rozhlas, poskytovali ľuďom informácie, vzdelanie a zábavu. Samozrejme, vyselektované podľa toho, čo zdôrazňoval a pestoval jestvujúci

37 *Praktický adresár mesta Prešova 1941*. Prešov 1941, s. 111.

38 Štátny archív (ŠA) Prešov, pobočka (p.) Prešov, fond (f.) Mestský úrad Prešov. Zpráva o stave a činnosti verejnej knižnice a čítarne mesta Prešova za rok 1938.

39 V Prešove čítali roku 1939 muži viac ako ženy. *Slovenská sloboda*, 2. 2. 1940, s. 4.

40 ŠA Prešov, p. Prešov, f. Mestský úrad Prešov, sign. 11683/1939.

41 Konečne i na knižnice prišiel rad. *Slovenská sloboda*, 4. 1. 1940, s. 3.

42 REPČÁK, J.: *Knihy, knižnice a kníhtlačiarstvo v Prešove...*, s. 127.

43 ŠA Prešov, p. Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 229.

režim a jeho mocenské mechanizmy. Mali prispievať k udržiavaniu lojality obyvateľstva, k tvorbe jeho identity a formovaniu „správnych“ kultúrnych vzorcov.⁴⁴

V rokoch 1939 – 1945 vychádzali na Slovensku viac či menej úspešne stovky novín a časopisov rôznej periodicity a rôzneho zamerania.⁴⁵ Najmä denná tlač bola obsahovo limitovaná dvoma významnými faktormi. Tým prvým bola predbežná civilná cenzúra zavedená ešte v čase autonómie, ku ktorej neskôr pribudla aj vojenská cenzúra. Druhým limitujúcim faktorom bola povinnosť preberať zahraničnopolitické správy zo Slovenskej tlačovej kancelárie alebo od Deutsches Nachrichtenbüro. Všetko teda smerovalo k tomu, aby noviny boli v súlade s oficiálnou vládnu politikou, inak ich sankcionovali, príp. zastavili.⁴⁶ Stali sa účinným nástrojom ľudáckej propagandy.⁴⁷

Okrem celoštátnych bežne dostupných periodík čítali Prešovčania i oblasťné noviny. Od roku 1938 vychádzali v Prešove noviny *Slovenská sloboda*. Vyprofilovali sa ako politický denník pre Šariško-zemplínsku župu. Vychádzali každý deň okrem pondelka prevažne na štyroch stranách, spočiatku v pomerne vysokom náklade 13 000 – 18 000 výtlačkov.⁴⁸ Prvým šéfredaktorom novín bol miestny publicista a spisovateľ Juraj Gajdoš-Breza, inak manžel vtedy neznámej Hany Zelinovej. Kultúrnu rubriku a šport viedol Jožo Nižňanský-Tatran, zahraničnú politiku Ján Trachta, beletristickými článkami do novín redakčne prispieval Štefan Kopčov.⁴⁹ Počas roka 1940 Gajdoša-Brezu na krátky čas vystriedali Anton Plevka, Vlado Benický a potom od začiatku roka 1941, keď denník prešiel z majetku predsedníctva vlády do majetku Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS),⁵⁰ sa zodpovedným redaktorom stal Michal Malatin. Obsah novín, samozrejme, zodpovedal dobovej situácii a jej zameraniu. Politické spravodajstvo preberali z oficiálnych zdrojov, dopĺňali ho informácie zo spoločensko-politického, kultúrneho a športového života župy. Okrem spravodajstva a informácií rôzneho druhu ponúkali noviny i zábavu v podobe nedelňého čítania, krátkych literárnych diel, reportáží, rozhovorov či krížoviek. Čitateľov rovnako ako dnes atakovala reklama.

V národnostne zmiešanom Prešove vychádzali ešte aj po vyhlásení samostatnosti dva rusínske týždenníky – *Russkoje slovo* a *Prjaševskaja Rus* – a maďarský *Uj Világ*. Tieto periodiká prestali vychádzať v priebehu roka 1939. V meste sídlila aj redakcia odborného časopisu *Slovenský trh*. Zaujímavosťou bol neúspešný pokus novinára Jozefa

44 K charakteristike bližšie: BARKER, Ch.: *Slovník kulturních studií*. Praha 2006. Heslo Masová média, s. 113 – 114.

45 Bližšie: FEDOR, M. (zost.): *Súpis novín a časopisov na Slovensku za roky 1939 – 44*. Martin 1960.

46 DUHAJOVÁ, Z.: Cenzúra slovenskej tlače v rokoch druhej svetovej vojny. In: *Otázky žurnalistiky*, roč. 34, 1991, č. 1, s. 5 – 6.

47 Denná tlač z rokov 1939 – 1945 je verným odrazom súdobej propagandy, ktorá sledovala aktuálne „otázky“, no mala i svoje konštanty, napr. židovskú otázku. Bližšie: KAMENEC, I. Keď strieľajú aj slová. In: BYSTRICKÝ, V., ROGULOVÁ, J. (zost.): *Storočie propagandy: Slovensko v osídlach ideológií*. Bratislava 2005, s. 103 – 114.

48 V roku 1941 sa náklad pohyboval na úrovni 8 000– 9 000 výtlačkov a noviny boli distribuované aj do Maďarska, Nemecka a Rumunska. ŠA Prešov, f. Šariško-zemplínska župa, sign. 108/IVc – 41 ŠB.

49 ŠA Prešov, p. Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 229 – 230.

50 *Slovenská sloboda* prechádza do majetku HSLS. *Slovenská sloboda*, Nový rok 1941, s. 1.

Prídavka vydávať dvojtyždenník s „dobrodružným a napínavým obsahom“ pod názvom *Meteor*.⁵¹

Od súvekeho pozorovateľa je k dispozícii niekoľko postrehov o tom, ako sa noviny v tom čase „čítali“: „V Prešove stretneme chlapcov, ktorí čítajú na ulici šport. (...) Všeobecne je málo tých vytrvalcov, čo sa zahĺbia do novín a čítajú ich od a do z. Najhoršie sú na tom naše panie. Recepty na dobré zákusky, ako aj recenzie najnovšej módy sa nájdu vždy len v nedeľu. Celý týždeň je teda pre naše panie dňom bez záujmu. (...) Politická časť novín nie je vždy najaktuálnejšia. (...) Počas vojny sa, pravda, vždy rozmnoží počet čitateľov politickej časti. Veď zprávy z bojísk, zväčšená činnosť diplomatická sú vždy plné záujmu verejnosti. A kto číta noviny viac? Muži, či ženy? Ženu zaujmú viac obrázkové časopisy, literárne týždenníky a podobné. (...) Z mužov čítajú noviny najviac inteligenti a robotníci. Sedliak a remeselník je konzervatívnejší a číta príležitostne. (...) Dnes i u nás ide si roľník do krčmy počuť rozhlas. Potom si kúpi noviny, aby si počuté slovo overil.“⁵²

Pobočka Slovenského rozhlasu v Prešove vznikla 15. júna 1939. Rozhlas mal samozrejme viacero funkcií, dominovali propagandistická, informačná a zábavná.⁵³ Slováci s obľubou počúvali rozhlasové vysielanie, niekedy dokonca aj nedobrovoľne. Z propagandistických dôvodov sa totiž organizovalo verejné počúvanie rozhlasu. Vlastníť rádioprijímač bolo v tom čase na Slovensku stále luxusom, preto sa rozhlas bežne počúval napr. v krčme, ako spomína citovaný článok.

Do Prešova bolo rozhlasové vysielanie presunuté v rámci evakuácie Košíc po Viedenskej arbitráži. Prvé vlastné vysielanie prešovského rozhlasu sa uskutočnilo už 3. decembra 1938.

Vedúcou osobnosťou a dušou nielen rozhlasu, ale aj kultúrneho života v Prešove sa stal spisovateľ a publicista Anton Prídavok. V rozhlase mu výraznejšie sekundovali vedúci hudobného oddelenia skladateľ Dezider Kardoš a vedúci prednáškového oddelenia básnik Ján Kostra. Takmer denným hosťom tam bol „začínajúci humorista“, Prešovčan židovského pôvodu Ladislav Schwarz, oveľa známejší pod pseudonymom Ján Kalina.⁵⁴ Všetko popredné osobnosti slovenskej kultúry.⁵⁵

Činnosť rozhlasu sa napriek personálnym a priestorovým obmedzeniam sľubne rozbehla: „V roku 1939 odvysielal Prešov 17 pôvodných rozhlasových hier, 12 dramatizácií zo slovenskej literatúry, 7 prekladov rozhlasových hier, 9 dramatizácií z cudzích literatúr - najmä však z ruskej, 7 drobných scén, ďalej vysielal Prešov 19 pásiem, 26 montáží, 30 folkloristických relácií zo štúdiá a 5 priamych prenosov z vidieka. Okrem toho vysielal Prešov 4 relácie pre vojakov, 4 divadelné hry pre mládež a 12 iných rozhlasových slovenských relácií.“⁵⁶ Kvalitatívny posun znamenalo založenie rozhlasového dramatického krúžku

51 ŠA Prešov, p. Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 63, 230.

52 Čítame noviny. *Slovenská sloboda*, 15. 8. 1941, s. 5.

53 MAGDOLENOVÁ, A.: *Slovenská kultúra...*, s. 152.

54 Jeho memoáre sú jedinečným svedectvom doby a sondou aj do kultúrneho života v Prešove. (KALINA, J.: *Usmievané Slovensko*. Bratislava 2003.)

55 Podrobne: DRAXLER, V.: Prešovský rozhlas 1938 – 1944. In: *Príspevky k dejinám rozhlasu*, 5, 2000, s. 5 – 72.

56 ŠA Prešov, p. Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 226.

(1939), ktorý zohral významnú úlohu v dejinách prešovského divadla (pozri ďalej). Priestorové problémy vyriešila nová moderná budova, ktorú rozhlas dostal k dispozícii v roku 1943.⁵⁷

O tom, že prešovské vysielanie malo úspech u poslucháčov, najlepšie svedčí fakt, že viaceré jeho relácie, ale aj „skrytého“ autora Kalinu preberalo bratislavské vysielanie.

Divadlo a kino

Divadelné umenie je v samej podstate umením spoločenským, teda nemôže jestvovať bez obecnstva. Návšteva divadla je jedným z najtypickejších a obľúbených spôsobov, ako pasívne tráviť voľný čas. Divadlo však môžu hrať aj amatérski herci zo záľuby. Ochotnícke divadlo poskytuje aktívne trávenie voľného času.

V čase vzniku slovenského štátu malo profesionálne slovenské divadlo za sebou len prvú, zakladateľskú etapu vývoja a politické okolnosti dosť negatívne vplývali na jeho ďalšie napredovanie. Najprv to bola strata Košíc a následná likvidácia súboru Východoslovenského národného divadla, krátko na to personálne oslabenie Slovenského národného divadla (SND), najmä po odchode českých umelcov. Nové okolnosti spôsobili „poslovenčenie“ SND – personálne i z hľadiska repertoáru.

Azda o to intenzívnejšie, hoci nie vždy na dobrej úrovni, sa vyvíjalo ochotnícke divadlo, ktoré sa na Slovensku vďaka rozvíjajúcemu spolkovému životu v medzivojnovom období dlhodobo tešilo záujmu ľudí.

Dejiny slovenského divadelného umenia sú spracované v množstve prác a známe v neposlednom rade aj prostredníctvom bohatej memoárovej literatúry. O pomeroch v prešovskom divadle, pokiaľ ide o budovu, súbor a inscenačnú činnosť – všetky tri boli z pohľadu mesta problémom. Vznikli nedávno dve rozsiahlejšie práce, ktoré problém spracovali z historického i teatrologického pohľadu.⁵⁸

V Prešove nepôsobilo profesionálne divadlo a v napätých mesiacoch na prelome rokov 1938/1939 sa prestali hrať aj ochotnícke predstavenia. V amatérskom divadelnom živote mesta⁵⁹ znamenalo úspech až založenie Divadelného súboru Záborský v októbri 1940.⁶⁰ Jeho predsedom sa stal Anton Prídavok a jeho základ tvorila Dramatická družina Slovenského rozhlasu. Jeho činnosť mala nevyrovnanú úroveň a súboru chýbala vyhovujúca scéna.

Najvýraznejším úspechom súboru z profesionálneho hľadiska bolo uvedenie Prídavkovej historickej drámy *Pribina*, v ktorej sa pokúsil oživiť bohatú národnú hrdinskú minulosť a priniesť podnety do súčasnosti a budúcnosti. Prísne sa v nej pridrižoval historických faktov. Réžiu mal Ondriš Jariabek, ktorý sa pár dní predtým angažoval na gardistických oslavách réžiou vlastnej hry *Verní sebe – svorne napred*, spájajúcej hru

57 ŠA Prešov, p. Prešov, f. Mestský úrad Prešov, sign. 1996/1943.

58 SEDLÁK, I.: *Svitane na východe*. Martin 2008. HIMIČ, P.: *Divadelný život Prešova v rokoch 1918 – 1944*. [Dizertačná práca.] Bratislava: VŠMU, 2009.

59 V roku 1940 hosťovalo v Prešove v nevyhovujúcich priestoroch Čierneho orla bratislavské Slovenské ľudové divadlo F. Devínskeho.

60 Divadelný odbor MS v Prešove vytvoril dramatický krúžok „Záborský“. In: *Slovenská sloboda*, 31. 10. 1940, s. 2.

so spevom a telocvikom.⁶¹ Najväčšiemu záujmu publika sa tešila hra *Najdúch* od Jónáša Záborského, ktorú v deviatich reprízach videlo takmer 4 500 divákov.⁶² A úspech u publika zaznamenali aj fašiangové kabaretné revue z pera Jána Kalinu.

Okrem súboru Záborský existoval v Prešove aj Divadelný krúžok pri Mestskej hudbe a divadlo hrávali tradične školy, rôzne konfesijné zamerané združenia a spolky. Veľmi bohatú aktivitu mal bábkový odbor Hlinkovej mládeže, ktorý bol mimoriadne podporovaný. Medzi iným vybudovali na vtedajšie pomery moderné javisko s novými technológiami potrebnými na prevádzkovanie bábkového divadla.⁶³

V roku 1942 sa konečne podarilo sfunkčnúť budovu mestského divadla, čím sa naplnil jeden zo základných predpokladov založenia profesionálneho divadla. Na jar 1943 sa rozhodlo o vzniku profesionálneho divadla v Prešove na družstevnej báze. Predsedom správnej rady družstva sa stal poslanec Andrej Germuška a predsedom dozornej rady poslanec a predseda župnej organizácie HSLS Matej Huťka. Pri jeho zakladaní sa aktívne angažoval aj minister Gejza Fritz, ktorý bol s regiónom úzko spätý a nakoniec Slovenské divadlo v Prešove 30. januára 1944 vágny, politicky ladeným prejavom otvoril.⁶⁴

Riaditeľom divadla sa stal člen Činohry SND Andrej Chmelko, ktorý repertoár divadla zostavil spolu s Jankom Borodáčom a A. Prídavkom. Polovica hier bola od slovenských autorov. Divadlo otvárala premiéra hry *Škriatok* od F. Urbánka. V prvej divadelnej sezóne uviedli 9 premiér a 111 predstavení (z toho 32 mimo Prešova). Nasledujúcu sezónu značne ovplyvnilo vypuknutie SNP a prechod frontu.⁶⁵

Kino bolo v medzivojnovom období nastupujúcim kultúrnym fenoménom plniacim nielen zábavnú, ale aj výchovno-vzdelávaciu a v neposlednom rade propagandistickú funkciu. Oslovovalo všetky sociálne skupiny obyvateľstva, ktorým vo voľnom čase poskytovalo možnosť pasívneho oddychu, príp. umelecký zážitok.

Po vyhlásení samostatnosti bolo na Slovensku 153 kín s vyše 45 tisíc sedadlami. Takmer polovicu kín získala do svojich rúk Hlinkova garda, pri ktorej bol zriadený aj kinoodbor HG. Počet kín postupne do roku 1944 narástol na 252 s takmer 76 tisíc miestami. Celková bilancia však nebola príliš priaznivá, pretože bez kina stále ostávalo až 92 % obcí. Nemohlo ju vylepšiť ani 5 putovných kín, ktoré na Slovensku pôsobili.⁶⁶

Vlastná slovenská filmová tvorba na konci 30. rokov 20. storočia ešte len vznikala. V novembri 1939 vznikla filmová akciová spoločnosť *Nástup*, jej akcionármi boli štát a Tatra banka, ktorá zákonom získala výhradné právo výroby, dovozu, vývozu a distribúcie filmov na Slovensku. Celovečerné hrané filmy na Slovensku v tom čase nevznikali, preto krátke filmy spoločnosti *Nástup* a od roku 1943 aj kultúrne zameraný mesačník *Lúč* položili základy slovenskej filmovej tvorby, hoci v tomto prípade tvorbou krátkych

61 HIMIČ, P.: *Divadelný život Prešova...*, s. 111.

62 Tamže, s. 116.

63 Tamže, s. 117 – 118.

64 Duchovne sjednocujeme Slovensko. *Slovenská sloboda*, 1. 2. 1944, s. 1.

65 SEDLÁK, I.: *Svitanie na východe...*, s. 272 – 273.

66 MIHÁLIK, P.: *Vznik slovenskej národnej kinematografie 1896 – 1948*. Bratislava 1994, s. 83.

filmov.⁶⁷ O výrobe hraných filmov sa ešte len uvažovalo, pretože chýbal nielen finančný kapitál, ale aj všetky ostatné podmienky na filmovú tvorbu.

Je teda zrejmé, že slovenské kiná ponúkali v tom čase návštevníkom povinne prorežimové spravodajské týždenníky *Nástupu* (pod patronátom Úradu propagandy) a hrané filmy cudzej proveniencie. Ich výber bol podriadený „slovenskej“ cenzúre, ktorá nahradila prvorepublikovú „československú“ cenzúru, a politickej orientácii režimu. Tak 60 % dovezených filmov prichádzalo na Slovensko z Nemecka (vrátane obmedzeného množstva filmov z Protektorátu), zvyšných 40 % sa dovážalo z Talianska a z budapeštianskych pobočiek amerických požičovní. Najmä americké a české komédie sa tešili obľube divákov, kým dominantná nemecká tvorba sa vnímala diferencovane. Zahrančné filmy sa uvádzali so slovenskými titulkami.⁶⁸

Prešovčania mohli filmové predstavenia vidieť v dvoch kinách – Olympia (neskôr Tatra) a Scala. Návšteva kina bola aj tu obľúbenou formou zábavy, o čom svedčí fakt, že sa bežne premietalo aj štyrikrát za deň.

Na margo spolkového a spoločenského života

Trávenie voľného času mohlo mať omnoho viac podôb ako spomínané možnosti. Okrem pravidelných či inštitucionálne podchytených aktivít sa samozrejme konali i rôzne príležitostné a nepravidelné podujatia (koncerty, výstavy, plesy a pod.), alebo ľudia trávili čas rôznym spôsobom súkromne – s rodinou či priateľmi. Práve pri tomto spôsobe mohli najlepšie uniknúť všadeprítomnej politike.

K inštitucionálne organizovanému voľnému času patrí činnosť či dobrovoľnícka práca v rôznych spolkoch. Napriek tomu, že okolnosti a doba im veľmi nepriali a spolkový život bol v porovnaní s predošlým obdobím jednak v úpadku a jednak výraznejšie spolitizovaný, aj počas existencie slovenského štátu a v podmienkach jeho režimu fungovali v Prešove miestne odbočky celoslovenských organizácií (Matica slovenská, Živena, Slovenská liga, Slovenský Červený kríž atď.), rôzne dobročinné, náboženské, mládežnícke, spoločenské a hospodárske spolky, ktoré vyvíjali viac či menej intenzívnu činnosť.

Činnosť celoslovenských organizácií bola nevyhnutne podriadená záujmom režimu. V práci miestneho odboru Matice slovenskej, ktorý mal necelých 500 členov, v roku 1939 dominovali akcie, ako napr. oslava narodenín A. Hitlera, pietna spomienka na M. R. Štefánika, smútočná spomienka na smrť A. Hlinku, oslava Žilinskej dohody či Martinskej deklarácie.⁶⁹

Tradičným ženským združením bola Živena. V Prešove evidoval jej miestny odbor koncom roku 1939 len 135 členiek. Tento pomerne nízky počet odzrkadľoval dve skutočnosti – odchod členiek českej národnosti, no najmä postavenie žien v súdobej slovenskej spoločnosti, ktoré väčšine z nich nevytváralo veľa priestoru na voľnočasové aktivity. Aj Živena bola samozrejme zapojená do prorežimových akcií, jej členky sa však

67 Tamže, s. 82.

68 Aké filmy budeme dovážať? *Slovenská sloboda*, 23. 1. 1940, s. 3.

69 ŠA Prešov, p. Prešov, Pamätná kniha mesta Prešova 1938 – 1940, s. 220 – 221.

spravidla starali o ich „ľudskú“ stránku – pripravovali občerstvenie, organizovali dobročinné zbierky a pod. Podobne tomu bolo i v čase vojny, keď členky okrem iného vypo-máhali v nemocniciach a podávali občerstvenie vojakom, ktorí prechádzali cez mesto.⁷⁰

Kultúrny život za slovenského štátu do značnej miery regulovali miestne osvetové komisie. Tá prešovská napr. v roku 1942 zorganizovala 56 prednášok, 11 koncertov, 5 akademií, 28 bábkových predstavení, 13 programových večierkov a 10 divadelných predstavení.⁷¹ Súčasťou nemeckej „Kulturpolitik“, skrývanej za činnosť Slovensko-nemeckej spoločnosti, v Prešove založenej v apríli 1941, boli vystúpenia nemeckých umelcov a umeleckých súborov na Slovensku.

Mesto a jeho okolie ponúkalo aj viacero možností na rôzne prechádzky či rodinné výlety. Okrem samotného korza „uvedomejší“ Prešovčania radi chodili do neďalekých kúpeľov Cemjata, ktoré boli pri dobrom počasí zaplavené výletníkmi. Dalo sa do nich dostať peši, autobusom alebo dokonca autom nájomcu kúpeľov. Medzi obľúbené miesta v blízkom okolí mesta dodnes patria minerálne pramene Kvašná voda a Borkut, zrúcaniny Šarišského a Kapušianskeho hradu.

Menej „uvedomelí“ obyvatelia mesta mohli svoj voľný čas tráviť aj návštevou pohostinských a reštauračných zariadení rôzneho typu a úrovne, ktoré navyše mali možnosť prevádzkovať spoločenské hry, príp. ponúkali periodickú tlač alebo počúvanie rozhlasu. Treba povedať, že v prvej polovici 20. storočia sa menili návyky konzumácie alkoholu i kultúra tohto druhu pasívneho oddychu, ktorý viac či menej pravidelne pestovali všetky sociálne skupiny.⁷² V tomto smere ponúkalo mesto Prešov svojim obyvateľom dobré možnosti, hoci vzhľadom na obmedzenia v súvislosti s vojnovou situáciou a najmä na zmeny vlastníckych pomerov v dôsledku odobratia koncesíí Židom i tento spôsob trávenia voľného času upadal.

Krčma ostávala neraz jediným miestom, kde sa najmä chlapi pri rôznych príležitostiach stretávali a trávili voľný čas debatovaním alebo spoločenskými hrami pri poháriku. S takouto podobou trávenia voľného času úzko súvisí jeden pálčivý problém doby – nadmerná konzumácia alkoholu. Ako to s nadmerným pitím vyzeralo, približuje dobový novinový článok vychádzajúci z policajných štatistík. Vyplýva z neho, že najviac sa v Prešove popíjalo v pondelok a piatok, t. j. v čase trhových dní. Najviac prípadov opilstva, ktoré riešila tunajšia polícia, išlo na vrub tvrdého alkoholu, pomerne málo sa pilo pivo a víno. Pili takmer výlučne chlapi, prevažne ženatí, robotníci. Ako konštatuje autor článku: „Takýto „oldomáš“ vyniesol polícii od 1. októbra 1940 do konca júna 1941 na pokutách sumu 4 230 Ks od 218 osôb.“⁷³ Medzi nimi bolo len zopár prípadov, s ktorými mala polícia dočinenia opakovane.

70 Tamže, s. 221 – 222.

71 SABOL, Š.: *Prešov v minulosti a dnes*. Bratislava 1943, s. 134.

72 Bližšie: HALLON, L.: *Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938*. In: ROGULOVÁ, J. a kol. *Od osmičky k osmičke: Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava 2009, s. 73 a n.

73 Alkohol robil komédiu v Prešove. *Slovenská sloboda*, 30. 7. 1941, s. 3.

Na záver

Podstatou voľného času je, že má napĺňať ľudské potreby a záujmy, prispieť k skvalitneniu života a relaxácii. Tieto potreby ľudia naplňajú za každých okolností, bez ohľadu na politickú situáciu či vojnový stav. Inak to nebolo ani na Slovensku v období slovenského štátu. Podoby a možnosti jeho trávenia však boli v tom čase výrazne negatívne ovplyvnené práve oboma spomenutými faktormi – politikou a vojnou. Aj napriek tomu, či skôr práve pre to je výskum tejto témy nielen zaujímavý, ale aj potrebný, pretože jednak obracia pozornosť na výskum zabúdaných stránok histórie a jednak umožňuje do hĺbky a komplexnejšie pochopiť aj dobovú politickú situáciu a jej širšie súvislosti.

Sonda do snáh štátneho aparátu v boji s nadmernou konzumáciou alkoholu v rokoch 1939 – 1945

Peter Sokolovič

Problematika konzumácie alkoholu v slovenských dejinách má viaceré roviny. Nejde pritom len o alkoholizmus, resp. chorobné pravidelné pitie alkoholických nápojov.¹ Počas 1. Slovenskej republiky (SR) oba pojmy, teda alkoholizmus a nadmerné pitie alkoholu (ktoré nemusí byť nevyhnutne indikátorom chorobného alkoholizmu ako medicínsky charakterizovaného stavu) splývali. V období rokov 1939 – 1945 totiž pod pojmom alkoholizmus vnímala laická, ako aj odborná spoločnosť nielen jeho chorobné vyjadrenie, ale aj „*duševnému i telesnému zdraviu škodlivé, pravidelné alebo nepravidelné nemierne pitie liehovín*“.²

Alkohol a jeho viac či menej nadmerné pitie ovplyvnili nielen v slovenskej histórii množstvo ľudí a udalostí. Nie je len slovenským špecifikom, s konzumáciou alkoholu sa stretávame vo viacerých národoch počas dlhých období. Dokonca ani v slovenskom prostredí nie je len záležitosťou skúmaného obdobia. Každé obdobie sa s touto otázkou vyrovnávalo podobnými, ako aj špecifickými metódami. Napriek tomu je pre možnosť porovnávania dôležité postihnúť snahy štátneho aparátu o jeho elimináciu aj v rokoch 1. Slovenskej republiky. Život v Slovenskej republike, resp. akékoľvek snahy o jeho spracovanie by totiž neboli bez reflexie uvedenej problematiky úplné. Alkohol bol v rozličnej forme súčasťou každodenného života na Slovensku. Chopiť sa tejto problematiky je pre historika metodologicky nesmierne ťažké. Cieľom tejto štúdie, resp. náčrtu problematiky konzumácie alkoholu a najmä snáh štátneho aparátu o jej elimináciu v období 1. Slovenskej republiky nebude preto podať vyčerpávajúci obraz o všetkých jej prejavoch v rokoch 1939 – 1945. Jej samostatné spracovanie by pri dôkladnom analyzovaní všetkých aspektov rozsahovo presiahlo rámec jednej štúdie. Tento príspevok má najmä

1 V tejto súvislosti je nevyhnutné uvedomiť si, že nadmerné pitie alkoholu nemožno vždy stotožňovať s chorobným alkoholizmom, ktorý je chorobným stavom – hoci oba pojmy mnohokrát splývajú. Nadmerná konzumácia alkoholických nápojov ešte nemusí byť indikátorom chorobného alkoholizmu. K tejto otázke pozri (v súvislosti s obdobím 1. SR) napr. MATULAY, K.: Liečenie pijaňstva. In: JURKOVIČ, L. (zost.): *Boj proti alkoholizmu*. Bratislava 1941, strana (s.) 16.

2 JURKOVIČ, L.: *Boj proti alkoholizmu*. In: JURKOVIČ, L. (zost.): *Boj proti alkoholizmu*, s. 14.

poukázat na snahy štátu a štátnych orgánov o elimináciu jeho najvýraznejších prejavov, o obmedzovanie konzumácie alkoholu nielen osvetou, ale aj prevenciou a represiou, využitím nariadení, zákonných úprav a legislatívnych opatrení, ktoré ponúkal právny poriadok Slovenskej republiky.³

Podobnú snahu ako v skúmanom období vyvíjal štátny aparát aj v predchádzajúcom či nasledujúcom období. Jednotlivé režimy sa s touto problematikou vyrovnávali z rozličných pohľadov. Nemožno poprieť, že vlády uplatňovali opatrenia na znižovanie konzumácie alkoholických nápojov aj zo zdravotného, sociálneho či bezpečnostného hľadiska.⁴ Je ale tiež nespochybniteľné, že v pozadí snáh v „boji“ s nadmernou konzumáciou alkoholu zohrávala svoju úlohu aj propaganda. Ako sa napríklad píše v jednom protialkoholickom článku z roku 1941, „na prvý pohľad ani by sa nezdalo, že [alkohol] je úhlavným nepriateľom slovenského národného socializmu, v ktorom sa uskutočňuje šťastné Slovensko. Veď slovenský národný socializmus je prakticky nič iného, ako uvádzanie sociálnej spravodlivosti v duchu kresťanskom do verejného života slovenského. I najnáročnejší náš pozorovateľ uzná, že alkoholizmus je drzým hamovateľom týchto zásad“.⁵ Boj proti alkoholizmu sa stal vhodným nástrojom vlády, ktorý mohol propagandisticky pomôcť v budovaní imidžu sociálneho štátu tým, že sa vyzdvihovala práca a výsledky v tejto oblasti. Na druhej strane sa stal aj vhodným nástrojom na očierňenie Židov: „Triumf židovský si priam vyhradil monopol na licencie. Lovilo sa im dobre v mutnej vode, keď Slováčok bol umele alkoholom ohlupovaný. A nik nepochybuje o tom, že Žid vedel učiť náš ľud piť, vedel ponúkať úlisne, hoc aj na úver, sám však nepil alkohol (...) Nebyť židovských krčiem, národné povedomie by bolo dávno jednotnejšie a skôr by bola Slováčkom sloboda zakvitla.“⁶ Práve preto, že aj do skúmanej oblasti zasiahla dobová propaganda a ovplyvnila aj deklarovaný boj s nadmernou konzumáciou alkoholu, je veľmi dôležité selektovať, ktoré nariadenia boli (nielen v rokoch 1939 – 1945) len propagandistickým ťahom vlády a ktoré mali reálny dosah a priniesli očakávané výsledky. Toto zhodnotenie si ale ešte vyžiada hlbší výskum.

V období 1. Slovenskej republiky nebola vláda jedinou inšinciou, ktorá sa snažila obmedzovať konzumáciu alkoholických nápojov. Jednotlivé nariadenia vydávali aj roz-

3 Aplikáciu nariadení štátneho aparátu skúma štúdia najmä na príklade okresov oblasti Trnavy, Hlohovca, Piešťan a Bratislavy. Ako vo viacerých prípadoch, aj v tomto platí, že aplikácia vládnych nariadení mohla dosahovať rozdielnu úroveň v rámci regiónov Slovenska. Rozhodujúca bola aktivita nižších zložiek správy – okresných úradov, resp. okresných náčelníkov, ktorá mohla byť regionálne značne rozdielna.

4 Tento trend je badateľný aj v skúmanom období. Činnosť štátom podporovaného Slovenského abstinentného zväzu sa rozvíjala aj v tejto oblasti. V citovanej príručke, ktorú zostavil L. Jurkovič, sa nachádza viacero článkov opisujúcich aj prínos zo zdravotného hľadiska. Podobne vyvíjal týmto smerom činnosť aj predchodca zväzu za 1. ČSR. Pozri Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Policajné riaditeľstvo v Bratislave (PR), škatuľa (šk.) 26, materiál (mat.) 8/27. Správa o činnosti abstinentného zväzu, mat. 8/30 (spisy PR k činnosti československého abstinentného zväzu v Bratislave... V „kresťanskom štáte“ iste nie nevýznamnú úlohu zohrávali aj sociálne aspekty. V súvislosti s bezpečnostnými pohnutkami pozri napr. snahy o obmedzenie konzumácie z dielne MV: Štátny archív (ŠA) Bratislava, f. Župa bratislavská III., 1940 – 1945, inventárne číslo (inv. č.) 117, B, č. 15, šk. 12.

5 SNINČÁK, Š.: Alkohol – nepriateľ šťastného Slovenska. In: JURKOVIČ, L. (zost.): *Boj proti alkoholizmu*, s. 4 – 5.

6 Tamže. Situáciu dokresľuje fakt, že uvedený citát je z protialkoholicej príručky, ktorú vydal štátom podporovaný Slovenský abstinentný zväz.

ličné inštitúcie – najmä Hlinkova garda (HG),⁷ armáda,⁸ ale aj množstvo ďalších väčších či menších organizácií.⁹ Vzťahovali sa len na členskú základňu organizácií a ich dosah a vykonateľnosť boli v mnohých prípadoch otáznе.¹⁰ O to viac, že (napríklad v HG) tieto nariadenia priamo podpísali osoby, ktorých vrelý vzťah k alkoholu bol všeobecne známy.¹¹ Spoločensky väčší dosah na snahy o „odalkoholizovanie“ štátu tak mali najmä centrálnе nariadenia vlády Slovenskej republiky, resp. štátneho aparátu.

V súvislosti s otázkou konzumácie alkoholu v období 1. SR je dôležité spomenúť viaceré skutočnosti, ktoré viedli časť Slovákov k jeho konzumácii. Okrem obligátnych príležitostí (posedenie v spoločnosti priateľov, rodinné stretnutia...), ktoré sú prítomné kontinuálne vo viacerých obdobiach a sú výrazom spoločenských konvencií a socializácie jedincov, možno k nim v období 1. SR zarátať najmä vojnový stav, ako aj ťažkú ekonomickú situáciu človeka. Tie sa pre niektorých jednotlivcov stali spúšťačom konzumácie alkoholu.

Deklarované kresťanské zameranie štátu (iste nebolo jedinou pohnútkou snáh vlády) sa prejavilo už od jeho počiatkov aj v oblasti boja s nadmernou konzumáciou alkoholických nápojov. Podpora rodiny, ktorá bola jedným z deklarovaných cieľov vládnej moci,¹² sa (aspoň v „papierovej“ forme a vyhláseniach politikov) prejavila aj v skúmanej oblasti. O tom, že aj v tomto období poznačil alkohol negatívne množstvo rodín, netreba pochybovať.¹³ Aj z tohto dôvodu, ako aj z dôvodov ekonomických, bezpečnostných

-
- 7 Hlavné veliteľstvo HG sa mnohokrát snažilo o obmedzenie konzumácie alkoholických nápojov gardistami, najmä o zamedzenie jej negatívnych prejavov, avšak poväčšine neúspešne.
- 8 Problematika vzťahu armády a alkoholu je veľmi rozsiahla, aj z tohto dôvodu ju v štúdií nebudeme bližšie rozoberať. Armáda vydávala vlastné rozkazy zakazujúce konzumáciu alkoholu. Pozri napr. Čatlošom podpísaný dôverný obežník z apríla 1943, v ktorom doslova píše, že „*opilstosť, resp. zjavná podnapilosť gážistov podryvá vo veľkej miere stavovskú vážnosť a poškodzuje dobré meno vojska*“ a ukladá opatrenia na zamedzenie nadmernej konzumácie alkoholu v radoch armády. Vojenský historický archív Bratislava (VHA), f. MNO dôv. 1940 – 1944, šk. 321, číslo (č.) 184. Obežník MNO č. 257.409 Dôv.I/1943 „Neprístojné správanie sa príslušníkov brannej moci“ z 9. 4. 1943. Ako poukazuje P. Mičianik vo svojej štúdií uverejnenej v tejto publikácii, alkoholizmus v slovenskej armáde však nenabral epidemické rozmery. Kto mal problémy s alkoholom v civile, mal ho v zásade aj v armáde. MIČIANIK, P.: Každodenný život slovenských vojakov na východnom fronte. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Život v Slovenskej republike*. Bratislava 2010, s. 124.
- 9 Smernice obmedzujúce konzumáciu alkoholu, resp. snažiace sa o elimináciu negatívnych prejavov spojených s nadmerným pitím, mali napr. žandári, ale aj iné organizácie či spolky.
- 10 Svedčí o tom množstvo správ o negatívnych prejavoch konzumácie nadmerného množstva alkoholu v radoch vojakov či gardistov. Pozri napr. SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava 2009.
- 11 V prípade HG šlo najmä o najvyšších predstaviteľov – Karola Murgaša a Alexandra Macha. Pozri napr. polemiku medzi gardistami o Murgašovom alkoholizme v SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm C – 970. Zápisnica z 8. 8. 1939, správy o Machových alkoholických excesoch SNA, f. 209, 209 – 837 – 4. Hlásenie z 8. 2. 1940 a mnohé iné.
- 12 V paragrafe 86 sa doslova píše, že „*manželstvo, rodina a materstvo sú pod zvýšenou ochranou právneho poriadku*“. *Slovenský zákonník*, roč. 1939, čiastka 41, zákon z 21. 7. 1939 o Ústave Slovenskej republiky.
- 13 Štatistiky z uvedeného obdobia si okrem negatívnych javov, ako pitie rodičov, všímajú aj konzumáciu alkoholu deťmi. Takmer 30 % detí (29,97) v školskom veku dostávalo v sledovanom období požívať alkoholické nápoje. Slovenské deti v tej istej štatistike zoradenej podľa národnosti dostávali alkohol (aj v zriedenej forme, napr. v čaji...) až v 41,96 % prípadoch. Uvedená štatistika vyplýva z analýzy údajov od 114 053 školopovinných detí (65 079 slovenskej národnosti). Viac pozri CHURA, A. J.: *Deti a alkohol*. In: JURKOVIČ, L. (zost.): *Boj proti alkoholizmu*, s. 9.

či zdravotných (a v neposlednom rade z propagandistických pohnútok) pristúpil štátny aparát k viacerým opatreniam smerujúcim k potlačeniu najvýraznejších prejavov konzumácie alkoholu. Škála opatrení štátneho aparátu v boji proti tomuto spoločenskému neduhu bola relatívne široká, ich skutočný dosah však vo viacerých prípadoch diskutabilný. S prvými opatreniami prišla vláda už v období autonómnej Slovenskej krajiny a po vzniku samostatnej Slovenskej republiky (resp. slovenského štátu) pokračovala v snahách o „odalkoholizovanie Slovenska“.¹⁴ Treba však pripomenúť, že v mnohých prípadoch legislatívne, ale najmä štruktúrne opatrenia vlády v skutočnosti vychádzali z predchádzajúcich československých opatrení z rokov 1918 – 1939, len v niektorých prípadoch zašli ešte ďalej, najmä v počiatočnom období.¹⁵ To však samozrejme neuberá slovenskej vláde isté zásluhy na zavádzaní ďalších nepopulárnych opatrení do praxe. Ako vo svojom protialkoholickom článku v mierne propagandistickom duchu napísal predseda Slovenského abstinentného zväzu Karol Körper, „... naša slovenská samostatnosť sa pekne ukázala aj v tom, že vláda naša urobila celý rad opatrení proti alkoholu. Nehľadela na záujem liehového priemyslu, ktorý beztak predstavoval u nás vždy cudzí kapitál, ale mala pred očami len záujem národa, jeho zdravie a budúcnosť.“¹⁶

Snahy a opatrenia slovenskej vlády (bez zreteľa na ich motiváciu) v sledovanej oblasti možno rozdeliť do viacerých kategórií a vnímať z viacerých uhlov pohľadu. Niektoré obmedzovali konzumáciu alkoholických nápojov priamo, aplikáciou na konkrétne osoby alebo čas konzumácie, iné sa snažili zamedziť nadmernému pitiu alkoholu nepriamo – buď zvyšovaním cien (resp. daní), alebo určovaním a kontrolou dodržiavania záverečných hodín, revíziou a následným odnímaním hostinských a výčapných koncesií, ktoré mali v mnohých prípadoch za následok rušenie prevádzok... Niektoré nariadenia a právne úpravy sa pokúšali riešiť boj s nadmernou konzumáciou alkoholu prvoplánovo, snahy o „odalkoholizovanie“ Slovenska boli ich primárnym impulzom, iné protialkoholické opatrenia boli „len“ pridruženou súčasťou a prvotný impulz bol zväčša iný. Väčšinu z nariadení presunul štátny aparát na plecia okresných úradov, ktoré sa mali starať o ich dodržiavanie, resp. kontrolu dodržiavania jednotlivých ustanovení prostredníctvom policajných orgánov.

Vláda si uvedomovala, že celoplošná represívna akcia namierená proti konzumácii alkoholu by bola nielen neúčinná, ale s najväčšou pravdepodobnosťou by ju aj spoločnosť vnímala negatívne, ako to bolo už v období 1. ČSR.¹⁷ Alkohol totiž nebol len

14 Odalkoholizovanie Slovenska je dobovým termínom používaným aj v úradnom styku. V štúdiu bude použité v zmysle „boja“ štátneho aparátu proti nadmernej konzumácii alkoholu (čím nemožno tvrdiť, že by Slováci boli v skúmanom období národom alkoholikov, alkoholizmus nenadobudol epidemické rozmery).

15 Slovenská vláda si zobrala inšpiráciu z viacerých nariadení a zákonov z 1. ČSR, prispôsobila ich však pomerom v slovenskom štáte. Pozri napr. HALLON, L.: Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938. In: ROGUEOVÁ, J. (zost.): *Od osmičky k osmičke*. Bratislava 2009, s. 77 – 78. Prevzala ale napríklad aj model abstinentných zväzov, starostlivosť o alkoholikov v sanatóriách (Istebné), masové vydávanie popularizačných publikácií a „abstinentnej knižnice“ a ďalšie úpravy.

16 KÖRPER, K.: Ďalej bojovať! In: JURKOVIČ, L. (zost.): *Boj proti alkoholizmu*, s. 3.

17 Analogicky už v začiatkoch ČSR bol prijatý koncom decembra 1918 tvrdý protialkoholický zákon, ktorý radikálne obmedzoval výčap pálených liehovín, bol však prijatý s neporozumením a obyvateľstvo riešilo situáciu pašovaním liehu z okolitých krajín alebo domácim pálením. HALLON, L.: Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938, s. 77 – 78.

nápojov alkoholikov, ale aj spoločenským nápojom, podával sa v rodinnom prostredí pri rozličných príležitostiach.¹⁸ Ako to výstižne vyjadril michaliansky farár Štefan Sninčák, „*veru, či na krštení, svadbe i kare, pri dobrej vôli, no aj zlej nálade, v radosti a zármutku, lačný a sytý človek zavše si nájde subjektívne dostatočnú príčinu opláchnut hrdlo.*“¹⁹ Netreba zabúdať ani na fakt, že návšteva pohostinských zariadení a krčiem bola aj v rokoch Slovenskej republiky (podobne ako v období predtým, či potom, ba i dnes) jednou z foriem trávenia voľného času. Ako totiž poukázal už historik Martin Pekár, „*Krčma ostávala neraz jediným miestom, kde sa najmä chlapi pri rôznych príležitostiach stretávali a trávili voľný čas debatovaním alebo spoločenskými hrami pri poháriku.*“²⁰ Okrem spoločenských hier (ktorých najvyššiu cenu podobne ako ceny nápojov určovali vládne vyhlášky)²¹ zákazníci v krčmách trávili čas rozlične. Mohli si v nich vypočuť rozhlas alebo prečítať noviny, ktoré boli súčasťou každého lepšieho pohostinského zariadenia.²² Pri tejto forme trávenia voľného času sa zákazníci poväčšine stali aj konzumentmi alkoholických nápojov rozličného druhu. Konzumácia alkoholu spojená s istou formou trávenia voľného času, resp. pasívnym oddychom, v sledovanom období bola spoločensky prijímanou súčasťou každodenného života. Alkohol holdovali rôznorodé spoločenské skupiny, ktoré sa líšili najmä v tom, aký podnik akého druhu navštevovali. Kým spoločensky vyššie postavení občania navštevovali najmä „lepšie“ podniky (kaviarne, lepšie viechy, resp. vinárne, podniky vyššej cenovej kategórie, ktoré sa stali výrazom spoločenského postavenia návštevníka...), robotníci a menej majetní obyvatelia miest či dedín podniky nižších cenových tried a kategórie. Na základe kategorizácie pritom aj vláda pristúpila k selektívnemu určovaniu cien v týchto podnikoch, pričom drahší alkohol sa podával v podnikoch vyššej kategórie.²³

Najvýraznejším prejavom nadmerného pitia alkoholických nápojov je jeho pravidelné opakovanie, chorobný alkoholizmus. Preto sa hlavný záujem štátneho aparátu pri vydávaní nariadení namierených proti nadmernej konzumácii alkoholu zamerával práve na túto oblasť. Jednotlivé okresné úrady mali vo svojej kompetencii v spolupráci s nižšími zložkami štátnej správy (obecné úrady, notariáty...) vytvárať každoročne zozna-

18 BAĎURÍK, J., KÓNYA, P., PEKNÍK, R.: *Nápoje v minulosti a prítomnosti Slovenska*. Prešov 2001.

19 SNINČÁK, Š.: *Alkohol – nepriateľ šťastného Slovenska*, s. 5.

20 Pozri štúdiu historika M. Pekára v tomto zborníku: PEKÁR, M.: *Voľný čas a politika (Sonda do možností a podôb trávenia voľného času v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Prešov)*. In: SOKOLOVIČ P., (zost.): *Život v Slovenskej republike*, s. 83.

21 Ceny spoločenských hier boli napríklad v roku 1943 stanovené na základe vyhlášky predsedu Najvyššieho úradu pre zásobovanie (NÚZ) takto: biliard 5 ks/hodina, šach 1,2 Ks/hodina, domino 2,6 ks/hodina, karty 5 ks/hodina... *Úradné noviny*, 17. 4. 1943, č. 21, s. 530. Vyhláška predsedu NÚZ z 15. 4. 1943.

22 V mnohých prípadoch mal hostinský spojenú živnosť aj s trafikou či obchodom. Pozri napr. ŠA Bratislava, pobočka (p.) Trnava, f. Okresný úrad Hlohovec 1923 – 1944, 630/39 prez., 294, šk. 87. Rezoľúcia obce Dolné Vašaradice z 22. 3. 1939 požadujúca odňatie licencie Václavovi Jíšovi. Tento trend bol badateľný už v predchádzajúcom období. HALLON, L.: *Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938*, s. 73

23 Ceny nápojov sa zvyšovali s kvalitou zariadenia v rozpätí na základe vyhlášok predsedu NÚZ – v roku 1943 si mohli napríklad luxusné podniky v Bratislave alebo v kúpeľných centrách zvýšiť ceny o 60% v porovnaní so stanovenými cenami vo vyhláške, podniky 2. triedy o 45 až 50%. Rozdiel bol tiež v tom, či sa alkohol predával „cez ulicu“, alebo ho konzument konzumoval v miestnosti, či v podniku hrala hudba... *Úradné noviny*, roč. 1943. Vyhláška predsedu NÚZ z 18. 2. 1943 o najvyšších cenách liehovín.

my alkoholikov v okrese, ktorým mal byť uložený zákaz podávania liehových nápojov v hostincoch. Ako sa v jednom z takýchto zoznamov píše, „v záujme verejnom, ako aj v záujme ochrany rodín týchto osôb zakazujem všetkým majiteľom hostinských podnikov, ako aj obchodníkom s liehovinami, týmto osobám podávať a predávať akékoľvek liehovú a pálenú nápoje...“.²⁴ Vyhláška s menami jednotlivých alkoholikov mala byť vyvesená vo všetkých hostincoch a obchodoch s liehovinami v okrese, ale aj na úradných tabuľkách obecných úradov.²⁵ Dodržiavanie tohto nepopulárneho nariadenia mala sledovať polícia a trestať príslušný okresný (resp. policajný) úrad. Je však zaujímavé, že práve s dodržiavaním nariadenia sa v praxi vyskytli mnohé ťažkosti. Pri kontrolách zistila polícia jeho časté porušovanie. Podobne ako dnes sa zákazníci hostincov vedeli vynajst a nariadenia obchádzali. Keďže im nezakazovali pobyt v podniku, len im nesmeli čapovať alkohol, dali si ho objednávať od svojich kamarátov či známych, s ktorými sedeli pri stole. Ako skonštatoval napríklad trnavský obecný úrad, hostinskí v meste síce dodržiavali nariadenie, na druhej strane osoby, ktorým bolo zakázané podávať liehovú nápoje „toto obchádzajú tým spôsobom, že sa združujú v hostinci so svojimi priateľmi, ktorí si objednávajú liehovú nápoje pre seba, ale ich obyčajne vypije osoba, ktorej hostinský nápoj nepodal“.²⁶ Nemožno pozabudnúť na fakt, že v mnohých prípadoch podávali alkohol hostinskí zákazníkovi aj napriek zakazu. Aj v tomto období boli totiž hostinskí najmä obchodníci, ktorým šlo v prvom rade o tržbu. Prísť o zákazníkov, ktorí skonzumujú väčšie množstvo predávaného tovaru, iste nebola pre hostinských príjemná strata. Treba teda skonštatovať, že hoci uvedené nariadenie bolo zaujímavým a v prípade úspechu hodnotným krokom v snahe štátneho aparátu v „boji“ s nadmernou konzumáciou alkoholu, jeho praktický dosah bol – tak zo spomenutých príčin, ako aj pre viaceré možnosti alkoholikov dostať sa k alkoholu (rozšírené bolo najmä domáce pálenie) – diskutabilný.

Zoznamy alkoholikov mali byť podľa potreby (resp. každoročne) aktualizované.²⁷ Citované nariadenie je zaujímavé aj z iného hľadiska. Neuvádzali sa v ňom ako zakázané nápoje ani víno, ani pivo, ale len liehovú a pálenú nápoje. Najviac prípadov opilstva totiž išlo v tomto období na vrub tvrdého alkoholu, pomerne málo sa podľa zistení historika Martina Pekára pilo pivo a víno.²⁸ Súviselo to aj s tým, že kultúra konzumácie alkoholu bola totiž v tomto období odlišná od dnešnej. Príčin bolo iste viac. V prvom rade viedli zákazníkov ku konzumácii tvrdého alkoholu ekonomické príčiny. Kým napríklad liter hruškovice stál v roku 1943 v podniku 38,5 Ks,²⁹ 0,5 litra 10 stupňového

24 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. Mestský úrad (MsÚ) Trnava, 13674/1944. Zoznam alkoholikov v okrese trnavskom – zákaz podávania im liehových nápojov z 6. 7. 1944.

25 Tamže.

26 Tamže, 10321/1942. List Obecného úradu v Trnave Okresnému úradu v Trnave z 11. 6. 1942.

27 Napríklad v Trnave sa počet alkoholikov na zozname neustále zvyšoval. Tamže.

28 PEKÁR, M.: Voľný čas a politika (Sonda do možností a podôb trávenia voľného času v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Prešov). Napriek tomu bola konzumácia piva na vzostupe, aj keď sekundárne prejavujú ako opilstvo a následné výtržnosti zostali v prevažnej miere „doménou“ konzumentov tvrdého alkoholu.

29 Liter 40 %-ného rumu stál na porovnanie 36Ks, výčapná borovička stála však už 41,5Ks a slivovica 44,4Ks pri zachovaní 40% obsahu alkoholu. *Úradné noviny*, roč. 1943. Vyhláška predsedu NÚZ z 18. 2. 1943 o najvyšších cenách liehovín.

piva vo fľaši 3,4 Ks.³⁰ Relatívne nižšie ceny liehovín a pálených nápojov v porovnaní s cenami piva či vína,³¹ ako aj tradícia konzumácie liehových nápojov v spoločnosti³² zohrávali úlohu v tom, že spoločensky nebezpečnejšia konzumácia liehovín bola na vzostupe. Časť nariadení vlády Slovenskej republiky sa aj z tohto dôvodu dotýkala najmä konzumácie liehových a pálených nápojov a pivo a víno si ako objekt zákazov „nevšímala“.³³ Napriek tomu však možno skonštatovať, že napríklad výroba a následná konzumácia piva mali postupom času stúpajúcu tendenciu.³⁴

Na kultúru konzumácie tvrdého alkoholu malo do istej miery vplyv aj tzv. domáce pálenie, čo súviselo aj s cenovou (daňovou) politikou štátu. Cenotvorba štátu v oblasti liehových nápojov v rokoch 1939 – 1945 je pre domáce pálenie alkoholu nezanedbateľný faktor. Domáce pálenie alkoholu jednak narušalo snahy štátneho aparátu v „boji“ s nadmernou konzumáciou alkoholu, na druhej strane bolo pre štát neprijateľné z toho dôvodu, že na daniach z alkoholu získaval nemalé sumy.³⁵ Domáce pálenie „načierno“ bez odvedenia dane štátu aj z týchto príčin štát zakázal. Napriek tomu domáce pálenie bolo relatívne rozšírené, čo vyplývalo aj z tradície. Na druhej strane ani výroba alkoholu v „legálnych“ liehovaroch a páleniciach nebola zanedbateľná. Liehovary mohli ročne vyrobiť toľko liehu, koľko im štátna finančná správa dovolila (kontingenty). Ročne (resp. v kampani na prelome dvoch kalendárnych rokov) vyrobili na základe kontingentov (kampaň 1940/1941) 260 000 hl.³⁶ Z tohto objemu šlo na domáci konzum viac ako 90%, zvyšok sa vyvážal do zahraničia.³⁷ Neskôr sa percento výrobkov určených na domáci konzum mierne zvyšovalo. V kampani 1942/1943 šlo napríklad na domáci konzum 91,2% z podobne celkovo vyrobených 260 000 hl.³⁸

Vytváranie zoznamov alkoholikov nebolo jediným nariadením priamo obmedzujúcim konzumáciu alkoholu. Do kompetencií štátneho aparátu (v prevažnej miere

30 Porovnaj s cenami piva: Tamže, č. 63, 2. 12. 1943, s. 1479. Vyhláška predsedu NÚZ z 1. 12. 1943 č. 487 o cenách piva.

31 Cena 0,051 liehového nápoja stála v priemere približne 2 koruny (podľa druhu), teda takmer o polovicu menej ako bola cena 0,51 fľaškového piva. Čapované pivo bolo o niekoľko halierov lacnejšie.

32 Do istej miery zohrával úlohu v tomto smere aj vysoký počet domácich nelegálnych pálení, ktoré konzumentom nahrádzali drahší alkohol v pohostinských zariadeniach. HALLON, L.: Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938.

33 Podľa štatistických údajov sa vyrobilo v roku 1939 v 13 slovenských pivovaroch približne 333 590,22 hl piva ročne. *Slovenský priemysel 1939*. Turčiansky svätý Martin 1940, s. 35. Porovnaj BRIŠKA, R.: Hospodársky význam abstinencie. In: JURKOVIČ, L. (zost.): *Boj proti alkoholizmu*, s. 25 (R. Briška udáva 330 – 350 tisíc hl ročne).

34 Porovnaj *Slovenský priemysel 1939* (za rok 1938 udáva výrobu menej než 300 000 hl ročne) s údajmi za rok 1941, keď sa vyrobilo 432 317, 57 hl piva (a napriek tomu musela byť 1/5 konzumu vykrytá dovozom z Protektorátu). *Slovenský priemysel 1941*. Turčiansky svätý Martin 1942, s. 32. Treba ale poznamenať, že zvýšená konzumácia piva mala svoje korene už v 1. Československej republike (ČSR). HALLON, L.: Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938, s. 73.

35 Pozri pozn. č. 75 – 83.

36 BRIŠKA, R.: Hospodársky význam abstinencie, s. 24.

37 *Slovenský priemysel 1941*, s. 38. R. Briška udáva menšie číslo, ktoré predstavovalo o niečo viac ako polovicu výroby (140 000 hl). BRIŠKA, R.: Hospodársky význam abstinencie, s. 25.

38 *Slovenský priemysel 1943*. Turčiansky svätý Martin 1944, s. 47. Z uvedených 260 000 hl bolo 246 000 hl vyrobených „konzumnými“ liehovarmi a zvyšok priemyselnými.

šlo o okresné úrady) patrilo tiež vydávanie nariadení, ktorými úrady mohli dočasne zakázať čapovanie pálených a liehových nápojov. K tomuto kroku pristupovali najmä na základe nariadení vlády v súvislosti s mimoriadnymi udalosťami, ako boli napríklad vstup Slovenska do vojny alebo vyhlásenie brannej pohotovosti štátu... V septembri 1939 vstúpilo Slovensko do vojny proti Poľsku, na čo zareagoval štát aj tým, že vydal nariadenia zakazujúce čapovať pálené a liehové nápoje. Nariadenie malo platiť až do 15. septembra 1939 a za jeho nedodržanie mohla byť vyrúbená pokuta až do 500 korún.³⁹ Podobne ako počas vojny s Poľskom pristupovala štátna moc k zákazom podávania alkoholických nápojov aj počas niektorých ďalších významných udalostí. Skutočné dodržiavanie nariadení však záviselo od viacerých faktorov a bolo často porušované. Štátna moc tak vo výnimočných prípadoch, keď zistila porušenia nariadení, mohla podniky dočasne zatvoriť. Šlo najmä o prípady počas brannej pohotovosti štátu. Veľa pohostinských zariadení však dočasne zatvorili v súvislosti s odnímaním hostinských a výčapných koncesií a rozsiahlou akciou na odalkoholizovanie Slovenska, ktorú vláda začala v roku 1943 a ktorej sa ešte budeme venovať.⁴⁰

Vláda, ako aj jednotlivé ministerstvá (najmä ministerstvo vnútra – MV⁴¹), využívala opatrenia zakazujúce podávať alkoholické nápoje vo viacerých oblastiach. Nevyužívala však len represiu, resp. zákazy, ale aj prevenciu. Zamedziť konzumáciu alkoholu sa snažila aj spoluprácou so zamestnávateľmi. Jednou z takýchto snáh bol aj zákaz podávať liehové a pálené nápoje v dni výplat robotníckych pracovníkov, pretože v týchto termínoch (podobne ako je to dnes) sa zvyšovala konzumácia alkoholu.⁴² V spolupráci so zamestnávateľmi považovalo MV za nevyhnutné zladiť výplatné dni tak, aby sa nenarušil chod podnikov, ani verejný poriadok. Zjednotenie bolo dôležité aj z toho hľadiska, aby zákaz výčapu neovplyvnil chod pohostinských zariadení všetky dni v týždni, čo by bolo neúnosným zásahom nielen do práv majiteľov koncesií, ale aj do kultúry konzumácie alkoholu a návštevnosti pohostinských zariadení. Ministerstvo vnútra v obežníku z novembra 1940 napr. písalo, že v snahe „*zabrániť nadmernému pitiu liehových nápojov po hromadných výplatách robotn. miezd ukladám všetkým okresným úradom vyzvať všetkých zamestnávateľov v obvode ich okresu, ktorí zamestnávajú vyše 100 robotníkov alebo ak je v mieste niekoľko podnikov, ktoré zamestnávajú súhrnne vyše 300 robotníkov, aby robotnícke mzdy vyplácali vždy v iný deň než v sobotu*“.⁴³ MV šlo v podstate o to, aby sa mzdy nevyplácali hromadne pred nedeľou, keďže práve v nedeľu mali robotníci

39 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. MsÚ Trnava, 20705/1939. Obežník Okresného úradu v Trnave notárskym úradom, četníckym staniciam a mestskej polícii z 5. 9. 1939.

40 V Bratislave bolo napr. v roku 1943 zatvorených 54 podnikov a ďalšie boli zatvorené na území Bratislavskej župy. ŠA Bratislava, f. Župa bratislavská III., 1940 – 1945, inv. č. 127, B, 676, šk. 13. List Župného úradu v Bratislave Prezidiu Ministerstva vnútra z 15. 6. 1943.

41 Popri vládných nariadeniach väčšina vyhlášok pochádza z ministerstva vnútra (resp. Ústredne štátnej bezpečnosti – ÚŠB), viaceré (najmä v nadväznosti na hospodárske otázky, ako odnímanie koncesií...) však pochádzajú aj z Ministerstva hospodárstva.

42 ŠA Bratislava, f. Župa bratislavská III., 1940 – 1945, inv. č. 117, B, č. 15, šk. 12. Okrem týchto dní sa alkohol vo väčšom množstve konzumoval napríklad aj počas trhových dní.

43 Tamže. Obežník Ministerstva vnútra župným a okresným úradom z 2. 11. 1940. Ako deň výplat sa odporúča štvrtok, alebo ak po ňom nasledoval sviatok, mali sa výplaty vyplácať v stredu.

najviac možností svoje zarobené peniaze minúť na alkohol.⁴⁴ Úradné orgány sa mali postarať o to, aby boli výplaty „uložené na bezpečnom mieste, keď robotník pracuje“. Ako upozornilo MV v závere listu, „proti notorickým alkoholikom, ktorí proti týmto opatreniam našli možnosť opiť sa a zmárniť peniaze, ktoré potrebuje ich rodina, môžu sa použiť vhodné donucovacie prostriedky“.⁴⁵

Každý zákaz však má výnimky a inak to nebolo ani v období rokov 1. SR. Vo viacerých oblastiach vznikali s dodržiavaním nariadenia ťažkosti. Najmä preto, že v deň výplat sa nemecké vojsko dislokované v obci či meste (alebo tiež v prípade, ak obcou prechádzalo) nemohlo domôcť alkoholu, o ktorý bol medzi vojakmi veľký záujem. Ako poukázal vo svojom liste bratislavskému župnému úradu Ústredný úrad práce, „dôsledné zachovanie tohto zákazu na pr. v okrese Malacky následkom existencie nemeckých posádok v tomto okrese spojené je s ťažkosťami“.⁴⁶ Jednotliví okresní náčelníci mali z tohto dôvodu v kompetencii vydávať výnimky, na základe ktorých mohli povoliť čapovanie liehových a pálených nápojov. Podľa nariadenia Ústredného úradu práce (ÚÚP) bolo preto „výnimočne dovolené“ čapovanie a predaj liehových nápojov aj v dni, keď sa podľa nariadenia čapovať nesmelo. Je pritom zaujímavé, že v obežníku ÚÚP sa ako odôvodnenie povolenia výčapu nespomínala slovenská, ale len nemecká armáda.⁴⁷ Okresní náčelníci podávali svojim nadriadeným správy, v ktorých museli žiadať o povolenie výnimiek v súvislosti s prítomnosťou vojska, resp. hlásili, že nemôžu splniť nariadenia v tých obciach okresu, kde bola buď dislokovaná armáda, alebo týmito obcami prechádzala.⁴⁸

Podobne ako pri ďalších obdobných nariadeniach aj toto sa snažili obchodníci obchádzať, a to najmä predajom liehových a pálených nápojov v uzavretých fľašiach, na ktoré sa podľa ich mienky zákaz nevzťahoval. Ministerstvo vnútra (Ústredný úrad práce) z tohto dôvodu muselo vydať nariadenia, v ktorých takéto praktiky vyslovene zakazovalo.⁴⁹ Napriek snahám úradov a kontrolám sa nariadenia porušovali, napríklad keď vojaci, ktorým bol povolený predaj alkoholu, kupovali alkoholické nápoje pre spoločnosť, ktorá ich mala inak zakázané kupovať a konzumovať. Z dobre mysleného nariadenia tak vo viacerých prípadoch zostali zmiešané pocity.

O tom, že štátna moc nariadenia skutočne kontrolovala, svedčí relatívne bohatá agenda okresných či župných úradov a policajných inštitúcií. V prípade citovaného nariadenia o výplatných termínoch napríklad v Bratislave policajti zistili viacero prehréškov, ktoré však posunuli na ďalšie riešenie. Ako sa v správe Prezídia Župného úradu v Bratislave vyjadrilo Prezídium Policajného riaditeľstva v Bratislave, viaceré podniky nariadenie o výplatných termínoch nedodržiavali, boli však „predvolané na notársky

44 Tamže.

45 Tamže.

46 Tamže, list Ústredného úradu práce Župnému úradu v Bratislave z 31. 3. 1941.

47 Tamže.

48 Podobné problémy postihli aj ďalšie obdobné nariadenia. Pri revízii hostinských a výčapných koncesí sa v inštrukciách doslova poukazuje na to, že „prítomnosť posádky treba brať pri rozhodovaní o odňatí za „poľahčujúcu okolnosť“.

49 ŠA Bratislava, f. Župa bratislavská III., 1940 – 1945., inv. č. 117, B, č. 15, šk. 12. Obežník Ústredného úradu práce županom a okresným úradom z 7. 4. 1941.

úrad v Bratislave s cieľom odôvodnenia“.⁵⁰ Podobné kontroly policajných orgánov boli v tomto období relatívne bežné aj v súvislosti s kontrolou dodržiavania ostatných nariadení. Ministerstvá vo svojich obežníkoch často inštruovali okresné úrady a policajné orgány v tom zmysle, aby ich svedomito dodržiavali. Je zaujímavé, že niektoré okresné úrady zákaz vôbec neuplatňovali. Odôvodňovali to tým, že podniky v pôsobnosti okresu sa síce zaviazali vyplácať mzdy v iný deň ako v sobotu, nedohodli sa však na jeden deň v týždni, preto sa mzdy vyplácali prakticky počas celého týždňa.⁵¹ Zakázať výčap liehových nápojov na všetky dni v pôsobnosti okresného úradu bolo v takomto prípade prakticky nemožné. Napriek tomu vrchnostenské orgány kontrolovali, či sa nariadenie dodržiava, a komunikovali medzi sebou v snahe čo najviac minimalizovať jeho porušovanie.⁵²

Medzi nástroje na presadzovanie protialkoholickkej politiky štátu možno sčasti zaradiť aj kontrolu dodržiavania záverečných hodín, resp. času, keď bolo povolené podávať alkoholické nápoje. Policajné orgány mali kontrolovať jednak dodržiavanie nariadení o obmedzeniach, ktoré sa týkali rôznych špecifických prípadov, resp. dní, počas ktorých bolo zakázané podávať alkoholické nápoje, alebo kontrolovali dodržiavanie záverečných hodín v podnikoch. Kontrola dodržiavania záverečných hodín nemala priamy vplyv na obmedzenie konzumácie alkoholu, ale v princípe sledovala najmä boj proti šepkanej propagande, šíreniu protištátnych správ, „gamblerstvu“⁵³ a iným „neduhom“, v druhom prípade štátna moc pristúpila k zákazu konzumácie alkoholu priamo. Ako sme už spomínali, vláda stanovila obmedzenia v podávaní a konzumácii alkoholu napríklad v čase, keď sa Slovensko zapojilo do vojnového konfliktu, štátny aparát však pristupoval k nepopulárnym krokom aj inokedy, napríklad počas kresťanských sviatkov. V rámci sviatkov, resp. v nedeľu sa napríklad na základe vyhlášky 224/42 *Úradných novín* obmedzoval predaj a podávanie alkoholických nápojov (v nedeľu a vo sviatok predpoludním aj vína a piva) už od soboty 12. hodiny až do pondelka 6. hodiny ráno.⁵⁴ Výnimku z nariadenia mohol povoliť štátny, resp. okresný policajný úrad (najmä v mestách nad 10 000 obyvateľov a v turisticky významných centrách či kúpeľoch). Štátu šlo povoľovaním výnimiek najmä o to, aby neodlákali turistov a rekreantov v kúpeľoch či turisticky významných lokalitách.

Stanovenie záverečných hodín v podnikoch, v ktorých sa podávali alkoholické nápoje, bolo v kompetencii Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB), ktorá určila čas, kedy sa majú podniky zatvoriť. Záverečná hodina sa mohla mierne, najmä v súvislosti s prítomnosťou vojska, brannou pohotovosťou štátu líšiť. Poväčšine ju ÚŠB určila na 1. hodinu

50 Tamže. List Prezídia policajného riaditeľstva v Bratislave Prezidiu župného úradu v Bratislave z 21. 3. 1941.

51 Tamže. List Župného úradu v Bratislave Policajnému riaditeľstvu v Bratislave z 30. 12. 1940.

52 Vo fondoch Okresných a župných úradov možno nájsť o tejto otázke rozsiahlu agendu. Analogicky ako je v tejto štúdií ako modelový príklad použitá Bratislava, resp. Trnava, Piešťany či Hlohovec postupovali úrady aj v iných oblastiach Slovenska.

53 V období Slovenskej republiky bolo relatívne rozšírené kartárstvo, resp. hranie kariet v spoločnosti viacerých hráčov o peniaze. Štátny aparát sa snažil tomuto spôsobu zábavy zabráňovať a „kartárske strediská“ mali byť podrobené drobnohľadu policajných orgánov.

54 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. MsÚ v Trnave, 3747/1943. Vyhláška MV z 12. 7. 1943.

po polnoci a alkoholické nápoje sa mohli podávať len do polnoci.⁵⁵ Po tomto čase mali byť podniky zatvorené, ako je to však na Slovensku zvykom aj dnes, zábava pokračovala často aj potom. Polícia, žandári alebo Hlinkova garda z pozície domnelých strážcov zákonnosti na Slovensku⁵⁶ mali dohliadať na dodržiavanie nariadenia, stretávali sa však často s jeho obchádzaním alebo ignoranciou.⁵⁷ Práve nedodržiavanie záverečných hodín s ďalšími „neduhmi“ bolo jedným z rozhodujúcich podnetov na ďalšie nariadenie, resp. odoberanie živnostenských oprávnení, ktoré, hoc v menšej miere, a nie prvoplánovo, zasahovalo do zaužívaných stereotypov v konzumácii alkoholu.

Okrem toho, že vláda zasahovala do termínov čapovania nápojov, v období Slovenskej republiky relatívne často zatvárala podniky a odoberala živnosti prevádzkovateľom pohostinských zariadení. Hoci toto možno spojiť najmä s počiatkami arizácie, nemožno tieto dve roviny úplne stotožňovať. Revízie hostinských a výčapných koncesií nevychádzali primárne zo snáh o odalkoholizovanie Slovenska, predsa však zasiahli aj do tejto oblasti. Prvotný impulz štátu na vydanie nariadenia bol iný a so snahami o obmedzenie konzumácie alkoholu nemal nič spoločné. Predsa ho treba v tejto súvislosti aspoň sčasti načrtnúť, keďže jeho sekundárne „príznačky“, teda zatváranie prevádzok prispeli v niektorých regiónoch k obmedzeniu možností konzumácie alkoholu. Vládne nariadenie č. 40 z 30. marca 1939 o mimoriadnych zásahoch do hostinských a výčapných koncesií zasiahlo aj oblasť konzumácie alkoholických nápojov.⁵⁸ Hoci v obežníku ministerstva hospodárstva sa okresným úradom doslovne písalo, že proces sa mal uskutočniť rýchle, avšak bez „otrasov na záujmoch cestovného a turistického ruchu“,⁵⁹ na mnohých miestach prichádzalo (napríklad aj v snahe o vyradenie konkurencie, vyrovnávanie si účtov...) k odnímaniu koncesií vo väčšom rozsahu, a tým aj k narušeniu možností konzumácie alkoholických nápojov. V inštrukcii na vykonávanie vládneho nariadenia č. 40 sa preto možno dočítať, že malo byť namierené najmä proti Židom: „Treba si uvedomiť, že vyradenie všetkých neprajných a nesvojských živlov naraz nebude možné a musí sa stať postupne. Zákroky podľa citovaného nariadenia majú sa uplatňovať v prvom rade na Židov.“⁶⁰ Treba tiež poznamenať, že časť koncesií vlastnili v slovenských mestách príslušníci ďalšieho etnika, podľa dobového propagandistického slovníka „štátu nepriateľské elementy“ – Česi.⁶¹ Aj tí sa na mnohých miestach stali skupinou, ktorá bola pre svoju národnosť v držbe koncesií do značnej miery obmedzovaná.

55 ŠA Bratislava, f. Župa bratislavská III., 1940 – 1945, inv. č. 122, B, č. 79, šk. 28. Obežník ÚŠB z 8. 4. 1941. Uvedená hodina platila počas trvania letného času.

56 Pozri napr. SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*.

57 Pozri napr. ŠA Bratislava, p. Trnava, f. OÚ v Trnave 1923 – 1944, 371 – 1939, 1463, 113/ prez.

58 *Slovenský zákonník*, roč. 1939, vládne nariadenie č. 40 z 30. marca 1939 o mimoriadnych zásahoch do oprávnení hostinských a výčapných koncesií.

59 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. Okresný úrad Hlohovec 1923 – 1944, 630/39 prez., 294, šk. 87.

60 Tamže. Inštrukcia k prevádzaniu vládneho nariadenia zo dňa 30. 3. 1939 čís. 40 Sl. z. o mimoriadnych zásahoch do hostinských a výčapníckych koncesií. Nemožno tvrdiť, že nariadenie bolo namierené len proti Židom. Podľa novín *Slovenský hostinský* slovenskí podnikatelia vlastnili už začiatkom 20. rokov 20. storočia 72 – 75 % pohostinstiev. Podľa HALLON, L.: *Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938*, s. 77.

61 Pozri napr. Tamže. Rezolúcia obce Dolné Vašaradice z 22. 3. 1939 požadujúca odňatie licencie Václavovi Jišovi, pretože menovaný bol českej národnosti..

Ako sme už spomenuli, zásahy v tejto oblasti boli v roku 1939 namierené ani nie tak proti konzumácii alkoholu, ako skôr proti „neslovenským elementom“.⁶² Inak to bolo v roku 1943, keď sa úsilie vlády o odalkoholizovanie Slovenska zintenzívnilo. Aj v tomto prípade sa spojili viaceré snahy – hospodárske či bezpečnostné otázky, v neposlednom rade aj propagandistické pohnútky. Isté však je, že v roku 1943 sa deklaratívne začala rozšiahla propagandistická akcia, ktorá počítala s revíziou oprávnení primárne, ako súčasťou snáh o odalkoholizovanie Slovenska. Ministerstvo vnútra vydalo 12. 2. 1943 vyhlášku o zatvorení barov, zábavných miestností a upravení policajnej záverečnej hodiny.⁶³ MV nariadilo v znení vyhlášky zatvoriť „všetky bary a tie miestnosti živnostenských podnikov, ktoré z hľadiska policajného pokladajú sa za kartárske strediská, ďalej v ktorých opätovne došlo k spáchaniu rozličných trestných činov a v ktorých bezpečnostné orgány zistia ľudí v opilom stave“.⁶⁴ Z bohatej agendy okresných úradov vyplýva, že viaceré uplatňovali literu nariadenia až nad jeho rámec. Okresný úrad po rozhodnutí o zatvorení podniku vydal potvrdenie, v ktorom sa v mene okresného náčelníka písalo: „Prevedeným vyšetrovaním som zistil, že v horeuvedenom podniku dochádza k stálym neprístojniam, k nedodržiavaniu záverečných hodín, opilstvu a rôznym iným neprístojniam, ktoré porušujú verejnú mravnosť, poriadok a klud...“⁶⁵ Opatrenie však malo len prechodný ráz a vyšlo v súvislosti s obdobím brannej pohotovosti.⁶⁶ Podnikom, resp. ich majiteľom, tak odobrali živnostenské oprávnenia len dočasne. Už 21. 5. 1943 však vydalo ministerstvo hospodárstva obežník, v ktorom sa doslova písalo: „Revízií treba podrobiť také hostinské a výčapnícke podniky, ktorých spôsob prevádzania je napriek predchádzajúcim trestom uloženým za priestupky spáchané alebo iným opatreniam policajného rázu v rozpore so snahou odalkoholizovať Slovensko a u ktorých nie sú závažné dôvody na ich ďalšie trvanie a poskytujú iba možnosť a príležitosť obyvateľstvu, najmä vrstvám soc. slabším, k pijatike a premárneniu príjmov...“⁶⁷ Jednotlivé okresné úrady dostali v obežníku inštrukcie, v akých prípadoch mohli odňať oprávnenia a v akých prípadoch podložených závažnými dôvodmi mohli podnikom oprávnenia ponechať. Závažnými dôvodmi na ponechanie živnostenských oprávnení boli podľa ministerstva, podobne ako v roku 1939, napríklad umiestnenie pohostinstva na zastávke železnice bez čakárne, podávanie stravy bez možnosti využitia iného zariadenia v blízkosti.... Keďže opatrenie z februára bolo len dočasné, z tohto dôvodu sa okresní náčelníci mali spojiť s vplyvnými osobami v okrese, resp. v každej obci a mali pri revízií a konečnom rozhodovaní postupovať aj na základe ich námietok a podnetov.⁶⁸ Až

62 K problematike pozri viac napr. KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 55 – 56.

63 *Úradné noviny*, roč. 1943, č. 10, 15. 2. 1943, vyhláška MV o zatvorení barov, zábavných miestností a upravení policajnej záverečnej hodiny z 12. 2. 1943.

64 Tamže.

65 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. Okresný úrad Piešťany 1923 – 1944, inv. č. 295, šk. 103. Potvrdenie o zatvorení podniku.

66 ŠA Bratislava, f. Župa bratislavská III. 1940 – 1945, inv. č. 127, B, 67, šk. 13. Obežník PMV „Zatvorenie barov, hostincov, kaviarní atď podľa vyhlášky ministra vnútra č. 96/1943 Ú.N.“ z 16. 6. 1943.

67 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. Okresný úrad Piešťany 1923 – 1944, obežník Ministerstva hospodárstva z 1. 5. 1943.

68 Šlo napríklad o predsedu Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ), HG, ale aj vládnych komisárov či notárov, alebo ľudí s „čistou politickou minulosťou“, ktorí v obci požívali vážnosť.

potom sa malo pristúpiť buď k obnoveniu podniku, alebo podaniu návrhu na odňatie koncesie.⁶⁹ Okresné úrady mali na základe dožiadania MV z 10. 6. 1943 podať správy o vykonaných opatreniach. Týmto sa podľa ministerstva zavŕšila akcia, „ktorou Ministerstvo vnútra hodlalo urýchlene a radikálne urobiť nápravu ohľadom zamedzenia príliš rozšíreného pijanstva, zábav, kartárstva ako i ohľadom obmedzenia príležitostí, aké sa priam núkali v závadných hostincoch atď. k rozširovaniu poplašných správ a páchaniu trestných činov“.⁷⁰ Hoci niektoré okresné úrady sa k rozsiahlej akcii z roku 1943 postavili až nad rámec svojich kompetencií, iné museli nadriadené orgány upozorňovať na nevyhnutnosť dodržiavania termínov a splnenie povinností, resp. museli viackrát urgovať podriadené notariáty o posielanie zoznamov. Vo viacerých prípadoch záviselo plnenie týchto nariadení najmä od aktivity a angažovanosti okresného náčelníka, resp. jeho podriadených. Účinok nariadenia je aj z tohto dôvodu diskutabilný. V celej Bratislavskej župe napríklad dočasne zatvorili 85 podnikov (z toho 54 v Bratislave). Policajné riaditeľstvo v Bratislave zatvorilo síce 54 podnikov, avšak neskôr samo 21 otvorilo, zvyšné podniky poslalo na prešetrenie Župnému úradu v Bratislave. Koncesiu navrhol odobrať 13 z nich. Okresný úrad v Modre z 5 podnikov otvoril 3, v Trnave z 8 taktiež 3, Okresný úrad v Malackách z 2 otvoril 1 a senický okresný úrad otvoril oba dočasne zatvorené podniky.⁷¹ Podobne sa postupovalo aj na ďalších miestach.⁷² Dosah nariadenia bol teda minimálny a väčšinu dočasne zatvorených podnikov opätovne otvorili. Návrh na odobratie koncesie totiž uplatnili v menšine prípadov. Dokonca ani tie podniky, ktoré neboli opätovne otvorené, nedostali sa na listinu návrhov na odobratie koncesie, mali ešte šancu v tzv. odvolacom pokračovaní. Veľká časť majiteľov koncesí sa totiž so zatvorením svojich prevádzok odmietla zmieriť a podala sťažnosť na postup úradov. Či už z objektívnych príčin, alebo podplatením, či vďaka rozličným vplyvom a známostiam tak masová akcia na odalkoholizovanie Slovenska v roku 1943 nezaznamenala príliš veľký úspech.

Jedným z posledných kontinuálne využívaných nástrojov štátnej politiky, ktorý mal dosah na kultúru konzumácie alkoholu, bolo stanovenie cien za jednotlivé nápoje. Ako sme už uviedli, ceny jednotlivých druhov alkoholických nápojov sa do istej miery odlišovali a ich maximálnu výšku určovali vyhlášky predsedu NÚZ, resp. Cenový úrad.⁷³ Aj pri cene za jeden druh alkoholu však prichádzalo postupne k posunom smerom hore, čo bolo ovplyvnené viacerými faktormi. Jedným z nich bola inflácia, ktorá ceny

69 Jednotlivé okresné úrady mali podávať návrhy na župný úrad, ktorý mal následne povoliť konečné zatvorenie podniku. ŠA Bratislava, p. Trnava, f. Okresný úrad Piešťany 1923 – 1944, inv. č. 295, šk. 103. Obežník PMV.

70 ŠA Bratislava, f. Župa bratislavská III. 1940 – 1945, inv. č. 127, B, 67, šk. 13. Obežník PMV „Zatvorenie barov, hostincov, kaviarní atď podľa vyhlášky ministra vnútra č. 96/1943 Ú. N.“ z 16. 6. 1943.

71 ŠA Bratislava, f. Župa bratislavská III. 1940 – 1945, inv. č. 127, B, 67, šk. 13. Koncept listu Župného úradu v Bratislave PMV z 15. 6. 1943.

72 Napríklad v piešťanskom okrese zatvorili na základe vyhlášky MV 18 kaviarní a hostincov, z ktorých však po prešetrení otvorili 8. ŠA Bratislava, p. Trnava, f. Okresný úrad Piešťany 1923 – 1944, inv. č. 295, šk. 103. Koncept Listu Okresného úradu Piešťany Prezidiu Ministerstva vnútra z 26. 7. 1943.

73 *Slovenský priemysel 1941*, s. 54.

alkoholických nápojov tlačila nahor.⁷⁴ Ďalším dôvodom bolo daňové zaťaženie, ktoré sa v jednotlivých obdobiach značne menilo.⁷⁵ Šlo jednak o samotnú výšku dane,⁷⁶ jednak o zavedenie špecifických druhov zaťaženia na alkoholické nápoje. Vláda pristúpila v období zapojenia Slovenska do vojny k tzv. vojnovej prirážke, ktorá sa dotkla aj alkoholu,⁷⁷ neobvyklé však neboli ani tzv. dodatočné zdanenia.⁷⁸ Konzumenti si však aj v tomto prípade dokázali pomôcť, najmä domácim pálením liehových nápojov, čo bolo na Slovensku relatívne rozšírené už v predchádzajúcom období 1. ČSR a stalo sa náhradou za konzumáciu relatívne drahého alkoholu v pohostinských zariadeniach.⁷⁹ Aj zhodnotenie tejto snahy štátneho aparátu treba brať s rezervou. Viackrát menené daňové zaťaženie a cenová politika štátu boli totiž aj v tomto období často využívaným nástrojom štátnej moci, ktorá sa práve ziskami z predaja liehovín snažila prispievať k naplneniu štátnej pokladnice, a to predovšetkým v rokoch, keď sa začali prejavovať náznaky krízy. Jasne je to dokumentovateľné napríklad na zavedení vojnovej prirážky alebo rozličných dodatočných zdanení. Tvorbu cien preto treba vnímať aj z tejto pozície, aj keď je nepopierateľné, že mala tiež istý vplyv na kultúru konzumácie alkoholu. Slovenská vláda svoju snahu o naplnenie štátnej pokladnice práve zdanením alkoholu neskrývala. Ako to vo svojej výročnej správe trefne zhodnotilo Ústredné združenie Slovenského priemyslu, „Zvýšená potreba štátnej pokladnice vyžiadala si nové zvýšenie sadzieb pri dani z liehu, dávky zo šumivého vína, všeobecnej dávky nápojovej a dani z piva“.⁸⁰ Vzostup cien alkoholu výborne dokumentuje napríklad štatistika o vývoji cien čistého zdaneného liehu za roky 1939 – 1943. Kým v roku 1939 stálo 100 hl tohto liehu 3 750 – 3 780 Ks (cena zostala v rokoch 1940 a 1941 nezmenená), v roku 1942 už 4 550 – 4 580 Ks. V roku 1943 v januári však bola cena 100 hl čistého zdaneného liehu už na úrovni 7 100 – 7 130 a v decembri dokonca 8 300 – 8 330 Ks.⁸¹ Snaha štátneho aparátu doplniť stav štátnej pokladnice tak idúc ruka v ruke s infláciou mali dosah aj na kultúru konzumácie alkoholu a podporovali tendenciu domáceho pálenia, resp.

74 So zvýšenou mierou inflácie môžeme rátať až od roku 1943. Pozri štúdiu v tomto zborníku SABOL, M.: Až na dno blahobytu. Rukopis, s. 14.

75 Napríklad pri liehu bol rozdiel v daňovom zaťažení medzi rokmi 1941 a 1943 takmer dvojnásobný. Aj daň z piva sa neskôr zvyšovala prirážkami. Pozri *Slovenský zákonník*, roč. 1941 zákon z 26. júna 1941 o prirážkach k všeobecnej dani nápojovej, dávke zo šumivého vína a dani z piva. Okrem toho sa na základe vyhlášky ministra financií platil za pivo paušál z dane z obratu. *Slovenský zákonník*, roč. 1941, vyhláška ministra financií 228 z 11. októbra 1941 o paušalizovaní dane z obratu z piva.

76 Daň z liehu zvyšovali vládne vyhlášky, resp. zákony. V roku 1941 bola napríklad 29 Ks z hektolitrového stupňa. *Slovenský zákonník*, roč. 1941, zákon č. 214 zo 6. septembra 1941 o zvýšení dane z liehu.

77 *Slovenský zákonník*, roč. 1943, vládne nariadenie č. 19 zo dňa 26. februára 1943, ktorým sa vykonáva zákon o vojnových prirážkach k dani z liehu, všeobecnej dani nápojovej, dávke zo šumivého vína a dani z piva.

78 *Slovenský zákonník*, roč. 1941, vládne nariadenie č. 220 zo dňa 29. septembra 1941, ktorým sa vykonáva zákon o zvýšení dane z liehu.

79 HALLON, L.: Premeny pohostinskej živnosti a kultúry konzumácie alkoholu na Slovensku 1918 – 1938.

80 *Slovenský priemysel 1943*, s. 130.

81 Tamže, s. 65.

dovozu alkoholu zo zahraničia.⁸² O to viac, že spoločne so zvyšovaním cien liehu sa zvyšovali aj ceny vína či piva.⁸³

Jednou z posledných oblastí, ktoré štát v súvislosti so snahami o odalkoholizovanie Slovenska čiastočne podporoval, bola aj finančná, materiálna či legislatívna podpora rozličných organizácií zameriavajúcich sa viac či menej na „boj s alkoholom“. Okrem toho, že Slovenská republika vydávala rozsiahly súbor nariadení smerujúcich k obmedzovaniu konzumácie alkoholu, štátne orgány pokračovali v protialkoholických propagáciách známych ešte z obdobia Československej republiky.⁸⁴ Štát podporoval aj subvenciami viaceré organizácie, ktorých činnosť sa sčasti zameriavala na snahy o potieranie (nadmernej) konzumácie alkoholu. Do roku 1939 vyvíjal činnosť v tejto oblasti najmä Československý abstinentný zväz, resp. jeho slovenská odbočka so sídlom v Bratislave. Jeho činnosť bola však postavená najmä na českých funkcionároch, ktorí po 14. marci 1939 poväčšine Slovensko opustili.⁸⁵ Hoci prakticky už od roku 1938 nevyvíjal na Slovensku žiadnu činnosť, je zaujímavé, že oficiálne zanikol (bol vymazaný zo zoznamu spolkov) až v roku 1941.⁸⁶ Dovtedy existoval paralelne s novovytvoreným Slovenským abstinentným zväzom, ktorý od roku 1939 pokračoval v protialkoholických propagáciách, ako aj vo vydávaní protialkoholických diel, ktoré boli známe ešte za ČSR ako „abstinentní knihovna“.⁸⁷ Členmi zväzu boli viacerí známi kňazi, ale aj lekári, ktorí mali odborne zastrešovať vydávanie publikácií, ako aj chod protialkoholickéj liečebne v Istebnom.⁸⁸ Predsedom zväzu sa stal Karol Körper a podpredsedom Ladislav Jurkovič. Okrem činnosti zväzu vyvíjali protialkoholickú činnosť viaceré spolky a organizácie – Slovenský Červený kríž, Matica slovenská, ale aj menšie regionálne, najmä cirkevné spolky. Tie taktiež sčasti podporoval štát, avšak ich agenda bola oveľa širšie koncipovaná a boj proti alkoholizmu, resp. nadmernej konzumácii alkoholu bol len jednou z náplní ich osvetovej činnosti.

Na záver treba skonštatovať, že v období Slovenskej republiky sa štátna moc na základe viacerých nariadení a opatrení citovaných v tejto sonde snažila prispieť k zmierneniu konzumácie alkoholu na Slovensku. Nie všetky nariadenia boli priamo motivované týmito snahami, predsa však zasiahli aj do skúmanej oblasti. Ich zhodnotenie je v mnohých prípadoch zložitú. Viaceré boli len propagandistickým ťahom vlády a mnohé, ako napríklad vytváranie zoznamov alkoholikov, či rozsiahla akcia na odal-

82 Túto skutočnosť si uvedomilo aj Ústredné združenie Slovenského priemyslu, ktoré vo svojej výročnej správe za rok 1943 postihlo nepriaznivý vývoj vo výrobe a predaji liehovín v roku 1943, ktorý bol podľa jeho názoru ovplyvnený tiež dovozom liehovín zo zahraničia a vysokým zdanením liehu. Tamže, s. 48. Kým v roku 1941 združenie muselo síce skonštatovať zníženie výroby o 5 800 hl oproti roku 1940, utešovalo sa ale aspoň tým, že „odbyt značne stúpol“. *Slovenský priemysel 1941*, s. 38. Predaj v roku 1943 však bol výrazne nižší.

83 V sledovanom roku 1943 dokonca dvakrát – v apríli o 25 a v decembri o ďalších 10%. *Slovenský priemysel 1943*, s. 42. Podľa Ústredného združenia Slovenského priemyslu však patrili ceny piva na Slovensku medzi najnižšie v Európe.

84 ŠA Bratislava, p. Trnava, f. MsÚ Trnava, 21185/1939

85 SNA, f. Policajné riaditeľstvo Bratislava, šk. 26. Mat. 8/28.

86 Tamže. Materiál 8/30. List MV Policajnému riaditeľstvu z 6. 8. 1941.

87 Tamže.

88 JURKOVIČ, L.: Abstinentná liečebňa v Istebnom – ústav pre liečenie alkoholikov. In: JURKOVIČ, L. (zost.): *Boj proti alkoholizmu*, s. 20 – 22.

koholizovanie Slovenska neznamenal v „boji“ s nadmernou konzumáciou alkoholu napriek dobrej myšlienke významný posun. Hoci z množstva dokumentov vo fondoch Hlinkovej gardy, armády, policajných zložiek či ÚŠB, ale aj okresných úradov máme dosť správ o tom, že nie vždy sa jej v tomto úsilí darilo dosahovať istý pokrok, predsa len treba skonštatovať, že svojimi opatreniami aspoň sčasti prispela k odalkoholizovaniu Slovenska. Legislatívne či štruktúrne opatrenia smerujúce k zamedzeniu nadmernej konzumácie alkoholu boli vo viacerých prípadoch účinným nástrojom, inokedy ich však obchádzali alebo ignorovali. Zásahov štátneho aparátu do tejto oblasti bolo akiste ešte viac, ako môžeme uviesť na tomto mieste. Ide najmä o rozličné nariadenia a úpravy, ktorých snahou nebolo primárne bojovať proti nadmernej konzumácii alkoholu, napriek tomu však (ako to bolo v prípade daňového zataženia či revízie koncesíí v roku 1939) prispeli aj do tejto oblasti. Uvedená problematika si iste zaslúži ešte hlbší a komplexnejší výskum, ktorý by sa orientoval nielen na jednotlivé aspekty represie a úsilí o elimináciu konzumácie alkoholu, ale aj na kultúru konzumácie, jej prejavy v spoločnosti a vplyv na konanie jednotlivcov alebo udalosti. To však už bude cieľom nasledujúcich výstupov či konferencií.

Slovenské malomesto vo svetle reklamy (1939 – 1945) – na príklade Banskej Bystrice

Miroslav Kmeť

Pre Slovensko bolo zo sociálneho, kultúrneho i mentálneho hľadiska v uvedenom období charakteristické prostredie malomesta, keďže urbanizácia postupovala veľmi pomaly, skutočne veľké mestá chýbali. V roku 1921 bolo na Slovensku iba 15 miest s počtom obyvateľov nad 10 tisíc a dve (Bratislava, Košice) s vyše 20 tisíc obyvateľmi, v roku 1940 malo nad 10 tisíc obyvateľov 23 miest a nad 20 tisíc iba šesť (okrem Bratislavy a Košíc to boli Nitra, Nové Zámky, Trnava, Prešov).¹ Ako konštatoval Ľubomír Lipták: „*Veľké dediny často presahovali počtom obyvateľov malé živé mestečká s rozvíňnutou mestskou ekonomikou, výstavnosťou a kultúrnym zázemím*“². V tomto sociálno-kultúrnom prostredí sa rozvíjala obchodná reklama v špecifických podobách charakteristických pre malomesto (podobne aj politická, kultúrna, športová či iná spoločenská reklama – ktoré však nie sú predmetom štúdie).

Obchodná reklama ako prostriedok efektívneho obchodovania s poľnohospodárskymi, remeselnými a priemyselnými produktmi má veľmi dlhú históriu, v modernom zmysle slova sa však zrodila v druhej polovici 19. storočia, najmä v súvislosti s druhou priemyselnou revolúciou – a na začiatku 20. storočia už môžeme hovoriť o etablovaní modernej reklamy s charakteristickými funkciami (apelovou, persuzívnou a konatívou) a so svojiskými technikami, ktoré v tom čase umožňovala predovšetkým tlač.³ V medzivojnovom období v regióne Banskej Bystrice poskytovala priestor miestna

1 Nové Zámky boli r. 1940 už súčasťou Maďarského kráľovstva.

2 LIPTÁK, L.: *Nepre(tr)žité dejiny*. Bratislava 2008, strana (s.) 82.

3 Jednou z typológií reklám je členenie Arthura Assu Bergera podľa žánrového hľadiska a cieľových inštinktov, ktoré môžeme sledovať aj v tlači v skúmanom období. Berger uviedol ako typické reklamné stratégie (a) strach (anxiety), keď sa príjemcom vnukne strach z niečoho a potom sa mu ponúkne riešenie, (b) výhody (benefits stated), keď sa ponúka výhodnosť spojená s kúpou (ako nižšia cena, vyššia účinnosť, spoľahlivosť, trvanlivosť, dobrá obsluha), (c) humor, vtip (humour), keď je potreba príjemcu pozitívne naladiť, (d) svedectvo (testimonials), keď niekto uisťuje, že výrobok je skvelý a je potrebné si ho kúpiť, (e) nepriamy apel (indirect appeal) s cieľom vyvolať istú životnú potrebu, (f) pripoj sa k davu (join the crowd), keď ide o apel na stádový inštinkt, pretože príjemca nechce stáť bokom, ak ide o niečo výhodné. ČMEJRKOVÁ, S.: *Reklama v češtině*. Praha 2000, s. 21 – 22.

tlač (nezávislá i politicky závislá). V tomto zmysle k zaujímavým titulom patrili predovšetkým *Hronské noviny* (1919 – 1928), *Pohronský hlásnik* (1926 – 1939), *Bansko-bystrické noviny* (1934 – 1935) a *Naše noviny* (1935 – 1939). Reklamy obchodníkov, živnostníkov, firiem dokumentujú tak vývoj podnikateľskej a živnostníckej sféry v regióne, vývoj reklamných techník v konkrétnom období, ako aj spoločenské a hospodárske premeny v krajine. V častiach periodík vyhradených reklame sa striedali reklamné „obdĺžniky“ miestnych živnostníkov a firiem so zjavne veľkorysejšie poňatými reklamami firiem podnikajúcich v celoslovenskom alebo celoštátnom meradle, ktoré postupne rokmi pribúdali.

Obchodné reklamy odzrkadľujú pozoruhodnú tvár ekonomického života doby, zvlášť s dôležitou drobnokresbou v konkrétnom regióne, pritom sú svedectvom kultúry každodenného života. Zároveň reklamy umožňujú konkrétnu personalizáciu miestnej podnikateľskej a živnostníckej sféry v časovej postupnosti. Viaceré firmy mali obchodnú tradíciu z obdobia monarchie a pokračovali aj počas prvej Československej republiky, niektoré zanikli až po roku 1948. Príslušníci niekoľkých meštianskych rodín vyvíjali ekonomické aktivity vo viacerých oblastiach, tak sa isté mená objavili pri firmách s rôznym zameraním. Niektoré pomenovania v kultúrno-historickom zmysle pretrvali aj obdobie komunizmu, vžili sa u „starých“ Bystričanov, ako napr. „u Kemov“ (firma, ktorá roku 1937 oslavovala 55. výročie vzniku), „u Genderov“, „u Friedov“, „u Mihálikov“, „u Bimanov“, „u Krenekov“ atď. Reklamy miestnych podnikateľov permanentne dopĺňali reklamy rôznych firiem z iných regiónov Slovenska, ako aj z českých krajín, ktoré svoje ekonomické záujmy potvrdzovali uverejňovaním reklám aj v regionálnych alebo lokálnych periodikách. Obsahový repertoár ponúkaných produktov sa čiastočne v 20. a 30. rokoch menil a odrážal spoločenský a technický pokrok. Popri stabilne ponúkaných kozmetických a lekárnických prípravkoch, potravinárskych, textilných výrobkoch, obuvi (podľa súdobej módy) či krajčírskych, čistiarenských, holičských, kaderníckych, bankových a poisťovacích službách atď. výraznejšie zmeny priniesol automobilizmus, rozmach cyklistiky, turizmu, kinematografie, zavedenie rozhlasu, predaj elektrických prístrojov, gramofónov, fotoaparátov a písacích strojov. Vyššiu úroveň každodenného života meštianstva dokumentujú ponuky kozmetických salónov, nadštandardných lekárskeho zariadení, reštaurácií, kaviarní, cukrární, kníhkupectiev. V kultúrnohistorickej rovine je zaujímavá estetická úroveň ilustrovaných reklám, ktorá od polovice 20. rokov bola pôsobivejšia a korešpondovala s dobovými umeleckými smermi.

Hlavným mediálnym priestorom na reklamu počas 1. Slovenskej republiky (SR) i niekoľkoročného obdobia tzv. ľudovej demokracie po skončení 2. svetovej vojny bola regionálna tlač, podobne ako tomu bolo v medzivojnovom období. Na začiatku roka 1939 ešte vychádzali v Banskej Bystrici týždenníky *Naše noviny* (od 15. marca 1935 do 3. februára 1939) a *Pohronský hlásnik* (od 28. októbra 1926 do 12. januára 1939). *Naše noviny* sa postupne zmenili po 19. novembri 1938 z hospodársko-osvetového regionálneho časopisu pre stredoslovenskú oblasť na jeden z oficiálnych časopisov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS). *Pohronský hlásnik* bol naopak pročeskoslovenskej orientácie (s autorskou základňou v profesorskom zbore Štátneho gymnázia Andreja Sládkoviča), preto aj vydávanie tohto periodika bolo úradne zastavené. Po zániku oboch novín v období 1. Slovenskej republiky mal región Banskej Bystrice iba jeden

„spoločenský, hospodársky, sociálny a kultúrny týždenník“ – *Naše Pohronie* (od 9. októbra 1940 do 19. júna 1942) – ktorý bol pod vedením Karola Bittera v politickom zmysle režimisticky orientovaný. Od 1. decembra 1941 sa periodikum za redakcie Alexandra Andreidesa stalo orgánom župného sekretariátu HSLS s ambíciou stať sa celožupným oficiálnym týždenníkom strany. V rokoch 1939 – 1945 teda v regióne absentovalo širšie spektrum regionálnych periodík, čiastočne s výnimkou povstaleckej tlače (9 titulov), čo je zrejmy rozdiel oproti pomerom v 1. Československej republike (ČSR).

V decembrových číslach *Pohronského hlásnika* inzerovali reklamu nasledujúci živnostníci a firmy:⁴ Eugen Flittner (lieky a kozmetika), Nábytok Reif, Nábytok a bytové zariadenie R. Gebauer a arch. B. Lingsch, Drogéria Kazár, Z. Krušpán (kožušiny), Adalbert Rettka („*moderne a hygienicky zariadené dámske a pánske vlasenkárstvo*“), František Juřena (pánsky módný salón), Steiner a Löwy, úč. spol., Kozmetika „We – Ro“ (napr. so sloganom: „*Elegantná dáma používa prípravky MAX FACTOR HOLLYWOOD*“). Tradičné vianočné prania uverejnili – Ignác Keme (módný obchod a sklad kobercov), Rosenthal (veľkosklad obuvi), Ján Beňo (vedúci filiálky Baťa), fa Mork, kníhtlačiareň SLOVAN, Jaroslav Maleček (civilný a vojenský krajčír, Horná ul.), Bohumil Kollár (pánsky krajčír, Kapitulská ul.), Oskar Krieser (rádioprijímače, Horná ul.), Roth a Kováč (veľkoobchod s vínom a pivom), Štefan Édeš (vedúci filiálky Meinel).⁵

V *Našich novinách* publikovali reklamy svojich živností a firiem v decembri 1938 a v prvých mesiacoch roka 1939: Nábytok Reif, Kozmetika „We – Ro“ (obe firmy v oboch banskobystrických novinách), ďalej – Obchodná banka, úč. spol. v Banskej Bystrici, Ján Žabka (elektro), Alexander Žabka (výroba paplónov), Anton Chrenka (dámske kadebníctvo, Dolná 12), Kresťanská firma F. Glésl (obchod so železom, farbami a lakom, Dolná 19).⁶ Inzeráty niektorých firiem v tomto periodiku dopĺňali dobovo „aktuálne“ výzvy, napr. inzerciu firmy Glésl označenú za „kresťanskú“ redakcia doplnila poznámkou: „*Pre informáciu čitateľom: V Banskej Bystrici máme 6 obchodov so železom, z toho 4 židovské. Podporujte kresťanské podniky!*“ Kaderník A. Chrenka doplnil svoju reklamu apelom: „*Podporujte kresťansko-slovenský podnik!*“. Zjavne antisemitský charakter mala reklama známeho lekárnika a kozmetika Dr. Eugena Flittnera:

„*Kresťania, kupujte u kresťanských obchodníkov! Dokiaľ ešte dovoľíte, aby v B. Bystrici, slovenskom meste, sa rozťahovali cudzie živly?? Či sa môžete spokojne dívať na 142 židovských obchodov, ktoré proti kresťanským dosiaľ tak dobre prosperovali.*“

4 V Banskej Bystrici (r. 1932) pôsilo 1 408 živnostníkov a podnikateľov, a to v 55 živnostenských odboch a 31 druhoch obchodov. Najbohatšiu strednú vrstvu mesta tvorili židovskí obchodníci. DARU-LOVÁ, J.: Obchodníci, živnostníci, remeselníci – výkladná skriňa mesta (K problematike stredného mestského stavu v Banskej Bystrici v medzivojnovom období). In: NAGY, I., GRAUS, I. (zost.): *Minulosť a prítomnosť Banskej Bystrice II*. Banská Bystrica 2006, s. 117 – 118, 119.

5 *Pohronský hlásnik*, 24. 12. 1938, s. 6.

6 Názvy ulíc sa zmenou režimu menili. Hlavné námestie Banskej Bystrice sa počas ČSR nazývalo Masarykovo nám., počas 1. SR Nám. Andreja Hlinku, po oslobodení znova Masarykovo, potom bolo premenované na Námestie Národného povstania / SNP. Názvy Dolná a Horná ulica boli stabilné, ale Dolná ul. bola po oslobodení nazvaná podľa maršala Malinovského a Horná ulica zas Benešovou. Lazovná sa počas 1. SR nazývala Rázusovou ulicou, dnešná Skuteckého ulica Hitlerovou (predtým Súdobná, potom Masarykova, Stalinova a Obrancov mieru). Horné námestie bolo neskôr premenované na Nám. Červenej armády (dnes Nám. Š. Moyses), Dolné nám. (Hušták) je dnes nazvané podľa S. H. Vajanského.

Držte sa dôsledne hesla „Svoj k svojmu!“

V B. Bystrici máme 4 lekárne, z toho sú 2 židovské. Jednou z kresťanských je stará a na celom Slovensku známa lekárňa Dr. Eugena Flittnera⁷.

Z uvedeného je evidentné, že niektorí podnikatelia využili oficiálnu politiku eliminácie konkurencie židovských živností a firiem. Pritom aj „malý“ lokálny či regionálny záber zásahov štátnej, resp. krajinkej politiky v rámci protižidovskej kampane sa odrazil aj na poli miestnej obchodnej reklamy.

Noviny *Naše Pohronie* publikovali reklamu nepravidelne, vo väčšine čísel chýbala úplne, príp. sa uverejňovala len sporadicky, ale v časti čísel venovali reklame až 2 – 3 strany. Redakcia vyzývala potenciálnych inzerentov: „Inzerát dobré služby robí pre obchodníkov, remeselníkov a živnostníkov. Týmto chce pomáhať i Naše Pohronie“. Najskôr (1940) inzerovali nasledujúce firmy: Nábytok Reif, Karol Benyáts (velkoobchod s textilným tovarom, Nám. A. Hlinku 18), Eugen Flittner, Lubomír Škrovina („Železo – rádio – elektromateriál – stály sklad syenitu“), Štefan Ťažký (civilný a vojenský krajčír, budova Stredoslovenskej banky), YMCA v Banskej Bystrici (hotelové a reštauračné služby), Ústredné učiteľské kníhkupectvo (i školské a kancelárske potreby), Karol Líška (zubný technik, Horná ul.), Július Nemeš (šijacie stroje Minerva).

Vianočné reklamy roku 1940⁸ uverejnili okrem už uvedených: Jozef Louda (cukráreň, Národná ul. a Horná strieborná), Mojmír Odstrčil (cukráreň, Dolná ul.), Artur Gerger (obchod s lahôdkami, Národná ul.), Drozen (uhlie – koks), A. Martinovich (výroba nábytku, umelecké stolárstvo), Michal Hamáni (nábytok, stolárstvo, výroba lyží, Dolná strieborná), Správa Ústavu pre sociálnu a kultúrnu starostlivosť (ÚSAK) v Banskej Bystrici (bývalá YMCA), Grand hotel Národný dom a Šport hotel Donovaly, Ján Jablonka („ľudová reštaurácia“, Na Potôčku), Jozef Žabka a Mork a spol. (obchod s miešaným tovarom), Ján Ferjenčík (sklad odevu, Horná ul.), SLOVENKA, s. r. o., predajňa, Július Hanuška (odevná služba), Pavol Hruz (civilné a vojenské módné krajčírstvo, Hitlerova ul.), „Ba – Ča“ / Bartko a Čáni (dámska a pánska móda, Horná 3 – 5), Alexander Žabka („obchod na jemnú bielizeň, výroba páperových a vlnených paplónov“), Štefan Múltzky (remenár, sedlár, brašnár, Horná ul.), Ladislav Wágner (dámske a pánske kaderníctvo), Ján Žabka (rádio – gramo – elektro), B. Renner (zlatník, Dolná ul.), Stredoslovenské elektrárne, úč. spol., Slovenská banka, filiálka Banská Bystrica („... obslúži Vás čo najkultantnejšie. Obráťte sa s dôverou na ňu!“), V. Pártoš, nást. „KRYSTLA“ / Hamada a spol. (sklo, porcelán, rámovanie, brúsenie skla, výroba zrkadiel, lustre, žiarovky, ANTIKORO jedálne príbory), Gabriel Jurásek (hudobniny, pianá Förster...).

Medzi najviac propagované reklamy patrili inzercie Eugena Flittnera najmä na (údajne omladzujúci) JUNO krém, Togal (prípravok proti bolesti) a KOSINOL: „Kosodrevinové prsné cukríky pre ich výborný účinok veľmi radi užívajú pri chrípke, kašli a prechladnutí. Užitím 3 – 4 kúskov niekoľkokrát denne čistia hlas; kašeľ a chrípka prestanú úplne.“⁹

Charakteristickou súčasťou reklamnej inzercie v rokoch 1940 – 1941 sa stal cieľený seriál článkov a obrázkových reklám na zavádzanie elektriny do domácností a hospo-

7 *Naše noviny*, 6. 1. 1939, s. 4.

8 *Naše Pohronie*, 6. 12. 1940, s. 4.

9 Tamže.

dárstiev Mestskej elektrárne v Banskej Bystrici. Napr. „... Do gazdovstva patrí elektrická močovková pumpa a elektrický nakladač hnoja. Ušetri sa tým čas a sila, ktorú možno inde využiť. Týmto je o rentabilitu elektrického prúdu postarané. Elektrický motor je dnes v gazdovstve nepostrádateľný. Zrýchli a uľahčí všetky potrebné práce na dvore a doma...“
 Ďalej: „Tiež domácnosť musí byť obohatená elektrickými prístrojami, keď má byť vedená účelne a keď sa chce gazdiná oslobodiť, aby mohla pomôcť v gazdovských prácach, pri ktorých je veľmi potrebnou. Elektrické hladidlo, pračka, kuchynský motorček, vysávače prachu, elektrické hrnce alebo elektrické sporáky, toto všetko nepatrí do mestských domácností. Omnoho účelnejšie a rentabilnejšie to bude v domácnosti roľníckej. Tiež o ostatné zariadenie načim sa postarať. Riadne elektrické svetlo je veľmi potrebné, aj keď sa miestnosti málo používajú. Ďalej je vždy potrebná teplá voda, ktorú zohrievame elektrinou veľmi výkonne a lacno...“ – s dodatkom: „Všetky prístroje ako hladidlá, variče, vysávače prachu, kávovary, čajovary, piecky a motory výhodne Vám dodá...“

V nasledujúcich číslach Mestská elektrárňeň pokračovala v propagácii zavádzania elektriny a elektrických prístrojov. K ponukám patrili napr. „opekáč chleba“ (hriankovač) – s popisom prístroja a jeho efektivity,¹⁰ elektrický vankúš, ohrievač, leštič parkiet „Protos“, príp. „rady ako účelne gazdovať“. Výhody ponúkanej energie „reklamátor“ Mestskej elektrárne formuloval nasledovne:

„...Elektrina je **najbezpečnejšia**, niet tu nijakého ohňa, nijakej iskry.

Elektrina je **najpohodlnejšia**. Odpadá obstarávanie a dovážanie pohonných hmôt; uhlia, vody, nafty atď.

Elektrina je **naša**, vyrobená v našich elektrárňach, z nášho uhlia a z našej vody.

Elektrina je **najlacnejšia**. Elektrický motor pracuje najrovnomernejšie, a preto vymláti viac obilia, ako skúsenosti pri porovnaní s inými pohonmi potvrdzujú.

Elektrina je nielen najcennejším, ale i najnenáročnejším pomocníkom pracujúceho ľudstva...

...**Elektrizujeme Slovensko...**¹¹

Mestská elektrárňeň pokračovala v nasledujúcich mesiacoch ďalším propagovaním výhod elektriny v každodennom živote mestského obyvateľstva i roľníkov z okolia. Tematický záber pomerne rozsiahlych textov obsahoval buď dôraz na potreby domácností („Elektrina varí čisto, pohodlne a lacno!“),¹² na potreby prevádzok živnostníkov (napr. holičstiev, kaderníctiev), alebo roľníckych hospodárstiev. Autor(i) textov sa venovali viac-menej podrobnejšiemu opisu ponúkaných prístrojov, ich používaniu, výhodám atď., niekedy s ilustráciou, nákrešom. Napr. v úvode reklamy na chladničky bola zmienka o tom, že na Západe ide už o samozrejmu súčasť výbavy bytu, že v USA má chladničku každá tretia domácnosť, v Štokholme každá štvrtá. Až potom boli výhody chladničky ďalej rozvedené. V reklamnom článku „Elektrina zavára“ bol uvedený podrobný návod na takúto konzerváciu ovocia a zeleniny. Pri texte o výbave kuchyne tvorcovia reklamy

10 „... Hrianky na elektrickom pekáči sú zdravým a chutným zákuskom k raňajkám, olovrantom, čaju atď., prídu vhod pri neočakávanej návšteve. Opečenie dvoch hriankov stojí Vás iba 2 haliere. Opekáč chleba dostanete v predajni Mestskej elektrárne za Ks 130 – 145“. *Naše Pohronie*, 14. 3. 1940, s. 4.

11 Tamže, 25. 4. 1941, s. 4.

12 Vráťane ponuky na kuchynský riad na elektrické varenie z produkcie Sandrik Dolné Hámre alebo ventilátorov („... V horúcich dňoch elektrický ventilátor uľahčí Vám prácu, spriemni odpočinok; v zime zasa posluží obchodníkom, keďže zamedzuje zamrznaniu výkladov“).

zdôraznili: „Elektrina v domácnosti má dnes nielen význam hospodársky, ale aj kultúrny a hygienický. Zlepšenie osvetlenia šetrí zrak, čo je iste hodnota v peniazoch nemerateľná, nehladiac na to, že poskytuje možnosť samovzdelania a tým zlepšenie kultúrnej úrovne obyvateľstva. K tomuto zlepšeniu prispieva i rádio, ktoré dozvalo v posledných rokoch veľkého rozmachu. Na zlepšenie bytovej hygieny prispieva nesporne aj elektrický vysávač, ktorý veľmi ekonomicky odstraňuje prach z bytu a tiež bez nebezpečenstva z otravných plynov a elektrické hladidlo bez zápachu...“¹³ resp. inde: „... čistotu, lepšiu akosť pokrmov, pohodlie, pohotovosť a hygienu získa, kto varí elektrinou“.

Reklamy banskobystrickej elektrárne sa teda netýkali len a) zavádzania elektrickej energie do domácností, hospodárstiev a prevádzok, popri tom b) ponuke a predaju elektrických prístrojov (spojených s ich úžitkovosťou, no aj s radami bezpečnosti pri práci s nimi), ale mali aj c) kultúrny či osvetovo-edukačný aspekt, to zn., že cieľavedome sledovali zlepšovanie kvality života potenciálnych zákazníkov, podporeného poradenskými službami.¹⁴ Rok 1941 bol v obchodnej reklame uverejnenej v *Našom Pohroní* jednoznačne v intenciách propagácie Mestskej elektrárne v Banskej Bystrici, o čom svedčí napokon aj vianočné pranie čitateľom periodika: „Šťastlivé elektrické Vianoce a elektrický rok 1942!“

V priebehu roka 1941 častejšie zverejnili svoje reklamy aj Gabriel Jurásek (hudobné nástroje, zn. August Förster a Petrof Hradec Králové), Ján Žabka (paplóny), Eugen Flittner (kozmetika), novovzniknutá firma Dom odbornej rádioslužby / Dipl. Ing. Karol Dillnberger (Nám. A. Hlinku 16), Auto-Škoda (Národná 6), Krystala (Nám. A. Hlinku), Sedilek a spol. – firma so zmeneným názvom z pôvodného Nábytok Reif, Atrament / Spolok pre chemickú a hutnú výrobu (Slovenská Lupča). Objavila sa aj reklama na cirkus „Sarrasani“ (v Banskej Bystrici 24. – 27. júna) s predpredajom v kníhkupectve Machold.

Tradične vianočné číslo *Nášho Pohronia* obsahovalo najviac reklám firiem (okrem vyššie uvedených): Alexander Žabka (Horná ul.), Anton Chrenka (Dolná 2), Ján Ferjenčík (odevy, Horná ul.), „Slovenka“, predajňa, „Textilka“ Brhlík, Olejček a spol. (Nám. A. Hlinku), Češík & Accipiter (galantéry a pletený tovar, Horná 7) a ich konkurencia J. Gergeľ a spol. (Dolná ul.), Jozef Bigda (Baťa, Dolná ul.), Polický – Rieter (obuv, sídlo v Bratislave, Sedlárska 7), Štefan Mulitzky (brašnárstvo, Dolná ul.), Ján Krumlovský (šport – foto – hračky, Národná ul.), Nábytok arch. L. Rosenauer (Dolná 19), Bratia Klimó (miešaný tovar, Nám. A. Hlinku), Slovenská hotelová úč. spol. „Národný dom“, Hotel – kaviareň – reštaurácia WAGNER, Jozef Louda (cukrárne, Horná strieborná, Národná ul.) a jeho konkurent Ladislav Babiak (Horná ul., Nám. A. Hlinku), Albert Puffler (delikatesy, Národná ul.), Reštaurácia „Demeter“ – nájomca Tibor Gajdoš (Dolná ul.), Štefan Varga (údenárstvo, Horná ul.), Bratia Lánik (mäsiarstvo a údenárstvo), Bukový a spol. (veľkoobchod s múkou, miešaným a koloniálnym tovarom, Horná 6), Plzenský Prazdroj Štefan Terlanda (predtým Roth a Kováč, zal. 1903), Pivovar a sladovní Ján Beňuš a spol., Ján Bojsa (trafika), Viktor Palkovič (predaj novín, Nám. A.

13 *Naše Pohronie*, 12. 9. 1941, s. 3.

14 Napr.: „Príďte, poradíme Vám, ako treba účelne v domácnosti gazdovať, svietiť, variť, prať, hladiť, riadiť, kúriť, vetrať, zkrátka ako si možno za lacný peniaz spríjemniť domácnosť a zlepšiť životné podmienky“. Tamže, 2. 1. 1942, s. 3.

Hlinku), Glésl, Dovčiak a spol. (železiarstvo, predtým Fried), Jožo Stračina a Paľo Styk (malíarstvo – natieračstvo), J. Eisemann (hudobný salón, Nám. A. Hlinku), Roľnícka vzájomná pokladnica, Sklárske a výrobné družstvo a predajňa Zlatno, Antimonové banké a hutné závody, úč. spol. v Banskej Bystrici.

Začiatkom roka 1942 zverejnil Dom odbornej rádioslužby reklamu na „ľudové rádiá TELEFUNKEN“, generálne zastúpenie Dillnberger & Selecký. Veľký priestor svojej reklame venovali Železiarne Podbrezová, úč. spol.: „*oceliarne, valcovne železa, plechov a kujnoželezných rúr v Podbrezovej; mostáreň – svarovňa – konštrukčné dielne na Piesku; smaltovňa – slieváreň šedej liatiny v Hronci; elektrozávod v Banskej Bystrici dodávajú oceľ tyčovú, tvarovú i pérovú, hrubé plechy, oceloliatinu, kujnoželezné rúry, ocelové fľaše, sudy, stožiare mrežové i z bezošvých rúr, ocelové konštrukcie, výrobky, kyslík, odliatky zo šedej liatiny, belasú skalicu*“.

Nasledovali reklamy ďalších živnostníkov a podnikateľov, zväčša už uvedených. Medzi nových inzerentov patrili: „*Prvotriedny holičský a kadernícky salón Deža Trauera*“ (Nám. A. Hlinku), „*FATRA*“, slovenská ovocná úč. spol. s ponukou ovocných sirupov, likérov a vín, Ján Fillo (farby – laky, Dolná 6), Július Hanuška („*odevná služba*“, Dolná ul.), Nástupca Ludovíta Hronca – továreň na náhrobné pomníky, Vojtech Lacko a spol. („*podnik na železný a kovový priemysel*“, predtým Bratia Mayer, Radvanská 40 – 42),¹⁵ Stredoslovenské elektrárne, úč. spol. v Banskej Bystrici (ústredné riaditeľstvo na Rázusovej ul., okresné správy v Banskej Štiavnici, Brezne, Hnúšti a Zvolene). Inzerovali aj kiná – Kino Hlinkovej gardy (predtým BIO pod Urpínom) a Kino Hron, ale i dvaja lekári: MUDr. Miloš Božek (pediater, Rázusova ul.) a MUDr. Štefan Homola (Nábrežie HG 3).

V tomto období sa v mnohých prípadoch podnikalo v tieni arizácie, o čom vypovedajú aj niektoré publikované reklamy cez zmenené názvy firiem. Na margo arizácie redakcia *Nášho Pohronia* uverejnila úvahu, ktorú neuvedený autor posunul do polohy akejsi apológie: „*Arizátor nijak nesadol do hotového, ale prevzal veľmi ťažkú zodpovednosť, aby podnik za normálnych pokojných čias zavedený a prosperujúci, za dnešných ťažkých čias nielen udržal a zveládil, ale aby ho rozšíril, zdokonalil a z podniku – strachom arizovania zhumplovaného – urobil solídny podnik našského razenia*.“¹⁶ Arizátori židovských živností či podnikov v reklamnej inzercii uvádzali aj mená pôvodných majiteľov, nepochybne kvôli obchodnej tradícii a „zavedeným“ zákazníkom. Mnohé živnosti židovských majiteľov sa stratili zo sveta podnikania úplne.

Reklamy na stránkach *Nášho Pohronia* publikovala len časť možných inzerentov, ako o tom vypovedá aj prehľad obchodov a priemyselných podnikov v Banskej Bystrici – stav na začiatku júna 1942.¹⁷ Obchodu s drevom sa v Banskej Bystrici venovalo 15 firiem, z nich najdôležitejšie boli – Zjednotený hôrny priemysel, úč. spol., Industria, úč. spol., Pohronské drevárske družstvo, Drevoobchodná a drevopriemyselná spoločnosť, Ludovít Karaman a syn, Bratia Strenitzer, Berger Szüsz, Vendelín Brtko a spol., Ján

15 Firma „doporučovala“ svoje výrobky: drevopriemyselné stroje, stroje pre stavebný priemysel, stroje podľa zvláštnej objednávky, železné a kovové výrobky, generátory pre drevo a uhlie, lokomotívy pre poľnú dráhu, vlečné vozy, vyklápače pre vozy, vyvíjače acetylenového plynu, kompletný autoservis.

16 *Naše Pohronie*, 30. 1. 1942, s. 3.

17 Tamže, 19. 6. 1942, s. 3.

Belha. Výrobou a predajom nábytku sa zaoberali 3 firmy (Sedilek predtým Reif, Gebauer a Lingsch, Rosenauer), stolárstvom 4 živnosti, remenárstvom 3, garbiarstvom 2, obchodom s galantérnym tovarom 4, s konfekciou obchodovalo 5 firiem (filiálka firmy Nehera, „Ruža“, Syn Pavla Weisza, Július Hanuška). Na obchod s miešaným tovarom sa zameralo 34 obchodov,¹⁸ z nich 3 boli veľkoobchody – Bratia Klimovci, Imrich Bukový a Göndör/Gender a spol. (zal. 1886). Ďalej v Banskej Bystrici vyvíjali obchodné aktivity 4 lahôdkárske obchody, 6 obchodov s farbami a lakmi (Ladislav Kollár, Ludovít Bayer, Ondrej Kysel, Ján Fillo...), 1 obchod s minerálnymi olejmi (Taubinger a Mistrík), 1 s optickými predmetmi, 8 predajní mlieka a mliečnych výrobkov, 4 obchody s papierom a školskými potrebami (z nich najmä Ústredné učiteľské knihkupectvo a nakladateľstvo), 3 obchody s hudobnými nástrojmi, 4 klenotníctva, 4 železiarstva (Glésl a Dovčiak, V. J. Salner, Karol Ďurjak, Samuel Koróny), viacero reštaurácií atď.

Medzi najčastejšie stratégie reklám patrilo jednoduché informatívne oznámenie firmy a jej produktov, niekedy s variantom propagácie cez konkrétny výrobok či tradičnú značku, zvyčajne vždy s dôrazom na kvalitu tovaru či obsluhy, príp. „výhodnej“ ceny. K typickým floskulám patrila aj „spoľahlivosť“ firmy. Zriedkavejšie sa objavila metóda tzv. akcie v súvislosti napr. so začiatkom predaja na splátky alebo motiváciou cez možnú výhru. Takúto formu propagácie využil L. Škrovina (Horná 11): „*Dňom 11. mája znovu zahajujeme predaj rádioprijímačov na splátky. - Využite túto dnes jedinečnú príležitosť a navštívte nás! - Nezaväzme Vám predvedieme kvalitné rádioprijímače už od Ks 1.125,-*“. Iný príklad predstavuje nasledujúca forma reklamy: „*Aj vy môžete vyhrať v akcii 100.000. poslucháča, ak si kúpite prijímač od firmy RADIUS v Banskej Bystrici. Telegram: Našich zákazníkov – výhercov zvlášť odmeníme. Stop. Sledujte akciu stotisíceho poslucháča. Stop. Radius*“¹⁹ – s veršotepeckým dôvetkom: „*Prijímač od odborníka /je už samo istá výhra./ Odborník chce nielen predať, /vie poradiť, - záruku dať! /Rádiová je len jedna/ špeciálna veľká firma: /Rádiodom RADIUS/ najlepšij je a tým šlus.*“²⁰

K obnoveniu regionálnej tlače došlo po oslobodení Banskej Bystrice. Denník *Vatra* (orgán Národného frontu) vydával od 19. apríla 1945 do 4. augusta 1946 Okresný národný výbor v Banskej Bystrici. Prvý ročník dosiahol 196 čísel, druhý 89. Zodpovednými redaktormi boli (v chronologickom poradí): Alexander Matuška, Andrej Plávka, Alexander Križka a Mikuláš Šurina. Na stránkach týchto novín sa dobre odrazila vtedajšia politicko-spoločenská situácia s postupne čoraz výraznejšie silnejúcim vplyvom komunistickej strany, t. j. tzv. pokrokových síl.

Prvé čísla *Vatry* neobsahovali žiadne reklamy, ale len uvedenie maximálnych trhových cien, ktoré určil národný výbor, a niekoľko jednoduchých oznamov lekárov o začatí praxe.²¹ Prvé reklamy firiem sa objavili až v 11. čísle (1. 5. 1945). Išlo o Mestskú sporiteľňu, Učiteľské knihkupectvo, pivovar Jána Beňuša, kníhtlačiareň „Grafia“ (pôvodne Machold, Horná 18), Slovenské elektrárne – oblastné riaditeľstvo v Banskej Bys-

18 Napr. Jozef Drobka, Jozef Drozen, Juraj Gáál, Ján Kollár, Ondrej Krnác a spol., Július Machay, Štefan Murgaš, Rudolf Seidner, König a Serváček, A. Zátroch, Ján Vančo, Juraj Slobodník.

19 *Naše Pohronie*, 13. 3. 1942, s. 4.

20 Tamže, 22. 5. 1942, s. 5.

21 MUDr. Erna Petrovská (Kuzmányho ul.), MUDr. J. A. Schick (Národná 5), MUDr. Ladislav Szántó (Horné nám. 4).

trici, firmy BA-ČA, Češík a Accipiter. Redakcia *Vatry* nevenovala reklamám priestor v každom čísle, ale približne len v každom piatom-šiestom, avšak na 3 až 4 stranách. Vo väčšej miere sa začali objavovať aj reklamy firiem z iných miest a regiónov: Filakovské priemyselné závody, úč. spol. (nákup – predaj dreva), Tatra – poisťovacia úč. spol. v Bratislave, HERMES / A. M. Freistadtová (počítacie a písacie stroje, Bratislava, Ventúrska 15), Auto-Škoda, akciová spol. pre automobilový priemysel, Závody Ringhoffer – Tatra, úč. spol., Praha – Smíchov (automobily, a chladiace zariadenia pre obchod, priemysel a domácnosť) / výhradné zastúpenie pre stredné Slovensko Dezider Gašek (Rudlovská cesta 1) – plus firmy z blízkeho Zvolena: S. Figusch a synovia (stavebné práce – nábytok – čalúnnictvo), Andrej Filadelfi (obchod s miešaným tovarom), Bratia Linder (rádiotechnika).

Medzi miestnych inzerentov sa postupne zaradili: Industria, úč. spol. pre produkciu dreva (predtým Ludovít Späth), Zjednotený hôrny priemysel, úč. spol., Drevoexport / Driensky a Luby (Horná 39), Tatranská drevopriemyselná / Bobula a spol., Vendelín Brtko (parná píla Radvaň), Viliam Reif (nábytkové stolárstvo, Malinovského 36), LANA (továreň na vatelín a žinenky), Roľnícka vzájomná pokladnica – svojpomocný družstevný peňažný ústav, Živnostenský úverový ústav, Zväz hospodárskych družstiev, expozitúra Banská Bystrica (s ponukou zemiakov bez lístkov), Jozef Párička a spol., úč. spol. (ústredné kúrenie, vodovody, kanalizácie, železné konštrukcie, elektrické inštalácie), Harmanecká továreň na papier, úč. spol., BYSTRICA, úč. spol. (továreň na likéry a rum),²² Bohumil Zahradníček („*mechanika – vulkanizácia – zastupiteľstvo JAWA*“, Robotnícka 5), Slovenskoľupčianska VÁPENKA / Jindrich Houška, Ján Furdík a synovia (továreň na súkna a prikrývky, zal. 1906),²³ Pavel Ruttkay a syn (súkenka), AUTOCENTRA Ing. Milan Seberíni (strojáreň a autoopravovňa, Kráľová), Ján Onofrej (brašnárstvo, Dolná 21), Štefan Štubňa (obchod s kožou, Kapitulská ul.), Pavol Roháč (strojné, nábytkové a stavebné stolárstvo a strojná debnáreň, Benešova 58), Ján Mikuláš (veľkovýroba a sklad nábytku, Radvaň, Hradská 23), Radio Selecký, Rusko a Krakovský (rádioobchod, Benešova 39), Ján Veljačík (strojné stolárstvo), Ján Trník (obchod s mieš. a kol. tovarom, Benešova 6), Mojmír Odstrčil („*pečivo – zákusky – zmrzlina – bonbóny*“, Dolná 20), Daniel Klimo (vináreň a hostinec „6“), König a Serváček (obchod s mieš. tovarom a lahôdkami, Benešova 84), Štefan Futák (obchod s rôznym tovarom, liehoviny, Mestský park), Jakša a spol. / podnik pod národnou správou (čistiareň a farbiareň, Benešova 52), Matej Sršeň (kaderníctvo, Benešova 28).

Po prvýkrát od roku 1938 sa v júni – júli objavili aj reklamy na rekreáciu, zábavu a oddych, a to Jód-brómových kúpeľov Číž, Kúpeľov Sliach (i s ponukou hotela Palace a jeho víkendových tanečných zábav), v septembri ponuky Tanečnej školy Imricha Dulleckého. Za určitú zaujímavosť považujeme reklamy grafologičky Františky Kalinovej (Na Potôčku 8), puškára Jozefa Laknera z Rimavskej Soboty a Ludovíta Grígera, mlynára z Kostiviarskej.

22 Firma opakovane zverejnila aj zaujímavý oznam: „*Po odboji stratilo sa nám väčšie množstvo sudov značky Bystrica, úč. spol., alebo St & L úč. spol. Tieto sudy sú údajne roztrúsené po dedinách. Kto nás uvedie na stopu sudov, bude primerane odmenený.*“

23 „*Vyrába hune, čisto vlnené prikrývky, súkna na športové obleky atd.*“

Reklamu si zaplatili mnohí z tých, ktorí inzerovali aj počas 1. Slovenskej republiky ako Tatra banka / fliálka v Banskej Bystrici, líkérka PERLA, Podnikateľské družstvo STAVBA, Spolok pre chemickú a hutnú výrobu v Slovenskej Lupči,²⁴ Hotel „Národný dom“, KRYSTALA / Hamada predtým Pártoš, BIO pod Urpínom, Ján Kollár, Ladislav Kollár, Karol Beniač, Ján Filo, pohrebničníctvo Hanuška, Pavel Renner a syn, Brhlík a Olejček, Jozef Sedilek – predtým Reif, Glésl a Dovčiak, Ján Krumlovský, Bratia Klimovci, Bratia Strenitzer, Karol Koubek (výkup všetkých koží), Samuel Korony, Koloman Slávik, Július Machay, Anton Chrenka, L. Bayer, F. Machold, V. J. Salner, M. Netopil, K. Wagner a syn, L. Škrovina atď. Reklamné inzercie v miestnej tlači vyznačili hlavné „tepny“ živností v meste. Najvýznamnejšiu os obchodnej činnosti predstavovali: Dolné nám. – Dolná ul. – Hlavné námestie – Horné nám. – Horná ul. a na ňu napojené ulice: Lazovná, Kapitulská, Národná a dnešná Skuteckého.

Najväčší počet inzerentov reklám v rokoch 1939 – 1945 spomedzi miestnych živnostníkov, podnikateľov, obchodníkov, remeselníkov, firiem zverejnil svoje ponuky práve na stránkach *Vatry* po oslobodení. Konštatujeme však, že na rozdiel od reklám v mezivojnovom období boli reklamy v uvedenom období výrazne skromnejšie (kvantitatívne i kvalitatívne) – tak v obsahu, reklamných technikách, ako aj z výtvarnej stránky. História reklamy v Banskej Bystrici zaznamenala „veľké dejiny“ Slovenska v tomto zložitom období: nástup antisemitizmu a perzekúcie židovských spoluobčanov, arizáciu a „zmiznutie“ pôvodných majiteľov podnikov zo spoločenského a hospodárskeho života, hospodársky vývoj v samostatnom slovenskom štáte, sociografický profil menšieho mesta (s počtom obyvateľov nad 10 tisíc)²⁵ s jeho maloobchodnou štruktúrou (vrátane personálnej) a súdobým zložením spotrebného tovaru, realitu obnovy (s návratom niektorých židovských podnikateľov) i celkovú situáciu po oslobodení v obnovej ČSR.

24 Podľa reklamného textu firma vyrábala a dodávala: „kancelárske a školské atramenty, kancelárske lepidlo, klovatínu, pečiatkové farby, cyklostyl. farbu, tuše, podtlačové farby, signovacie farby, hektograf. hmotu, tlačiar. farby, bronz. farby, striebrenku „Venuša“, bronz. olej, hliníkovú farbu (na stenu), skelné prášky, ocelové cetky atď.“.

25 V roku 1919 mala Banská Bystrica 10 734 obyvateľov a v roku 1940 13 045.

Armáda, žandárstvo a Hlinkova garda

Život slovenských vojakov na východnom fronte

Pavel Mičianik

Pôsobenie na východnom fronte v rokoch 1941 – 1944 bolo pre slovenských vojakov po každej stránke veľkou zaťažkavacou skúškou. Vojna znamenala pre vojakov predovšetkým ťažký psychický a fyzický nápor. Neustála blízkosť smrti takmer na každom z nich zanechala stopy. Človek vo vojne celkom inak vnímal svoj dovtedajší život a inak sa pozeral aj na svoje bezprostredné okolie. Vojaci mali dosť času na premýšľanie o sebe, svojich blízkych i o celkovej situácii. Priame bojové akcie totiž pohltili ani nie polovicu času frontových vojakov. V útvaroch, ktoré neboli v prvej línii, ale bojovali proti partizánom, to bolo ešte menej. Slovenských vojakov nasadzovali priamo na fronte i v zázemí proti partizánom. Do frontových bojov sa zapojila v lete 1941 najskôr Rýchla skupina posilnená na Rýchlu brigádu, od septembra 1941 do marca 1943 Rýchla divízia (RD) a napokon v októbri 1943 až marci 1944 ako 1. pešia divízia. Proti partizánom bojovala v rokoch 1941 – 1943 *Zaistovacia divízia* premenovaná v lete 1943 na 2. pešiu divíziu. Nie je jednoduché urobiť sondu do každodenného života vojakov pôsobiacich v rozdielnom čase v rozdielnych podmienkach a na odlišných územiach bývalého Sovietskeho zväzu. Bojovali síce na jednom bojisku, avšak rozmery tohto bojiska boli obrovské a vyznačovali sa množstvom terénnych a klimatických odlišností, vrátane extrémov každého druhu. V hrubých črtách však možno aspoň naznačiť, čo mali spoločné vojaci útvarov nasadených priamo na fronte a v tyle bojujúcich vojsk, a v čom boli zasa rozdiely v ich každodennom živote mimo priamych bojových akcií.

Vojakov nasadených na fronte najviac trápili neustále nálety sovietskeho letectva, ktoré malo na juhu východného frontu vzdušnú prevahu prakticky od začiatku sovietsko-nemeckej vojny. Takmer každodenné bombardovanie malo na vojakov predovšetkým psychologický efekt. Pozície Rýchlej divízie na rieke Mius boli vystavené obzvlášť silným náletom v máji až júli 1942. Niektoré dediny a pozície niekedy bombardovali štyri i viackrát za deň!¹ Sovietske letectvo tiež často vykonávalo nočné nálety. Jeden z nich z bezpečnej vzdialenosti pozoroval vojenský lekár por. zdrav. MUDr. Ondrej Sitár: „*Vonku je mesačná noc a veľmi rušno. Ruské lietadlá ožily jak nočné motýle. Z každej strany nejaké hučí a vzduch križujú reflektory z Uspenskej stanice. Tá mala od včera*

1 Archív autora. KOČIŠ, J.: *Vojnový denník*. 25. IV. 1942 – 30. VII. 42.

niekoľko náletov Ťažké dunenie je zprevádzané zábleskami výbuchov bomb a rachotom protiletadlovej palby. protiletadlové guľomety vysielajú celý ohňostroj ohnivých lúčov. Snáď by to bolo aj romantické, keby to nebolo súčasne tak strašné, že sa pri tom ničia ľudské životy.“² Sovietskymi náletmi netrpeli len slovenskí vojaci, ale aj miestni obyvatelia. Túto tragédiu si uvedomoval najmä ďalší vojenský lekár por. zdrav. MUDr. Karol Virsík: „Už to ide každému na nervy. Nik z nás nie je románovým hrdinom. Pri každom zahvízdaní letiacej bomby letíme bleskovo k zemi. Vojaci to vedia. Zase si to najviac odnesú civilisti. Ich život poznačili ohlušujúce explózie bômb oveľa viac ako tie naše. Chalupy horia. Ranený dobytok reve. Frontovú apokalypsu dotvára srdcervúci nárek obyvateľov, ktorých každú chvíľu zabíjajú ich vlastní bratia, synovia a vnuci. Tento hrozný obraz vojnového besnenia sa mi nikdy nevytratí z pamäti.“³

Život na fronte bol iný ako v zázemí, kde vojakov nesušovala neustála delostrelecká palba a letecké bombardovanie, no na druhej strane čelili neustálym partizánskym prepadom na tých najmenej očakávaných miestach v každom čase. Pre týchto vojakov sa stali takmer každodennou súčasťou vyčerpávajúce pochody v ťažkom teréne počas protipartizánskych akcií. Vyčerpávajúcimi pešími pochodmi sa začala vojna proti Sovietskemu zväzu pre väčšinu nasadených slovenských vojakov ešte v lete 1941. Obidve divízie i ďalšie útvary Armádej skupiny prvé týždne vojny prakticky len pochodovali za rýchlo postupujúcimi nemeckými vojskami. Namáhavé pochody v letných horúčavách rýchlo vyčerpali vojakov i kone.⁴ Dlhé letné pešie pochody si v lete 1942 zopakovali počas nemeckej ofenzívy vojaci peš. pluku 20 Rýchlej divízie pochodujúci peši. Útrapy pochodu znašal spolu s vojakmi i plukovník lekár por. MUDr. Virsík: „Všetci sme na smrť unavení, spotení a špinaví. Mám pocit, že už ani nie sme ľudia. V tropickej horúčave a v prachu, ktorý preniká všade, nás ženú vpred ako nejaký dobytok. Keby sme nemali kone, tak by nás hnali ešte viac, lebo na vojaka neberie ohľad nik, vojak je len človek, preto musí vydržať viac ako kôň. Kôň je z hladiska velenia dôležitejší, preto o rýchlosti a dĺžke našich presunov nerozhodovali zelené dôstojnícke mozgy na štábe, ale kone so svojimi veľkými hlavami... Kvôli koňom oddychujeme celý deň. Aj v chládku je vyše tridsať stupňov. Na slnku ortuť teplomera vyskočí až na päťdesiat stupňov. Enormne sa potíme. S vypätím všetkých síl riešime problémy s dodávkami vody.“⁵

Ešte horšie však boli pešie presuny v zime. Takýto pochod zažili vo februári 1942 príslušníci del. pluku 31, ktorý bol na žiadosť jeho veliteľa odňatý Zaisťovacej divízii (ZD) a nasadený na fronte. Pluk vyrazil po trase Žitomír – Korostyšev – Kočerovo – Kyjev. Keďže železničná sieť v tyle nemeckej armády ešte nebola celkom obnovená, musel vykonať celý presun po vlastnej osi. Pochodové etapy boli krátke s častými odpočinkami, aby sa čo najviac šetrili muži, kone i materiál. Pochod sa vždy začínal ráno, aby nové ubytovacie miesta dosiahli najneskôr o 15.30 hod. Pred pochodom vojaci dostávali spolu s raňajkami i desiatu, obed a večeru dostávali po príchode do ubytova-

2 Archív autora. SITÁR, O.: *Rusko – Východný front II*. Sobota, 16. mája.

3 VIRSÍK, K.: Frontový denník. In: *Odchádzam s Hippokratom*. Prešov 2005, strana (s.) 92.

4 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) I. V operácii BARBAROSSA*. Banská Bystrica 2007, s. 142 – 143, 151 – 155.

5 VIRSÍK, K.: Frontový denník, s. 122.

cieho miesta. Pluk bral so sebou potraviny a krmivo na 3 dni.⁶ Treskúce mrazy a zlé komunikácie spôsobili, že presun na front trval pomerne dlho. Strašnú zimu znášali veľmi ťažko nielen ľudia, ale aj kone. Koňom bolo treba v takých náročných podmienkach venovať mimoriadnu pozornosť, pretože bojaschopnosť celého pluku závisela od ich dobrého zdravotného stavu. Z tohto dôvodu musel pluk urobiť na ceste niekoľko dlhších prestávok. Napriek tomu však slabo oblečení vojaci začali cestou omrztať (objavovali sa najmä omrzliny rúk, uší a nosov). Len za jeden deň presunu omrzlo 30 vojakov!⁷ Útrapy presunu v krutej zime, keď teploty klesali na -40°C , boli hrozné. Vojakom sa natrvalo vryli do pamäti. Jedným z nich bol aj príslušník 2/31 batérie stk. Andrej Škvarek: „Bežné mrazy vtedy boli -38 až -42° (...) V týchto mrazoch, ak sa vojak porozopínal a išiel sa napríklad vymocíť, tak za chvíľu mu odmrzli prsty. Takže na stranu sme mohli ísť len ráno, keď sme vychádzali z izby. V takýchto mrazoch sa život úplne zastavoval, no my sme museli robiť tieto pochody, denne 25 aj 30 km. Peši samozrejme, lebo keby sme si boli na voz sadli, je koniec, primrznete na mieste. Každý musel mať na hlave kuklu a v nej len takú štrbinu pre oči. A potom ten sneh oslepoval (...) Stovky kilometrov nič iné len biele, už nás z toho oči boleli, slzili sme.“⁸

Podobné útrapy prežili o rok neskôr počas ústupu z Kaukazu aj vojaci RD. Nočný ústup od rieky Psekups prežil na vlastnej koži des. Pavel Repiský: „Do nôh mi išli krčce za každým krokom. Boli sme plne nabalení. Išli sme na jeden kopec, kde bol pluk. Sohrial som sa veľmi idúc som postúpil aj po vode. Tam sme stáli bolo nám veľmi zima. Začal sa pochod tma a mráz nám sťažovali cestu. Potácali sme sa hodne. Niektorí chlapci i poodpadovali, čo nevládali ísť. Bol ústup, za nami už nik. Stalo sa, že si polámal jeden i nohu. Cesta horou 28 km a to po hrebeni. O 24 hod. sme prišli k autom. Celkove sa dvaja nevrátili, ostali nezvestní. O 1 hod. nasadáme, je nám veľmi zima, boli sme mokří. Všetko nám zmrzlo. Viezli sme sa do svitu až na prechod cez Psekups. Potom ešte 12 km do Chabano-cháji. Kde bol zaslúžený odpočinok.“⁹ Ani dlhé presuny motorovými vozidlami však neboli na území bývalého Sovietskeho zväzu bez ťažkostí. Vojaci RD sa o tom presvedčili už na jeseň 1941. Sovietske cesty sa vôbec nedali porovnať s európskymi. Po dlhotrvajúcich dažďoch sa menili na more bahna, ktoré prakticky znemožňovalo pohyb kolosových vozidiel.¹⁰ Toto príslušníci RD zažili aj počas ústupu z Kaukazu a vojaci 1. pešej divízie (1. PD) počas ústupu k Nikolajevu v zime 1943/44. Muži museli často vlastnými rukami tlačiť autá z hlbokého mazlavého blata. Na vlastnej koži to v januári 1944 zažil spojár štábu 1. PD des. Jozef Murčo: „Cesta je špatná, po kolená blata, často musíme tlačiť. O 13.00 hod sme v Nikolajeve. Čakáme ešte na ostatné auta, ktoré cestou nám zapadly do blata. Asi o 16.00 hod. si ideme hľadať ubytovanie. Našiel som si dosť slušný byt a po dlhom čase som sa zas vyspal na opravdivej pohovke.“¹¹ Utrpením však bol aj

6 Vojenský historický archív Bratislava (VHA), fond (f.) Ministerstvo národnej obrany (MNO) tajné (taj.), škatuľa (šk.) 16, 1942, Del. pl. 31, Čís. 103/Taj.1942, SV. 1. februára 1942.

7 Súkromný archív PhDr. Martina Lacka, PhD. *Rozhovor s Tomášom Dobrovodským*, s. 2.

8 Andrej Škvarek spomína na východný front. In: *Kultúra*, ročník (roč.) 6, 2003, číslo (č.) 17, s. 14.

9 Archív autora. REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*. s. 52 – 53.

10 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v tažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) I.*, s. 197 – 198, 215 – 218, 223.

11 Archív autora. MURČO, J.: *Vojenský denník SP-II*. 25. jan.

presun autom v letnej horúčave, pretože autá vírili za sebou obrovské mračná jemného prachu. Počas ofenzívy na Kaukaz v lete 1942 to na vlastnej koži zažil por. MUDr. Sitár: „Včera sme stáli na ceste celých deväť hodín v úžasnom prachu, ktorý robili vedľa nás prechádzajúce kolóny a k tomu vyše 50° tepla. Ešte som sa tolko nepotil.“¹² Už samotný presun po obrovských priestoroch Ukrajiny, Bieloruska a Ruska bol teda pre Slovákov (ale aj pre ostatných Európanov) fyzicky i psychicky náročný.

Každodenný život vojakov, to neboli len boje, bombardovanie, prepady, pochody a presuny. Dôležité pre morálku i zdravie vojakov na fronte bolo ubytovanie. Všade, kde to bolo možné, sa velenie snažilo zaviesť kasárenský spôsob života.¹³ Predovšetkým na fronte, ale ani v odľahlých oblastiach zázemia to nebolo možné. Vojaci boli ubytovaní v bunkroch alebo domoch civilných obyvateľov mimo stáleho dohľadu a kontroly veliteľov. Ich zásobovanie a životné podmienky boli v takýchto prípadoch neraz veľmi zložité. Príkladom je *Smiešaný priezvedný oddiel* (SPO) a peší pluk 101 Zaistovacej divízie v Pinských močiaroch na juhu Bieloruska v druhej polovici roku 1942. Ubytovanie SPO „bolo rozťahané“, pričom „dôstojníci bývali osobitne v meste a nemali priamy vliv na mužstvo, ubytované za mestom“.¹⁴ Peší pluk 101 mal „ubytovacie a zásobovacie možnosti v celej oblasti najhoršie“, čo spôsobovalo „väčšie ťažkosti v ubytovaní a stravovaní“ ako u peš. pluku 102. Vojaci boli ubytovaní v malých dedinkách v domoch miestnych obyvateľov. Terén v úseku peš. pl. 101 bol „viac zalesnený, neschodný, ťažký a močaristý – menej zdravý, skoro bez pitnej vody“. Často sa preto objavovala dyzentéria.¹⁵ Vojaci boli v takýchto podmienkach menej kontrolovateľní, čo si dobre uvedomovali. V mnohých prípadoch tak zanedbávali základné hygienické návyky, čo zapríčiňovalo šírenie infekčných chorôb. Všiam sa však neubránili ani čistotní muži ako Ludovít Michalko: „Bývali sme v jednej izbe. Tieto domy mali hlinené podlahy asi preto, že nikde nablízku neboli lesy a ak, tak len malé hájiky rôznych drevín. Inak boli dosť čisté. I my sme sa čisto držali. Ešte v Mozýri nás odvšivili, lebo pred tým sme mali vši dosť. Hovorilo sa, že voš nejde na čisté. To nie je pravda (...) Najlepšie sa chytali vtedy, keď sme si dali biele nákrčníky, všetky vyliezli do nich a nemilosrdne štípali na krku. A práve na tieto nákrčníky (biele pásky pod golierom blúz) sme ich chytali. Vhodne sa držali v blízkosti pazúch, ale najmä okolo pása, pod opaskom. Asi im tam bolo najteplejšie. A tieto miesta som mal silne začervenené. Bojovať proti nim bolo skoro zbytočné. Chytali sme ich aj tak, že sme si obliekli čisté košeľe. O nejakú hodinu sme ich zobliekli, do snehu sme zapichli tenkú paličku a košeľu sme okolo nej obtočili a zahrnuli snehom. Na túto paličku všetky vyšli, vajíčka však zostali.“¹⁶

Podobné javy sa vyskytli aj pri RD na Kaukaze. Veliteľ ubytovacieho miesta v obci Kutajskaja pplk. jazd. Ján Malár napríklad zistil, že vojaci ubytovaní v dedinkách v tyle divízie nemajú dostatočnú kontrolu a vôbec neudržiavajú čistotu: „Na niektorých

12 Archív autora. SITÁR, O.: *Rusko – Východný front III*. Veľkonočný pondelok, 9. VIII. 42 – Nedeľa.

13 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*, s. 99.

14 VHA, f. ZD, šk. 1, I/6, Vel. ZD, Č.: 50.012/Taj. Ic 1942, Tajné. SV. 5. september 1942.

15 VHA, f. MNO (taj.), šk. 16, 1942, Vel. ZD, Čís.: 50.014/Taj.vel.1942. Zpráva o prehliadke pešieho pluku 101 a 102. Tajné, SV. 22. september 1942.

16 MICHALKO, L.: Spomienky... na východný front (Zaistovacia i Rýchla divízia, júl 1941 – január 1943). In: LACKO, M. (zost.): *Denníky a spomienky vojakov z východného frontu (1941 – 1944)*. Trnava 2006, s. 166.

miestach som našiel priamo svinčik, kde namiesto lôžkov sú špinavé kutlochy s rozhádzanými a zablatenými prikrývkami, s pohodenými odevnými súčiastkami, na týchto ušpinený chlieb, plechovky od konzerv, nečisté zbrane, rôzne papiere atď. Podlaha miestnosti je plná smetí a haraburdia a nie je preto žiadon div, keď sa vyskytujú zavšivení a zasvrbení jednotlivci.“ Plk. Malár nariadil všetkým veliteľom proti takémuto lajdáctvu energicky zakročiť, kontrolovať čistotu príbytkov i jednotlivých vojakov. Navyše zakázal ubytovanie jednotlivcov v civilných domoch.¹⁷

Najhoršie ubytovacie podmienky boli prirodzene v bunkroch a zemľankách v prvej línii. Obranné postavenie RD na rieke Mius v decembri 1941 – júli 1942 tvorili bunkre zapustené do zeme a oporné body zložené z viacerých bunkrov. Lekár I/20 práporu por. zdrav. MUDr. Ondrej Sitár s pomocníkom sa nasťahovali do jedného z bunkrov, ktoré vykopal počas ústupu na jeseň 1941 sovietski vojaci: „*Je ich niekoľko v malej úzľabinke s potôčkom a krovínami vykopaných do brehu. Naš bunker je akási diera do hlinastého brehu, prednú stranu má z dosák, s maličkým okienkom a úzkymi dverami. Rozmery sú asi 2 x 2 m. Je tu piecka, prične pre dvoch so slamou, stolík a dve stoličky. Zohrieva nás ordinárna, ale zato dobrá piecka, takže je tu pekne teplo. Zhora je bunker krytý doskami, na ktorých je zem a hore raždie. V noci tu stále šuchocú myši a chodily nám aj v slame, ktorú sme mali pod hlavou.*“¹⁸ Veliteľský bunker bol väčší, s predsieňou a veliteľskou miestnosťou. Mali tam zavedený telefón i rádio. Väčšie bunkre mali aj príslušníci mímometných družstiev. Musela sa tam vmestiť celá obsluha mínometu i so zbraňou. Mali tam viacero priční a väčšinou aj stôl. Všetky bunkre mali piecky. Pri guľometoch mal vždy stráž len jeden muž a ostatní sa zohrievali v bunkri. Bunkre v hlbokých zárezoch (nazývaných balky) boli dobre maskované a chránené pred sovietskou paľbou.¹⁹

Rovnaké bunkre sa budovali po zastavení postupu aj na Kaukaze. Obranné postavenie RD v údolí horskej rieky Psekups juhovýchodne od mestečka Gorjačij Kľuč bolo až po osadu Besymjannoje nesúvislé. Bunkre sa budovali neďaleko od sovietskych pozícií na najvýhodnejších miestach. Len jedna rota peš. pluku 21 pod velením npor. pech. Pavla Marcelyho sa rozťahla na úseku širokom vyše jedného kilometra! Npor. Marcely kvôli maskovaniu a zníženiu strát nariadil stavať bunkre v noci: „*Naše premiestňovanie neušlo pozornosti sovietskych jednotiek, ktoré boli pred nami. Už pri prieskume terénu nás sovietski vojaci napadli paľbou z veľkej vzdialenosti. Pílenie stromov a budovania bunkrov sme robili podvečer a v noci. Našťastie sme nemali žiadne straty.*“²⁰ Veliteľstvo peš. pluku 21 sa v dôsledku sovietskej delostreleckej paľby, naopak, presťahovalo viac dozadu. Vojaci štábnej roty si museli prácne kopať nové bunkre, čo vôbec nebola jednoduchá záležitosť. Jedným z nich bol Ľudovít Michalko: „*Pravdaže, najprv sa vykopali ‚bunkre‘ pre štáb pluku a to asi tri. My sme boli traja, ktorí sme prichádzali do úvahy vykopať si úkryt. Bol november a nastalo veľmi sychravé, chladné počasie a občas sme boli ‚v oblakoch‘ teda v hmle. Za týchto okolností a ešte s nedostatočným náradím nebolo ľahké vykopať jamu 2 x 2,5 m veľkú a hlbokú 2 metre, čo bolo asi 10 m³. Robili sme to unavení,*

17 VHA, f. RD, šk. 6, Vel. ubyt. miesta Kutajskaja. Rozkaz ubyt. veliteľa čís. 10, SV. 4. decembra 1942.

18 Archív autora. SITÁR, O.: *Rusko – Východný front I*. 19. II. 42

19 Tamže.

20 MARCELY, P.: Z bojov za slobodu. In: *Dejiny Slovenského národného povstania 1944 (Spomienky a kroniky, 4. zväzok)*. Bratislava 1984, s. 215.

nevyspatí, ba aj premočení, i niekoľko dní. Cez deň sme nemohli klásť oheň, nemohli sme sa osušiť. Prvú noc sme v chlade za neustáleho mrholenia spali pod stanovými celtami na holej zemi. Keď sme si vyhlúbili akú-takú jamu, sadli sme si do nej a zakryli sme ju celtou a všelijakí pokrútení a skrčení sme driemali. Keď sme jamu vyhlúbili na jeden meter, zakryli sme ju celtami a nakládli sme si aj malý aký-taký ohniček. Pravdaže, dym štípal naše oči a tie slzili. Asi po troch dňoch takéhoto života sa mi zrak zakalil. Nevedel som rozoznať na vzdialenosť 3 metrov človeka, oči pálili a boleli. Môj kamarát bol na tom ešte horšie. Ten nevidel skoro nič. Tak sme obaja išli na ošetrovňu, ktorá bola vzdialená asi 5 km. Kamaráta ihneď lekár odoslal do nemocnice a mne nariadil radšej spať von ako v dyme. Jemu sa to ľahko hovorilo, ťažšie to bolo vydržať. Na výkop sme zostali len dvaja. Kopali sme deň čo deň, až kým sa nám nepodarilo dosiahnuť dostatočnú hĺbku. Potom sme si steny povyrovňovali vojenskými lopatkami, vykopali sme si aj vchod so schodíkmi, takže jama bola hotová. Potom sme zotínali tenšie stromy a pilili sme si z nich kláty asi 2 – 2,5 až 3 metrové a tie sme kládli na jamu jeden k druhému a potom dlhšie kolmo na ne. Na to sme nanosili tenších konárov a potom sme všetko zasykali vykopanou zemou. To sme už boli páni. Do jednej steny sme vykopali akúsi rýhu, zohnali sme kdesi kus silného plechu, ktorý sme vodorovne, asi 1 m od dna jamy zatlačili do steny, vykopali sme si kolmý otvor až na povrch a do neho sme vložili niekoľko nábojníc z delostreleckých granátov, ktorých dna sme odstránili a to nám slúžilo za komín. Z plechu sme urobili dvierka a tak sme vlastne mali piecku, na ktorej sa mohol uvariť aj čaj zo zeleniek, alebo aspoň zohriať voda a mohli sme si kúriť cez deň najmä, keď bolo zamračené aj to len drevom, aby dym bol čo najmenší. Urobili sme si akúsi lampku na naftu, aby sme mali náhradu za sviečky, ak by nám vyšli. Pozhánali sme si debničky z kanónových striel a z tých sme si urobili 2 postele nad sebou a provizórny stolík. Tak sme sa tam zabývali.²¹

Aj v bunkroch na Kaukaze sa čoskoro rozšírili medzi vojakmi vši. Táto situácia sa na začiatku septembra stále zhoršovala. Veliteľ I/20 práporu mjr. pech. Jozef Lehocký 4. septembra 1942 hlásil na veliteľstvo pluku: „Dôstojníci, ale najmä mužstvo je úplne zavšivené. Pre nedostatok a ťažký prísun vody nemôže si mužstvo prádlo vyprať (...) Zdravotný stav mužstva sa zo dňa na deň zhoršuje (...) V dôsledku toho prosím, keď už nemôže byť celý prápor vymenený, aby sa tak stalo aspoň po rotách, čo by slúžilo k odvšivaveniu, očisteniu tela a k prípadnej oprave výstroja a výzbroja.“²² Vši neobišli ani vyšších dôstojníkov ako veliteľa peš. pluku 21 pplk. pech. Ondreja Zverinu, ktorého pri beznádejnom ničení vší pobavene sledoval des. Eudovít Michalko: „V tomto tábore som po prvý raz videl ‚šaržu‘, podplukovníka Zverina, chytať vši. Sedel na akejsi stoličke, blúzu mal prehodnú cez kolená a tak ich vytriasal a vypaľoval vajička zápalkami. Vši neobišli ani ‚šarže‘ a nerobili rozdiel medzi pánom a prostým vojakom“²³ Vojaci preto vždy, keď na to mali príležitosť, hľadali to najlepšie bývanie. Platilo to najmä počas rýchleho postupu, alebo počas ústupu. Keďže Slováci sa bez ťažkostí dohovorili s miestnym obyvateľstvom, so zabezpečením bývania väčšinou ťažkosti nemali. Horšie to bolo na jar 1944, keď sa jednotky 1. PD dostali pri ústupe na rumunské územie. Des. Jozef Murčo si vtedy poznamenal: „... sme na území rumunskom. O byty je veľká bieda a tak sa musíme zariadiť, ako

21 MICHALKO, L.: Spomienky... na východný front..., s. 171 – 172.

22 VHA, f. RD, šk. 8, 37/2/8, Matúš 1, kóta 260, 4. 9. 1942.

23 MICHALKO, L.: Spomienky... na východný front..., s. 170.

sa dá. Zato je tu dosť vína a mám ho tu práve 2 plné vedrá a dokonca mi už ani nechutí. Ťažšie je to tuna z ľudmi, lebo rumunský nevieme a rusky tu vedia málo.“²⁴

Okrem dobrého ubytovania bola pre vojakov dôležitým faktorom prežitia na fronte, ich dobrého zdravotného stavu a zároveň jednou z hlavných podmienok ich morálky pravidelná teplá strava. Strava v slovenskej armáde bola na dobrej úrovni. Kuriózne to potvrdili nemeckí vojaci v obci Belorečenskaja na Kaukaze, s ktorými sa stretával por. Sitár: „Vo dvore spí pod stanmi asi 60 Nemcov. Je charakteristické, čo mi Janko o nich vypráva. Ponosujú sa na stravu, ktorá je ozaj zlá. Kávu majú nesladenú – obed vždy to isté, z jedného hrnca – rozvarený guláš. Chodia prosiť do našej kuchyne a chvália, akú my máme dobrú stravu, ba aj také reči možno počuť, že oficieri charašo kuša, ten má aj moloko, sachar, masť. To je u nemeckého vojaka neslýchané.“²⁵ Slovenskí vojaci navyše dostávali aj prídely cigariet značky *Lipa* alebo *Tatra*. Vítaným prilepšením stravy boli balíky, ktoré vojakom na front posielali príbuzní zo Slovenska. V máji 1942 dostal balík aj Pavel Repiský: „Dostal som balík v ňom dve jablka, pagáče, cukríky a slaninka, koreš. lístky a nechybal ani svätý obrázok. Tiež hrebeň.“²⁶ Vojaci sa väčšinou s obsahom balíčkov podelili s kamarátmi, ako Jozef Murčo v decembri 1943: „Dnes som povýšený na čat. v zál. a práve som dostal z domu balík tak zároveň to aj oslavujeme.“²⁷

Počas rýchleho postupu v rokoch 1941 – 1942 sa pravidelná teplá strava k vojakom nedostávala načas, ale ani v ťažko dostupných obranných pozíciách na Kaukaze. Zásobovanie potravinami bolo totiž zložité. Kuchyne peš. pluku 21 boli na Kaukaze asi 10 km od frontovej línie pri veliteľskom stanovisku pluku. „Odtiaľto sa rozvážala strava a jednotlivé roty si chodili po stravu a odvážali várnicami do postavenia. Obyčajne sa tak robilo včas ráno a v noci. Často sa stávalo, že keď bola rozbahnená cesta, že kôň s várnicami zapadol do bahna alebo si zlomil nohu, strava ostala na ceste aj deň – dva. Polievky boli zo suchej zeleniny a každý deň rovnaké. Niektorí vojaci vedeli zjesť aj celú várnicu takejto pokazenej polievky.“²⁸ Varenú stravu nosili len jedenkrát denne vo varných kanviciach na chrbtoch koní zo vzdialenosti až 12 km, lebo cez rozbahnený terén nič iné neprešlo. Vojaci dostávali stravu studenú a pomiešanú. Chlieb bol čierny z hrubomletého zrna a neosievanej múky plnej pliev. „Na raňajky doviezli obyčajne kocku čiernej zlisovanej kávy a na večeru konzervy, alebo syry a čaj (...) Stltnúť sa od toho nedalo. Boli sme bledí až s priesvitnou kožou na tvári a samozrejme a samozrejme chudí.“ V dôsledku zlého stravovania sa medzi vojakmi dosť rozšírila žltacka. Dostal ju aj čtk. Ľudovít Michalko: „Poväčšine sme dostávali konzervy. Jeden raz sme viacerí od nich ožltli. Bielka očí som mal zažltnuté a celkove som sa necítil dobre.“ Michalko šiel na ošetrovňu. Tam mu lekár povedal, že je to od „tých všivavých konzerv“. Nariadil mu vyradiť stravu a piť osladený čaj. Po dvoch týždňoch pitia sladkého čaju a jedenia suchárov príznaky žltacky pominuli.²⁹

24 MURČO, J.: *Vojenský denník SP-II*. 24. marec.

25 SITÁR, O.: *Rusko – Východný front III.*, s. 10.

26 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*, s. 76, 82.

27 MURČO, J.: *Vojenský denník SP-II*. 29. dec.

28 MARCELY, P.: *Z bojov za slobodu*. s. 213 – 214.

29 MICHALKO, Ľ.: *Spomienky... na východný front...*, s. 173.

K rozšíreniu dyzentérie a žltacky na Kaukaze prispeli aj veľké teplotné rozdiely vo dne a v noci (20 až 25 °C, – 10 až – 15 °C) a množstvo blata. Ťažko chorých odsunuli do Krasnodaru a odtiaľ vlakom na Slovensko.³⁰ Šírenie chorôb spôsobil aj nedostatok kvalitnej pitnej vody. Niektorí vojaci si ju preto obstarávali s pomocou miestnych obyvateľov, i keď styk s civilistami bol zakázaný. Neďaleko veliteľstva peš. pl. 21 bol napríklad domček obklopený mladým lesným porastom, pri ktorom bola studňa s výbornou pitnou vodou. V domčeku bývala starinka s asi 8 až 10-ročným vnukom. Čtk. Ľudovít Michalko sa s kamarátom viackrát u nich zastavili, porozprávali a doniesli trochu cukru, čierneho chleba alebo konzervu. Chlapec im za to z vďaky nosil v konvici vodu. Raz to však zbadal pplk. Ondrej Zverin a nahnevane sa obidvom vyhrážal, že ich zatvorí. Vojaci naoko poslúchli zákaz stretávať sa s civilným obyvateľstvom, ale s tichým súhlasom svojho veliteľa roty chodili do domčeka naďalej. Kvalitná voda bola totiž pre zdravie vojakov mimoriadne dôležitá.³¹

Situácia sa zhoršila 8. novembra 1942 po povodni na rieke Psekups. Niektoré roty peš. pluku 20 zostali celkom odrezané od zásobovania: „*Pomoc žiadna nemohla prísť, náboje sa dodať tiež nemohly a cigáň v žalúdku už hodne hral. V tiesni a neistote deň minul s odkladaním že príde pontón a že večera príde. No nestalo sa tak, pontón neprišiel a večera tiež nie.*“ Na druhý deň strava prišla, no vojaci 5/20 roty z nej veľkú radosť nemali: „*Ráno strava už prišla ale skazená paradajková omáčka chlapi si pozajedali a potom bola hnačka.*“³² Sťažnosti na stravu sa vyskytovali aj v listoch slovenských vojakov, ktoré zadržala vojenská cenzúra. Jeden sa sťažoval: „*Žijeme tu v horách ako zver pod zemou, kde na nás voda tečie a žerú nás vši a kde sme ničeni hladom...*“ Iný vojak písal priateľovi: „... *Môžete si predstaviť stravu, aká je, z čoho pozostáva obed, zohriata voda – čistá – Viktorko, bohuprisahám, – osolená voda – v ktorej plávu dva zemiaky a nič viac. Na druhý deň zas voda a chlieb, nič viac. To sa stále opakuje. Mäsa dávajú 30 kg na týždeň pre batériu, prichodí človeku skapat.*“ Ďalší sa sťažoval tiež na stravu: „*Mamička moja, veru taký život tu máme, to by som žiadnemu nepriateľovi ani tomu najhoršiemu neprial. Tu som hladný ako vlk, lepšie sa u nás má ten pes v búde. Tu by som jedol, čo vy doma zahodíte...*“³³

Vojaci si v biede pomáhali, ako vedeli. Keď dozrievala zelenina a ovocie, vzali si, na čo mali chuť, ako Pavel Repiský v lete 1942 počas postupu na Kaukaz: „*Na poli všetko začína zreť. Malé pochutky i pre nás. Sucháre, ktoré sme mali dostať pred dvoma dňami sa ešte niekde sušia a cigáň pomaly si hra – žalúdok prázdny. Chlieb nebudeme vedieť ani jest už je tomu 24 dní čo som posledný kúsok zjedol. Do stanu nič hotové nepadne, treba ísť na vychádzku. Bazar chudobný niekoľko jabĺk, hrušiek a rajčín s uhorkami. Za 1. marku 3 jablká, to pre nás nič není. Obzeraním po ulice som sa dostal až na jej koniec, vidím až do poľa. Slnečnicové pole to veľmi nevábilo. Jeho semeno ešte dost mäkké. Kukurica to už dva klásky sa vmestia do jedného vačku. Pomedzi boly riedko sadené zemiaky. Veď toho*

30 Archív Múzea SNP Banská Bystrica (AM SNP), f. XII, Signatúra: S 286/94. TABIŠ, J.: *Spomienky na moju vojenskú službu v rokoch 1935 až 1943*, s. 20 – 21.

31 MICHALKO, L.: *Spomienky... na východný front...*, s. 174.

32 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*, s. 35.

33 LACKO, M.: *Generál s legendou na začiatku kariéry (Pavol Marcelý a jeho pád do zajatia v januári 1943 na Kaukaze)*. In: *Vojenská história*, roč. 9, 2005, č. 4, s. 22.

roku som ešte mladé nejedol. S piatich koreňov bolo plné vrečko. Dve vrečky na nohaviaciach boli plné. Domov som šiel jak z vychádzky. Bolo 17 hod. keď som došiel do tábora. Výdaj večery. Káva dobrá od smädu a nedovarený hrach 6 – 7 mima lyžicami som zjedol. Produkcia je len robiť novú večeru. Zemiakov bolo za šálok. Oheň raz-dva horel a šálka sa čmudila. O 19 hod bola zemiaková večera hotová. Došiel aj kamarát s maslom do zemiakov. Ako zákusky poslúžila upečená kukurica. Do rána sa snívalo o novej kukurice a zemiakoch a naozaj nasledujúca večera bola lepšia, lebo sme boli už dvaja na vychádzke. Cigáň prestal hrať, lebo ho nikto nechcel počúvať.³⁴

Po stiahnutí RD na Krym sa zásobovanie postupne zlepšovalo. Vojaci dostávali praveľnú stravu i čerstvé ovocie. Jedným z nováčikov, ktorí prišli v lete 1943 vymeniť veteránov RD, bol Jozef Murčo. Ten si život na Kryme pochvaľoval: „Celkový život je dobrý, je hodne ovocia, tiež mlieka. Zato sú veľké horúčavy až 50° C a málo vody. Už som si dosť zvykol na to teplo ako aj na všetko. Každý je opálený jak cigáň, cez deň chodíme len v papučkách a v trenkách.“³⁵ Vojaci si mohli aj kúpiť, alebo s ľuďmi, u ktorých bývali, vymieňať rozličné potravinové produkty.³⁶ Na kúpu mali viac príležitostí vojaci slovenských posádok vo väčších mestách, ako čtk. Pavel Repiský v Dnepropetrovske: „Tu strava horšia než na Kryme u RD. Dostali sme kantínu 2.80 gr. vodky čo v predu nebývalo. Sú tu drahe cigarety. Peniaze sa rýchlo míňajú na všelijaké maškrtky. Hladným byť nemusí, keď jesto za čo kúpiť. Každým tretím dňom posielam domov poštu. Kamaráti ma oboznámujú bližšie s mestom s kaviarňou (stolovka). Kde sa dá najesť a za lacné peniaze pre nás. Na tramvaji prejdem celé mesto. Strava sa nič nezlepšuje. Po druhýkrát dostávame kantínu v nej i vodku. Z domu mi prichodí sem 24 júla prvá pošta na druhý deň balík.“³⁷

Slováci si neraz prilepili stravu aj krádežami. Išlo najmä o krádeže hospodárskych zvierat z kolchozov pod nemeckou správou. Často sa pritom podelili aj s civilistami, u ktorých bývali. Napríklad 24. marca 1943 z kolchozu (svinskej maštale) v obci Vaserar ukradli 5 sviň. Miestny starosta preto nariadil pomocnej nemeckej polícii z radov miestneho obyvateľstva kolchoz strážii. Na druhý deň v noci okolo 23.00 hod. zastala asi 100 m od ošipárne slovenská nákladná Tatra. Strážny sa snažil Slovákov zastaviť výzvami i výstražným výstrelom, tí však paľbu opätovali. Na druhý deň sa zistilo, že vozidlo patrilo pionierskej rote 2 npor. pion. Gustáva Donovala. Zlodějov rýchlo odhalili, no veliteľ roty ich činnosť podporoval, takže previnilci sa nejakých vážnych trestov nedočkali.³⁸ V inom prípade dvaja strelníci z 2/11 del. batérie del. pluku 11 ukradli 9. mája 1943 Konstantinovi Holubovi Timofeoničovi v Geničesku až 16 sliepok! Všetky na mieste zabili a dve zjedli. Pri vyšetrovaní uviedli ako dôvod tohto činu, že mali zlú stravu.³⁹

Nemci sa začali na Slovákov sťažovať. Nemecké sťažnosti na slovenských vojakov nemohol ignorovať ani zastupujúci veliteľ divízie plk. Pavel Kuna. K uvedeným prípadom

34 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*. s. 12 – 14.

35 MURČO, J.: *Vojenský denník SP-II*. 4. júla.

36 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*, s. 75.

37 Tamže, s. 100 – 101.

38 VHA, f. RD, šk. 23, 2. odd., Vel. RD, poľ. žand. 698, III. čata, Odpis, 29. 3. 1943.

39 Tamže. Žand. stanica Geničesk, Čis. zatk. 41257/1943. Správa o zatknutí, SV. 10. máj 1943.

preto 15. apríla 1943 vydal osobitné nariadenie: „... v poslednom čase znovu sa opakujú krádeže, hlavne dobytká, ošípaných, hydiny a iných hospodárskych produktov, ba dokonca stali sa prípady, že dobytok bol násilne odobraný, resp. ukradnutý priamo z pasúceho sa stáda. Vyšetrovaním sa zistilo, že tieto krádeže sú páchané nie z nedostatku proviantu, ale pre rôzne obchody, ako kupovanie gramofónov, ťahacích harmoník, fotografických aparátov, zlatých mincí a pod., pri čom sa mužstvo dopúšťa nízkych a nečestných činov (...) Pretože tieto časté krádeže – a krádeže vôbec – poškodzujú dobré meno slovenského vojska a zvlášť dobrú povesť Rýchlej divízie, nariaďujem, aby vinníci boli eskortovaní pod bodákom na veliteľstvo RD, do väznice poľného súdu. Vinníkom odoberte hodnosti (:degradácia:) a vyznamenania a taktiež ich vylúčte zo všetkých výhod (:dovolená, rekreácia, výmena a pod.):“⁴⁰ Svojevolné samostatné rekvirovanie potravín zakázal rovnako, ako poškodzovanie súkromného majetku civilného obyvateľstva, krádeže, plienenie a iné násilie, čo bolo kvalifikované ako zločiny hatiace zásobovacie plány vyšších veliteľstiev. Všetky takéto prípady mal už riešiť poľný súd. Dôstojníkov varoval, že za činy svojich mužov ich bude brať na zodpovednosť. Nevedomosť o činnosti mužstva ich neospravedlní. Velitelia mali preto poučovať svojich vojakov a posilniť kontrolu nad nimi častými prehliadkami a pomocou dôverníkov.⁴¹ Situácia sa v tomto smere vôbec nezlepšila. Plk. Kuna preto 7. júna 1943 svoj zákaz opäť opakovol: „V poslednej dobe sa vyskytlo mnoho prípadov krádeží alebo nákupov rôzneho materiálu a produktov, najmä však dobytká. Nakoľko zásobovanie divízie nie je z miestnych zdrojov, je podobné jednanie zakázané, čo bolo už niekoľkokrát zdôraznené.“⁴² Veliteľ 1. PD gen. Štefan Jurech príslušníkom divízie dokonca pohrozil, že zavedie stanné právo za krádeže! Napokon sa však k tomuto radikálnemu opatreniu nemusel uchýliť.⁴³

Nedostatky v stravovaní pocítili v menšej miere aj vojaci 2. pešej divízie (bývalej Zaisťovacej divízie) v Bielorusku. Nováčikovia 2. PD počas nechcenej prestávky pri presune železničným transportom zistili, ako sa dá na fronte prežiť i s pomocou nepriateľa: „Takto sme tu na stanici trčali zo dva dni a skoro aj hladní sme boli, lebo sme nemali chleba. A teraz sa ukázalo, akú cenu má slovenský vojak v Rusku. Pár starých našich frontových vojakov sa vybralo ráno cez púste hory pešo, kdesi na druhú stranu k nášmu pluku zariadiť chlieb. Pred večerom sa vrátili s dvoma plne naloženými tatrami chlebom. Tolko chleba nám ani naraz nebolo treba, to nám najprv bolo aj divné, ale keď títo chlapi rozprávali ako prešli cez hory plné partizánov, kadečo sme pochopili. Oni viezli aj iné veci a dali z toho aj partizánom a partizáni zase pre nás všetkých im dali dvoch kabanov. Takto sme už nehladovali, ale čo bolo hlavné, nebáli sme sa už toľko partizánov.“⁴⁴

Niektorí vojaci si aj v Bielorusku prilepšovali stravu okrádaním civilistov, i keď zásobovanie bolo na dobrej úrovni. Na vzrastajúci počet krádeží upozornil vo svojom rozkaze na začiatku októbra 1943 aj veliteľ peš. pl. 101 plk. pech. Alojz Králik: „Množia sa prípady krádeže potravín, ako husí, sliepok a pod. od chudobného civilného obyvateľ-

40 Tamže, šk. 15, Vel. RD, Čís.: 4.565/Dôv. 2. oddel. 1943, Sv. 15. apríla 1943.

41 Tamže.

42 Tamže, šk. 67, Asanačná rota – spisy tajné. Dôverný rozkaz číslo 9, roč. I, 7. jún 1943, čl. 2.

43 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) III. – Rýchla divízia*. Banská Bystrica 2009, s. 386.

44 STRUHÁR, S.: *Slovenský vojak v poli (7)*. In: *Tisovský mesačník*, roč. 16, 2006, č. 5, s. 11.

stva. Prípady ukazujú na chůtky neukáznených jednotlivcov, čím kazia dobré meno slov. armády a sú tým smutnejšie, že sa stávajú v dobe a mieste, kde zásobovacie podmienky pre naše jednotky sú najlepšie.⁴⁵ Tieto prípady mali na svedomí jednotlivci so sklonmi k trestnej činnosti. Krádeže nedosiahli nejaké kritické rozmery, no niektorí zlodeji sa prejavili len tesne pred odsunom 2. PD z Bieloruska: „Už sa veľa nemeškalo s odsunom. Starí sviniari šikovne ukradli dva menšie kabani a rýchlo ich pripravili na cestu tak po rusky. Zabili, očistili, posekali na spratné kusy, poopekali, potlačili do suda a zaliali masťou. Ja som pri tom bol stále len učňom, aj to len slabším, lebo som neznášal krádeže a násilie.“⁴⁶ Krádeže hospodárskych zvierat i potravín boli nešvárom, ktorý sa v rôznych obdobiach vyskytoval vo všetkých slovenských útvaroch na východnom fronte. Primárne šlo vojakom predovšetkým o zlepšenie nedostatočného prídela potravín a ich kvality, no mnohé prípady boli len vyslovené kšeftárenie.

Mimo presunov, bojových akcií, strážnej služby, budovania obranných pozícií a bunkrov boli aj obdobia pokoja, keď mali vojaci voľný čas. Trávili ho tými najrozličnejšími spôsobmi: „Chladné noci, cez deň veľké horúčavy. Opalovanie zunuje. Trochu zábavy neškodí. Jednotlivé partie hrajú karty „očko“ o cigarety, marky a ruble. Iní zas prehrávajú sa v rozbitom aute. Nerozvážni zvedavci hrajú sa otváraním nábojov, zapalovaním pušneho prachu a smrť hladajúci s granátom.“⁴⁷ Vojaci RD v predhorií Kaukazu sa v čase zamestnania potulovali po poliach a záhradách okolo ubytovacích miest. Trhali si ovocie, zeleninu a veselo sa bavili s civilistami. Niekedy z dlhej chvíle bezdôvodne strieľali a hádzali ručné granáty. Gen. Turanec upozornil veliteľov jednotiek, že „jeden z možných trestov je poslať previnilca do 1. línie a takto dať mu možnosť zastreliť si“.⁴⁸ Keď boli na to možnosti, organizovali sa futbalové zápasy medzi slovenskými vojakmi a Nemcami alebo Maďarmi. Niekedy sa však zápasy zmenili na bitky ako počas zápasu medzi Slovákmi a esesákmi 5. SS divízie *Wiking*, ktorý sa hral 29. mája 1942 v Bielojarevke: „Obidve mužstvá sa skutočne zišli na miestnom futbalovom ihrisku. Zápas sa začal slávnostným výkopom. Po desiatich minútach nezvládol nemecký rozhodca drobný incident a strhla sa bitka. Mlátili sa hráči i diváci. Esesákov bolo viac. Naši mali jediné šťastie, že nablízku bola batéria Wehrmachtu. Jej muži sa statočne zapojili do bitky. Bol to zvláštny obrázok, esesáka z jednej strany mlátil Slovák, z druhej vojak v uniforme Wehrmachtu. Aj nemecké uniformy nosili len ľudia, a tých, ktorí sa hrnuli do tejto vojny s presvedčením, nemal rád nik.“⁴⁹ Futbalové zápasy sa často organizovali v lete 1943 v Minsku, kde bola rozmiestnená 2. PD. Na zápas Nemecko – Slovensko sa prišlo pozrieť toľko obyvateľov Minska, že za takú návštevnosť by sa „žiaden mierový ligový futbalový zápas nemusel hanbiť“. Keď po dramatickom priebehu Slováci vyhrali o 3 góly, obecenstvo od nadšenia doslova šalelo.⁵⁰ Na futbal sa chodilo pozeráť veľa slovenských vojakov, pretože to bola jedna z mála povolených zábav: „Futbal sa hral každú nedeľu

45 VHA, f. ZD, šk. 20, I/187, Pos. vel. Budslav. Posádkový rozkaz č. 1, SV. 2. 10. 1943.

46 STRUHÁR, S.: Slovenský vojak v poli (9). In: *Tisovský mesačník*, roč. 16, 2006, č. 7 – 8, s. 11.

47 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*, s. 15 – 16.

48 VHA, f. RD, šk. 21, 2. odd., Vel. RD, Čís.: 25.368/Dôv. 2. odd. 1942, SV. 18. júla 1942.

49 VIRSÍK, K.: *Frontový denník*, s. 90.

50 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) II. – Zaisťovacia divízia a železniční pionieri*. Banská Bystrica 2008, s. 261 – 262.

*a bol to dobrý futbal. Naši obyčajne vyhrali zápas a predsa sa vršili na Maďaroch a tí tiež nenávideli nás Slovákov. Takže podkopávanie sa často zmenilo na normálnu bitku. Nemci si radšej dali nohy dolámať, prehrávali, ale sa nebili. Pekný slušný futbal býval s domácimi Rusmi, ale ak tam boli nejakí šucmani, bolo po slušnosti. Tých sme nenávideli a podceňovali tak isto, ako sami domáci civili, lebo títo Rusi boli dobrovoľne v službách Nemcov a ich pomáhačov. Keď sa jednalo o dôležité futbalové stretnutie, dovážali sa hráči aj z domu z Bratislavy lietadlom alebo aj z Rýchlej divízie. Nemci si tiež zavše doviezli hráčov z frontu od Smolenska.*⁵¹

Volný čas vojakom vyplňali aj prednášky. Zriedkavo ich viedli vyšší velitelia ako plk. Mikuláš Markus vo februári 1943 po ústupe z Kaukazu. Na prednáške bol aj des. P. Repiský: „Nič nového boli sme na prednášku, ktorú nám predniesol pán plk. Márkus. Apeloval na disciplínu a na našu národnú česť a hrdosť.“⁵² Tieto osvetové prednášky však mali väčšinou na starosti vojenský duchovní. Katolícki vojenský duchovní pri ZD napríklad len v októbri 1942 vykonali 15 mravno-osvetových prednášok pre vojakov.⁵³ Išlo najmä o prednášky na tému komunizmu, jeho postoja k náboženstvu a nacionalizmu atď. Napriek tomu sa medzi vojakmi vyskytovali nešváry typické pre každú armádu v každej dobe: alkohol a ženy. Nadmierne požívanie alkoholu sa objavovalo prakticky vo všetkých jednotkách a hodnostných stupňoch slovenskej armády od začiatku až do konca vojny proti Sovietskemu zväzu. Medzi vyššími dôstojníkmi to s požívaním alkoholu prehnal v roku 1941 veliteľ del. pluku 11 mjr. del. Jozef Vogl, ktorého veliteľ RD plk. del. Jozef Turanec našiel v septembri 1941 dvakrát úplne opitého. Vogl bol taký opitý, že musel pri Turancovej návšteve ležať! Turanec preto Voglovi navrhol, aby z divízie odišiel, pretože je alkoholik.⁵⁴ V júni 1942 už povýšený gen. Turanec našiel v rovnakom stave veliteľa II/21 práporu pplk. pech. Jána Pulkrábka a jeho pobočníka. Rozhorčený Turanec si poznamenal: „Tak opitého ako bol Pulkrábek som už dôstojníka dávno nevidel.“ Pulkrábek si príliš voľne vyložil povolenie veliteľa RD na „určité množstvo alkoholu“ pre vojakov, ktorí boli na fronte od začiatku vojny.⁵⁵

Na štábe RD sa veselo oslavovalo s množstvom alkoholu po stiahnutí divízie z Kaukazu. Po prehliadke k výročiu štátnej samostatnosti 14. marca 1943 „bolo veľké významovanie a potom veľká pitka“. Pplk. Ján Kallo bol z toho poriadne znechutený: „Niektorých odniesli a iných pre povedanú pravdu vyšetrujú. Kto nebol prítomný, metal nedostal. A kto dostal, robia sa teraz rôzne poznámky za čo ho dostal.“ V priebehu niekoľkých dní sa dokonca „vyskytli smrteľné prípady otravy alkoholom od samohonky“. „Zomreli dvaja vojaci a dva sú v beznádejnom stave. Jeden v opilosti zabil civila. A tiež 9 civilistov zomrelo. Túto bezvadnú koralku, že im predali Nemci. Jeden náš vojak z toho oslepnul.“⁵⁶ Od 7. do 17. marca zomrelo na otravu alkoholom celkom 5 vojakov. Veliteľ RD nariadil všetkých opilcov prísne potrestať a vylúčiť ich z „odberu normálneho

51 STRUHÁR, S.: Slovenský vojak v poli (10). In: *Tisovský mesačník*, roč. 16, 2006, č. 9.

52 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*, s. 62.

53 VHA, f. MNO dôverné (dôv.), šk. 213, 1942, Vel. ZD, Čís.: 68.482/Dôv.duch.1942, SV. 26. 11. 1942.

54 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) I*. s. 213.

55 VHA, f. RD, 30/2/7. Vojnový denník gen. Turanca. s. 51 – 58.

56 AM SNP, Pozostalost' J. Šolca, príř. č. 127/86, šk. 11. KALLO, J.: *Prepis vojnového denníka býv. veliteľa del. pl. 31 (27. 12. 1942 – 1. 4. 1943)*, s. s. 62.

*prídelu alkoholu (prídavku)*⁵⁷ Podobné prípady sa vyskytovali aj pri ZD, kde si vojaci zaobstarali domácu pálenku od civilov. Keďže tí do vodky primiešavali metylalkohol, jej pitie sa ľahko mohlo skončiť smrťou, na čo príslušníkov ZD upozornili aj rozkazom. Niektorí si však nedali povedať, a tak sa na Veľkú noc 1942 otrávil metylalkoholom s piatimi Ukrajincami aj dvaja slovenskí vojaci.⁵⁸ Alkoholizmus v slovenskej armáde však nenabral epidemické rozmery. Kto mal problémy s alkoholom v civile, mal ho v zásade aj v armáde.

Oveľa väčšie problémy mali Slováci s miestnymi ženami (Ukrajinkami, Bieloruskami a Ruskami). Slovenskí vojaci boli na jednej strane unikátom v tom, že znásilnenia sa vyskytovali v úplne zanedbateľnej miere (v tomto ohľade slovenská armáda prekonala všetky armády bojujúce na východnom fronte), no na druhej strane vzťahy Slovákov so ženami mali na okupovanom území priam epidemický charakter. „Sovietske“ ženy v drvivej väčšine tieto vzťahy nadväzovali dobrovoľne. Slováci im boli blízki civilizačne, kultúrne i jazykovo. Ženy nadväzovali intímne styky so Slovákami buď z citových, alebo vyslovene pragmatických pohnútok. Mnohí ľudia totiž trpeli nedostatkom potravín. To sa týkalo zvlášť ľudí žijúcich v priemyselných zónach a v mestách, kde hladovali. Za potravinami chodili najmä ženy, väčšinou mladé. Často za ne platili svojím telom. Nemali pri tom takmer žiadne škrupule, ako si to všimol npor. Sitár: *„Možno im zazlievať, že často to, čo prinesú, je kúpna cena ich tela? No aj tak nemožno snáď celkom túto vec omlúviť. Po morálnej stránke Sovietsi privádzali ruský národ na veľmi nízky stupeň. Aj v tomto sa im podarilo priviesť všetkých na rovnakú mieru (...) Samo sebou, že zvlášť od vojakov možno snáď len týmto získať chlieb, ale sú mnohé prípady, ba by skoro ťažko bolo nájsť výnimku, že mladé ženy, ktoré majú mužov na druhej strane frontu, žijú tu s vojakmi, alebo idú za nimi celé kilometre. Že potom taká osoba stáva sa skoro prostytutkou a je ochotná obcovať s kýmkoľvek a nie za odmenu. No mnohé chytajú, vyšetrujú, lebo špiónaž je tu veľmi rozšírená, a mnohé z podobných situácií sa zase práve týmto spôsobom vyslobodia. No nie sú ojedinelé prípady, že sa musia poddať aj hrubému násiliu vojakov. To všetko je bohužiaľ žiaľny obraz, ktorý prináša vojna.*⁵⁹

Na ženy mali najviac času vojaci ZD. Mnohé z nich boli priamo zamestnané v slovenských útvaroch. Intendačný park ZD napríklad zamestnával vyše 100 ukrajinských žien, aby ich uchránili pred deportáciou do Nemecka. Ukrajinky väčšinou prali bielizeň, opravovali poškodené odevy a vykonávali ďalšie drobné práce.⁶⁰ Niektorí vyšší dôstojníci však dávali so svojimi milenkami nepekny príklad svojim vojakom. To bol prípad veliteľa SPO pplk. jazd. Jaroslava Kmicikieviča, ktorý *„žil s privedenou ženou z Korostenu a trpel aj prítomnosť ostatných dievčat z Korostenu pri iných dôstojníkoch a poddôstojníkoch v Bragine“*. Tieto dievčatá dokonca jazdili na erárnych koňoch po Bragine!⁶¹ Veliteľa ZD plk. gšt Rudolfa Pilfouska pred vlastnými vojakmi pplk. Kmicikievič poriadne strápnil. Keď bol plk. Pilfousek v jeho útvere na kontrole, ženy dal poskrývať do skriň a do dební. Povyfahovali ich, až keď veliteľ divízie odišiel. Pplk. Kmicikievič

57 VHA, f. RD, šk. 67, asanač. rota. Dôverný rozkaz č. 136. roč. III, 20. 3. 1943.

58 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v tažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) II*, s. 61.

59 SITÁR, O.: *Rusko – Východný front II*. Utorok 16. VI. 42.

60 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v tažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) II*, s. 61.

61 VHA, f. ZD, šk. 1, I/6, Vel. ZD, Č.: 50.012/Taj. Ic 1942, Tajné. SV. 5. september 1942.

dôstojníkom otvorene povedal, že „zarajtovať“ so ženami si môžu, ale len neverejne. On sám mal milenky a toleroval to aj svojim dôstojníkom. Milenky z radov miestneho obyvateľstva mali takmer všetci dôstojníci veliteľstva ZD, vrátane náčelníka štábu pplk. del. Ladislava Šišovského a prednostu automobilovej správy ZD pplk. aut. Viliama Lichnera. Tieto ženy sa vozili na vojenských autách, stravovali sa v dôstojníckej jedálni a dostávali prídely potravín určené pre vojakov (napr. čokoládu a vodku). Pobočník veliteľa peš. pluku 101 npor. Ján Nálepka dokonca svoju milenku verejne prezentoval ako snúbenicu! Tá vedela o všetkých plukovných rozkazoch a dokonca aj sama sa snažila slovenským vojakom vydávať rozkazy.⁶²

Mnohí dôstojníci a vojaci „rozdávali“ dievčatám svoje fotografie (i skupinové s celou čatou alebo rotou), čo veliteľstvo ZD považovalo nielen za slabosť, ale za „nedodržanie predpisov“. Tieto fotografie sa totiž ľahko mohli dostať do rúk špiónov a odtiaľ k partizánom.⁶³ Niektorí dôstojníci sa tiež Ukrajinkám naivne zdôverovali so svojim protivojnovým a protinemeckým zmýšľaním. Tie to ale väčšinou hlásili nemeckým úradom, z čoho malo veliteľstvo divízie potom zbytočné problémy. Veliteľ ZD plk. Pavel Kuna preto 11. mája 1942 zakázal všetkým príslušníkom divízie „vyjadrovať svoj názor na súčasnú vojenskú a politickú udalosť a kritizovať ich“ a zároveň nariadil všetkým vojakom ZD obmedziť styk s miestnym obyvateľstvom na „najnutnejšiu mieru“.⁶⁴

Situácia sa len o málo zlepšila, a preto nový veliteľ ZD už 13. augusta 1942 zakázal „všetkým dôstojníkom ZD verejne chodiť s ukrajinskými ženami, pretože to nerobí dobrý dojem u Nemcov a tiež u našich vojakov“. Na druhej strane ale zdôraznil význam dobrých vzťahov s miestnym obyvateľstvom: „S pokojným civilným obyvateľstvom chcem mať korektný (dobrý) pomer aby slovenský národ a vojak bol v tomto kraji ctený a považovaný za osloboditeľa od bolševických hord a útrap.“ Každého príslušníka divízie tiež upozornil, že okrem vojenskej je aj „v službe spravodajskej“.⁶⁵ „Osobitný boj“ vyhlásil plk. Pilfousek „nemravnému životu“, predovšetkým dôstojníkov a rotmajstrov. Len z veliteľstva ZD v Ovruchi poslal späť do Žitomíra vyše 100 dievčat zo 190, ktoré si zo Žitomíra priviezli dôstojníci ZD.⁶⁶ Dňa 31. augusta 1942 opäť zakázal dôstojníkom styky s miestnymi ženami: „Zakazujem všetkým dôstojníkom ZD verejne chodiť s ukrajinskými ženami, pretože to nerobí dobrý dojem u Nemcov a tiež u našich vojakov.“⁶⁷ Keďže rozkazy veliteľa ZD z 13. a 31. augusta sa dôsledne nevykonali, 8. septembra podpísal osobitný dôverný rozkaz č. 7 zaoberajúci sa stykom s civilným obyvateľstvom a najmä so ženami. Nariadil všetkým príslušníkom ZD obmedziť „osobný styk s civilným obyvateľstvom na minimum“, ale opäť zdôraznil snahu zachovať „dobrý – korektný“ pomer „medzi vojskom a civilným obyvateľstvom“. Rezolútne tiež vystúpil proti vydržiavaniu mileniiek: „Žiaden z príslušníkov ZD nesmie sa s tunajšou ženou provokatívne ukazovať na verejnosť a udržiavať s ňou verejne milostný pomer.“⁶⁸

62 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) II.* s. 61.

63 VHA, f. ZD, šk. 21, II/5, Peš. pl. 101. Dôverný rozkaz č. 8, SV. 28. máj 1942, s. 3.

64 Tamže, šk. 15, I/148, Vel. ZD. Dôverný rozkaz č. 43, 11. mája 1942.

65 Tamže, I/148, Vel. ZD. Dôverný rozkaz č. 76, SV. 13. august 1942.

66 Tamže, šk. 1, I/6, Vel. ZD, Č. : 50.012/Taj. Ic 1942, Tajné. SV. 5. september 1942.

67 Tamže, šk. 62, III/22. Dôverný rozkaz č. 15, SV. 31. august 1942.

68 Tamže, šk. 15, I/152, Vel. ZD. Osobitný dôverný rozkaz č. 7, SV. 8. septembra 1942.

Dôstojníkom a rotmajstrom, ktorí by aj naďalej žili s miestnymi ženami „v konku- bináte“ a zásobovali ich stravou odcudzenou vojakom, pohrozil zavedením „*kárneho pokračovania pre vedenie nemravného života, poškodenie dobrého mena dôstojnícko- rotmajstrovského zboru a armády, pred našimi spojencami a civilným obyvateľstvom*“. Vyslovene provokatívne pôsobilo rozvážanie mileniiek na vojenských autách a koňoch. „*Zvlášť poľutovaniahodné*“ boli „*prípady ženatých príslušníkov ZD, ktorí udržuju s tu- najšími ženami milostné pomery*“. Niektorí dôstojníci sa tak namiesto služby venovali usporadúvaniu bujarých zábav s množstvom jedla a alkoholu. Takéto správanie pobu- rovalo obyčajných vojakov a zapríčiňovalo pokles morálky a disciplíny v jednotkách. Plk. Pilfousek sa rozhodol podobné delikty prísne trestať, pričom všetkých príslušníkov ZD upozornil, aby nepočítali so získaním povolenia na sobáš s Ukrajinkou.⁶⁹ Nádeje na zlepšenie morálky a disciplíny v ZD po jej presune do priestoru Minska a reorgani- zácii na 2. PD sa rýchlo ukázali ako mylné. Plk. Pilfousek už 7. júla 1943 musel konšta- tovať, že vojaci nadväzujú známosti so ženami bývajúcimi v „*slepých štvrtiach*“ Minska. Vojakom tam nehrozila iba nákaza pohlavnými chorobami, ale bolo pravdepodobné, že cez ženy opäť nadviažu spojenie s partizánmi. Všetkým veliteľom preto nariadil kon- trolovať mužstvo i na vychádzkach.⁷⁰ Ustrážiť všetkých ale nebolo možné.

V RD vzťahy dôstojníkov a vojakov s miestnymi ženami neboli také vypuklé ako v ZD, pretože v prvej línii nebolo toľko príležitostí nadväzovať vzťahy so ženami ako v zázemí. Viac príležitostí sa naskytlo po prieniku na Kaukaz, kde civilné obyvateľstvo neušlo s ustupujúcou Červenou armádou. Mnohí vojaci nedodržiavali obmedzenia styku s civilistami. Niektorí zasa ukrývali „*vo svojich bytoch ľahké ženské*“, ktoré nemali žiadne doklady. Nevedomky tým podporovali sovietsku výzvednú službu.⁷¹ Slabosť Slo- vákov pre ženy si všimli aj spravodajské orgány sovietskej 12. armády. Pri veliteľstve 12. armády bola skupina špiónov, ktorú tvorili najmä mladé ženy. Ich postrehy z pôsobenia v rajóne RD boli pre sovietske velenie zaujímavé, no čoskoro sa o nich dozvedeli aj na veliteľstve RD: „*... udávajú, že najlepšie sa im pracuje v úseku RD, že slovenskí vojaci sú veľmi dôverčiví, a že nielen u vojakov, ale aj u dôstojníkov je jediná snaha – nadvia- zať milostný pomer, že ich veľmi dobre hostia a bez akéhokoľvek vyšetrovania prepúšťajú na slobodu.*“⁷² Po stiahnutí divízie na Krym sa aj v RD (od 1. augusta 1943 reorganizo- vanej na 1. PD) vyskytol rovnaký jav ako v ZD.

Styku slovenských vojakov s miestnymi ženami sa jednoducho nedalo zabrániť. Miestne ženy a dievčatá totiž prítomnosť Slovákov samy často vyhľadávali. Stali sa prí- pady, že Slovákom rovno vliezli do postele! Dokonca aj rodičia v mnohých prípadoch ponúkali Slovákom svoje dcéry za ženy! Je jasné, že takýmto vábivým pokušeniam bolo pre zdravých mladých mužov ťažké odolať. To sa, žiaľ, týkalo aj ženatých dôstojníkov.⁷³ Velenie RD sa tiež snažilo obmedzovať rozkazmi styky vojakov so ženami, no nie veľ- mi úspešne. Styky so ženami sa obmedzovali aj pre šírenie pohlavných chorôb medzi

69 Tamže.

70 VHA, f. ZD, I/50 (a), Vel. ZD. Rozkaz č. 86, SV. 7. júla 1943.

71 VHA, f. RD, šk. 68, Asanačná rota, Posádkové veliteľstvo Bielojarovka. Posádkový rozkaz č. 15, 31. máj 1942.

72 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v tažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) III.* s. 226.

73 Archív autora. Rozhovor s Jozefom Murčom. Rajecké Teplice 1. júna 2005.

vojakmi. Už na jeseň 1941 musela poľná nemocnica v Ovruchi odsunúť na Slovensko od začiatku ťaženia proti ZSSR 101 vojakov ZD nakazených pohlavnými chorobami. Šesť až sedemdnová liečba jedného vojaka pritom stála až 160 Sk. Velenie poľnej nemocnice preto navrhlo, „*aby si každý zaplatil aspoň liečivá*“. Od začiatku januára 1942 preto účetní alebo proviantní dôstojníci nakupovali pre mužstvo prezervatívy (1 kus za 1,65 Sk), aby sa podobným prípadom predišlo.⁷⁴ Nakazenie pohlavnou chorobou sa preto v marci 1942 definovalo ako sebapoškodzovanie so všetkými dôsledkami z toho vyplývajúcimi.⁷⁵ V RD sa stupňoval počet pohlavne chorých v priebehu mája 1943 na Kryme. Všetci vojaci nakazení pohlavnými chorobami boli povinní udať meno a presné bydlisko ženy, s ktorou mali intímny styk, aby aj tieto ženy mohli lekársky vyšetriť a liečiť!⁷⁶

Nie všetci vojaci a dôstojníci však nadväzovali vzťahy s miestnymi ženami len kvôli ukojeniu svojej pohlavnej vášne. Boli aj takí, ktorí sa zamilovali. Mnohí takíto vojaci a niektorí dôstojníci sa svoje vzťahy pokúsili legalizovať. Ženbychtiví vojaci sa so svojimi „*žiadostami o povolenie sobáša s príslušníkami SSSR*“ začali obracať na ministerstvo národnej obrany (MNO) alebo priamo na Kanceláriu prezidenta republiky do Bratislavy. Horkokrvnejší dokonca priviedli svoje dievčatá ilegálne na Slovensko, aby tu mohli s nimi uzavrieť sobáš. Slovenské MNO vydalo v súvislosti s týmto problémom 26. mája 1943 osobitné nariadenie, ktorým sa takéto sobáše zakazovali a dôstojníkov, rotmajstrov a vojakov upozorňovalo, že „*naviazanie známosti, prípadne zvedenie pod slubom manželstva príslušníčky cudzieho štátu je trestné ako prečin podľa § 779 trestného zákona, ak čin nie je prísnejšie trestný, ako podvod...*“⁷⁷ Zabrániť sobášom Slovákov s Ukrajincami, Bieloruskami a Ruskami sa ani tak celkom nepodarilo.

Krádeže, alkohol a ženy však ani zďaleka neboli charakteristické pre väčšinu slovenských frontových vojakov. Mnohí vojaci sa v ohrození života obracali k náboženstvu. Viera v Boha im pomáhala prežiť ťažké chvíle na fronte. Často za záchranu svojich životov ďakovali v modlitbách jedine Bohu, ako por. MUDr. Ondrej Sitár po bombardovaní obce Semenovskij sovietskym letectvom na rieke Mius v máji 1942: „*Ďakujem Ti o Bože, že si nám všetkým dnešnej noci zachránil život. Verím, že to bola len Tvoja najsvätejšia vôľa, ktorá chcela nás snáď poučiť, že každou chvíľou tu stojíme blízko nebezpečenstva smrti a Ty si jediný, ktorý nám môžeš pomôcť a nás zachrániť. Veď stačil okamih, závan vetru, aby nás už dnes všetkých nebolo a ty si dal, že sme všetci ako by zázrakom živí a zdraví. V pokore, o Bože ďakujem Ti za túto milosť, ktorú si mi dnešnej noci preukázal.*“⁷⁸ Podobne aj prvý dôstojník 4/31 batérie del. pluku 31, ktorý bol nasadený severne od Charkova, por. del. Pavol Gajdoš, sa pred sovietsku ofenzívou rozhodol vyspovedať katolíckemu vojenskému duchovnému pluku: „*Každý považoval za potrebné vo vážnej situácii vysporiadať sa sám so sebou s pohľadom dozadu a s predpokladom ne-*

74 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) I.*, s. 257.

75 VHA, f. RD, šk. 2, Vel. RD. Dôverný rozkaz č. 28.; Tamže. Dôverný rozkaz č. 41.; Tamže. Dôverný rozkaz č. 42.

76 Tamže, šk. 67, Vel. RD, Čís. 11.642 Taj./4. oddel. 1943, SV. 27. mája 1943.

77 VHA, f. ZD, šk. 2, I/43, Vel. ZD. Osobitný dôverný rozkaz č. I, SV. 7. 6. 1943.

78 SITÁR, O.: *Rusko – Východný front II.* Semenovskij, sobota, 30. V. 42.

*istej budúcnosti. Zamyslel som sa tiež nad všetkým, čo som v živote prežil, čo zlého alebo dobrého mal som za sebou.*⁷⁹

Cenným svedectvom náboženského povedomia slovenských vojakov na fronte boli finančné zbierky organizované cirkvami predovšetkým na misijné účely. Známe sú napríklad výsledky zbierky na katolícke misie medzi príslušníkmi peš. pl. 101 (ZD), kde sa do 26. novembra 1942 vyzbieralo 16 855 korún slovenských (Ks).⁸⁰ Ďalšia zbierka na rovnaký účel, organizovaná katolíckym duchovným stot. duch. Pavlom Kanuščákom v máji 1943 v celej ZD, priniesla 27 500 Ks.⁸¹ Nitriansky biskup Dr. Karol Kmeťko „*bol hlboko dojatý touto veľkodušnosťou*“ a celej ZD vyslovil svoju vďaku. Svoju vďaku vyjadrilo aj Ústredie misijných spolkov na Slovensku: „*Je to žiarivý príklad pre celú katolícku verejnosť.*“⁸² Hneď na to bola v júli 1943 pri ZD vyhlásená ďalšia zbierka na misijné ciele pre rímskych a gréckych katolíkov. Úmysel zbierky bol: „*Šírenie slávy a chvály Božského Srdca Ježišovho. Jeho odprosenie za urážky učinené vojakmi v poli, ako i prosba za Jeho nekončenú milosť a pomoc v duševnej i telesnej ochrane v poli.*“⁸³ V septembri 1943 sa uskutočnila, už v 2. PD, aj zbierka evanjelikov na misie. Hoci vojakov evanjelického vierovyznania bolo početne oveľa menej ako katolíckeho, vyzbieralo sa až 17 665 Ks.⁸⁴

Slovenská armáda zabezpečovala pre vojakov obidvoch vierovyznaní prostredníctvom vojenských kňazov bohoslužby aj na fronte. Slovenskí vojenský kňazi sa mali v poľných podmienkach starať o slovenských vojakov najmä po duchovnej a morálnej stránke. Hlavnými metódami ich pastoračnej činnosti boli okrem bohoslužieb aj prednášky, besedy, a napokon osobné rozhovory s vojakmi o ich konkrétnych problémoch alebo pokleskoch. Keďže duchovní sa dokázali, najmä v osobných rozhovoroch, oveľa lepšie priblížiť k vojakom ako iní dôstojníci, velitelia ich s obľubou využívali aj na prednášky s politickými témami. Okrem toho ich ako spoľahlivých ľudí niekedy poverovali aj povinnosťami a funkciami materiálneho, finančného a iného laického charakteru, ktoré boli očividne nad rámec ich povinností. Hlavnou náplňou ich činnosti však zostali bohoslužby a iné cirkevné úkony. Tie sa konali väčšinou v nedeľu a počas sviatkov medzi 8. – 10. hodinou, vždy katolícke, ako aj evanjelické. Bohoslužby sa spočiatku konali najmä v miestnych kostoloch alebo v budovách bývalých kostolov. Po vydaní Hitlerovho rozkazu z októbra 1941 o zákaze využívať pravoslávne chrámy na vojenské bohoslužby sa využívali koniarnie, divadlá, kiná, školy, jedálne, alebo vonkajšie priestranstvá, ako ihriská, záhrady, námestia a pod.⁸⁵ Na Kaukaze sa bohoslužby konali aj v stanoch, bunkroch alebo voľne pod stromami. Napriek Hitlerovmu zákazu však slovenskí poľní kňazi slúžili bohoslužby v bývalých pravoslávnych kostoloch v niektorých prípadoch

79 VHA, f. Špeciálne zbierky (ŠZ), X-420. GAJDOŠ, P.: *Spomienky príslušníka 2. československej paradantnej brigády v ZSSR; I. časť – Na východnom fronte a prechod k Červenej armáde v máji 1942 pri Charkove*, s. 9.

80 VHA, f. ZD, šk. 47, II/197, Peš. pl. 101, Osvetová hodinka č. 6, SV. 26. 11. 1942.

81 Tamže, šk. 3, I/50(a). Rozkaz č. 57, 17. 5. 1943.

82 Tamže.

83 Tamže, I/50(a). Rozkaz č. 99, 28. 7. 1943.

84 Tamže, I/50(a). Rozkaz č. 134, 29. 9. 1943.

85 PEJS, O.: *Slovenské vojenské duchovenstvo*. Praha 1994, s. 50 – 51.

ešte aj v roku 1943.⁸⁶ Ako kuriozitu možno uviesť aj to, že vojaci evanjelického vierovyznania si v Dnepropetrovsku urobili modlitebňu z mohamedánskej mešity.⁸⁷

Pri ZD existovala Katolícka duchovná správa so 7 duchovnými. Jej prednostom bol npor. duch. Pavel Kanuščák, ktorý pôsobil pri veliteľstve ZD v Ovruči. Vlastných kňazov mali všetky väčšie útvary divízie: obidva pešie pluky, SPO, III/31 delostrelecký oddiel, divízny zbrojný park 1, poľná nemocnica 1. Títo kňazi len v priebehu októbra 1942 predniesli 39 kázni a 15 mravno-osvetových prednášok, vykonali 3 pohreby, 6 zaopatrení sviatostami zomierajúcim a 12 zápisov do matriky zomretých. Evanjelická duchovná správa pri ZD mala len 2 kňazov. Prednostom evanjelickej duchovnej správy pri veliteľstve divízie bol npor. duch. Andrej Ďurica. Peší pluk 101 nemal svojho duchovného správcu od 27. júna 1942. Do peš. pluku 102 bol pridelený por. duch. Pavel Turis, ktorý zastupoval aj v peš. pl. 101. Npor. Ďurica žiadal, aby duchovných neprepustili z poľa skôr, ako za nich príde náhrada, pretože por. Turis na dva pluky nestačil. Obidvaja duchovní slúžili bohoslužby každú nedeľu a sviatok. Vykonali tiež 13 pohrebov (4 pre slovenských vojakov a 9 pre lotyšských dobrovoľných policajtov).⁸⁸

Účasť na bohoslužbách bola pre vojakov spočiatku dobrovoľná a hojná, ale neskôr keď už si zvykli na nové prostredie a zblížili sa s civilným obyvateľstvom, záujem opadol a návšteva bohoslužieb sa stala povinnou záležitosťou.⁸⁹ Tento jav sa najskôr vyskytol u ZD. Už v dôvernom rozkaze zo 14. decembra 1941 boli dôstojníci p. pl. 102 upozornení, že „*návšteva kostola v nedeľu a sviatky je povinná nielen pre mužstvo ale i pre gážistov.*“⁹⁰ V októbri 1942 zas posádkové veliteľstvo v Ovruči nariadilo všetkým vojakom a dôstojníkom evanjelického vierovyznania povinnú účasť na bohoslužbách k Pamiatke reformácie.⁹¹ V RD, ktorá bola v prvej línii, a teda ohrozenie života vojakov bolo pravdepodobnejšie ako pri ZD, sa tento jav vyskytol neskôr. Ešte v máji 1942 bola účasť na katolíckych aj evanjelických bohoslužbách v RD nepovinná.⁹² Po stiahnutí divízie z Kaukazu na Krym sa rovnaká tendencia v návštevnosti bohoslužieb ako už skôr v ZD prejavila aj v RD. Od marca 1943 boli bohoslužby povinné pre vojakov i dôstojníkov aj v RD.⁹³ Napriek nemeckým zákazom slovenskí vojenský kňazi často vykonávali bohoslužby aj pre miestne obyvateľstvo, ktoré si to veľmi cenilo. Jeden z týchto obradov sa uskutočnil pri RD na Veľkonočný pondelok 6. apríla 1942. Najprv sa konali katolíckeho bohoslužby v miestnej škole v obci Marinovka. Vojakov i civilistov bolo toľko, že sa do budovy nezmestili. Slovenský vojenský kňaz potom odslúžil ďalšiu bohoslužbu pre miestnych obyvateľov pri zrúcaninách ich pravoslávneho kostola (cerkvi). Pre npor. Sitára to bol nezabudnuteľný zážitok: „*Veľkonočná nedeľa nás prebudila krásnym ránom. Pravá Biela nedeľa. Napadlo trochu sňahu, ktorý skvel sa na krásnom a dosť teplom slniečku. Aj stromi zapadnuté a celý kraj skytal krásny zimný obrázok. O osmej sme šli*

86 Slovenská sv. omša kdesi v Rusku. In: *Nový svet*, roč. 18, 1943, č. 35, s. 3.

87 ELEN, K. M.: Tri dni v Dnepropetrovsku. In: *Slovenské vojsko*, roč. 4, 15. 9. 1943, č. 16 – 17, s. 15.

88 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) II.* s. 123 – 124.

89 PEJS, O.: *Slovenské vojenské duchovenstvo.* s. 51 – 52.

90 VHA, f. ZD, šk. 62, III/21, p. pl. 102. Dôverný rozkaz č. 13, SV. 14. 12. 1941.

91 Tamže, šk. 45, II/182. Posádkové rozkazy Ovruč, Posádkový rozkaz č. 39, SV. 27. 10. 1942.

92 Tamže, šk. 2, Vel.. Dôverný rozkaz č. 67, 9. 5. 1942.

93 Tamže, šk. 67, Asanačná rota. Dôverný rozkaz veliteľa 1. pešej divízie, č. 134, roč. III, 12. 3. 1943.

do dediny do kostola. Omša bola v škole. Vojaci a civili sa napratali. Po našej omši slúžil stotník omšu pre marinovčanov pri zrúcaninách cerkve. Bola to krásna slávnosť. Počas omši spieval ruský chór, asi 13 ľudí, miešaný ženský a mužský sbor, ale nádherne: *Christos voskriesie. Človek musel obdivovať tú vysokú úroveň obyčajného dedinského sboru, ktorý dirigoval starý typický mužík s okuliarami na nose. Len tak kyvkal prstom. A aké krásne čisté hlasy to boli. Ostatný svet stál vo veľkom polkruhu.*⁹⁴

Významným faktorom upevnenia náboženského povedomia i morálky vojakov bol osobný príklad poľných kňazov. Napríklad františkánsky mních a básnik Rudolf Dilong slúžiaci ako poľný kňaz pri RD často navštevoval spolu s por. zdrav. MUDr. Karolom Virsíkom vojakov v zákopoch. Por. Virsík rozdával vojakom svoje prídely cigariet a por. Dilong hral vojakom na harmonike: *„Bol to dôstojník a poľný kurát, ktorý sa nebál (...) františkánsky básnik toho veľa nenahovoril. Na celé orácie mu stačilo pár slov: – Teraz je jedno, či ste katolíci, alebo evanjelici. Spomeňte si na svojich – a dal všetkým naraz rozhrešenie. Dilong vedel, že v bezútešnej situácii strácajú prázdne slová význam a on ako kňaz môže urobiť niečo pre to, aby si ľudia boli bližší. Vylovil z vrečka svoju fúkaciu harmoniku vyhrával vojakom clivé melódie domova. Nálada v zákopoch bola hneď o čosi lepšia.*⁹⁵ Podobne evanjelický duchovný del. pluku 31 por. duch. Július Szépeši takmer každý deň navštevoval vojakov evanjelického vierovyznania (v pluku ich bolo 156) pri jednotlivých batériách pluku zasadených severne od Charkova. Dňa 10. mája 1942 bol por. Szépeši počas návštevy 5/31 batérie ranený črepinou mínometnej strely, ktorá vybuchla asi 20 m od neho. Napriek tomu na druhý deň vysluhoval svojim vojakom Večeru Pánovu. Keď o 6.00 hod. ráno vyrazil z veliteľstva pluku k 1/31 a 2/31 batérii, celou cestou ho ostreľovalo sovietske ťažké delostrelectvo. Potom prišiel k 4/31 batérii, aby sa aj tu mohlo vyspovedať asi 18 vojakov evanjelického vyznania. Provizórny oltár mu vojaci urobili z truhlíkov na strelivo, ktoré prikryli dekou. Na ne kňaz položil fľašu vína a nakrájané chleby. Vojakom rozdal modlitebné knižky a začali spolu spievať. Spoveď ešte nestihli dokončiť, keď sa na oblohe zjavilo sovietske prieskumné lietadlo. O chvíľu spustilo paľbu sovietske delostrelectvo. Hneď druhý granát odtrhol na jednej húfnici koleso a zranil 6 mužov jej obsluhy. Por. Szépeši všetko zhrnul do deky a rýchlo odišiel s chlebom aj s vínom z postavenia batérie.⁹⁶ Takíto vojenský kňazi mali medzi vojakmi dôveru a prirodzenú autoritu garantovanú nielen ich dôstojníckymi hodnosťami, ale predovšetkým ich pevnou vierou a osobnou odvahou.

Napriek všetkej starostlivosti slovenského velenia o frontových vojakov, nič nemohlo zahnať a potlačiť túžbu po domove silne pocitovanú prakticky všetkými vojakmi. Vojakov trápilo najmä odlúčenie od ich blízkych. Tieto pocity obzvlášť intenzívne prežívali najmä tí, čo mali doma ženy a deti, alebo snúbenice. Snúbenicu doma zanechal aj npor. Sitár. Svojmu denníku v máji 1942 zveril túžbu a lásku, ktorú k nej cítil: *„Moja drahá, teraz som zase sám vo svojej izbe. Vonku je krásny májový večer s voňavým vzduchom. V taký krásny večer človek najviac pocíti, že niekoho má rád, že túži po niekom. Túžim drahá zase byť Ti blízučko – Túžim pohladať Tvoju ruku, Tvoje vlásy. Túžim ústami Tiško sa dotýkať Tvojich očí, ich rias, obočia, líc a Tvojich perí. Tak lahúčko, ako*

94 SITÁR, O.: *Rusko – Východný front I*. Veľkonočný pondelok, 6. IV. 1942.

95 VIRSÍK, K.: *Frontový denník*. s. 129 – 130.

96 VHA, f. MNO (dôv.), šk. 190. *Denník evanjelického duchovného od 24. 4. – 28. 8. 1942*, s. 4 – 11.

vlahý vetrik dnešného krásneho večera dotýka sa jemne bielych višňových kvietkov. Tak ako on ticho v nich šumí, tak túžim Ti dnes drahá tiež pošepkať do úška, že Ťa ľúbim, že na Teba tu v dialke tak mnoho myslím – že nevedel by som nikoho mať tak rád ako Teba drahá...“⁹⁷ Tieto pocity boli obzvlášť silné počas vianočných sviatkov. Prakticky všetci vojaci RD túžili na Vianoce 1941 po domove rovnako ako Ľudovít Kompas: „Ťažko mi prišlo, keď som si pomyslel, že doma nemôžem byť v rodinnom krúžku, prežiť ten najkrajší deň v roku a že musím byť tak ďaleko v cudzine. A to ešte v Sovietskom Rusku, kde človek si to nevie predstaviť. Tu neznáme, kedy je sviatok, kedy piatok, kostola tu neni. Keď už človek aspoň vidí, že sú tí ľudia oblečení sviatočne, ale tu nič. Všetko je ako aj v druhý deň (...) Jak to ťažko pripadne – matka, otec, bratia, všetko doma, jedine ja si tu musím len spomínať (...) No však dá pán Boh, že sa nezadlho asi navrátíme do nášho spokojného Slovenska, kde je tak veselo.“⁹⁸

Vianoce 1942 oslavovali vojaci RD na Kaukaze. Na Vianoce dostali po kúsku čokolády, cukríky i pálenku. Našťastie, zásobovanie potravinami bolo dobré i pridely cigariet pravidelné (20 cigariet denne na muža).⁹⁹ Väčšina vojakov sa však napriek tomu neubránila smútku rovnako ako Ľudovít Michalko: „Tesne pred sviatkami prišli kňazi, ktorí nás vyspovedali, odovzdali nám modlitebné knižôčky (...) Boli to najsmutnejšie Vianoce môjho života v horách Kaukazu, ďaleko od najbližších a najdrahších, bez darčiekov, gratulácií, napolo hladný, v nevlúdnom, sychravom počasí. Sneh tu nepadal (...) Štedrý večer, i keď zo vzduchu viselo niečo slávnostného, bol smutný a veru nejednému, i mne, v očiach zaihrali slzy. K tomuto smútku a nostalgii prispievalo svojou hrivnou i počasie. Obloha zatiahnutá šedými, hustými a ťažkými mrakmi. Okolie v lesnom poraste smutné, v nestáalom pološere, šedo vyzerajúce, nám dobrej nálade pridávalo. No prežili sme aj to.“¹⁰⁰ Vojaci sa snažili spríjemniť si Vianoce, ako vedeli. Spojárom divízie k tomu prispel stk. Tomáš Švec: „Boli sme rozmiestnení na Kaukaze, v dedinke Kutajskaja. Bol som zástupcom dôstojníka spojovacích vojsk práporčíka Dezidera Palečku. Aby nám Vianoce čo najviac priblížili domov, priniesol som z lesa ‚jolku‘ – jedličku a spolu sme ju po vojensky vyzdobili. Do papierikov sme zabalili kocky cukru a povešali na stromček, malé sviečky sme si zhotovili z veľkých. Na stromček sme povešali aj náboje, ktoré sa vo svetle sviečok ligotali, ako keby sme mali na stromčeku sklenené gule. Boli to smutné Vianoce, lebo sme ich prežívali v spomienkach na svojich najbližších. K tomuto smútku sa pridali aj domáci, u ktorých sme boli ubytovaní. Manžel pani domácej bol vo vojne a nemala o ňom žiadne informácie“.¹⁰¹ Niektorým vojakom a dôstojníkom spríjemnili sviatky balíčky z domu: „Náš vel. čaty dostal z domu vianočný balíček. Obsahoval vianočné produkty: vianočka, oplátky, med, cesnak, jablko, orechy, čaj, rum. Pomocou tohto sme si v našom bunkri pripravili slávnostnú večeru podľa chodov domátnych a starých zvykov. I sviečku sme mali.

97 SITÁR, O.: *Rusko – Východný front II*. Semenovskij, piatok, 15. V. 1942. O úprimnosti týchto slov svedčí skutočnosť, že MUDr. Ondrej Sitár sa po návrate z frontu so svojou snúbenicou oženil a prežil s ňou neuveriteľných 65 rokov spoločného života! Autor obidvoch vyššie 90-ročných manželov navštívil v Banskej Bystrici na jar a v lete 2008 krátko pred ich smrťou.

98 KOMPAS, L.: Zápisky... (Rýchly divízia, október 1941 – apríl 1942). In: LACKO, M. (zost.): *Denníky a spomienky vojakov z východného frontu 1941 – 1944*, s. 11.

99 Archív autora, MOČKO, I.: *Spomienky*. Behynce 2007, s. 3.

100 MICHALKO, L.: *Spomienky... na východný front...*, s. 175.

101 ŠVEC, T.: Posledné vojnové. In: *Obrana*, roč. 13, 2005, č. 12, s. 31.

Fronta bola dosť rušná, strieľalo sa husto. Zaspievali sme si vianočné. Sedeli sme štyria stlačení v takom malom bunkeri pri ohni. Spomínali na domov, každý si v duchu predstavil miesto kde sedával.“ Prvý sviatok vianočný mnohí vojaci zasvätili modlitbám.¹⁰² Tie isté pocity mali aj vojaci 1. PD na rieke Bug na Vianoce 1943: „Dnes je Štedrý deň, tretí na vojne a zas ho nemôžem doma prežívať ako dva predošlé. Do obeda mám ešte dosť práce. Večera je u mňa v kancelárii celej vel. čaty za prítomnosti por. Valku a pplk. Wildnera. Po večeri, ktorá nebola nijak slávna kapusta s klobásou, 2 dcl. vodky a vianočka každý odchádza na svoj byt kde spomína na domov a na všetko čo mu je drahé.“¹⁰³

Vojaci udržiavali kontakt s domovom a blízkymi predovšetkým prostredníctvom listov. Listy vojakov však podliehali vojenskej cenzúre. Pri ZD ich cenzurovala tzv. Cenzúrna skupina ZD zriadená 20. júna 1942. Skupina cenzurovala všetky listy, ktoré vojaci posielali z poľa do zázemia.¹⁰⁴ Mesačne to bolo v priemere až 85 000 listov, ktoré dávali dostatočný prehľad o názoroch a náladách vojakov. Okrem osobných záležitostí a všeobecnej túžby po domove bol medzi vojakmi zaznamenaný aj nárast náboženského a národného povedomia. Slovenskí vojaci odmietali postup „bolševikov v otázkach náboženských“ a chválili poľné omše, „ktoré vraj navštevuje tunajšie obyvateľstvo z dedín vzdialených až 30 – 40 km“. Mnohí vojaci sa hlásili za členov Matice slovenskej, pozorne sledovali prejavy prezidenta J. Tisa a iných čelných predstaviteľov SR, ako aj dianie na domácej politickej scéne. Vojaci tiež oceňovali „starostlivosť svojich veliteľov o nich, pokiaľ sa týka stravy, ubytovania, novín a bohoslužieb“. Väčšinou sa zmierili so svojím vojnovým nasadením. Tieto poznatky z augusta sa potvrdili aj v septembri 1942.¹⁰⁵ Nálada sa prakticky nezmenila ani v priebehu októbra 1942. Túžba po domove bola u všetkých silná, ako aj záujem o dianie doma. Vojaci boli spokojní s veliteľmi, so stravou, ubytovaním i s bohoslužbami, ktoré hojne navštevovali. Vojaci sa stále javili ako „úplne lojálni“. Tento priaznivý stav pretrvával aj v novembri. Vojaci navyše kvitovali včasné pridelenie zimného výstroja a tešili sa na dovolenky, ktoré mali dostať buď na Vianoce, alebo na Nový rok.¹⁰⁶ Pošta k RD prichádzala v dlhších časových intervaloch a dosť nepravidelne. Mnohých vojakov to trápilo, pretože si mysleli, že ich drahí im nepíšu. To bol v jednom čase aj prípad npor. Sitára: „Ako by mňa zaujímalo všetko, čo v Tvojom živote sa Ti snáď zdá všedným, ako prežívaš každý svoj dňičok. Píšeš, že mi posielaš štvrtý – (lístok?) Prvý som nedostal, takže dosiaľ mám len jediný tvoj lístok a Tie-to dve karty. Srdiečko, piš mi viac – či snáď necítiš toho potrebu trochu viacej si so mnou pohovoriť? Veď ja Ti píšem skoro o všetkom, čo prežívam. Nám tu ďaleko práve je vzácny ten tichý život doma, ako snáď vás zase vzrušujú správy z frontu.“¹⁰⁷

102 REPISKÝ, P.: *Frontový zápisník*, s. 46 – 47.

103 MURČO, J.: *Vojenský denník SP-II*. 24. dec. 1943.

104 Vtedajší veliteľ ZD plk. Kuna zároveň nariadil „aby všetci príslušníci ZD pravidelne dávali správy o sebe svojim najbližším, a to krátko, jasne, zrozumiteľne a čitateľne napísané...“. Niekoľkostránkové listy mali byť cenzurované „len potom, ako to dovoľí čas“. Všetky listy mali byť odovzdané nezalepené na Poľnú poštu 8. VHA, f. ZD, šk. 15, I/148, Vel. ZD. Dôverný rozkaz č. 56, SV. 16. jún 1942.

105 Tamže, šk. 1, I/21, Vel. ZD, Čís.: 59.650/Dôv. Ic 1942, SV. 13. október 1942. Od 1. do 30. 9. 1942 bolo cenzurovaných 82 961 listových zásielok.

106 MIČIANIK, P.: *Slovenská armáda v tažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944) II.*, s. 147 – 148.

107 SITÁR, O.: *Rusko – Východný front II*. Semenovskij, štvrtok, 23. IV. 42.

Niektorí vojaci však nezostali len pri písaní listov, ale vehementne sa dožadovali viackrát im sľubovanej výmeny. Záložníci v RD sa na jar 1942 sťažovali veliteľovi divízie gen. Turancovi, že ešte neboli vymenení. Odvolávali sa pritom na sľub ministra národnej obrany gen. Čatloša, že koncom zimy 1941 už budú doma. Na začiatku júla 1942 však bolo v RD „ešte vyše 600 mužov“, ktorí boli na fronte od prvých dní vojny. Gen. Turanec vinil za vzniknutú situáciu predovšetkým gen. Čatloša: „*Naše mužstvo je dobré, len keby ho nekazili sľuby pána armádneho veliteľa, že pôjde domov, ktoré vôbec nesplňuje, čo je u neho charakteristikou.*“ Turanec urgoval aj MNO, aby problém s výmenou mužstva vyriešili. Situácia sa vyhrotila 5. júla, keď 28 príslušníkov 3/20 roty odmietlo v Artemovke odísť do zákopov, ale chcelo ísť domov. Na druhý deň prišiel krote gen. Turanec. Vojaci sa odvolávali na rozkaz č.: 91.658/Dôv. 1942 zo 4. februára 1942, ktorým im sľúbili výmenu. Gen. Čatloš ho dokonca všetkým týmto vojakom nariadil osobne podpísať! Veliteľ RD im však nemohol vyhovieť, pretože v prvej línii potreboval doslova každého muža. Situácia veteránov divízie tak zostala nevyriešená.¹⁰⁸

V zúfalej snahe dostať sa domov sa niekoľkí vojaci úmyselne zraňovali. „*Niekde použili v malej dávke aj trhavinu, aby sa zranili a vyzeralo to na mínu. Žltáčku si spôsobovali tak, že oškriabali nábojnicu zvnútra a naškrabanú medenku zjedli.*“ Väčšinou sa im však na to prišlo.¹⁰⁹ Vojaci RD sa snažili dostať na Slovensko aj iným spôsobom. Zistili totiž, že keď sa niekto prihlásil k žandárom, odoslali ho na Slovensko. Na začiatku novembra preto vojaci začali hromadne predkladať na veliteľstvo RD žiadosti o preloženie k žandárom. Náčelník štábu RD pplk. gšt. Emil Novotný ich zámery presne vystihol v hlásení na MNO: „*Mužstvo tak robí pravdepodobne len z toho dôvodu, aby sa dostalo čím skoršie z frontu domov.*“¹¹⁰ Vojaci mali vojny už dosť a chceli sa čo najskôr vrátiť domov. Náladu mužstva dokresľoval aj anonymný list adresovaný veliteľstvu RD: „*... my vojaci dovoľme sa spýtať, dokiaľ chcete s nami bojovať? Či ešte sa vám nezdá, že nás už dosť spadlo? Ako viete sami dobre vydržali sme toho dosť! (...) A vy jestli máte málo toho vyznamenania a tých krížov, tak môžete dostať drevený! Preto ponáhlajte sa čo najskôr nás vymeniť a zasať nás do vlasti... Ani keď sa už na hlavy budete stavať s nami si nič už nezvítazíte.*“¹¹¹ Tento list mal zastrašiť dôstojníkov, ktorí dobre vedeli, že počas 1. svetovej vojny nemálo maďarských dôstojníkov zastrelili „vlastní“ slovenskí vojaci. Nespokojní však boli aj sami dôstojníci, od ktorých závisela morálka mužstva. Mnohí dôstojníci boli na fronte bez vystriedania už 17 mesiacov! Naproti tomu napríklad dôstojníci z MNO nevystrčili z Bratislavy ani nos. Dôstojníci na fronte to oprávnenne pri každej príležitosti kritizovali.¹¹²

Po stiahnutí RD z Kaukazu pri nástupe pešieho pluku 21 pred jeho veliteľom pplk. pech. Robertom Schneiderom v obci Vasilijevka vojaci spontánne vyjadrili túžby po domove. Bolo zima, mrzlo a vojaci boli už riadne vyčerpaní. Pred zadelením úloh

108 VHA, f. RD, 30/2/7. Vojnový denník gen. Turanca, s. 51 – 60.

109 MARCELY, P.: Z bojov za slobodu, s. 212.

110 VHA, f. RD, šk. 15, 42/1/15. Telegram č. 948, 5. 11. 1942, MNO.

111 BYSTRICKÝ, J.: Rýchla divízia na východnom fronte v roku 1942. In: *Vojenská história*, roč. 5, 2001, č. 1, s. 61.

112 Tamže.

začali všetci muži zborovo kričať: „*My chceme domov!*“¹¹³ Po presune na Krym sa ich túžba onedlho naplnila. Vojaci sa v lete 1943 tešili na domov, no miestnym civilistom bolo ľúto, že odchádzajú. Z Nikolajeva takto 13. júna 1943 odchádzali na Slovensko spojári: „*Dňa 13. júna odchádzame z mesta Nikolajev smerom na Slovensko. Radosť domov nepozná konca-kraja. Ľudia nás odprevádzajú s plačom. Neni ani jediného nášho vojaka, aby nemal aspoň jednu kyticu kvetov. Lúčime sa s Nikolajevom, s riekou Bug, kde sme sa tolko nakúpali.*“¹¹⁴ Návrat domov každý očakával s veľkým napätím podobne, ako čtk. Jozef Murčo na konci apríla 1944: „*Je 5 hod. a ja som už hore, však kto by mohol spať keď vie, že po dlhom čase ide domov k svojim drahým. Ešte posledný stisk ruky s kamarátmi, posledné hlásenie pplk. Wildnerovi a posledné zbohom Tatar-Kopčaku. Je 9 hod. nakladáme sa na autá a v dialke ešte vidíme kývanie kamarátov a pomaly sa stráca aj to a vynovuje sa nám v myslí náš domov a všetko čo nám je drahé.*“¹¹⁵

Návratom z frontu domov sa pre slovenských vojakov skončila ich strastiplná vojnová púť na bojiskách sovietsko-nemeckého frontu. V porovnaní s nemeckými alebo sovietskymi vojakmi to bol doslova luxus. Nemeckí a sovietski vojaci totiž museli vo vojne bojovať od jej začiatku až do konca. Jediný spôsob, ako sa mohli dostať živí preč z frontu, bolo pre nich zajatie alebo zmrzačenie. O domove mohli len snívať. Slovenská armáda sa naproti tomu snažila svojich vojakov na fronte strieďať, i keď najmä v prípade špecialistov to nebolo vždy možné. Vojaci, ktorí sa z frontu vrátili na Slovensko, prišli so životnými skúsenosťami, aké nikto z ich spoluobčanov okrem veteránov 1. svetovej vojny nemal. Navyše zblízka spoznali komunistickú i nacistickú totalitu. Život na fronte poznačil každého z nich a ovplyvnil ich ďalší život. Na vojnové časy nezabudli až do svojej smrti a často o nich rozprávali v kruhu svojich blízkych a priateľov. Skúsenosti slovenských vojakov zo života na východnom fronte sú cenným svedectvom o Slovákoch vo vojne. Od konca 2. svetovej vojny totiž Slováci neboli nútení bojovať so zbraňou v ruke v skutočnej vojne.

113 AM SNP, f. Slovenská armáda, šk. 1, príř. č. A 82/2002. Válečný denník pol. prac. roty 43. s. 15

114 AM SNP, f. XII, príř. č. S 89/89. LICHÝ, J.: *Vojnový denník*, s. 42 – 43.

115 MURČO, J.: *Vojenský denník SP-II*. 26. apríla.

Spoločenské postavenie dôstojníkov slovenskej armády v zázemí a snaha o zvýšenie ich prestíže v rokoch 1939 – 1941

Peter Jašek

O dôstojníckom zbore slovenskej armády v rokoch 1939 – 1945 sa napísalo a píše v slovenskej historiografii pomerne veľa. Sú tu viditeľné snahy o spracovanie osudov jednotlivých dôstojníkov a vojakov, o analýzu spoľahlivosti dôstojníckeho zboru, jeho národnostného zloženia či podľa príslušnosti k jednotlivým vierovyznaniam. Už menej pozornosti sa venuje spoločenskému postaveniu dôstojníkov, ich každodennému životu v zázemí či pozícii dôstojníckeho zboru v očiach slovenskej verejnosti.

Dôstojnícky zbor slovenskej armády v rokoch 1939 – 1945 tvoril osobitnú skupinu obyvateľov I. Slovenskej republiky (SR) a mal niekoľko špecifik. Napokon v každom štáte predstavujú armádni dôstojníci osobitnú kastu a v štátoch, kde má armáda dlhú tradíciu, aj vysokováženú spoločenskú vrstvu. Po vzniku Slovenskej republiky vznikla pre mladý štát potreba vybudovať viacero inštitúcií, medzi nimi aj armádu a jej dôstojnícky zbor. Do svojich radov prevzala novo sa budujúca armáda tých niekoľko Slovákov, ktorí ako dôstojníci slúžili v medzivojnovej československej armáde. Ich veľkým problémom však bolo, že v tejto armáde dosiahli z viacerých objektívnych a subjektívnych príčin iba nízke hodnosti. Na ilustráciu uvedieme, že zo 432 dôstojníkov Slovákov, ktorí prešli do slovenskej armády po jej vzniku, bol iba jediný generál (Rudolf Viest) a aj ten bol známy čechoslovakista, ktorý už v roku 1939 emigroval na Západ. Pre nedostatok vyšších dôstojníkov sa o slovenskej armáde hovorilo ako o „armáde poručíkov“. Navyše výchova v československej armáde bola orientovaná na čechoslovakizmus a demokratickú formu vlády, čo bolo potenciálnou hrozbou pre štát, ktorého ideológia spočívala na slovenskej štátnej samostatnosti a jeho politický režim sa profiloval ako autoritatívny s vládou jednej štátostrany.

Aj napriek tomu sa po vzniku Slovenskej republiky v marci 1939 takmer všetci dôstojníci slovenskej národnosti prihlásili do jeho služieb. Dôvodov pre toto rozhodnutie bolo viacero. Hoci mnohí historici niekedy až dehonestujúco uvádzajú zištné dôvody, ako výhľad sľubnej kariéry či zabezpečenie pokojného miesta, treba do úvahy vziať aj prirodzené slovenské vlastenectvo niektorých dôstojníkov. Dôležitú úlohu zohrala aj

existencia samostatného štátu a z toho vyplývajúce zvýšenie národného sebavedomia, ktoré sa u mnohých prejavilo najmä v prvých „víťazných“ rokoch vojny. Veď armáda bola tou štátnou inštitúciou, ktorá viditeľne reprezentovala slovenskú samostatnosť voči zahraničiu, čoho si boli poprední politickí predstavitelia slovenského štátu dobre vedomí. V tomto duchu aj pristupovali k armáde, ktorú vo svojich prejavoch takmer bez výnimky zobrazovali ako jeden z hlavných symbolov slovenskej štátnej samostatnosti. Na tomto mieste si môžeme poslužiť dvoma výroky. Autorom prvého je Jozef Tiso, prezident I. SR a najvyšší veliteľ armády. Pri príležitosti prvej vojenskej prehliadky slovenskej armády v príhovore k vojakom uviedol, že slovenská armáda je podstatná súčasť budovania samostatného Slovenska: „Slovenská armáda je (...) zdôraznenou vôľou slovenského národa k samostatnému a slobodnému štátnemu životu, za ktorú je národ ochotný prinášať nielen finančnú obeť spojenú s udržiavaním armády, lež i obeti života svojich najlepších synov.“¹ Druhý výrok pochádza od ministra národnej obrany generála I. triedy Ferdinanda Čatloša, ktorý v roku 1940 apeloval na slovenských dôstojníkov takto: „Váš najvyšší veliteľ a celý národ slovenský sa na Vás díva s hrdosťou, vidí vo Vás hrdinný úsek slovenských dejín, vidí vo Vás strážcov slovenskej slobody. Tejto úcty musí si však každý slovenský dôstojník zaslúžiť a celé jeho povolanie ako aj súkromný život jeho rodiny musí byť predchnutý vrelou oddanosťou a láskou k slovenskému štátu.“²

Tieto výroky o význame armády uvádzame najmä preto, lebo podstatnou mierou zasiahli do života jej dôstojníkov, ako to naznačuje záverečná pasáž druhého výroku. Ak totiž chcela armáda naplniť svoje prestížne poslanie, nemala „iba“ statočne bojovať za slovenský štát vo vojne, ale mala si získavať úctu obyvateľstva aj v období mieru príkladným vystupovaním dôstojníkov a vojakov. Kvôli vysokej prestíži armády musela byť prestíž zvlášť dôstojníkov na najvyššej úrovni, a to v každom smere. Slovenský dôstojník mal spĺňať nielen profesionálne vojenské, ale aj prísne spoločenské kritériá, ktoré sa viazali na výkon jeho funkcie. V tomto smere bola koncipovaná výchova dôstojníkov. V rozkazoch slovenskej armády často zdôrazňované príkladné spoločenské vystupovanie malo vzbudzovať úctu a rešpekt obyvateľstva. Normy spoločenského správania boli dokonca súčasťou výučby na Vojenskej akadémii a Vysokej škole vojenskej.

Keď spomíname život dôstojníkov slovenskej armády v zázemí, musíme pripomenúť, že väčšinu svojho času trávili plnením svojich profesionálnych vojenských pracovných povinností. Doba, v ktorej existovala I. SR, tomu nahrávala, predovšetkým fakt, že slovenskú armádu bolo treba budovať skutočne od základov. Navyše v Európe zúrila vojna, do ktorej bola od roku 1941 intenzívne zapojená aj slovenská armáda. V období rokov 1939 – 1941 sa väčšina slovenských dôstojníkov musela venovať budovaniu armády, vlastnému odbornému vzdelávaniu, pravidelnému výcviku záložníkov, enormnej písomnej agende a pod. Dôstojníci mali až neúmerne veľa práce, lebo armáda pocítovala akútny nedostatok dôstojníkov ako neblahé dedičstvo po národnostnej politike v armáde Československej republiky (ČSR).

1 FABRICIUS, M., HRADSKÁ, K. (zost.): *Jozef Tiso. Prejavy a články. Zväzok II. 1938 – 1944*. Bratislava 2007, dokument číslo (dok. č.) 68, strana (s.) 121.

2 Vojenský historický archív Bratislava (VHA), fond (f.) Ministerstvo národnej obrany MNO dôverné, škatuľa (šk.) 3, číslo jednacie (č. j.) 165 061/1940. České manželky dôstojníkov – neprístopnosti vo vystupovaní.

Okrem profesionálnych povinností dôstojníkom zo svojho postavenia vyplynuli časté styky s verejnosťou a niektoré spoločenské povinnosti, ktoré bolo treba plniť. Slovenská armáda sa po prvýkrát prezentovala pred očami slovenskej verejnosti 12. mája 1939 pri príležitosti vyznamenávania prvých hrdinov z bojov na východe v marci 1939, známych ako tzv. malá vojna, v ktorej sa Slovensko bránilo pred postupom maďarských vojsk na slovenské územie.³ Odvtedy sa začalo pravidelné vystupovanie vybraných armádnych jednotiek pred verejnosťou pri príležitosti najrôznejších sviatkov a osláv. Armáda pritom mala svoje posádky dislokované v každom väčšom meste na Slovensku,⁴ čím boli dôstojníci blízko k obyvateľom. Armáda sa pred slovenskou verejnosťou pravidelne predstavovala najmä pri oslavách výročia štátnej samostatnosti 14. marca a Štefánikových oslavách 4. mája. Dôstojníci vo vyšších hodnostiach na nich vystupovali ako rečníci v miestach posádok a súčasťou osláv bývalo defilé armády. Okrem pravidelných sviatkov tu bolo množstvo slávností spätých s odhaľovaním pamätníkov, kladením vencov či oficiálnych prehliadok, ale aj osláv, ktoré organizovala sama armáda, ako bolo vyradovanie absolventov Vysokej vojenskej školy alebo Vojenskej akadémie. Okrem týchto veľkých oficiálnych podujatí sa konalo aj mnoho lokálnych osláv, na ktorých sa dôstojníci zúčastňovali. Na všetkých takýchto akciách vystupovali okrem dôstojníkov aj vybrané armádne oddiely, ktoré boli na tieto príležitosti slávnostne vystrojené a svoje vystúpenia čestné oddiely vopred nacvičovali.

Už krátko po konsolidácii armády v júni 1939 pripomenul Čatloš dôstojníkom, čo sa od nich bude v novom štáte vyžadovať: „*Velitelia musia byť vzdelaní, do kultúrneho a spoločenského diania zapojení. Budú mať dosť voľného času na vzdelávanie. Dúfam, že sa mi podarí hmotne tak zabezpečiť veliteľov, aby mohli vzdelávanie a kultúru účinne podporovať.*“⁵ Čatloš upozornil, že dôstojníci by mali vždy vystupovať taktne a noblesne, keďže sú elitou národa. Vzorné vystupovanie vojaka na verejnosti vyvolávalo neodškriepiteľnú úctu, a naopak, chybné kroky boli na škodu dobrého mena armády.⁶

Preto sa armádne velenie snažilo aj spoločensky vychovávať dôstojníkov. Už od roku 1939 bolo vydaných niekoľko zásadných úprav, ktoré určovali normy spoločenského správania sa. Začiatkom roku 1941 vydalo veliteľstvo 2. divízie Smernice pre spoločenskú výchovu dôstojníckeho zboru, prostredníctvom ktorých sa mali dôstojníci oboznámiť so spoločenskými pravidlami a dodržiavať ich. Smernice boli iba heslovité a velitelia ich mali doplniť tak, aby najväčšie chyby v spoločenskom správaní dôstojníkov boli čo najskôr odstránené.⁷ V prvom okruhu sa hovorilo o povinnostiach pri príchode do novej posádky, keď dôstojníci museli vykonať návštevy v dôstojníckych rodinách a rodinách významných verejných funkcionárov. V druhom okruhu boli precíznejšie rozobraté pokyny o správaní v dôstojníckej jedálni. Popri spôsobe stolovania sa uvádzala aj povinnosť „*nepoužívať pri jedle slov, ktoré nepatria do úst dôstojníka, a tým*

3 SUROVÝ, J.: Budovateľská práca v armáde. In: *Armáda v obrane a práci*. Bratislava 1944, s. 50.

4 Pozri dislokáciu jednotiek slovenskej armády. In: VHA, f. MNO – Tajné, šk. 5, č. j. 135.023/1919.

5 VHA, f. MNO – Prezídium, šk. 3, č. j. 23.844/1939, s. 2.

6 ŠUMICHRASŤ, P.: Výchovná práca v slovenskej armáde v zázemí v rokoch 1939 – 1944. In: *Vojenská história*, ročník (roč.) 6, 2002, č. 2, s. 26 – 51, 36.

7 CSÉFALVAY, F.: Dva dokumenty o správaní sa slovenských dôstojníkov. In: SEGEŠ, D., ŠEĐOVÁ, B. (zost.): *Miles seper honestus*. Bratislava 2007, s. 212.

menej k bielu stolu“.⁸ Okrem dodržiavania etikety dôstojníkov nabádali aj k príjemnému vystupovaniu, ktorým mali urobiť dobrý dojem na svojich hostiteľom, napríklad aj voľbou takých tém rozhovorov, ktorými by nikoho neurážali.

Ďalší okruh rozoberal povinnosti dôstojníkov v súvislosti s návštevami a výberom spoločnosti, pričom *„dôstojník sa pohybuje len v dobrej árijskej spoločnosti. Najlepšia spoločnosť pre dôstojníka je, pravda, dôstojnícky zbor*“.⁹ Pri správaní k ženám sa im najviac kládlo na srdce, aby boli pri vyberaní dámskej spoločnosti a všeobecne pri styku so ženami opatrní. Nebolo mysliteľné, aby dôstojník nadväzoval styk s dievčaťom, ktoré si podľa patričných predpisov a nariadení nemohol vziať za manželku. Tu stále platili predpisy z obdobia Československej republiky, podľa ktorých manželka dôstojníka mala byť predovšetkým mravne zachovaná a ona, tak ako aj jej rodina, mali mať bezúhonnú povesť a primerané vzdelanie. Manželka mala spĺňať aj patričné (no bližšie nešpecifikovné – pozn. P. J.) majetkové kritériá, aby sa minimalizovalo riziko, že sa rodina ocitne vo finančnej tiesni tým, že by manžel prevzal na seba povinnosti manželky.¹⁰

Spoločenský úzus a potreba ukázať armádu v najlepšom svetle nariaďovali dôstojníkom aktívne sa zapájať do spoločenského života, najmä keď dostávali najrôznejšie pozvania na recepcie, tak z domácich inštitúcií, ako aj zo zahraničných úradov. Minister nariadil, aby všetci dôstojníci, ktorí podobné pozvanie dostanú, hlásili ho ihneď náčelníkovi štábu MNO, ktorý mal rozhodnúť, či sa môžu na nich zúčastniť.¹¹ Toto rozhodnutie bolo zväčša kladné. Spoločenským úzom bolo, že nový dôstojník po príchode do posádky usporiadal „čaj o piatej“, aby sa mohol zoznámiť s miestnou spoločnosťou. Posedenie sa konalo na účet Ministerstva národnej obrany (MNO) a pozvali naň všetky významné osobnosti z kraja alebo mesta, kde bola posádka dislokovaná. Napríklad v 4. pešom pluku, ktorý bol dislokovaný v Liptovskom Mikuláši, bolo pozvaných 90 osôb, zväčša z radov miestnych politických funkcionárov.¹² Niektorí dôstojníci okrem tejto oficiálnej povinnosti neváhali zorganizovať rôzne kultúrne či športové podujatia. Príkladom môže byť činnosť majora ženistov Ladislava Pohranca v Novom Meste nad Váhom, ktorý po svojom príchode zorganizoval zoznamovací večierok posádky s obyvateľstvom alebo športové dni, ktoré *„sa veľmi dobre vydarili a zanechali hlboký dojem u miestneho obyvateľstva*“.¹³ Medzi obyvateľmi si získal dobrú povesť aj tým, že pravidelne posielal vojakov do kostola. Jeho jediným „prehreškom“ bolo, že nenavštevoval podujatia, ktoré v Novom Meste organizovala Hlinkova garda (HG). Miestny okresný náčelník ale na jeho obranu uviedol, že *„miestnym veliteľom HG je stolár a on ako vyšší dôstojník predsa len si musel zachovať určitý odstup. Vyhľadával vždy spoločnosť primeranú svojmu stavu*“.¹⁴

Príkladov vzorného vystupovania slovenských dôstojníkov by sme iste našli veľa, ale ako býva zvykom, oveľa viac rezonovali prípady, keď sa dôstojníci dopustili vážnych

8 Tamže, s. 213.

9 Tamže, s. 214 – 215.

10 VHA, f. MNO Dôverné, šk. 2, inventárne číslo (i. č.) 1, odpis č. j. 700/1935.

11 Tamže, šk. 148, č. j. 71730/1941.

12 Tamže, šk. 250, č. j. 1458/1942.

13 VHA, f. 55, 55-38-6, č. j. 106.435.

14 Tamže, s. 2.

spoločenských prehreškov. Paradoxne práve na základe najrôznejších udaní máme veľa informácií o tom, ako vlastne žili slovenskí dôstojníci vo svojich posádkach. Medzi najčastejšie prehrešky proti spoločenskej etikete patrilo neprípustný spôsob oslovovania medzi dôstojníkmi. Stávali sa prípady, keď nižší dôstojník nezdravil predpísaným spôsobom. Nariadilo sa preto, aby nižší dôstojník vždy oslovoval vyššieho aj slovom „pán“.¹⁵ Dôstojníci sa mali vyvarovať vulgárneho vyjadrovania, ktoré bolo často zavinené nadmerným požívaním alkoholu. Čatloš pripomenul, že tieto veci vyvolávajú vo verejnosti pohoršenie, ktoré znižuje váhu dôstojníckeho zboru a budí sklamanie u mládeže, ktorá si armádu idealizuje.¹⁶ Osobitne apeloval na dôstojníkov, aby nosili rovnošatu aj mimo služby, keďže „*terajšie časy to vyžadujú, národ chce vidieť svojich statočných a hrdinských ochrancov*“.¹⁷ Dôstojníci sa museli aj v posádkach pohybovať v uniformách, v ktorých museli počas pracovných dní chodiť aj do dôstojníckej jedálne.¹⁸

Prípadov neprimeraného správania dôstojníkov bolo viac, ako by sa od elitnej kasty očakávalo, v dôsledku čoho boli často vydávané rozkazy, zdôrazňujúce prestíž dôstojníckeho zboru. Za niekoľko prípadov možno uviesť abstrakt jedného z Čatlošových rozkazov z júla 1940. „*Upozornil som už niekoľkokrát dôstojníkov a mužstvo na ich nedôstojné vystupovanie na verejnosti a verejných miestnostiach. V upozorneniach a nariadeniach dal som výstrahu, pokyny i rady a varoval som dôstojníkov od následkov ich necharakterného počínania (...) veľký dôraz som kládol na spravovanie dôstojníkov na verejnosti (...) Konštatujem, že mnohí dôstojníci nedbajú dôstojníckej cti.*“¹⁹ Zároveň vymenoval najväčšie hriechy slovenských dôstojníkov: opilstvo, hazardné hry, hromadenie dlhov, neusporiadané manželstvá a konkubináty nezlučujúce sa s dôstojníckou ctou.²⁰ Denunciácie pritom chodili neustále, pretože ľudia si slovenských dôstojníkov pozorne všimli a pri ich hodnotení mali najprísnejšie kritériá.

Okrem prehreškov v spoločenskom správaní treba spomenúť aj denunciácie s politickým pozadím. V niektorých prípadoch sa totiž stávalo, že slovenskí dôstojníci po nadmernej konzumácii alkoholu prejavili svoje politické cítenie proti ľudáckemu režimu a v prospech Československa.²¹ To bolo v úplnom protiklade s tým, ako chceli budovať národné a štátne povedomie v armáde jej vysokí dôstojníci. Podľa slov ministra Ferdinanda Čatloša z roku 1940 mal byť dôstojnícky zbor „*po každej stránke celému nášmu národu vzorom pevného, jednoliato skutého, nacionálne uvedomelého a precíteného celku, bez najmenej príhany nacionálnej nespoľahlivosti a menejcennosti*“.²² Napokon v armáde sa po vzniku slovenského štátu uskutočnilo niekoľko slovakizačných akcií, ktoré mali upevniť národné povedomie slovenských dôstojníkov. Na tomto mieste mô-

15 VHA Bratislava, f. MNO – Prezídium, šk. 3, č. j. 23.844/1939, s. 2.

16 Tamže, s. 3.

17 Tamže, s. 2.

18 VHA, f. MNO Dôverné, šk. 29, i. č. 22, č. j. 167 328/1940. Dôstojnícka jedáleň, zákaz vstupu v civilnom oblečení.

19 Vojenský ústredný archív – Vojenský historický archív (VÚA – VHA) Praha, f. Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 9, i. č. 13/3, č. j. 159.981/1940, s. 1.

20 Tamže.

21 VHA, f. MNO – Kabinet ministra, š. 1, č. j. 300/1939.

22 VHA, f. MNO Dôverné, šk. 3, č. j. 165 061/1940. České manželky dôstojníkov – neprístopnosti vo vystupovaní.

žeme uviesť aspoň niekoľko konkrétnych krokov. Ako jedno z prvých opatrení zaviedli nosenie slovenskej trikolóry²³ či slovenský pozdrav „Na stráž!“²⁴ 15. marca 1939 zaviedli novú prísahu, ktorá znela: „Prísahám na živého Boha, že budem poslúchať vládu slovenského štátu a všetkých ňou ustanovených veliteľov. Prísahám, že v plnení povinností ochotne obetujem i život. Tak mi Pán Boh pomáha.“²⁵ Poslovenčovanie sa prejavilo aj v ďalších veciach, napr. v premenovaní kasární, ktoré menili svoje české názvy a pomenované boli najčastejšie po Hlinkovi alebo Štefánikovi.²⁶ Ďalším krokom bola výzva dôstojníkom, aby si poslovenčili mená v rámci všeobecnej národnej akcie poslovenčovania mien. Všetci, ktorí mali neslovensky znejúce mená (najčastejšie maďarizované), si ich mali ihneď zmeniť do slovenskej podoby.²⁷

Už v roku 1939 vedenie MNO reagovalo veľmi kriticky, keď začali od niektorých najvyšších štátnych činiteľov chodiť ponosy na manželky niektorých dôstojníkov – Česky, ktoré sa nielen v rodinách, ale aj na verejnosti rozprávali po česky. V sťažnosti sa hovorilo o otvorene protislovenskom správaní týchto dám, ktoré údajne ich manželia mlčky tolerovali. Čatloš žiadal takéto javy okamžite a bezodkladne odstrániť, v prípade, že by manželky dôstojníkov v tom pokračovali, hrozilo im vylúčenie z armády. Výzvu v januári 1940 vyhlásili rozhlasom.²⁸

Po obrate na frontoch II. svetovej vojny začalo pribúdať sťažností na správanie sa slovenských dôstojníkov. Keď sa v lete 1942 začali šíriť správy o tom, že slovenskí dôstojníci zmýšľajú defetisticky a „negatívne posudzujú vývoj vecí Nemecka a jeho spojencov“, nariadil Čatloš veliteľom posádok zvýšiť spravodajské úsilie, pretože „v slovenskom vojsku sa nemôže nič podobné vyskytnúť“. Aj preto nariadil Čatloš od septembra 1942 všetkým veliteľom posádok zvolávať každý mesiac stretnutia záložných dôstojníkov, na ktorých mali optimisticky ozrejmovať vojensko-politickú situáciu v duchu zodpovedajúcemu „nášmu spoločnému boju proti bolševikom“. Zároveň sa mali informovať od záložných dôstojníkov o zmýšľaní ľudu o slovenskej armáde. Zhromaždenia sa mali konať ako večierky a mali sa ich zúčastňovať aj dôstojníci z povolania, ktorí mali osobitné večierky raz do mesiaca. O tom, aký postoj majú zaujať dôstojníci voči vyhliadkam oboch bojujúcich strán vo vojne, sa doslova hovorilo: „Nemôže byť ani najmenšieho pochybovania o tom, že Nemecko a po jeho boku aj slobodné Slovensko iste zvíťazia v tejto vojne. Kto by však neoprávnene a nezmyselne o tom predsa len pochyboval, ten nemá právo svoje osobné obavy rozširovať, lebo tým podkopáva a ničí doterajšie trojročné úsilie národa a jeho najlepších synov, ba prehrešuje sa proti posvätným obetiam padlých hrdinov na fronte.“²⁹

23 LACKO, M.: *Odraz ťaženia roku 1939 v denníkoch a kronikách slovenskej armády*. Bratislava 2007, dok. č. 9, s. 170.

24 *Slovák*, 21. 3. 1939, s. 2.

25 LACKO, M.: *Obraz vzniku Slovenského štátu vo vojenských kronikách*. In: PEKÁR, M., PAVLOVIČ, R. (zost.): *Slovensko medzi 14. marcom a salzburskými rokovaniami*. Prešov 2007, s. 235.

26 VHA, f. Krajské vojenské veliteľstvo (KVV) Bratislava 1939, šk. 6, č. j. 22167/1939.

27 VHA, f. MNO Dôverné, šk. 3, i. č. 2, č. j. 167581. Aktívni príslušníci slovenskej armády – poslovenčenie mien – výzva.

28 Tamže.

29 VÚA – VHA Praha, f. Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 3, č. 36/4, č. j. 82751/1942, s. 2.

O prechmatoch niektorých slovenských dôstojníkov sa nám zachovali početné pramene. Ako príklad nám môže poslúžiť bratislavská posádka, v ktorej sa kládol zvláštny dôraz na vystupovanie dôstojníkov, keďže bola dislokovaná v hlavnom meste, kde mali sídlo aj akreditovaní zahraniční diplomati. Preto mala byť tou najdisciplinovanejšou a najvzornejšou, čo jej vojakom a dôstojníkom často zdôrazňovali. V januári 1940 už jej veliteľovi po viacerých udaniach došla trepezlivosť a v rozkaze dôstojníkom vymenoval niektoré z nežiaducich javov, ktoré žiadal okamžite odstrániť: opíjanie sa dôstojníkov, ktorí potom v podnapitom stave spievali neslušné pesničky, nosenie dlhších vlasov u mladších dôstojníkov a stal sa dokonca prípad, keď jeden dôstojník prišiel do spoločnosti s uniformou, na ktorej mal staré československé dištinkcie. Veliteľ posádky musel dať nenápadne sledovať počínanie dôstojníkov vo všetkých verejných miestnostiach, pričom im nariadil navštevovať iba prvotriedne podniky a zakázal tancovať v opitom stave v lokáloch. Sľúbil, že proti tým, ktorí by naďalej poškodzovali dobré meno slovenskej armády, čo najprísnejšie zakročí.³⁰ Aj veliteľom niektorých ďalších posádok v októbri 1940 nariadili, aby denne vysielali primeraný počet dôstojníkov, rotmajstrov a disciplinovaných poddôstojníkov do mesta, kde mali od rána celú noc kontrolovať správanie sa mužstva, ale predovšetkým samotných dôstojníkov a poddôstojníkov, či plnia rozkazy a správajú sa tak, ako sa to na dôstojníka patrilo. Náprava však sama od seba neprišla a najmä alkoholizmus bol medzi dôstojníkmi pomerne rozšíreným javom, ktorý sa neskôr zo zázemia preniesol aj na front.³¹

Na vážny spoločenský prehrešok slovenských dôstojníkov v Bratislave spomína bývalý prokurátor slovenskej armády Anton Rašla, ktorý opisuje, ako traja mladí poručíci urazili prezidenta Najvyššieho súdu Dr. Štefana Tisa a jeho manželku. Na druhý deň po incidente bol v Bratislave veľký poplach a všetci poručíci museli nastúpiť na nádvorie delostreleckých kasární na Tehelnom poli, kde mali identifikovať páchatela, napokon však neúspešne. Identifikáciu vykonával osobne minister Čatloš, ktorý po jej bezvýslednom ukončení vyjadril presvedčenie, že nabudúce sa už slovenský dôstojník takto nebude správať.³² Kritika bola oprávnená, aj čo sa týka záľuby niektorých dôstojníkov v hazardných hrách. V jednom z udaní sa uvádza prípad poručíka T., ktorý sa stal nápadným tým, že utrúcal veľa peňazí v nočných lokáloch, za večer aj 1 000 korún. V udaní veliteľovi posádky sa doslova hovorilo, že „*toto jeho chovanie sa nezrovnáva so životosprávou mladých slovenských dôstojníkov, preto považujem za svoju povinnosť Vás o tom upovedomiť.*“³³

Za prehešky proti disciplíne a proti spoločenskému správaniu mali byť, samozrejme, tresty, ktoré boli formálne vysoké. Napríklad za alkoholizmus hrozilo prepustenie z armády alebo štátnej služby, okrem toho Čatloš veril, že pomôže zverejňovanie mien previnilcov.³⁴ V praxi sa však neudeľovali ani zďaleka také prísne tresty, ako to vyznie-

30 VÚA – VHA Praha, f. 37, 37 – 39 – 1, č. 88.

31 Napr. zápisy v denníku generála II. triedy Jozefa Turanca hovoria jasne: „... večer okolo 18.00 hod po ceste domov som u práporu Pulkrábek vytýkal (...) P. a jeho pobočníka našiel som úplne spitého. Tak opitého ako P. som už dôstojníka dávno nevidel.“ In: VHA, f. RD, šk. 7, i. č. 30/1. Denník za rok 1942, s. 55.

32 RAŠLA, A.: *Polní prokurátor vzpomíná. Vzpomínky na léta 1938 – 1945.* Praha 1970, s. 62 – 63.

33 VHA, f. 55, 55 – 30 – 1, č. 38.

34 VÚA – VHA Praha, f. Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 9, i. č. 13/3, č. j. 159.981/1940.

va z rozkazov a z vyhrážok nadriadených. Nedisciplinovaní dôstojníci boli potrestaní najmä na niekoľkodňové ostré väzenie,³⁵ často sa však excesy slovenských dôstojníkov končili len dohovorom, v niektorých prípadoch vojenský súd uložil na skúšobnú dobu zákaz návštevy hostincov, kaviarní a verejných miestností alebo zákaz pitia alkoholu a hrania kariet v týchto miestnostiach.³⁶ Za nevojenské správanie mužstva sa udeľovali zákazy vychádzok na čas, kým nebude vidieť snaha o zlepšenie.³⁷ Po roku 1941 sa často veliaci dôstojníci vyhrážali, že trestom za previnenia proti etikete bude okamžité vymenenie za bojovníka v poli,³⁸ čo bol azda najprísnejší trest, aký mohli udeliť dôstojníkovi v druhej polovici vojny.

V máji 1941 vydalo ministerstvo národnej obrany zásadný rozkaz týkajúci sa vystupovania dôstojníkov na verejnosti. Jeho predmetom bola jednotná úprava zákazu tancovania dôstojníkov a rotmajstrov v uniforme vo verejných lokáloch. Dôstojníci mohli tancovať v uniformách len pri týchto príležitostiach: v dôstojníckych jedálňach, na reprezentačných plesoch a tanečných večierkoch usporiadaných pre pozvaných, na „čajoch o piatej“ usporiadaných miestnymi spolkami v reprezentačných lokáloch, na rodinných a interných slávnostiach a v reprezentačných lokáloch v kúpeľných mestách. Naopak bolo zakázané tancovať v kaviarňach, baroch alebo iných podnikoch, kde sa pravidelne tancovalo, a na všetkých zábavách nižšej úrovne. Konkrétne podniky mal určiť posádkový veliteľ.³⁹

Po vypuknutí vojny proti Sovietskemu zväzu slovenská spoločnosť pozerala ešte citlivejšie na hlučné prejavy osláv a zábavy v armádnom prostredí, keďže slovenské rodiny mali na fronte narukovaných svojich synov. Dňa 1. februára 1942 vyšiel rozkaz, podľa ktorého *„všeobecná i spontánna účasť našej verejnosti na osude slovenských frontových bojovníkov (...) pýta si prispôbiť domáce starosti i slasti života životu bojovníckému. (...) Tanečné zábavy, ľahkovážne výstrednosti a iné také podniky, ktoré v tejto vojennej realite urážlivé a závistlivo kontrastujú so životom našich vojakov na fronte, nie sú osozným a zdravým výchovným i ducha posilňujúcim a povznášajúcim prostriedkom. Preto s okamžitou platnosťou zakazujem všetkým vojenským osobám zúčastňovať sa či v rovnošate alebo v spoločenských šatoch verejných predstavení a zábav, ktoré sú spojené s tancom obecenstva a ktorých program nevyhovuje duchu terajšieho vážneho času. Vojenské hudby nesmú účinkovať na produkciách takéhoto rázu“*.⁴⁰

Čatloš zakázal vojenským osobám opíjať sa v kaviarňach, reštauráciách a iných verejne prístupných miestnostiach, kde zakázal aj také požívanie alkoholických nápojov, ktoré by malo za následok hlučné a spoločensky chybné správanie príslušníkov armády, najmä dôstojníkov. Koncerty na želanie, najmä pre frontových bojovníkov, ako aj iné verejné prejavy i zábavy týkajúce sa vojska, mali zodpovedať vážnosti času a mať dôstojný charakter a priebeh.⁴¹

35 Pozri napr. VHA, MNO Dôverné, šk. 29, i. č. , č. j. 161 748/1940. Dopis na MNO v Bratislave.

36 VHA, f. 55, č. 55 - 30 - 1, č. 56.

37 VHA, f. KVV Bratislava 1939, šk. 7. Rozkaz č. 1 veliteľstva p. plk. 33.

38 CSÉFALVAY, F.: Dva dokumenty..., s. 217.

39 VHA, f. MNO Dôverné, šk. 112, č. j. 56.384/1941.

40 VHA, f. RD, šk. 80, i. č. 232. Rozkaz veliteľa slovenskej armády z 1. 2. 1942, s. 1.

41 Tamže.

Po tom, ako prevzali strategickú iniciatívu v II. svetovej vojne mocnosti proti-hitlerovskej koalície a keď sa porážka Nemecka stávala len otázkou času, začali sa aj na verejnosti množiť incidenty vojenských osôb a ich rôzne prechmaty voči verejnému poriadku. Vo februári 1942 vydal minister Čatloš prísne rozkazy týkajúce sa opilstva, ale už v apríli 1943 musel konštatovať, že „*sa opakujú prípady, ktoré najmä v dnešných časoch vrhajú špatné svetlo na príslušníkov vojenského stavu a podryvajú poriadok a disciplínu*“.⁴²

Vyzval posádkových dôstojníkov, aby vykonávali pravidelné kontroly mužstva a kontrolovali aj všetky verejné miestnosti, ako bary, lokály, podniky, ktorých návšteva sa mala dovoliť až potom, ak sa predpokladalo, že tam nebude poškodzované dobré meno slovenského vojaka.⁴³ Dôstojníci, ktorí by sa previnili proti vyššie uvedeným rozkazom, mali byť okamžite zbavení veliteľskej funkcie a prevelení na podradnejšie miesta. Tento rozkaz sa mal čítať mužstvu raz za mesiac a Čatloš od jeho vydania očakával okamžitú nápravu pomerov.⁴⁴

Ďalším a z vojenského hľadiska nebezpečným neduhom medzi dôstojníkmi bola ich „zhovorčivosť“, najmä o služobných veciach, ktoré boli predmetom štátneho tajomstva. To prinútilo Čatloša vydať rozkaz o zachovávaní úradného tajomstva, v ktorom písal: „*Zistil som, že civilné obyvateľstvo je veľmi dobre informované o organizačných a osobných zmenách slovenskej armády a dokonca vie i o zámeroch MNO Bratislava. Tieto veci sa obyvateľstvo mohlo dozvedieť iba od osôb pridelených na vojenské veliteľstvá. Je priamo zločinom veci tak dôležitého rázu rozširovať pred nepovolnými osobami a je povinnosťou každého vojaka (...) aby v týchto veciach zachovával úradné tajomstvo a naprostú mlčanlivosť.*“⁴⁵ Apeloval na česť každého člena armády, aby o služobných veciach nehovoril pred nepovolnými osobami. Na otázky civilných osôb sa nemali dávať žiadne informácie, aj keby išlo o významné osobnosti. Dôrazne pripomenul, že túto zakorenenú zlú vlastnosť treba čo najprísnejšie odstrániť a pohrozil zakročiť bez otáľania proti každému, kto by tento jeho rozkaz porušil. Trestom malo byť okamžité zbavenie funkcie. Pritom každý dôstojník mal na zvláštnom papieri vlastnoručným podpisom potvrdiť, že tento rozkaz čítal.⁴⁶

Je zrejmé, že úsilie armádneho velenia smerovalo k tomu, aby vystupovanie dôstojníkov na verejnosti bolo čo najvzornejšie. Slovenskí dôstojníci sa väčšinou snažili o dôstojné vystupovanie. Spoločenská výchova a snaha o vzorné vystupovanie bola súčasťou prezentácie slovenskej armády ako elitnej štátnej inštitúcie. Na druhej strane sa ale vyskytlo množstvo javov, ktoré sa s povestou armády, ako ju chceli vidieť najvyšší armádni (a štátni) funkcionári, nezhodovali. Početné alkoholické excesy vyvolávali reakciu armádneho velenia, ktoré celých 6 rokov existencie slovenskej armády vydávalo rozkazy, aby sa všetky nedostatky napravili, aj keď sa jej to v každom prípade nepodarilo. Alkoholizmus nebol jediným (aj keď nepochybne najväčším) problémom života slovenských dôstojníkov. Hranie hazardných hier a najmä nárast dlhov boli tiež

42 VÚA – VHA Praha, f. Slovenská armáda 1939 – 1945, šk. 9, č. 37/2, č. j. 257.409/1943.

43 Tamže.

44 Tamže.

45 VHA, f. 55, č. 55 – 30 – 2, č. 104.

46 Tamže.

vážnymi prečinmi proti dôstojníckej cti. V druhej polovici vojny, ktorá sa pre I. SR nevyvíjala priaznivo, sa všetky vyššie spomenuté neduhy znásobili. Navyše sa k nim priamo úmerne s prehrami Nemecka a jeho spojencov pridali aj problémy s politickou spoľahlivosťou. Ak sa však pokusy o nápravu pomerov medzi dôstojníkmi nepodarilo dôsledne uskutočniť do roku 1942, po tomto roku to bolo v dôsledku vývoja situácie na frontoch, ktorá sa preniesla aj do zázemia, takmer nemožné.

„Kde končil slovenský štát, začínalo Rusko“... (Každodenný život v tzv. partizánskych obciach v Považskom Inovci 1944 – 1945)

Martin Lacko

Pravdou je, že aj stereotypné, stokrát omieľané tvrdenie možno s odstupom času nanovo prehodnocovať či aspoň spresňovať. Jednou z takýchto téz, ktorá sa často uvádza v regionálnych prácach, novinových článkoch, ale aj vedeckých prácach, sú tvrdenia typu: „Naši občania pomáhali partizánom“; „obec podporovala partizánov“; „partizánske hnutie malo podporu občanov“ a pod. Okrem významovej (vnútornej) nejednoznačnosti sa za ošúchanými, zdanlivo banálnymi vetami skrývajú ľudské drámy, aké by si zaslúžili románovú epopeju či aspoň celovečerný film. Ani jedno, ani druhé však už dnes nik neurobí. Mojmím zámerom preto nie je sledovať tzv. veľkú politiku, ani činnosť nacistického okupačného režimu či odboja, ale pozrieť sa na tú časť obyvateľstva, ktorá (zdanlivo) dejinami nehýbala. Len nimi trpela. A súčasne jej vzdať istý hold za príkoria, ktoré prežila, či už z jednej, alebo z druhej strany. Ako príklad som si vybral tzv. partizánske obce Považského Inovca, ktoré najprv trpeli ako „partizánske obce“ a neskôr sa honosili týmto titulom.¹

¹ Predovšetkým ide o Novú Lehotu (okres Nové Mesto nad Váhom) a Podhradie (okres Topoľčany), ako aj ďalšie okolité obce. Prvé dve spomenuté obce boli od septembra 1944 do marca 1945 operačnými základňami partizánskeho hnutia v regióne. Najprv 10. práporu partizánskej brigády Jana Žižku, najdlhšie však brigády Boženka Anatolija Snežinského. Práve posledne menovaný veliteľ sa „preslávil“ svojou surovosťou. Zdržovali sa tu aj menšie jednotky, napr. prieskumný oddiel M. Čerkuna-Kyjevského. Vychádzam tu z výskumov a údajov, ktoré som robil od roku 1999; niektoré podstatné výskumné tézy a závery som publikoval v štúdiu LACKO, M.: Partizánska brigáda podplukovníka Anatolija Snežinského a jej činnosť v oblasti Považského Inovca (1944 – 1945). In: *Historický časopis*, ročník (roč.) LI, číslo (č.) 1, 2003, strana (s.) 83 – 100.

Základný rámec udalostí

Od septembra 1944 do apríla 1945 zažívala klasická podhorská dedina de facto trojvládie:

- a) V prvom rade dodýchaval režim slovenského štátu a jeho aparát tak na miestnej, ako aj na okresnej či župnej úrovni, ktorá bola i počas okupačného režimu v rukách slovenských ľudí, funkcionárov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS).
- b) V určitých obciach a určitých obdobiach sa presadzoval (či skôr vyčíňal) nacistický okupačný režim bezprostredne.
- c) Tretím mocipánom boli partizáni; dodám, že ich vláda nadobúdala na niektorých miestach a v niektorých obdobiach z hľadiska obyvateľstva priam okupačný charakter.

Mentálna (ne)pripravenosť národa

V prvom rade možno povedať, že ľudia, ktorí žili v 1. Slovenskej republike (SR), vedeli, čo je to svetová vojna. Vojnové útrapy totiž zažívala bezprostredne už tretia generácia za sebou – pripomeňme, že v poslednom období I. svetovej vojny rukovali aj takmer 50-roční muži.² Teda prakticky všetci muži nad 20 rokov mali nejakú formu skúsenosti s vojnou. Napriek tomu s takou situáciou, ako sa vyvinula v jeseni a zime 1945 (dvojvládia, resp. trojvládia), nebola konfrontovaná ani jedna z týchto troch generácií. V 1. sv. vojne bol front na našom území len niekoľko týždňov a zasiahol len okrajové územia; partizánske hnutie u nás v tom čase nejestvovalo; dvojvládie či anarchia v novembri 1918 mala len epizodický, lokálny charakter. Dodajme, že túto situáciu zažívali počas druhej svetovej vojny aj v iných európskych krajinách – napr. v ZSSR, Juhoslávii a inde už skôr a s väčšou brutalitou.³

Keďže obyvateľstvo nič podobné doma nezažilo, nevedelo si túto novú situáciu predstaviť. A teda sa ani na ňu nepripraviť. Samozrejme, vedelo sa, že sa blíži vojna – robili sa oficiálne i neoficiálne prípravy, najmä v rámci Civilnej protiletectkej ochrany (CPO) (kryty, zatemnenia), oznamovali sa evakuačné nariadenia atď. Ale toto všetko sa dotýkalo frontových pohybov. Minimálne od začiatku roku 1944 sa všeobecne vedelo, že príchod Červenej armády je len otázkou času. Pod tlakom tejto určujúcej skutočnosti sa režim 1. SR doslova rozkladal.⁴ Ľudia ale neboli pripravení na partizánstvo,

2 Ilustrujúcu epizódu v tomto smere môže autor týchto riadkov poskytnúť aj z rodinnej histórie: jeho prastarý otec Ján Paulech (1891) slúžil koncom vojny v tej istej jednotke so svojim otcom Jánom (1869), ktorý mal už 49 rokov...

3 Azda najbrutálnejšie pomery zavládli na území dnešnej západne Ukrajiny, kde okrem nacistickej okupácie pôsobila – a medzi sebou krvavo zápasila – až trojaká „partizánska“: sovietska, ukrajinská a poľská. Z novších vedeckých prác, ktoré mapujú tragédiu obyvateľstva medzi „kladivom“ partizánov a „nákovou“ nacistov pozri napr.: SPIRIDENKOV, V.: *Lesnye soldaty. Partizanskaja vojna na severozapade SSSR 1941 – 1944 g.* Moskva 2007; GOGUN, A.: *Stalinskie kommandos. Ukrainskie partizanske formirovanija. Maloizučennye stranicy istorii 1941 – 1944 g.* Moskva 2007.

4 PODOLEC, O.: Ticho pred búrkou. (Sonda do nálad slovenskej spoločnosti na jar 1944). In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov III. Povstanie roku 1944.* Trnava 2004, s. 19 – 32.

ani na pomery okupačného režimu. (Hoci tu možno dodať, že s partizánskym hnutím doma – aspoň nie v takej podobe ako nastala – nerátali ani strojcovia SNP, Golian, Čatloš a spol.).

No a kde nie je poznanie a skúsenosť, otvára sa priestor na ilúzie. Nie inak to bolo aj u nás. Pokiaľ ide o očakávania príchodu „Rusov“, nálady boli veľmi protichodné. Podľa všetkého väčšina ľudí bola pod vplyvom informácií a propagandy o nebezpečenstve z Východu; časť obyvateľstva – najmä sociálne najslabší – však netrpezlivo očakávala Stalina, Červenú armádu ako poslov vybájenej sociálnej spravodlivosti, či ako „slovenských bratov“.⁵

Bola tu jedna spoločenská výnimka, a to časť slovenských vojakov, ktorí boli na fronte v ZSSR. Osobitne v Zaisťovacej divízii v období od jari 1942 do jesene 1943 a potom v Rýchlej divízii na Kaukaze a na Kryme v rokoch 1942 – 1943. Títo, vtedy 23 – 24-roční chlapci,⁶ mali azda jedinú bližšiu predstavu, čo je to partizánske hnutie, okupačný režim a tiež, že s priblížením sa frontu sa tieto pomery ľahko môžu preniesť aj na pokojné Slovensko.⁷

Partizánska obec

V lete 1944 sa na Slovensku úplne prevrátila nielen politická, ale aj bezpečnostná situácia. Ozbrojené zložky slovenského štátu sa fakticky ocitli v agónii. Vojsko sa po rozpade, resp. odzbrojení Nemcami, ocitlo bez zbraní i právomocí. Žandári, ak sa nepridali k odboju, ostali ustráchaní, príp. alibistickí a zasahovali len ojedinele. Financi prestali strážiť hranice, alebo ich strážili len symbolicky. Z notárov sa stala len čisto administratívna zložka. Pozerajúc z hľadiska radového občana, nastal rozvrat bezpečnosti a poriadku.

Bezpečnostná i ekonomická situácia v regióne Považského Inovca sa prudko zhoršovala najmä od konca septembra 1944, keď sa jeho podhorské obce stali útočiskom i manévrovacím priestorom partizánov. Namiesto idealizujúcich predstáv „slovanského bratstva“ však nastávalo vytriezvenie z partizánov. Čiastočne to zachytil aj okresný

5 Napr. okresný náčelník z Nového Mesta n. V. vysvetľoval šírenie „komunistických ideí“ v tom zmysle, že ľudia ním chápu „*blížšie spojenie slovanských národov s čiastočným sociálnym vyrovnaním*“. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) 209 (ÚŠB), situačné hlásenie z okresu Nové Mesto n. V. za august 1944. Uvediem príklad z rodnej obce. Medzivojnový člen Komunistickej strany Československa (KSČ) Štefan Melicher v roku 1944 často postával na priedomí a okoloidúcich iritoval slovami: „*Kedy už pride ten Jožko Stalin? Kedy už tie fúze ukáže!*“ Vo februári 1945 však ozbrojení partizáni – na základe falošného udania – odvliekli jeho syna Gašpara a hrozným spôsobom týrali, takže len o vlások prežil. Potom už Stalina neospevoval. Kol.: *Modrová 1157 – 2007*. Modrová 2007, s. 138.

6 Najčastejšie branci ročníkov narodenia 1919 – 1921.

7 Toto mi zhodne potvrdzovali viacerí bývalí frontoví vojaci. Uvediem aspoň príklady z centra partizánskeho hnutia, z Novej Lehoty, s ktorými som sa zhováral. Cyril Michalka (1921) konštatoval: „*Ja a Štefan Rybníkár sme vedeli, čo je to za banda tí partizáni – ja som sa stretol s nimi na Kryme (...) on na Bielej Rusi (...) ale ostatní to nevedeli...*“ Štefan Rybníkár (1919), ktorý strávil v Zaisťovacej divízii 28 mesiacov, mi svoj vzťah k tamjším partizánom zhrnul do vety: „*Nemal som ich rád (...) takú partiu (...) čo zabíjali*“... Práve odpor Slovákov k násilnostiam a zabíjaniu bol aj jedným z faktorov, prečo odmietali dezertovať k partizánom. LACKO, M.: *Dezercie a zajatia príslušníkov Zaisťovacej divízie v ZSSR 1942 – 1943*. Bratislava 2007, s. 214.

náčelník z Nového Mesta nad Váhom, keď v novembri 1944 (treba dodať, že v zásade objektívne) hlásil: „*Partizánske skupiny svojim terorom vynucujú si podporu u prepadaných obyvateľov s vyhrážkami, že budú odstrelení v prípade prezradenia, postihnutí prepady týchto skupín ani neoznamujú.*“⁸ Utvorila sa atmosféra, že nikto si nemohol byť istý svojím zdravím, majetkom, životom. Tak, ako v každej vojne rozhodujúce slovo mala len hrubá sila – či už v podobe vyhrážok, zastrašovania alebo použitia zbrane – z jednej i z druhej strany. Ani partizánske hrozby nebrali občania na ľahkú váhu; existovali totiž odstrašujúce príklady ich naplnenia.⁹

Na rozdiel od regulárnych vojenských jednotiek boli partizáni odkázaní len na pomoc miestneho obyvateľstva, čím boli – chtiac-nechtiac – do vojny vtiahnutí práve títo. Prítomnosť partizánov zas okamžite pútala pozornosť Nemcov. Tieto podhorské obce si preto vyslúžili u nemeckých, ale i slovenských orgánov titul „*partizánska obec*“. Tento im bol v čase vojny len na príťaž; na mapách okupačných bezpečnostných orgánov boli totiž, obrazne povedané, zakrúžkované červeným krúžkom. (Po vojne sa ním zas, samozrejme, hrdili; tabule s týmto slávnostným označením vítali návštevníkov niektorých obcí až do roku 1990.)

Čím bola charakteristická partizánska obec?

V prvej fáze do takejto obce mierili (samozrejme okrem partizánov) častejšie nemecké patroly a tiež viac ich spravodajcov, čím stúpala pravdepodobnosť odhalenia stykov s partizánmi. V ďalšej fáze nasledovali formy šikany, ako napr. obmedzenie či úplné zastavenie prídellového systému. Ak styky pokračovali, tak uzavretie obce, celoplošné previerky, v horšom prípade odvečenie, zatýkanie, vraždy až vypálenie obce. Teda brutality oveľa horšieho rozsahu, než sa ich dopúšťali partizáni.¹⁰

V takomto krajne nebezpečnom období bolo čiastočne aj na spoluzodpovednosti partizánskych jednotiek, ako sa budú správať. Zodpovedný partizánsky veliteľ sa preto nezdržoval na jednom mieste dlhšie než dva dni.¹¹ V prvom rade z hľadiska bezpečnostného, keďže s predlžujúcim pobytom stúpala pravdepodobnosť odhalenia, ale i z jednoduchej úcty k obyvateľstvu. Takýchto zodpovedných veliteľov však, zdá sa, nebola väčšina.

Pokúsím sa načrtnúť ohrozenosť dedinského obyvateľstva podľa **sociálnej štruktúry**. V životunebezpečnej situácii boli najmä (vzostupne):

- a) inteligencia – konkrétne farári, učителиa, bol tu predpoklad, že sa dostanú do užšieho styku s okupačnou mocou (ako tlmočníci, sprostredkovatelia a pod.),

8 SNA, f. 209, hlásenie okresného náčelníka za obdobie 1. 11. – 15. 11. 1944.

9 Obcami na západnej strane pohoria otriasla najmä vražda obchodníka Henricha Lehutu partizánmi koncom septembra 1944. Tým viac, že patril v širokom okolí k najbohatším a najvplyvnejším ľuďom. LACKO, M.: Partizánska brigáda..., s. 91.

10 Na celoslovenskej úrovni sú tieto tragické udalosti dnes už pomerne uspokojivo spracované. Najmä monografiou D. Halaja a kol. *Fašistické represálie na Slovensku*. Bratislava 1990. Pokiaľ ide o náš región, „previerky“ koncom novembra 1944 sa týkali obcí Beckov, Kalnica, Krivosúd-Bodovka, Dubodiel, Zlatníky, Cimenná, Podhradie, Prašice, Závada, Velušovce a Nemečky. Zo Zlatník nacisti odviekli do koncentračných táborov 64 občanov, z ktorých sa 37 nevrátilo (Archív Múzea (AM) SNP Banská Bystrica, f. XIII, škatuľa (šk.) 13, list MNV v Zlatníkoch z 9. 10. 1960). Zo Selca odviekli 53 obyvateľov, z ktorých až 38 v Nemecku zahynulo. SNA, zbierka SNP, šk. 17. Kronika obce Selec.

11 Podľa vyjadrenia bývalého partizána Štefana Janča (1924, Selec), ktorý bol v partizánskom hnutí na západnom Slovensku od začiatku októbra až do úplného konca vojny, autorovi týchto riadkov.

- b) živnostníci – najmä obchodníci, krčmári, ale napr. aj remeselníci, od ktorých mohli partizáni požadovať služby,
- c) vojny povinní branci, ktorí nenastúpili do posádky – tých bolo najviac, niekedy aj desiatky v obci, keďže mobilizácia sa vzťahovala až na 10 ročníkov,
- d) gazdovia vlastníaci záprah – tí museli byť k dispozícii obom znepriateleným stranám a okamžite 24 hodín denne,
- e) vládni komisári (vrátane rodín),
- f) úplne najhoršie – rasovo prenasledovaní, Židia – tí sa od septembra 1944 triasli o holý život.

Pokiaľ ide o pohlavie, z hľadiska bezpečnostného rizika boli na tom oveľa lepšie ženy než muži; vidno to aj zo štatistík obetí na životoch. Riziku boli, pochopiteľne, vystavení aj funkcionári dovedy vládnej HSLS či Hlinkovej gardy (HG).¹²

Každodenný „život“

Na území obcí, kde sa zdržiavali partizáni, platili úplne iné zákony a pravidlá existencie než do leta 1944. V zmenšenej podobe sa so všetkými sprievodnými javmi opakovali tzv. partizánske republiky z okupovaného ZSSR – ostrovy partizánskej vlády hlboko v tyle nemeckej okupácie.. Jeden z vtedajších občanov Starej Lehoty vyjadril tento stav výstižne: „*Tuna, na hornom konci Starej Lehoty končev slovenský štát (...) Tam vyše už začínalo Rusko...*“¹³

V čase, keď obec obsadili, či už Nemci, alebo partizáni, stávala sa odrezanou od zvyšku sveta. Ľudia sa nemohli pohnúť ani von z obce, ani do nej. A ak áno, boli hneď podozriví zo špionáže. Neraz partizáni cudzieho, náhodného, návštevníka aj zabili, či aspoň poriadne zbili. V lepšom prípade ho držali v zajatí, až pokým neodišli z obce, čo mohlo trvať aj týždeň. Ťažko si dnes predstaviť, čo asi prežívali títo ľudia, resp. ich rodiny. Tieto smutné kapitoly sú v našej historiografii i publicistike prakticky neznáme. Je to pochopiteľné, veď kto by sa s takými zážitkami po vojne chválil...

Situáciu v partizánskych obciach zhoršovali aj zničené komunikačné technológie, čím sa vracali hlboko do minulosti. Partizáni v obave z prezradenia okamžite po príchode do obce ničili jediné spojovacie zariadenie tej doby – telefóny.

Partizánske obce museli partizánom poskytovať najrôznejšie služby – spravodajské, technické a remeselné, no najmä povoznícke. Neraz sa stalo, že gazda, ktorému „zrekvirovali“ veci, musel ich partizánom odviezť na vlastnom povoze v noci do hôr, trpnuc strachom, či sa vôbec vráti živý. Nešlo len o možné ohrozenie od partizánov, ale najmä

12 Tu však bola situácia rôzna. V jednej zo spomenutých obcí regiónu, Modrovej, síce partizáni na výstrahu zastrelili veliteľa miestnej organizácie HG, no je zaujímavé, že v samotnom centre partizánstva, v Novej Lehote a Podhradí, prežili všetci funkcionári HG i HSLS bez ujmy. Najmä vďaka tomu, že sa, pokiaľ ide o politickú činnosť, „úplne stiahli“ a nenašiel sa nik, kto by mal záujem ich odstrániť, prípadne poškodiť. To potvrdili autorovi nielen pamätníci, ale nepriamo aj doklady retribučného súdnictva. Štefan Hanák, ktorý bol veliteľom HG v Novej Lehote od založenia roku 1938 až do konca 1. SR, bol síce po vojne súdený, avšak za skutok z roku 1941. Ako perlička v celkovom kontexte vyznieva, že pri jednej z finančných „zbierok“ pre partizánov koncom vojny robil Hanák dokonca pokladníka. Štátny archív v Bratislave, f. Okresný ľudový súd (OES) Nové Mesto n. V., 19/1947.

13 LACKO, M.: Partizánska brigáda..., s. 92.

Nemcov; poskytovaním aktívnej pomoci partizánom ich totiž nacisti prestali pokladať za civilov a zaobchádzali s nimi ako s partizánmi a používali tie najbrutálnejšie tresty.¹⁴

Okrem toho museli robiť aj potravinové zbierky; nešlo len o pečenie chleba, odovzdávanie dobytky na mäso, ale aj iných potravín. Nečudo, že ľudia sa potom hnevali na to, keď po potravinových robili partizáni ešte aj finančné zbierky. Na čo sú im v lese peniaze? Pýtali sa celkom odôvodnene. Okrem služieb a dodávok, ktoré museli občania podhorských obcí odvádzať partizánom, museli, ako aj všetky ostatné obce v SR, odovzdávať určité materiálne dávky i wehrmachtu. Časté návštevy ozbrojených mužov tak v priebehu niekoľkých mesiacov obyvateľov doslova vyjedli a ocitli sa na pokraji hladu.¹⁵

Vo vypätých vojnových časoch sa zhoršili nielen ekonomicko-sociálne, ale aj konfesijné pomery, najmä v obciach, kde žili obe hlavné konfesie, katolíci aj evanjelici.¹⁶

Občania museli rukovať do Domobrany, stávali sa tak terčom útokov, vyhrážok partizánov, že sú vraj „kolaboranti, zradcovia, napomáhajú fašistom a pod.“. Ak ale odmietli narukovať do armády, museli sa skrývať v horách. A tu, i keď boli bez zbrane, okupačná moc s nimi znova zaobchádzala tak, akoby boli partizánmi.

Riziko plnenia služieb sa zvyšovalo vtedy, ak boli v obci Nemci, v duchu známeho: „*cez deň Nemci v noci partizáni*“.

Občania partizánskych obcí sa ocitli v patovej situácii: jedna vojnová strana ich nútila robiť presne to, čo im druhá pod trestom smrti zakazovala. Bola to doba, keď stačilo na spečatenie ľudského osudu jedno jediné neopatrné slovo či veta. Nemusela byť ani myslená zlomyseľne. Človek totiž nemohol vedieť, s kým hovorí. A to nielen vtedy, keď prišli ozbrojení muži v civilnom odeve, ale boli i prípady, keď partizáni prišli v nemeckých uniformách a Nemci zas s partizánskymi dištinkciami – červenou páskou.¹⁷

14 Napr. v obci Cimenná pri razii 30. novembra 1944 našli vojaci brigády Dirlewanger u starostu Michala Danku zoznam povozníkov, ktorých určil na služby partizánom. Viacerých mužov surovým spôsobom mučili a potom, vrátane starostu, zavraždili. Niekoľko objektov podpálili, vyrabovali a pokúšali sa znásilňovať ženy. Občania, ktorí o priebehu masakru neskôr vypovedali, zhodne tvrdili, že zavraždení, vrátane starostu, „*neboli ani pučistami, ani partizánmi, ani Čechoslovákmi, svoj samostatný štát Slovenskú republiku mali radi, veď sa nikomu z nás nikdy lepšie nevodilo ako teraz.*“ Služby partizánom museli robiť len pod nátlakom a za takéto vynútené služby „*podľa nášho úsudku nezaslúžili tak ukrutný trest.*“ Štátny archív (ŠA) Bytča, f. Trenčianska župa III, šk. 57. Odpis zápisnice z 5. 12. 1944. Nevie, ako sa títo ľudia cítili neskôr, keď ich obec začali titulovať ako „partizánsku“...

15 Pri rozhovoroch s pamätníčkou konca druhej svetovej vojny z novolehotských kopaníc, kde boli partizáni pravidelnými hosťami, som zaznamenal aj s nasledovné slová: „*My sme už nemali čo jesť (...)* My sme mali zakopané také krumple malé – očúvajte – a keď sa chýlilo už ku koncu vojny, na jar, išli ich otec vykopáť. My by sme ich varili pre svine a viete čo – teraz sme ich vyťahovali zo zeme a my sme ich jedli, čo sme sami boli hladní (...) A len kozacie mlieko sme pili (...) A na štábe tam bola víchrice, tam sa robili tanečné bále!“ Spomienky Amálie Dobálovej, rod. Drahovskej (1934, Nová Lehota), osobný archív autora.

16 Táto skutočnosť sa v druhej polovici roka 1944 viackrát objavovala v situačných hláseniach z novomestského okresu. „*Pomer medzi konfesiami sa značne zaostril (september 1944); evanjelici boli obviňovaní, že „organizovali povstanie a že vraj nateraz podporujú aj partizánov“* – október/november 1944 (SNA, f. 209). Potvrďovali mi to aj pamätníci. „*Dokedy partizáni neprišli, na Lehote sa spokojne žilo, všetci, aj luteráni s katolíci, jak jedna rodina. Ale jak partizáni prišli, bolo to tu čochvíľa horšie jak na fronte. Už sa to aj v dedine trochu rozvadilo.*“ Spomienky Štefana Polonského (1917, Nová Lehota), osobný archív autora.

17 „*Najhoršie bolo to, keď ktosi u nás zakopal na dvere – my sme nevedeli, kto to je. Lebo partizáni nosili všelijaké uniformy – aj slovenské, aj nemecké. (...) Niekedy aj trikrát do týždňa prišli. Tak otec nikdy nevedel, s kým má do činenia, čo má alebo čo nemá hovoriť. Ale vyhovieť musel každému, lebo každý prišiel so zbraňou.*“ Spomienky Ludmily Paluovej, rod. Tomkovej (1931, Prašice), osobný archív autora.

Partizáni v inoveckom pohorí na takúto leš' nacistov najmenej dva razy dopltili.¹⁸ Jednoduchí obyvatelia sa preto chránili, ako vedeli. Sformulovali si napr. vety, ktoré sa dali využiť doslova v každej situácii. Tak napr. ak kohosi neznámi muži zaskočili s otázkou, „komu to chystáte“, odpovedalo sa: „Chystám vojakom, ako ste aj vy!“; na rovnako ošemetnú otázku „kde sú partizáni“ sa pred cudzími jednohlasne odpovedalo asi takto: „No partizáni boli tu, ale utekali tým a tým smerom...“

Najviac ohrození boli vládni komisári (starostovia). Na nich sa ako na prvých obracali nielen dožívajúce orgány SR, ale najmä zástupcovia nacistickej okupačnej moci i partizáni. Vládni komisári (niekedy aj notári či farári) ručili svojím zdravím a životom; niekedy pri vyšetrowaní aj životom svojej rodiny. V závere vojny museli po všetkých stránkach plniť materiálne požiadavky jednej i druhej znepriateľenej strany. Pred každou z nich museli ručiť za to, že „obec je spoľahlivá“; jednej i druhej strane museli podávať informácie... Ocitali sa tak v bezvýhodiskovej, priam zúfalej situácii. Preto keď vládni komisári „partizánskych“ obcí hrádockého notariátu dostali príkaz, aby zasielali pravidelné situačné správy, v obave o život to radšej odopreli. Len starosta obce Lúka prišiel k vedúcemu notárovi osobne a povedal, že radšej sa hneď zriekne funkcie, pretože „pri najmenšom podozrení zo strany partizánov by ho to stálo život a možno aj život celej jeho rodiny“.¹⁹ Rovnako nelichotivo to vyzeralo u starostov partizánskych obcí na východnej strane pohoria, v prašickom notárskom obvode. Každú sobotu museli chodiť „na raport“ do sídla notariátu, kde bol prítomný nemecký dôstojník, ktorý od nich vyzvedal najnovšie informácie o partizánoch. Pochopiteľne, na druhej strane im partizáni zas prísne zakazovali čokoľvek o nich vyzradiť. V tejto situácii sa raz richtár Chlapovič z Podhradia naklonil k nemečianskemu kolegovi a pošuškal mu: „Až my toto prežijeme, to bude večný zázrak!“²⁰

Ako je známe, partizánom (prípadne aj rôznym pseudopartizánom) sa po vojne vo veľkom rozdávali ocenenia, výhodné funkcie, ba po niektorých sa pomenúvali ulice. S vládnymi komisármi, ale aj s ďalšími verejnými činiteľmi partizánskych obcí, ktorí so svojimi rodinami nemali možnosť utekať do hôr, ale boli vystavení rovnakému smrteľnému riziku, to bolo celkom ináč. Odmenou v tzv. ľudovej demokracii im boli obvinenia, že boli „kolaboranti“, prípadne „fašistickí komisári“. Práve toto sa ušlo aj komisárom v dvoch najexponovanejších obciach, v Novej Lehote a Podhradí, Adamovi

18 Príslušníci špeciálnej protipartizánskej jednotky Jozef 13. marca 1945 v katastri obce Nemečky zastreli troch partizánov; ďalších piatich partizánov a jedného civila na Panskej Javorine. HALAJ, D. a kol.: *Fašistické represálie...*, s. 140 – 141

19 Štátny archív v Bratislave, pobočka Trenčín (ŠAP Trenčín), f. Okresný úrad (OÚ) Nové Mesto, prez., šk. 198, hlásenie vedúceho notára z Hrádku z dňa 15. 2. 1945.

20 Spomienky Márie Sucháňovej, rod. Chlapovičovej (1926, Podhradie). Osobný archív autora. Vládnym komisárom v Nemečkách bol Jozef Hudec.

Polonskému²¹ a Jánovi Chlapovičovi.²² Paradoxne, viac než niektorí občania či nový režim túto ich neľahkú úlohu ocenili Sovieti a obávaný Snežinský.²³

Každodenný život v partizánskej obci bol tak skôr prežívaním než životom. Bola to neustála obava z toho, čo prinesie najbližší deň, prípadne noc. V trvalej obave o život neboli len najexponovanejšie obce, kde mali partizánske skupiny štáby, ale aj tie, kde si „len“ chodili po materiálnu podporu.²⁴ Tú poskytovali partizánom skutočne všestrannú. Zároveň však bola do veľkej miery vynútená, a tým fakticky nedobrovoľná. Iróniou osudu ostáva, že najväčšie služby partizánom poskytovali obce, ktoré boli – až na výnimky – proľudácke, ich starostovia, ako aj obyvateľstvo skôr proslovenskej než pročeskoslovenskej orientácie.

Väčšina obyvateľstva sa nechcela prikloniť ani na jednu vojnovú stranu – ani k partizánom, ani k Nemcov. Videné z hľadiska prostých dedinčanov – ani jedných, ani druhých bojovníkov do obce nepozývali – a ani ich tu nevíтали s nadšením. Priam s istou závisťou pozerali na obce v blízkosti miest, kde mali pokoj, prípadne s nostalgiou spomínali na predchádzajúce roky 1. SR. Ich jedinou túžbou bolo, aby vojna – ktorá zrazu neskutočne ťaživo dolahla aj na nich – sa čím skôr skončila...

A dôsledky? Namiesto nejakých prázdnych úvah odcitujem slová jedného z povstaleckých vojakov Jozefa Rešetku. Ten svoju rodinu i rodnú obec uvidel až po roku, po návrate zo zajateckého tábora, a hovorí: „Skoro som onemel, keď som otca zbadal: Papa však vy ste mali čierne vlasy!?! Pozerám na nich (...) Lebo im ostali za ten rok úplne šedivé (...) Mám od čoho, synak!, hovorí mi utrápený (...) Čo som ja musel koľkokrát partizánom voziť, kone o polnoci zapriaľnuť a z obchodu nabráť zadarmo jedenia a tam na kopianice (...) Nepočítal som ja veru, že sa s koňmi vrátim...“²⁵

Dnes, 65 rokov po skončení vojny, je historický záujem o tieto „slovenské drámy“ mimimálny; prípadne sa tento aspekt v celkovom hodnotení podceňuje, bagatelizuje. Povie sa: Všet čo – bola vojna! Alebo: Všet čo – väčšine ľudí sa nakoniec nič také vážne nestalo, prežili... No ale to oni nemohli v tom nebezpečnom čase vedieť! Prežitie záviselo od mnohých, vopred nevypočítateľných faktorov. Aká partizánska skupina sa usadila v obci; aký nemecký veliteľ či jednotka stáli proti nim; ako sa správalo obyvateľstvo voči sebe i navonok; či bolo jednotné, alebo sa udávalo; či sa mal ľudí v kritickej chvíli kto zastať, alebo nie; mnoho robila aj znalosť nemčiny či preukaz Deutsche Partei. Alebo obyčajné šťastie... či náhoda? Na tú ľudia v tom čase príliš neverili, skôr hovorili o Božom zásahu...

21 „Komunistov vtedy ale nebolo moc, to až po fronte. Potom aj môjho otca chceli zastreliť, že komisár bol, ľudák, zradca a čo (...) On to mal ale najhoršie, lebo musel tak robiť, aby sa aj vlci nažrali, aj ovce ostali celé.“ Spomienky Štefana Polonského (1917, Nová Lehota), osobný archív autora.

22 „Môj otec trikrát zachránili dedinu od vypálenia a potom ho opisali (rozumej – podali naňho udanie – pozn. M. L.) až do Bratislavy, že bol gardista!“ Spomienky Márie Sucháňovej (1926, Podhradie).

23 Podľa spomienok jeho syna Jána (1925, Nová Lehota) ho krátko po prechode frontu ešte raz navštívil Snežinský spolu s niekoľkými sovietskymi dôstojníkmi. Odovzdali mu medailu, pričom mu Snežinský povedal: „Ty si mal veru ťažký život – ale si nás nezradil! Nemci išli na teba so zbraňou, my sme išli na teba so zbraňou – ale si nezradil!“ Medailu rodina opatruje podnes.

24 Príkladom je aj Závada, do ktorej často schádzali partizáni z Novej Lehoty a Podhradia. Jej kronika píše: „Obyvateľstvo (...) stále žilo v očakávaní, že ho stihne krutý osud, keďže obec Závada bola poznaná, že podporuje partizánske hnutie...“ ŠA Nitra, pobočka Topoľčany, A/76, partizánske kroniky. Kronika obce Závada.

25 Spomienky Jozefa Rešetku (1922, Podhradie), osobný archív autora.

Vojenské väzнице a trestnica v slovenskom štáte

Pavol Marciš

Po rozpade Rakúsko-Uhorska bolo československé vojenské súdnictvo postavené na troskách rakúsko-uhorského vojenstva. 1. januára 1919 bol vytvorený systém súdnych orgánov, ktorý predstavovali brigádne a divízne sudy podriadené najvyšším vojenským súdom. Dôležitou súčasťou justičných vojenských orgánov boli vojenské väzнице a trestnice. V rokoch Československej republiky (ČSR) sa postavenie väznic a trestnic upravilo vzhľadom na dĺžku a závažnosť trestu. V trestniciach si vojaci odpykávali tresty udelené na dlhšie ako jeden rok a vo väzniciach kratšie tresty, vyšetrovacie i zadržavacie väzby.¹ Vojenské trestnice „postavené“ na bývalom rakúsko-uhorskom princípe vznikli najprv dve, v Plzni a Terezíne, no už v roku 1920 bola plzenská zrušená. Počet vojenských väznic bolo v 1. ČSR vzhľadom na veľké množstvo predjednávaných prípadov a veľkosť československej armády podstatne viac. Nachádzali sa pri všetkých brigádnych súdoch, pričom na Slovensku boli najskôr tri väzнице, v Bratislave, Košiciach, Banskej Bystrici, a v roku 1938 pribudla aj v Humennom, ktorá nahradila zrušenú väznicu v Užhorode.²

Po vzniku slovenského štátu v roku 1939 nastala nová éra vojenskej justície na našom území. Vzhľadom na nedostatočný počet slovenských justičných dôstojníkov, ktorí v časoch ČSR tvorili len necelých 5% z celkového počtu, bolo treba vyškoliť nový justičný káder. Rovnako na tom boli aj rotmajstri väzenskej služby, ktorí boli len štyria. Všetkým týmto Slovákom pôsobiacim ešte za 1. ČSR pripadla zložitá úloha. Prevziať vojenské justičné úrady od Čechov a budovať ich už vlastnými prostriedkami.³ Novovzniknutá slovenská armáda vyžadovala od vojenských súdov ich skorú organizáciu a funkčnosť vzhľadom na vývoj brannej moci slovenského štátu. Zo začiatku vznikol Vojenský súd I. stolice⁴ a Hlavný vojenský súd ako súd II. stolice. Sídлом oboch súdov bola Bratislava, hoci sami kompetentní si uvedomovali nie veľmi vhodnú polo-

1 Je známe, že v časoch 1. ČSR sa trestala i strata výstroja, výzbroje a brala ako dezercia.

2 SUCHÁNEK, J., JANEČEK, J.: *Organizace Československé branné moci*. Bratislava 1927.

3 Vojenský historický archív Bratislava (VHA), fond (f.) 55, škatuľa (šk.) 59, 55-59-2. Kronika vojenského súdu v Bratislave r. 1939, strana (s.) 1 – 2.

4 Súd I. stolice = Súd I. stupňa

hu tohto mesta vzhľadom na rozmiestnenie vojenských jednotiek.⁵ Súdny od začiatku svojej existencie začali pracovať naplno. Svedčí o tom i fakt, že na vojenskom súde I. stolice v Bratislave od začiatku činnosti dňa 16. mája 1939 do konca roka evidovali 1 186 trestných spisov a 177 žiadostí o zahľadanie odsúdenia alebo žiadostí o milosť. Z toho bolo 39 trestných pokračovaní proti dôstojníkom, 15 proti rotníkom, 65 proti žandárom, 1 proti členovi finančnej pohraničnej stráže a 1 060 proti osobám mužstva. Počet súdnych pojednávanií na sa počas roka 1939 vyšplhal na 24, čo predstavovalo v porovnaní s minulým rokom značný nárast. Túto zvýšenú agendu však vybavovalo len 30 % justičných dôstojníkov z počtu, ktorý bol na súde roku 1937.⁶

Ďalší problém novovzniknutej justície týkajúci sa vojenského justičného zákonodarstva vyplýval zo zdĺhavých pojednávanií. Dovtedy stále platný vojenský trestný poriadok z roku 1912 mal zastarané princípy a systém bol nepoužiteľný pre novotvoriacu sa justíciu a pomerne malý štát. Problém dočasne vyriešil zákon číslo 89/1939 Slovenského zákonníka, na ktorého základe bol zrevidovaný a poopravený zákon číslo 232/1941 *Slovenského zákonníka*. Tento zákon bol vypracovaný na najmodernejších princípoch trestného práva a taktiež obsahoval podrobný komentár. Na vypracovaní zákona sa podieľal najmä kpt. JUDr. Samuel Korbel, pričom celú svoju prípravu konzultoval s najznámejšími právnikmi trestného práva tej doby, za svojho spolupracovníka si vybral Dr. Ladislava Udvardyho, spolu vydali Vojenský trestný poriadok, ktorý používali až do konca Slovenskej republiky vojenské súdy a prokuratúry a tiež žandárstvo.⁷ Avšak počas platnosti vojenského trestného poriadku vojenské súdy museli odolávať vonkajším, najmä politickým tlakom. Prvý človek, ktorý sa postavil do cesty organizácie justície, bol minister spravodlivosti Fritz. Pod vplyvom svojich poradcov zastával názor, aby sa zlúčili vojenská a civilná justícia a vytvorili osobitné senáty pre vojenské trestné prípady. To by však spôsobilo prietahy v prejednávaní prípadov a problém udržania poriadku a disciplíny v armáde. Po tom čo minister Fritz neuspel, nastúpil na scénu právny poradca na MNO⁸ Dr. Sekáč, ktorý sa všemožne snažil zaviesť staré metódy rakúsko-uhorskej armády, najmä decimovanie vzbúrencov (t. j. zastrelenie každého desiateho vzbúrenca v prípade, že sa nenájde vinník). Taktiež sa snažil zaviesť v armáde inštitút príslušného veliteľa, čo by znamenalo, že veliteľ mal byť najvyššou autoritou aj pre vojenskú justíciu s právomocou potvrdzovať rozsudky, udeľovať milosť, nariadiť exekúciu a iné. Našťastie sa takéto opatrenia nezaviedli, i keď istý čas bol o nich presvedčený aj sám minister národnej obrany, no neskôr pri vzburách vo Zvolene a Kremnici roku 1939 zmenil svoj postoj a považoval Sekáčove staré metódy za nepotrebné.⁹ O osude obžalovaných rozhodoval súd formou samosudcov, alebo v senátoch. Trojčlenný senát súdu sa skladal z dôstojníkov justičnej služby z povolania. V prípadoch, keď predmetom obžaloby bol trestný čin, na ktorý zákon stanovil trest smrti, alebo kde horná hranica hlavného trestu na slobode presahovala

5 Archív Múzea SNP Banská Bystrica (AM SNP), f. XII, S 1/98. Spomienky gen. JUDr. Samuela Korbeľa, s. 25.

6 VHA, f. 55, šk. 59, 55-59-2. Kronika vojenského súdu v Bratislave r. 1939, s. 1 – 2.

7 AM SNP, f. XII, S 1/98. Spomienky gen. JUDr. Samuela Korbeľa, s. 23 – 24.

8 Ministerstvo národnej obrany.

9 AM SNP, f. XII, S 1/98. Spomienky gen. JUDr. Samuela Korbeľa, s. 29 – 30.

20 rokov, rozhodoval o opravných prostriedkoch päťčlenný senát, pričom najmenej traja členovia senátu museli byť dôstojníci justičnej služby z povolania a dvaja príseďiaci senátu mohli byť aj dôstojníci justičnej služby v zálohe, ktorých funkciou poveril minister národnej obrany.

Po vytvorení nových súdov a ustálení nového vojenského zákonodarstva začali postupne vznikáť aj vojenské justičné orgány, vojenská väznica a trestnica so spoločným sídlom v Bratislave. Tieto dva justičné orgány fungovali spoločne pod jednou správou až do októbra 1942, keď sa rozdelili. Koncom roka 1941, po reorganizácii vojenského súdnictva, vznikli nové väznice so sídlami v Poprade a Banskej Bystrici.¹⁰ Väznice aj trestnica od svojho vzniku boli povinné štvrtročne predkladať výkazy, na základe ktorých možno sledovať spôsob a podmienky života väzňov v týchto justičných orgánoch. Bolo to až 6 výkazov:

1. Výkaz o počte trestancov za daný štvrtrok
2. Výkaz o zmenách dozorného personálu
3. Výkaz knižnice a osvetovej činnosti
4. Správa šéflekára
5. Správa o stálom zamestnaní trestancov
6. Výkaz o tom, či prepusteným trestancom boli poskytnuté peňažné podpory a či im bolo darované šatstvo, bielizeň a topánky.¹¹

Vojenská trestnica bola umiestnená v budove väznice Krajského súdu v Bratislave. Nedostatkom vyplývajúcim z tohto umiestnenia bolo oddelenie civilnej väznice, čo spôsobovalo menšie problémy v spoločnom stravovaní s civilnými väzňami a prispôsobovanie sa poriadku platnému v civilnej väznici. K civilným trestancom sa pristupovalo inak ako k vojenským, keďže civilní si odpykávali menšie tresty nepresahujúce 1 rok a oddelenie vojenskej trestnice bolo určené na odpykávanie dlhodobých trestov. Práve z tohto dôvodu nebol krajský súd prispôbený na možnosti vhodného zamestnania, ktoré by trestanci mohli vykonávať, aby mali väčšie uplatnenie v živote po odpykaní celého trestu. Rovnako sa veliteľ trestnice sťažoval aj na nedostatok pohybu pre trestancov, čo bolo zapríčinené krátkymi prechádzkami na väzenskom dvore, nepostačujúcimi na fyzický vývoj. Obával sa, že trestanci zlenivejú, keďže väčšina mala po odpykaní trestu pokračovať v prezenčnej službe. Veliteľ trestnice dokonca v roku 1941 navrhol, aby bol zriadený čisto vojenský trestný ústav, pretože doterajšia vojenská trestnica nevyhovovala v plnej miere svojmu účelu. Tento problém sa dočasne vyriešil až v roku 1944, keď vojenskú trestnicu premiestnili do Leopoldova. Trestnica sa od svojho vzniku postupne zaplňala a už koncom roka 1942 si v nej 106 trestancov odpykávalo tresty od 16 mesiacov až na doživotie.

Počet väzňov vo väzniciach bol, samozrejme, vyšší, viacerí si odpykávali kratšie tresty a veľkú časť predstavovali vojaci vo vyšetrovacej väzbe, ktorí tu pobudli len niekoľko týždňov. Tak sa stalo, že väznica v Bratislave bola neustále preplnená a dokonca v roku 1944 bol počet väzňov dvakrát väčší ako kapacita väznice. O trochu lepšia situácia bola v Banskej Bystrici a Poprade, kde bola síce kapacita nižšia, ale väznice mali určitú rezervu v ubytovacích priestoroch. Kapacita popradskej väznice bola za nor-

10 VHA, f. MNO dôverné, šk. 204, 20 1/1 – 20 1/9, spis č. 2/ Dôv. 1942.

11 Podľa archívnych dokumentov žiadnemu väzňovi neboli vydané žiadne z týchto vecí. – pozn. P. M.

málnych okolností 40 a za núdzových 70 ubytovacích miest, ktoré sa počas existencie väznice nikdy nenaplnili.¹² Personál trestnice a väznic tvorili dôstojníci kancelárie súdnej správy, rotmajstri dozorcovia väzňov a strelníci kľúčiarri.¹³ Vzhľadom na nedostatočný počet vojenských zamestnancov – Slovákov v bývalých československých justičných úradoch pri obsadzovaní mnohých funkcií dokonca upúšťali od kvalifikačných požiadaviek. Najmenej zamestnancov mali, pochopiteľne, menšie väznice Poprad a Banská Bystrica. Najviac, až 19, mala vojenská väznica Bratislava, ktorá vzhľadom na veľký počet väzňov ako jediná zamestnávala aj zdravotníka, knihhviazača, príkazníka a účtovníka.¹⁴ Okrem dozorcov a zamestnancov úradov zabezpečovali stráženie objektov aj vojaci. Dokonca v leopoldovskej trestnici boli žiadani vojaci aspiranti z toho dôvodu, že počas strážnej služby obyčajných vojakov¹⁵ dochádzalo k mnohým nedorozumeniam medzi slovenskými a nemeckými vojakmi. Po vypuknutí Povstania sa v slovenských väzniciach a trestnici objavili aj nemeckí vojaci.¹⁶

Denný režim väžňa (okrem nedele a sviatkov) sa začínal rannou rozcvičkou, ktorá trvala polhodinu. Ďalšiu polhodinu mali väzni na prechádzku po väzenskom dvore, počas nej mohli fajčiť len vojaci vo vyšetrovacej väzbe.¹⁷ Väčšiu časť dňa väzni vykonávali zamestnanie, ktoré si sami vybrali, alebo im ho určili. Najväčší výber stáleho zamestnania mali žalárni trestanci, ktorí si mohli vybrať z niekoľkých dielní. Najviac trestancov pracovalo v papiernických dielnach, kde vyrábali vrecká, a vo väzenskej kuchyni, kde vykonávali pomocné práce. Po jednom robili v knihárskej dielni a knižnici, po dvoch-troch v krajčírskkej, obuvníckej a stolárskej dielni, na väzenských chodbách a v kanceláriách. Zvyšok trestancov malo rozsudkové zostrenie (tzv. samoväzbu), alebo boli zamestnaní príležitostnými prácami, ako umývaním podláh či okien na väzenských chodbách.¹⁸ Peniaze z vykonávaných väzenských prác sa zúčtovali vždy k nasledujúcemu začiatku kalendárneho roka a z tejto konečnej sumy sa nakupovali knihy a zvyšok sa odovzdal do štátnej pokladnice cez hospodársku správu príslušnej jednotky.¹⁹ Popradskí väzni toľko pracovných príležitostí nemali. Väznica nebola samostatne organizovaná a len desiatim umožnili prácu v proviantnom sklade 2, ostatní väzni vykonávali domáce práce. Dokonca stravovanie do vojenskej väznice dodávali z kuchyne technickej letky 5. Žalárni trestanci mali nárok len na obed, ostatní väzni mali zabezpečenú kompletnú stravu. Kvalitu a množstvo stravy hodnotili väzenskí le-

12 VHA, f. MNO dôverné, šk. 205, 20 1/9 2 – 20 4/50, spis č. 177/1942

13 Pozícia kľúčiarra bola u vojakov veľmi obľúbená, pretože vojak bol v zázemí, mal pravidelnú teplú stravu a pokojnú vojenskú službu, ale i kľúčiarri vykonávali mimoriadne cvičenie v zbrani za brannej pohotovosti štátu. Pri uvoľnení funkcie alebo zriadení novej väznice bol počet záujemcov niekoľkonásobne vyšší ako počet voľných miest.

14 VHA, f. MNO dôverné, šk. 440, 20 3/8 – 20 4/2 108, spis č. 259/1944

15 Vojakov aspirantov všeobecne pokladali za inteligentnejších.

16 V tom čase (v októbri 1944) bolo v okolí Leopoldova dislokovaných zhruba 1 200 nemeckým vojakov a desiatka nemeckých vojakov si odpykávala svoje tresty v leopoldovskej trestnici.

17 VHA, f. MNO dôverné, šk. 440, 20 3/8 – 20 4/2 108, spis č. 259/1944

18 Tamže, šk. 205, 20 1/9 2 – 20 4/50, spis č. 169/1942

19 Ako príklad možno uviesť zárobky trestancov vo vojenskej väznici v Poprade roku 1943, ktoré predstavovali 72 950,50 korún slovenských (Ks), za ne zakúpili knihy v celkovej hodnote 9 918,80 Ks. Zvyšné peniaze odovzdali do štátnej pokladnice hospodárskej správy JPO 1 (Jazdeckého priezvdného oddielu) v Bratislave.

kári vždy vo svojej správe. Rovnako hodnotili aj kvalitu ubytovania, ktoré bolo na základe hodnotenia jednotlivých lekárov vo všetkých väzniciach a trestnici veľmi vzorné a zabezpečovali si ho sami väzni či už na dobrovoľnej báze, alebo pomocou väzenských prác. Lekár dozeral aj na čistotu ubytovacích zariadení a mal na starosti kúpanie väzňov. Zatiaľ čo v Popradskej väznici sa kúpali raz za 14 dní, v ostatných zariadeniach to bolo raz mesačne a podľa potreby.²⁰ Zdravie väzňov vhodne zabezpečoval a pravidelne kontroloval lekár. Najviac práce mal väzenský lekár vo vojenskej trestnici, kde bolo zaznamenaných najviac nemocných. Väčšinu prípadov ošetrili hneď v trestnici, ťažšie prípady eskortovali do Vojenskej nemocnice v Bratislave alebo Ružomberku. Niekedy dokonca museli chorého väžňa previezť do Vojenského ústavu pre chorobnú duševnú a nervovú poruchu so sídlom v Trnave.²¹ Hoci väzňov pravidelne liečili vo Vojenskej nemocnici v Bratislave, oddelenie určené pre väzňov a vojakov vo vyšetrovacej väzbe nebolo dostatočne zabezpečené a hrozil útek väzňov. Všetci chorí bez ohľadu na hodnotu a závažnosť vykonaného trestu ležali v jednej veľkej miestnosti s tromi nezamrežovanými oknami a ľahko zasadenými dverami. Vonku síce neustále postávali strážne, ale keby väzni chceli, mohli utiecť cez okno. I keď veľakrát na nemocničnom lôžku ležali i doživotní trestanci, nezaznamenali ani jeden útek z vojenskej nemocnice.²² Najzdravší väzni boli v popradskej väznici, kde zaznamenávali priemerne dve percentá chorých z celkového počtu väzňov.

Dôležitou súčasťou väzenského života bolo rozvíjanie osvetovej činnosti, ktorá spočívala v čítaní kníh, bohoslužbách, počúvaní rozhlasu a výučbe, pričom najväčšia pozornosť sa venovala väzňom v trestnici. Bohoslužby viedli dôstojníci duchovnej správy, ale aj farskí kňazi. Katolícke omše sa v trestnici konali v kaplnke krajského súdu, viedol ich rímsko-katolícky duchovný farár Toman, a v bratislavskej väznici v katolíckom kostole. Katolícke bohoslužby v bratislavských orgánoch sa slúžili každú nedeľu a vo sviatok. Párkrát do roka väzňom umožnili vyspovedať sa, zväčša pred Vianocami a Veľkou nocou. V Poprade väzni nemali také možnosti, bohoslužby sa tam spočiatku nekonali vôbec, až od roku 1943 sa konali pravidelne katolícke bohoslužby raz do mesiaca.²³ Vzhľadom na zvyšujúci sa počet väzňov-evanjelikov postupne sa konali aj evanjelické bohoslužby, ale v menšom rozsahu ako katolícke. V trestnici umožnili evanjelikom bohoslužby každú druhú nedeľu, slúžil ich evanjelický farár augsburského vyznania z biskupského úradu v Bratislave.²⁴ Vo väznici v Bratislave sa počet evanjelických bohoslužieb odvíjal od potreby väzňov. Keď bolo mnoho evanjelikov vo väznici, služby Božie sa konali aj každú nedeľu, keď veľmi málo, tak neboli žiadne. V popradskej väznici sa evanjelické bohoslužby nekonali vôbec. Trochu hudby z rozhlasu mohli počúvať len väzni trestnice každý deň od 12. do 13. hodiny podľa hudobného programu rozhlasu. V prípade, že bola v rozhlase prednáška alebo iný typ

20 VHA, f. MNO dôverné, šk. 440, 20 3/8 – 20 4/2 108, spis č. 29/1944. V Bratislavskej väznici a trestnici sa kúpanie konalo v priestoroch krajského súdu.

21 Tamže, spis č. 44/1944

22 Tamže, šk. 113, 20 2/14 – 20 4/81, spis č. 60/1941

23 Tento a ďalšie aspekty nedostatočných možností popradskej väznice spočívali pravdepodobne v malom počte väzňov, bolo tam umiestnených zhruba do 55 väzňov.

24 VHA, f. MNO dôverné, šk. 440, 20 3/8 – 20 4/2 108, spis č. 4/1944

relácie, pustili hudbu z gramofónových platní podľa výberu väznice krajského súdu.²⁵ Výučba pre väzňov prebiehala taktiež len v trestnici, a to dvakrát do týždňa. Prednášali im o domácom a služobnom poriadku a väzenskej hygiene.²⁶ Azda najdôležitejšou súčasťou výchovného programu bola knižnica. Najväčší výber mali v bratislavskej väznici, kde takmer všetky knihy „zdedili“ po bývalej väznici z 1. ČSR, o čom svedčí i to, že vyše 65 % titulov bolo v češtine.²⁷ Knižnica obsahovala vyše 1 255 rôznych titulov, ktoré boli rozdelené na zábavnú a náučnú literatúru a časopisy.²⁸ Jazykovo zdatnejší väzni si mohli prečítať knihy a časopisy i v maďarskom, nemeckom a ruskom jazyku.²⁹ Najčítanejšie knihy boli zábavného žánru v češtine a slovenčine, najmenej sa požíčovali maďarské a ruské časopisy. O trochu viac kníh sa čítalo v zimných mesiacoch, jeden väzeň si priemerne požičal 5 až 6 kníh a časopisov za mesiac. O polovicu menej knižiek mala bratislavská trestnica. Väzni v popradskej väznici museli vyše dvoch rokov čakať na vlastnú knižnicu, ktorá obsahovala len 52 knižiek, dar duchovnej správy MNO.³⁰

Keďže vojenské justičné orgány patrili pod správu justičného oddelenia, ktoré viedli veľmi schopní a morálne uvedomelí dôstojníci justičnej služby, život v slovenských väzniciach a trestnici bol na tú dobu pre väzňov veľmi priaznivý. Vo väzniciach a trestnici sa vystriedalo niekoľko stoviek vojakov, ktorí spáchali od menších až po tie najhoršie trestné činy, našli sa medzi nimi aj takí, ktorí mohli byť radi, že sú práve vo väzbe. Pod vojenskú justíciu totiž patrili aj pracovné tábory plné Židov, ktorých, ako vieme, postupne deportovali do koncentračných táborov. V tomto prípade sa vojenská väznica ukázala ako najlepší úkryt pred hroziacou deportáciou.³¹ Do väzníc posielali Židov i za najmenší priestupok, hoci ani nepatrili pred súd.³² Držali ich tam dovtedy, kým sa deportácie neskončili. Väznica v týchto aj iných prípadoch poslúžila nielen na výkon trestu pre previnilcov, ale aj ako miesto, ktoré dokáže nielen zo života brať, ale ho aj zachraňovať.

25 Tamže, šk. 205, 20 1/9 – 20 4/50, spis č. 169/1942

26 Tamže, šk. 440, 20 3/8 – 20 4/2 108, spis č. 4/1944

27 Je prekvapujúce, že knižiek v slovenčine bolo o 4 menej ako v nemčine.

28 VHA, f. MNO dôverné, šk. 205, 20 1/9 – 20 4/50, spis č. 40/1942

29 V ruskom jazyku bol len jeden časopis v bratislavskej trestnici.

30 VHA, f. MNO dôverné, šk. 440, 20 3/8 – 20 4/2 108, spis č. 259/1944

31 Viacero takýchto „väzňov“ zachránil aj sám prednosta justičného oddelenia plk. Samuel Korbel.

32 AM SNP, f. XII, S 1/98. Spomienky gen. JUDr. Samuela Korbeľa, s. 37.

Branná výchova v réžii ministerstva národnej obrany v rokoch 1943 – 1944

Igor Baka

V dôsledku vývoja na frontoch druhej svetovej vojny sa v roku 1943 predstavitelia vlády a armády museli začať seriózne zaoberať otázkami obrany slovenského územia. Tomu zodpovedali aj úlohy Najvyššej rady obrany štátu novozaloženej v júni 1943. Uznesením z 26. augusta 1943 predsedníctvo vlády poverilo koordináciou práce všetkých rezortov v otázkach národnej bezpečnosti a vojenskej obrany Medziministerský zbor obrany štátu a Generálny sekretariát obrany štátu. Súčasťou zámerov o posilnenie bezpečnosti Slovenskej republiky (SR) na začiatku roku 1944 bolo rozhodnutie o opevnení časti Karpát na severovýchodných hraniciach Slovenska v súvislosti s postupom Červenej armády na východnom fronte. Potreby opevniť hranice Slovenska sa spojili tiež s potrebou zmilitarizovať východné Slovensko proti narastajúcemu partizánskemu nebezpečenstvu, najmä v pohraničí. S budovaním obrany na severovýchodnom Slovensku proti predpokladanému postupu Červenej armády sa začalo už v máji. Ako je známe, súčasťou týchto predstáv bolo rozhodnutie presunúť veľkú časť armády na východ Slovenska, z ktorej sa vytvorila poľná tzv. Východoslovenská armáda.¹

Okrem týchto opatrení, ktoré mali takpovediac teritoriálny charakter, vláda uskutočňovala tiež iné plošné opatrenia, ktorých cieľom bolo skvalitniť prípravu obyvateľstva pre prípad, že vojna zasiahne aj územie Slovenska. Medzi ne patrila tiež praktická realizácia všeobecnej brannej výchovy. Treba povedať, že význam brannej výchovy si režim SR uvedomoval od začiatku svojho vzniku. V roku 1939 bola jej realizácia zverená Hlinkovej garde (HG), Hlinkovej mládeži (HM), ako aj Freiwillige Schutzstaffel (FS) a Deutsche Jugend (DJ), teda polovojenským zložkám vládnucej štátostrany – Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ), resp. Nemeckej strany na Slovensku (Deutsche Partei). Určitý čas (od septembra do decembra 1939) bolo dokonca členstvo v týchto organizáciách povinné pre všetkých občanov slovenskej (resp. nemeckej) národnosti

1 Bližšie pozri napr. CSÉFALVAY, F. a kol.: *Vojenské dejiny Slovenska – V. zväzok (1939 – 1945)*. Bratislava 2008, strana (s.) 138 – 154.

mužského pohlavia od 6 do 60 rokov. S praktickou realizáciou brannej výchovy sa začalo už v januári 1940. Jej úlohou bolo prispieť k prevýchove občana v duchu „kresťanskom“ a „národnom“, a to tak, aby záujmy každého jedinca boli vždy a za každých okolností podriadené záujmom vlády. Zodpovedal tomu charakter dobovej kampane, otvorene to priznal aj samotný hlavný veliteľ HG Alexander Mach na porade s veliteľmi v Trenčianskych Tepliciach v januári 1940: „*Keď budú všetci ľudia cvičiť, jeden povel počúvať, už aj tým dostanú sa veľmi blízko k sebe. Tu sa môže mnoho napraviť. Tu sa musí (...) previesť prevýchova tak, že by ani nezbadali, že to nie je len cvičenie svalov, ale i ducha.*“² V praxi mala byť branná výchova (BV) jedným z preventívnych opatrení režimu proti pretrvávajúcej hrozbe zo strany južného suseda, teda Maďarska. Z pohľadu propagandy to bol dôležitý motivačný faktor pri zdôrazňovaní významu BV. Jej praktickou realizáciou sa malo zároveň manifestovať, že režim podporujú obyvatelia. V neposlednom rade prostredníctvom brannej výchovy štát chcel mať pod kontrolou činnosť obyvateľstva aj v jeho voľnom čase, a tak aspoň čiastočne obmedziť šírenie protištátnej činnosti. Priebeh realizácie brannej výchovy však okamžite odhalil neschopnosť HG plniť vyžadujúce úlohy. Celú činnosť od začiatku komplikovali problémy s materiálnym zabezpečením cvičencov, s výcvikom inštruktorov, ktorý trval jeden týždeň, koordináciou celej činnosti, ktorú HG nezvládala, ale aj s existujúcimi právnymi normami. Vykonávanie BV bolo preto ešte v roku 1940 pozastavené dovtedy, kým HG a ostatné organizácie nevytvoria dostatok vlastných inštruktorov a kým sa nevypracuje nový zákon o brannej výchove.³ V nasledujúcom období HG urobila viaceré opatrenia na skvalitnenie svojej pripravenosti v tejto oblasti a naďalej vykonávala brannú výchovu svojich členov.⁴ K prielomu v jej postavení v rámci branného systému však už nedošlo. Naopak právo organizovať brannú výchovu nakoniec zákonom z 1. apríla 1943 získala armáda, a to s podporou samotnej HSLS. Táto zmena bola jedným z prejavov vrcholiaceho ústupu HG z bývalých politických pozícií a jej odsúvania do polohy pomocného nástroja štátnej policajnej služby. Samozrejme, toto rozhodnutie vyvolalo v radoch HG búrku nevôle a ešte viac vyostrilo už aj tak napäté vzťahy medzi týmito dvomi organizáciami. Pobúrilo aj samotného veliteľa HG A. Macha, ktorý sa v tejto súvislosti sťažoval aj nemeckému vyslancovi Hannsovi Ludinovi a vodcovi

2 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Národný súd (NS), II. A 898, Tn ľud 8/46, A. Mach.

3 Bližšie pozri BAKA, I.: Spolupráca a vzťahy medzi HG a slovenskou armádou (1939 – 1941). In: *Vojenská história*, ročník (roč.) 6, 2002, číslo (č.) 1, s. 110 – 122; SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava 2009, s. 222 – 231.

4 Branná výchova sa vykonávala aj v Slovenskej pracovnej službe (SPS), polovojenskej mládežníckej organizácii zriadenej zákonom z marca 1942 v kompetencii ministerstva vnútra. Organizovaná bola podľa vzoru nacistickej Reichsarbeitsdienst. V spolupráci s Hlavným veliteľstvom HM zabezpečovala výchovu 18-25 ročnej mládeže fyzickou prácou, brannou výchovou a ľudáckym ideologickým pôsobením v duchu militarizácie spoločnosti. Povoľovali sem mladých mužov po dovŕšení 18 roku pred nastúpením na vojenskú prezenčnú službu. Nepodliehali jej Židia. Trvala 3 – 6 mesiacov. S HM bola prepojená tiež personálne, keďže hlavným veliteľom bol Hlavný veliteľ HM Alojz Macek. Bližšie pozri KORČEK, J.: Vojensky organizované pracovné formácie v pôsobnosti Ministerstva národnej obrany (MNO) a Ministerstva vnútra (MV) Slovenskej republiky 1942 – 1945. In: *Pracovné jednotky a útvary slovenskej armády 1939 – 1945. VI. robotný prápor. Zborník materiálov z medzinárodného seminára Bratislava 22. – 23. novembra 1995*. Bratislava 1996, s. 43 – 93.

nemeckej menšiny Franzovi Karmasinovi. Protestoval tiež u samotného prezidenta Jozefa Tisa, práve ten však presadil, aby HSLS prevzala vycvičený gardistický aparát. Podľa jedného z hlásení viedenskej Sicherheitsdienst (SD) Tiso hlavného veliteľa HG zahriakol tvrdením, že „*vždy robí len ťažkosti, a nie je s ním možná žiadna prospešná spolupráca*“. Mach dokonca pred Ludinom vyhlásil, že opakovane ponúkal svoju demisiu, ale nikto ju neprijal. Ludin (podľa spomínanej správy SD) Macha upozornil, že ide o výslovne vnútropolitickú záležitosť, v ktorej sa on nemôže angažovať. Slúbil však, že sa o tom porozpráva s prezidentom Tisom.⁵ Mach však nakoniec nič nedosiahol a musel ustúpiť. V snahe zmierniť napätie, ktoré sa prejavovalo aj v médiách, nariadil už 19. mája 1943 minister národnej obrany gen. I. tr. Ferdinand Čatloš (na základe rozkazu prezidenta J. Tisa) všetkým vojenským cenzorom, aby až do odvolania zabránili publikovaniu článkov, „*ktoré by mali povahu polemiky alebo úvahy naznačujúcu akúkoľvek polemiku a ponaučovanie i pestúnstvo voči vojsku*.“⁶

Prejavom týchto zmien bol vznik Veliteľstva brannej výchovy (VBV) v Banskej Bystrici 1. mája 1943. Podľa zákona z 1. apríla sa BV vzťahovala na slovenských štátnych občanov a „*tie osoby, ktoré trvale bývajú na území Slovenskej republiky a nemôžu sa preukázať iným štátnym občianstvom*“, konkrétne osoby mužského pohlavia vo veku 6 – 50 rokov a ženského pohlavia od 6 do 30 rokov. Z brannej výchovy mali byť vylúčené osoby vo väzbe, telesne alebo duševne neschopné, ale tiež „*cigáni*“ a Židia. Podobné diskriminačné opatrenie vyšlo už v roku 1940, keď BV organizovala HG. Tá Židov a Rómov „*ako krajne nespolehlivý element*“ svojvoľne zamestnávala manuálnymi prácami.⁷ V praxi však nakoniec podľa rozkazu VBV č. 7 z augusta 1943 BV podliehali aj Židia (tí, ktorí zostali na Slovensku po prvej vlne deportácií, s výnimkou tých, ktorí boli v židovských pracovných táboroch – o Rómoch sa tu nehovorí), ktorí však nesmeli mať žiadne funkcie.⁸

Organizovať BV malo MNO za účasti HSLS, DP a ich zložiek. BV mala byť predvojenská a povojenská. Predvojenská výchova sa mala končiť mužom dňom nastúpenia do služby v Slovenskej pracovnej službe, resp. prezenčnej vojenskej službe, prípadne dňom, keď ich uznali ako neschopných na službu v brannej moci. Ženy mali konať len predvojenskú službu. Obsahom BV mal byť výcvik a pracovná povinnosť (tej mali podliehať osoby neschopné vojenského výcviku, v praxi sa však vzťahovala aj na ostatných).⁹ Podľa výkazov z roku 1944 sa BV vzťahovala na 1 051 135 obyvateľov (z toho 697 371 mužov a 353 764 žien). Oslobodené od BV boli tehotné ženy a slobodné matky, ktoré žili so svojimi deťmi v spoločnej domácnosti a nemali ich komu zveriť.

Armáda teda postupne oklieštila právomoci HG na poli brannej výchovy, a to aj s podporou HSLS. Predvojenská BV však aj naďalej zostala v právomoci HM (pre nemeckú menšinu v DJ) a organizovať sa mala v školách. Na starosti mala všetky deti

5 Bundesarchiv (BArch) Berlín, Bestandssignatur (Bs.) R/70 Slowakei, Archivssignatur (As.) 137, s. 58-59, hlásenie z 27. 5. 1943.

6 Vojenský historický archív Bratislava (VHA), f. Ministerstvo národnej obrany (MNO) 1939 – 1945, spisy tajné, škatuľa (šk.) 20, inventárne číslo (inv. č.) 76.

7 NIŽŇANSKÝ, E., BAKA, I., KAMENEC, I. (zost.): *Holokaust na Slovensku 5. Židovské pracovné tábory a strediská na Slovensku 1938 – 1944. Dokumenty*. Bratislava 2004, dokumenty 16, 19 – 21, 23 – 33.

8 VHA, f. Veliteľstvo brannej výchovy (VBV), šk. 1, rozkazy VBV, rozkaz č. 7.

9 *Slovenský zákonník 1943*, zákon č. 31 z 1. 4. 1943.

a mládež bez ohľadu na členstvo v HM. VBV si však vyhradilo dozor nad činnosťou HM, čo však spôsobovalo komplikácie, lebo pomer medzi obidvoma zložkami nebol každému jasný. Spolupráca s HG však pokračovala. Vo Veliteľskej škole HG v Bojniciach sa od roku 1942 konali kurzy a ich absolventi pôsobili ako funkcionári BV. VBV v Banskej Bystrici podliehali tieto zložky: 1. oblastné, okresné, obvodné,¹⁰ miestne a továrenské veliteľstvá. 2. Stráž obrany štátu, ktorá bola obnovená zákonom z 11. novembra 1943 a skladala sa z 5 hraničiarskych rôt a Asistenčných jednotiek. 3. Civilná protiletická ochrana (CPO)¹¹ (od februára 1944). Do konca roku 1943 pod VBV podliehalo 14 oblastných, 60 okresných, 580 obvodných, 2 420 miestnych a 72 továrenských veliteľstiev.¹²

Pri organizovaní BV armáda spolupracovala s Generálnym sekretariátom HSES, ktorý schvaloval vymenovanie miestnych veliteľov, zároveň jeho kultúrne oddelenie dozeralo na indoktrináciu brancov v duchu vládnej ideológie, napríklad organizovaním prednášok. VBV spolupracovalo tiež s Osvetovým ústredím Ministerstva školstva a národnej osvety, Úradom propagandy, Zväzom hasičstva na Slovensku, Slovenskou úč. spol. filmovou Nástup atď. Z Úradu propagandy na BV participovali najmä Slovenský rozhlas a Slovenská tlačová kancelária. Slovenský rozhlas zaradil do svojho vysielania dvakrát týždenne reláciu BV, okrem toho potrebám BV prispôbil nedeľnú Hlinkovu rozhlasovú školu.¹³

Za veliteľa BV bol 30. apríla vymenovaný pplk. gšt. Viliam Kanák a za náčelníka štábu stot. gšt. Ján Straka. 22. mája 1944 sa stal dočasným veliteľom BV plk. gšt. Štefan Tatarko, keďže V. Kanák sa stal veliteľom 2. pešej divízie Východoslovenskej armády, neskôr veliteľom práporov presunutých na opevňovacie práce na rieke San (v juhovýchodnom Poľsku). V druhej polovici augusta sa V. Kanák do funkcie veliteľa BV vrátil. Vo funkciách oblastných veliteľov boli aktívni neskôr aj záložní dôstojníci, vo funkciách okresných veliteľov záložní dôstojníci, najmä učitelia. Podľa výkazu z apríla 1944 bolo k VBV pridelených 51 dôstojníkov a 8 rotmajstrov a poddôstojníkov.¹⁴ Podľa rozkazu z 28. augusta 1943 VBV vymenovalo len oblastných, okresných, obvodných a miestnych veliteľov a veliteľky, ostatných funkcionárov si vymenovali títo veliteľia. Na osoby, ktoré by funkciu odmietli, malo byť podané trestné oznámenie.¹⁵

Kompetentné miesta si, samozrejme, uvedomovali, že apelovať na vlastenectvo, aby sa vykonávala BV, už nemá na verejnosti takú odozvu ako v prvých rokoch samostatnosti. V podmienkach rýchlo sa približujúceho frontu, existencie čs. vlády v Londýne akceptovanej Spojencami, bolo čoraz viac zřejmé, že osud vládneho režimu späťého s nacistickým Nemeckom je spečatený. Prejavom toho bol aj postupný rozklad jeho

10 V sídlach každého okresu malo byť okresné veliteľstvo BV pre politický okres. V sídle každého notariátu, ktorý mal viac obcí ako jednu, malo byť obvodné veliteľstvo BV. V každej obci malo byť miestne veliteľstvo. VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 1, rozkaz č. 3 VBV z 8. 7. 1943.

11 Problematike CPO sa však vzhľadom na limitovaný rozsah štúdie bližšie nevenujem.

12 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, výkaz činnosti VBV za rok 1943 zo 7. 3. 1944.

13 V stredu 5 minút: Na okraj dňa, v piatok 10 minút: Aktualita BV.

14 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, zoznam dôstojníkov, rotmajstrov a poddôstojníkov pridelených na VBV z 26. 4. 1944.

15 VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 4.

mocensko-represívneho aparátu v dôsledku rastúceho alibizmu a defetizmu v jeho štruktúrach. Je preto pochopiteľné, že organizovanie BV sa v propagandistickej rovine naďalej od začiatku prezentovalo aj ako preventívne opatrenie proti pretrvávajúcej hrozbe zo strany „nepokojného južného suseda“, a to aj napriek tomu, že SR bola oficiálne stále maďarským spojencom a spolu bojovali na východnom fronte. Takto význam BV charakterizoval dokonca samotný minister národnej obrany gen. F. Čatloš na výcvikovom kurze funkcionárov BV v máji 1943. Podľa jedného z hlásení viedenskej SD „*táto štiplavá poznámka na Maďarsko pôsobila aspoň trochu osviežujúco na Slovensku, kde sa čechoslovakizmus a bolševistický postoj ľudí spiera každej mobilizácii*“. Hodnotenie SD na margo spoločenských nálad, samozrejme, treba brať s rezervou, demonštruje však snahu režimu využiť maďarskú kartu ešte aj v tomto období.¹⁶

Organizovanie BV sa však napriek tomu nestretlo s očakávaným záujmom. Mnohí občania odmietali prijať funkcie, iní prácu zanedbávali aj preto, že nižší (civilní) velitelia museli svoje povinnosti vykonávať vo voľnom čase a bezplatne. Mnohí žiadali o oslobodenie od práce v BV. Nezaujím o BV stúpali úmerne s rozkladom mocensko-represívneho aparátu režimu a rastúcimi protirežimistickými náladami. Podľa rozkazu č. 10 VBV z 28. augusta 1943 „*vyskytli sa prípady, že občania odmietajú prijať funkcie veliteľov jednotiek (čaty, roty), vedením ktorých boli poverení miestnym veliteľom BV. Ba často sa odvolávajú, že funkciu prijímajú len vtedy, keď dostanú k tomu priamy príkaz od MNO.*“ Podľa ďalšieho hlásenia VBV zo 17. augusta 1943 „*vyskytujú sa prípady, že doposiaľ určení obvodní a miestni velitelia BV nekonajú svoje veliteľské povinnosti v brannej výchove úmyselne, aby sa vyhli práci v brannej výchove alebo z neschopnosti.*“¹⁷ Podľa hlásení SD vyvolávala branná povinnosť v radoch obyvateľstva zlé nálady, ktoré využívala „*česká a československá*“ propaganda. Pritom verejnosť vnímala BV ako nariadenie Nemcov a proti nim smerovala aj svoj hnev.¹⁸ V inej správe sa zase konštatovalo, že branná výchova sa uskutočňuje len z donútenia. V širokej verejnosti chýba zmysel pre spolupatričnosť a „*jednota slovenského národa zostáva nedosiahnuteľnou ilúziou*“.¹⁹ Agenti SD tiež konštatovali, že BV sa vykonáva s nevôľou pod hrozbou peňažných trestov. Veľmi kriticky prijímali povinnosti vyplývajúce z BV najmä ľudia, ktorí nemali skúsenosti s armádou a prekážalo im „komandovanie“ veliacich záložných dôstojníkov. Diskriminované sa cítili tiež nižšie sociálne skupiny, najmä robotníci, keďže bohatší a vplyvnejší úradníci sa často spoločných nástupov nezúčastňovali atď. Na druhej strane príkladne sa v týchto správach hodnotí spôsob, akým BV vykonávala DP, ktorá mala na nástupoch vždy 80 percentnú účasť.²⁰

Celkovo podľa správy z marca 1944 bola priemerná účasť na jednotlivých nástupoch BV 60-70 %. Dovtedy bolo podaných 2 244 trestných oznámení na jednotlivých

16 BArch Berlín, Bs. R/70 Slowakei, As. 137, s. 52, hlásenie agenta z Bratislavy pre viedenský SD z 12. 5. 1943.

17 VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 4.

18 BArch Berlín, Bs. R/70 Slowakei, As. 137, s. 106, hlásenie viedenského SD z 1. 10. 1943.

19 Tamže, As. 137, s. 91 – 92, hlásenie viedenského SD z 25. 8. 1943.

20 Tamže, As. 137, s. 113, hlásenie viedenskej SD zo 14. 10. 1943.

občanov za neplnenie si povinností.²¹ Vyššie tresty za neúčast však pravdepodobne nehrozili. Vinníci boli najčastejšie potrestaní peňažným trestom.²² Nezájmem o BV zhodnotila spomínaná marcová správa nasledujúcim spôsobom: „V terajšej vojnovej dobe má každý občan, hlavne dospelý veľa starostí sám so sebou a s rodinou a nerád venuje čas na veci, ktorých konkrétnosť sa objaví až neskôr. Pre občana, ktorý nemá nijaké funkcie v rámci brannej výchovy, okrem dochádzky časová otázka ani nie je tak dôležitá.“²³ V niektorých okresoch BV vyslovene stagnovala. Napríklad Oblastné veliteľstvo BV v Žiline ešte 8. septembra 1943 konštatovalo, že „miestny veliteľ BV Žilina do dnešného dňa nevykazuje skoro vôbec žiadnu činnosť v brannej výchove, t. j. po stránke organizačnej, ani výcvikovej, výchovnej a na poli všeužitočných prác“.²⁴ Ani iniciatíva miestnych veliteľov však často nestačila. Jeden z nich, miestny veliteľ zo Spišských Vlachov, sa v tejto súvislosti sťažoval: „... Všetko sme dali skoro do poriadku a od 29. júna riadne nastupujeme, cvičíme a pracujeme. Vedel som, že medzi občianstvom bude dosť nechuti a neporozumenia, ale hneď na začiatku ukázalo sa, že nie až toľko, ako som predpokladal.“²⁵ Avšak ani samotný štát nepristupoval k realizácii BV tak, ako to deklaroval v politickej a propagandistickej rovine. Napríklad na rok 1943 (od mája) sa plánovalo vyčleniť na jej potreby 5 miliónov korún slovenských (Ks), táto suma však bola nakoniec znížená na 2 600 000 Ks a na rok 1944 odhlasoval snem namiesto požadovaných 14 miliónov len 1 905 000 Ks. Nespokojnosť VBV sa obrátila tiež smerom k obciam.²⁶

Činnosť v rámci BV sa členila na 1. ideovú výchovu (organizovaná v spolupráci s HSES, mala politický, ale tiež vojensko-výchovný, zdravotne sociálny charakter), 2. všeobecný vojenský výcvik (dve hodiny mesačne), 3. všeužitočné práce (napr. úprava cintorínov, s ktorou sa začalo už v lete 1943, rôzne svojpomocné poľnohospodárske, regulačné práce atď.). Časový rozsah plnenia povinností v rámci BV bol rôzny. Napr. podľa inštrukcií Okresného veliteľstva BV v Bratislave na mesiac máj 1944 sa mali ideovej výchove venovať 2 hodiny mesačne (pre 20 – 50-ročných spolu s Civilnou protiletenskou ochranou), výcviku 3 hodiny mesačne (pre skupinu 20 – 32-ročných), všeužitočným prácam 3 hodiny mesačne (platilo pre 32 – 50-ročných).²⁷

Ideovú výchovu mali na starosti výchovní referenti okresných veliteľstiev BV, ktorí ju koordinovali s príslušnými orgánmi HSLs. S prácou referentov však VBV od začiatku nebolo spokojné. S ideovou výchovou súvisela bohatá edičná činnosť.

21 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, výkaz činnosti VBV za rok 1943 zo 7. 3. 1944.

22 Napr. v rozkaze Okresného veliteľstva BV Bratislava – mesto z 1. 8. 1944 sa píše, že Policajný trestný súd v Bratislave odsúdil na zaplatenie peňažných trestov 54 príslušníkov brannej výchovy. Výška pokuty sa tu však nespomína. VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 9, rozkaz č. 12 z 1. 8. 1944.

23 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, výkaz činnosti VBV za rok 1943 zo 7. 3. 1944.

24 VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 3.

25 Tamže, list miestneho veliteľa v Spišských Vlachoch veliteľovi BV a zodpovednému redaktorovi *Stráže vlasti* zo 17. 10. 1943.

26 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, výkaz činnosti VBV za rok 1943 zo 7. 3. 1944.

27 VHA, f. VBV, šk. 1, rozkaz Okresného veliteľstva BV v Bratislave z 25. 4. 1944 č. 7.

Nemalé finančné prostriedky sa vynakladali na vydávanie rôznych publikácií a kníh (napr. k 14. marcu 1944 vyšla kniha *Pamiatka predkov*, ktorá bilancovala činnosť BV pri úprave a oprave cintorínov...). Osvetové ústredie Ministerstva školstva a národnej osvety spolu s Hudobnou komorou ešte v roku 1944 dokončovali zborník úplne nových vojenských a národných piesní pre potreby BV. Okrem toho v rámci edície VBV sa pripravovali knihy o významných slovenských dejateľoch. VBV vydávalo tiež vlastné periodiká – týždenník *Stráž vlasti*, mesačník *Zvesti Veliteľstva BV* s prílohou Akadémie, veľká pozornosť sa zameriavala na prípravu tlačových referentov z jednotlivých okresov. Už v roku 1943 sa do dennej tlače pripravovali nedeľné prílohy pod názvom *Branná výchova*, z činnosti BV a pod.²⁸ Prostredníctvom BV sa mobilizovalo obyvateľstvo pri príležitosti rôznych štátnych sviatkov, napr. na 14. marca, 1. mája atď. Tu bolo dôležité, že takto sa mohla dosiahnuť povinná účasť aj tých osôb, ktoré neboli organizované v HG, HM, alebo povinne nenastupovali ako zamestnanci podniku.²⁹ V rámci BV sa organizovali rôzne preteky brannej zdatnosti. Veľká pozornosť sa venovala tiež organizovaniu zdravotných kurzov, prednášok. Lekári, ktorí tieto aktivity organizovali, sa nemuseli zúčastňovať BV.³⁰

Samotnému vojenskému výcviku sa v roku 1943 venovali 2 hodiny mesačne, na starosti ho v jednotlivých okresoch mali výcvikovní referenti a jeho program bol uverejňovaný v Rámcových programoch VBV. Všeobecný vojenský výcvik vysokoškolákov v roku 1943 riadil dôstojník VBV pri Hlavnom veliteľstve HM (HV HM). Činnosť výcvikových referentov sa však ešte v marci 1944 nehodnotila príliš vysoko, napriek organizovaniu rôznych kurzov, ktoré mali pomôcť k zdokonaleniu ich práce: „*prevažne vo všetkých okresoch vojenský výcvik bol prevádzaný veľmi povrchno a len v malej miere a to jednak pre nezájem a nepochopenie občianstva avšak hlavne pre nedostatočné znalosti veliteľov výcvikových skupín /častí/.*“ Vojenský výcvik žien (vo veku 20 – 30 rokov) bol podľa spomínanej správy prispôsobený požadovaným podmienkam. Najväčší zreteľ sa kládol na samaritánsky výcvik. Do marca 1944 sa zorganizovalo 28 kurzov prvej pomoci v okresných sídlach. Vojenský výcvik na poli predvojenskej brannej výchovy organizovalo spomínané HV HM, ktoré si samo vydávalo aj smernice a program pre výcvik. FS a DJ si výcvik tiež organizovali vo vlastnej réžii. Napríklad v rámci predvojenskej výchovy DJ bolo do nemeckých táborov Hitler Jugend odoslaných niekoľko stoviek jej príslušníkov. VBV si viackrát sťažovalo na roztrieštenosť BV, keďže často viazla komunikácia s HV HM, FS-DJ, ako i Ženským odborom HSES.³¹

28 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, výkaz činnosti VBV za rok 1943.

29 Napríklad Okresné veliteľstvo BV v Bratislave v súvislosti s oslavami výročia samostatnosti 14. 3. nariadilo spoločný nástup všetkých príslušníkov BV (s výnimkou tých, čo nastupovali v HG, HM, podnikoch atď.). Podobne pri príležitosti ústredných osláv HSES 1. 5. nariadilo, aby sa všetci príslušníci BV, pokiaľ sa osláv nezúčastnili so svojím úradom, povinne sa zúčastnili na spoločnom nástupe. Pre príslušníkov BV z Bratislavy bola rovnako povinná tiež účasť na spomienkovej slávnosti kladenia venčov 3. 5. 1944 pri príležitosti 25. výročia tragickej smrti M. R. Štefánika. VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 9, rozkazy Okresného veliteľstva BV z 8. 3. 1944 č. 4 a 25. 4. 1944 č. 7.

30 Tamže, rozkaz Okresného veliteľstva BV z 22. 3. 1944 č. 5.

31 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, výkaz činnosti VBV za rok 1943 zo 7. 3. 1944.

Čo sa týka všeužitočných prác, tie sa príslušníkom BV pridelovali podľa ich príslušnosti k trom vekovým skupinám: od 6 do 10 rokov, od 11 do 16 rokov a od 17 do 50 rokov.³² Prvá akcia pracovného oddelenia VBV sa začala už nariadením ministra národnej obrany gen. I. tr. Ferdinanda Čatloša z 11. júna 1943 a týkala sa úpravy a opráv všetkých cintorínov na Slovensku.³³ Neskôr sa v rámci BV začalo tiež s povrchovou úpravou pastvín, zväzáním palivového dreva, v spolupráci so Zväzom hasičstva na Slovensku sa mali príslušníci BV podieľať na výcviku a neskôr ako pomocná sila aj zasahovať pri požiaroch. V rámci BV obyvateľstvo pracovalo na verejných stavbách (kultúrne domy, kostoly, školy, cesty, mosty...), na úprave ciest a chodníkov, na zriaďovaní ihrísk, školských záhrad, kúpalísk, poľných studní, parkov atď. Tiež pomáhali pri výsadbe stromov, stromčekov, kvetín, zalesňovaní plôch, spevňovaní brehov, pôdy. Mládež v rámci HM mala na starosti tiež zber textilných odpadkov. V spolupráci so Ženským odborom HSLs organizovala VBV balíčkové akcie, akciu Týždeň čistoty, tiež zber obväzového materiálu pre CPO. V rámci tejto akcie sa vyzbieralo 15 300 metrov obväzov.³⁴

V rámci organizovania všeužitočných prác sa v neskoršom období pracovalo tiež na odpratávaní trosiek po bombardovaní. Toto sa stalo aktuálnym po prvom bombardovaní Bratislavy 16. júna 1944. Okresné veliteľstvo BV Bratislava – mesto v tejto súvislosti už 3. júla 1944 vydalo presné inštrukcie pre organizovanie nástupov na odpratávacie práce.³⁵ Dôraz sa kládol na budovanie krytov, tiež sa organizovali školenia obyvateľstva v ochrane proti náletom. Tejto činnosti veľký význam prikladal samotný minister národnej obrany gen. F. Čatloš. Podľa jeho nariadenia z februára 1944 sa malo „*intenzívne pokračovať vo vybudovaní zákopových krytov najmä v mestách a na miestach, kde možno očakávať nepriateľské nálety.*“ Tiež nariadil konať „*časté cvičenia špeciálnych oddielov pri vyžiadaní si voj. jednotiek a jednotiek prac. sboru národnej obrany pre poriadkovú a výpomocnú službu.*“³⁶ V armádnych kruhoch sa s realizáciou BV od začiatku spájala aj potreba nútene nasadiť civilné obyvateľstvo na opevňovacie práce. Táto spolupráca však nejavila ako reálna, keďže v rámci BV boli občania povinní pracovať len dve hodiny mesačne, okrem toho VBV mohlo s obyvateľstvom disponovať len v obvode ich bydliska. Veliteľ opevňovacích prác plk. gšt. Rudolf Pilfousek už 15. marca 1944 informoval náčelníka štábu MNO, že súčinnosť jeho veliteľstva s VBV sa obmedzí na nasledujúce: 1. sprostredkovanie opevnenia finančných strážnic a žandárskych pohraničných staníc; 2. spolupôsobenie miestnych veliteľov BV pri výbere platených robotníkov pre práce mimo ich bydliska. Pilfousek zároveň navrhol využiť pracovnú silu obyvateľstva prostredníctvom zákona o obrane štátu z roku 1936.³⁷

BV mala mať i potlačovaciu, represívnu, ale aj obrannú funkciu, a to prostredníctvom Stráže obrany štátu (SOŠ) obnovenej zákonom z 11. novembra 1943.³⁸ Podľa neho

32 Tamže.

33 Tamže, šk. 397.

34 Tamže, šk. 492, inv. č. 344, výkaz činnosti VBV za rok 1943 zo 7. 3. 1944.

35 VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 9, rozkaz č. 8.

36 VHA, f. MNO, spisy dôverné 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, MNO na VBV 11. 2. 1944.

37 VHA, f. MNO tajné 1939 – 1945, šk. 26, inv. č. 95.

38 Slovenský zákonník 1943, zákon č. 151 z 11. 11. 1943 o strážii obrany štátu.

bolo úlohou SOŠ vytvorenej v čase brannej pohotovosti štátu „*chrániť neporušiteľnosť štátnych hraníc a nedotknuteľnosť štátneho územia a spolupôsobiť pri ochrane verejného poriadku, pokoja a bezpečnosti.*“ Služobne podriadená bola MNO a jemu podriadeným vojenským veliteľstvám. Jej príslušníkmi mali byť vojaci, buď z pravidelných stavov, alebo povolani zo zálohy, príslušníci žandárstva, polície, finančnej stráže a iných verejných stráží, štátni a verejní zamestnanci určení na strážnu a bezpečnostnú službu. Povolane sem mohli byť osoby mužského pohlavia podliehajúce BV, pričom sa stali na čas služby príslušníkmi brannej moci. Podliehali teda vojenskej trestnej a disciplinárnej právomoci. Pôvodne bola SOŠ zrušená už v máji 1939³⁹ a pohraničie istú dobu posilňovala samotná armáda.⁴⁰

Pod rozhodnutie o jej obnovení sa podpísala už spomínaná pretrvávajúca obava z južného suseda, teda Maďarska. Samozrejme išlo tiež o jedno z opatrení, ktoré urgoval rýchlo sa približujúci front. Potreba vzniku SOŠ sa zdôvodňovala nutnosťou zachytiť počiatočný nápor útočníka a zaistiť prípravy na pohotovosť vojska. Z toho dôvodu „*je treba už predom /v miery/ prichystať slovenské pohraničné strážne jednotky s úlohou tvrdej obrany na určených postaveniach do príchodu pochodových síl (jednotiek).*“ Táto úloha sa mala zveriť žandárskym a finančným staniciam a inšpektorátom zasadeným v pohraničnom území, „*ktoré by boli doplnené rýchlo zvolanými a už v miery organizovanými jednotkami v centrach pohraničného územia. Tieto jednotky by obsadili obranné postavenie už predom vyznačené spoločne so žandárstvom a finančnou strážou určenou pre pohraničné územie.*“ Pri zvažovaní konečnej podoby SOŠ v roku 1943 sa okrem prvorepublikového modelu uvažovalo tiež o alternatíve zriadiť samostatné pohraničné veliteľstvá (v rámci štyroch práporov), ako tomu bolo v prípade Pohraničnej stráže, ktorá v júli 1939 nahradila pôvodnú SOŠ (zanikla začiatkom roku 1941). Tento spôsob sa podľa návrhu, ktorý bol vypracovaný pre náčelníka štábu MNO, ukazoval ako najvýhodnejší, keďže jednotky by boli pod priamym dohľadom MNO. Nevýhodou tohto modelu (podobne ako v prípade Pohraničnej stráže) bolo, že táto alternatíva by oslabilá mierovú armádu. Tieto jednotky by totiž existovali už aj v čase mieru. V danej situácii to však nebol až taký problém, keďže štát bol v stave brannej pohotovosti, resp. vo vojne so ZSSR, ako aj západnými Spojencami.⁴¹

39 Organizácia SOŠ vznikla na základe vládneho nariadenia č. 270/36 s platnosťou od 31. 10. 1936. Jej úlohou bola ochrana hranice v pásme pred hlavným obranným pásmom (HOP), ale tiež spolupôsobenie pri ochrane verejného poriadku, ako i pri vykonávaní úloh colnej správy. K aktivizácii práporov SOŠ malo prísť už v čase zahraničnopolitického napätia, keď hrozil konflikt so susednou krajinou. Ich úlohou bolo zadržať útočné sily protivníka dovtedy, kým sa nesformuje obrana na HOP a neuskutoční mobilizácia. Ale tiež utlmiť nepokoje v pohraničí. V čase mieru bolo najvyšším veliteľským stupňom SOŠ ministerstvo vnútra. Zdrojom dopĺňovania (okrem četníctva, polície, finančnej stráže) mali byť tiež záložníci s domovskou príslušnosťou v okolí četníckych staníc či oddelení finančnej stráže, ktoré jednotlivé družstvá SOŠ v prípade potreby aktivovali a vytvárali. Spolu 31 práporov SOŠ (27 710 mužov) bolo uvedených do pohotovosti v súvislosti s vyhlásením ostrahy hraníc 25. 5. 1938. Bližšie pozri HOLUB, O.: Organizace a příprava Stráže obrany státu k bojové činnosti při zajištění státní hranice ČSR v letech 1936 – 1939. In: *Historie a vojenství*, roč. 40, 1991, č. 3, s. 18 – 39.

40 BAKA, I.: K problematike zaistenia hraníc Slovenska v rokoch 1939 – 1945. In: *Vojenská história*, roč. 7, 2003, č. 3, s. 121 – 130.

41 VHA, f. MNO 1939 – 1945, spisy tajné, šk. 31, č.j. 70 013.

Prvé rozkazy, ktoré determinovali vytvorenie SOŠ, VBV vydalo v septembri 1943, teda v čase, keď slovenská vláda otvorene požiadala svojho nemeckého partnera o postupné stiahnutie vojenských jednotiek z frontu. Velenie armády si pritom veľmi dobre uvedomovalo, že tie už nie sú spôsobilé na plnohodnotné nasadenie na fronte. Obávalo sa najmä postupnej straty výzbroje, ktorú nebolo možné adekvátne nahradiť. V tejto súvislosti sa okrem iného argumentovalo aj tým, že armádu je treba najmä doma, kde pretrváva permanentná hrozba zo strany Maďarska.⁴² Podľa rozkazu z 10. septembra mali okresní velitelia BV vo svojich okresoch zriadiť „*zvláštne jednotky brannej výchovy*“. Tieto jednotky mali byť po absolvovaní výcviku „*použité pre obranu vlastných miest a dedín proti prípadnému nepriateľskému tlaku z juhu*“. Zaradiť do nich mali „*spoľahlivých a energických občanov, pokiaľ možno vojakov, ktorí nemajú určovacie lístky, alebo nevojakov alebo i príslušníkov HM od 17 do 20 rokov*“. Ich organizácia sa mala uskutočniť podľa vojenských platných predpisov (rota mala mať 3 čaty, čata 4 družstvá, družstvo 10 mužov aj s veliteľom). Pre nedostatok veliteľov mohli byť na ich miesta vymenovaní aj miestni velitelia BV. Prednosť mali mať skúsení záložní dôstojníci, ktorí mali za sebou východný front. Výcvik sa mal koncentrovať na všetky fázy obranného boja. Každý veliteľ mal spolu so svojou jednotkou previesť rekognoskáciu miesta, kde pôsobili, a vypracovať obranný plán, ako aj nástupové smernice. Predpokladalo sa, že v krátkom čase budú tieto jednotky vyzbrojené puškami, ľahkými guľometmi a strelivom.⁴³

Na tento rozkaz nadviazal ďalší zo 16. septembra 1943, ktorý hovorí o „Asistenčných jednotkách BV“.⁴⁴ Zatiaľ čo zvláštne jednotky mali plniť skôr úlohy v súvislosti s ochranou hraníc, Asistenčné jednotky (AJ) mali mať skôr vnútroštátnu potlačovaciu funkciu. Obidve organizácie sa mali budovať paralelne. AJ sa mali organizačne oprieť o okresných veliteľov brannej výchovy. Tí mali v sídlach politických okresov, kde nebola štátna polícia, vybrať 100 najspoľahlivejších občanov, „*dobrych Slovákov*“, pokiaľ možno vojakov, ktorí nemali určovacie lístky k armáde, „*alebo energických a spoľahlivých občanov, alebo i príslušníkov HM od 17 do 20 rokov*“. AJ mali byť akousi pomocnou bezpečnostnou zložkou. Použité mali byť pri povstaniach alebo vzburách civilného obyvateľstva, pri rozličných štátnych manifestáciách, pri továrenských stávkach, pri ohrození životov a majetkov civilného obyvateľstva. Tiež mohli byť použité na stráženie dôležitých verejných a štátnych budov. Pri výcviku sa mal dôraz klásť na ideové prednášky, poradový a bojový výcvik, strážnu službu. V rámci bojového výcviku sa malo precvičiť použitie bodáku, zbraní, paľba v zomknutom tvare atď. Pri výcviku, pokiaľ by to bolo možné, mal asistovať aktívny dôstojník z miestneho posádkového veliteľstva. AJ mali byť v dohľadnom čase vyzbrojené puškami, guľometmi vz. 26 a strelivom. Jedna AJ sa mala skladať z veliteľstva, 3 čiat (po troch družstvách) a družstva ľahkých guľometov. Spolu mala mať jedna AJ 100 mužov.⁴⁵ V otázke výzbroje a výstroje pôvodne veliteľ BV pplk. gšt. V. Kanák navrhoval využiť „*vybrané*

42 CSÉFALVAY, F. a kol.: *Vojenské dejiny Slovenska*, s. 138.

43 VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 10.

44 Pri úvahách o vytvorení AJ sa uvažovalo aj o názve „Vzorná jednotka BV“. Tamže, veliteľ VB pplk. gšt. Kanák ministromi národnej obrany gen. I. tr. F. Čatlošovi z 2. 9. 1943.

45 VHA Bratislava, f. VBV, šk. 1, inv. č. 10.

jednotky HG“.⁴⁶ Tie chcel, buď podriadiť celé veleniu BV, alebo prevziať aspoň ich výstroj a výzbroj. Tu argumentoval tým, že nie je dobré, aby na území štátu „v okresných sídlach boli dve ozbrojené asistenčné jednotky“. Je otázne, do akej miery sa o tomto jeho návrhu, adresovanom samotnému ministrovi obrany gen. I. tr. F. Čatlošovi, dozvedelo samotné vedenie HG, ktoré by ho s najväčšou pravdepodobnosťou chápalo ako pokus o ďalšie okliešťovanie svojich právomocí. Toto opatrenie sa však neuskutočnilo, pravdepodobne aj z obavy pred zbytočným eskalovaním vnútropolitického napätia, aj keď na druhej strane HG už v tomto čase nepredstavovala relevantnú protiváhu konzervatívneho Tisovho krídla, ku ktorému sa v konečnom dôsledku priklonil aj jej samotný hlavný veliteľ A. Mach.

Treba povedať, že názov „zvláštne jednotky“ sa už v ďalších známych dokumentoch nevyskytuje, preto je otázne, ako ich existencia súvisela so vznikom „hraničiarskych rôt“. Tento názov VBV zaviedla na označenie „BV rôt“, a to rozkazom z 21. 10. 1943. Vyzbrojené mali byť pištoľami, guľometmi vz. 26, puškami vz. 24. V druhej polovici decembra mali byť roty posilnené na 120 mužov.⁴⁷ Rozkaz na ich nasadenie, aby zosilnili finančné stráže na južnom pohraničí, vydalo VBV 2. decembra 1943. Spolu bolo na pohraničí nasadených päť takýchto rôt (SV – Zvolen, Nitra, Brezno nad Hronom, Prešov, Michalovce).⁴⁸ Minister národnej obrany gen. I. tr. F. Čatloš oficiálne organizovaním SOŠ poveril VBV 10. decembra 1943.⁴⁹ S praktickým organizovaním štruktúry SOŠ sa v prvom rade začalo na južnom pohraničí. Príslušné smernice vyšli už 31. decembra 1943. Pohranicie sa rozdelilo na tzv. úseky a podúseky. Úsekovými veliteľmi SOŠ sa stali oblastní veliteľia BV. Za veliteľov svojich podúsekov mal úsekový veliteľ vymenovať vybraných záložných dôstojníkov, a to po dohode s miestnym veliteľom brannej výchovy.⁵⁰ Dokumenty o ich činnosti však zatiaľ nie sú k dispozícii.

Podľa rozkazu VBV z 3. marca 1944 do SOŠ sa mali vybrať osoby zo všetkých miest a dedín v pohraničí. Osoby mali byť vyberané z príslušníkov BV, vojakov i nevojakov. V jednotke SOŠ mohlo byť najviac 10 % nevojakov. Organizovať sa mali len do družstiev, s väčšími jednotkami (čaty, roty) sa už nepočítalo. Pri organizovaní družstiev a výbere osôb mali byť celé družstvá zložené z mužov z jednej obce. Jednotlivé osoby mali byť povolávané ako do vojenskej služby (táto služba v SOŠ mala byť aj ich mobilizačným určením). Ako ďaleko sa postúpilo s formovaním tejto organizácie, sa však zatiaľ nedá bližšie určiť.

Podľa dislokačného prehľadu z 26. februára 1944 SOŠ disponovala 5 hraničiarskymi rotami, ktoré vypomáhali oddeleniam finančnej stráže, ako aj 63 AJ.⁵¹ Ako som už spomenul, úlohy, pre ktoré ich vytvorili, začali hraničiarske roty plniť v decembri 1943, keď posilnili oddelenia finančnej stráže na hranici s Maďarskom. Nariadením z 18. januára 1944 dve roty posilnili severovýchodné pásmo pohraničia, kde sa mali sústrediť

46 K ich existencii pozri KÁRPÁTY, V.: Vybrané jednotky Hlinkovej gardy 1941 – 1944. In: *Pamäť národa*, roč. 3, 2007, č. 1.

47 VHA, f. MNO 1939 – 1945, spisy tajné, šk. 23, inv. č. 84.

48 Tamže.

49 Tamže.

50 VHA, f. MNO 1939 – 1945, spisy tajné, šk. 31, č. j. 70 013, obežník VBV z 31. 12. 1943.

51 VHA, f. MNO 1939 – 1945, tajné, šk. 31, č. j. 70 224, dislokačný prehľad VBV (SOŠ-CPO) – vydanie.

opevňovacie práce proti postupujúcej Červenej armáde.⁵² Súviselo to aj s aktivizáciou partizánov na slovensko-poľskom pohraničí, ktorí sa dostávali do konfliktov s príslušníkmi finančnej stráže. Takéto incidenty možno zdokumentovať už na prelome rokov 1943/44, útočníci sa snažili najmä ukoristiť zbrane. Napríklad 20. decembra 1943 vo večerných hodinách prepadla „*tlupa asi 60 partizánov*“ z Generálneho gubernementu budovu Oddelenia finančnej stráže v Čertižnom, z ktorej odcudzila okrem iného všetky služobné zbrane. Počas tohto prepadať bol zranený jeden príslušník finančnej stráže, ktorý sa pokúsil o útek. 25. decembra 1943 zase pri Šterkovciach (okres Medzilaborce) došlo k prestrelke medzi partizánmi a príslušníkmi finančnej stráže, pričom však nikto nebol zranený.⁵³ Rôzne skupiny ktorých rady rozširovali sovietski vojnoví zajatci, utekajúci cez Slovensko z nemeckých zajateckých táborov, prepadávali aj civilné obyvateľstvo..

Čo sa týka uvedených počtov AJ, tieto údaje pravdepodobne nezodpovedali realite. V niektorých okresoch najmä na severovýchode Slovenska však AJ skutočne plnila svoju činnosť už začiatkom roku 1944, keď vypomáhali miestnym žandárom a finančnej stráži pri pátraní (nie veľmi úspešnom) po partizánoch. Pomerne aktívny v tomto smere bol asistenčný oddiel v Medzilaborciach.⁵⁴ Zároveň prebiehalo jej vyzbrojovanie a vystrojovanie.⁵⁵

K centrálnej aktivácii AJ došlo až rozkazom ministra národnej obrany z 3. apríla 1944. VBV malo dodať posily pre žandárstvo z vybraných AJ podľa dohody s Hlavným veliteľstvom žandárstva (HVŽ). Kde by sa tento rozkaz nemohol uskutočniť, malo VBV určitý počet AJ odoslať Stráži obrany štátu. Takto odvelené osoby sa mali strieďať v službe pri žandárstve (po týždni alebo dlhšie). Mali nosiť vojenskú rovnošatu a mať charakter povolaných záložníkov na „cvičenie v zbrani“, mali sa teda stať vojenskými osobami. Ako posila žandárstva mali na rukávoch nosiť páskové označenie.⁵⁶ Na základe tohto rozkazu došlo už 11. apríla 1944 k dohode medzi HVŽ a VBV-SOŠ, podľa ktorej mala AJ dodať jednotlivcov na posilnenie žandárskych staníc a výkonu žandárskej hliadkovej služby. Prípravný rozkaz na ich aktivovanie vyšiel 5. mája 1944. Svoju službu mali vykonávať 21 dní a potom ich mala vymeniť ďalšia skupina členov AJ. Okrem posíl pre žandárske stanice sa mali aktivovať aj strážne družstvá (veliteľ + 10 mužov), a to v okresoch, kde AJ nemala zbrane uskladnené v skladisku na posádkovom veliteľstve, alebo priamo na žandárskej stanici, a teda ich nemal kto strážiť. Po stránke veliteľskej mali byť posily na žandárskych staniach podriadené veliteľom príslušných žandárskych staníc, resp. zástupcom. Po stránke disciplinárnej právomoci mali podliehať veliteľom AJ a cez týchto VBV – SOŠ. Strážne družstvá AJ mali byť

52 Rota 1 zo Zvolena sa mala presunúť do Humenného a rota 2 z Nitry do Bardejova. Tamže, šk. 26, inv. č. 99, rozkaz VBV-SOŠ z 18. 1. 1944.

53 VHA, f. 53, 53/43-64/5, hlásenia o incidentoch od obranného dôstojníka VDO 2 stot. pech. F. Podhorského z 22. a 30. 12. 1943.

54 VHA, f. MNO 1939 – 1945, tajné, šk. 24, inv. č. 90, hlásenia VPV pre MNO o činnosti AJ v Medzilaborciach, január – máj 1944.

55 Tamže, šk. 26, inv. č. 99, veliteľ BV a SOŠ na VPV 13. 1. 1944.

56 Tamže, šk. 31, č.j. 70 385.

k dispozícii žandárom ako záloha.⁵⁷ Zbrane pre AJ nemali byť dodávané do ochranej zóny, vzhľadom na výsostné práva nemeckej armády na tomto území.⁵⁸

Na druhej strane z hľadiska teritoriálneho sa dôraz kládol najmä na zabezpečenie AJ na východnom Slovensku, čo súviselo s približovaním sa frontu, vojenskými prípravami v tomto regióne (budovanie opevnení, formovanie Východoslovenskej armády) a s aktivitou odbojového partizánskeho hnutia. Tieto opatrenia zapadli do celého radu krokov ľudáckej vlády (nielen na teritoriálnej úrovni) na posilnenie stability a bezpečnosti, a to presúvaním kompetencie bezpečnostného aparátu MV na armádu.⁵⁹ Na posilnenie výzbroje VBV slúžilo jej nariadenie z 11. mája 1944, na základe ktorého do niektorých okresných sídel BV (pre potreby AJ) a k hraničiarskym rotám prideliť 22 tančikov vz. 33 aj s vycvičenými vodičmi. AJ si mala pre každý tančík vycvičiť troch strelcov.⁶⁰ Zároveň sa spracovali zoznamy okresných sídel, kde mali AJ prideliť k žandárskym staniciam. Podľa rozkazu VBV z 11. mája mali AJ aktivovať už 1. júna 1944 (v okresoch, kde skladiská zbraní boli na posádkovom veliteľstve alebo žandárskej stanici).⁶¹

Podľa pôvodných plánov malo byť v júli 1944 aktivovaných 284 osôb (z toho v Šarišsko-zemplínskej župe 128 osôb). Podľa výkazov, ktoré predložilo HVŽ v Štubnianskych Tepliciach v priebehu júla, početné stavy niektorých jednotiek sa mali znížiť, naopak ďalšie jednotky sa mali vytvárať. Podľa zachovaných zoznamov mali AJ vykonávať činnosť v 42 okresoch, ich početné stavy sa mali zvýšiť na 692 osôb (z toho v Šarišsko-zemplínskej župe na 370). Na druhej strane veľa osôb, započítaných v uvedených číslach, ešte stále nenastúpilo, mnohí nemali výstroj ani výzbroj (spolu ešte nenastúpilo 86 osôb).⁶² 18. júla však vyšiel ďalší doplnok k predchádzajúcim zoznamom, podľa ktorého došlo k ďalším zmenám, celkový počet aktivovaných osôb sa však už nezmenil.⁶³ Z uvedeného vyplýva, že najviac AJ sa malo vytvoriť v Šarišsko-zemplínskej župe, teda na východnom Slovensku.

Zásahy AJ proti odbojovému hnutiu na Slovensku však svojou účinnosťou od začiatku ďaleko zaostávali za očakávaním ľudáckych činiteľov. VBV – SOŠ ešte ani v lete 1944 nedokázalo úplne zavŕšiť ich organizáciu a výstavbu. Napríklad ešte koncom júla 1944 prevažná väčšina príslušníkov AJ nemala ani len vojenské uniformy, na čo sa sťažoval samotný Generálny sekretariát HSLS. Nemali ani dostatok zbraní a munície. Veľké nedostatky boli tiež vo výcviku. Pre samotné mužstvo bola charakteristická ľahostajnosť, indiferentný postoj, čiastočne antifašistické zmýšľanie. Podľa údajov Generálneho sekretariátu HSLS z 20. júla 1944 mala AJ dovedna 1 700 príslušníkov. Tento údaj sa však značne líši od údajov, ktorými disponovalo samotné VBV.⁶⁴

57 VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 6.

58 Tamže, rozkaz MNO-HVV pre VBV z 26. 5. 1944.

59 Bližšie pozri KORČEK, J.: *Slovenská republika 1943 – 1945. K pôsobeniu mocensko-represívneho aparátu a režimu*. Bratislava 1999, s. 86 – 90.

60 VHA, f. VBV, šk. 1, inv. č. 6.

61 Tamže, inv. č. 7, rozkazy VBV z 5. 5. a 11. 5. 1944.

62 Tamže. HVŽ na VBV zo 7. 7. 1944 a zo 14. 7. 1944.

63 Tamže. HVŽ na VBV z 18. 7. 1944.

64 VHA, f. MNO 1939 – 1945, spisy tajné, šk. 24, inv. č. 28.

Svoju činnosť VBV ešte vystupňovala v auguste 1944. Bol to jeden z pokusov, ako posilniť účinnosť miestnych výkonných článkov bezpečnostného aparátu v čase, keď režim SR už stratil oporu v rozhodujúcich zložkách mocenského systému. Z toho dôvodu sa aj prostredníctvom VBV pokúšal pribrať na spoluprácu s bezpečnostnými orgánmi rôzne civilné zložky, čo však už takmer žiadny efekt neprinieslo. Najviac pozornosti sa celkom logicky sústredilo na východné Slovensko. V tejto súvislosti sa 3. augusta 1944 v Prešove konala porada, ktorej sa okrem iných zúčastnili veliteľ BV plk. Štefan Tatarko, plk. pech. Eugen Janeček (veliteľ Exponovaného spravodajského orgánu so sídlom v Prešove), pplk. žandárstva Jozef Dressler (exponovaný vyšší žandársky dôstojník štábu HVŽ so sídlom v Prešove). Poradu inicioval samotný minister národnej obrany gen. Čatloš, ktorého pobúrila sťažnosť J. Dresslera na slabú spoluprácu vojska so žandárstvom. Minister v tejto súvislosti nariadil veliteľovi Východoslovenskej armády gen. II. tr. Augustínovi Malárovi ešte zintenzívniť aktivovanie AJ, pričom zdôraznil, že „*ak sa to na východe ešte nestalo v dostatočnej miere, treba zariadiť samočinne a nečakať na rozkaz od MNO. Tieto asistenčné jednotky podľa nariadenia MNO mali už dávno byť v činnosti a nie sú viazané osobitným súhlasom MNO. Pokiaľ sa tejto otázky týka, treba prikročiť pomocou ich k organizovaniu vnútorného poriadku všade najmä v obciach východného Slovenska. Opakujem z 20. júla t. r. vo vláde i pred predstaviteľmi armádneho veliteľstva mnou požadovanú organizáciu v miestach, kde nie je vojsko, uskutočňuje bezpečnosť osôb i úradov na východnom Slovensku proti záškodníkom veliteľ Brannej výchovy asistenčnými jednotkami, ktoré vytvorí, ak sa tak ešte nestalo v každej obci operačného pásma. Operačné pásmo včerajším schválením vlády podľa stanovenia MNO je územie šarišsko-zemplínskej župy a okrem toho okresov Kežmarok, St. Lubovňa a Spišská St. Ves (...) VBV zriadi v každej obci permanentnú pozorovaciu a pohotovostnú poplachovú službu s mobilnými prostriedkami.*“ Čatloš tiež apeloval na väčšiu samostatnosť a iniciatívu veliteľa BV.⁶⁵

Na samotnej porade došlo k schváleniu Čatlošom požadovaných poplachových oddielov. Čo sa týka zosilnenia AJ, predbežne bolo dohodnuté zosilniť posádky žandárskych staníc v operačnom pásme. V obciach, do ktorých by sa presunuli jednotky Armádneho veliteľstva Východoslovenskej armády, mohli byť AJ zrušené.⁶⁶ Treba povedať, že Čatlošova aktivita v boji proti rozkladu režimu bola v skutočnosti len formálna, je pomerne známe, že v rovnakom čase pripravil vlastný prevratový plán (známy ako Čatlošovo memorandum), ktorý prostredníctvom predstaviteľov odboja už 4. augusta poslal do Moskvy. Rozhodnutie vytvoriť poplachové oddiely napriek tomu našlo svoju podobu v nariadení VBV z 5. augusta 1944, na základe ktorého mali miestni velitelia BV spolu so starostami obcí v celej Šarišsko-zemplínskej župe a v okresoch

65 Tamže, inv. č. 88, hughesogram pre armádneho veliteľa gen. Malára v Prešove z 2. 8. 1944.

66 Tamže, MNO-HVV pre ministra NO – zápisnica z porady z 3. 8. 1944.

Kežmarok, Stará Lubovňa, Spišská Stará Ves aktivovať poplachovú a obrannú službu proti záškodníkom vo svojich obciach.⁶⁷

Záujem o BV napriek širokej škále činností však v tomto čase nezadržateľne upadal. Podobne tomu bolo v celej armáde, na ktorú sa presúvali kompetencie MV v boji proti partizánom. Keďže vo vedení VPV bolo viac príslušníkov Vojenského ústredia pripravujúceho ozbrojené povstanie, presadzoval sa čoraz viac variant kamuflovaných akcií. Ich podstata spočívala v tom, že vojenské a žandárske jednotky mali za úlohu vyhýbať sa boju s partizánmi. Pre obdobie, ktoré predchádzalo vypuknutiu Slovenského národného povstania (SNP), bolo výstižné konštatovanie Okresného veliteľstva BV v Bratislave z 3. júla 1944: „*keďže v poslednej dobe činnosť v BV povážlivo ochabuje, nariaďujem zvýšenú aktivitu a kontrolu výchovných nástupov. Spozoroval som, že výchovné nástupy nevykonávajú sa podľa vydaných rozkazov a smerníc. Občianstvo, ktoré vidí v nižších veliteľov BV klesanie záujmu o vedenie brannej výchovy využíva túto skutočnosť k odťahovaniu sa od spoločnej práce, vymyká sa výchovným nástupom a výchovným povinnostiam.*“⁶⁸

Po vypuknutí SNP sa branná výchova prestala vykonávať a MNO ju spolu so SOŠ zrušilo už 15. septembra 1944.⁶⁹ Snaha o militarizáciu verejnosti sa však logicky v podmienkach okupačného režimu a zoči voči východnému frontu, ktorý sa prevalil aj cez územie Slovenska, ešte vystupňovala. Praktickú podobu nadobudla prostredníctvom mobilizačných opatrení do novo sa formujúcej brannej moci (kam už patrila aj HG, HM či Slovenská pracovná služba). Jej prejavom však bolo tiež masové povolávanie obyvateľstva na obranné opevňovacie práce.

67 Mali sa určiť spoľahlivé osoby v obci ako spojky pre žandárske stanice, v prípade „prepadu obce záškodníkmi“. Okrem toho sa mala v každej obci organizovať obrana proti „záškodníkovi“. Do nej mali byť zahrnutí spoľahliví občania od 14 rokov, „*ktorí pri prepade obce záškodníkmi vzbudia v obci poplach a to všetkými možnými prostriedkami, ktoré sú poruke (napr. zvonením, trúbením, strieľaním a pod.)*“. Každý miestny veliteľ BV v spolupráci s miestnym veliteľom CPO, starostom, notárom, farrárom, žandárstvom a finančnou strážou (pokiaľ boli v obci) mal vypracovať stručný prehľadný plán obrany obce proti záškodníkovi, ktorí si mali aj prakticky vyskúšať (vo dne v noci). Tieto prípravy však mali byť pred širokou verejnosťou utajené. VHA, f. VB, šk. 1, inv. č. 7.

68 Tamže, inv. č. 9, rozkaz č. 8.

69 VHA, f. MNO, spisový dôverný 1943 – 1945, II. časť, šk. 492, inv. č. 344, rozkaz MNO z 19. 9. 1944.

Záujmová, kultúrno-osvetová a propagandistická činnosť Hlinkovej gardy v Považskej Bystrici (1939 – 1943)

Stanislava Tomanová

Funkcie a úlohy Hlinkovej gardy (HG) boli počas jej existencie mnohoraké. V čase svojho vzniku v roku 1938 HG najmä organizačne zabezpečovala priebeh politických mítingov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ), v zlomových okamihoch vyhlásenia autonómie, ako aj v období samostatnosti prvej Slovenskej republiky sa stala takpovediac politickým vojskom strany. Niektorí jej príslušníci sa zúčastnili aj vojenských akcií prvej Slovenskej republiky, a to malej vojny s Maďarskom v marci 1939, ťaženia proti Poľsku v septembri 1939, ako aj proti ZSSR od júna 1941, v ktorých však nedosiahli dostatočnú bojovú úroveň. Známe je aj pôsobenie HG ako politickej polície a jej aktivity v oblasti „riešenia židovskej otázky“. Azda najvýraznejšie sa do povedomia verejnosti zapísali Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy (POHG), ktoré vznikli po vypuknutí Povstania na jeseň 1944, avšak s už odlišnými úlohami ako samotná Hlinkova garda.¹

Existovali aj ďalšie oblasti činnosti HG, ktoré sa vo všeobecnosti menej spomínajú. HG mala okrem iného, najmä v prvých rokoch samostatnosti, za úlohu koordinovať a zabezpečovať brannú výchovu obyvateľstva, ako aj zastrešiť rôznorodú záujmovú činnosť, ktorá sa predtým realizovala v jednotlivých spolkoch špeciálneho zamerania.

1 Uvedené aspekty pôsobenia HG sú predmetom skúmania viacerých štúdií a článkov. Ojedinelou štúdiou zo starších čias je práca: SUŠKO, L.: Hlinkova garda od svojho vzniku až po salzburské rokovania (1938 – 1940). In: *Zborník Múzea SNP II*. Banská Bystrica 1969, strana (s.) 167 – 206. Spoluprácou HG s armádou sa zaoberá napríklad práca: BAKA, I.: Spolupráca a vzťahy medzi Hlinkovou gardou a Slovenskou armádou (1939 – 1941). In: *Vojenská história*, ročník (roč.) 6, 2002, číslo (č.) 1, s. 110 – 122. Ďalšie čiastkové štúdie sa venujú zväčša Vybraným jednotkám HG alebo Pohotovostným oddielom HG, ako napríklad: KÁRPÁTY, V.: Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy 1944 – 1945 (organizácia a aktivity). In: *Vojenská história*, roč. 6, 2006, č. 2, s. 44 – 59; KÁRPÁTY, V.: Vybrané jednotky Hlinkovej gardy 1941 – 1944. In: *Pamäť národa*, roč. 3, 2007, č. 1, s. 6 – 20. ; SOKOLOVIČ, P.: Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy. In: *Pamäť národa*, roč. 3, 2007, č. 4, s. 6 – 20. a iné. Existujú tiež práce spracúvajúce pôsobenie oddielov HG na regionálnej úrovni. Dosiaľ najkomplexnejším dielom s tematikou Hlinkovej gardy je monografia SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava 2009.

Dostala tiež pod záštitu široké spektrum osvetovej činnosti, ktorá sa neraz spájala aj s ideologickou propagandou a pôsobila taktiež v oblasti kultúry. Práve tieto aspekty činnosti Hlinkovej gardy, ktoré sa nemenej intenzívne dotkli života obyvateľov prvej Slovenskej republiky, budú predmetom našej práce, v ktorej sa sústredíme na ich vykreslenie na regionálnej úrovni Považskej Bystrice.

Vznik Hlinkovej gardy v Považskej Bystrici a jej miesto v organizácii HG

Hoci v letných mesiacoch roka 1938 pozorujeme na celom Slovensku aktivizáciu radikálnych stúpcov HSLS a zakladanie vlastných lokálnych formácií, ktoré neskôr zastrelila Hlinkova garda, podobné tendencie v Považskej Bystrici nemožno zaznamenať. Prejavy nemnohých miestnych radikálov sa zúžili na slovnú kritiku Čechov a Židov, náznaky zoskupovania sa do úderných zložiek však nepozorujeme. Môžeme konštatovať, že situáciu ovplyvnil najmä fakt, že v obci žila veľmi početná česká menšina, ktorá pracovala v miestnej Zbrojovke,² a Česi so Slovákmi tu spolunažívali veľmi dobre.

Hlinkova garda v Považskej Bystrici vznikla až 9. októbra 1938, a to na základe Organizačného rozvrhu Hlinkových gárd, ktorý v ten deň vydal Centrálny národný výbor.³ Vznik Hlinkovej gardy v Považskej Bystrici však nebol na vysokej organizačnej úrovni, čo možno pripísať najmä prechodným časom a dočasnosti Organizačného rozvrhu Hlinkových gárd. Organizácia HG na miestnej úrovni bola vo väčšej miere badateľná až po vydaní krajského rozkazu č. 2, ktorým bola nariadená reorganizácia HG s platnosťou od 24. októbra 1938. Na jeho základe bolo v Považskej Bystrici zriadené Oblastné veliteľstvo HG, ktorému podliehalo okresné (OV) a miestne veliteľstvo (MV) HG v obci. Neskôr bolo oblastné veliteľstvo zrušené a okres Považská Bystrica bol spolu s okresmi Žilina a Veľká Bytča zaradený do Oblastného veliteľstva HG v Žiline.⁴ Po zrušení oblastných veliteľstiev v auguste 1939 určili organizačné smernice HG 12 gardistických žúp, pričom Okresné veliteľstvo HG v Považskej Bystrici bolo spolu s Okresnými veliteľstvami v Žiline, Bytči, Čadci a Kysuckom Novom Meste zaradené do Hornopovažskej župy. V septembri 1941 po vydaní organizačného poriadku HG gardistické župy zanikli, respektíve boli zjednotené s administratívnymi župami. OVHG v Považskej Bystrici teda podliehalo Župnému veliteľstvu HG v Trenčíne.⁵

Pod Okresné veliteľstvo HG Považská Bystrica patrilo 39 miestnych veliteľstiev HG, ktoré sídlili v nasledujúcich obciach okresu: Považská Bystrica, Prečín, Vrchteplá, Zemianska Závada, Bodiná, Počarová, Podmanín, Praznov, Papradno, Brvnište, Čelkova Lehota, Drienové, Plevník, Vrtižer, Považská Teplá, Kostolec, Záskanie, Považské Podhradie, Orlové, Šebešfanová, Podvažie, Domaníža, Kardošova Vieska, Malé Lednice,

2 Súpis obyvateľstva ku koncu roku 1938, keď už niektorí Česi po vyhlásení autonómie odišli, uvádza z celkového počtu 6 736 obyvateľov 1 387 Čechov, čo predstavuje viac ako 20%. Štátny archív (ŠA) Bytča, pobočka (p.) Považská Bystrica (PB), fond (f.) Notársky úrad v Považskej Bystrici (NÚ PB), škatuľa (šk.) 2, č. 331/1939 prez. Nové Slovensko.

3 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Hlavné veliteľstvo Hlinkovej gardy (HVHG), šk. 100, 604 – 100 – 1. Organizačný rozvrh Hlinkových gárd.

4 Tamže, 604 – 100 – 1. Zmeny v organizačnom rozkaze č. 4.

5 *Organizačný poriadok Hlinkovej gardy*. Bratislava 1941, s. 3 – 4.

Sádočné, Milochov, Sverepec, Dolný Moštenec, Horný Moštenec, Zemiansky Kvašov, Jasenica, Stupné, Mariková, Hatné, Okrut, Veľká Udiča, Malá Udiča, Prosné a Upohlav.⁶

Oddiely HG v Považskej Bystrici sa ihneď po svojom vzniku zapojili do verejného života. Prvú manifestáciu usporiadala HG v Považskej Bystrici už 16. októbra 1938, pričom už vtedy bola jej súčasťou jednotka pre brannú pohotovosť, ktorá mala približne dvesto členov. Príslušníci HG z okresu Považská Bystrica sa zúčastnili aj takzvaného Dňa sbratania, ktorý sa uskutočnil 20. novembra 1938 v priestoroch Katolíckeho domu. Išlo o formálne zjednotenie všetkých politických strán pôsobiacich v obci (samozrejme okrem zakázaných) s HSLS. Udalosti sa zúčastnilo 1 300 gardistov z celého okresu. V ten deň bola v Považskej Bystrici aj prvá prísaha členov Hlinkovej gardy.⁷

Organizácia brannej výchovy Hlinkovej gardy v Považskej Bystrici

Nariadením autonómnej vlády Slovenskej krajiny č. 15 z 28. októbra 1938 boli rozpustené všetky polovojenské branné organizácie na území autonómneho Slovenska (napríklad Orol, Sokol, Sedliacka jazda, Národná garda a iné) a jedinou kompetentnou brannou organizáciou podriadenou priamo vláde sa stala Hlinkova garda. HG dostala do svojej pôsobnosti vykonávanie brannej výchovy, ktorá bola na základe zákona č. 184/1937 Sb. z. a n. povinná pre všetkých obyvateľov štátu, a to pre mužov od 6 do 50 rokov a pre ženy od 6 do 30 rokov, Ministerstvo národnej obrany (MNO) si však niektoré paragrafy upravilo, pričom tak vzrástol počet absolvovaných hodín brannej výchovy na osobu a rok takmer dvojnásobne, na 120 – 130 hodín.⁸ Predvojenský výcvik pre osoby vo veku 6 – 18 rokov mala podľa spomínaného nariadenia č. 15/1938 vykonávať Hlinkova mládež (HM). Branná výchova mala prebiehať podľa príručky Rukoväť brannej výchovy a za pomoci armádou vyškolených inštruktorov, pričom mala byť zložená z teoretickej prípravy, vojenského výcviku a ideologických prednášok.⁹

HG však až doteraz nemala s vykonávaním brannej výchovy žiadne skúsenosti, preto povolala na pomoc inštruktorov brannej výchovy z radov československej brannej moci, ktorí boli slovenskej národnosti. Celkovo bolo na tento účel vyškolených 40 aktívnych dôstojníkov, ktorí boli do konca roku 1938 pridelení na Hlavné veliteľstvo (HV) HG, ako aj na oblastné veliteľstvá HG. Inštruktori plnili okrem toho aj funkciu poradného orgánu veliteľa HG a styčného dôstojníka medzi ním a vojenskou správou. Československá vojenská moc predpokladala, že prostredníctvom inštruktorov pridelených k veliteľstvám HG bude mať možnosť kontrolovať aktivity HG, ako ich aj korigovať, čo sa však v praxi z viacerých dôvodov neuskutočnilo. S týmto cieľom bol na Oblastné veliteľstvo HG Považská Bystrica pridelený škpt. pech. Jozef Gembala.¹⁰

6 SNA, f. HVHG, šk. 62, 604 – 62 – 4. Zoznam funkcionárov HG v okrese Považská Bystrica.

7 SZABÓ TATIERSKY, J: *Kronika obce Považská Bystrica II.*, s. 169 – 174.

8 BAKA, I.: *Spolupráca a vzťahy medzi Hlinkovou gardou a Slovenskou armádou (1939 – 1941)*, s. 119.

9 *Gardista*, 18. 2. 1939, s. 7.

10 ČAPLOVIČ, M.: *Branné organizácie v Československu 1918 – 1939. So zreteľom na Slovensko*. Bratislava 2001, s. 74 – 77.

Činnosť Gembalu sa však v plnej miere nerozvinula, navyše po vzniku samostatnej Slovenskej republiky bola táto funkcia zrušená. Brannú výchovu tak organizovala HG iba svojpomocne, preto v júni 1940 prideleno MNO Hlavnému veliteľstvu HG styčného dôstojníka, ktorý mal za úlohu skontrolovať branný výcvik v jednotlivých okresných a miestnych veliteľstvách HG a pripraviť jeho reorganizáciu.¹¹

Napriek hláseniam Notárskeho úradu v Považskej Bystrici v periodických správach počas roka 1940 o príkladnej práci MVHG na poli brannej výchovy styčný dôstojník zistil niečo iné. Branný výcvik v obci stagnoval a stretával sa tak s nezaujmom verejnosti, ako aj príslušníkov HG, pričom táto situácia pretrvávala počas celého obdobia, keď brannú výchovu v obci zastrešovala HG.¹² Takáto situácia v organizácii brannej výchovy však nebola príznačná len pre Považskú Bystricu, išlo prakticky o problém väčšiny obcí na Slovensku. Aj keď teda prevzatie brannej výchovy pod patronát Hlinkovej gardy sprevádzala mohutná propaganda, v praxi sa často stávalo, že vôbec neprebíhala, a to z identických dôvodov, či už to boli technické problémy, nedostatok inštruktorov, ale aj nezaujím verejnosti¹³ či samotnej HG. Z týchto dôvodov bola už na konci roka 1940 branná výchova dočasne pozastavená, a to do doby, kým bude vycvičený dostatok inštruktorov z radov HG a vydaný nový zákon o brannej výchove.¹⁴

Uvedené skutočnosti uviedol miestny notár v situačných správach na pravú mieru až v roku 1943, keď hlásil, že branná výchova v obci ešte stále nie je riadne zorganizovaná a nefunguje, mimo iného aj preto, že viacerí obyvatelia sa tejto povinnosti vyhýbajú.¹⁵ Už v tomto roku, a to 1. apríla 1943, bol vydaný nový zákon o brannej výchove, na základe ktorého bola branná výchova Hlinkovej garde odňatá a zverená armáde. Predvojenský výcvik mala naďalej organizovať Hlinkova mládež.¹⁶

Záujmová činnosť HG v Považskej Bystrici

Niekoľko týždňov po zrušení branných organizácií boli nariadením vlády autonómneho Slovenska č. 70 z 5. decembra 1938 taktiež rozpustené všetky telovýchovné spolky. Pôsobnosť a v neposlednom rade aj majetok niekdajších branných organizácií a telovýchovných spolkov na území Slovenskej krajiny prevzala Hlinkova garda.¹⁷

Ešte koncom novembra 1938 si niektoré spolky podali na Okresný úrad v Považskej Bystrici žiadosť o pridelenie podpory na výstroj svojho členstva. Žiadosti boli vybavené až 9. decembra 1938 s tým, že Okresné veliteľstvo HG Považská Bystrica dostalo

11 ŠA Bytča, p. PB, f. Okresný úrad v Považskej Bystrici (OÚ PB), šk. 91, č. 319/1941 prez.. Rozkazy HVHG.

12 Tamže.

13 Neexistovalo totiž opatrenie, ktoré by osoby neplniace si svoju povinnosť zúčastňovania sa brannej výchovy nejakým spôsobom postihovalo.

14 BAKA, I.: Spolupráca a vzťahy medzi Hlinkovou gardou a Slovenskou armádou (1939 – 1941), s. 120 – 121.

15 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 4, č. 311/1943 prez. Situačné správy.

16 BAKA, I.: Spolupráca a vzťahy medzi Hlinkovou gardou a Slovenskou armádou (1939 – 1941), s. 122.

17 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 398, č. 14013/1938 adm., Rozpustenie telovýchovných spolkov – prevzatie majetku.

finančnú podporu vo výške 45 000 Kč,¹⁸ zatiaľ čo žiadosť Československého orla okresný úrad zamietol.¹⁹ Neudelenie podpory súviselo s tým, že Československý orol patrilo medzi telovýchovné spolky, ktoré boli medzitým zrušené a ich kompetencie a majetok prešli do rúk HG. Likvidáciu spolkov vykonala komisia zložená z okresného náčelníka, starostu obce, predsedníctva miestnej organizácie HSLS a dočasného veliteľa HG Jána Chorváta. Okrem Československého orla prebrala HG v Považskej Bystrici aj činnosť a vlastníctvo spolkov Slovenskí katolícki skauti, Telovýchovná jednota (TJ) Sokol a Robotnícka telovýchovná jednota.²⁰

Aktivity Hlinkovej gardy v oblasti telovýchovy však mali zostupný charakter, kým na konci roka ešte cvičenia mužov boli vcelku pravidelne v priestoroch Hlinkovho domu (premenovaná bývalá budova Sokolovne) a Katolíckeho domu, v roku 1939 miestny kronikár zaznamenal, že pre politické zmeny ustrnuli šport aj telovýchova na mŕtvom bode.²¹ Situáciu v telovýchove, ktorá bola podobne nepriaznivá aj v iných obciach Slovenska, mal vyriešiť rozkaz na zriadenie telovýchovného oddelenia na HVHG 31. mája 1940, ktorý predpokladal aj neskoršie zriadenie športových odborov na úrovni všetkých veliteľstiev HG.²² Športový odbor na MVHG v Považskej Bystrici síce vznikol, no telovýchova v obci sa naďalej zväčša sústreďovala v športovom klube Zbrojovky AC Sparta, úspechy dosahoval najmä futbalový klub.²³ V septembri roku 1942 bola vládny nariadením o organizovaní telovýchovy zriadená Telovýchovná rada a funkcionármi všetkých športových spolkov mohli byť výlučne príslušníci HG a HM.²⁴

Jedným zo záujmových spolkov fungujúcich v období medzivojnového Československa bola aj Masarykova letecká liga, ktorá sa zaoberala najmä modelárskym, ako aj plachtárskym letectvom. Ako nežiaduca bola, podobne ako iné záujmové spolky spojené s existenciou Československej republiky, zlikvidovaná. Bývalé dielne Masarykovej leteckej ligy v Považskej Bystrici, zriadené v tridsiatych rokoch, spolu s inventárom prebral jeden z odborov HG v Považskej Bystrici, a to Hlinkova letecká garda, ktorá v obci pracovala pod vedením Michala Jančoka a podľa miestnej kroniky vykazovala pomerne vysokú aktivitu.²⁵ V roku 1940 vznikol v Považskej Bystrici aj cyklistický oddiel HG.²⁶

Hlinkova garda v Považskej Bystrici zastrešila aj motorizmus. Už na začiatku roku 1939 zakúpilo OVHG a MVHG v Považskej Bystrici na vlastné náklady osobný automobil a usporiadalo prvý vodičský kurz, ktorý absolvovalo 25 gardistov.²⁷ V roku 1940 bol pri OVHG Považská Bystrica utvorený motorizovaný oddiel pod vedením refe-

18 Korún československých.

19 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 398, č. 13320/1938 adm., HG v PB – žiadosť o podporu.

20 Tamže, šk 419, č. 2393/1939 adm. Zaistenie majetku telovýchovných a skautských spolkov.

21 SZABÓ TATIERSKY, J.: *Kronika obce Považská Bystrica II.*, s. 196.

22 *Gardista*, 14. 6. 1940, s. 14.

23 Bližšie o športovom klube Zbrojovky pozri napr. JANAS, K: *Považské strojárne. Od Muničky po ZVL.* Žilina 2009, s. 36 – 37, resp. s. 59.

24 *Gardista*, 3. 9. 1942, s. 3.

25 SZABÓ TATIERSKY, J.: *Kronika obce Považská Bystrica II.*, s. 198 – 210.

26 Tamže, s. 211.

27 *Gardista*, 26. 9. 1940, s. 6.

renta V. Eleka. Motorizovaný oddiel pozostával z frekventantov motoristického kurzu, ktorý na tento cieľ usporadúvala HG v Považskej Bystrici pre svojich členov od apríla 1940, pričom v prvom kurze pod vedením inštruktora Imricha Kleina, ktorý pôsobil aj ako okresný politický referent HG, bolo vyškolených 42 gardistov, v druhom kurze pod vedením Ing. Gavaloviča dokonca 72 gardistov. V neskorších kurzoch pôsobil ako vodičský inštruktor aj rotný Viselka. Po prvýkrát sa motorizovaný oddiel OVHG Považská Bystrica verejne predstavil v počte 47 gardistov na čele so župným veliteľom HG Štefanom Congrádym 3. júna 1940 na slávnostiach v Ružomberku, kde plne vyzbrojený vystúpil pred vtedajším hlavným veliteľom HG Františkom Galanom.²⁸ V Považskej Bystrici však oddiel vystúpil už skôr, a to na Štefánikových oslavách Považia 5. mája 1940, pri príležitosti ktorých bol v Považskej Bystrici odhalený pomník generála Milana Rastislava Štefánika. Po jeho slávnostnom odovzdaní boli počas vystúpenia spevokolu dekorovaní zaslúžilí gardisti a nasledovalo defilé prítomných formácií HG na čele s Motorizovaným oddielom OVHG Považská Bystrica v plnej zbroji.²⁹

Členovia Motorizovaného oddielu HG z Považskej Bystrice sa postupne zúčastnili na mnohých slávnostiach a manifestáciách po celom Slovensku, pričom dobová propaganda poukazovala najmä na ich zásluhy v oblasti pozdvihnutia motoristického vedomia, ako aj na poli vhodnej reprezentácie obce. V septembri 1940 už bol Motorizovaný oddiel HG vstave postaviť 150 vodičov, pričom sa predpokladalo, že za niekoľko týždňov sa ich rady rozšíria o ďalších 80 frekventantov. V tom čase oddiel disponoval desiatimi osobnými automobilmi a štyridsiatimi motocyklami a bol najlepšou organizovanou motorizovanou jednotkou na Slovensku.³⁰ V roku 1942 zriadilo HVHG pre každú župu výcvikové stredisko vodičov, pričom tak malo byť zabezpečené usporiadanie aspoň jedného vodičského kurzu za rok v každom okrese. Výcvikové stredisko pre Považskú župu zriadilo v Považskej Bystrici a jeho vedením poverilo referenta automobilovej služby HVHG Vojtecha Horu.³¹

Činnosť HG v Považskej Bystrici v oblasti kultúry

V štruktúre Miestneho veliteľstva HG v Považskej Bystrici vznikol v roku 1939 divadelný odbor, v rámci ktorého bol vytvorený divadelný krúžok HG, pričom ten pracoval podobne ako vtedy bežne rozšírené ochotnícke divadlá. Predstavenia divadelného krúžku MVHG bývali zväčša súčasťou programu osláv štátnych sviatkov, prípadne iných slávností, ale jeho členovia našťudovali a odohrali aj niekoľko drám, ktoré boli uvedené samostatne. Medzi prvé predstavenia divadelného krúžku HG v Považskej Bystrici patrila hra Júliusa Barča-Ivana *3 000 ľudí*, ktorú zaradili do programu osláv prvého výročia štátnej samostatnosti a odohrali ju 13. marca 1940 o 20. hodine v Katolí-

28 Gardista, 14. 6. 1940, s. 14.

29 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 87, č. 391/1940 prez. Odhalenie pomníka gen. M. R. Štefánika v Považskej Bystrici.

30 Gardista, 26. 9. 1940, s. 6.

31 SNA, f. HVHG, šk. 66, 604 – 66 – 1. Zriadenie výcvikových stredísk autovodičov.

kom dome. V roku 1940 sa ešte divadelný krúžok prihlásil s operetným predstavením *Dolárová nevesta*, ktoré uviedol 24. novembra.³²

V roku 1941 odohral divadelný krúžok MVHG tiež dve predstavenia, a to 21. septembra hru *Pozor na vlak* a 2. novembra Korbačkovu drámu *Zostaň s nami, pane!* Okrem toho divadelný krúžok MVHG usporiadal 15. júna 1941 pri príležitosti otvorenia nového kúpaliska juniáles, ktorého sa zúčastnili stovky hostí. V súvislosti s programom podujatia sa objavili sťažnosti účastníkov, ktorí ho označovali ako nekultúrny, poukazovali na to, že nad zábavou prevládala ziskuchtivosť organizátorov. V areáli kúpaliska, kde bol juniáles, totiž sústredili niekoľko spolpatnených atrakcií, ako napríklad Sobášnu a rozsobášnu kanceláriu či Zvon lásky, ktorým sa nedalo vyhnúť. Návštevníci teda boli nútení minúť viac peňazí, ako predpokladali.³³

V roku 1942 uviedli až tri divadelné predstavenia – 22. februára v Katolíckom dome inscenovali hru *Keď mesiačik svieti* a 20. marca v Spoločenskom dome Zbrojovky komédiu Júliusa Barča-Ivana *Mastný hrniec*. Posledným predstavením divadelného krúžku HG v tomto roku bola 14. novembra hra *Vy krásne Tatry malebné*.³⁴ Záznamy o ďalších divadelných hrách uvedených divadelným krúžkom MVHG v Považskej Bystrici sa nezachovali, v súvislosti s celkovým ochabnutím činnosti Hlinkovej gardy od roku 1943 však analogicky predpokladáme aj ustrnutie divadelníckych aktivít.

Od začiatku roku až do decembra 1938 prevádzkovala TJ Sokol v Považskej Bystrici kino, ktoré sídlilo v budove Sokolovne. Po zrušení telovýchovného spolku Sokol na území Slovenska prevzala jeho majetok a pôsobnosť Hlinkova garda, čím sa pod jej správu v Považskej Bystrici dostala aj budova bývalej Sokolovne, premenovaná onedlho na Hlinkov dom, a s ňou aj tamjšie kino. HG prebrala kino 21. decembra 1938 na základe podpísania protokolu o odovzdaní majetku Sokola Hlinkovej garde miestodržiteľom Sokola Gejzom Novohradským a dočasným veliteľom HG v Považskej Bystrici Jánom Chorvátom,³⁵ avšak správu kina Hlinkov dom na čele s predsedom Milanom Kortmanom zvolili už o deň skôr, 20. decembra 1938.³⁶ Pri MVHG sa vytvoril kinoodbor, ktorý zabezpečoval prevádzku kina, tá preto pokračovala bez prerušenia. Bývalí členovia TJ Sokol sa v januári 1939 ohradili proti dodatku, ktorý vložili do protokolu až po jeho podpise a uvádzalo sa v ňom, že zástupcovia Sokola odovzdávajú kino s celým zariadením dobrovoľne. Členovia Sokola to však nikdy nevyhlásili, žiadali spomínaný dodatok vyškrtnúť. Ich žiadosťou sa však MVHG už nezaoberalo.³⁷ Podľa nariadenia vlády Slovenskej krajiny č. 89 z 19. decembra 1938 boli zrušené všetky kinematografické licencie a žiadosti o vystavenie nových licencií mali byť podané do 15. februára 1939. Pri zhromažďovaní dokladov potrebných na podanie žiadosti o udelenie licencie na prevádzku kina sa zistilo, že väčšina písomností sa pri prevode stratila. Zástupcovia

32 SZABÓ TATIERSKY, J.: *Kronika obce Považská Bystrica II.*, s. 200 – 211.

33 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 37, č. 6514/1941 adm.. Sťažnosť na negatívne praktiky na juniálese usporiadanom Divadelným krúžkom pri HG v PB.

34 SZABÓ TATIERSKY, J.: *Kronika obce Považská Bystrica II.*, s. 223 – 230.

35 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 419, č. 2393/1939 adm. Zaistenie majetku telovýchovných a skautských spolkov.

36 Tamže, šk. 398, č. 14013/1938 adm. Rozpustenie telovýchovných spolkov – prevzatie majetku.

37 Tamže, šk. 419, č. 2393/1939 adm. Zaistenie majetku telovýchovných a skautských spolkov.

Sokola, bývalého prevádzkovateľa kina, tvrdili, že všetky doklady dali pri odovzdaní kina dočasnému veliteľovi HG, tie sa však v písomnostiach MVHG nenachádzali. Vystavovanie nových dokladov trvalo relatívne dlho, kinematografickú licenciu Miestnemu veliteľstvu HG v Považskej Bystrici udelili až 21. februára 1940, pričom námestníkom kina ostal Milan Kortman. 14. mája 1940 sa uskutočnila komisionálna prehliadka priestorov kina za účasti župných technických odborníkov, okresného lekára a veliteľa hasičského zboru, ktorá nezistila žiadne vážne technické nedostatky. Na základe prehliadky komisia dodatočne odporučila vydanie licencie.³⁸

Príjmy z prevádzky kina tvorili jedinou zárobkovú činnosť MVHG v Považskej Bystrici. Čistý príjem predstavoval za rok 1940 čiastku 21 947 Ks³⁹ 10 hal.⁴⁰ Priestory budovy kina Hlinkov dom sa využívali okrem premietania filmov aj na iné účely, napríklad na organizáciu brannej výchovy či usporadúvanie zábav a divadelných predstavení, budova sa stala nevyhovujúcou. Okrem toho, že niekoľko dní v týždni sa priestory museli prenechať brannej výchove, čím sa znížil počet filmových predstavení, a tým aj príjmov, popisovalo MVHG aj ďalšie nedostatky miestnosti. Vyplývali z jej využívania na úplne odlišné účely, preto nebolo možné upraviť ju celkom na potreby kina. V roku 1941 sa teda MVHG rozhodlo pre stavbu novej budovy. S týmto cieľom zakúpilo za 20 000 Ks pozemok starej meštianky, čím sa dostalo do finančných problémov. V máji 1941 požiadalo o príspevok na ošatenie chudobných a nemajetných gardistov, nakoľko, ako uviedlo, z dôvodu kúpy pozemku nemalo dostatočné prostriedky na pokrytie nákladov s tým spojených.⁴¹ V susedstve odkúpeného pozemku sa nachádzala aj parcela vo vlastníctve obce Považská Bystrica. MVHG sa teda 28. februára 1941 obrátilo na obecné zastupiteľstvo so žiadosťou o odkúpenie parcely za čo najnižšiu cenu. Ako zámer uviedlo, že chce postaviť na pozemku budovu kina. Obecné zastupiteľstvo si vyžiadalo vykázat príjmy a výdavky MVHG a pripojiť aj presný plán a rozpočet stavby. MVHG však plán, ani presný rozpočet stavby ešte nemalo, a tak uviedlo len predbežný odhad celkových nákladov na stavbu vo výške 1, 5 – 2 milióny Ks a vykázalo príjmy a výdavky kina za rok 1940. K odpovedi pripojilo aj opakovanú žiadosť na odkúpenie pozemku, ktorú doplnilo aj žiadosťou o podporu na stavebné náklady v primeranej výške a v rámci možností obce. Žiadosť odôvodnilo nevyhovujúcimi priestormi kina a prisľúbilo v plánovanej budove, ktorá mala svojim architektonickým stvárnením plniť aj reprezentačnú úlohu, keďže mala stáť na hlavnom ťahu Bratislava – Žilina, zriadiť aj kaviareň a krytý priechod spájajúci Štúrovu ulicu s Bernolákovou. Korešpondencia medzi MVHG a obecným zastupiteľstvom, pokiaľ išlo o výstavbu nového kina, však už ďalej nepokračovala, na poslednom liste, ktorý MVHG adresovalo obecnému zastupiteľstvu, však notár urobil poznámku: „*Dľa ústneho sdelenia vec bezpredmetná*“.⁴² Možno len uvažovať o príčinách zavrhnutia stavby budovy, pretože písomné vysvetlenie sa nezachovalo a pravdepodobne ani neexistovalo. Isté však je, že prevádzku kina uskutočňovalo MVHG až do roku 1945 v pôvodných priestoroch Hlinkovho domu.

38 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 457, č. 537/1941 adm. Kino Hlinkov dom v Považskej Bystrici.

39 Korún slovenských.

40 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 36, č. 2418/1941 adm. Stavba budovy kina HG.

41 Tamže, č. 5717/1941 adm. Žiadosť o finančnú podporu na ošatenie členov HG.

42 Tamže, č. 2418/1941 adm. Stavba budovy kina HG.

Osvetová, propagačná a propagandistická činnosť HG v Považskej Bystrici

Medzi oficiálne činnosti HG patrili aj výchovná a propagačná činnosť. Pod záštitou Hlinkovej gardy sa usporadúvali rôzne prednášky a kurzy a vydávali sa publikácie, hlavne s politicko-ideologickou tematikou. Z Hlavného veliteľstva HG všetkým podriadeným veliteľstvám zasielali ideologické prednášky. Okrem ľudáckej propagandy a národno-socialistických myšlienok šírila HG v súlade so štátnou politikou napríklad aj ideu „zjednotenia katolíkov a evanjelikov“.⁴³

Hlinkova garda mala teda okrem iného za úlohu vykonávať aj osvetovú činnosť medzi obyvateľstvom a propagovať štátnu ideológiu. Obe úlohy sa veľmi často vzájomne prelínali, do každej výchovno-vzdelávacej prednášky z akejkoľvek oblasti sa v rôznej miere implantovali ideologické prvky. Prednášatelia boli z radov gardy, HSLS, úradov, ale aj odborníkov na danú oblasť. Pri organizácii prednáškových stretnutí a kurzov sa výrazne prejavoval nedostatok inteligencie a odborníkov v okrese, s tým sa však v tom čase vyrovnávala celá slovenská spoločnosť. Okresné veliteľstvo HG v Považskej Bystrici niekoľkokrát vyzývalo učiteľov, kňazov, lekárov, žandárov, ako aj úradníkov rôznych inštitúcií k iniciatíve v oblasti ľudovýchovy a osvety. Žiadalo ich o vypracovanie prednášok na ľubovoľné témy z oblasti hospodárstva, zdravotníctva, národných dejín, dejín slovenskej literatúry, vlastivedy, mravnej výchovy, zverolekárstva či ideológie spoločenského zriadenia, ktoré mali zaslať Okresnému veliteľstvu HG. OVHG by ich odovzdalo Župnému veliteľstvu HG, ktoré by koordinovalo ľudovýchovnú činnosť v celom okrese.⁴⁴ Vo februári 1940 sa tiež v Považskej Bystrici uskutočnilo stretnutie kultúrnych pracovníkov okresu, ktoré zorganizovalo kultúrne oddelenie OVHG na čele s referentom Ľudovítom Fialom s cieľom určiť ďalší vývoj osvetovej práce v okrese.⁴⁵ Hoci sa na podujatí stretlo približne 300 účastníkov, jeho závery boli iba všeobecné a nemohli tak prispieť ku konkrétnemu rozvoju ľudovýchovy. Možno teda konštatovať, že odozva na výzvy OVHG nebola príliš veľká, prednášatelia jednak neprejavili záujem o osvetu, alebo uprednostnili účasť na ľudovýchove mimo organizácie HG.

Výchovné prednášky a kurzy sa usporadúvali pre členov HG v Považskej Bystrici, ale aj pre širokú verejnosť. Jedným z prvých výchovných podujatí spojených výrazne s ideologickou stránkou bol kultúrny a pracovný večierok HG usporiadaný v polovici mája 1939, na ktorom miestny veliteľ HG v Považskej Bystrici Jozef Lečko rečnil o doterajších výsledkoch práce slovenskej vlády, pričom vyzdvihol najmä utvorenie samostatného štátu. Na večierku vystúpil so svojím príspevkom aj vtedajší duchovný vodca miestnej HG kaplán Daniš, ktorý sa snažil zúčastneným objasniť význam náboženstva v duchovnom živote, ako aj význam cirkvi v živote verejnom.⁴⁶

Medzi základné úlohy osvetovej práce patrila činnosť obecnej knižnice a verejnej čítárne, ktorých organizáciou bola poverená HG. Obecná knižnica bola v Považskej

43 SNA, f. HVHG; šk. 66, 604 – 66 – 1. Rozkaz HVHG o prejavoch na štátnych oslavách 14. 3. 1942.

44 ŠA Bytča, p. PB, f. Obecný notársky úrad v Marikovej, šk. 11, č. 5927/1939 adm. OVHG v PB – obežník o osvetovej a ľudovýchovnej činnosti pre HG v zimnom období.

45 *Gardista*, 17. 2. 1940, s. 16.

46 Tamže, 20. 5. 1939, s. 8.

Bystrici už síce založená v období medzivojnového Československa, no nefungovala podľa zákonných nariadení a prakticky sa využívala len veľmi okrajovo. Od 1. marca 1939 knižnicu presťahovali do upravených priestorov budovy starej cirkevnej školy, kde zriadili aj verejnú čítareň a verejnú spoločenskú miestnosť. Činnosť taktiež začala zreorganizovaná knižničná rada, v ktorej mali výrazné zastúpenie príslušníci HG. Obyvatelia však napriek novým priestorom knižnicu vo väčšej miere stále nevyhľadávali, čo sa spočiatku vysvetľovalo jarným a letným obdobím, situácia však pretrvávala aj naďalej, a to bez ohľadu na ročné obdobie.⁴⁷ Možno povedať, že markantnejší záujem o knižnicu sa v obci neprejavil až do konca vojny.

Ďalšou osvetovou snahou, na ktorej sa podieľala HG v Považskej Bystrici v spolupráci s HSES, Miestnym odborom Matice Slovenskej (MOMS) a Okresnou osvetovou komisiou, bolo pozdvižnutie úrovne spisovného jazyka medzi obyvateľstvom obce, ktoré hovorilo prevažne západoslovenským dialektom alebo v prípade osôb českej národnosti českým jazykom. S týmto cieľom sa zriadili kurzy slovenčiny, ktoré sa konali v priebehu februára a marca roku 1941 každý pondelok o 18. hodine. Kurzy mohla navštevovať aj verejnosť, ale podľa nariadenia ministerstva vnútra boli povinné pre všetkých zamestnancov obce.⁴⁸

Už od vzniku samostatnej Slovenskej republiky usporadúvala HG v Považskej Bystrici aj prednášky čisto ideologického zamerania. Okrem výkladu nových zákonov a nariadení sa prednášatelia sústredili najmä na oboznámenie obyvateľov s teóriou a praxou národno-socialistickej ideológie a objasnenie súvekeho štátneho zriadenia. Prednáškové večery bývali každý piatok, avšak zúčastňovali sa ich prevažne iba členovia HG, aj to len niektorí, verejnosť o ne nejavila takmer žiadny záujem.⁴⁹ Ideologické formovanie obyvateľstva však malo vo vtedajšom ponímaní osvety svoje pevné miesto, pričom od polovice roka 1941 sa v súvislosti s vojnou proti ZSSR objavila okrem národno-socialistickej aj protibolševická propaganda. Práve v ideologickej oblasti ostala HG v Považskej Bystrici činná najdlhšie. Aj keď jej aktivity v oblasti osvety postupne upadali, usporiadala ešte v prvom štvrtroku 1943 niekoľko propagandistických prednášok. Medzi najväčšie patrila schôdzka členov miestnych veliteľstiev HG v okrese Považská Bystrica, ktorú zvolal okresný veliteľ HG Jozef Bachratý na 14. februára 1943. Stretnutia sa zúčastnili funkcionári i radoví gardisti, ako aj hostia z úradov a zo Zbrojovky, ktorí si vypočuli deväť prednášok týkajúcich sa úloh HG v rôznych oblastiach verejného života s dôrazom na jej ideologické pôsobenie.⁵⁰ Propagandistické podujatia zavŕšil prednáškový večer 17. marca 1943 v Hlinkovom dome, na ktorom rečnil na tému „židobolševizmu“ prednosta XIV. odboru ministerstva vnútra Anton Vašek.⁵¹

Po spomínaných prednáškových stretnutiach možno zaznamenať úplné ochabnutie aktivít HG v Považskej Bystrici v oblasti osvety, ako aj záujmovej a inej činnosti, čo súviselo s celkovou krízou v Hlinkovej garde. V periodickej správe o politických stranách

47 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 2, č. 13/1939 prez. Osvetová kultúrna činnosť (akcia HG a HM).

48 Tamže, šk. 3, č. 7/1941 prez. Ukončenie kurzu, ktorý poriada HSES, HG.

49 Tamže, šk. 2, č. 166/1940 prez. Situačné správy.

50 *Gardista*, 18. 2. 1943, s. 4.

51 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 4, č. 60/1943 prez. Prednáškový večierok v rámci protibolševickej činnosti HG.

za máj 1943 uviedol miestny notár, že „HG zdá sa byť nečinná a takmer v zániku“⁵² pričom pretrvávanie tejto situácie pozorujeme až do polovice roku 1944, keď však už išlo o aktivity celkom iného druhu a spojené prakticky len s Pohotovostným oddielom HG.⁵³

„Papierová“ propagácia boja proti alkoholizmu, výtržníctvo gardistov v Považskej Bystrici a ich antisemitské nálady

Hlinkova garda zahrnula do svojich osvetových aktivít aj boj proti tradičnému slovenskému neduhu, alkoholizmu. Pokračovala tak v práci Československého abstinentného zväzu pre Slovensko, ktorý už predtým vydával ľudovýchovné príručky poučujúce obyvateľstvo o škodlivých účinkoch požívania alkoholu. HG okrem prednášok, ktoré v Považskej Bystrici na túto tému pravidelne usporadúvala, a to aj s využitím novinových článkov a rozhlasových relácií, kontrolovala aj výčapy a pohostinstvá.⁵⁴ Ľudovýchova v oblasti obmedzenia požívania alkoholu medzi obyvateľstvom sa spájala najmä s propagáciou knižníc a verejných čítární, ktoré mali poskytnúť možnosť ušľachtilejšie využívať voľný čas v porovnaní s vysedávaním v pohostinských zariadeniach.

Protialkoholická propagácia zdôrazňovala aj nezlučiteľnosť alkoholu a verejných funkcií, ako aj neprípustnosť, aby člen v HG prepadol alkoholizmu. Gardista mal disponovať istou autoritou, ale aj disciplínou, ktoré sa v prípade nadmerného pitia strácali a v neposlednom rade mal byť vzorom pre spoluobčanov aj v abstinencii.⁵⁵ V praxi sa však abstinencné zásady proklamované propagandou nedodržovali, čo vyústilo do viacerých výtržností a konfliktov miestnych gardistov, a to najmä s českým⁵⁶ a židovským obyvateľstvom obce. Už krátko po vzniku Hlinkovej gardy v Považskej Bystrici sa jej

52 Tamže, č. 171/1943 prez. Situačné správy za prvý polrok 1943; 171/1943. Hlinkova garda prežívala od roku 1943 hlbokú krízu nečinnosti. V praxi jednotky HG vôbec nefungovali a nevyvíjali takmer žiadnu činnosť. Aureola dôležitosti, ktorú sa HG snažila okolo seba vytvoriť od roku 1938 pripisovaním si viacerých zásluh v boji za samostatnosť, sa dávno rozplynula. Osvetová či zájmová činnosť nemohla byť pre radikálov dostatočným uplatnením a markantný podiel na riešení „židovskej otázky“ vrhal na HG skôr negatívne ako pozitívne svetlo. Do hry, samozrejme, výrazne vstupoval aj politický vývoj či už na medzinárodnej (vývoj na frontoch druhej svetovej vojny), ale aj domácej scéne (oslabovanie vplyvu radikálneho krídla HSLS).

53 Bližšie o Pohotovostnom oddieli HG Považská Bystrica pozri TOMANOVÁ, S.: Pohotovostný oddiel Hlinkovej gardy Považská Bystrica. In: HRUBOŇ, A. (zost.): *Moderné dejiny Slovenska II*. Ružomberok 2009, s. 101 – 123.

54 Tamže, šk. 2, č. 14/1939 prez. Obmedzenie užívania alkoholických nápojov.

55 *Gardista*, 2. 8. 1940, s. 5.

56 Ako sme už spomínali, prítomnosť Čechov v Považskej Bystrici je spojená najmä s existenciou tunajšej Zbrojovky. Po vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny a neskôr samostatného štátu bola väčšina Čechov z územia Slovenska odsunutá alebo úplne stratila svoje postavenie. V novembri 1938 bol nútený odstúpiť dovtedajší starosta Považskej Bystrice, riaditeľ Zbrojovky, obľúbený Ing. Jaroslav Kubík. Avšak v Zbrojovke mnoho kvalifikovaných pracovníkov českej národnosti ostalo, pretože ich nebolo možné nahradiť Slovákmi, nakoľko ich bol nedostatok, okrem nich však v Zbrojovke ostali aj viacerí radoví zamestnanci, ktorí už mali istú prax a nebolo teda potrebné školiť nových v situácii, ktorá bola z hľadiska zbrojnej výroby, a to najmä z nemeckého pohľadu, nanajvýš akútna. Ešte vo februári 1939, teda tesne pred rozpadom Československa, prevládali Česi, medzi pracovníkmi v Zbrojovke mali dokonca osemdesiatpercentnú väčšinu. *Gardista*, 11. 2. 1939, s. 8.

členovia pokúšali prebrať kontrolu nad chodom Zbrojovky, čo sa stretlo s nevôľou väčšiny zamestnancov, najmä českých. Po tom, ako závod obsadili Nemci, ktorí požívali veľké výhody a správali sa nadradene, nespokojnosť s vtedajším režimom medzi zamestnancami ešte vzrástla. V Zbrojovke sa začali šíriť komunistické myšlienky, objavilo sa aj niekoľko komunistických a protirežimných nápisov na debnách či toaletách, páchatelov sa však zväčša nepodarilo odhaliť. Napriek tomu bola existencia početnej skupiny sympatizantov komunizmu v závode verejným tajomstvom, pričom komunistické presvedčenie sa prisudzovalo najmä Čechom. V januári 1940 notár v periodickej správe hlásil, že viacerí zamestnanci Zbrojovky pod rúškom členstva v HG vykonávajú podvratnú činnosť, neprístojne kritizujú vládu i úrady, pričom uviedol, že zrejme patria ku komunistickej organizácii.⁵⁷ Občania českej národnosti patrili medzi skupiny obyvateľov, proti ktorým vtedajšia propaganda podnecovala nepriateľské nálady.⁵⁸ V Považskej Bystrici sa Česi a gardisti často dostávali do konfliktov, ktoré však mali zväčša len podobu slovných potýčok, išlo najmä o šarvátky v pohostinských zariadeniach. Už v januári 1939 sa napríklad objavil prípad, ktorý propaganda označila ako provokáciu Čechov. Išlo o údajné posmešné poznámky na adresu gardistov, ktorí v uniforme navštívili Spoločenský dom Zbrojovky. Po ich príchode českí hostia v podniku vyhlásili, že chodiť do reštaurácie v uniforme je verejná provokácia. Inokedy ich počastovali ironickou poznámkou: „*Nestrašte tady...*“⁵⁹, ktorá mala byť zosmiešnením gardistického pozdravu Na stráž!

Konflikty podnapitých gardistov so židovským obyvateľstvom obce však boli omnoho ostrejšie, možno ich však skôr označiť ako invektívy, keďže išlo o jednostranné útoky. Odohrali sa viaceré prípady ničenia židovského majetku, ako aj synagógy v Považskej Bystrici, ktorých sa dopustili príslušníci HG, ale aj Freiwillige Schutzstaffel (FS) v podguráženom stave. Situácia sa vyhrotila najmä na jar a v lete roku 1941. 19. apríla 1941 sa po celom Slovensku konali veľkolepé oslavy 52. narodenín Adolfa Hitlera. Aj v Považskej Bystrici sa vo večerných hodinách konala slávnosť, ktorú usporiadala HSLŠ v spolupráci s HG, HM, Deutsche Partei a FS. Oslava mala pokojný priebeh, počas nej sa nevyskytli žiadne problémy, avšak po jej skončení vytlkli podgurážení príslušníci FS okná na miestnej synagóge a vykonali domové prehliadky v bytoch Židov Lea Weissa

57 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 2, č. 166/1940 prez. Situačné správy.

58 V prejavoch, ako aj v tlači sa hovorilo o provokáciách, arogancii a vyvyšovaní sa nad slovenských zamestnancov, vyčítalo sa im, že aj naďalej zastávajú výhodné miesta a žijú si nad pomery a navyše sa správajú provokatívne, sú sympatizantmi Sovietskeho zväzu a podieľajú sa na rozvratnej činnosti. Svedčí o tom napríklad článok „Urobme koniec českej otázke“. *Gardista*, 11. 7. 1944, s. 3. Podobne jedným z pomenovaní pre SNP sa v dobovej propagande stal výraz čechobolševický puč.

59 *Gardista*, 11. 2. 1939, s. 8.

a Huga Knöpfelmachera.⁶⁰ Podobné incidenty sa však opakovali čoraz častejšie, neskôr sa na nich podieľali nielen príslušníci FS, ale aj HG. V priebehu roku 1941 vykonali príslušníci HG v Považskej Bystrici niekoľko domových prehliadok v židovských bytoch, počas ktorých našli ukryté rôzne cennosti a nepovolené nazhromaždené zásoby.⁶¹ V noci z 29. na 30. apríla 1941 členovia HG spoločne s príslušníkmi FS rozbili tyčami z plota a fľašami od piva okná na siedmich židovských domoch v Považskej Bystrici, celkovo išlo o 82 vytlčených sklenených tabúľ. Krátko po polnoci pristihol strážmajster, ktorý bol na obchôdzke v civile, pri rozbíjaní okien na dome Pavla Grüna gardistov Milana P., Leona B. a Vendelína K., ako aj jedného člena FS Emila L., ktorí svoje počínanie zdôvodnili nenávisťou k Židom. 30. apríla 1941 oznámil dočasný správca Parostrojnej tehelne a továrne na škridlu v Považskej Bystrici Jozef Brodání na žandárskej stanici, že v noci niekto vybil okná na dome Pavla Grüna, a to na byte, v ktorom bola v tom čase kníhtlačiareň Žida Júliusa Kocho, avšak tá už vtedy bola pod dočasnou správou, čiže sa považovala za štátny majetok. Škoda tu predstavovala 1 420 Ks. Správca žiadal zistiť páchatelov nielen z obavy pred poškodením podniku, ktorý dočasne spravoval, ale chcel aj zamedziť podobným výtržnostiam.⁶²

V lete 1941 sa odohralo veľké pustošenie miestnej synagógy. V dňoch od 11. do 27. júla 1941 sa členovia HG spolu s príslušníkmi FS šesťkrát vlámali do židovskej modlitebne, a to štyrikrát cez okno, ktoré po vytlčení v apríli bolo len obité doskami, ktoré páchatelia odtrhli a Židia ich vždy opäť pribili, a dvakrát zadným vchodom, keď jedny dvere vysadili z pántov a na druhých vylomili zámku. Vo vnútri zničili rôzne cenné predmety, všetky lustre a svietidlá, vrátane večného svetla, strieborné svietniky, porcelánové sviečky, mramorovú pamätnú tabuľu Židov padlých v prvej svetovej vojne, celý

60 Udalosť síce bola oznámená na žandárskej stanici, okresného náčelníka však 26. apríla 1941 požiadal o dôverný rozhovor standortsführer FS v Považskej Bystrici Karol Mahr, ktorý ako dôvod výtržníctva členov FS uviedol, že vedia o tom, že niektorí tunajší Židia tajne počúvajú nepriateľský rozhlas a propagandu, čo ich rozčuľuje. Rozbíjanie okien po oslavách bolo teda vraj spontánnou reakciou na židovskú provokáciu. Mahr tiež tvrdil, že v prípade prehliadok v židovských domácnostiach vlastne ani nešlo o domové prehliadky, ale vraj len o snahu prekvapiť Židov pri počúvaní rozhlasových správ z Londýna. Hoci sa vyčítania dopustili len štyria príslušníci FS, zodpovednosť na seba zobrala celá organizácia a páchatelov odmietla prezradiť. Mahrove slová uviedol okresný náčelník ako záver celého prípadu v správe pre ÚŠB. ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 96, č. 165/1942 prez. Členovia HG a FS v Považskej Bystrici – ničenie židovskej synagógy, rozbíjanie okien na židovských domoch.

61 SZABÓ TATIERSKY, J.: *Kronika obce Považská Bystrica II.*, s. 215.

62 Podľa sťažností žandárov do vyšetrovania vinníkov nekompetentne a nemiestne zasahoval pobočník OVHG Tichomír Javor. Trestné oznámenie však nikto z poškodených nepodal, žandárska stanica dostala pokyn od okresného náčelníka vyčkat' s jeho podaním až do vyjadrenia ÚŠB. Zo situačných hlásení sa o prípade dozvedela Kancelária prezidenta republiky a v júni 1941 si vyžiadala správu o tom, ako sa proti páchatelom zakročilo. Okresný náčelník Imrich Čerňanský však v júli odpovedal, že napisal o udalosti správu ÚŠB a z vlastnej iniciatívy nič nepodnikol, lebo medzitým nastala v súvislosti s vojnou proti ZSSR celkom odlišná situácia. Medzi obyvateľstvom vraj neúmerne vzrástli protizhidské nálady, a tak nepovažoval za taktné podať proti páchatelom trestné oznámenie. Dodal aj, že „každé opatrenie úradov a bezpečnostných orgánov v súvislosti so židmi vyvoláva tak živý odpor u HG a FS, že dochádza k stálym nedorozumeniam medzi úradmi a spomenutými organizáciami.“ V septembri 1941 ÚŠB aj Kancelária prezidenta republiky opätovne žiadali podať správu o priebehu, respektíve ukončení trestného pokračovania, na čo im okresný náčelník k svojej odpovedi pripojil správu žandárskej stanice, táto sa však nezachovala, a tak výsledok prípadu nie je známy. ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 96, č. 165/1942 prez., Členovia HG a FS v Považskej Bystrici – ničenie židovskej synagógy, rozbíjanie okien na židovských domoch.

hlavný oltár, dve čelné lavice, troje dvere a rozbili všetky sklené tabule, ktoré po aprílových výčinoch ostali ešte celé. Okrem toho priniesli dnu košík dreva, zrejme s úmyslom synagógu podpáliť, niekoľko kusov sa našlo vo vetracej šachte výklenku oltára. Celý prípad však vyšiel najavo až 27. júla, keď bolo na zemi vidieť Dávidovu hviezdu, ktorú výtržníci v noci zvalili z veže.⁶³ Onedlho sa však v súvislosti s pustošením synagógy stal ďalší incident, ktorého vyšetovanie v konečnom dôsledku zatienilo predchádzajúci prípad. Pred polnocou 11. augusta 1941 sa člen HG Ján Mikloš v podnapitom stave cez okno vlámal do synagógy, ktoré bolo ešte stále iba obité doskami. V jednej zo skriň v archíve za oltárom našiel ľanové pazderie, ktoré zapálil, pričom časť nechal horieť v skrini a časť preniesol pod schody, aby založil požiar, čo sa mu však nepodarilo, lebo oheň sa pre nedostatočný prístup vzduchu nerozšíril. Mikloš tiež z archívu ukradol rôzne písomnosti a židovské náboženské knihy, ktoré zabalil do oltárnej plachty. Po čine sa pobral do kaviarne hotela Manín, kde popíjal s tromi čašníčkami pracujúcimi v Spoločenskom dome. V spoločnosti sa vystatoval, že sa pokúsil podpáliť synagógu, ale nepodarilo sa mu to, preto si zoženie benzín a dielo dokoná.⁶⁴ Ľudovít Markus, ktorý býval neďaleko synagógy a bol poverený dozorom nad ňou, si ráno všimol odtrhnuté dosky na jednom z okien, preto sa pobral za Leom Weissom, ktorému vec oznámil a prevzal od neho kľúče, aby sa pozrel dnu. Vo vnútri videl dym a zhorenisko pod schodmi, o čom rýchlo upovedomil predsedu židovskej náboženskej obce Viliama Blüha, Lea Weissa a Ľudovíta Knöpfelmachera, ktorí udalosť oznámili OVHG, pretože predpokladali, že v synagóge opäť vyčínali gardisti. Doobeda sa do modlitebne prišiel pozrieť miestny veliteľ HG Ľudovít Fiala, pobočník okresného veliteľa HG Tichomír Javor a Imrich Hora, pričom podlaha v tom čase ešte tlela, a tak ju poliali vodou. Keď to Ľudovít Knöpfelmacher oznámil na žandárskej stanici, prišla na miesto činu hliadka, ktorá začala prípad vyšetrovať. Jána Mikloša zatkli 13. augusta, vypočuli, ale keďže sa vyhrážal, že opätovne podpáli modlitebňu, odovzdali ho do väzby Okresného súdu v Považskej Bystrici.⁶⁵ Prípad ohlásil okresný náčelník ÚŠB, pričom pripojil aj krátky posudok, podľa ktorého sa Mikloš už dopustil viacerých neprístojností aj v HG, pre

63 Židia totiž zrejme zo strachu vec neoznámili, po jej prezradení nariadil okresný úrad prípad vyšetriť s tým, že na páchatelov bude podané trestné oznámenie. Podozrivými boli gardisti Ján G., Mikuláš S., Anton B., Ján M. a Ignác M. a členovia FS Otto B., Karol M., Emil L. a Július O. Židovská náboženská obec odhadla celkovú škodu na 100 000 Ks. Okresný náčelník poslal hlásenie o udalosti Ústrednej bezpečnosti (ÚŠB), pričom žiadal aj o pokyn, ako v podobných prípadoch postupovať, nakoľko sa výčiny HG a FS v poslednej dobe opakujú často a zanechávajú veľké materiálne škody na synagóge, ale aj na súkromnom majetku Židov, a to aj na domoch a obchodoch, v ktorých boli ustanovení dočasní správcovia, čo vyvoláva u väčšiny obyvateľstva pohoršenie a odpor k organizácii HG a FS. ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 96, č. 165/1942 prez., Členovia HG a FS v Považskej Bystrici – ničenie židovskej synagógy, rozbíjanie okien na židovských domoch.

64 Tamže, č. 165/1942 prez. Členovia HG a FS v Považskej Bystrici – ničenie židovskej synagógy, rozbíjanie okien na židovských domoch.

65 Mikloš spočiatku tvrdil, že v synagóge nebol sám, ale spolu s viacerými členmi HG a FS, ktorí ho na čin naviedli, preto boli vypočutí aj ďalší príslušníci HG a FS, najmä tí, ktorí sa už v minulosti podobných výtržností dopustili. Na základe výpovedí viacerých svedkov sa však ukázalo, že sa činu tentoraz dopustil sám (zúčastnil sa totiž aj predošlých výtržníckych akcií HG a FS), k čomu sa napokon aj priznal, svoje konanie zdôvodnil nenávisťou k Židom, ktorým sa chcel pomstiť. Poprel však, že by mal v úmysle podpáliť synagógu, tvrdil, že pazderie zapálil z nerozváznosti, pred odchodom ho vraj ešte aj pošliapal. Tamže.

ktoré bol aj disciplinárne potrestaný a bude z Hlinkovej gardy zrejme vylúčený. Prípád následne prevzalo Štátne zastupiteľstvo v Trenčíne, ktoré na Jána Mikloša podalo 9. januára 1942 obžalobu pre zločin krádeže podľa § 333 a 336 ods. 1 a 3 trestného zákona a pre prečin zanedbania nebezpečenstva požiaru podľa § 422 a 423 ods. 2 tr. zák. Menovaný bol za uvedené trestné činy 6. mája 1942 rozsudkom Krajského súdu v Trenčíne odsúdený na dva mesiace väzenia, podmienčne na jeden rok, pričom rozsudok sa stal právoplatným 30. júna 1942.⁶⁶ Tento pomerne nízky trest, na ktorý Mikloš nakoniec ani nenastúpil, keďže dva mesiace si už odsedel vo väzbe, bol jediný, ktorý bol v súvislosti s pustošením synagógy v Považskej Bystrici udelený, predchádzajúce vyčíňanie ostalo nepotrestané.

Keďže interiér modlitebne bol zdevastovaný a po deportáciách do koncentračných táborov miestna židovská komunita takmer úplne zdecimovaná, prestala budova slúžiť pôvodnému účelu. Na začiatku roku 1945 v nej bola dočasne ubytovaná pionierska rota Cigánov⁶⁷ a viacerí evakuanti maďarskej a ukrajinskej národnosti, ktorí dielo dokonali. Okrem postelí a studne zničili aj posledné zvyšky pripomínajúce niekdajšie využívanie budovy.⁶⁸ Po druhej svetovej vojne slúžila bývalá synagóga celkom iným účelom a napokon ju zbúrali.

Samozrejme, že podobné výčiny gardistov sa stali okrem Považskej Bystrice aj v iných obciach po celom Slovensku a nemožno ich absolútne pripísať na vrub alkoholu. Pohnútky takéhoto konania sú hlavne v antisemitskom presvedčení páchatelov, avšak alkohol tu vystupuje ako katalyzátor výtržníctva, čo je presne v súlade s oficiálnou protialkoholickou propagandou, ktorú mala Hlinkova garda za úlohu šíriť.

Oslavy a podujatia organizované za spoluúčasti Hlinkovej gardy v Považskej Bystrici

V praxi prvej Slovenskej republiky sa stalo pomerne častým javom usporadúvanie podujatí a osláv, ktoré sa mnohokrát využívali na náležitú propagandu. Išlo o podujatia konané pri príležitosti osláv štátnych sviatkov, výročných dní alebo z dôvodu iných mimoriadnych udalostí. Na ich organizácii sa najčastejšie podieľala HSLS a HG. Hlinkova garda v Považskej Bystrici usporadúvala v obci podujatia rôzneho zamerania i významu. Pravidelne sa podieľala na organizácii osláv výročia vzniku Slovenskej republiky, ako aj osláv 1. mája. Do ich programu zväčša zaradila aj divadelné predstavenie alebo iný príspevok. Napríklad v roku 1941 usporiadalo OVHG v Považskej Bystrici podľa rozkazu HVHG v rámci osláv výročia štátnej samostatnosti Slávnosť odovzdania zástavy HG, ktorá sa uskutočnila na dvore Hlinkovho domu 16. marca 1941 o 11. hodine.⁶⁹ V spolupráci s inými záujmovými spolkami a MOMS pripravovala aj mikulášske

66 Tamže.

67 SNA, f. HVHG, šk. 54, 604 – 54 – 6. Situačná správa z okresu Považská Bystrica za január 1945.

68 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 45, č. 1163/1945 adm. Zničenie ubytovacieho zariadenia po maďarských a ukrajinských evakuantoch.

69 Tamže, šk. 3, č. 50/1941 prez. Oslavy štátneho sviatku 14. 3. 1941.

večierky. V roku 1941 usporiadal divadelný odbor MVHG už spomínaný juniáles pri príležitosti otvorenia nového kúpaliska.

V období samostatnej Slovenskej republiky sa každoročne pripomínali narodeniny vodcu Nemeckej ríše Adolfa Hitlera, oslavy sa však konali najmä v nemeckých kruhoch pod patronátom DP a FS. V roku 1941, keď bola sila a moc Nemecka v Európe na vrchole, sa v deň Hitlerových narodenín, 19. apríla, uskutočnila v Bratislave pred budovou Slovenského národného divadla veľká manifestácia na jeho počesť, pričom podľa nariadenia HVHG mal byť v ten deň vo všetkých veliteľstvách HG o 19. hodine povinný nástup gardistov, ktorí si mali vypočuť slávnostný prejav z manifestácie vysielaný rozhlasom. Súčasťou osláv bolo aj zostavenie gratulačnej knihy, ktorá mala pozostávať z hárkov podpisov príslušníkov HG z celého Slovenska blahoželajúcich Hitlerovi k 52. narodeninám. Hácky mali byť zviazané a poslané do Berlína, preto ich bolo potrebné zaslať na HVHG do 20. apríla.⁷⁰ Oslava Hitlerových narodenín sa za pomerne vysokej účasti uskutočnila 19. apríla 1941 aj v Považskej Bystrici, kde ju pripravila HSLS v spolupráci s HG, HM, DP a FS.⁷¹ Hoci priebeh podujatia bol bezproblémový, po jeho skončení vykonali podgurážení príslušníci FS domové prehliadky v niektorých židovských domácnostiach a poškodili synagógu.⁷²

Popri spomínaných menších podujatiach a každoročných oslavách štátnych sviatkov alebo iných pamätných dní sa Hlinkova garda v Považskej Bystrici podieľala aj na organizácii osláv z mimoriadnych príčin, pričom najčastejšie išlo o návštevy štátnych činiteľov. Po prvýkrát navštívila vláda novoutvoreného samostatného štátu Považskú Bystricu 16. apríla 1939. Jej hlavným cieľom bola prehliadka závodu Zbrojovky. Vláda pricestovala zvláštnym vlakom a na vyzdobenej železničnej stanici ju čakalo veľkolepé privítanie, ktorého sa zúčastnili všetci predstavitelia verejného, politického i kultúrneho života obce aj okresu na čele s okresným náčelníkom Imrichom Čerňanským. Slávnostnú atmosféru dotvárali uniformované zástupy príslušníkov viacerých spolkov a povolání, v popredí ktorých stála čestná čata tunajšej Hlinkovej gardy. Predsedovi vlády Jozefovi Tisovi podal hlásenie oblastný veliteľ HG v Považskej Bystrici Jozef Bachratý.⁷³

V prvých rokoch existencie samostatnej Slovenskej republiky prebiehala novodobá prestavba rímskokatolíckeho kostola v Považskej Bystrici, ktorej náklady sa vyšplhali na dva milióny Ks.⁷⁴ Pri príležitosti vysviacky zrekonštruovaného kostola sa v dňoch 6. – 7. septembra 1941 konali v obci slávnosti, na organizácii ktorých sa podieľala aj tunajšia Hlinkova garda. V prvý deň osláv navštívil obec predseda vlády Vojtech Tuka, ktorý sa tu zastavil pri ceste z Rajeckých Teplíc do Trenčianskych Teplíc. Spoločne s biskupom Andrejom Škrábikom si prezreli nový interiér kostola a na námestí ich pozdravili zástupy HG, HM a uniformovaných učňov Zbrojovky. Na ďalší deň pricestovali do Považskej Bystrice aj šéf

70 Archív Múzea Slovenského národného povstania Banská Bystrica, f. VIII, šk. 6, č. 288/41 prez. Rozkaz HVHG z 10. 4. 1941.

71 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 3, č. 186/1941 prez. Situačné správy.

72 Podrobnejšie o incidente pozri kapitolu vyššie: „Papierová“ propagácia boja proti alkoholizmu, výtržníctvo gardistov v Považskej Bystrici a ich antisemitské náklady.

73 SZABÓ TATIERSKY, J.: *Kronika obce Považská Bystrica II.*, s. 184.

74 1 040 000 Ks poskytla trenčianska župa, prispeli aj okres a obec Považská Bystrica a zvyšné peniaze sa vyzbierali veriáciami. *Gardista*, 29. 8. 1941, s. 4.

Úradu propagandy Tido Jozef Gašpar a prezident Jozef Tiso, aby sa zúčastnili na pontifikálnej svätej omši, ktorú celebroidal biskup Škrábik. Príslušníci HG, HM, hasiči a učni Zbrojovky v uniformách vytvorili na námestí živý špalier, ktorým hostia prešli ku kostolu. Po skončení bohoslužby predniesol na tribúne pred kostolom zhromaždenému davu svoj prejav prezident Tiso i ďalší rečníci. Potom sa hostia presunuli do Spoločenského domu na slávnostný obed. Dobová tlač uvádzala, že na oslavy posviacky zrekonštruovaného kostola prišlo až dvadsaťtisíc účastníkov.⁷⁵

Jednou z najdôležitejších udalostí pre Hlinkovu gardu v Považskej Bystrici boli návštevy jej hlavného veliteľa. Z hlavných veliteľov HG zavítal do Považskej Bystrice iba Alexander Mach, ale zato niekoľkokrát. Po prvýkrát navštívil Alexander Mach obec 5. mája 1940 počas celonárodných Štefánikových osláv. V Považskej Bystrici pri tejto príležitosti slávnostne odhalili pomník generála Milana Rastislava Štefánika,⁷⁶ preto sem boli sústredené oslavy z celého Považia. Vydaný bol aj pamätný spis Štefánikove oslavy Považia. HVHG nariadilo do Považskej Bystrice povinný nástup gardistov z okresov Žilina, Veľká Bytča, Púchov, Ilava a Trenčín. Usporiadateľom podujatia bolo OVHG v Považskej Bystrici na čele s Jozefom Bachratým. Pozvanie na slávnosť prijal okrem Alexandra Macha aj zástupca ministra národnej obrany generál Čunderlík. Pretože sa na oslavách očakávala účasť približne 5 000 osôb, boli posilnené bezpečnostné opatrenia. Do Považskej Bystrice povolali preto z okolitých obcí a miest žandárov.. V rámci osláv bol už 3. mája večer pri Katolíckom dome slávnostný Táborák HM, na ďalší deň o 20. hodine uviedlo Združenie evanjelickej mládeže v Spoločenskom dome divadelné predstavenie *Morhisti*. Program hlavného dňa osláv, 5. mája, sa začínal už o 8:30 nástupom HG zo všetkých spomínaných okresov na ihrisku AC Sparta. Po privítaní hostí nasledovala prehliadka nastúpených gardistov, ktorú vykonal hlavný veliteľ HG Alexander Mach. Uskutočnili sa bohoslužby a o 11. hodine sa pred pomníkom sa začala samotná slávnosť odhalenia, na ktorej po príhovore trenčianskeho župana Kállaya s prejavom vystúpili Alexander Mach a generál Čunderlík. Po slávnostnom odhalení a odovzdaní pomníka boli počas vystúpenia spevokolu dekorovaní zaslúžilí gardisti. Nasledovalo defilé prítomných formácií HG na čele s motorizovaným oddielom OVHG Považská Bystrica a obed v Spoločenskom dome. Vo večerných hodinách oslavy ukončila akadémia Združenia evanjelickej mládeže v divadelnej sále Spoločenského domu.⁷⁷

Aj keď oslavy boli výborne zorganizované a uskutočnili podľa stanoveného plánu, predsa sa počas nich vyskytol jeden incident. Keď hostia prechádzali na obed do Spoločenského domu okolo internátu Zbrojovky, v oknách bolo množstvo ľudí. Alexander Mach ich pozdravil vztýčenou pravou a gardistickým pozdravom Na stráž! Dvaja diváci mu však neodzdrali, ba začali sa smiať, čo Mach považoval za hlbokú urážku a požiadal okresného veliteľa HG Bachratého, aby neprístojný oznámil na žandárskej stanici a dohladal na prísne potrestanie páchatelov. Žandárska stanica v Považskej

⁷⁵ Tamže, 9. 9. 1941, s. 4.

⁷⁶ Pomník bol dielom akademického sochára V. P. Ibriského a stál vedľa Mostu M. R. Štefánika, ktorý viedol cez Váh. ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 87, č. 391/1940 prez. Odhalenie pomníka gen. M. R. Štefánika v Považskej Bystrici.

⁷⁷ Tamže.

Bystrici mužov, ktorí obaja boli českej národnosti, vypočula, a keďže ich chcela príkladne potrestať, požiadala ministerstvo vnútra o súhlas s ich vyhostením. Oboch mužov na základe rozhodnutia ÚŠB z 30. októbra 1940 zo Slovenskej republiky vypovedali. Územie Slovenska opustili 14. decembra 1940.⁷⁸

Ďalšia návšteva Alexandra Macha súvisela s ukončením kurzu miestnych veliteľov HG Považskobystrického okresu, ktorí skladali prísahu v nedeľu 23. marca 1941. Počas víkendu sa hlavný veliteľ zúčastnil aj prísah v Prievidzi, Baťovanoch, kde sa konal veliteľský kurz pre Topoľčiansky okres, a Ladcoch, kde sa školili velitelia HG okresov Ilava a Púchov.⁷⁹ Alexandra Macha prišiel na hranicu okresu privítať okresný náčelník Imrich Čerňanský a okresný veliteľ HG Jozef Bachratý. Po príchode na Námestie Andreja Hlinku zahrála trubačská čata HM slávnostné fanfáry a Macha, ktorý už bol v tom čase aj ministrom vnútra, uvítali predstavitelia politického, verejného i kultúrneho života obce a okresu, ako aj zástupcovia Zbrojovky a nemeckých organizácií. Z námestia prešiel Mach so svojim sprievodom špalierom učňov Zbrojovky a študentov priemyselnej školy do Katolíckeho domu, kde sa mala o 15. hodine skladať prísaha. V Katolíckom dome stáli rozmiestnené zástupy gardistov, členov HM, FS a verejných činiteľov. Po hlásení pobočníka okresného veliteľa HG Tichomíra Javora o ukončení kurzu a o početnom stave jeho frekventantov predniesol Alexander Mach účastníkom kurzu prejav, po ktorom nasledoval vlastný akt prísahy hlavnému veliteľovi HG. Následne sa sprievod presunul späť na námestie, kde sa príslušníci formácií opäť zoradili a zaujali miesto v popredí niekoľkotisícového davu obyvateľov. Po odznení štátnej hymny predniesol Mach obecnstvu približne hodinový prejav, po ktorom sa spolu s ostatnými hosťami odobral do Spoločenského domu na slávnostnú večeru.⁸⁰

Ani druhá návšteva Macha v Považskej Bystrici sa nezaobišla bez policajného vyšetrovania. Počas Machovho prejavu na námestí vypovedal službu mikrofón a jeho reč bolo počuť len veľmi slabo. Hlavný veliteľ HG sa preto rozhneval a nariadil vec vyšetriť ako sabotáž. Pri vyšetrovaní sa však nezistilo cudzie zavinenie, išlo totiž o starý typ mikrofónu, ktorý nebol vhodný na použitie na voľnom priestranstve pre taký veľký dav ľudí, a tak okresný žandársky veliteľ sabotáž vylúčil.⁸¹

Alexander Mach navštívil Považskú Bystricu ešte raz, a to 11. decembra 1944, vtedy však už nebol hlavným veliteľom HG a do obce prišiel ako minister vnútra, aby sa informoval o tunajších pomeroch a aktuálnych problémoch okresu.⁸² Zaujímal sa najmä o činnosť a silu partizánskeho hnutia v okolitých horách. Situácia, za ktorej sa posledná návšteva Alexandra Macha v obci odohrala, sa diametrálne líšila od situácie v rokoch 1940 či 1941. Slovensko v tom čase už bolo okupované Nemeckom a jeho územím prechádzal front, ktorý sa nebezpečne približoval. Návšteva teda už nemala slávnostný

78 Tamže, č. 448/1940 prez. Vypovedanie z územia republiky – neslušné chovanie voči hlavnému veliteľovi HG v Považskej Bystrici.

79 *Gardista*, 25. 3. 1941, s. 3.

80 ŠA Bytča, p. PB, f. NÚ PB, šk. 3, č. 61/1941 prez. Návšteva hlavného veliteľa HG – ministra Macha v Považskej Bystrici.

81 ŠA Bytča, p. PB, f. OÚ PB, šk. 91, č. 296/1941 prez. Minister vnútra a hlavný veliteľ HG Šaňo Mach – návšteva Považskej Bystrice.

82 SNA, f. HVHG, šk. 54, 604 – 54 – 6. Situačná správa z okresu Považská Bystrica za december 1944.

priebeh, ba možno povedať, že sa uskutočnila i bez akéhokoľvek záujmu obyvateľstva obce.

Záver

Činnosť Hlinkovej gardy v Považskej Bystrici mala svoje nepochybniteľné temné stránky, ktoré súvisia najmä s represáliami niektorých jej príslušníkov voči obyvateľom židovského pôvodu. V tomto kontexte vystupuje do popredia najmä zdevastovanie a zneuctenie miestnej synagógy. Za odsúdeniahodnú treba pokladať aj účasť čaty POHG z Považskej Bystrice na masových popravách v Nemeckej. Avšak aktivity HG nemali vždy len perzekučný charakter. Hlinkova garda v Považskej Bystrici zastrešila počas prvej Slovenskej republiky takmer všetky oblasti záujmovej činnosti a pôsobila aj v kultúre a osvete, pričom jej aktivity v tomto smere neboli dosiaľ dostatočne docenené. V jej radoch totiž pôsobilo mnoho nadšencov z viacerých záujmových oblastí, ktorí nemali pre svoju činnosť v danom období iný priestor.

Perzekučné aktivity 5. poľnej roty Hlinkovej gardy v Krupine a okolí po potlačení Povstania*

Anton Hruboň

Ako mnoho iných stredoslovenských miest aj Krupina sa v auguste 1944 stala integrálnou súčasťou slobodného územia a zostala ňou takmer celé dva mesiace.¹ Situácia sa zmenila až po začatí generálnej protipovstaleckej ofenzívy v druhej polovici októbra 1944. Obrana mesta zložená z bojovej podskupiny „Korda“ (25. peší prápor „Hron“, 28. peší prápor „Latorica“, 3. delostrelecký oddiel „Bystrá“), partizánskeho zväzku „Alexander Nevskij“ a francúzskeho oddielu 1. československej partizánskej brigády „Štefánik“, narazila pred obcou Žibritov, ktorá bola vstupnou bránou do Krupiny, na nemecké jednotky. Tie tvorili dve bojové skupiny – „Schill“ (podporovaná samohybnými delami, ženijnými čatami a čatou „Cramer“) a „Wildner“ v sile zosilneného práporu. Defenzívne zložky napokon nápor neustáli a v podvečerných hodinách 18. októbra 1944 nemecké vojská líniu úspešne prelomili.²

Pomery v Krupine sa už onedlho nato začali vracáť do starých koľají. 30. októbra 1944 sa prvýkrát po potlačení Povstania uskutočnila spoločná schôdzka členov mestského zastupiteľstva, činovníkov Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) a Hlinkovej gardy (HG). Zúčastnení počas nej vyhodnocovali udalosti posledných týždňov a analyzovali aktuálnu bezpečnostnú situáciu v regióne. Keďže lokálne bezpečnostné zložky sa nachádzali v štádiu totálneho rozkladu, exponenti režimu sa svorne zhodli, že „*bude treba pozvať do Krupiny nejakú ozbrojenú jednotku (...) k zaisteniu stavu ako pred povstaním*“.³ Mestské zastupiteľstvo poverilo jej zabezpečením nového mešťanostu

* Štúdia bude v rozšírenej podobe súčasťou komplexnej monografickej práce *5. poľná rota Hlinkovej gardy*.

1 Štátny archív (ŠA) Banská Bystrica, fond (f.) Pohronská župa, škatuľa (šk.) 48, číslo (č.) 3410/44. Správa okresného náčelníka v Krupine bezpečnostnému odboru MNO z 9. 1. 1945. K priebehu Povstania v Krupine pozri: LUKÁČ, M. a kol.: *Krupina. Monografia mesta*. Banská Bystrica 2006, strana (s.) 80 – 81.

2 KLUBERT, T.: *Obrnené jednotky v Slovenskom národnom povstaní*. Nové Mesto nad Váhom 2007, s. 217.

3 Archív Ústavu pamäti národa Bratislava (AÚPN), f. Krajská správa Zboru národnej bezpečnosti – Správa Štátnej bezpečnosti Banská Bystrica (KS ZNB – S ŠtB BB), šk. 103, V – 656/7 – 60. Výpoveď P. Párničana z 24. 3. 1958.

Pavla Párničana. Ten 2. novembra 1944 vycestoval do Banskej Štiavnice, aby predostrel požiadavku veliteľovi oporného bodu Einsatzkommando 14 (EK 14). Po neúspešnej audiencii sa predstavitelia mesta obrátili na poverenca bratislavskej vlády pre Pohronskú župu Jána Ďurčanského, ktorý im prisľúbil, že vyšle „slovenskému štátu vernú jednotku vojakov“.⁴

Na základe rozhodnutia štábu nemeckého oblastného okupačného orgánu EK 14 do Krupiny vyslali 5. poľnú rotu HG. Pre takmer 160-členný oddiel, ktorý sa sformoval v bratislavských jazdeckých kasárňach v priebehu septembra a októbra 1944, išlo už o jeho druhé pôsobisko počas nasadenia na strednom Slovensku. Necelé dva týždne predtým pôsobil ako asistenčná jednotka pri EK 14 v Banskej Bystrici.

5. poľná rota HG dorazila do Krupiny 11. novembra 1944. Zatiaľ čo sa mužstvo ubytovávalo a aklimatizovalo v priestoroch miestnej meštianskej školy, jej veliteľ nzbroy. Jozef Nemsila sa podľa predošlých inštrukcií okamžite hlásil na štábe oporného bodu EK 14 v Banskej Štiavnici. Obsah stretnutia s SS-Obersturmführerom Walterom Grossom reprodukoval nasledovne: „Príchodom som ihneď hlásil veliteľovi SD v Banskej Štiavnici, ktorý mi sdělil, že jednotka je úplne pridelená pod velenie SD v Banskej Štiavnici. Povedal mi, že je prekvapený, že došla slovenská jednotka, lebo očakával nemeckú jednotku, ale že keď sa tak stalo, táto slovenská jednotka nastupuje úplne na miesto očakávanej nemeckej jednotky. Prehlásil mi, že s jednotkou ostávam v Krupine s tým, že bude vyslaný zvláštny nemecký veliteľ ku mne, ktorému budem úplne podliehať.“⁵ Už o pár dní bola v Krupine zriadená expozitúra EK 14, za jej veliteľa bol vymenovaný SS-Oberscharführer Andreas Inhofer. Krátko po svojom príchode sa pracovne stretol s J. Nemsilom, aby mu konkretizoval úlohy roty. Nemsilovo mužstvo sa malo podľa jeho direktív plne podriaďiť pobočke EK 14, vykonávať strážnu a bezpečnostnú službu a podieľať sa na zaisťovaní účastníkov Povstania a ilegálnych pracovníkov.⁶

V porovnaní s nasadením v Banskej Bystrici tak pred rotou stála celkom odlišná úloha. Kým vo svojom prvom pôsobisku operovala v podstate súbežne s nemeckými orgánmi, v Krupine bola jediným reálnym mocenským činiteľom, ktorému prideliť vykonávať všetky represívne opatrenia v súlade s nacistickou okupačnou politikou. Štáb Einsatzgruppe H Sipo und SD totiž v meste nikdy nezriadil samostatný oporný bod EK 14 a Inhoferov sprievod bol fakticky iba predĺženou, samostatne neakcieschopnou rukou veliteľstva v Banskej Štiavnici.⁷

4 Tamže, V – 656/7 – 60, 61. Výpoveď P. Párničana z 24. 3. 1958.

5 ŠA Banská Bystrica, f. Okresný ľudový súd Banská Bystrica (OLS BB), Tľud 29/47 J. Nemsila. Výpoveď J. Nemsilu z 19. 6. 1947.

6 Tamže.

7 Podľa P. Párničana sa v Krupine okrem A. Inhofera usídlili len ďalší traja príslušníci EK 14. AÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB, šk. 103, V – 656/7 – 62. Výpoveď P. Párničana z 24. 3. 1958. J. Nemsila na rozdiel od P. Párničana hovorí o piatich Nemcoch (A. Innhofer, dvaja pridelení rotmajstri a dvaja tlmočníci). Porovnaj ŠA Banská Bystrica, f. OLS BB, Tľud 29/47 J. Nemsila. Výpoveď J. Nemsilu z 19. 6. 1947.

Hromadné zatýkanie v meste

Na základe pokynov od funkcionárov EK 14 zvolal J. Nemsila krátko po príchode do Krupiny poradu miestnych činiteľov. Na jej priebeh si mešťanosta P. Párničana s odstupom času spomína: „Na počiatku našej schôdzky na veliteľstve POHG zoznámil nás NEMSILA s úlohou, ktorú má POHG, a to v tom zmysle, že prišli zaviesť a zaistiť poriadok v Krupine i okolí. Ďalej, že úlohou jeho oddielu je zistiť všetky osoby aktívne zapojené do povstania a v prvej rade členov komunistickej strany a funkcionárov revolučných národných výborov, partizánov a pod. Súčasne hovoril o tom, že bude treba vyšetriť a zistiť nebezpečnosť jednotlivých osôb, aby sa mohlo rozhodnúť, kto bude daný na odsun na prácu do zázemia a kto do Nemecka. Pri tom hovoril, že bude treba odsunúť do Nemecka na prácu čo najviac ľudí, aby sa zamedzilo partizánom alebo prípadne Sovietskej armáde získať tieto pre svoju posilu. NEMSILA pri tom hovoril, že úzko v tejto veci spolupracujú s nemeckým SD, avšak, že bude lepšie, keď zaistovanie, výsluchy i odsun podozrivých a previnivších sa osôb budú robiť jednotky POHG, že z hľadiska Slovenska, ako štátu bude výhodnejšie, keď budú poriadok obnovovať jeho jednotky. Počas jednania, ktoré sa konalo v kancelárii veliteľa POHG, sa mňa, Šepítka, Sliačana, Cigera, Krajčího a Richtera pýtal na vývoj povstania, pričom sme hovorili tiež o rôznych osobách a ich úlohe a jednaní voči nám alebo iným osobám počas povstania.“⁸ Predstavitelia mesta pritom na J. Nemsilu apelovali, aby „postupoval prísne iba v závažných prípadoch.“⁹ Na zhovievavom postoji k menovaným skupinám osôb však Nemci nemali absolútne žiaden záujem.

Nariadenie na zatýkaciu akcie v Krupine dal A. Inhofer J. Nemsilovi vo večerných hodinách 16. novembra 1944, keď mu predložil menoslov osôb, ktoré majú byť čo najskôr zadržané a uväznené v budove mešťianskej školy. J. Nemsila tento zoznam postúpil ďalej svojmu zástupcovi zbroj. Ludovítovi Lacovi s tým, aby pripravil mužstvo a zariadil všetko potrebné na vykonanie rozkazu.

Rozkaz splnili veľmi rýchlo a precízne a už 17. novembra pred 9. hod. mohol L. Laco veliteľovi roty hlásiť vykonanie úlohy. Zakrátko nato sa na veliteľstvo jednotky dostavil zástupca pobočky EK 14 a J. Nemsilu požiadal o predbežný výsluch zaistenecov, pričom zároveň podotkol, „že ináč celá záležitosť patrí im a len oni Nemci môžu rozhodnúť o ďalšom opatrení ohľadom zaistených (...) Inhofer¹⁰ rozhodoval o tejto veci sám. Tí, ktorí boli podľa Inhofera vážnejší, prevzali si ich sami do väznice Okresného súdu v Krupine, ostatní ostali ešte u nás a boli postupne prepúšťaní“.¹¹

Z hľadiska budúceho osudu väzňov zohralo dôležitú rolu ďalšie stretnutie J. Nemsila s krupinskými činovníkmi onedlho po zaistení, na ktorom veliteľ roty požiadal prítomných o kategorizáciu osôb na zozname „podľa nebezpečnosti pre Slovenský štát“: „... Nemsila označil jednotlivé kategórie alebo skupiny, do ktorých je potrebné zaistených roztriediť, takto: do jednej z kategórií, že budú zaradené osoby s poznámkou ako nežiaduce pre Slovenský štát, ktoré sa už nemôžu vrátiť na Slovensko z Nemecka, kam budú prevezené, ďalší, ktorí budú rovnako prevezení do Nemecka, s poznámkou, že sa môžu

8 AÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB BB, šk. 103, V – 656/7 – 41, 42. Výpoveď P. Párničana z 18. 3. 1958.

9 Tamže, V – 656/7 – 42. Výpoveď P. Párničana z 18. 3. 1958.

10 V origináli zápisnice nesprávne uvádzaný ako Inglikoffer.

11 ŠA Banská Bystrica, f. OLS BB, Tľud 29/47 J. Nemsila. Výpoveď J. Nemsilu z 19. 6. 1947.

neskôr vrátiť domov a ďalej kategórie osôb, ktoré môžu byť prepustené na slobodu, ak tak uznáme za možné“.¹²

Eudácki exponenti Nemsilovu požiadavku bez väčších okolkov splnili. Otáznou je však miera aktivity, s akou ju vykonávali. Hoci práve účasť a údajná protipovstalecká horlivosť na spomínaných schôdzkach tvorila gro obžaloby krupinských činovníkov v známom politickom procese z roku 1958, viaceré dokumenty svedčia skôr o tom, že sa perzekučné zásahy roty snažili, naopak, tmiť. Najväčšmi intervenoval za zadržaných Krupinčanov farár Leonard Sliachan, ktorý na žiadosť notára O. Šepítka a manželiek zaistencov bol u J. Nemsilu žiadať, aby ich prepustili¹³ a na jednej z porád dokonca sa s ním dostal i do slovnej potýčky.¹⁴

Priebeh vyšetrotaní v štábe roty

Druhý deň po zatýkaní sa na štábe roty rozbehlo vyšetrotvanie. Výsluchy väzňov mali rôznu podobu. Ako správne skonštatoval historik Martin Lacko, gardisti zaistencov „aj veľmi iniciatívne mlátili, ba dokonca mučili – hoci neporovnateľne menej, než v „ľudovej demokracii“ po roku 1945, najmä však po februári 1948“.¹⁵ Praktiky 5. poľnej roty HG neboli v tomto smere žiadnou výnimkou. Brutálne vyšetrotvacie metódy okúsilo na vlastnej koži množstvo väzňov. Trpkú skúsenosť z vyšetrotvania si odniesol napríklad aj vtedy ešte mladistvý syn partizána Jozef Trnka, ktorého mal jeden z gardistov zbiť až tak, že po výsluchu zamdlel: „Keď som už ostával bez vedomia a som odpadol na zem, vtedy ma tam nechal a vyšiel von z miestnosti. Medzi touto výpoveďou ale prišli do miestnosti ešte dvaja vojaci POHG a z nich jeden bol slobodník, ktorý po príchode stále povzbudzoval Jána Smidu, aby mi len dal. Taktiež, keď som už bol hodne zbitý, chytil ma Smida za prsia a trieskal so mnou o múr a pri tom hovoril, že táto komunistická banda ani len neplače.“¹⁶

Podľa Jozefa Matovského, ktorý v štábe roty pôsobil ako zapisovateľ, výsluchy viedol takmer vždy zástupca veliteľa jednotky L. Laco a podobné drastické praktiky neboli sporadickou výnimkou. Často sa stávalo, že vyšetrotvaná osoba odmietala vypovedať alebo vznesené obvinenia popierala, čo Laca zvyčajne veľmi rozhnevalo, až použil fyzické násilie. Pri výsluchoch mu často asistoval aj telesne dobre stavaný gardista Ján Nedelský, ktorý väzňom „pomáhal“ k priznaniu a surovou bitkou im spôsoboval ťažké zranenia. Obzvlášť drsnej tortúre podrobovali predovšetkým miestnych komunistov.

Po výsluchu si Laco do výpovedných protokolov zaznamenával znamienka, ktorými zaradovoval vyšetrotvané osoby do spomínaných kategórií a následne ich spolu s osobnými údajmi zaistencov a jedným exemplárom protokolu zasielal na pobočku EK 14,

12 AÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB, šk. 103, V – 656/7 – 53. Výpoveď P. Párničana z 22. 3. 1958.

13 Tamže, V – 656/8 – 72. Výpoveď L. Sliachana zo 14. 3. 1958.

14 ŠA Banská Bystrica, f. Okresný ľudový súd v Krupine 1945 – 1947 (OLS KA), Tľud 2/45. Výpoveď P. Richtera z 24. 9. 1946.

15 LACKO, M.: Vyšetrotvacie praktiky POHG na Vlčkovej ulici na prelome rokov 1944/1945. In: *Vojenská história*, ročník (roč.) 9, 2006, č. 2, s. 88.

16 ŠA Banská Bystrica, f. OLS KA, Tľud 19/45 J. Smida. Výpoveď J. Trnku zo 17. 8. 1945.

odkiaľ sa po kontrole vracali späť na veliteľstvo roty. V predložených zoznamoch Nemci podľa vlastného uváženia vykonávali zmeny týkajúce sa zvyčajne rozšírenia okruhu nežiaducich osôb.¹⁷ Skupinu politicky „najnebezpečnejších“ občanov presunuli do väznice Okresného súdu v Krupine a podrobili novému výsluchu dôstojníkom pobočky EK 14. Podľa zachovaných správ 17 z nich Nemci deportovali do internácie v Nitre a odtiaľ koncom decembra 1944 do tábora v Seredi.¹⁸ Päť Krupinčanov – Jozef Hrobár, Hynek Šmakal, Pavel Ihradský, Ján Beňovič a Ján Kvas – pokračovalo v januári 1945 v ceste do nacistického lágra Oranienburg – Sachsenhausen. Prví traja vojnu prežili a vrátili sa domov, ďalší dvaja v Nemecku zahynuli.¹⁹

Akcie roty v okolí Krupiny

Perzekučný mlyn nezasiahol len samotnú Krupinu, ale i celý okolitý región. Výpadové akcie v teréne však spočiatku neprinášali očakávaný efekt. Partizánske hnutie bolo v prvých týždňoch po porážke Povstania vnútorne zdecimované a nevyvíjalo výraznejšie aktivity. Ako musel znechutene v jednom z hlásení HV HG skonštatovať J. Nemsila, gardistom pri rekognoskácii okolia nepomáhala ani domáce obyvateľstvo: „*Obyvateľstvo vo všeobecnosti môže sa povedať, že je následkom udalosti puču a tiež pre blízky front bojovné a vo všetkom ľahostajné (...) Im je jedno, či zavítajú k nim gardisti, domobrana, Nemci, partizáni alebo Rusi.*“²⁰

Do konca novembra 1944 uskutočnila 5. poľná rota HG razie v Briachi, Horných a Dolných Kopaniciach, Hutiach, Teplične, Babinej, Drieňovej, Žibritove, Švábe, mestských častiach Krupiny a na samotách v jej blízkom okolí, ktoré sa stretli so striedavými úspechmi.²¹ Okrem niekoľkých ukrývajúcich partizánov sa gardistom podarilo 28. novembra počas akcie pri Drieňovej zatknúť aj jej najprominentnejšieho väzňa – intendantného dôstojníka Československej armády na Slovensku mjr. Jána Snopka.²²

Prvú vlnu zaistovania zakončila rozsahom najväčšia akcia v obci Cerovo 2. decembra 1944, na ktorej sa zúčastnilo až 35 gardistov.²³ Postup bol jednoduchý, premyslený a efektívny. Hneď po tom, ako uniformovaní príslušníci roty obklúčili dedinu a na únikových cestách z obce postavili stráže, falošní partizáni – gardisti v civile – sa rozišli po domoch osôb podozrivých zo spolupráce s odbojovým hnutím. Vzápätí uniformovaná časť mužstva začala na istotu vykonávať domové prehliadky. Ukrývanie „partizána“ v obydlí im dávalo legitímny dôvod, aby majiteľa domu okamžite zatkli. Okrem

17 A ÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB BB, V – 656/ZVZ – 97. Výpoveď J. Matovského z 15. 3. 1958.

18 Tamže, V – 656/ZVZ – 214. Výpoveď P. Chovana z 9. 3. 1958.

19 Tamže, V – 656/ZVZ – 219. Výpoveď J. Hrobára z 9. 3. 1958.

20 Tamže, šk. 104. Všeobecné hlásenie J. Nemsilu (nedatované).

21 Archív Múzea Slovenského národného povstania v Banskej Bystrici (AMSNP), f. VIII, šk. 7, č. 695/58. Všeobecné situačné hlásenie J. Nemsilu.

22 AÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB BB, V – 656/3 – 36. Výpoveď L. Laca z 3. 2. 1958.

23 AMSNP, f. VIII, šk. 7, č. 695/58, Všeobecné situačné hlásenie J. Nemsilu.

deviatich Cerovčanov skončili v rukách gardistov aj traja náhodne okoloidúci Cigáni²⁴ z Čeloviec.²⁵

Po úspešne vykonanej razii sa obe čaty vrátili na konských povozoch späť do Krupiny. V obci zostali len štyria gardisti s dvoma úlohami: zabezpečiť eskortu cerovských zaistencov do Krupiny a počas spiatočnej cesty zajať v blízkom Čabradskom Vrbovku miestneho židovského lekára Eugena Lengyela s manželkou i dcérou. Dôvod bol prozaický, okrem „nehodného“ rasového pôvodu patrili Lengyelovci k zámožnejším rodinám, o čom vedel aj miestny veliteľ HG Ľudovít Kandra,²⁶ ktorý v 5. poľnejrote HG viedol výcvik nováčikov. Práve Ľ. Kandra dal svojim kamarátom tip, ako si jednoduchým spôsobom finančne prilpešiť.

Gardisti totiž Čabradský Vrbovok 2. decembra nenavštívili poslednýkrát. Na udalosti spojené s ich opätovným príchodom si spomína služobná v Lengyelovej domácnosti Rozália Michaličová: „*Asi na piatý deň za tým došli znova na byt Lengyela tí samí členovia PO-HG, ktorí predtým Lengyela zaistili. Po príchode ma vyzvali, aby som vydala všetky veci, ako peniaze zlaté šperky a pod. ktoré mal Lengyel. Zo strachu som potom menovaným v skutočnosti vydala a to dva zlaté prstene, zlaté platničky na zuby 50.000.– Kčs v hotovosti a niekoľko kusov ak sa dobre pamätám asi 15 zlatých dukátov.*“²⁷

Návrat do Čabradského Vrbovku neskôr Ľ. Laco odôvodňoval tým, že rodinu E. Lengyela mali odtransportovať do židovského pracovného tábora v Seredi a gardisti údajne dostali od Nemcov príkaz, aby mu z domu priniesli osobné predmety. Touto naivnou verziou sa však v skutočnosti pokúšal pred ľudovým súdom zakryť skutočnosť, že Lengyelov dom jednoducho vyrabovali: „*Sobrali sme všetko, čo sme tam našli (...) Viem, že sa spísal zoznam týchto vecí a niektoré boli uložené u veliteľa a niektoré boli uložené v sklade v koši. (...) Bolo tam celkom 100 kusov 500 Korunáčiek, 20 kusov 20 Kčs strieborných mincí, niekoľko úlomkov zlata, naušnic, jeden zlatý prsteň s monogramom, biely kov na zuby, rtuť.*“²⁸ Podľa interných predpisov mali byť zadržané veci odovzdané HV HG, čo však dôstojníci rotý nerešpektovali. Ľ. Laco a E. Sloboda nepoverili spísaním zoznamu zaistených predmetov J. Matovského, ale vyhotovili ho sami, pričom

24 V celej štúdii používam pre označenie rómskeho etnika pôvodný dobový názov.

25 Dôvodom na ich zatknutie malo byť rovnako podozrenie z podpory partizánov. Cigánov začali príslušníci 5. poľnej rotý HG po zadržaní surovo biť, „*a to tak, že im tiekla z nosa a z tvári krv*“, pričom jeden z gardistov na nich kričal: „*Boha vášho žobráceho, partizánčiť na to Vás je.*“ AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB BB, V – 656/ZVZ – 228, Výpoveď P. Ďurovkina z 9. 3. 1958.

26 Ľ. Kandra pôvodne pôsobil v Čabradskom Vrbovku ako učiteľ. V období 1. Československej republiky bol stúpencom čechoslovakisticky orientovaných strán, no po roku 1938 tak, ako mnoho iných Slovákov, jednoducho „prevrátil kabát“ a „*počúvaním nemeckej propagandy tak sa preorientoval, že sa stal s neho veľký ľudák a propagátor fašistických ideí, veril vždycky a aj to rozširoval, že s tejto vojny vinde Nemecko ako víťazná veľmoc*“. Od decembra 1939 pôsobil ako miestny veliteľ HG v Čabradskom Vrbovku, pričom vykonával aj funkciu tajomníka a kultúrneho referenta HSLŠ. Ako absolvent Vodcovskej školy HG v Bojniciach prednášal ideologickú a rasovú problematiku na Okresnej škole HG v Krupine. O jeho presvedčenom zanietení svedčí i fakt, že sa v roku 1944 dobrovoľne hlásil na východný front (napokon však nenarukoval). ŠA BB, f. OLS BB, TĽud 641/47 Ľ. Kandra. Udanie stanice NB Čabradský Vrbovok z 20. 9. 1947; List OV HG Krupina z 3. 6. 1944.

27 AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB BB, šk. 104, V – 656/ZVZ – 277. Výpoveď Rozálie Michaličovej z 20. 3. 1958.

28 ŠA Banská Bystrica, f. OLS BB, TĽud 29/47 J. Nemsila. Výpoveď Ľ. Laca zo 4. 12. 1947.

ako zabavenú čiastku peňazí a cenností uviedli sumu, ktorá ani zďaleka nezodpovedala skutočnosti.²⁹

Po krátkej prestávke od 4. do 7. decembra jednotka odštartovala novú sériu razíí v Santove, Čabradskom Vrbovku, Hornom a Dolnom Baďine, Zvolene, Červenej Hore, Lopatách, Senohrade, Divišine, Záleší, Sebechleboch, Ladzanoch, Trpíne a opakovane v Nemciach, Bzovíku a Švábe.³⁰ O ich presnom priebehu sa však zachovali veľmi strohé, ba často absolútne žiadne informácie.

Výnimku tvorí veľká akcia v cigánskej štvrti obce Litava 14. decembra 1944, pri ktorej rota využila osvedčený postup, podobne ako pri predošlých razíách. Po obklúčení priestoru preniklo do osady najskôr niekoľko gardistov preoblečených do civilu, ktorí sa vydávali za partizánov a žiadali miestneho notára Eugena Brusta o vydanie falošných občianskych legitimácií.³¹ Po splnení požiadavky vošli do Litavy ostatní vyčkávajúci príslušníci mužstva a začali obyvateľov kolónie vyháňať z domov. Na priebeh akcie si spomína jeden z nich, Jozef Fízik: „Počas vyhánania z bytov von bola veľká strelba a ako som videl strieľali členovia POHG smerom na našu osadu. Keď sme už boli z bytov von, všetci sme museli dať ruky hore a počali nás prehliadať.“³²

Gardisti zadržaných Cigánov vzápätí nahnali pred priekopu v blízkosti osady a nechali ich nastúpiť do dvoch radov. Všetko nasvedčovalo tomu, že v Litave dôjde k tragédii. Nastúpených obyvateľov obstúpil jeden príslušník roty s guľometom a štyria so samopalmi. Či ich chceli iba zastrašiť, aby nespolupracovali s partizánmi, alebo gardisti chceli litavských Cigánov skutočne povraždiť, zostáva dodnes nejasné. K exekúcii, ktorá by sa počtom obetí zapísala medzi najväčšie na Slovensku, nedošlo pravdepodobne iba vďaka intervencii niektorého z členov obecného zastupiteľstva.³³

Gardisti napriek tomu svojej povesti nezostali nič dlžní a z Litavy neodišli naprázdno. Domová prehliadka 14. decembra 1944 sa nezmazateľne vryla do pamäti Jozefa Kováča: „Jeden z členov POHG prišiel ku mne a dal mi príkaz, aby som z padláša zhádzal veci, ktoré som tam mal. Na tento pokyn som chcel vylieť na padláš, pri čom sa mi pošmykla noha a ja som spadol na zem. Len čo som ja spadol asi 5 členovia POHG počali po mne biť pažbami a skákať po mne až do tej doby, kým som nezostal v bezvedomí. Následkom tohoto som mal hlavu úplne opuchnutú a po rebrách som bol celý očernutý. Od tejto doby ani dobre nepočujem.“³⁴ Podobnú skúsenosť si zo stretnutia s gardistami odniesol aj Július Kováč, ktorému pri osobnej prehliadke jeden z príslušníkov roty prepichol ruku bajonetom.³⁵

Počas razie z obydľí Litavčanov ukradli predmety vo výške niekoľkých desiatok tisíc korún. Gardisti takto vyrabovali domácnosti Jána Hucáka, Márie Čoopovej a Jána Ry-

29 AÚPN, f. KS ZNB S ŠtB BB, V – 656/ZVZ – 94. Výpoveď J. Matovského zo 14. 3. 1958.

30 AMSNP, f. VIII, šk. 7, č. 695/58. Všeobecné situačné hlásenie J. Nemsilu.

31 AÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB BB, V – 656/ZVZ – 225. Výpoveď J. Tesára z 9. 3. 1958.

32 Tamže, V – 656/ZVZ – 216. Výpoveď J. Fízika z 9. 3. 1958.

33 Ako spomína J. Fízik, „jeden z členov POHG v hodnosti nadporučíka i s niekoľkými členmi POHG sa odobral z našej kolónie do obce, aby sa presvedčil, akí sme ľudia, ktorý sa po preskúšaní vrátil a zakázal strieľať, na čo sme sa rozišli a odišli aj členovia POHG“. Tamže, V – 656/ZVZ – 217. Výpoveď J. Fízika z 9. 3. 1958.

34 Tamže, V – 656/ZVZ – 221. Výpoveď J. Kováča z 9. 3. 1958.

35 Tamže, V – 656/ZVZ – 217. Výpoveď J. Fízika z 9. 3. 1958.

bára, ktorý si na neželanú návštevu spomína nasledovne: „Došli do mojho bytu, v ktorom som mal súkromný obchod. Po príchode do spomenutého obchodu údajne to bol veliteľ, nakoľko som videl, že bol dôstojníkom, pozdravil sa „Na stráž“ já som zadakoval a pýtal som sa, čo si prajú. Na môj dopyt, že čo si prajú, nedostal som od menovaných žiadnú odpoveď, pričom však do obchodu dochádzali ďalší členovia PO-HG a bez akéhokoľvek súhlasu rozišli sa po celom mojom byte a začali brať všetko, čo im prišlo pod ruky. Takto mi zobrali 5 rádioaparátov, 8 kusov ampliónov, 5 kusov akumulátorov, asi 12 kusov rádiolampy, ako aj ďalšie veci z obchodu a v hotovosti asi 8.000,- Ks.“ Nemalé materiálne škody spôsobili i Michalovi Kálaiovi, ktorému rozstrieľali kuchynský riad a zásoby potravín.

Najsmutnejšou stránkou litavskej akcie však bolo poranenie 10-ročného rómskeho chlapca Zoltána Kováča, na ktoré neskôr zomrel. Pre neuposúchnutie rozkazu ho zostrelil gardista Matloha priamo zo strechy jeho domu.³⁶

Po razii sa gardisti odobrali do miestneho hostinca a Litavu opustili až v neskorých nočných hodinách.

Vojnové zločiny príslušníkov roty

Vojnové zločiny spáchané príslušníkmi HG patria k obzvlášť chúlостivým témam dejín prvej Slovenskej republiky. Hoci takýchto prípadov sa v rokoch 1944 – 1945 vyskytlo skutočne mnoho,³⁷ ako výstižne dodáva historik Vojtech Kárpáty, „k zodpovednosti POHG treba pristupovať osobne a individuálne a neuplatňovať hľadisko kolektívnej viny a paušalizovať zodpovednosť za niektoré vojnové zločiny na všetkých členov POHG, bez dokázania ich konkrétnej osobnej zodpovednosti“.³⁸

Toto hodnotenie, samozrejme, treba aplikovať i na zločiny, ktoré spáchali príslušníci 5. poľnej roty HG, pasovanej často do pozície teroristického nástroja, ktorého jediným poslaním malo byť len bezprecedentné vraždenie nevinných civilistov. Hoci pôsobenie Nemsilovej jednotky na strednom Slovensku možno sotva hodnotiť pozitívne, akceptovanie takéhoto zjednodušeného obrazu by bolo historickou deformáciou. Vo svetle prameňov totiž vyplýva, že z približne 140 príslušníkov roty sa na masových exekúciách podieľalo približne 5 percent.

Z dokumentov viazucich sa k problematike gardistických vojnových zločinov však nie je možné bezpečne špecifikovať mená jednotlivcov, ktorí sa na nich podieľali. Ako závažné úskalie pri snahe vyvodiť individuálnu zodpovednosť sa javí predovšetkým kontroverzná vierohodnosť prameňov. Spomínané materiály pochádzajú takmer výlučne z agendy retribučnej, resp. komunistickej justície 50. rokov, pričom v mnohých otázkach si navyše zásadne protirečia. Chýbajúce priame dôkazy sa v povojnovom období podpísali pod fakt, že v procesoch proti príslušníkom 5. poľnej roty HG sa prokurátorom nepodarilo jednoznačne preukázať vinu niektorých obžalovaných. Mieru ich

36 Tamže, V – 656/ZVZ – 292, 293. Výpoveď M. Kováčovej z 26. 3. 1958.

37 SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava 2009, s. 420.

38 KÁRPÁTÝ, V.: Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy 1944 – 1945 (Organizácia a aktivity). In: *Vojenská história*, roč. 8, 2005, č. 4, s. 58.

účasti na vraždách tak musí historik nevyhnutne poskladať iba deduktívnou konštrukciou z komparácie rozličných, často úplne protichodných výpovedí.

V kolektívnej pamäti verejnosti sa gardistické výčiny spájajú najmä s masovými popravami pri obci Kremnička, ktorých sa muži z Nemsilovej roty dokázateľne zúčastnili. Mechanicky preberané a historiografiou tradované tvrdenie, podľa ktorého sa príslušníci jednotky angažovali vo všetkých prípadoch poprav v novembri a decembri 1944,³⁹ však archívne dokumenty priamo nepotvrdzujú.

Vraždenia pri Kremničke sa vo svetle dochovaných materiálov preukázateľne zúčastnili len raz, 20. novembra 1944. Bolo to deň po tom, čo družstvo roty pod velením Ernesta Osvalda dostalo za úlohu eskortovať z Krupiny skupinu zaistencov do väznice Krajského súdu v Banskej Bystrici. Po jej bezproblémovom splnení na základe rozkazu dôstojníka miestneho oporného bodu EK 14 v meste prenocovali s tým, že sa ráno majú hlásiť do služby. Jeden z členov družstva Jozef Stolár si na udalosti z 20. novembra 1944 spomína nasledovne: *„Druhý deň ráno sme sa všetci dostavili do väznice, kde som videl stáť niekoľko nákladných krytých áut, v ktorých boli naložené zaistené osoby. Krátko na to dostali sme príkaz, aby sme nastúpili do dvoch nákladných áut k zaisteným osobám a tieto v priebehu cesty strážili. Na ostatných dvoch nákladných autách sedeli už nemeckí vojaci. Za krátku dobu po tomto sme všetci odišli z väznice, avšak neviem už, ktorým smerom. Asi po polhodinovej ceste autá zastavili a bol vydaný rozkaz k zostúpeniu z vozov (...) Pamätám sa len na to, že toto miesto sa nachádzalo na úpätí nejakého kopca. Bolo to asi 150 alebo 200 metrov od cesty, po ktorej sme prišli. Tam sa nachádzalo pole oranisko, po ktorom sme prešli a došli sme až k úpätiu uvedeného kopca, kde začínal les. Tesne na tomto úpätí bol vykopaný dlhý, pravdepodobne protitankový zákop, kde sme hromadné vraždenie prevádzali (...) Keď sme na rozkaz zostúpili z vozov, nariadili nám, že máme zaistiť priestor okolo nákladných áut, čo sme učinili a spoločne s nemeckými vojakmi, ktorých bolo celkovo asi 20, sme sa rozostúpili. Potom bol vydaný rozkaz zaisteným osobám, aby zostúpili z vozov. Pri zostupovaní nebolo so zaistenými ešte zachádzané hrubo. Keď zaistené osoby zostúpili, sústredili sme sa do húfu a takto s našim obklúčením sme ich odviekli cez uvedené pole k protitankovej priekope, kde si museli všetci lahnúť na zem. Ako som si všimol, bolo to celkovo niečo cez 100 zaistených osôb, mužov i žien a videl som tam niekoľko malých detí, vo veku asi 3 až 7 rokov. Takýchto detí tam bolo asi 8 – 10. Ihneď po tom, keď si zaistení ľahli na zem, začali Nemci prevádzať vraždenie, a to tak, že brali jedného za druhým, odvádzali ich kúsok ďalej priamo na okraj protitankovej priekopy, kde strieľali zaistených ranou do tyla, a vhadzovali ich do tejto priekopy. Našou úlohou pri tomto vraždení najprv bolo to, že sme sa s častou nemeckých vojakov, ktorí priamo vraždy neprevádzali, obklopili celé toto miesto a strážili sme, aby nikto zo zaistených neutiekol (...) V priebehu vraždenia zaistené osoby plakali, najmä ženy, a keď bola asi polovica týchto osôb povraždená, dosiahla psychóza u zaistených osôb takéto vrcholu, že sami začali skákať do protitankovej priekopy a zahrabávať sa medzi mŕtvych. Na základe tohto sme dostali i my príslušníci POHG príkaz, aby sme strieľali. Tak sa stalo,*

39 Túto tézu zastáva viacerých starších prác. Ich autori však uvedené tvrdenie nepodložili dokumentmi. Je pritom nanajvyš pravdepodobné, že pokiaľ by existovali materiály potvrdzujúce účasť gardistov z 5. polnej roty HG na masových vraždách i v iných prípadoch, nepochybne by boli súčasťou obžaloby v procese proti Leonardovi Sliachanovi a spol. v apríli 1958.

že všetci ktorí sme boli prítomní, sme pomáhali Nemcom na vyvraždení celého zvyšku zaistených osôb (...) Keď boli všetky osoby takto zavraždené, počkali sme ešte nejakú chvíľu a keď sa niekto v priekope ešte hýbal, tak bol znovu strelený. Až po tom, keď sa v priekope už nikto nehýbal, odišli sme všetci i s nemeckými vojakmi k ceste, kde nás čakali uvedené nákladné vozy a spoločne s nimi sme odišli do Banskej Bystrice.⁴⁰

Celková bilancia represálií z 20. novembra 1944 je strašná – 282 mŕtvych. Po vykonaní akcie a pohostení gardisti odišli popoludní spať do Krupiny.⁴¹ Keď sa družstvo vrátilo do meštianskej školy, chýr o akcii pri Kremničke sa rozniesol rýchlosťou blesku. Pod výrečnosť jeho členov sa podpísalo najmä nadmerné množstvo alkoholu, ktorý cestou spať požívali vo veľkých dávkach. Spolubývajúci gardistov Alexander Breuer, ktorému udalosti z predošlého dňa detailne opísali, na margo svojich „kamarátov“ po príchode na ubikáciu uviedol: „Odvtedy som už v živote všeličo videl, no na výraz v ich tvári nikdy nezabudnem. Aj keby som sa znova narodil a prežil úplne iný život, nebol by som schopný zabudnúť, ako vyzerali. Boli skoro na mol spítí, oči sčervenené a podliate krvou. Vyzerali ako v šoku a sotva pri vedomí.“⁴² Pijatikou potúžený Alexander Lichtneker, všeobecne považovaný za najlepšieho strelca rotý, sa pred ostatnými gardistami cynicky vychvaľoval, „že on vyhral závody“.⁴³ V dôsledku úniku „neželaných“ informácií J. Nemsila na druhý deň počas raňajšieho nástupu svojmu mužstvu zakázal pod hrozbou prísneho trestu rozširovať správy o vraždení mimo budovy meštianskej školy.⁴⁴ Utajiť spáchané zločiny pred verejnosťou sa však napokon nepodarilo. Vraždenie pri Kremničke nebolo posledným prípadom, keď príslušníci 5. poľnej rotý HG asistovali pri popravách civilistov.

14. decembra 1944 dostal J. Nemsila rozkaz pripraviť autobus a zostaviť družstvo gardistov, aby eskortoval ďalšiu skupinu väzňov zadržovaných v budovách meštianskej školy a Okresného súdu v Krupine. Konečným cieľom ich cesty však nebola Banská Štiavnica, ako to tvrdil L. Laco členom eskortujúceho družstva, ale opustená podhorská čistina Starý Hostinec neďaleko Krupiny. Osud prevážaných 13 osôb cigánskeho a židovského pôvodu bol spečatený, dôstojníci 5. poľnej rotý HG o zámeroch Nemcov vedeli, pričom pred akciou sa sami zúčastnili obhliadky priestranstva, kde mali byť väzni neskôr povraždení.

Krátko po 17. hod. pripravený autobus opustil Krupinu a vydal sa smerom na Zvolen. Niekoľko kilometrov za mestom prikázali členovia EK 14 šóferovi zastaviť, príslušníkom rotý vystúpiť, zaistiť príjazdovú cestu a priestor lúky tak, aby zaistenci nemali ani najmenšiu možnosť ujsť. Nato z vozidla vystúpili väzni, ktorých gardisti spoločne s Nemcami viedli na miesto popravy: „Osoby boli veľmi prelaknuté, plakali a držali sa v takých troch skupinkách. Ženy držiac sa za ruky šli spolu v jednej skupinke, muži v druhej skupinke a jedna rodina, t. j. muž so ženou a asi s 10-ročnou dcérkou, ktorú rodičia si držali za ruky šli v ďalšej skupine. My členovia PO-HG ozbrojení sme šli po pri nich, keďže niektorá z osôb šla pomalšie, sme na nich pokrikovali, poďte, nevlčte sa a podobne (...)

40 AÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB BB, V – 656/9 – 18, 19, 20. Výpoveď J. Stolára z 10. 3. 1958.

41 Tamže, V – 656/ZVZ – 20. Výpoveď A. Lichtneker z 31. 1. 1958.

42 BREUER, A.: *Vojak č. 151*, s. 35.

43 AÚPN, f. KS ZNB – S ŠtB BB, V – 656/ZVZ – 130. Výpoveď J. Matovského zo 17. 3. 1958.

44 Tamže, V – 656/ZVZ – 20, 21. Výpoveď A. Lichtneker z 31. 1. 1958.

*Takto sme zaistené osoby dohnali až k samotnému okopu. (...) Osoby na mieste vraždenia boli vyzvané, aby si políhali tvárou k zemi (...) Každá obeť si musela nad okop klaknúť a strelami od zadu boli vraždené.*⁴⁵ Ako prvý začal vraždiť zástupca veliteľa krupinskej pobočky EK 14 Anton Nowotny a postupne sa k nemu pridali aj gardisti. A. Lichtneker podľa vlastného priznania zastrelil manželku Dr. Lengyela, ďalší gardista A. Koprda údajne zabil ich malú dcéru Juditu Agnešu úderom pažby do hlavy.⁴⁶ Nie je vylúčené, že vraždenia sa zúčastnili i ďalší. Po vykonaní popráv príslušníci roty obrali niektoré obeť o ošatenie, ich telá provizórne zahádzali haluzím a vydali sa na spiatočnú cestu do Krupiny. Na miesto sa vrátili na druhý deň, aby zavraždených zakopali do zeme a zahladili tak stopy po svojich zločinoch.

Záver

Jednotka ukončila svoju činnosť v regióne v druhej polovici decembra 1944, keď ju pred blížiacim frontom prevelili späť do Bratislavy. Do hlavného mesta dorazilo napokon už iba torzo mužstva, pretože značná časť počas vianočných sviatkov pri presune v príhodnej chvíli jednoducho dezertovala. Hlavné veliteľstvo HG preto 5. poľnú rotu HG počiatkom roku 1945 oficiálne rozpustilo a jej príslušníkov prevelilo zväčša do výcvikového tábora v Holíči.

Povojnové osudy gardistov z 5. poľnej rotы HG boli rôzne. Menej exponovaných členov ľudové súdy prísne nesúdili, činnosť niektorých upadla celkom do zabudnutia. Väčšine gardistov, ktorí sa podieľali na vojnových zločinoch, resp. niesli za ich spáchanie zodpovednosť, retribučná justícia podobne pre nedostatok priamych dôkazov vymerala pomerne nízke tresty. Omnoho drakonickejšie sa s nimi vyrovnala komunistická moc v známom politickom procese v apríli 1958.⁴⁷ Nekompromisné vyrovnanie novej totality s „reliktmami ľudáctva“ je už ale námetom na iný príspevok.

45 Tamže, šk. 103, V – 656/1. Výpoveď A. Koprdu z 28. 3. 1958.

46 Tamže, V – 656/ZVZ – 34. Výpoveď A. Lichtnekera zo 6. 2. 1958.

47 Pozri SOKOLOVIČ, P.: Proces s členmi Pohotovostných oddielov Hlinkovej gardy v roku 1958. In: *Pamäť národa*, roč. 8, 2010, č. 3, s. 19 – 38.

Školstvo a kultúra

K niektorým otázkam slovenského stredného školstva 1939 – 1945

Vojtech Kárpáty

Prvým a základným krokom budovania samostatného slovenského národného školstva po vyhlásení autonómie Slovenska sa stalo zriadenie Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO) Slovenskej krajiny. Ministerstvo deklarovalo svoj oficiálny vznik v prvom výnose (1/1938-prez.) z 10. októbra 1938.¹ Prevzalo všetky kompetencie a všetku agendu Ministerstva školstva a národnej osvety v Prahe a jeho bratislavského referátu², viažucich sa teritoriálne a vecne k školským a osvetovým záležitostiam autonómnej Slovenskej krajiny. Do novozriadeného ministerstva školstva slovenskej autonómnej vlády prešli všetky najdôležitejšie právomoci v oblasti školskej legislatívy, organizácie školstva na Slovensku, učebných osnov, učebných pomôcok, učebníc, žiackych knižníc a ďalších plánovaných školských reforiem. Zároveň prešli na novozriadené ministerstvo aj všetky kompetencie a agenda škôldozorcov, ktorá bola dovtedy vo výhradnej právomoci pražského centrálného ministerstva. Riadenie a správa vysokých škôl, vedeckých ústavov a odborných škôl prešli na slovenské autonómne ministerstvo školstva priamo z MŠaNO v Prahe, pretože jeho bratislavský referát vôbec nemal kompetencie v tejto oblasti. Zákon o verejnej správe vnútornej čísla (č.) 190/1939 Sl. z. prideliť ku kompetenciám MŠaNO správu a dohľad v oblasti základín, cirkevného majetku, patronátnych stavieb, výkon prezentačného práva na benefíciách verejného patronátu, ako aj kongruovej agendy.³

1 *Päť rokov slovenského školstva 1939 – 1943* (zost. redakčná komisia Ministerstva školstva a národnej osvety). Bratislava 1944, strana (s.) 13 – 16.

2 Bratislavský Referát Ministerstva školstva a národnej osvety v Prahe sa nestal počas celej svojej existencie slovenským krajiným školským správnym úradom, akými boli Zemské školské rady v českých zemiach. Tento úrad nezískal žiadne samosprávne a osobitné právomoci v otázke škôl a školských zariadení na Slovensku. Referát zostal až do roku 1938 detašovaným pracoviskom pražského centrálného ministerstva a z moci ministra, jeho menom a v rámci platných smerníc a predpisov spracovával vybranú školskú agendu, ktorá sa v žiadnom smere, teda ani obsahovo ani rozsahom, nemohla porovnávať s agendou autonómneho MŠaNO Slovenskej krajiny, či neskoršieho ministerstva školstva v rokoch 1939 – 1945.

3 *Slovenský zákonník*, 9. 8. 1939, s. 430.

Stredné školstvo na Slovensku po 6. októbri 1938 prešlo predovšetkým z ideových a ideologických dôvodov a ďalších premien smerovania slovenského školstva logicky ďalekosiahlymi a rznými reformami v organizačnej, no predovšetkým v personálnej oblasti. Bezprostredne po 6. októbri 1938, po dohode s pražským ministerstvom školstva, ukončilo svoju školskú službu na Slovensku 18 riaditeľov a 123 profesorov českej národnosti. Českí profesori, ktorí ostali na Slovensku, mohli pracovať v školských službách, iba pokiaľ mali za manželky Slovenky. Odchod českých stredoškolských pedagógov zo Slovenska sa zintenzívnil po 14. marci 1939 a do konca školského roku 1938/1939 odišlo zo Slovenska ďalších 260 stredoškolských profesorov českej národnosti. Kým na začiatku októbra 1938 pôsobilo na slovenských stredných školách a učiteľských ústavoch 523 profesorov českej národnosti, v poslednom mesiaci roku 1942 aktívne vyučovali na spomínaných typoch škôl už len 26 českí profesori. Klesajúcu tendenciu mali aj počty profesorov na stredných školách a učiteľských ústavoch nemeckej a maďarskej národnosti, aj keď rozdiely neboli také markantné ako pri českej národnosti. Kým počet slovenských stredoškolských profesorov sa za obdobie október 1938 – marec 1944 takmer zdvojnásobil, stav maďarských profesorov klesol z 29 na 16 a nemeckých z 11 profesorov na dvoch. Súhrnná štatistika počtu stredoškolských profesorov židovskej národnosti z marca 1944 vykazuje mierny nárast ich počtu v uvedenom období z dvoch na piatich aktívne pôsobiacich stredoškolských učiteľov.⁴

Prvou legislatívnou úpravou a základnou smernicou upravujúcou organizáciu a správu stredných škôl na území Slovenska po vzniku slovenského štátu bolo vládne nariadenie č. 168 (o organizácii a správe strednej školy) z 11. júla 1939, ktoré nadobudlo účinnosť až od septembra 1939. Hneď vo svojom úvode charakterizovalo základné úlohy novej slovenskej strednej školy: „*Úlohou strednej školy je na podklade náboženstvom vychovávať žiaka za mravného a verného občana Slovenského štátu, dať mu v duchu slovenskej národnej kultúry vyššie všeobecné vzdelanie a pripraviť ho pre štúdium na univerzite, alebo inej vysokej škole.*“⁵ V lete 1939 sa týmto vládnym nariadením začala komplexná reforma slovenského stredného školstva v nových politicko-spoločenských podmienkach. Z dovtedajších viacerých typov stredných škôl bol od leta 1939 unifikovaný jednotný typ strednej školy s názvom gymnázium. Dovtedajšie stredoškolské triedy sa začiatkom školského roku 1939/1940 zmenili na triedy jednotnej strednej školy na gymnáziách a reálnych gymnáziách I. – V. triedou a na reformovaných reálnych gymnáziách a reálkach I. – III. triedou. Upravil a zjednotil sa spôsob pomenovania stredných škôl, ktoré museli obsahovať nový názov s menom zriaďovateľa a udržiavateľa a vyučovacím jazykom školy (ak bolo gymnázium s inou vyučovacou rečou ako slovenčinou).

V porovnaní s predchádzajúcim dvadsaťročným obdobím sa upravil a v istom smere i zjednotil postup pri zakladaní nových stredných škôl na Slovensku, aj keď v základe kopíroval prvorepublikový systém. Stredné školy na území Slovenskej republiky mohli podľa tohto upraveného systému zriaďovať a udržiavať štát, študijné fondy a štátom spravované iné základiny, ak ich výnos postačoval na zabezpečenie riadneho chodu školy. Takéto typy stredných škôl boli už v názve označené ako školy štátne. Druhým

4 ČULEN, K.: *Slováci a Česi v štátnych službách ČSR*. Bratislava 1944, s. 174.

5 *Slovenský zákonník*, 20. 7. 1939, s. 342.

typom zriaďovateľa stredných škôl na Slovensku v rokoch 1939 – 1944 (resp. 1945) boli fondy a základiny bez štátnej správy a zároveň sa ním mohli stať aj cirkevné a duchovné spoločnosti, rehoľné rády a kongregácie, ako aj spolky a inštitúcie územnej samosprávy. Takýto typ škôl bol vo svojom názve označený ako neštátna škola. Samému založeniu a registrácii novej strednej školy predchádzala žiadosť a niekoľkomesačný schvaľovací proces.⁶ Ministerstvo školstva malo vyhradené právo do troch mesiacov odmietnuť vydať povolenie založiť novú strednú školu, ale iba v prípade, ak mu neboli dodané v predpísanej časovej lehote všetky povinné predpísané dokumenty, doklady a výkazy. Neštátne stredné školy mohli požiadať MŠaNO v prípade hmotnej a finančnej núdze o peňažnú podporu priamo ministerstvo školstva, ktoré zapracovalo podmienky jej poskytnutia do osobitnej zmluvy.

Stredné školy na Slovensku mali po letnej reforme z roku 1939 jednotne 8 tried a delili sa na vyššie (I. – IV. trieda) a nižšie (V. – VIII. trieda), ale v praxi tvorili kompaktnú jednotku so spoločným vedením a každý profesor a učiteľ mohol byť zároveň zamestnaný na oboch stupňoch. Koedukácia (koinštrukcia), teda spoločné vzdelávanie a výchova chlapcov a dievčat v spoločných zmiešaných triedach, bola vylúčená, hoci tento problém zostával počas celého obdobia existencie SR otvorený a diskusia medzi pedagógmi o ňom neustále pokračovala.⁷ Pre dievčatá existovali samostatné stredné školy alebo samostatné dievčenské triedy pod rovnakou správou ako triedy chlapčenské, pričom tieto triedy mali byť vo vyčlenenom oddelenom trakte školskej budovy.

Školský rok sa na všetkých stredných školách začínal jednotne 1. septembra a končil 31. augusta nasledujúceho kalendárneho roka. Učiteľský zbor a zamestnanci stredných škôl sa rozdeľovali na definitívnych, dočasných, supľujúcich a zmluvných profesorov, pomocných a vedľajších učiteľov (katechéto) a školských zriadencov. Na čele každej strednej školy stál riaditeľ, ktorý mohol byť zvolený alebo vymenovaný len z kolégia definitívnych profesorov s minimálne desaťročným služobným postupom. Riaditeľov štátnych stredných škôl na návrh vlády vymenovával prezident republiky. Po formálnom súhlase ministerstva školstva mohol byť riaditeľ volený aj priamo v škole.

V ďalšej časti štúdie sa budeme venovať stručnému prehľadu niektorých gymnázií na Slovensku. Pre obmedzený publikačný priestor sme museli prikrčiť k vyselektovaniu niektorých slovenských štátnych a neštátnych (väčšinou cirkevných) gymnázií a následnému výberu základných informácií a štatistík z ich pôsobenia a aktivít v rokoch 1939 – 1945. Predovšetkým sa budeme venovať otázkam mimoškolských aktivít na týchto gymnáziách a dôraz budeme klásť na výber informácií o aktivitách Hlinkovej mládeže (HM) a ďalších záujmových spolkov na niektorých vybraných slovenských stredných školách. Zároveň si budeme všímať osobnosti celoslovenského i regionálne-

6 Skôr ako bolo schválené zriadenie novej štátnej alebo neštátnej strednej školy, musel potenciálny riaditeľ budúcej školy v prvých troch mesiacoch kalendárneho roka oznámiť zámer založiť novú školu v písomnej žiadosti na Ministerstvo školstva a národnej osvety v Bratislave. Povinnou súčasťou žiadosti o založenie novej strednej školy bol organizačný štatút ústavu, učebné osnovy, výkaz učebných pomôcok so zoznamom učebníc, výkaz o počte miestností a písomné potvrdenie o hmotnom a finančnom stave ústavu – zakladateľa novej školy. Zároveň bol budúci zriaďovateľ povinný predložiť ministerstvu zoznam profesorov a ostatných pedagógov s ich osobnými dokladmi.

7 ČEČETKA, J.: *Príručný pedagogický lexikón*. Turčiansky Sv. Martin 1943, s. 334 – 336.

ho spoločenského, politického a kultúrneho života, ktoré pôsobili ako profesori a pedagógovia na týchto gymnáziách.

V hlavnom meste Slovenskej republiky, Bratislave, existovala v rokoch 1939 – 1945 pestrá škála stredných škôl, vrátane niekoľkých gymnázií, z ktorých viaceré pracovali kontinuálne už od počiatkov prvej Československej republiky. Často však prešli v rokoch 1939 – 1945 dynamickými transformačnými zmenami, pričom niektoré boli zlúčené a niektoré úplne zanikli alebo sa rozdelili. Ako prvým sa budeme venovať bratislavským gymnáziám.

Bohatú históriu a tradície malo Prvé štátne slovenské gymnázium v Bratislave, ktoré začalo svoju činnosť ešte v školskom roku 1919/1920 (ešte ako 1. československé štátne gymnázium).⁸ Počet tried sa po roku 1939 pohyboval od 18 – 22 a študovali na ňom žiaci rôzneho vierovyznania. Tradične početnú prevahu v tejto škole však mali študenti rímskokatolíckej konfesie, ktorí boli od školského roku 1940/1941 organizovaní v dvoch družinách Mariánskej kongregácie. Tento náboženský spolok mal do roku 1943 v škole takmer 300 členov.⁹ V škole aktívne pracovala HM, ktorá zostavila zo 124 žiakov 4 čaty orlov a jednu čatu junákov. Členovia HM mali v škole pravidelné týždenné schôdze a niektorí reprezentovali školu na regionálnych i celoštátnych športových pretekoch.¹⁰ Najaktívnejším pracovníkom HM v škole z radov profesorského zboru bol dočasný profesor Eugen Šomvářsky, ktorý bol veliteľom jednej stotiny junákov HM.

V súvislosti s prácou Hlinkovej mládeže na stredných školách je potrebné pripomenúť, že napriek počiatočným snahám o povinné členstvo v tejto organizácii sa v roku 1940 definitívne rozhodlo o dobrovoľnom členstve v HM. Napriek tomu sa organizácia HM rozšírila do všetkých typov škôl a počet jej členstva mal stúpajúcu tendenciu, čo napríklad nemožno povedať o Hlinkovej garde, ktorej členstvo bolo v rokoch 1942 – 1944 stále pasívnejšie a apatickejšie. O masovom rozmachu HM na stredných školách svedčí aj štatistika zo začiatku roku 1944, keď zo 4353 funkcionárov a činovníkov jednotlivých miestnych veliteľstiev Hlinkovej mládeže bolo 74 profesorov, 1 169 učiteľov a 31 kňazov. Z toho bolo 11 profesorov, 1 169 učiteľov a 22 kňazov priamo vo

8 Do konca roku 1918 boli meštianske, odborné a stredné školy a Alžbetínska univerzita v Bratislave výlučne maďarskými. Zmena nastala až vo februári 1919, keď sa do Bratislavy presídlila zo Žiliny slovenská vláda na čele s ministrom s plnou mocou pre správu Slovenska V. Šrobárom. Dňa 3. mája 1919 bol ukončený školský rok na všetkých školách s vyučovacím jazykom maďarským. V druhej polovici mája 1919 začali prichádzať do Bratislavy prví českí učitelia, ktorí začali zapisovať a vyučovať školskú mládež v jazyku československom. Prvé československé štátne gymnázium vzniklo v máji 1919 a v školskom roku 1922/1923 malo 11 slovenských tried (vrátane 3 pobočiek) s 380 žiakmi a 24 žiačkami, na ktorých vyučovalo 17 riadnych profesorov. V školskom roku 1926/1927 malo gymnázium 8 slovenských tried a 8 slovenských pobočiek, ktoré navštevovalo 654 žiakov a vyučovalo v nich 23 profesorov. Pozri Kol: *Župa bratislavská 1927*. Bratislava 1927, s. 62.

9 XXIV. *výročná správa Prvého štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1942/1943*. Bratislava 1943, s. 15.

10 Okrem basketbalu, futbalu a stolného tenisu sa členovia HM v tejto škole venovali aj šermu a Rudolf Gábriš z Košíc reprezentoval svoju školu na celoštátnych šermiarskych pretekoch a obsadil 4. miesto.

funkciách miestnych vodcov HM. Zo 60 okresných vodcov bolo 10 profesorov, 32 učiteľov a 11 škôldozorcov.¹¹

Projekty spolupráce HM so všetkými typmi škôl vznikali hneď v počiatočných mesiacoch zakladania tejto mládežníckej organizácie. O úlohách HM v oblasti kooperácie so školskými inštitúciami priniesol v podobe rozsiahlejšieho predbežného projektu na svojich stránkach týždenník *Gardista*. Vo svojom úvode charakterizuje primárne úlohy, ktoré by mala HM pri mimoškolskej výchove a formácii mladej generácie zabezpečovať: „Najlepšiu brannú výchovu dá národu organizácia – spolok, ktorý mimo nej iného programu nemá. Škola mala a má hlavný cieľ – poskytnúť vzdelanie. Škola dáva vedomosti rozumové, ktorých je toľko, že sú preťažené osnovy a zostáva čas iba na teoretizovanie. HM dopĺňa školskú teóriu a dáva prax, uvádza chlapca do praktického života. Praktizuje sústavne a dôsledne. HM – ako podobné organizácie v iných štátoch – je teda potrebným doplnkom školy.“¹² Náčrt programu sa v ďalšej časti venuje konkrétnejšie jednotlivým učebným predmetom (občianska náuka, vlastiveda, prírodoveda, počty a meranie, telesná výchova a ďalšie) a podáva stručnú charakteristiku spôsobu praktickej výchovy a využitia teoretických poznatkov v mimoškolských aktivitách MH. Tieto základné zásady a smernice boli počas rokov 1940 – 1942 rozpracované do detailných mesačných plánov pre jednotlivé vekové kategórie členstva HM a uverejňované v mesačných a týždenných rozkazoch Hlavného veliteľstva Hlinkovej mládeže (HVHM) a regionálnych (župného, okresného a miestneho) veliteľstiev.

Ideové a ideologické východiská prerastania školy a HM, resp. súčinnosti ich pôsobenia na študujúcu mladú generáciu, odôvodnil v jednom zo svojich príspevkov v spolokovej tlači aj okresný vodca HM v Piešťanoch a škôldozorca nadkrídelník HM Ernest Opluštil: „Pán minister školstva a národnej osvety J. Sivák vyhlásil svojho času, že škola má byť vrátená národu, a náš popredný pedagóg Dr. J. Čečetka napísal, že – treba nám celé školstvo od základov zreformovať v duchu ideológie nového Slovenska. Táto ideológia je kresťanská a národná. Tieto dve slová obsahujú škálu pojmov, ktoré bude treba realizovať. Isté je, že škola sama nestačí na túto prácu, čo väzí v samotnej štruktúre školy, a preto bude treba ísť spomedzi lavíc trocha bližšie k životu, k prírode a do prostredia žiakovho. Len takto bude možno podchytiť všetky momenty, ktoré sú pre výchovu tak potrebné. Tu prichodí pedagógovi na pomoc mohutná organizácia Hlinkovej mládeže.“¹³

Na Prvom štátnom slovenskom gymnáziu v Bratislave pôsobil mimoriadne aktívne Vajanského vzdelávací krúžok (VVK), ktorý organizoval prednášky z vedeckých odborov, súťaže v prednese poézie, vystúpenia s referátmi zo športového a kultúrneho života i viaceré koncerty, kde vystúpili prevažne žiaci tohto gymnázia. Okrem spomenutých podujatí organizoval VVK v škole každoročné recitačné preteky a šachové majstrovstvá. Bohatá a permanentne dopĺňaná bola učiteľská a žiacka knižnica, ktorá v roku 1943 obsahovala už viac ako 5 000 zväzkov. Riaditeľom školy bol Ján Potocký a počet

11 Podobná situácia bola aj v dievčenskej sekcii HM (Hlinkova mládež – dievčatá, HM – D), kde z 3 037 činovníkov pri miestnych veliteľstvách HM bolo 30 profesoriek a 1 494 učiteľiek a z 1 179 skupinových vodkýň HM – D boli 3 profesorky a 1 050 učiteľiek. Na jednotlivých okresných veliteľstvách HM bola situácia podobná a z ich 82 činovníkov bolo 5 profesoriek a 54 učiteľiek. *Slovenský učiteľ*, marec 1944, s. 273 – 274.

12 *Gardista*, 13. 1. 1940, s. 17.

13 *Stráž*, december – január 1943, s. 84 – 85.

žiacov sa pohyboval od 600 – 700. Ich národnostné zloženie bolo pestré. V školskom roku 1942/1943 študovalo v tejto škole 559 Slovákov, 102 Čechov, 12 žiakov s ruštinou ako materinskou rečou, dvaja Ukrajinci, traja Nemci a 13 Maďarov.¹⁴ Medzi osobnosťami spoločenského a kultúrneho života, ktoré nájdeme medzi členmi profesorského zboru Prvého štátneho slovenského gymnázia v Bratislave, boli docent Slovenskej univerzity PhDr. Milan Pišút,¹⁵ rozhlasový dramaturg a člen cenzúrnej komisie Školofilmu Ján Loydl a člen nostrifikačnej komisie pri MŠaNO a Slovenskej pedagogickej spoločnosti Karol Silnický.

Druhé štátne slovenské gymnázium v Bratislave bolo v porovnaní s prvým podstatne mladšie a svoju činnosť začalo až v školskom roku 1935/1936. Do školského roku 1939/1940 vstupovalo s ôsmimi triedami a bez pobočiek. Hlavnými cudzími jazykmi vyučovanými v škole bola nemčina a francúzština. Škola bola od svojho založenia v nevhodnej budove a definitívna náprava prišla až v školskom roku 1939/1940, keď sa mohla presťahovať z Madáchovej ulice do zrekonštruovanej budovy na Kozej ulici č. 2. Tieto budovy predtým využívali Štátne maďarské gymnázium a Štátny maďarský učiteľský ústav. V rovnakej budove bolo umiestnené aj Tretie štátne slovenské gymnázium. Na konci školských prázdnin školského roku 1939/1940 bola dokončená prístavba vo vnútornom trakte školskej budovy a boli v nej umiestnené fyzikálna poslucháreň s kabinetom, všeobecná učebňa, kresliareň s kabinetom a nový byt školníka.

V prvom školskom roku v novom štáte začalo svoje štúdium na Druhom štátnom slovenskom gymnázium v Bratislave 349 študentov a desiat prišli v priebehu školského roku. Z nich uviedlo 226 žiakov za svoju materinskú reč slovenčinu, 43 žiakov češtinu, 10 nemčinu, štyria ruštinu a traja maďarčinu.¹⁶ Počet študentov v nasledujúcich rokoch mierne vzrástol a pohyboval sa od 450 do 550 študentov. Z hľadiska konfesijnej príslušnosti mali v školskom roku 1939/1940 aj na tomto gymnázium prevahu študenti rímskokatolíckeho vierovyznania (240 žiakov), druhou najpočetnejšou konfesiou boli evanjelici a. v. (60 žiakov). Pomer študentov spomínaných dvoch najpočetnejších konfesií sa v podstate nezmenil až do konca školského roku 1944/1945. Počet príslušníkov ostatných vierovyznaní nepresiahol nikdy počet 10 – 15 študentov.

V školskom roku 1939/1940 vznikli na Druhom štátnom slovenskom gymnázium v Bratislave 4 čaty orlov a 4 čaty (z toho jedna neúplná) HM. Hneď v prvom roku si

14 XXIV. výročná správa Prvého štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1942/1943. Bratislava 1943, s. 32 – 33.

15 PIŠÚT, Milan (16. 2. 1908 Liptovský Sv. Mikuláš – 8. 5. 1984 Bratislava) literárny historik kritik a vysokoškolský pedagóg. V rokoch 1914 – 1918 navštevoval ľudovú školu, v rokoch 1918 – 1926 študoval na Hodžovom štátnom reálnom gymnázium v Liptovskom Sv. Mikuláši a v rokoch 1926 – 1930 slovenčinu, filozofiu, nemčinu a francúzštinu na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského (UK) v Bratislave. Od roku 1938 docent a od roku 1945 univerzitný profesor. V rokoch 1944 – 1945 referent pre vysoké školy Poverenictva školstva Slovenskej národnej rady (SNR) v Banskej Bystrici a Košiciach. V rokoch 1945 – 1977 pôsobil ako univerzitný profesor Katedry slovenskej literatúry Filozofickej fakulty UK v Bratislave. V rokoch 1945 – 1948 člen a poslanec Demokratickej strany (DS). Člen Literárneho odboru Matice slovenskej (MS), člen výboru Spolku slovenských spisovateľov, Zväzu slovenských spisovateľov, člen vedeckého kolégia Slovenskej akadémie vied (1964 – 1970) a od roku 1967 predseda Slovenskej literárnovednej spoločnosti.

16 V. výročná správa II. štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1939/1940. Bratislava 1940, s. 19.

HM v tejto škole stanovila tri prioritné okruhy svojho pôsobenia: 1. ideovovýchovný program, 2. telovýchovný program a 3. predvojenskú brannú výchovu. V prvom roku svojej existencie boli zo žiakov tejto školy vybrané a delegované čestné čaty na významné spoločensko-politické udalosti a akcie. Orly a junáci HM z tejto školy nechýbali pri voľbe prezidenta republiky, pri pohrebe Jozefa Budaya, pri prevoze telesných pozostatkov Andreja Hlinku do mauzólea v Ružomberku, pri návšteve ríšskeho vodcu mládeže (Reichsjugendführer) Arthura Axmanna,¹⁷ alebo na manifestačnej prehliadke pri príležitosti menín Vojtecha Tuku v roku 1940. V školskom roku 1940/1941 prešla organizácia HM v tejto i ostatných stredných školách niektorými dôležitými organizačnými zmenami, ktoré si vyžiadalo praktické uplatnenie Zákona č. 166 o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži zo 4. júla 1940. Okrem dobrovoľnosti členstva a iných všeobecných ustanovení to bola predovšetkým nová územná a organizačná štruktúra, pretože do HM sa nehlásila iba študujúca mládež, a tak pri výstavbe tejto organizácie sa od tohto obdobia začína striktné uplatňovať teritoriálny organizačný princíp. Druhé štátne slovenské gymnázium v Bratislave patrilo podľa tohto nového členenia do II. bratislavského obvodu. Žiaci, ktorí dochádzali do hlavného mesta z iných miest alebo z vidieka, boli organizovaní v HM v mieste ich bydliska. V druhom bratislavskom obvode HM bolo organizovaných 350 chlapcov rozdelených do jednej stotiny víčat, troch stotín orlov a jednej stotiny junákov.¹⁸ Dievčenská HM II. obvodu Bratislavy mala riadne zapísaných 200 dievčat, ktoré boli rozdelené do 3 stotín.¹⁹ Miestnym vodcom HM v tomto obvode sa stal kultúrny referent Slovensko-nemeckej spoločnosti profesor Július Skalský a duchovným radcom II. bratislavského obvodu HM okresný radca Bratislava – mesto profesor Michal Ryšavý. Duchovným radcom HM pre evanjelikov a. v. v tomto obvode bol odborný učiteľ Karol Erdelský. Neskôr, v školskom roku 1942/1943, sa organizácia znovu upravila a 118 študentov Druhého štátneho slovenského gymnázia v Bratislave vytvorilo v druhom bratislavskom obvode samostatnú stotinu. Režim v tomto období organizoval stále menej osláv, manifestácií, prehliadok a pochodov, a tak aj HM má čoraz menej príležitostí vystúpiť vo formáciách na verejných vystúpeniach. Jednými z mála priamych možností na takéto vystúpenia boli pre členov HM II. bratislavského obvodu v školskom roku 1942/1943 oslavy narodenín hlavného veliteľa HM Alojza Maceka, 2. celoštátne dni HM (19. – 20. júna 1943) a oslavy založenia HM v tomto mestskom obvode, ktoré sa uskutočnili 13. novembra 1942 v malej sále Reduty.²⁰ Posledná organizačná reforma HM v roku 1943 priniesla ukončenie „školských“ stotín a žiaci všetkých gymnázií, a teda aj II. štátneho slovenského gymnázia v Brati-

17 Na privítaní A. Axmanna sa 17. mája 1941 zúčastnil celý II. obvod HM a zároveň bol prítomný na slávnostnej akadémii vo veľkej sieni Reduty. Ten istý deň boli študenti tohto obvodu prítomní na slávnostnej akadémii na Železnej studienke, kde zabezpečovali kultúrno-umelecký program.

18 Vodcom stotiny víčat bol Robert Eigner, vodcami stotín orlov František Moravčík, L. Kenessy a Vladimír Šimo (letecká stotina) a vodcom stotiny junákov bol profesor Jozef Momko, ktorý od 1. 9. 1940 prešiel vyučovať na Štátnu slovenskú obchodnú akadémiu v Bratislave. Skupinová vodkyňa HM – D v obvode bola K. Chladná, ktorá bola zároveň vodkyňou jedného kmeňa diev.

19 *IV. výročná správa II. štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1940/1941*. Bratislava 1940, s. 22 – 23.

20 *VI. výročná správa II. štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1942/1943*. Bratislava 1943, s. 31.

slave, boli organizovaní v HM výlučne už iba podľa miesta svojho bydliska, a tak HM pri škole prestala existovať. Zo žiakov tohto gymnázia bolo v školskom roku 1943/1944 v HM organizovaných 156 žiakov (53 junákov a 103 orlov) z Bratislavy a 135 (61 junákov a 74 orlov) z iných miest alebo z vidieka.²¹ Popri HM pracovali v tejto škole aj ďalšie spolky a organizácie, z ktorých najaktívnejšie boli Hviezdoslavov samovzdelávací krúžok, Slovenský Červený kríž, Mariánska kongregácia a Samovzdelávací krúžok Ivana Kraska.

Z osobností, ktoré vyučovali a pôsobili na Druhom štátnom slovenskom gymnáziu v Bratislave, treba pripomenúť výtvarníka Ľudovíta Fullu, tajomníka Slovenského olympijského výboru a delegáta pri Comité International Olympique Františka Lanáka, člena výboru Spolku slovenských spisovateľov a redaktora knižnice Spolku priateľov klasických kníh (SPKK) Dr. Jozefa Felixa, či generálneho tajomníka Štúrovej evanjelickej spoločnosti profesora Pavla Obrciana.

Tretie štátne slovenské gymnázium v Bratislave (pôvodne Štvrté štátne slovenské gymnázium) malo v čase vzniku slovenského štátu už bohatú dvadsaťročnú minulosť. V súvislosti so školskými reformami v roku 1939 treba sa krátko pozastaviť pri transformácii tohto gymnázia a jeho premenovaní. V školskom roku 1939/1940 boli výnosom MŠaNO č. 10527/39-II/2 z 3. augusta 1939 povolené IV. štátnemu slovenskému gymnáziu v Bratislave štyri pobočky (po jednej pri IV., V., VI. a VII. triede), a tak sa počet tried tejto školy zvýšil na jedenásť. V zmysle vládneho nariadenia č. 168/1939 Sl. z. zo dňa 11. augusta 1939 sa stala dovtedajšia štátna slovenská reálka v Bratislave v I. – III. triede jednotným gymnaziálnym typom a V. – VII. trieda ostala aj naďalej typom reálky. V nasledujúcich rokoch boli plánované postupné zmeny, každý rok o jednu triedu. V súvislosti s týmito zmenami dostala škola výnosom MŠaNO č. 13385/39-II/2 z 5. septembra 1939 svoje nové pomenovanie – Tretie štátne slovenské gymnázium v Bratislave a ministerstvo túto školu ustanovilo za pedagogický ústav pre študentov českej národnosti, hoci tu mohli študovať aj žiaci iných národností. Zároveň vznikli pri škole dve dievčenské pobočky a niekoľko koedukačných tried.

V školskom roku 1939/1940 (ešte s pôvodným názvom školy) tu študovalo 371 žiakov a v nasledujúci školský rok ich počet vzrástol o viac ako 100 žiakov. Štátnu príslušnosť v Slovenskej republike z nich však malo iba 158 študentov a iba 63 študentov uviedlo za svoju materinskú reč slovenčinu. Najviac študentov tejto školy uviedlo za svoju materinskú reč češtinu a po jednom študentovi bola v štatistike zastúpená ruština, nemčina a maďarčina.²² Z konfesií okrem tradičných dvoch najpočetnejších – rímskokatolíckej a evanjelickej a. v. – žiaci zastupovali i kalvínsku, českobratskú, českomoravskú a baptistickú.

Hlinkova mládež na tomto gymnáziu vznikla ešte v novembri 1938 a jej zakladateľom a hlavným organizátorom bol profesor Dr. Ján Babiak. V školskom roku 1939/1940 jej vedenie prevzal profesor Dr. Teodor Krempaský, ktorého ale Zborové veliteľstvo HM vymenovalo za miestneho vodcu IV. obvodu a vodcom školskej stotiny HM sa stal pro-

21 VII. výročná správa II. štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1943/1944. Bratislava 1944, s. 21.

22 XXIII. (III.) výročná správa III. štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1940/1941. Bratislava 1941, s. 25 – 26.

fesor František Jurga. Počet členov sa po počiatkových organizačných ťažkostiach ustálil na 70 chlapcov a v HM bola zapísaná celá mužská časť profesorského zboru, vrátane riaditeľa školy.²³ Vzhľadom na transformačné procesy a premenu gymnázia na školu pre študentov českej národnosti je logické, že organizácia HM postupne zanikla a žiaci slovenskej národnosti, ktorí ostali na tomto gymnáziu študovať, boli organizovaní v miestnych organizáciách HM podľa miesta bydliska.

V škole začal pôsobiť od 16. septembra 1939, od valného a zároveň zakladajúceho zhromaždenia, Vzdelávací krúžok Štefánik, za jeho predsedu členovia zvolili Františka Jedináka, ktorého vystriedal po 2. valnom zhromaždení 21. februára 1940 Jozef Kaluža. V spolupráci a pod patronátom šéfa Úradu propagandy T. J. Gašpara usporiadali členovia tohto spolku výstavu literárnych a výtvarných prác študentov všetkých bratislavských gymnázií s literárno-umeleckým večierkom v malej sieni Reduty.

Z osobností politického, spoločenského a kultúrneho života, ktoré učili na tomto gymnáziu, môžeme spomenúť telovýchovného referenta Hlavného veliteľstva Hlinkovej gardy a Hlavného veliteľstva Hlinkovej mládeže a zároveň redaktora odborného časopisu *Naša telovýchova*, člena ústredného výboru Klubu slovenských turistov a lyžiarov (KSTL) a lektora telesnej výchovy na Slovenskej univerzite profesora Imricha Izakoviča, miestneho veliteľa IV. bratislavského obvodu HG a kultúrneho referenta V. bratislavského obvodu HSLS Alexandra Zaunera, hlavného radcu slovenskej františkánskej provincie a riaditeľa III. rádu sv. Františka v Bratislave (pre nemeckú sekciu) pátra Viktorína Novajovského, či lektora anglického jazyka na Slovenskej univerzite v Bratislave a lektora angličtiny a maďarčiny na Vysokej škole obchodnej v Bratislave Dr. Leonarda Polčíka.²⁴

Osobitým typom slovenskej strednej školy na výchovu stredoškolského profesorského dorastu boli cvičné gymnáziá, z ktorých vzniklo jedno aj v Bratislave. V školskom roku 1942/1943 v tejto škole študovalo 238 žiakov a nasledujúci rok sa ich počet takmer nezmenil (236 študentov), hoci počas školského roku pristúpilo do školy do rôznych ročníkov ešte osem študentov. Z hľadiska národnosti (resp. príslušnosti k materinskému jazyku) nebola táto škola až taká rozmanitá, väčšinu tvorili študenti, ktorí za svoju materinskú reč uviedli slovenčinu (až 190 z 244 študentov). Z hľadiska príslušnosti k náboženskému vyznaniu boli v prevahe katolíci (157 študentov), evanjelikov a. v. bolo 54 a ostatné konfesie mali medzi študentmi po jednom zástupcovi.

Hlinkova mládež na Štátnom slovenskom cvičnom gymnáziu v Bratislave bola organizovaná vo svojich počiatkoch rovnako ako na všetkých ostatných slovenských stredných školách. Organizácia HM sa po reformách stabilizovala a žiaci školy boli v HM organizovaní podľa bydliska v jednotlivých obvodoch mesta. Priamo v škole pôsobil Hviezdoslavov vzdelávací krúžok, ktorého činnosť od roku 1943 začala stagnovať a obmedzila sa na organizovanie akadémií a večierkov pre ranených vojakov či

23 XXII. (II.) výročná správa IV. štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1939/1940. Bratislava 1940, s. 19.

24 XXIV. (IV.) výročná správa III. štátneho slovenského gymnázia v Bratislave za školský rok 1941/1942. Bratislava 1942, s. 11 – 12.

individuálnu účasť jeho členov na školských slávnostiach, prednáškach a recitačných súťažiach.²⁵

Ďalším zo špecializovaných gymnázií hlavného mesta Slovenska, ktoré vzniklo ešte v roku 1919 a prešlo istými zmenami kontinuálne do nového školského systému Slovenskej republiky, bolo Štátne slovenské dievčenské gymnázium v Bratislave. Aj keď v prvých dvoch školských rokoch v samostatnom Slovensku poklesol počet žiačok takmer o 200 dievčat, napriek tomu sa mohlo zaraďovať medzi veľké školy. V školskom roku 1939/1940 tu študovalo 876 žiačok a v školskom roku 1940/1941 ich počet klesol na 690. V nasledujúcom školskom roku však môžeme opäť sledovať zvyšovanie početného stavu (711 študentiek) a tento jav mal pretrvávajúcu tendenciu, aj keď nárast nebol taký masový ako v školskom roku 1941/1942. Z hľadiska národnosti, či skôr prihláseniu sa k materinskej reči, bolo síce zloženie pestré, no absolútnu prevahu mali žiačky, ktoré za svoju materčinu uviedli slovenský jazyk (v školskom roku 1940/1941 až 612 z 690). Ďalšími materskými jazykmi študentiek tejto školy v školskom roku 1940/1941 bola čeština (16), nemčina (11), maďarčina (10), ruština (13), ukrajinčina (3), taliančina (1), srbčina (1) a bulharčina (1).²⁶

Pri škole pôsobilo v školskom roku 1940/1941 desať kmeňov HM – D (8 kmeňov tatraniek a 2 kmene diev). Profesorku tohto gymnázia Štefaniu Polákovú na návrh hlavného veliteľa HM A. Maceka a po schválení prezidenta republiky vymenovali do funkcie zborovej vodkyne HM – D. Profesorka Elena Hanková pracovala od roku 1940 vo funkcii skupinovej vodkyne III. bratislavského okresu HM a odborná učiteľka Vilma Krempaská sa stala referentkou telovýchovného odboru HVHM. Žiačky – členky HM – D mávali pravidelné týždenné schôdzky, rovnako ako aj funkcionárky – vodkyne kmeňov. V školskom roku 1941/1942 študovalo na Štátnom slovenskom dievčenskom gymnázium 324 žiačok z Bratislavy, ktoré boli riadnymi členkami HM – D. Duchovným vodcom pre HM – D v škole bol profesor Ján Pisárčik, ktorý bol zároveň vedúcou osobnosťou Mariánskej kongregácie a správcom knižnice pauperum.²⁷ V škole pôsobil aj vzdelávací krúžok, ktorého členky sa stretávali každé dva týždne na pravidelných pracovných schôdzkach, s väčšinou literárno-umeleckým programom. Krúžok organizoval recitačné preteky pre žiačky vyšších i nižších tried. Zároveň bolo od školského roku 1940/1941 organizovaných v doraste Slovenského Červeného kríža (SČK) 713 žiačok gymnázia, ktoré organizovali finančné zbierky a zbierky šatstva pre rôzne dobročinné a charitatívne organizácie (napr. Liga proti tuberkulóze).²⁸

Z profesorov a pedagógov tejto školy je potrebné pripomenúť poslanca Slovenského snemu, redaktora časopisu *Tvorba* básnika Emila Boleslava Lukáča a hlavného komissára MŠaNO, propagačného referenta III. bratislavského okresu HG, aktivistu Matice slovenskej, Muzeálnej slovenskej spoločnosti a tajomníka Prírodovedeckej spoločnosti v Bratislave Eduarda Horniša, či Antona Mazáka, kultúrneho referenta okresnej orga-

25 IX. výročná správa Štátneho slovenského cvičného gymnázia v Bratislave za školský rok 1943/1944. Bratislava 1944, s. 14 – 15.

26 Štátne slovenské dievčenské gymnázium v Bratislave 1940/1941. XXII. výročná správa. Bratislava 1941, s. 28 – 29.

27 Štátne slovenské dievčenské gymnázium v Bratislave 1941/1942. XXIII. výročná správa. Bratislava 1942, s. 30.

28 Štátne slovenské dievčenské gymnázium v Bratislave 1940/1941. s. 19.

nizácie Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) v Bratislave, člena Protokolárneho výboru pri Ministerstve zahraničných vecí (MZV) za HSLS, stáleho spolupracovníka Slovenského rozhlasu a zástupcu okresného veliteľa HG Bratislava – mesto.

Školou s rovnakým poslaním bolo i Štátne slovenské dievčenské gymnázium v Banskej Bystrici, ktoré vzniklo ešte v roku 1919. V školskom roku 1938/1939 študovalo na tomto gymnáziu 335 žiačok a do nového školského roku 1939/1940 nastúpilo 333 študentiek a počas školského roku k nim pribudlo ešte ďalších 9 dievčat. Štátnu príslušnosť Protektorátu Čechy a Morava malo 21 žiačok a ostatné študentky v Slovenskej republike. Za svoju materinskú reč uviedlo slovenčinu 307 dievčat, češtinu 11, nemčinu 2 a maďarčinu 3 študentky. Konfesiónálne zloženie bolo pestré. K rímskokatolíckemu vierovyznaniu sa prihlásilo 205 žiačok a k evanjelickému a. v. 87 žiačok. Medzi študentkami tohto gymnázia boli dievčatá gréckokatolíckeho (4), reformovaného – kalvínskeho (2), česko-bratského (3), židovského (21) a českého (1) vyznania.²⁹ V nasledujúcich dvoch školských rokoch (1940/1941 a 1941/1942) počet študentiek gymnázia mierne klesal (o 40 až 60).

S organizovaním HM – D sa v škole začalo až v decembri 1940 pod vedením skupinovej vodkyne Anny Kustrovej. Dovtedy pôsobil v škole oddiel katolíckych a oddiel evanjelických skautiek. Do HM – D sa prihlásili do konca roka 1940 všetky žiačky slovenskej národnosti oboch najpočetnejších konfesíí (katolíčky i evanjeličky) a rozdelili ich podľa veku a konfesie na jednu stotinu tatraniek (11 – 16-ročné dievčatá rímskokatolíckeho vierovyznania) a dve stotiny diev (16 – 20-ročné dievčatá oboch konfesíí). Každá stotina mala 4 kmene po 24 dievčat a kmeňovú vodkyňu. Stotiny viedli profesorky Emília Koričanská, dočasná profesorka Katarína Pokorná a dočasná profesorka Margita Babjaková.³⁰ Pravidelné kmeňové schôdzky (pracovná a telovýchovná) sa konali dvakrát za týždeň. Študentky bystrického dievčenského gymnázia sa v rámci práce v HM – D zúčastnili na viacerých mestských a regionálnych kultúrnych, spoločenských a športových podujatiach, slávnostiach.³¹ V školskom roku 1941/1942 sa v škole uskutočnila reorganizácia HM – D a študentky rozdelili do jednej stotiny diev (4 kmene) a jednej stotiny tatraniek (5 kmeňov). Aj naďalej sa aktívne zúčastňovali na spoločenskom, kultúrnom a športovom živote mesta. V škole pôsobil popri HM – D aj Samovzdelávací krúžok, ktorý viedol dočasný správca a riaditeľ školy Dr. Rudolf Lichner a dozorom nad pracovnými stretnutiami bola poverená profesorka K. Pokorná. V rámci krúžku pôsobili najaktívnejšie literárny a hudobný odbor. Krúžok odoberal časopisy *Elán*, *Slovenské pohľady* a regionálne periodikum *Naše Pohronie*.³²

29 XXI. výročná správa Štátneho slovenského dievčenského gymnázia v Banskej Bystrici 1939/1940. Banská Bystrica 1940, s. 20 – 21.

30 XXII. výročná správa Štátneho slovenského dievčenského gymnázia v Banskej Bystrici za školský rok 1940/1941. Banská Bystrica 1941, s. 12.

31 Dňa 14. marca 1940 sa zúčastnili devy a tatranky HM – D na oficiálnych oslavách vzniku slovenského štátu, 4. mája 1940 na pietnej spomienke na tragickú smrť generála M. R. Štefánika a 19. mája 1940 tvorili súčasť uvítacích kordónov pri návšteve ríšskeho vodcu mládeže A. Axmanna v Banskej Bystrici. Volejbalové školské družstvo MH – D sa 23. – 24. 5. 1940 na župných ľahkoatletických pretekoch HM v Banskej Bystrici.

32 Štátne slovenské gymnázium v Banskej Bystrici. XXIII. Výročná správa za školský rok 1941/1942. Banská Bystrica 1942, s. 12 – 13.

Dňa 4. júna 1940 navštívil Banskú Bystricu minister školstva a národnej osvety J. Sivák a žiačky miestneho slovenského dievčenského gymnázia sa na jeho privítaní na Hlinkovom námestí pred mestským domom zúčastnili v sprievode svojich profesorov. Medzi profesormi a pedagógmi Štátneho slovenského dievčenského gymnázia v Banskej Bystrici bolo viacero osobností regionálneho politického, spoločenského a spolkového života mesta. Riaditeľ školy R. Lichner bol zároveň predsedom Mestskej osvetovej komisie a aktivistom Miestneho odboru Matice slovenskej (MOMS), Slovenského Červeného kríža a Ligy proti tuberkulóze. Ďalšími miestnymi spolkovými aktivistami Slovenského Červeného kríža, Slovenských krídel, Mariánskej kongregácie, Matice slovenskej, Živeny a HSLS boli profesorka Etela Miššuthová-Thomková, profesorka Gabriela Dillingerová, profesorka Viera Vidová, profesorka Emília Koričanská a profesori Pavel Bartoš a Jozef Dlugopolský.

Bohatú históriu a tradície malo aj Štátne slovenské gymnázium v Zlatých Moravciach, založené ešte v roku 1919. Na konci školského roku 1940/1941 študovalo v tejto škole 554 žiakov a počas nasledujúceho školského roku ich počet klesol na 528. Ako svoju materinskú reč z nich uviedlo slovenčinu až 509 žiakov. Štyria študenti uviedli češtinu, šiesti maďarčinu a dvaja študenti nemčinu. Najpočetnejšou konfesiou bolo rímskokatolícke vyznanie, ku ktorému sa hlásilo v uvedenom období 509 žiakov školy. Okrem nich boli v tejto škole zastúpení evanjelici a. v. (ich počet nepresiahol 15 študentov), gréckokatolíci a reformovaní evanjelici (kalvíni). Väčšina žiakov bola slovenskej štátnej príslušnosti a počet študentov inej štátnej príslušnosti nebol nikdy vyšší ako desať žiakov.³³

Od roku 1939 pôsobila v škole HM, jej členovia boli rozdelení na čatu junákov, dve čaty orlov, kmeň tatraniek a kmeň diev. Študenti z iných miest a z vidieka boli organizovaní v príslušných miestnych skupinách HM. Medzi masovejšie akcie HM tejto školy patrili spomienková slávnosť pri príležitosti nedožítých 77. narodenín Andreja Hlinku 27. septembra 1941, slávnostné uvítanie vodcu chorvátskej Ustašovskej mládeže Iva Oršaniča a oslavy vzniku slovenského štátu 14. a 15. marca 1942. Osemčlenné družstvo diev HM – D sa zúčastnilo 24. – 25. mája 1942 na okresných športových pretekoch HM v Nitre, kde získalo 114 z celkového počtu 118 bodov. Tak sa toto športové družstvo umiestnilo takmer vo všetkých disciplínach na prvom a druhom mieste a jeho najlepšia pretekárka Elena Klimová získala na pretekoch zlatý pohár. Družstvo sa tiež zúčastnilo 7. júna 1942 na župných majstrovstvách HM v ľahkej atletike v Nitre. V školskom roku 1941/1942 sa Katarína Švecová, Viera Karasová a Jolana Malíková zúčastnili na kurzoch pre vodkyne HM – D v Moravskom Sv. Jáne a kvartán Jozef Supek absolvoval výcvikový kurz vo Vodcovskej škole HM v Chtelnici a neskôr sa stal tajomníkom Okresného veliteľstva HM v Zlatých Moravciach. Aj v školských rokoch 1942/1943 a 1943/1944 pokračovala HM v škole vo svojich obvyklých športových, kultúrnych a spoločenských aktivitách. Popri HM pracoval v škole Samovzdelávací krúžok Janka Kráľa, ktorý napriek viacerým objektívnym prekážkam a ťažkostiam v školskom roku 1941/1942 mával svoje pravidelné mesačné schôdze (8 pracovných, 3 výborové a jedno valné zhromaždenie). Program pracovných schôdzok tvorili literárne produkcie

33 XXIII. výročná správa Štátneho slovenského gymnázia v Zlatých Moravciach za školský rok 1941/1942. Zlaté Moravce 1942. s. 28 – 29.

– recitácie a ukážky z vlastnej tvorby. Krúžok zorganizoval aj niekoľko pokusov o vedecké prednášky, väčšinou prírodovedného zamerania. V školskom roku 1943/1944 dosiahol krúžok pracovné a profesionálne maximum a okrem valného zhromaždenia zorganizoval šesť výborových a desať pracovných schôdzí. Viacerí členovia aktívne prispievali svojimi prácami do rôznych denníkov a časopisov. Krúžok odoberal časopisy *Elán*, *Smer*, *Slovenské pohľady*, *Kultúru* a *Filozofický zborník*. V škole pôsobil pomerne kvalitný spevácky zbor, ktorého repertoár bol zostavený z pestrej škály liturgickej a svetskej hudby.³⁴ Z profesorov a pedagógov Štátneho slovenského gymnázia v Zlatých Moravciach sa v regionálnom kultúrno-spoločenskom živote angažoval jeho dočasný riaditeľ Štefan Furka, ktorý bol predsedom Miestneho odboru Matice slovenskej v Zlatých Moravciach, predsedom miestnej osvetovej komisie a poradcom príslušného okresného veliteľstva (OV) HM. V tejto súvislosti musíme ešte pripomenúť tajomníčku okresnej osvetovej komisie, aktivistku Živeny, Slovenského Červeného kríža a miestnej organizácie HSLS profesorku Gabrielu Greguškovú, telovýchovného referenta OVHM a všestranného športového aktivistu a organizátora profesora Karola Smidu, podpredsedníčku Miestneho odboru Matice slovenskej, tajomníčku Miestneho odboru Živeny v Zlatých Moravciach a vodkyňu stotiny diev HM profesorku Elenu Krčméry a aktivistu HSLS a miestneho vodcu HM odborného učiteľa Andreja Semanu, ktorý viedol hospodársko-účtovnú agendu a korešpondenciu HM v Zlatých Moravciach.

Štátne slovenské gymnázium v Prievidzi, ktoré vzniklo ešte za 1. ČSR, začalo školský rok 1939/1940 so 625 študentmi, ku ktorým pribudli počas školského roku ešte ďalší dvaja žiaci. Väčšina študentov bola z iných miest a obcí (465) a iba 80 žiakov pochádzalo priamo z Prievidze a bývalo v tomto meste. Štátnu príslušnosť v SR malo 655 študentov a jedenásti boli zo zahraničia. V školských štatistikách uviedlo slovenčinu ako svoj materinský jazyk 539 žiakov, 32 uviedlo nemčinu, ôsmi maďarčinu a osem žiakov uviedlo ako svoju materčinu český jazyk. Najpočetnejšou bola na tejto škole rímskokatolícka konfesia, ku ktorej sa prihlásilo 449 študentov. Okrem spomínaných katolíkov boli v škole aj evanjelici a. v. (13), židia (11), pravoslávni (1) a reformovaní evanjelici – kalvíni (1).³⁵

Študenti gymnázia, ktorí bývali priamo v Prievidzi, boli organizovaní v miestnej HM a dochádzajúci študenti boli zapísaní v miestnych jednotkách HM podľa bydliska. Gymnazisti boli rozdelení do troch čiat HM, ktoré pomáhali počas ťaženia proti Poľsku Miestnemu veliteľstvu HG v Prievidzi pri strážnej a spojárskej službe. Dvanásť žiakov gymnázia pracovalo v HM ako vodcovia čiat. Miestnym vodcom HM v Prievidzi bol profesor miestneho gymnázia Emil Liebenberger. Na gymnáziu pôsobil od školského roku 1938/1939 Hlinkov samovzdelávací krúžok, ktorý si 2. decembra 1939 na svojom valnom zhromaždení zvolil nový výbor na čele s predsedom Oskarom Schifflerom, podpredsedom Ondrejom Tokarčíkom a tajomníkmi Štefanom Flimelom a Elenou Porázkovou. Zástupcovia spolku sa zúčastnili na ústrednej schôdzi stredoškolských krúžkov, ktorá sa uskutočnila 18. mája 1940 v Hlinkovom dome v Prievidzi a zúčastnilo

34 XXV. výročná správa Štátneho slovenského gymnázia v Zlatých Moravciach za školský rok 1943/1944. Nitra 1944, s. 17 – 18.

35 Ročná správa Štátneho slovenského gymnázia v Prievidzi za školský rok 1939 – 1940. Prievidza 1940, s. 20 – 21.

sa jej 48 delegátov z 11 slovenských stredných škôl a pedagogických ústavov. Početnú členskú základňu mal na škole Dorast Slovenského Červeného kríža, v ktorom bolo organizovaných 630 študentov prievidského gymnázia.

História vzniku Štátneho slovenského gymnázia v Banskej Štiavnici siaha až ku vzniku prvej Československej republiky. Svoju činnosť začalo v školskom roku 1919/1920. V priemere študovalo v tejto škole počas Slovenskej republiky od 350 do 400 žiakov, dve tretiny z nich bývali v Banskej Štiavnici a zvyšok mal v meste zodpovedných dozorcov alebo dochádzal z iných miest a obcí. Väčšina študentov uvádzala v školských štatistikách za svoju materinskú reč slovenčinu. Okrem slovenčiny boli v škole zastúpené aj nemčina, maďarčina, ruština, ukrajinčina a čeština. Z hľadiska konfesie mali prevahu rímski katolíci (294 z 391 žiakov v školskom roku 1943/1944). Druhým najpočetnejším náboženským vyznaním boli evanjelici a. v. (84 žiakov).³⁶

V HM boli študenti školy organizovaní v miestnych organizáciách podľa svojho bydliska. Z nich navštevovali cvičenia HM 48 žiakov, v iných športových kluboch a v KSTL bolo aktívnych 16 študentov. Na gymnázium pôsobil Samovzdelávací krúžok Andreja Kmeťa pod dozorom profesorky Dr. Alžbety Gwerkovej-Göllnerovej a pod predsedníctvom Vladimíra Makovického a Jána Ďurička. Najaktívnejšou z tohto krúžku bola šachová sekcia, v ktorej bolo organizovaných 34 študentov a 17 študentiek. Samovzdelávací krúžok A. Kmeťa si predplácal a odoberal matičný časopis *Slovensko*. Riaditeľ školy Jozef Solčány bol od polovice septembra 1943 do polovice júna 1944 vládnym komisárom miest Banská Štiavnica a Banská Belá, podpredsedom MOMS a ako kultúrny referent aj členom predsedníctva Miestnej organizácie HSLS v Banskej Štiavnici.

Prvorepublikovú tradíciu malo aj Štátne slovenské gymnázium v Kremnici, ktoré začalo svoju činnosť v školskom roku 1918/1919. Školský rok 1938/1939 ukončilo 398 študentov a začiatkom nasledujúceho školského roku nastúpilo do gymnázia 346 žiakov a ďalších osem pristúpilo počas školského roka. V Kremnici bývalo 123 žiakov a z iných miest alebo vidieka do školy dochádzalo 94 žiakov. K slovenskej národnosti sa prihlásilo 267 študentov, 38 k nemeckej, 14 k židovskej, 4 k maďarskej a dvaja k českej národnosti. Zo študentov bolo najviac rímskych katolíkov (263), z hľadiska početnosti nasledovali evanjelici a. v. (13), židia (13) a gréckokatolíci (2). Riaditeľom školy bol Jozef Pikula.

V HM bolo organizovaných iba 100 študentov tohto gymnázia a najviac sa aktivizovali v rôznych športových odvetviach a disciplínach a priamo spolupracovali s Klubom slovenských turistov a lyžiarov. Najväčšou akciou, na ktorej sa zúčastnili študenti – členovia HM pod vedením svojich profesorov, bol deň HM v Kremnici 16. júna 1940. Všetci študenti Štátneho slovenského gymnázia v Kremnici však boli organizovaní v Doraste Slovenského Červeného kríža. V škole tiež pôsobil Samovzdelávací krúžok, ktorý si zvolil 21. septembra 1939 na svojom valnom zhromaždení výbor na čele s predsedom Michalom Zöldym, podpredsedom Vladimírom Karlovským a tajomníkom Antonom

36 XXVI. výročná správa Štátneho slovenského gymnázia v Banskej Štiavnici za školský rok 1943/1944. Banská Štiavnica 1944, s. 24 – 25.

Froncom. Krúžok mal pravidelné pracovné schôdze (12 za rok) a usporadúval kultúrne večierky, väčšinou s literárno-hudobným programom.³⁷

Štátne gymnázium v Ružomberku založili ešte v roku 1919 a od roku 1938 ho pomenovali po vodcovi HSLS a ružomerskom farárovi Andrejovi Hlinkovi. Počet žiakov sa za prvej Slovenskej republiky pohyboval v priemere od 450 do 550 študentov, z ktorých mala väčšina slovenskú štátnu príslušnosť. V školskom roku 1943/1944 študovalo na tomto gymnáziu 559 žiakov. Podľa školskej štatistiky sa k slovenčine ako materinskej reči prihlásilo 526 žiakov. K češtine sa prihlásilo 9 študentov, k nemčine štyria, k maďarčine dvaja, k ruštine štyria a k ukrajinčine dvaja študenti. Najpočetnejšie boli v škole zastúpení rímski katolíci (483) a evanjelici a. v. (54). Medzi žiakmi však nechýbali ani pravoslávni, kalvíni a gréckokatolíci.³⁸ Riaditeľmi gymnázia boli Ján Fraštia a Jozef Oravský, ktorý bol zároveň okresným veliteľom HM v Ružomberku. Členovia HM na škole (95 žiakov a 40 žiačok) boli organizačne rozdelení do čiat orlov a junákov a do jedného kmeňa tatraniek a jedného kmeňa diev. Vedúcou osobnosťou HM na tomto gymnáziu bol profesor Emil Kuřka. Žiaci sa v rámci aktivít v HM zúčastňovali predovšetkým na športových súťažiach a pretekoch, ale i na oficiálnych oslavách organizovaných miestnym veliteľstvom HM v Ružomberku. Svojou účasťou ozvlášťovala tieto akcie a oslavy fanfárová skupina HM, z ktorej väčšina členov bola študentmi ružomerského gymnázia. Zo športov dosiahli najlepšie výsledky v stolnom tenise, skokoch na lyžiach a v gymnastike. Na škole pôsobil okrem HM aj vzdelávací krúžok, najaktívnejšie však jeho šachový odbor pod vedením profesora Miroslava Kropiláka.

Pomerne novým gymnáziom bolo Štátne slovenské gymnázium v Brezne nad Hronom, ktoré začalo svoju činnosť v školskom roku 1938/1939. Priemerne študovalo na tomto gymnáziu 250 žiakov, z ktorých bývalo v Brezne nad Hronom iba (koľko?) študentov a ostatní dochádzali do školy z okolia pešo alebo vlakom. Ako svoju materčinu uviedlo 235 študentov slovenčinu, traja češtinu, traja ruštinu a jeden žiak nemčinu. Prevalu mali v škole dve tradičné a na Slovensku najpočetnejšie konfesie – rímski katolíci a evanjelici a. v. Medzi žiakmi tohto gymnázia však boli aj gréckokatolíci (6), pravoslávni (4) a študenti českobratského vierovyznania.

V HM bolo organizovaných 127 študentov tohto gymnázia, ktorí sa aktívne zúčastňovali na spoločensko-politických a kultúrnych podujatiach a oficiálnych oslavách miestneho a regionálneho významu. V oblasti telesnej výchovy a športu úzko spolupracovali s miestnou HG, ktorá žiakom poskytla svoje futbalové ihrisko a klzisko. Zároveň študenti zohrali niekoľko hokejových zápasov s mužstvom hokejového odboru miestnej HG.

Školský samovzdelávací krúžok Martina Rázusa založili 9. októbra 1943 na prvom riadnom zakladajúcom valnom zhromaždení, na ktorom sa zúčastnil aj riaditeľ gymnázia Imrich Barlík, vedúci krúžku dočasný profesor Jozef Jakubis spolu s ďalšími členmi profesorského zboru. Krúžok mal od konca februára 1944, keď boli schválené jeho

37 XXII. ročná správa Štátneho slovenského gymnázia v Kremnici za školský rok 1939/1940. Kremnica 1940, s. 8 – 9.

38 26. výročná správa Štátneho slovenského gymnázia Andreja Hlinku v Ružomberku za školský rok 1943/1944. Ružomberok 1944, s. 30 – 31.

definitívne stanov, tri základné záujmové odbory – športový (referent Ján Choma), šachový (referent Jozef Ladislav Barlík) a hudobný (referentka Frederika Kilvády).³⁹

Prehľad vybraných slovenských gymnázií si nenárokujú na komplexný pohľad na túto problematiku a otázku histórie školstva. Štúdia sa skôr pokúsila otvoriť otázky ideového a ideologického prepojenia slovenských stredných škôl s Hlinkovom mládežou a poukázať aj na iné mimoškolské aktivity a existenciu iných záujmových študentských spolkov a organizácií. Táto problematika by si zaslúžila v budúcnosti širšie a komplexnejšie spracovanie, hoci aj vo forme špecializovanej odbornej monografie.

39 VI. výročná správa Štátneho slovenského gymnázia v Brezne nad Hronom za školský rok 1943 – 1944. Tisovec 1944, s. 9 – 10.

Školstvo na území hornej Oravy v rokoch 1939 – 1945

Martin Garek

Obce hornej Oravy¹ v 20. storočí mali pohnutý osud, v prvej polovici storočia viackrát zmenili svoju štátnu príslušnosť. V roku 1920 boli na základe rozhodnutia Rady desiatich v Spa začlenené do obnoveného Poľska. Po vypuknutí druhej svetovej vojny v roku 1939 v súvislosti so zapojením Slovenskej republiky do útoku na Poľsko boli odstúpené územia navrátené Slovensku. S týmto zložitými zmenami príslušnosti obcí k iným štátom, samozrejme, bola spojená aj zmena školského systému. Pôvodne slovenské školy sa pretvorili na poľské, slovenských učiteľov nahradili poľskí a školy prešli pod právomoc poľských štátnych úradov. Otázky týkajúce sa práv menšinových národností upravila Zmluva medzi Republikou Československou a Republikou Poľskou o štátnom občianstve a otázkach súvisiacich, uzavretá v Prahe 29. novembra 1920, ktorej článok číslo (č.) 12 hovoril, že „*štátni občania československí národnosti poľskej, ako aj štátni občania poľskí národnosti československej majú v zmysle článku 8 zmluvy medzi Dohodovými mocnosťami spojenými a združenými a Republikou Československou z dňa 10. septembra 1919, a zmluvy tých istých mocností s Poľskom z dňa 28. júna 1919, rovnaké právo ako ostatní občania ich štátov, aby zakladali, kontrolovali a spravovali vlastným nákladom všelijaké školy a výchovné ústavy, ktoré môžu byť v štáte zriadené podľa platných právnych predpisov ako súkromné školy a ústavy...*“ a článok 14 vykladal, že „*v každom z oboch zmluvných štátov zriadi sa v každej obci, v ktorej podľa trojročného priemeru je najmenej 40 detí príslušníkov poľských, resp. československých, školou povinných, materského jazyka československého, resp. poľského, verejná škola s vyučovacím jazykom čs., resp. pl., ak teda nie je v školnej obci verejná škola s týmto vyučovacím jazykom*“.² Napriek tomu, že poľská strana podpísala a ratifikovala túto zmluvu, počas celého medzivojnového obdobia neakceptovala existenciu českej a slovenskej menšiny v Poľsku. Na území hornej Oravy pričlenenom k Poľsku bolo 25 slovenských škôl k 2. septembru 1920. Poľské úrady začali na tomto území presadzovať násilnú poloni-

1 Ide konkrétne o obce: Srnie, Podvlk, Harkabúz, Vyšná a Nižná Zubrica, Oravka, Bukovina – Podsklie, Pekelník, Jablonka, Chyžné, Vyšná Lipnica a Nižná Lipnica.

2 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Minister ČSR s plnou mocou pre správu Slovenska 1918 – 1927, škatuľa (šk.) 4, č. 11456.

záciu, ktorá sa samozrejme sústreďovala predovšetkým na školstvo. Napriek odporu obyvatelia nemali umožnené vzdelávať sa v rodnom jazyku a vo všetkých školách sa vyučovalo len po poľsky. Najvýstižnejšie o tom informuje článok školského inšpektora Wendelina Habera z roku 1930: „... *po obsadení obcí Poľskom boli dosadení do všetkých obcí poľskí učitelia, vo všetkých školách sa učí len po poľsky. Rodičia nechceli deti posilať do poľských škôl, prichádzali na školský inšpektorát v Kežmarku a s plačom prosili o vymenovanie slovenských učiteľov*“.³ Ich prosby sa nestretli s porozumením Poliakov a naďalej ostávali v týchto obciach len poľskí učitelia.

Situácia sa zmenila vypuknutím druhej svetovej vojny, keď sa slovenská armáda zapojila do útoku proti Poľsku, a tým sa tieto územia prinavrátili späť Slovensku. Územie okupované Poľskom od roku 1938, spolu s obcami na hornej Orave a severnom Spiši, ktoré Poľsko získalo v rokoch 1920, 1924, bolo Slovensku navrátené v septembri 1939. Toto územie bolo inkorporované ústavným zákonom 325/1939 Sl. z. z 22. decembra 1939 s tým, že od 1. januára 1940 nadobúdajú na inkorporovanom území účinnosť právne predpisy Slovenskej republiky.⁴

Slovenské školstvo sa zriaďovalo už v priebehu septembra 1939. Riadilo sa pokynmi Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO), podľa ktorých sa základom stal princíp dobrej kresťansko-národnej výchovy opierajúcej sa o kresťanský svetonázor a o ideológiu slovenského národa. Jedným z nariadení MŠaNO bolo, aby „*v každej učebni na čelnom mieste zavesili kríž ako symbol kresťanskej kultúry Slovákov*“, ďalej nariadilo, aby pred vyučovaním a po jeho ukončení žiaci sa povinne pomodlili a aby sa vyučovanie náboženstva na ľudových a meštianskych školách stalo povinným predmetom.⁵ Prevzatie škôl na tomto území sa uskutočnilo počas septembra 1939, keď na základe dekrétov školského inšpektorátu prevzali školské budovy a správu škôl slovenskí učitelia ustanovení za ich správcov. Školský inšpektorát v Dolnom Kubíne vydal tento pokyn pre jednotlivých vhodných učiteľov v dňoch 16. – 19. septembra 1939.⁶ Vyučovanie sa začalo v prevažnej miere až od októbra, keďže poverení správcovia sa stretávali s početnými problémami. Najvýraznejšími ťažkosťami bol nedostatok učiteľov, ani jedna škola ich nemala potrebný počet, a nedostatok priestorov. Taktiež sa správcovia škôl sťažovali, že niektorí miestni obyvatelia neboli ochotní reagovať na pokyny úradov a ignorovali ich. To sa stalo napr. v obci Pekelník.⁷ Najvýznamnejším problémom začínajúceho slovenského školstva bol nedostatok učiteľov. Z tohto dôvodu pre nevhodné priestory bolo vyučovanie v mnohých obciach celodenné. Správcovia žiadali o ďalších pedagógov aj z dôvodu, že „*sa jedná o namáhavé vyučovanie inojazyčných detí v malých*

3 MAJERÍKOVÁ, M.: Slovenské školstvo v oblasti tzv. poľského Spiša v rokoch 1918 – 1945. In: *Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy Środkowej*. Katowice – Kraków 2009, strana (s.) 443 – 444.

4 ŽUDEL, J.: Utváranie hraníc Slovenska. In: *Slovenská archivistika*, ročník (roč.) 30, 1995, č. 2, s. 233. Podrobne k revindikácii severného Spiša a hornej Oravy, malého územia Kysúc a iných menších území pripojených k Poľskej republike na jeseň 1938: CIAĞWA, J.: Slovenský právny systém na severnom Spiši v rokoch 1939 – 1945. In: *Terra Scepusiensis*. Levoča – Wrocław 2003, s. 927 – 937.

5 Kol: *Päť rokov slovenského školstva 1939 – 1943*. Bratislava 1944, s. 39.

6 Štátny archív (ŠA) Bytča, pobočka (p.) Dolný Kubín (DK), f. Školský inšpektorát Trstená (ŠIT), šk. Pekelník, č. 2/1939.

7 Tamže, číslo jednacie (č. j.) 6.

a *nevyhovujúcich učebniach*“.⁸ Početný stav pedagógov bol naozaj alarmujúci, keď napr. v Pekelníku 265 žiakov učili dvaja učitelia, v Bukovine-Podsklí 170 žiakov štyria učitelia, v Jablonke, ktorá mala podľa neskorších údajov jeden z najvyšších počtov žiakov, štyria vyučujúci. Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠaNO) sa postupne týmto značne nepriaznivým počtom učiteľov zaoberalo a prideľovalo na tieto školy nových pedagógov.

Obyvatelia niektorých obcí vítali vytváranie slovenského školstva s nadšením, keď pripravovali akcie podporujúce slovenskú literatúru a národnú osvetu. Vo Veľkej Lipnici občania už v prvých dňoch septembra 1939 odstránili pamätnú tabuľu známeho polonofila Petra Borovského, ktorý bol okrem iného jedným z členov delegácie Ferdynanda Machaya v Paríži na Versaillskej mierovej konferencii, umiestnenú na stene rím. kat. kostola a 16. septembra 1939 miestna žandárska stanica zatvorila aj knižnicu bývalého poľského Tovarišstva spolku ľudového. Jej 603 zväzkov bolo podľa vyjadrenia okresného náčelníka „*po stránke slovenského vlastenectva závadných*“.⁹ Poľské knihy nahradzovali v obecných knižniciach a školách slovenskými knihami, ktoré poskytovala jednak Matica slovenská a jednak Spolok svätého Vojtecha v Trnave. Už v roku 1939 poskytla oslobodeným obciam Spiša a Oravy Matica slovenská na odporúčanie osvetových referentov Štefana Loffaya a Jána Okaľa 25 140 slovenských kníh.¹⁰ Spolok sv. Vojtecha spolu so Slovenskou ligou daroval obyvateľstvu na inkorporovanom území učebnice v hodnote 200 000 Ks.¹¹ Spolok zabezpečil aj výmenu cirkevných spevníkov, už 17. októbra 1939 do týchto obcí poslal 3 000 výtlačkov. Zároveň spolok postupne vytvoril na území hornej Oravy a severného Spiša sieť svojich členov, prostredníctvom ktorých rozširoval svoje podielové knihy a kalendáre.¹²

Školstvo na inkorporovanom území hornej Oravy patrilo organizačne sprvoti pod Školský inšpektorát v Trstenej, na ktorého čele stál Július Kolodej. V septembri 1939 bolo na tomto území až 25 škôl, keďže niektoré obce boli také roztratené, že v jednej sa nachádzalo aj viacero škôl. Najviac škôl, päť, bolo v obci Nižná Lipnica. V tomto období boli školy označené za štátne ľudové, jediná rím. kat. škola sa nachádzala v Erdútke Ústredí.¹³ V rokoch 1939 – 1945 vznikli na tomto území aj nové školy, a to v osade Bukovina št. ľudová škola¹⁴ a v Jablonke nižšia stredná škola, tzv. meštianka.¹⁵ Spádovými strediskami pre túto oblasť sa stali meštianske školy v Trstenej, Tvrdošíne, resp. gymnázium v Dolnom Kubíne.¹⁶ Školský inšpektorát mal v pláne ešte otvoriť ško-

8 Tamže, č. 78/1939.

9 ŠA Bytča, f. Tatranská župa 1940 – 1945, šk. 11, inventárne číslo (inv. č.) 29, č. 101/1940 prez.

10 SNA, f. Ministerstvo školstva a národnej osvety 1938 – 1945, šk. 19, inv. č. 87, č. 27487/39.

11 Korún slovenských.

12 ŠA Bytča, p. DK, f. ŠIT, šk. 1941 – 1944, inv. č. 4201/1941, č. 3865/1941.

13 Tamže, šk. 1928 – 1940, č. j. 521/40.

14 Tamže, č. j. 4201/1941.

15 MOLITORIS, L.: Społeczne uwarunkowania powstania Towarzystwa Czechów i Słowaków na Spiszu i Orawie. In: *Almanach Słowacy w Polsce – Słowáci v Poľsku VIII*. Kraków – Krakov 2001, s. 154.

16 ŽIŠKOVÁ – MOROŇOVÁ, K.: O lýceu so slovenským vyučovacím jazykom v Jablonke. In: *Almanach Słowacy w Polsce – Słowáci v Poľsku III*. Kraków – Krakov 1995, s. 56.

lu v Studienkach, nachádzajúcich sa na území katastra obcí Podsklie a Oravka, toto sa však neuskutočnilo.¹⁷

Štátna meštianska škola v Jablonke bola zriadená v roku 1940. Už 12. januára 1940 MŠaNO navrhovalo Notárskemu úradu a štátnym ľudovým školám v Jablonke, aby zriadili túto školu jednak preto, že obec mala ústrednú pozíciu na prinavrátanom území Oravy, a aj preto, že poľská školská správa tam udržovala nižší typ strednej školy.¹⁸ Notársky úrad a štátne ľudové školy odpovedali na tento návrh nesúhlasne. Svoj postoj odôvodňovali tým, že žiaci v obci už nepoznajú vyučovací (slovenský) jazyk v plnej miere. Okrem toho obec je veľmi roztratená, má zlé spojenie s ostatnými obcami, preto nie je možné, aby žiaci z okolia do školy dochádzali. V neposlednom rade školu treba dobudovať a občania nie sú ochotní prevziať vecnú zodpovednosť za materiálne zabezpečenie meštianskej školy.¹⁹ Napriek negatívnemu postojú miestnych úradov MŠaNO zriadilo výnosom č. 86.539/40 z 28. augusta 1940 Štátnu meštiansku školu v Jablonke. Keďže obec nebola schopná zabezpečiť školu potrebnými učebnými pomôckami a zariadením, MŠaNO nariadilo Školskému inšpektorátu v Banskej Bystrici, aby tejto meštianskej škole v Jablonke poskytol „*celé školské zariadenie a učebné pomôcky bývalej Štátnej mešt. školy v Komárne, ktoré je uskladnené v telocvični Štátnej obv. mešt. školy v Banskej Bystrici a dosiaľ nebolo pridelené inej národnej a strednej škole*“.²⁰ V prvom školskom roku meštianku navštevovalo 99 žiakov, ktorých učili 3 pedagógovia.²¹ Pri mešt. škole v Jablonke v školskom roku 1944/1945 zriadili aj dočasný jednoročný učebný kurz pre pedagógov.²²

Pomery v organizácii školstva na hornej Orave sa zmenili už v priebehu roka 1940, keď na základe dohody medzi Ministerstvom školstva a národnej osvety v Bratislave a Biskupským úradom v Spišskej Kapitule mali byť pod cirkevnú správu vrátené školy, ktoré pri obsadení týchto území Poľskom v 1920 mali rím. kat. charakter.²³ Tak sa niektoré školy navrátili späť do rúk rím. kat. cirkvi. Zaujímavé je, že obyvateľstvo niektorých obcí, konkrétne občania obvodného notariátu Pekelník, protestovalo proti zmene charakteru školy na rím. kat. a ani tunajšie duchovenstvo nemalo záujem o zmenu charakteru škôl. Obce sa obávali, že bež štátnej podpory nebudú schopné znášať také vysoké náklady a nepodarí sa im obsadiť učiteľské miesta na týchto školách vzhľadom na veľké nevýhody spojené s tamojším vyučovaním.²⁴ K poslednej zmene charakteru škôl došlo, keď vypuklo Slovenské národné povstanie a všetky slovenské školy boli nariadením Slovenskej národnej rady (SNR) zo 6. septembra 1944 opäť poštátnené.²⁵ Samozrejme, predstavitelia SNR nemali dostatočný dosah na tieto územia a v prevažnej miere naďalej platili rozhodnutia Bratislavy.

17 ŠA Bytča, p. DK, f. ŠIT, šk. 1941 – 1944, č. j. 4201/1941.

18 Tamže, šk. Jablonka, inv. č. 59/1940, č. j. 51.647/40-I/4.

19 Tamže, inv. č. 59/1940, č. 25/40; č. 173/1940.

20 Tamže, č. j. 96.125/40-I/4.

21 Tamže. Zápisnica o prehliadke vykonanej dňa 12. februára 1941.

22 Tamže, inv. č. 3248/1944, č. 81.023/44-I-A/4.

23 Tamže, šk. 1928 – 1940, inv. č. 994/1940, č. j. 60.923/40-I/4.

24 Tamže, šk. 1928 – 1940, inv. č. 994/1940, č. 398/1940.

25 MAJERÍKOVÁ, M.: Slovenské školstvo v oblasti tzv. poľského Spiša v rokoch 1918 – 1945, s. 444.

Poľských učiteľov pôsobiach pred vypuknutím vojny na týchto územiach nahradzovali slovenskí, koncom roka 1939 boli všetky učiteľské miesta obsadené slovenskými učiteľmi, resp. poľskými učiteľmi, ktorí zložili sľub vernosti Slovenskej republike.²⁶ Poľskí učitelia sprvoti vyčkávali, neprihlásili sa do služieb Slovenska hneď, dúfali, že územie severnej Oravy bude v krátkom čase opäť poľské. Po ukončení útoku na Poľsko sa ale začali postupne zaujímať o možnosť pôsobenia na Slovensku.²⁷ Slovenskí učitelia dosadení do týchto obcí mali za úlohu sledovať aj činnosť poľských pedagógov a zaujať stanovisko voči ich správaniu. Posielali Školskému inšpektorátu v Trstenej správy o ich činnosti a spoľahlivosti voči Slovenskej republike.²⁸ Niektorí poľskí pedagógovia ovládali aj slovenský jazyk, čím boli pre školskú správu zaujímaví pre prípadné zapojenie do pedagogického procesu. Samozrejme, najskôr sa museli prihlásiť do služieb Slovenskej republiky. Týchto pedagógov, v prípade, že boli politicky bezúhonní, neumiestňovali na pripojených územiach, ale na iných školách Oravy. Napriek značne nepriaznivej situácii v Poľsku niektorí poľskí pedagógovia zotrvali na svojom presvedčení a nepodali si, resp. dokonca stiahli svoju žiadosť o zapojenie do pedagogického procesu v prospech Slovenska.²⁹

Postupne sa začal prejavovať nedostatok učiteľov aj na oslobodenom území. V novembri 1940 Školský inšpektorát v Trstenej hlásil uprázdnené miesta učiteľov v školách Bukovina-Podsklie, Erdútka Flajšová, Erdútka Lehotská, Chyžné a Pekelník.³⁰ Nedostatok vyučujúcich bol podľa inšpektorátu príčinou viacerých okolností, muži nastupovali na prezenčnú vojenskú službu, učenie v týchto obciach bolo nepríťažlivé vzhľadom na jazykovú zaostalosť žiakov, finančné a hospodárske podmienky boli neadekvátne, keďže obce boli chudobné, a pritom roztratené, nebolo v nich dosť vyhovujúcich bytov. Nedostatok vyučujúcich sa riešil zavádzaním striedavého vyučovania v školách. V školskom roku 1941/1942 povolili striedavé vyučovanie v I. a II. štát. ľud. škole vo Vyšnej Zubrici; v rím. kat. ľud. škole v Erdútke; I., IV. a V. rím. kat. ľud. škole v Nižnej Lipnici; v štát. ľud. škole v Oravke; v I. a II. rím. kat. škole vo Vyšnej Lipnici; v I. a II. rím. kat. škole v Podvlku; v štát. ľud. škole v Nižnej Zubrici a v rím. kat. škole v Srní.³¹ Situácia sa teda zhoršovala, pokiaľ išlo o počet vyučujúcich. Túto situáciu mal riešiť poverenec slovenskej vlády pre veci na novozískanom území na Spiši a Orave profesor Alojz Miškovič prostredníctvom Školského inšpektorátu v Trstenej.³² Obrátil sa so žiadosťou na ministerstvo národnej obrany, aby uvoľnilo tých záložných dôstojníkov-učiteľov, ktorí mali svoje stále učiteľské pôsobisko na inkorporovaných územiach, prípadne tých dôstojníkov, ktorí sa o tamojšie učiteľské miesta uchádzali. Ministerstvo národnej obrany (MNO) tejto žiadosti vyhovel a uvoľnilo týchto dôstojníkov.³³

26 ŠA Bytča, p. DK, f. ŠIT, šk. 1928 – 1940, inv. č. 698/1940.

27 Tamže, č. 1169.

28 Tamže, šk. Oravka, č. j. 16/39; šk. Bukovina-Podsklie, inv. č. 4777/1939, č. 49/1939; šk. Nižná Lipnica, č. 4618/39, šk. Vyšná Lipnica, č. j. 65/1939.

29 Tamže, šk. Harkabúz, č. 5949/39.

30 Tamže, šk. 1928 – 1940, č. 4357/1940.

31 Tamže, šk. 1941 – 1944, č. j. 108.463/41-I./1.

32 CIĄGWA, J.: Alojz Miškovič – obranca integrity Slovenska. In: *Almanach Słowacy w Polsce – Slováci v Poľsku VII*. Kraków – Krakov 2000, s. 35.

33 ŠA Bytča, p. DK, f. ŠIT, šk. 1941 – 1944, č. 350.787/kab.1943.

Na dôležitosť vhodných slovenských učiteľov na inkorporovaných územiach poukázal aj generálny tajomník HSLS-SSNJ³⁴ Jozef Kirschbaum, ktorý v roku 1940 po návšteve týchto území vysoko oceňoval prácu tunajších učiteľov.³⁵ Napriek nedostatku učiteľov navrhoval školský inšpektorát vytvoriť ďalšie triedy, a to v obciach Jablonka, Nižná Lipnica, Nižná Zubrica a Vyšná Lipnica. Zámerom inšpektorátu bolo vytvoriť čo najviac tried s menším počtom žiakov, aby sa im mohla venovať väčšia pozornosť a aby si dôkladnejšie osvojili slovenský jazyk. Zároveň odôvodňovali vytvorenie viacerých tried nedostatkom učební a ich rozlohou, považovali ich za príliš malé a tmavé.³⁶

Vyučovanie v jednotlivých školách bolo viackrát prerušené aj z iných dôvodov. Veľké problémy spôsobovali najmä v zimných mesiacoch cestné komunikácie, žiaci zo vzdialenejších miest často neboli schopní prísť do školy. Ako silné mrazy narúšali školský proces, hovorí správa z Vyšnej Zubrici zo začiatku roka 1942, „od začiatku tohto roku panuje tu zúrivá zima. Denne je 28-33 stupňov C zimy. V takomto zimnom počasí musia tunajšie deti dochádzať do školy niekedy až 4 km. Ich odev a obuv je nedostatočná“. Ďalej sa v nej píše, že z tohto dôvodu ani deti nechodia v plnom počte do školy a učebne, napriek tomu, že sa v nich kúri od 5. hodiny ráno, nie je možné vykúriť. Preto tunajšie školy žiadali, aby im umožnili prerušiť vyučovanie na 3 týždne, samozrejme, že Školský inšpektorát v Trstenej im vyhovel.³⁷ Vyučovací proces na tomto území narúšali aj jesenné práce na poliach, pri ktorých školopovinné deti museli pomáhať rodičom. Vypomáhali jednak pri žatve, ktorá pre vyššiu polohu kraja bývala až v septembri, a jednak pri pastve dobytku. Niekde nebolo treba prerušiť vyučovanie, resp. posunúť otvorenie školského roka, ale postačovalo presunúť vyučovacie hodiny na vhodnejší čas, aby staršie deti mohli doma pomáhať.³⁸ V roku 1945 bolo vyučovanie prerušené aj preto, že nemecké vojsko používalo školské budovy ako ubytovne a ošetrovne.³⁹

Vzdelanie ale ani v týchto obciach nebolo určené všetkým deťom. Boli z neho vylúčené židovské deti, ako nás o tom informuje správa z 23. októbra 1940. Celkovo bolo vylúčených 31 detí.⁴⁰ Tieto deti vyučovali naďalej domácou formou. V Jablonke sa takto učilo 12 školopovinných detí, ktoré prepustili z obvodu I. štátnej sl. ľudovej školy. Vyučovanie mávali v modlitebni židovskej obce umiestnenej v súkromnom dome. Vyučovalo sa každý deň od 8.00 do 12.00 a od 14.00 do 16.00, okrem soboty. V nedeľu dopoludnia sa vyučovalo náboženstvo.⁴¹

Prostredníctvom školstva sa v pripojených obciach organizovala aj Hlinkova mládež (HM) a učitelia pripravovali rozličné kultúrne a osvetové podujatia. Medzi tieto patrilo sadenie stromčekov, divadlo, kurzy varenia, rozličné prednášky o hygiene a čís-

34 Hlinkova slovenská ľudová strana – Strana slovenskej národnej jednoty.

35 ŠA Bytča, p. DK, f. ŠIT, šk. 1928 – 1940, č. 6604/40.prez.dr.K/P.

36 Tamže, šk. 1941 – 1944, č. 2368/1943.

37 Tamže, šk. Vyšná Zubrica, č. 211/1942.

38 Tamže, šk. Pekelník, inv. č. 2829/1941, č. j. 260/1941; šk. Bukovina-Podsklie, č. 1074/1943; šk. Podsklie, č. 153/43; šk. Vyšná Zubrica, inv. č. 229/42, č. 211/1942.

39 Tamže, šk. Jablonka, č. 100/1945.

40 Tamže, šk. 1928 – 1940, č. 3462/1940.

41 Tamže, šk. Jablonka, č. j. 69/41.

tote a pod.⁴² Organizovanie HM na inkorporovanom území viazlo, keď z celkového počtu 3 744 žiakov bolo v nej združených v roku 1942 len 1 176 žiakov. V niektorých školách na tomto území dokonca nebol ani jeden žiak v HM. Išlo o školy Pekelník, Bukovina, Erdútka Lehotská, Chyžné II., Jablonka II. a III., Nižná Lipnica II. a Podsklie. Organizáciu mali na starosti učители, ktorí ako najväčšie prekážky zapojenia detí do HM videli nedostatok financií. Rodičia neboli ochotní platiť členský poplatok; deti im museli pomáhať pri poľných prácach, preto nemali čas na iné aktivity, a ani národné povedomie rodičov nebolo dostatočné.⁴³

Nepriaznivú finančnú situáciu týchto škôl riešilo často priamo MŠaNO, poskytovalo im zvláštne dotácie. Keďže obce neboli schopné zabezpečiť financie na vecné náklady škôl, obracali sa prostredníctvom Školského inšpektorátu v Trstenej a prostredníctvom poverenca slovenskej vlády pre veci na novozískanom území na Spiši a Orave Alojza Miškoviča na MŠaNO. To poskytovalo jednak peniaze na bežné výdavky škôl, jednak na ubytovanie učiteľov a podporovalo aj výstavbu nových budov. Učители boli oslobodzovaní od platenia bytovej dane, keďže sa obce snažili vyhovieť pedagógom po každej stránke. Bolo treba brať ohľad na neutešené finančné ohodnotenie a náročnosť práce na týchto územiach.⁴⁴ MŠaNO prispelo aj na výstavbu novej rímskokatolíckej ľudovej školy v Srní, schválilo návrh Školského inšpektorátu v Trstenej z 28. apríla 1941, čís. 956/41. Školský inšpektorát plánoval postaviť v Srní novú budovu školy s 3 učebňami, 1 zborovňou, 1 kabinetom, 1 bytom pre riaditeľa školy s príslušenstvom.⁴⁵ Nakoniec novú budovu z pevného materiálu v Srní nepostavili, len zbúrali starú drevenú jednotriedku a taktiež z dreva vystavali novú. Výstavba novej školy z pevného materiálu sa presunula na obdobie po ukončení vojny s tým, že obec bude žiadať nanovo o finančný príspevok.⁴⁶

Na Orave v roku 1944 bolo 3 639 žiakov v 80 triedach.⁴⁷ Rozvíjajúce sa slovenské školstvo na území hornej Oravy bolo ohrozené vypuknutím Slovenského národného povstania, keď situačná správa školského inšpektorátu za mesiac október uvádza, že na prinavrátenom území sa vôbec nevyučuje pre nebezpečenstvo partizánov. Aj väčšina učiteľov z tohto územia odcestovala, keďže nemali zaručenú bezpečnosť.⁴⁸ V novembri sa začalo učiť na I. a II. rím. kat. ľud. škole v Chyžnom a na rím. kat. škole v Oravke. V ostatných školách sa nevyučovalo pre nebezpečnú situáciu vyplývajúcu z prítomnosti partizánov a obsadenie niektorých školských budov nemeckým vojskom.⁴⁹ Definitívnou bodkou za slovenským školstvom na území hornej Oravy počas obdobia 1939 – 1945 dalo podpísanie protokolu v Trstenej 20. mája 1945, ktorý vrátil hranicu do pôvodného stavu. Poľské úrady okamžite zrušili slovenské školstvo a vyhнали sloven-

42 Tamže, šk. 1941 – 1944, č. j. 4201/1941.

43 Tamže, č. 1088/1942.

44 Tamže, šk. Nižná Zubrica, č. 2452/1941.

45 Tamže, šk. Srnie, inv. č. 308/1943, č. j. 84.862/41-I/5.

46 Tamže, č. 308/1943.

47 ŠA Bytča, f. Komitét utečencov, šk. 6, inv. č. 11, č. 297/1947.

48 ŠA Bytča, p. DK, f. ŠIT, šk. 1941 – 1944, č. 3083/44.

49 Tamže, č. 2975/44.

ských učiteľov z tohto územia.⁵⁰ V septembri 1945 sa poľským úradom ešte nepodarilo otvoriť ani jednu školu. Do konca roka otvorili iba 21 škôl v 35 obciach. Najdôležitejším cieľom poľských úradov bolo dosiahnuť „odslovačenie mládeže“.⁵¹ Mnoho škôl ostalo zatvorených, ako nás o tom informuje výkaz z 31. januára 1946 o ich stave v jednotlivých obciach:

„Chyžné – 2 školy sú toho času zatvorené, slovenskí žiaci nechcú navštevovať poľské školy, Jablonka – 4 školy ľudové a 1 meštianka, len čiastočne v činnosti, navštevuje ich 5 – 10 poľských detí, v meštianke len 7 detí,

Orávka – 2 školy čiastočne navštevované len Poliakmi,

Podvlk – 2 školy nenavštevované,

Pekelník – 2 školy nenavštevované,

Bukovina – Podsklie – 2 školy nenavštevované,

Dolná Lipnica – 4 školy nenavštevované,

Vyšná Lipnica – 3 školy nenavštevované,

Srnie – 1 škola nenavštevovaná,

Harkabúz – 1 škola nenavštevovaná,

Vyšná Zubrica – 2 školy nenavštevované,

Nižná Zubrica – 1 škola nenavštevovaná.

Na celom území pôsobia len štyria učitelia, miestna inteligencia sa vysťahovala na Slovensko. 32 žiakov z hornej Oravy navštevuje čsl. št. gymnázium v Trstenej.⁵²

Vývoj školstva na sledovanom území po skončení druhej svetovej vojny sa niesol predovšetkým v poľských intenciách. Slovenské školstvo bolo zastúpené len nepatrnými výdobytkami na základe zmluvy medzi Poľskom a Československom z roku 1947.

50 ŠA Bytča, f. Komitét utečencov, šk. 6, inv. č. 10, č. 7-8/1947.

51 KWIEK, J.: *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945 – 1949/50*. Kraków 1998, s. 172.

52 ŠA Bytča, f. Komitét utečencov, šk. 2, inv. č. 6, č. 61/1946.

Školstvo, kultúra a náboženské pomery na inkorporovanom území Spiša v rokoch 1939 – 1945

Milica Majeriková

Územie Spiša tvorilo dlhé storočia integrálnu súčasť slovenskej krajiny v Uhorsku. Trinásť spišských obcí, ktoré sa v roku 1939 spolu s ďalšími dvanástimi obcami na Orave stali predmetom inkorporácie, bolo prvýkrát k Poľsku pričlenených až po skončení prvej svetovej vojny. Už v tom čase sa vo všetkých trinástich obciach nachádzali jednotriedne, prípadne dvojtriedne slovenské rímskokatolícke ľudové školy s učiteľmi, ktorí z veľkej časti inklinovali k novovznikajúcej Československej republike (ČSR).¹ Keď Najvyššia rada Mierovej konferencie 28. júla 1920 rozhodla o pripojení týchto spišských obcí k Poľsku, väčšina z nich opustila svoje miesta a presťahovala sa do Československa.² V medzivojnovom období poľský štát vyvinul značnú snahu o populšenie slovenských škôl, pričom vychádzal z predstavy, že miestne obyvateľstvo hovoriace goralským nárečím je poľské. Školský inšpektor Wendelin Haber spomínal v roku 1930 na toto obdobie takto: „*Tak Spišiáci, ako aj Oravci boli v značnej časti nadchnutí sympatiami a istého druhu príťažlivosťou ku Československému štátu, špeciálne ku Slovensku. Vo všetkých obciach bola slovenská rímsko-katolícka škola. Po obsadení obcí Poľskom boli dosadení do všetkých obcí poľskí učitelia, vo všetkých školách sa učí len po poľsky. Rodičia nechceli deti posielat' do poľských škôl, prichádzali na školský inšpektorát v Kežmarku a s plačom prosili o vymenovanie slovenských učiteľov. V niektorých obciach až v tomto školskom roku boli rodičia trestom donútení posielat' deti do poľskej školy.*“³ Podobná situácia nastala v obciach, ktoré boli anektované Poľskom v roku 1938. Obyvatelia Lesnice 14. decembra prekročili so zástavami novú hranicu a žiadali opätovný návrat

1 Štátny archív (ŠA)Levoča, pobočka (p.) Poprad, fond (f.) Školský inšpektorát v Kežmarku (ŠKI-K). Zoznam škôl a učiteľov, záznamy o zložení sľubu vernosti, bez spisového čísla (sp. č.)/1920.

2 Bližšie pozri: MAJERIKOVÁ, M.: Slovenské školstvo v oblasti tzv. poľského Spiša v rokoch 1918 – 1945. In: *Państwo, prawo, społeczeństwo w dziejach Europy środkowej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Józefowi Ciągwie w siedemdziesięciolecie urodzin*. Katowice – Kraków 2009, strana (s.) 443.

3 HABER, W.: Walka o szkołę polską na Spiszu i Orawie. In: *Gazeta Podhalańska*, ročník (roč.) 17, 1930, číslo (č.) 43.

do Československa.⁴ Javorinčania spísali memorandum, v ktorom požadovali slovenského kňaza, slovenské spolky a taktiež „... *ponechať, a to navždy slovenskú školu so slovenskými učiteľmi s vyučovacím jazykom slovenským*...“⁵ Úrady týmto požiadavkám nevyhoveli a do Javoriny i Lesnice dosadili poľských učiteľov, čo opätovne vyvolávalo protesty miestneho obyvateľstva, za ktoré bolo následne perzekvované.⁶

Slovenské školstvo sa v oblasti Spiša, ktorá v súčasnosti patrí Poľsku, začalo obnovovať až po vypuknutí druhej svetovej vojny a následnom pričlenení oblasti k Slovenskej republike (SR). Oficiálne síce bola táto inkorporácia potvrdená až zmluvou z 21. novembra 1939 v Berlíne medzi Nemeckou ríšou a Slovenskou republikou a schválením ústavného zákona 325/1939 Sl. z. zo dňa 22. decembra 1939, avšak vyučovanie v jednotlivých školách sa postupne začínalo už od polovice septembra 1939, pričom koncom októbra boli všetky školy, okrem jednotriednej školy v Lapšanke, obsadené učiteľmi.⁷ O prijatie do školských služieb sa mohli uchádzať aj učители, ktorí v tejto oblasti pôsobili v medzivojnovom období. Podmienkou bolo zloženie sľubu vernosti Slovenskej republike a nostrifikačnej skúšky. Väčšina poľských úradníkov však po vypuknutí vojny z týchto území ušla. Po trpkých skúsenostiach života v gubernáte sa mnohí vrátili naspäť. Ako príklad môže poslúžiť redaktor Gazety Podhalanskej a učiteľ Michal Balara z Fridmanu, ktorý sa po roku 1920 aktívne podieľal na polonizácii miestneho obyvateľstva. Po vypuknutí vojny odišiel na územie Poľska a vyučoval v Novom Targu. Odtiaľ v roku 1940 ušiel pred zatknutím späť na inkorporované územie – do rodného Fridmanu. Na Slovensku „... *vďaka známym Slovákom, pracujúcim vo vyšších úradných funkciách Slovenskej republiky, získal prístrešie i prácu na miestnej škole v Spišskej Belej*...“⁸ Možnosť ostať na Slovensku využil aj učiteľ z Nižnej Lipnice Andrej Jazovský, ktorý počas vojny pôsobil vo funkcii riaditeľa ľudovej školy v Osturni. Po skončení vojny sa stal veliteľom milície v Novom Targu.⁹ Taktiež v Čiernej Hore vyučovala učiteľka poľskej národnosti Joanna Šilanová (rodená Kłosówna).¹⁰ Na Slovensku našiel útočisko aj poľský učiteľ Jakub Zlahoda, ktorý počas vojny pôsobil ako stredoškolský profesor v Žiline a po jej skončení sa odsťahoval naspäť do Poľska.¹¹

Na druhej strane tu existovala snaha štátnych orgánov o elimináciu protislovensky zmýšľajúcich úradníkov poľskej národnosti. V auguste 1940 požiadala Ústredňa Štátnej bezpečnosti v Bratislave okresné úrady na slovensko-poľských hraniciach o zoznam poľských štátnych príslušníkov navrhnutých na vypovedanie z územia Slovenska. Okresní náčelníci požiadali o súpis jednotlivé žandárske stanice, z ktorých sa väčšina vyjadrila negatívne proti vypovedaniu poľského obyvateľstva. Na základe toho okresný náčelník v Kežmarku oznámil, že „... *v tunajšom okrese je 257 bývalých poľských príslušníkov*.

4 SŁOWIK, J. A.: Polski epizod Leśnicy część II. In: *Z doliny Grajcarka*, roč. 15, 2005, č. 151, s. 6.

5 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Okresný úrad v Kežmarku (OÚ-K), 2758/38 prez.

6 Tamže, 33/1939 prez.

7 GRIGER, M.: Výchova a vzdelávanie ľudu. In: *Štátna meštianska škola Jurgov 1941 – 1945 – 1995*. Spišská Nová Ves 1995, s. 63.

8 TRAJDOS, T. M.: Słowo wstępne. In: *Na Spiszu*. Warszawa 1986, s. 19.

9 ŠA Levoča, f. Michala Grigera. Soznam Poliakov, poľských štátnych príslušníkov, bývalých štátnych zamestnancov Poľského štátu, zamestnaných za bývalého Slovenského štátu.

10 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 5/10/1942.

11 GRIGER, M.: Výchova a vzdelávanie ľudu, s. 65.

Šetrením bolo zistené, že proti nim sa dosiaľ nič závadného nevyskytlo a preto návrh na vypovedanie sa nepodáva...¹² Iný bol postoj okresného náčelníka v Spišskej Starej Vsi, čo súviselo pravdepodobne s tým, že práve k tomuto okresu boli pripojené inkorporované obce, ktorých obyvatelia v medzivojnovom období prešli cieľenou násilnou polonizáciou. Okresný náčelník navrhol na vypovedanie 99 osôb. Všetci z navrhnutých mali domovskú príslušnosť v gubernáte, pričom 53 sa narodilo v niektorej z inkorporovaných spišských obcí, a je teda predpoklad, že sa tu opäť uchýlili po vypuknutí vojny. Ostatní boli buď bývalí poľskí úradníci, alebo rodinní príslušníci tu žijúcich Slovákov. Z učiteľov sa na tomto zozname nachádzali: bývalý poľský kantor z Harklowej Anton Pavlikovský, ktorý býval v Nedeci, a František Duda so Stanisławou Sliwowou, ktorí pred vypuknutím vojny vyučovali v Nižných Lapšiach.¹³ K vypovedaniu však nedošlo a taktiež dosiaľ nie sú známe žiadne perzekučné zásahy voči týmto ľuďom.¹⁴

Po začatí vyučovania v jednotlivých školách sa 14. októbra 1939 konala v Spišskej Starej Vsi prvá konferencia pre učiteľov z prinavráteneho územia. Učiteľia tu informovali o stave škôl a predniesli svoje požiadavky, aby dostali slovenské učebnice, pomôcky, či iné školské potreby.¹⁵ Významnú pomoc im poskytla Slovenská liga, ktorá zakúpila v Spolku svätého Vojtecha učebnice a školské potreby pre všetkých zapísaných 6 037 žiakov z inkorporovaného územia.¹⁶ Aj Okresný úrad v Spišskej Starej Vsi poskytol koncom decembra podporu vo výške 2 000 Ks¹⁷ na učebné pomôcky.¹⁸ Keďže sa na tejto porade pre krátkosť času nestihli prerokovať všetky dôležité otázky, o deväť dní neskôr zvolali druhú schôdzku do Jurgova, na ktorej sa zúčastnil aj poslanec Slovenského snemu, rodák zo zamagurskej obce Malá Franková, Pavol Čarnogurský. Účastníci konferencie poslali pozdravný list ministrovi školstva Jozefovi Sivákovi a ministerskému predsedovi Jozefovi Tisovi.¹⁹ Učiteľské schôdzky sa neskôr konali v rámci tzv. školských okrskov, ktoré boli zriadené v zmysle obežníka Škôldozorného úradu zo dňa 8. novembra 1940 č. 4 694/40. Obce z inkorporovaného územia patrili do troch okrskov. Prvý tvorili: Fridman, Nová Belá, Krempachy, Durštín a Falštín,²⁰ druhý: Kacvin, Nedeca, Nižné a Vyšné Lapše, Lapšanka, Tribš, Osturňa, Veľká a Malá Franková a do tretieho boli začlenené obce: Jurgov, Čierna Hora a Repiská. V rámci okrskov sa pravidelne uskutočňovali učiteľské porady, kde si učiteľia pripravovali ukážkové hodiny a navzájom si vymieňali skúsenosti z vyučovania. Súčasťou učiteľských porád sa stali tiež bohoslužby či odborné prednášky z pedagogiky a metodiky.²¹

12 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 822/1940 prez.

13 ŠA Bytča, f. Župa Tatranská (ŽT), 590/1940 prez., ŠA Levoča, p. Poprad, OÚ-K, 822/1940 prez.

14 O osude Františka Dudu napríklad vieme, že počas vojny bol na slobode, pracoval na stavbe ciest, za čo dostával plat. Takisto ho zásobovali rovnako ako ostatných obyvateľov inkorporovaného územia. ŠA Levoča, f. Michala Grigera. Soznam Poliakov...

15 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 4152/1939.

16 ZMÁTLO, P.: *Dejiny Slovenskej ligy na Spiši*. Krakov 2007, s. 95.

17 Korún slovenských.

18 ŠA Levoča, p. Poprad, f. Okresný národný výbor Spišská Stará Ves (ONV SSV) 1945 – 1952, 96/1946 prez.

19 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 4152/1939.

20 Archív Farského úradu vo Veľkej Frankovej (AFÚ Veľká Franková). Okrsková učiteľská porada vo Fridmane – zvolanie na 24. apríla 1942.

21 Tamže. Zápisnica z prvej obvodnej pracovnej učiteľskej schôdze v Kacvine z 21. januára 1942.

Spočiatku podľa prípisu Ministerstva školstva a národnej osvety (MŠaNO) zo dňa 12. decembra 1939 č. 104.346/39-I/4 všetky školy inkorporovaného územia po administratívnej i hospodársko-finančnej stránke prevzali do štátnej správy, pričom ich pričlenili k okresu Spišská Stará Ves.²² Zmena nastala v roku 1941, keď sa vzhľadom na lepšie komunikačné spojenie obce Jurgov, Čierna Hora a Repiská včlenili do okresu Kežmarok.²³ Organizačne všetky školy patrili ku Školskému inšpektorátu v Kežmarku a od 1. januára 1941 ku Škôldozornému úradu v Kežmarku, ktorý bol zriadený na základe vládneho nariadenia zo dňa 21. decembra 1940, č. 358 Sl. z.²⁴ Školským inšpektorom bol Karol Treský, ktorý v tejto funkcii pôsobil od augusta 1939.²⁵ Práve on pripravil prvú inšpekčnú cestu po inkorporovanom území. Počas troch dní navštívil povozom všetky školy, pričom skonštatoval zlý stav niektorých školských budov i učební a nedostatok učebných pomôcok. O niektorých učiteľoch sa vyjadril, že „... *nepracujú v škole i mimo školy tak, ako by bolo žiadúce, mysliac si, že sú na školách najhorších...*“²⁶ Inšpekčnú cestu v máji 1940 uskutočnil aj župan Tatranskej župy Koloman Slušný, pričom v každej obci, ktorú navštívil, nechal menší finančný príspevok na podporu škôl.²⁷ Po Karolovi Treskom sa školským inšpektorom (neskôr škôldozorcom) stal Bohumil Korsch, ktorý v tejto funkcii pôsobil až do konca vojny.²⁸ Cirkevný dozor nad školami bol zverený administrátorovi v Novej Belej a Krempachoch, rodákovi z Tribšťa Františkovi Móšovi. Dekanom a školským inšpektorom dištriktu Nedeca bol menovaný v októbri 1939, ale svojej funkcii sa ujal až v nasledujúcom roku. Administrácia dvoch farností, povinnosti dekana a školského inšpektora ho však neúmerne zaťažovali, a tak ho v roku 1941 na vlastnú žiadosť oboch úradov zbavili.²⁹ Od 1. septembra 1941 prešli všetky školy inkorporovaného územia Spiša spod štátnej správy pod správu rímskokatolíckej cirkvi, čím v podstate získali status spred roka 1920.³⁰ Dňa 15. decembra 1942 bol s platnosťou od 1. januára 1943 ustanovený cirkevným okresným škôldozorcom pre Spišskostaroveský okres jurgovský rodák, farár a dištriktuálny sekretár vo Veľkej Frankovej Jozef Vojtas. Na rozdiel od štátnych zložiek cirkev nekládla hlavný dôraz na didakticko-metodickú alebo školsko-administratívnu stránku učiteľskej činnosti „... *ale skôr na pestovanie katolíckeho ducha na školách, na nábožensko-mravné sa chovanie učiteľov v škole, doma i na verejnosti...*“ Úlohou okresného cirkevného škôldozorca bola taktiež kontrola školských kroník a žiackych matrík.³¹ Rímskokatolícka cirkev spravovala školy až do vypuknutia Slovenského národného povstania, keď sa nariadením

22 Tamže. Národné školy ľudové bývalého územia poľského – prevzatie do správy z 9. januára 1940.

23 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 670/1941.

24 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 482/1941.

25 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 1690/1939 prez.

26 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 5/1940.

27 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*. Bratislava 2006, s. 169.

28 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 248/1940.

29 Archív Biskupského úradu Spišská Kapitula (ABU SK), f. Osobné spisy, č. 2. Protocollum status personalis sacerdotum dioecesis Scepusiensis. Tom I., s. 30 – 31.

30 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 986/1941.

31 AFÚ Veľká Franková. Menovanie okresného cirkevného škôldozorca z 15. decembra 1942, č. 2951/1942.

Slovenskej národnej rady zo 6. septembra 1944 všetky slovenské školy opäť poštátnili.³² Do praxe sa poštátnenie škôl prenášalo až postupne, v súvislosti s prechodom frontu.

V čase opätovného pričleňovania severného Spiša ku Slovensku v roku 1939 sa nachádzala v každej obci minimálne jedna 1 až 4-triedna ľudová škola. Do jednotlivých škôl sa zapísalo celkovo 1 702 žiakov a vyučovať nastúpilo 34 učiteľov.³³ Najmenšia škola bola vo Falštíne, kde miestnu jednotriedku počas vojny navštevovalo vždy len niečo nad 30 žiakov. Vo funkcii riaditeľa sa vystriedali Štefan Tobiáš (1940 – 1942), Alžbeta Kapolková (1942 – 1944) a Elena Jerdonková (1944 – 1945).³⁴ Jednotriedna škola bola aj v Durštíne. Keďže sa však v školskom roku 1942/43 počet žiakov zvýšil na 62, zmenila sa na dvojtriednu. Správcom tejto školy bol takmer počas celého skúmaného obdobia Ján Vaverčák (1939 – 1944), ktorého až na sklonku vojny vystriedal Jozef Kriššák (1944 – 1945).³⁵ Medzi menšie školy patrila dvojtriedna škola v Lapšanke, ktorú počas vojny navštevovalo najviac 72 žiakov. Na riaditeľskom poste sa vystriedali: Anton Havaš (1940 – 1943), Alžbeta Slobodníková (1943 – 1944) a František Babka (1944 – 1945).³⁶ Napriek tomu, že do školy v Krempachoch chodilo vždy vyše 110 detí, bola s výnimkou školského roku 1943/44, keď sa vyučovalo v troch triedach, iba dvojtriednou školou, ktorú spravovali František Graus (1939 – 1941), Ján Baloga (1941 – 1943) a Andrej Župa (1944 – 1945).³⁷ Približne rovnaký počet žiakov mala počas vojny škola v Tribši, ktorá sa však už v školskom roku 1940/41 zmenila z dvojtriednej na trojtriednu. Tento stav trval až do posledného roku vojny, keď sa vyučovalo opäť len v dvoch triedach. Na poste riaditeľa sa vystriedali: Ondrej Hrobák (1939 – 1941), Jozef Oravec (1941 – 1942) a Ján Michalko (1942 – 1945).³⁸

Dve severospíšské obce inkorporovaného územia boli zvláštne tým, že ich prírodné podmienky rozdelili na dve časti, a preto sa tu, aj napriek nevysokému počtu žiakov, nachádzali až dve školy. V Čiernej Hore, ktorú delí práve hora dávajúca dedine názov, sa nachádzala jedna dvojtriedna škola pod správcovstvom Jána Šilana (1939 – 1944) a Marislavy Chrenkovej (1944 – 1945) priamo v obci a druhá jednotriedna škola pod vedením Jána Kočiščáka (1939 – 1941) v Čiernej Hore–Záhori. Keďže túto školu v školskom roku 1939/1940 navštevovalo až 72 žiakov, v nasledujúcom roku sa zmenila na dvojtriednu. Jej novým riaditeľom sa stal Ernest Maurer (1941 – 1945), ktorý tu zotrval až do konca vojny.³⁹ Viac nestability bolo na dvoch školách v obci Repiská, ktorá je rozťahaná pozdĺž dvoch potokov. Správca sa tu menil každý rok, pričom v rokoch 1939 až 1943 mali obe jednotriedne školy spoločného správcu. Boli nimi: Karol Pavličko (1939 – 1940), Júlia Veselá (1940 – 1941), Pavel Scharnitzky (1941 – 1942) a Ladislav Árendarčík (1942 – 1943). V školskom roku 1943/44 sa škola pri Brijovom

32 SOMR, M.: *Dějiny školství a pedagogiky*. Praha 1987, s. 301.

33 GRIGER, M.: *Výchova a vzdelávanie ľudu*, s. 64.

34 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 6/46/1940, 6/45/1941, 5/12/1942, 5/43/1943, 8/10/1944, 38/9/1945.

35 Tamže, 6/45/1940, 6/44/1941, 5/11/1942, 5/42/1943, 5/2/1944, 8/4/1944, 38/4/1945.

36 Tamže, 6/52/1940, 6/52/1941, 6/51/1942, 5/51/1943, 8/49/1944, 38/26/1945.

37 Tamže, 6/51/1940, 6/51/1941, 5/30/1942, 5/50/1943, 5/12/1944, 38/20/1945.

38 Tamže, 6/59/1940, 6/59/1941, 5/26/1942, 5/59/1943, 5/27/1944, 8/103/1944, 38/52/1945.

39 Tamže, 6/43/1940, 6/44/1940, 6/12/1941, 6/13/1941, 5/9/1942, 5/10/1942, 5/7/1943, 5/8/1943, 8/10/1944, 5/1/1944, 8/2/1944, 8/3/1944, 38/2/1945, 38/3/1945.

potoku zmenila na dvojtriednu a zároveň sa oddelilo aj jej riaditeľstvo. V posledných rokoch vojny tento post zastávala Paula Pisarčíková (1943 – 1944) a Anna Smreková (1944 – 1945). Jednotriednu školu pri Groholovom potoku v tomto období spravovali Monika Hesková (1943 – 1944) a Mária Šoltýsová (1944 – 1945).⁴⁰

Trojtriedne ľudové školy sa v čase inkorporácie nachádzali v Kacvíne, Nižných Lapšiach, Novej Belej a Jurgove. Kacvínsku školu navštevovalo stabilne okolo 140 žiakov, a preto sa tu počas vojny počet tried nemenil. Stálicou bol aj správca školy, rodák z Malej Frankovej, Jakub Čarnogurský,⁴¹ ktorý prišiel do Kacvína už koncom septembra 1939 a zotrval až do roku 1945.⁴² Takáto stabilita na učiteľských miestach bola na inkorporovaných územiach skôr výnimkou a väčšinou dochádzalo k častému striedaniu nielen na poste správcu, ale taktiež učiteľov. Tak to bolo aj v trojtriednej škole v Nižných Lapšiach, ktorá sa v školskom roku 1943/44 pre rastúci počet žiakov zmenila na štvortriednu. Na poste riaditeľa sa počas vojny vystriedali: Roman Vaverčák (1939 – 1941), Ferdinand Zlatoň (1941 – 1943), Rudolf Andrejko (1943 – 1944) a Ernest R. Bevilaqua (1944 – 1945).⁴³ O jednu triedu sa rozšírila škola aj v Novej Belej, a to v roku 1943/44. V ostatných rokoch fungovala ako trojtriedna škola. Správcovia sa menili dosť často, a to v takomto poradí: Štefan Petrek (1939 – 1941), Elena Jaurová (1941 – 1942), Pavel Scharnitzky (1942 – 1944) a Alexander Kohút (1944 – 1945).⁴⁴ Podobný osud zvyšovania a znižovania tried postihol pôvodne dvojtriednu školu vo Vyšných Lapšiach, ktorá s výnimkou prvého roku vojny, keď bol riaditeľom František Babka (1939 – 1940), fungovala až do konca vojny pod správcovstvom Jakuba Kostku (1940 – 1945). V školskom roku 1940/41 sa pre zvýšený počet žiakov zmenila na trojtriednu a o tri roky neskôr dokonca na štvortriednu. Na konci vojny počas prechodu frontu obec vypálili, čo spôsobilo, že sa znížil počet žiakov, a tým aj tried o jednu.⁴⁵

Najväčšie školy na inkorporovanom území Spiša sa nachádzali vo Fridmane a Nedeci. Už v čase inkorporácie mali v štyroch triedach vyše 200 žiakov. Fridmanská škola patrila medzi tie, ktoré mali počas vojny len jediného správcu, a to Henricha Jendrejáka. V priemere školu navštevovalo okolo 230 žiakov a napriek tomu, že sa ich počet výrazne nezvyšoval, ba naopak, ku koncu vojny klesal, vyučovanie sa skvalitňovalo znižovaním ich počtu v triede a zvyšovaním vyučujúcich, keď sa škola postupne zmenila zo štvortriednej na šesťtriednu.⁴⁶ Podobným prípadom bola škola v Nedeci, kde sa počas vojny postupne zvýšil počet tried i učiteľov zo štyroch na šesť. Na riaditeľskom poste sa vystriedali Ján Krempaský (1939 – 1941), Rudolf Dočolomanský⁴⁷

40 Tamže, 6/57/1940, 6/7/1941, 5/55/1942, 5/23/1943, 5/24/1943, 8/82/1944, 8/83/1944, 38/42/1945, 38/43/1945.

41 Bol bratom poslanca Slovenského snemu Pavla Čarnogurského.

42 AFÚ Veľká Franková, predsedníctvu školskej stolice rk ľudovej školy v Malej Frankovej; ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 6/50/1940, 6/50/1941, 5/26/1942, 5/49/1943, 8/33/1944, 38/65/1945.

43 ŠA Levoča, p. Poprad,, f. ŠKI-K, 6/55/1940, 6/55/1941, 5/44/1942, 5/55/1943, 8/69/1944, 38/35/1945.

44 Tamže, 6/56/1940, 6/56/1941, 5/47/1942, 5/56/1943, 8/72/1944, 38/36/1945.

45 Tamže, 6/60/1940, 6/60/1941, 5/71/1942, 5/60/1943, 8/114/1944, 38/59/1945.

46 Tamže, 6/47/1940, 6/46/1941, 5/16/1942, 5/44/1943, 8/9/1944, 38/8/1945.

47 Bol otcom známeho slovenského herca Michala Dočolomanského, ktorý sa narodil práve počas jeho pôsobenia v Nedeci v roku 1942.

(1941 – 1944) a Andrej Chudý (1944 – 1945).⁴⁸ Centrom vzdelávania na inkorporovanom území Spiša sa stal Jurgov, kde okrem už fungujúcej trojtriednej ľudovej školy pod vedením Štefana Repiščáka (1939 – 1942 a 1944 – 1945) a Ferdinanda Zlatoňa (1942 – 1944),⁴⁹ bola založená aj meštianska škola a detská opatrovňa. Významným činom bolo otvorenie Štátnej meštianskej školy v Jurgove, ktorú zriadilo MŠaNO výnosom z 24. septembra 1941 č. 109.709/111/4.⁵⁰ Škola umožnila získať vyššie vzdelanie aj tým nadaným žiakom, ktorí si pre nedostatok materiálnych prostriedkov nemohli dovoliť študovať vo vzdialenejších stredných školách (najbližšie sa nachádzali v Spišskej Starej Vsi, Spišskej Belej a Kežmarku). Okrem študentov z Jurgova meštianku navštevovali žiaci z Repísk, Čiernej Hory, Osturne, Tribša, Nižných Lápš, Javoriny a Podspádov.⁵¹ Správcom bol takmer počas celého skúmaného obdobia František Jurišič (1941 – 1944) a v poslednom roku vojny Michal Griger⁵² (1944 – 1945).⁵³ V školskom roku 1943/44 zriadili v Jurgove detskú opatrovňu. Navštevovalo ju 36 detí, pričom jej jedinou učiteľkou a zároveň riaditeľkou bola Mária Faithová.⁵⁴ Uvažovalo sa tiež o zriadení detskej opatrovne v Kacvíne, čo sa však neuskutočnilo.⁵⁵

Zavádzanie slovenského školstva obyvatelia prijímali viac-menej pozitívne. Deti sa rýchlo prispôbovali novým pomerom, keďže po slovensky sa v niektorých rodinách hovorilo i počas medzivojnového obdobia, najmä sa tajne používali slovenské modlitebné knihy, spevníky či kalendáre Spolku svätého Vojtecha.⁵⁶ Žiaci bez väčších problémov zvládali slovenský jazyk a už v školskom roku 1940/41 žiadali študijné podpory na slovenských stredných školách. Len Štátne gymnázium v Levči navrhlo podporu 22 študentom z Fridmanu, Jurgova, Nižných a Vyšných Lápš, Krempách, Durštína, Čiernej Hory, Novej Belej, Tribša a Jablonky. Medzi nimi sa nachádzali neskoršie významné osobnosti slovenského náboženského a umeleckého života, ako biskup Dominik Kalata z Novej Belej, či umelec Ludvík Korkoš z Čiernej Hory.⁵⁷ Pri opätovnom zriaďovaní slovenských škôl nie je dosiaľ známy ani jeden prípad protestov miestneho obyvateľstva, aké boli bežné po pričlenení spišských a oravských obcí k Poľsku v medzivojnovom období, v roku 1938 či po skončení druhej svetovej vojny. Naopak, mnohí učitelia sa tešili obľube a výrazne sa podieľali na šírení osvety i pozdvihnutí kultúrnej úrovne obyvateľov. Pri príležitosti štátnych a cirkevných sviatkov usporadúvali školské i verejné besiedky. Nacvičovali ochotnícke divadlo. V obľube boli najmä veselohry, ale nacvičovali sa aj drámy a vo Vyšných Lápšiach dokonca opereta. Učitelia pre obyvate-

48 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 6/54/1940, 6/54/1941, 5/43/1942, 5/54/1943, 8/68/1944, 38/34/1945.

49 Tamže, 6/49/1940, 6/17/1941, 5/24/1942, 5/14/1943, 8/30/1944, 38/17/1945.

50 GRIGER, M.: *Výchova a vzdelávanie ľudu*, s. 67.

51 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 5/1/1942.

52 Po pripojení severného Spiša k Poľsku v roku 1945 bol aktívnym členom Oslobodzovacieho výboru pre Spiš a Oravu. Vďaka nemu sa zachoval rozsiahly materiál z činnosti tohto výboru i novej histórie severospišských obcí, ktorý sa nachádza v jeho pozostalosti v ŠA Levoča.

53 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 6/45/1941, 6/3/1942, 5/3/1943, 5/10/1944, 8/29/1944, 38/967/1945.

54 Tamže, 8/33/1943.

55 AFÚ Veľká Franková. Návrh na zriadenie detskej opatrovne v Kacvíne z 3. apríla 1940.

56 GRIGER, M.: *Výchova a vzdelávanie ľudu*, s. 66.

57 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. Alojz Miškovič. Tabuľka žiadateľov o štátne študijné podpory, šk. 1, inventárne číslo (inv. č.) 87.

lov usporadúvali kurzy varenia, prednášky o životnom prostredí, úprave domov, gazdovských dvorov, záhrad či pestovaní osobnej kultúry, hygieny a čistoty.⁵⁸ Keďže štát vyžadoval od svojich úradníkov aj istú politickú aktivitu, často boli práve učitelia zakladateľmi a poprednými činiteľmi nielen rôznych kultúrnych, ale i politických zoskupení, ako Hlinkova slovenská ľudová strana, Hlinkova garda či Hlinkova mládež.⁵⁹

Slovenská vláda podporovala okrem hospodárskych či sociálnych programov na inkorporovanom území aj kultúrno-politické aktivity a rôzne kultúrne programy.⁶⁰ V roku 1941 napríklad vyčlenila Tatranská župa na podporu sociálnych, kultúrnych a iných cieľov 93 000 Ks.⁶¹ Vo februári 1942 zaslalo Ministerstvo vnútra SR županovi žiadosť o dostatočné zásobenie škôl učebnicami, obecných knižníc knihami, obyvateľov kalendármi, časopismi, o dodanie štátnych zástav. Žiadalo zintenzívniť činnosť osvetových komisií a podporovať ich pri zaobstarávaní ochotníckych divadelných potrieb, bábkových divadiel, filmov a kinoaparátov.⁶² Medzi podporné programy patrili aj exkurzie pre žiakov i dospelých z prinavráteneho územia do väčších slovenských miest. Prvú väčšiu exkurziu do Ružomberka a Černovej pripravil odborný učiteľ jurgovskej meštianky Michal Griger. Uskutočnila sa 21. júna 1941, avšak pre napadnutie ZSSR ju predčasne ukončili.⁶³ Druhú exkurziu pripravili 15. – 19. apríla 1943 na podnet kanonika Jozefa Vojtasa a zúčastnilo sa jej 200 žiakov z inkorporovaného územia. Počas cesty navštívili Kežmarok, Poprad, Ružomberok, Martin, Piešťany, Bratislavu, Zvolen a Banskú Bystricu. V niektorých mestách boli akadémie, na ktorých vystúpili so spevmi, tancami, recitáciami či ľudovými zvykmi.⁶⁴ Skupina Slovákov zo Spiša a Oravy sa zúčastnila aj na inaugurácii slovenského prezidenta Jozefa Tisu v Bratislave.⁶⁵ Do posilnenia slovenskej kultúry na inkorporovanom území sa zapojili aj rôzne spolky, ako Matica slovenská, Spolok svätého Vojtecha či už vyššie spomínaná Slovenská liga. V októbri 1939 dala Matica slovenská týmto obciam niekoľko tisíc slovenských kníh.⁶⁶ MŠaNO v novembri 1939 iniciovalo zakladanie slovenských knižníc,⁶⁷ pričom poľské verejné knižnice sa postupne rušili a poľské knihy následne zasielali MŠaNO.⁶⁸ Okrem knižníc sa v týchto obciach zriaďovali čítárne, kde malo miestne obyvateľstvo prístup k slovenským knihám a časopisom. Na ich nákup prispievala aj Tatranská župa.⁶⁹ Počas vojny tu Matica slovenská začala uskutočňovať národopisný výskum, pričom najmä miestni

58 GRIGER, M.: *Výchova a vzdelávanie ľudu*, s. 66 – 67.

59 AFÚ Veľká Franková. Zápisnica o prehliadke trojtriednej rk ľudovej školy v Tribši z 26. mája 1944.

60 ŠA Bytča, f. ŽT, 558/1942.

61 Tamže, 558/1942.

62 Tamže, 11-1998/1-1942.

63 GRIGER, M.: *Výchova a vzdelávanie ľudu*, s. 70 – 71.

64 AFÚ Veľká Franková. Zájazd školských detí z prinavráteneho územia Spiša.

65 Súkromný archív Jána Čarnogurského (syna kacvínskeho učiteľa Jakuba Čarnogurského), fotografie z inaugurácie Jozefa Tisu.

66 *Slovák*, 6. 10. 1939, s. 7.

67 BAKA, I.: *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku*, s. 166.

68 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 904/1940.

69 ŠA Bytča, f. ŽT, 558/1942.

učitelia zbierali ľudovú slovesnosť a zachraňovali artefakty domácej hmotnej kultúry. Jeho výsledky však neboli nikdy zverejnené a pravdepodobne ani spracované.⁷⁰

Sľubne rozvíjajúce sa slovenské školstvo a kultúru zahatilo podpísanie protokolu v Trstenej 20. mája 1945, ktorý ustanovil na Spiši a Orave predmníchovské hranice. Už 15. júna zaslal novotargský starosta Karol Chlipala spišským i oravským obciam pripis, v ktorom žiadal, aby sa všetci slovenskí učitelia vystaňovali do ČSR. Neplatili žiadne výnimky a zostať nesmeli ani tí, ktorí sa narodili na inkorporovanom území. Medzi miestnym obyvateľstvom to vyvolalo pobúrenie a zvolené miestne národné výbory podali v mene slovenskej väčšiny žiadosť, aby ich ponechali dovtedy, kým nebude, ako dúfali, uskutočnený plebiscit.⁷¹ Na túto prvú výzvu väčšina učiteľov svoje pôsobiská neopustila. Preto 10. augusta 1945 doručili každému učiteľovi osobný písomný rozkaz, aby sa do troch dní vystaňoval. Ak by neuposlúchol, hrozilo by mu násilné vysídlenie, čo sa v niektorých prípadoch aj stalo.⁷² Na miesta slovenských učiteľov nastúpili poľskí, ktorí mali začať opäť pôsobiť v duchu poľského medzivojnového školstva.

Významným faktorom, ktorý ovplyvňoval život miestneho obyvateľstva, bolo aj náboženstvo. Väčšina obyvateľov na inkorporovanom území sa hlásila ku katolicizmu, konkrétne k jeho rímskej vetve. Farnosti severného Spiša patrili až do roku 1925 do Spišskej diecézy. V súvislosti s územnými zmenami po prvej svetovej vojne boli vo vyššie spomínanom roku pričlenené ku Krakovskej diecéze a patrili k nej i v čase inkorporácie. Slovenských kňazov, ktorí tu ostali po roku 1920, postupne nahrádzali poľskí a v roku 1938 tu pôsobil už len jediný slovenský kňaz, autochtón z Tribša František Móš.⁷³ Oveľa nevyberanejší spôsob zvolila poľská administratíva pri zaobchádzaní s kňazmi v obciach pripojených k Poľsku v roku 1938. Lesnického kňaza Štefana Čurilu označili za „... *personu non grata a prinútili ho opustiť farnosť...*“, pričom proti rozhorčenému obyvateľstvu použili strelné zbrane.⁷⁴ Poľský kňaz zo Szczawnice Michal Matras, ktorý sa mal ujať dočasnej duchovnej správy v Lesnici, s prekvapením konštatoval, že „... *to isté obyvateľstvo, ktoré celý rad rokov chodilo v procesiách na odpusty do Szczawnice či Krościenka, obyvateľstvo, ktoré sme celý rad rokov spovedali, ktoré s nami tak ochotne chodilo na púte do Czestochowej – to isté obyvateľstvo pozeralo na nás ako na votrelcov. Večer sme sa vracali do Dunajca pešo, pretože nikto nám nebol ochotní poskytnúť furmanku, ktorá by nás odviezla...*“⁷⁵ Podobná situácia nastala v Javorine, keď napriek memorandu Javorinčanov, v ktorom obyvateľstvo žiadalo slovenského kňaza,⁷⁶ prideliť tam poľského kňaza Jana Tobolaka a neskôr Stanisława Kudelského.⁷⁷ Prvú poľskú

70 GRIGER, M.: *Výchova a vzdelávanie ľudu*, s. 66.

71 ŠA Levoča, f. Michala Grigera. List Miestnych národných výborov hornej Oravy starostovi Powiatu v Novom Targu z 27. 6. 1945.

72 Osobný archív JUDr. Mateja Andráša. Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Veľvyslanectvu Poľskej republiky v Prahe.

73 CIAGWA, J.: *Kościół krakowski a prawa językowe mniejszości słowackiej na Spiszu w latach 1920 – 2005*. In: *Cuius regio, eius religio? II*. Lublin 2008, s. 270.

74 SŁOWIK, J. A.: *Polski epizod Leśnicy część II.*, s. 6.

75 SŁOWIK, J. A.: *Polski epizod Leśnicy część I*. In: *Z doliny Grajcarka*, roč. 15, 2005, č. 150, s. 7.

76 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 2758/38 prez.

77 CIAGWA, J.: *Kościół krakowski...*, s. 271.

omšu síce odslúžil jurgovský administrátor Anton Sikora,⁷⁸ ktorému pravdepodobne mali zveriť javorinskú farnosť. Keďže podľa poľských dôstojníkov nedostatočne vyzdvihol „*velký triumf Poľska*“, dali túto farnosť pod správu dekanovi zo Zakopaného. Jednoznačné sú pritom dôvody, ktoré Anton Sikora uvádza na svoju obhajobu: „... *Urobil som tak preto, lebo som poznal nepriateľské nastavenie obyvateľstva a obával som sa, aby ľudia neodišli z kostola a nezačali protestovať proti Poľsku, k čomu sa už schylovalo...*“.⁷⁹

Zmena politickej hranice v roku 1939 neznamenaala súčasne aj opätovné začlenenie inkorporovaného územia do Spišskej diecézy. To formálne ostalo naďalej integrálnou súčasťou Krakovského arcibiskupstva, pričom spišskému biskupovi Vojtaššákovi priznal 25. septembra 1939 berlínsky nuncius len dočasnú jurisdikciu nad deviatimi spišskými farnosťami.⁸⁰ O situácii v jednotlivých farnostiach niekdajšieho nedeckého dekanátu v čase inkorporácie podal správu kanonik Jozef Vojtas, ktorý tieto farnosti navštívil z poverenia spišského biskupa už 20. – 22. septembra 1939. Zaujímavosťou bolo, že v žiadnej z deviatich farností nebol ustanovený farár a všetci kňazi boli len dočasnými administrátormi. Pomery v jednotlivých farnostiach boli nasledovné:

V Nedeci od roku 1939 pôsobil poľský rodák z Makowa Józef Świsstek, ktorý však 31. augusta farnosť opustil a zdržiaval sa na neznámom mieste. Bol zároveň aj vikárom a mal právo subdelegovať. K farnosti patrila 3 km vzdialená filiálka Nedecký zámok. Celkovo tu žilo 1 056 katolíkov, 5 nekatolíkov a 35 Židov. Vo Fridmane od augusta 1939 pôsobil mladý poľský kňaz (Józef Długopolski – pozn. M. M.), ktorý farnosť neopustil. Ku Fridmanu patrila 3 km vzdialená filiálka Falštín. Počet katolíkov bol 1 313, z toho 276 vo Falštíne. K židovskej viere sa hlásilo 10 obyvateľov. Krempachy nemali vlastného kňaza, ale boli administrované z Novej Belej jediným slovenským kňazom, rodákom z Tribša, Františkom Móšom. Tri a pol kilometra vzdialenou filiálkou bol Durštín. V Durštíne sa nachádzal kláštor františkánov, kde boli dvaja poľskí mnísi. Celkovo tu žilo 967 katolíkov, z toho 242 v Durštíne, a 11 Židov. V Novej Belej pôsobil ako administrátor už vyššie spomínaný František Móš. Okrem 727 katolíkov tu žilo aj 9 Židov. Administrátorom v Tribši bol poľský rodák z Huty Królewskiej Jan Viliam. Filiálkou farnosti bola 5 km vzdialená Čierna Hora – Záhorie. Celkový počet katolíkov bol 1 042, z toho vo filiálke 427. Vo farnosti žili tiež dvaja Židia. V Jurgove bol administrátorom už vyššie spomínaný rodák z Jablonky Antonin Sikora, ktorý sa hlásil k poľskej národnosti. K Jurgovu, kde žilo 712 katolíkov, patrili ešte dve filiálky, a to Repiská s 592 katolíkami a Čierna Hora s 479 katolíkami. Vo Vyšných Lapšiach pôsobil od roku 1939 poľský administrátor Jozef Pitorak, ktorý do farnosti každodenne dochádzal z rodnej obce Bukovina. Filiálkou farnosti bola 4 km vzdialená Lapšanka, kde žilo 430 katolíkov. Celkovo bolo vo farnosti 1 135 katolíkov a 6 Židov. Administrátorom v Nižných Lapšiach bol poľský rodák z Makowa Stanislaw Wciślak. Ku katolíckej viere sa hlásilo

78 Bol rodákom z Jablonky, absolventom duchovného seminára v Spišskej Kapitule a kaplánom Andreja Hlinku v Ružomberku. Po skončení prvej svetovej vojny sa pridal k hnutiu Ferdynanda Machaya, ktoré označilo Goralov žijúcich na slovensko-poľskom pohraničí za neuvedomelých Poliakov a v medzivojnovom období sa aktívne podieľal na polonizácii obyvateľstva severného Spiša, ktoré bolo pripojené k Poľsku.

79 *Pamiętnik Komitetu budowy kościoła parafialnego w Jurgowie*, rok 1947.

80 CIAGWA, J.: *Kościół krakowski...*, s. 279.

630 ľudí. V Kacvine od roku 1939 pôsobil administrátor poľskej národnosti Alexander Romer. Celkovo tu žilo 806 katolíkov.

Okrem panujúcich pomerov mal kanonik Jozef Vojtas zistiť, ako by prijalo obyvateľstvo inkorporovaných obcí slovenských kňazov. K tejto otázke vo svojej správe udáva, že veriaci chcú slovenských kňazov, aj keď vycítil, že poľskí kňazi v Nižných Lapšiach, Vyšných Lapšiach, Fridmane a Kacvine by boli pre tamojších veriacich tiež prijateľní.⁸¹ V tejto súvislosti je zaujímavé spomenúť, že v súpise osôb navrhnutých na vypovedanie z augusta 1940 navrhol okresný náčelník v Spišskej Starej Vsi vypovedať dvoch zo siedmich poľských kňazov, a to práve správcu fary v Kacvine Alexandra Romera a správcu fary v Nižných Lapšiach Stanisława Wciślaka.⁸² Na margo slovenských omší Jozef Vojtas zistil, že: „... veriaci si žiadajú slovenské služby božie a len slovenské vyučovanie náboženstva v škole. Takých, ktorí by boli opačnej mienky, som nenašiel ani v jednej obci, hoci pri pojednávaní boli všetci chlapi z obce, ktorí boli doma a mohli prísť. Pri pojednávaní o týchto otázkach sa v žiadnej obci nikto neozval a nežiadal poľské služby božie a poľské vyučovanie v škole...“⁸³

Po analýze tejto správy poslalo spišské biskupstvo 11. októbra 1939 jednotlivým kňazom pôsobiacim na inkorporovanom území dotazník, v ktorom mali odpovedať na niekoľko zásadných otázok, okrem iných aj na tieto:

Či chce ostať a pôsobiť i ďalej v biskupstve spišskom?

Keby nemohol ostávať na mieste doterajšom, je ochotný zaujať pôsobisko na inej fare v biskupstve?

Či chce pôsobiť od tohto času slovensky vo škole a v kostole?

Či zloží sľub vernosti Slovenskej republike?

Ak nemieni ostať v spišskej diecéze, kedy si žiada odovzdať správu fary?

Takmer všetci poľskí kňazi po porade s krakovským arcibiskupom Adamom Sapiehom nakoniec odpovedali na všetky otázky veľmi podobne. Na prvú otázku uviedli, že na svojich miestach chcú zotrvať, lebo cítia záväzok voči veriacim. Tým dali v podstate odpoveď aj na druhú otázku. V škole i kostole odmietli používať slovenčinu, pretože ju neovládajú a „... nechcú Slovo božie vystaviť posmechu...“ Prísahu vernosti Slovenskej republike väčšina z nich odmietla zložiť s odôvodnením, že „... môj dekanát je vojensky okupovaným teritóriom a o zmene štátnej príslušnosti bude rozhodnuté po uzavretí mieru...“ Správca fary v Nižných Lapšiach Stanislav Wciślak a správca fary vo Vyšných Lapšiach Jozef Pitorak prísahu vernosti Slovenskej republike zložili. Absolútnou výnimkou medzi poľskými kňazmi bol medzivojnový polonizátor Anton Sikora, ktorý odpovedal na všetky otázky pozitívne a svoj dotazník vyplnil dokonca po slovensky.⁸⁴ Na základe odpovedí z dotazníka zaslalo kňazom v januári 1940 spišské biskupstvo prípis, že ak sa nestanú slovenskými štátnymi občanmi, nebudú môcť naďalej poberať

81 AFÚ Veľká Franková. Správa z cesty po farnostiach bývalého nedeckého dekanátu z 23. septembra 1939, č. 120/1939.

82 ŠA Bytča, f. ŽT, 590/1940 prez.

83 AFÚ Veľká Franková. Správa z cesty po farnostiach bývalého nedeckého dekanátu z 23. septembra 1939, č. 120/1939.

84 MATULA, P.: Cirkev a začiatky reslovakizácie na severnom Spiši a Orave po ich pripojení k Slovenskej republike v roku 1939. In: *Dejiny*. Internetový časopis Inštitútu histórie FF PU v Prešove, 2007, č. 2, s. 80. http://dejiny.unipo.sk/Dejiny_2_2007.pdf

kongruu so štátnymi doplnkami.⁸⁵ Taktiež ministerstvo vnútra naliehalo na Biskupský úrad v Spišskej Kapitule, aby kňazi mali slovenské štátne občianstvo, pretože manželstvá uzatvárané cudzími štátnymi občanmi nie sú platné.⁸⁶ Okrem toho v čoraz väčšej miere dochádzali spišskému biskupstvu sťažnosti veriacich na nezhody s niektorými poľskými kňazmi.⁸⁷ Takáto situácia nebola naďalej udržateľná a keďže títo kňazi prakticky nemohli vykonávať svoju činnosť, počas roka 1940 ich postupne pozbavili jurisdikcie.⁸⁸ Následne dvaja z nich, a to: správca fary vo Vyšných Lapšiach Jozef Pitorak a správca fary v Kacvine Alexander Romer, sa dobrovoľne vrátili do Poľska, kde dostali umiestnenie v duchovnej správe. Správca fary v Nedeci Józef Świsstek, vo Fridmane Józef Długopolski a v Nižných Lapšiach Stanislaw Wciślak sa utiahli do súkromných domov v príslušných obciach, a keďže sa nechceli vrátiť do Poľska, požiadali o možnosť zotrvať na Slovensku. Vzhľadom na vyššie uvedené skutočnosti však nemohli pôsobiť v žiadnej farnosti. Možným riešením bolo ich umiestnenie v slovenských kláštoroch. Na základe žiadosti biskupa Jána Vojtaššáka prijal kláštor minoritov Józefa Świsteka a kláštor františkánov v Sabinove Józefa Długopolského i Stanislava Wciślaka s tým, že im poskytnú zaopatrenie, dostávajú omšové štipendiá, mohli slobodne disponovať svojím majetkom a slobodne sa pohybovať. Podľa spomienok Jozefa Vojtasa však takmer každý týždeň chodili do svojich bývalých farností, kde viedli „... *protištátne štvavé reči*...“ To neostalo bez odozvy štátnych orgánov a v lete 1942 im ministerstvo vnútra dalo zhotoviť cestovné pasy a oznámilo presný termín odchodu zo Slovenska.⁸⁹ Zaujímavý bol osud propoľsky orientovaného autochtóna na inkorporovanom území Spiša Antona Sikoru. Doteraz nám z neznámych príčin ho v roku 1940 zatkli a internovali v Ilave, kde strávil necelé dva mesiace.⁹⁰ Na zákrok vládneho komisára pre pričlenené územia, jurgovského rodáka Alojza Miškoviča ho prepustili,⁹¹ pričom dostal do správy bohatú farnosť vo Vikartovciach,⁹² kde prežil nielen zvyšok vojny, ale do Poľska sa vrátil až dva roky po jej skončení – v októbri 1947.⁹³

Uvoľnené fary v inkorporovaných obciach postupne obsadzovali slovenskí kňazi. Miesto správcu fary v Kacvine mal po Alexandrovi Romerovi v septembri 1940 zaujať najskôr letanovský kaplán Martin Števček, po ňom Šimon Záhora, ale až nakoniec prišiel koncom septembra do Kacvina rodák z Jablonky, pápežský komorník Msgr. Ignác Lihosith,⁹⁴ ktorý tu pôsobil až do konca vojny. Do farnosti v Tribši 5. februára 1940

85 AFÚ Veľká Franková. List okresným farským úradom z 8. januára 1940.

86 Osvedčenie Jozefa Vojtasa z 14. októbra 1966. Pozri prílohu: GAREK, M.: Horná Orava a severný Spiš v rokoch 1945 – 1947. In: *Almanach Slováci v Poľsku XI*. Krakov 2007, s. 235.

87 MATULA, P.: Cirkev a začiatky reslovakizácie..., s. 81.

88 CIAGWA, J.: Kościół krakowski..., s. 282. Opatrenie sa nedotýkalo autochtónov, čiže rodáka z Tribši Františka Móša a rodáka z Jablonky Antona Sikoru.

89 Osvedčenie Jozefa Vojtasa..., s. 237 – 238.

90 MOLITORIS, L.: Społeczne uwarunkowania powstania Towarzystwa Czechów i Słowaków na Spiszu i Orawie. In: *Almanach Slováci v Poľsku VIII*. Krakov 2001, s. 186.

91 MATULA, P.: Cirkev a začiatky reslovakizácie..., s. 82.

92 CIAGWA, J.: Kościół krakowski..., s. 280.

93 *Pamiętnik Komitetu budowy kościoła parafialnego w Jurgowie*, rok 1947.

94 AFÚ Veľká Franková. Kacvín – zaopatrenie duchovnej správy.

ustanovili Jozefa Gonsorčika,⁹⁵ avšak už v roku 1944 tu pôsobil Ján Kubičár,⁹⁶ ktorý pôvodne v novembri 1940 nastúpil na faru v Nedeci.⁹⁷ Farnosť v Nedeci po ňom dostal Michal Kubičiar.⁹⁸ Faru v Nižných Lapšiach zaujal Šimon Záhora⁹⁹ a vo Vyšných Lapšiach Ján Ovšonka.¹⁰⁰ V roku 1943 administroval faru v Jurgove významný predstaviteľ slovenskej katolíckej moderny Janko Silan (vlastným menom Ján Ďurka), ktorý tomuto kraju venoval niekoľko svojich básní. O rok neskôr už pôsobil v Jurgove Anton Bekes a vo Fridmane Jozef Farbarík.¹⁰¹ Najdlhšie na svojom poste zotrval František Móš, ktorý administroval Novú Belú a Krempachy v podstate už od roku 1925 až do novembra 1945, keď ho internovali v Krakove a následne vyhostili z územia Poľska.¹⁰²

Slovenskí kňazi sa spoločne s učiteľmi podieľali na rozvoji kultúry na inkorporovanom území. Napríklad v Jurgove účinkoval pod vedením miestnych kňazov ochotnícky súbor Združenia katolíckej mládeže. Jeho členom bol aj jurgovský rodák Valent Plučinský, ktorý sa pokúšal písať hry v jurgovskom nárečí. V Jurgove, Novej Belej, Krempachoch, Kacvine, Fridmane, Vyšných a Nižných Lapšiach pôsobili dychové hudby, ktoré hrávali na miestnych cirkevných a štátnych slávnostiach, ale aj v širšom okolí. V každej obci mal svojho dôverníka Spolok svätého Vojtecha, prostredníctvom ktorého si miestne obyvateľstvo mohlo zadovážiť slovenské kalendáre i knihy, ktoré v medzivojnovom období poľskí žandári rekvirovali v súkromných domoch slovenských obyvateľov.¹⁰³ Na druhej strane, keď ministerstvo vnútra vo februári 1942 zaslalo županovi Tatranskej župy žiadosť o vylúčenie poľských modlitebných kníh z užívania,¹⁰⁴ župan reagoval na túto požiadavku nesúhlasom, čo odôvodnil tým, že „... akékoľvek zdanlivé i nevinné násilie o vylúčenie modlitebných kníh poľských z užívania vzbudilo by u obyvateľstva len nevoľu a reakciu, lebo obyvateľstvo tohto kraja pozostáva z drobných roľníkov, ktorí sú po tejto stránke najkonzervatívnejším elementom...“¹⁰⁵ Následne v niektorých kostoloch vyhlásili dobrovoľnú zbierku modlitebných kníh pre Červený kríž.¹⁰⁶

Okrem katolíkov, ktorí mali na inkorporovanom území Spiša jednoznačnú prevahu, hlásilo sa niekoľko obyvateľov k pravoslávnej, evanjelickej a židovskej viere.¹⁰⁷ Židovské obyvateľstvo tvorilo málopočetnú skupinu. Podľa súpisu Židov sa ich tu v roku 1942 nachádzalo iba 17. Najviac ich bolo v Nedeci, kde žilo niekoľko rodín dovedna s jede-

95 Tamže. Jozef Gonsorčík preloženie do Tribša 12. 2. 1940, č. 468/1940.

96 CIAGWA, J.: Kościół krakowski..., s. 284.

97 AFÚ Veľká Franková. Obsadenie nedeckej fary, č. 226/1941.

98 CIAGWA, J.: Kościół krakowski..., s. 284.

99 AFÚ Veľká Franková. Spor matkocirkvi Krempachy s filiálkou Durštín z 30. marca 1941.

100 Tamže. Odpoveď na žiadosť dekana z 28. júla 1940.

101 CIAGWA, J.: Kościół krakowski..., s. 284.

102 ABU SK, f. Osobné spisy, č. 2. Protocollum status personalis sacerdotum dioecesis Scepusiensis. Tom I., s. 30 – 31.

103 MÓŠ, F.: *Roky 1918 – 1939 na severnom Spiši*. Bratislava 1944, s. 12.

104 ŠA Bytča, f. ŽT,11-1998/1-1942.

105 Tamže, 558/1942.

106 ŠA Levoča, f. Michala Grigera. Poliaci na Spiši i Orave v rokoch 1939 – 1945.

107 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 60/1941 prez.; ŠA Levoča, p. Poprad, f. ŠKI-K, 986/1941.

nástimi členmi. Vo Fridmane žili štyria a v Jurgove dvaja Židia.¹⁰⁸ V ostatných obciach sa židovské obyvateľstvo nenachádzalo. Ak to porovnáme so správou Jozefa Vojtasa zo septembra 1939,¹⁰⁹ tak sa počet židovského obyvateľstva znížil a v niektorých obciach úplne stratil. To môže mať viacero príčin. Jozef Vojtas pravdepodobne uvádzal údaje, ktoré mal k dispozícii ešte z predvojnových rokov. Časť židovského obyvateľstva opustila toto územie ešte pred vypuknutím vojny¹¹⁰ a tiež počas jej trvania pomocou kuriérov.¹¹¹ Židov, ktorí na inkorporovanom území Spiša zostali, podobne ako na ostatnom území Slovenska zasiahli jednotlivé protižidovské opatrenia. Na inkorporovanom území Spiša židovské majetky arizovali a likvidovali iba v Nedeci, kde obchod s drevom Jakuba Engela i obchod s drevom a pílu Ignáca Sterna získal bývalý prednosta Okresného úradu v Spišskej Starej Vsi Július Ličko.¹¹² Na likvidáciu bol určený drevoobchod Izidora Freya a obchod so zmiešaným tovarom Kataríny Freyovej.¹¹³ V zoznamoch deportovaných obyvateľov sa nám z inkorporovaného územia podarilo nájsť iba Ernu Herzovú (rod. Szabovú) z Jurgova.¹¹⁴ Išlo pravdepodobne o manželku miestneho lekára Ernesta Herza, ktorý si podľa hlásenia veliteľa miestnej žandárskej stanice vždy riadne zastával svoje povinnosti.¹¹⁵ Na obranu miestneho obyvateľstva treba podotknúť, že sa arizácie nezúčastňovalo a niekoľkokrát prejavilo voči židovskému obyvateľstvu lojalitu. Ako príklad môže poslúžiť prípad z roku 1944, keď v Lapšiach v trestaneckom úbore chytili dvoch židovských utečencov z Osvienčimu. Príslušníci finančnej stráže ich síce zatkli a odviekli do Spišskej Starej Vsi, kde im však v spolupráci s niekoľkými miestnymi úradníkmi zabezpečili civilné oblečenie a americké doláre. Na základe toho ich obvinili iba z pašeráctva, a nie z úteku z koncentračného tábora, za čo by im hrozila istá smrť. Po obvinení z pašeráctva ich odtransportovali do Ružomberka, kde ich odsúdili len na niekoľkomesačné väzenie. Svoju ľudskú tvár prejavili obyvatelia inkorporovaného územia Spiša aj pri ukrývaní židovských spoluobčanov. Po raziách v roku 1944 sa v Jurgove ukrýval kežmarský lekár Teichner a v Kacvine syn spišskostaroveského lekára Oto Küchel so svojím strýkom.¹¹⁶

Po prechode frontu cez inkorporované územia a podpísaní protokolu v Trstenej označili poľské povojnové štátne orgány za hlavných nepriateľov Poľska slovenských

108 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 60/1941 prez.; <http://www.upn.gov.sk/supis-zidov/zoznam-obci.php?okres=556>; <http://www.upn.gov.sk/supis-zidov/zoznam-obci.php?okres=518>.

109 AFÚ Veľká Franková. Správa z cesty po farnostiach bývalého nedeckého dekanátu z 23. septembra 1939, č. 120/1939.

110 Tak to bolo napríklad v prípade rodiny Engelovcov z Kacvina, ktorá sa vysťahovala ešte v roku 1938. Archív Ludomíra Molitorisa, List Miestneho veliteľstva Hlinkovej gardy v Kacvine vo veci židovského dlhu, č. 48/1942.

111 SULAČEK, J.: Tragické osudy židovskej komunity v Kežmarku v rokoch II. svetovej vojny. CD – Čítanie, Holokaust, Holokaust v Kežmarku a okolí, s. 7 – 8. In: *Židia na Spiši*. Kežmarok 2006.

112 http://www.upn.gov.sk/arizacie/vysledky-vyhľadavania.php?povodny_majitel=&predmet_podnikania=&mesto_obec=Nedeca&meno_priezvisko_arizatora=&okres=556

113 http://www.upn.gov.sk/likvidacie/vysledky-vyhľadavania.php?meno_priezvisko_majitela=&predmet_podnikania=&mesto_obec=Nedeca&meno_priezvisko_likvidatora=&okres=

114 CD - Záznamy, Spiš záznamy deportovaných, Kežmarok. In: *Židia na Spiši*.

115 ŠA Levoča, p. Poprad, f. OÚ-K, 512/1941.

116 MAJERIKOVÁ, M.: Židovská náboženská obec Spišská Stará Ves. In: *Spišská Stará Ves*. Prešov 2008, s. 201 – 202.

katolíckych kňazov a odporučili ich čo najrýchlejší odsun.¹¹⁷ Spišsko-oravské farnosti však spočiatku naďalej patrili pod jurisdikciu spišského biskupstva, a keďže kňazov nebolo možné vysídliť, uchýlila sa poľská strana k zastrašovaniu. Dňa 13. októbra 1945 navštívili funkcionári UB kňazov v spišských obciach Nedeca, Kacvín, Tribš, Vyšné a Nižné Lapše. V káravom tóne im odporučili, aby do 2 – 3 dní opustili poľské územie.¹¹⁸ Pod vplyvom týchto vyhrážok sa ešte v októbri vysťahovalo 5 slovenských kňazov.¹¹⁹ Za to, že požiadal, aby mohol zostať vo svojej farnosti ako autochtón pochádzajúci z Jablonky, bol kacvínsky kňaz Msgr. Ignác Lihosith zatknutý. Podobný osud postihol jurgovského kňaza Karola Kubalu, ktorého zatkli v Novom Targu, keď sa snažil vybaviť si povolenie na prevoz svojho majetku do Československa.¹²⁰ Od 1. novembra 1945 prešlo všetkých 18 farností severného Spiša a hornej Oravy pod jurisdikciu Krakovského arcibiskupstva,¹²¹ ktoré zastávalo názor, že žiadni Slováci v týchto oblastiach neexistujú a slovenská národnosť bola vytvorená pod nemeckým vplyvom a po pripojení k Slovenskej republike.¹²² Slovenskí kňazi, ktorí tu ešte pôsobili, dostali príkaz, aby opustili farnosti a vysťahovali sa do ČSR. Výzvu neposlúchol František Móš, ktorý žiadal, aby ako rodák z Tribša mohol zotrvať na svojom mieste, na čo ho 16. novembra zatkli¹²³ a obvinili z agitácie za pripojenie Spiša ku Slovensku. Vyčítali mu najmä publikovanie denníka, v ktorom opísal antipoľské nálady obyvateľstva spišských obcí pripojených k Poľsku po roku 1918.¹²⁴ Následný súd v Krakove ho síce oslobodil, avšak po návrate do Novej Belej ho veľmi nepekným spôsobom vyhostil mních Benedykt Kwašny.¹²⁵ Najneskôr v decembri všetci slovenskí kňazi z inkorporovaného územia Spiša opustili svoje pôsobiská,¹²⁶ a to vrátane autochtónov – rodákov z inkorporovaných obcí severného Spiša a hornej Oravy. Do uvoľnených farností postupne prideliť poľských kňazov, pričom v máji 1946 sa krakovský vojvoda obrátil s prosbou na metropolitnú kúriu, aby obsadzovala spišsko-oravské farnosti kňazmi – patriotmi, ktorých hlavnou úlohou bude „... boj so slovenským separatizmom a šovinizmom...“¹²⁷ Prirodzeným výsledkom takejto politiky bolo stupňovanie národnostného napätia, ktoré vyvrcholilo v nasledujúcom období do viacerých konfliktov.

117 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej na Spiszu i Orawie w latach 1945 – 1957*. Krakow 2002, s. 93.

118 Tamže, s. 19.

119 CIĄGWA, J.: *Kościół Krakowski...*, s. 286.

120 Verbálna nóta č. 69.326/II-2/46 zo dňa 6. mája 1946 Velvyslanectvu Poľskej republiky v Prahe. In: AN-DRÁŠ, M.: *Ako sme začínali*. In: *Most*, roč. 43, 1998, č. 1 – 2, s. 81.

121 CIĄGWA, J.: *Kościół Krakowski...*, s. 285.

122 Tamže, s. 290.

123 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV. Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach, Hlásenie za mesiac november 1945, 58/1945 prez.

124 Tento denník vydala v roku 1944 Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov v Bratislave pod názvom *Roky 1918 - 1939 na severnom Spiši*. ŠA Levoča, f. Michala Grigera. Oświadczenie Gromady Nowa Biała z 20. 11. 1945.

125 CIĄGWA, J.: *Kościół Krakowski...*, s. 287.

126 ŠA Levoča, p. Poprad, f. ONV SSV. Situačná zpráva ONV SSV expozitúre Povereníctva SNR pre vnútorné veci v Košiciach. Hlásenie za mesiac december 1945, 58/1945 prez.

127 KWIEK, J.: *Z dziejów mniejszości słowackiej...*, s. 20.

Kultúra ako jedna z dimenzií spoločenského života v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945

Mária Ďurková

„Kultúra je to, čo spôsobilo, že človek je niečím iným než náhodným úkazom v prírode.“
André Malraux

Kultúrny život so všetkými svojimi rozmanitými prejavmi bol oblasťou, v ktorej mohla Slovenská republika dosiahnuť veľmi dobré výsledky.

Kultúrna obec na Slovensku očakávala od nového samostatného štátu veľkorysú kultúrnu politiku a materiálnu podporu. Limitujúcim faktorom tu však bolo obdobie vojny a z neho vyplývajúci nedostatok materiálnych prostriedkov, ale i rôzne kompetenčné a ideologické spory, v ktorých sa odrážali rôzne mocenské zápasť.¹

O kultúrnom rozmachu hovorí fakt, že v Slovenskej republike (SR) vyšlo dovedna takmer 4 000 knižných titulov. Na výstave Slovenskej duchovnej tvorby, ktorú usporiadalo Ministerstvo školstva a národnej osvety (MŠaNO) a kultúrne oddelenie Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) v marci 1944, sa predstavila kompletná slovenská spisba za posledných päť rokov. V rokoch 1939 – 1944 vyšlo v slovenskom štáte spolu 3 927 knižných jednotiek.²

1 KAMENEC, I.: *Slovenský štát*. Praha 1992, strana (s.) 99 – 100.

2 Z toho bolo 3 286 pôvodných kníh a 641 prekladov. JÁNSKY, L. M. (zost.): *Slovenská duchovná tvorba 1939 – 1945*. Bratislava 1944, s. 23.

Druh literatúry	Počet kníh
poézia	186
krásna próza	880
náuková a vedecká literatúra	447
nábožensko-výchovná literatúra	293
dramatická literatúra	130
detská literatúra	195
hudobná literatúra	43
príručky	487
učebnice	309
športové publikácie	34
vojenské publikácie	26
kalendáre, ročenky, výročné publikácie	897
spolu	3 927

Znamenalo to, že za týchto päť rokov priemerne každý deň vyšli 2 knihy a ešte sa to zvýšilo takmer o 300 kníh.

Samozrejme, okrem krásnej, vedeckej, náučnej, detskej a hudobnej literatúry vychádzalo i množstvo politických a propagandistických brožúr.

Počtom vydaných kníh sa na prvé miesto zaradil Spolok sv. Vojtecha (417 kníh); potom Matica slovenská (414 kníh) a Tranoscius (246 kníh). Za nimi nasledovali vydavateľstvá Urbánek v Trnave (87 kníh), Posol Božského Srdca Ježišovho v Trnave (80 kníh) a Štátne nakladateľstvo (59 kníh). Celkovo bolo v SR 142 inštitučných vydavateľstiev a nakladateľstiev, ale knihy si vydávali i vlastným nákladom autori.³

V priebehu piatich rokov vychádzalo 221 slovenských časopisov, z toho:

- 8 denníkov – *Gardista* (vychádzal v Žiline), *Hospodársky denník* (Bratislava), *Slovák* (Bratislava), *Slovenská politika* (Žilina), *Slovenská pravda* (Bratislava), *Slovenská sloboda* (Prešov), *Slovenský podnikateľ* (Bratislava), *Zprávy STK* (Bratislava);
- 39 týždenníkov,⁴

3 JÁNSKY, L. M. (zost.) *Slovenská duchovná tvorba...*, s. 24.

4 *Akademik, Budovateľ, Film, Film. tlačová služba Nástupu, Katolícke noviny, Les a drevo, Ľudové noviny, Náš priateľ, Naša nedela, Naše Pohronie, Nitrianska stráž, Nová žena, Nové romány, Nový svet, Prelom, Slovák pondelník, Slovák týždenník, Slovenská nedela, Slovenský robotník, Slovenský rozhlas, Slovenský trh, Slovenský vojak, Stráž vlasti, Súdny ústredný oznamovateľ, Svetové romány, Šport, Štiavničan, Štúrov hlas, Tatranské hlasy, Tatranský Slovák, Tlačová služba SČK, Trenčan, Trnavský kraj, Úradné noviny, Úradné zprávy slovenskej pošty, Úradný kurzový list bratislavskej burzy, Veselé noviny, Vestník pre slovenské železnice a plavbu, Vestník Ústredne Židov.* Z týchto týždenníkov vychádzalo 28 v Bratislave, 2 vo Zvolene, 2 v Nitre a po jednom v Banskej Bystrici, Banskej Štiavnici, Prešove, Levoči, Ružomberku, Trenčíne a Trnave.

- 31 dvojtyždenníkov,⁵
- 117 mesačníkov⁶ a zvyšok tvorili ostatné časopisy.⁷

V roku 1944 pretvorilo Ministerstvo školstva a národnej osvety doterajšie kultúrno-osvetové oddelenie pri MŠaNO na samostatný odbor pre národnú kultúru a osvetu. Tento odbor mal na starosti „*všetku mimoprezidiálnu agendu Ministerstva školstva a národnej osvety, ktorá sa dovtedy vybavovala v kultúrnom a osvetovom oddelení*“.⁸

Odbor pre národnú a kultúrnu osvetu mal 3 oddelenia:

- 1. oddelenie pre vedu a umenie** (patrila sem starostlivosť o všeobecný rozvoj vedy a literatúry, literárnu produkciu, vedenie autorského registra, evidencia spisovateľských, literárnych spolkov a organizácií, vedeckých spoločností, nakladateľstiev a vydavateľstiev. Toto oddelenie dbalo i na organizovanie bibliografického súpisu vtedajšej literárnej produkcie, rozširovanie literatúry, sledovanie knižného trhu, sociálnu starostlivosť o literárnych umelcov a vedeckých pracovníkov. Okrem toho oddelenie malo na starosti divadelníctvo a rozhlas, a to vo forme

5 Edícia *Hrdina*, *Evanjelický posol*, *Hlas dopravy*, *Hospodársky obzor* s prílohou *Roľnícke noviny*, *Host a turista*, *Kocúr*, *Križom-krážom*, *Lovec*, *Mäsiar a údenár*, *Moderný román*, *Nástup*, *Náš boj*, *Náš kraj*, *Naša telovýchova*, *Plameň*, *Prameň*, *Priateľ dielok*, *Príkladný roľník*, *Slovenské ovocinárstvo*, *Slovenské vojsko*, *Slovenský filmový kuriér*, *Slovenský hospodár*, *Slovenský lekár*, *Slovenský lekárnik*, *Slovenský magazín*, *Stráž na Sione*, *Súkromný úradník*, *Úradné správy SŽ*, *Vlča*, *Zprávy mesta Bratislavy*, *Živosť*. Z týchto dvojtyždenníkov vychádzalo 21 v Bratislave, po 2 v Liptovskom Svätom Mikuláši, 2 v Turčianskom Svätom Martine, 2 v Trnave a po jednom v Prievidzi, Kremnici, Ružomberku a Novom Meste nad Váhom.

6 *A – B – C*, *Apoštolát*, *Auto Journal*, *Autoklub*, *Boj o zdravie*, *Bratislavské lekárske listy*, *Cirkevné listy*, *Dedičstvo Krmanovo*, *Družstevník*, *Elektrizujeme Slovensko*, *Evanjelická Bratislava*, *Evanjelický teológ*, *Evanjelický učiteľ*, *Farský list*, *Grafika*, *Hasičské listy*, *Hlasy z domova a misií*, *Hospodárska čítanka*, *Hospodárska obroda*, *Hospodárske rozhlady*, *Hospodárske právo*, *Chlieb*, *Index*, *Inštalatér*, *Javisko*, *Jednota sv. Cyrila a Metoda*, *Kaderník*, *Katolícka jednota*, *Knihtlačiar*, *Kráľovná mája*, *Kultúra*, *Literárne zvesti*, *Mariánska kongregácia*, *Markušovce*, *Merkur*, *Misionár*, *Mladý katolík*, *Napred*, *Národný pracovník*, *Náš film*, *Náš národ*, *Naša cirkev*, *Naša hranica*, *Naše pastvinárstvo*, *Nová mládež*, *Nová škola*, *Nové Slovensko*, *Obežník*, *Obzor*, *Organizačné zvesti HSELS*, *Panoráma našej dopravy*, *Politická škola HSELS*, *Poplach*, *Posol boží (Smolenický farský list)*, *Posol Božského Srdca Ježišovho*, *Pošta*, *Poštový holub*, *Právny obzor*, *Pútnik*, *Rej-rej ra SPK*, *Rozsieváč*, *Rozvoj*, *Rýchlopisec*, *Salezianske zvesti*, *Samospráva*, *Sborník profesorov Slovákov*, *Serafínsky svet*, *Slovenská deva*, *Slovenská liga*, *Slovenská literatúra*, *Slovenská obecná samospráva*, *Slovenská obroda*, *Slovenská telovýchova*, *Slovenské kalvínske hlasy*, *Slovenské krídla*, *Slovenské liečivé rastliny*, *Slovenské pohľady*, *Slovensko*, *Slovenský filatelista*, *Slovenský notár*, *Slovenský remeselník a obchodník*, *Slovenský staviteľ*, *Slovenský šach*, *Slovenský učiteľ*, *Slovenský včelár*, *Slovenský veterinár*, *Slovenský vinohradník*, *Služba*, *Smer*, *Sociálne rozhlady*, *Srdiečko*, *Stráž*, *Svätá Rodina*, *Svetlo*, *Školské zprávy rímskokatolíckeho a gréckokatolíckeho biskupského úradu na Slovensku*, *Technický obzor slovenský*, *Technik*, *Terapeutické zvesti*, *Tovar*, *Tvorba*, *Úpravy Hlavného veliteľstva Hlinkovej mládeže*, *Úsmev*, *Úsvit*, *Večernica*, *Večný život*, *Veniec*, *Verejná správa*, *Verejné právo*, *Verejné zdravotníctvo*, *Vestník ban. rev. rady pre Slovensko*, *Vestník Ministerstva pravosúdia*, *Vestník úradu na ochranu živnostenského vlastníctva*, *VOŠ*, *Závodné noviny Podbrezová*, *Zvesti Hudoobnej komory*, *Zubný technik*, *Životom*. Z týchto mesačníkov vychádzalo 80 v Bratislave, 6 v Trnave, 5 v Turčianskom Svätom Martine, po 4 v Ružomberku a Liptovskom Svätom Mikuláši, po 3 v Nitre a Michalovciach, po 2 v Žiline a po jednom v Myjave, Nádaši (dnes obec Trstín), Markušovciach, Banskej Bystrici, Smoleniciach, Žiline, Kremnici, Spišskom Podhradí, Trenčíne, Štiavniku a Starej Turej.

7 JÁNSKY, L.M. (zost.) *Slovenská duchovná tvorba...*, s. 227 – 235.

8 *Slovák*, 20. 7. 1944, s. 6. Nový odbor pre kultúru a osvetu pri Ministerstve školstva.

štátneho dozoru nad všetkými profesionálnymi divadlami na území štátu, ako i hudobné a výtvarné umenie, národopisný výskum a ochranu pamiatok.)

2. **oddelenie pre osvetu a ľudovýchovu** (zaoberalo sa otázkami národnej výchovy, ako aj tým, aby sa výsledky dosiahnuté na poli vedy, literatúry a umenia dostali medzi široké vrstvy obyvateľstva. Patrila sem osвета a ľudovýchova s dozorom nad činnosťou Osvetového ústredia, verejné knihovníctvo, ochotnícke divadlo a filmovníctvo.)
3. **oddelenie organizačné a právne** (malo na starosti organizačné a právne záležitosti, spoluprácu s HSLS a s Úradom propagandy vo veciach osvety a ľudovýchovy, tlačovú cenzúru v školských a osvetových otázkach, personálnu a rozpočtovú problematiku, ako i štatistiku a kultúrne styky so zahraničím.)⁹

Veda a umenie

Rozvoj vedy a umenia zabezpečovali viaceré štátne ústavy a inštitúcie, ktoré spolu so školstvom patrili pod správu Ministerstva školstva a národnej osvety. 2. júla 1942 pod protektorstvom Jozefa Tisa sa zriadila Slovenská akadémia vied a umení (SAVU). Pod predsedníctvom univerzitného profesora Františka Valentina začala SAVU rozvíjať vedu a umenie na Slovensku v odboroch: duchovednom (s teologicko-filozofickou, vlastivednou a právnou sekciou), prírodovednom (so sekciou prírodných technických a lekárskech vied) a umenovednom (so sekciou literárnou, hudobno-dramatickou a výtvarného umenia). Koncom prvého roku svojej činnosti v akadémii pracovalo 88 stálych zamestnancov a 5 pomocných zamestnancov – poverených len vykonávaním istých úloh.¹⁰

V rokoch štátnej samostatnosti sa založilo i niekoľko iných vedeckých ustanovizní. Medzi ne patrili napríklad:

- Štátny archeologický ústav v Turčianskom Svätom Martine (1942)
- Štátny ústav pre ľudovú pieseň v Bratislave (1942)
- Slovenská galéria v Bratislave (1943)
- Štátna hvezdáreň na Skalnatom plese (1943)
- Nemecký vedecký ústav v Bratislave (1943)¹¹

Kultúrno-osvetová činnosť

V súvislosti so slovenskou kultúrou v sledovanom období treba hovoriť aj o jej inštitucionálnom rámci, t. j. o kultúrnych ustanovizniach, ktoré boli základným východiskom praktického pôsobenia jej protagonistov. Keďže sa v ich rámci formálne pohybo-

9 Tamže. Viac k tejto problematike: CHREŇOVÁ, J: *Štruktúra ústredných orgánov na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Prehľad*. Bratislava 1977.

10 *Slovák*, 21. 11. 1943, s. 3. Prvý rok činnosti Slovenskej akadémie vied a umení.

11 *Slovák*, 13. 11. 1943, s. 6.

vali, ba neraz v nich priamo pôsobili ako zamestnanci so svojím civilným povolaním, reprezentovali a tlmočili tak nielen svoje individuálne, ale aj širšie stavovské či skupinové postoje a názory.

Kultúrnu činnosť mohli v SR rozvíjať aj staršie konfesijné či spoločenské organizácie, ako napríklad Spolok svätého Vojtecha v Trnave či evanjelický Transcius v Liptovskom Svätom Mikuláši. Dovtedy nevídaný rozmach aktivity však zaznamenala predovšetkým Matica slovenská v Turčianskom Svätom Martine, ktorej správcami boli známi literáti Jozef Škultéty a po ňom Jozef Cíger Hronský. Najmä za Cígerovho správcovstva sa Matica rozvíjala vo všetkých smeroch. V máji 1941 sa zriadila i Slovenská národná knižnica a založila sa i Slovenská bibliografická spoločnosť.¹² Využívala aktívnu vedeckú činnosť v ôsmich vedeckých odboroch (jazykoveda, literatúra, história, národopis, pedagogika, umenie, film, sociológia, prírodoveda). Bohatú edičnú činnosť si mohla dovoliť aj vďaka tomu, že počas Cígerovho správcovstva vznikol 21. apríla 1943 pri Matici účastinný vydavateľský spolok Neografia, ktorý mal k dispozícii najmodernejšie tlačiarne.¹³

Matici slovenskej v rokoch 1939 – 1945 patrili, alebo prináležali pod jej správu a vedenie samostatné zariadenia a inštitúcie, okrem spomínanej Neografie i Ústredie slovenských ochotníckych divadiel, Zväz slovenských speváckych zborov, Divadelná šatnica, Slovenská národná knižnica a literárny archív, Slovenská bibliografická spoločnosť, Ústredná kultúrna komisia pre osvetovú prácu na Slovensku (do roku 1940), Maticný rozhlas v Martine a jeho redakcia maticného rozhlasového vysielania (do 25. apríla 1944)¹⁴ a rozhlasové zariadenie, maticný časopis *Slovensko*, Slovenské komorné divadlo v Martine a mnohé iné.

V rozsiahlej knižnej produkcii Matice slovenskej diela klasikov slovenskej literatúry približovali edície Čítanie študujúcej mládeže, Čítanie pre meštianske školy, Knižnica Slovenských pohľadov a edícia Dobré slovo pre deti a mládež. Dramatická literatúra vychádzala v edícii Divadelná knižnica a Javisko, ktorá podporovala snaženia Ústredia slovenských ochotníckych divadiel. Ľudovýchovnú literatúru vydávala v edícii Ľudová knižnica MS a roku 1943 bola založená edícia Žriedlo, kde vychádzali prednášky pracovníkov Matice slovenskej. Od roku 1943 vychádzal aj *Historický zborník Matice slovenskej*.

Na prelome rokov 1944/1945 mala Matica slovenská asi 74 000 členov a zvýšil sa i počet jej miestnych odborov, ktoré prenikali do každej väčšej obce.¹⁵

Slovenská liga pokračovala vo svojej kultúrno-osvetovej činnosti aj v období prvej Slovenskej republiky. O vzniku SR sa Slovenská liga ako organizácia oficiálne vyjadrila 4. mája 1939 na svojom XIV. kongrese v Bratislave. Prvý bod rezolúcie prijatej delegátmi na kongrese priniesol stanovisko celej organizácie na vytvorenie slovenského štátu: „Delegáti zborov Slovenskej ligy, zídenny prvý raz v Slovenskom štáte na XIV. kongrese

12 MESÁROŠ, J., KROPILÁK, M.: *Matica slovenská v našich dejinách*. Bratislava 1963, s. 322.

13 LACKO, M.: *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava 2008, s. 162.

14 Matica vysielala aj relácie, ktoré sa nestotožňovali s politickým režimom na Slovensku, preto minister vnútra Alexander Mach maticné rozhlasové vysielanie zakázal. WINKLER, T., ELIÁŠ, M. a kol.: *Matica slovenská. Dejiny a prítomnosť*. Martin 2003, s. 304.

15 MAGDOLENOVÁ, A.: Slovenská kultúra v rokoch 1939 – 1945. In: BOBÁK, J. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945*. Martin 2000, s. 147.

*Slovenskej ligy v Bratislave, s nadšením a nevýslovnou radosťou pozdravujú vznik samostatného Slovenského štátu ako vhodného rámca pre kultúrny a hospodársky vývin slovenského ľudu a jeho národnej individuality.*¹⁶ Po skončení kongresu sa vedenie Slovenskej ligy stretlo 11. mája 1939 na porade, ktorá rozhodla o ďalšom smerovaní spolku. Konštatovalo sa, že hrozba maďarizácie a šírenie maďarskej mentality na Slovensku síce klesli, no „... treba bude hájiť slovenského človeka proti nemeckej expanzii“.¹⁷ Prioritou Slovenskej ligy sa mala stať starostlivosť o zahraničných Slovákov, najmä o Slovákov v Maďarsku. Slovenská liga hneď po vyhlásení autonómie Slovenska sa usilovala získať oficiálne povolenie vystupovať ako spolok, ktorý má na starosti zahraničných Slovákov. Autonómna vláda však kládla podmienku: „... ak Slovenská liga chce sa starať o zahraničných Slovákov, tak musí zlikvidovať, alebo aspoň zmeniť meno“.¹⁸ Zrušiť Slovenskú ligu a založiť nový spolok, alebo ju premenovať, boli neprijateľné riešenia. Znamenali by pretrhnutie kontinuity jej činnosti. Preto sa po vyhlásení prvej Slovenskej republiky vytvorila Vedecká spoločnosť pre zahraničných Slovákov, s ktorou Liga úzko spolupracovala. Plodom tejto spolupráce bolo popri praktickej pomoci Slovákom v zahraničí aj vydávanie vedeckého časopisu *Náš národ* v rokoch 1943 – 1944.¹⁹

Slovenská liga sa snažila rozvíjať kultúrne styky so Slovákami v zahraničí, podporovala rozvoj slovenského školstva, budovala v obciach vlastné verejné knižnice, zakladala a udržiavala spevácke zbory a divadelné krúžky, organizovala koncerty, divadelné a filmové predstavenia. Rozvoj národného povedomia a historického vedomia podporovala stavbou pomníkov národným dejateľom.

Literárna tvorba

Keď hovoríme o slovenskej kultúre v polovici minulého storočia v kultúrno-historickom zmysle, musíme hovoriť predovšetkým o jej protagonistoch, ktorí ju tvorili a reprezentovali.

Literárna tvorba zaznamenala najväčší úspech v oblasti poézie. Výrazná bola tvorba Andreja Žarnova – *Štít* (1940), Jána Kostru – *Moja rodná* (1939), pod pseudonymom Ján Mendík vydal i zbierky *Ozubený čas* (1940), *Puknutá váza* (1942), *Všetko je dobre tak* (1942), *Ave Eva* (1943), Valentína Beniaka – *Vigília* (1939), *Žofia* (1941), *Štyri legendy sv. Grála* (1941), *Druhá Vigília* (1942), *Popolec* (1942), *Igric* (1944), Emila Boleslava Lukáča – *Bábel* (1944), Jána Smreka – *Hostina* (1944). Okrem nich boli literárne aktívni i Rudolf Dilong, Janko Silan, Rudolf Fabry, Štefan Žáry, ...²⁰

V próze na svoju predchádzajúcu tvorbu nadväzovali Jozef Cíger Hronský románom *Pisár Gráč* (1940) a Milo Urban románom *V osídlach* (1940). Mestské motívy

16 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Slovenská liga, škatuľa (šk.) 1. Zápisnica o priebehu XIV. kongresu Slovenskej ligy. Bratislava, 4. 5. 1939.

17 Tamže. Zápisnica zo zasadnutia Ústrednej správy Slovenskej ligy. Bratislava, 11. 5. 1939.

18 Tamže.

19 LETZ, R.: *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920 – 1948)*. Martin 2000, s. 76 – 78.

20 BRÁZDA, A.: Pohľady na duchovnú tvorbu o obdobia prvej Slovenskej republiky. In: BOBÁK, J. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945*, s. 155 – 160.

do slovenského románu vnášali Matúš Kavec a Štefan Gráf. Dobroslav Chrobák realisticky stvárnil slovenskú dedinu. František Švantner sa v knihe noviel *Malka* (1942) staval proti vojnovému chaosu. Úspešným predstaviteľom historického románu bol Jozef Branecký – *Pribinove vrby* (1941) a novelistickou tvorbou sa zaoberala Margita Figuli – *Tri gaštanové kone* (1940).

V dramatickej tvorbe vynikali Ivan Stodola – *Keď jubilant plače* (1941), *Mravci a svrčkovia* (1943); Hana Zelinová – *Mária* (1943), *Ktosi je za dverami* (1944) a Július Barč-Ivan – *Mastný hrniec* (1940), *Matka* (1943), *Neznámy* (1944).²¹

Pochopiteľne, aj v režime Slovenskej republiky existovalo viacero umelcov, učiteľov, resp. príslušníkov inteligencie, ktorí boli perzekvovaní. Šlo predovšetkým o židovských občanov, ktorí boli vylúčení z verejného kultúrneho života. Taktiež značná časť českých kultúrnych pracovníkov musela odísť. Pôsobilo tu i niekoľko umelcov, ktorí sa odmietli akokoľvek stotožniť s režimom, napr. Janko Jesenský, ktorého satirické politické verše sa však nesmeli publikovať, preto písal „do šuflíka“.

Práve v tomto období vznikla na Slovensku rozporuplná tradícia vstupu umelcov do aktívnej politiky, a tak boli mnohí zo slovenských básnikov, spisovateľov a umelcov i politicky zaangažovaní. Básnik Valentín Beniak, predseda Spolku slovenských spisovateľov, sa stal vedúcim sekretariátu ministerstva vnútra, spisovateľ a publicista Tido Jozef Gašpar bol šéfom Úradu propagandy, prozaik Milo Urban viedol ako šéfredaktor radikálny denník *Gardista*, básnik Andrej Žarnov pracoval v Štátnej rade Slovenska. Básnik Emil Boleslav Lukáč, bývalý národný socialista, bol poslancom Slovenského snemu. Na Úrade propagandy pracovali i ďalší básnici a spisovatelia – Ján Smrek, Ludo Zúbek a Ján Kostra. Ladislav Novomeský bol poverený vedením hospodárskeho časopisu týždenníka *Budovateľ*.²²

Hudobné umenie

Hudobné umenie utrpelo po vzniku Slovenskej republiky stratu odchodom viacerých českých hudobníkov. Rozvoj orchestrálnej hudby sa opieral o interpretačné možnosti orchestrov Slovenského národného divadla a Slovenského rozhlasu a o tvorbu slovenských hudobných skladateľov. K najvýznamnejším predstaviteľom hudobného umenia v tomto období patrili Alexander Moyzes, Eugen Suchoň, Ján Cikker, Tibor Frešo. K Moyzesovým skladbám z tohto obdobia patria napríklad *Poetická suita* (1940) a *Sonáta e-mol pre klavír* (1942). Eugen Suchoň skomponoval v tom čase cyklus mužských zborov *O horách* (dokončené v roku 1942) a začal komponovať operu *Krútnava*, ktorú dokončil až v roku 1949.²³ Ján Cikker zložil na protest proti vojnovému ničeniu kantátu *Cantus filiorum* (1940) a symfonickú báseň *Vojak a matka* (1943). Tiborovi Frešovi za kantátu *Stabat Mater* (1941) udelili Bellovu hudobnú cenu.²⁴

21 FREMAL, K.: Poznámky k činnosti Matice slovenskej v rokoch 1939 – 1954. In: MIČKO, P. a kol.: *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948*. Banská Bystrica 2009, s. 95 – 96.

22 KAMENEC, I.: *Slovenský štát...*, s. 102.

23 BURLAS, L.: *Slovenská hudobná moderna*. Bratislava 1983, s. 156 – 157.

24 *Slovák*, 12. 7. 1944, s. 3. Umelecké a vedecké ceny Bratislavy na rok 1944 udelené.

Medzi ďalších významných skladateľov patrila Dezider Kardoš, ktorý skomponoval napríklad *Symfóniu č. 1, op. 10* (1942). Písalo sa o ňom, že: „*má zmysel pre voľbu i stavbu hudobnej myšlienky a jeho kompozičná a orchestrálna zručnosť predstavujú autora, ktorý bude v slovenskej hudbe ďalším nositeľom svojakosti, i keď dosiaľ nesie jeho dielo znaky majstra Alexandra Moyzesa.*“²⁵ Andrej Očenáš obohatil slovenskú hudobnú tvorbu o kantátu *Šumia hory zelené* (1943) a suitu *Povesti o rodnom kraji* (1943).²⁶

Na poli zábavnej hudby dosiahli úspechy Gejza Dusík dielami *Modrá ruža* (1939), *Turecký tabak* (1943), *Pod cudzou vlajkou* (1940) a Mikuláš Schneider-Trnavský operetou *Bellarosa* (1941).

Výtvarné umenie

Výtvarné umenie v Slovenskej republike dostalo nový impulz rozvoja už v roku 1939 založením oddelenia kreslenia a maľovania na Slovenskej vysokej škole technickej v Bratislave. Pôsobili tam profesori Martin Benka a Ján Koniarek. Okrem nich tam ako asistenti pôsobili Ján Mudroch, Vladimír Droppa, Jozef Kostka, Gustáv Mallý, Eugen Lehotský. Viacerí poprední výtvarníci tak nachádzali v pedagogickom pôsobení svoje existenčné zázemie a zo svojich študentov vyškolili novú výtvarnú generáciu.²⁷

V rokoch vojny bola medzinárodná kultúrna výmena značne obmedzená, ale výstavy výtvarného umenia na Slovensku sa konali pravidelne. Ako príklad môžeme uviesť výstavu umelcov organizovanú v rámci osláv 80. výročia Matice slovenskej v Turčianskom Svätom Martine 14. októbra 1943. Výstava prezentovala 60 pôvodných diel a zúčastnili sa na nej významní akademickí maliari a sochári. Miloš Bazovský vystavil 11 diel (medzi nimi *Život, Veľká Vysoká, Tatranský obor*); Martin Benka prezentoval svoje diela *Pozdravenie rána, Poludňajšia chvíľa a Náčrt zo žatvy*. Okrem nich sa na výstave zúčastnili i Želmíra Duchajová-Švehlová (napr. autoportrét *V ateliéri*), Viliam Chmel, Emil Makovický (olejomalby *Jeseň, Ráno, Topol*), Karol Ondreička (olejomalby *Pred západom slnka, Madona, Večer pred kolibou*), Vojtech Stašík, Mária Dagmar Rosůlková-Kubíková, ktorá prezentovala svojich 11 plastík a František Štefunko (diela zo sadry *Matka, Naša matka, Jánošík*).²⁸

Zaujímavosťou bola i celoštátna výstava amatérskych fotografií, ktorá sa konala v októbri 1943 v Bratislave, pretože výstavy tohto druhu neboli až také časté ako výstavy iných odborov. Usporiadali ju slovenskí fotoamatéri za spolupráce Osvetového ústredia pri MŠaNO. Vystavili 187 fotografií od autorov fotoamatérov z celého Slovenska. Najväčším počtom obrazov bola na výstave zastúpená bratislavská fotokupina Klubu slovenských turistov a lyžiarov, ktorá vystavila 108 fotografií od 28 autorov, potom fotokupina z Považskej Bystrice (32 fotografií), z Trenčína (23 fotografií), ďal-

25 Tamže, 17. 10. 1943, s. 12. Prvý symfonický orchester v ND.

26 K skladateľom tohto obdobia sa radia i Štefan Németh-Šamorínsky, Šimon Jurovský, Ladislav Holoubek a Jozef Kresánek.

27 MAGDOLENOVÁ, A.: *Slovenská kultúra...*, s. 151.

28 *Slovák*, 19. 10. 1943, s. 7. Kultúrna kronika.

šie vystavujúce fotoskupiny boli z Piešťan, Trenčianskych Teplíc, Varína, Humenného, Senice a z Michaloviec.²⁹

Divadelné umenie

Rozvoj zaznamenalo aj divadelné umenie. Po získaní autonómie Slovenska zanikla v Slovenskom národnom divadle Česká činohra a mnoho českých hercov a spevákov sa rozhodlo odísť zo Slovenska. Ukončil sa proces poslovenčovania Slovenského národného divadla (SND), a to tak personálne, ako aj repertoárovo a v programe divadla sa začali uvádzať po slovensky hrané tituly.

Koncom 30. rokov a v prvej polovici 40. rokov vznikli ďalšie tri slovenské profesionálne divadlá – v Nitre to bolo Slovenské ľudové divadlo, v Prešove Slovenské divadlo a napokon v Martine Slovenské komorné divadlo.³⁰ V tom čase v SND už pôsobila dostatočne silná a odborne pripravená generácia slovenských divadelných umelcov, na čele ktorej stáli dve umelecky vyhranené osobnosti – realista Janko Borodáč a režisér Ján Jammický. Popri nich viacero predstavení naštudoval aj bývalý herec Ivan Ličard a k režijnej práci sa neskôr dostali aj český herec a režisér Jozef Budský a výsostne slovenský umelec Karol L. Zachar. Činoherný repertoár ovplyvňovali dvaja dramaturgovia – Ferdinand Hoffmann, ktorý často aj režíroval, a Ján Sedlák.

Repertoár SND sa orientoval na uvádzanie klasických diel svetovej dramatiky, ďalej hier slovenských dramatikov a na uvádzanie významných diel modernej zahraničnej dramatickej tvorby. Zo slovenských autorov uvádzalo v týchto rokoch SND diela Jána Chalupku (*Kocúrko*), Jána Palárika (*Drotár*, *Inkognito*), Ferka Urbánka (*Kamenný chodníček*, *Škriatok*) a tiež diela žijúcich dramatikov (Ivana Stodolu, Júliusa Barča-Ivana, Štefana Králika, Jána Poničana, Márie Rázusovej-Martáčkovej a Petra Zvona).³¹

SND v tomto období predstavovalo umelecky skonsolidovaný kolektív, schopný uvádzať náročné diela domácej a svetovej dramatiky. V 30. a 40. rokoch herecký súbor popri osobnostiach, ako Martin Gregor, Jozef Kello, Oľga Brodáčová, Hana Meličková, Andrej Bagar, Alžeta Poničanová omladili absolventi a poslucháči hereckého konzervatória – okrem iných František Dibarbora, Mária Bancíková, Mikuláš Huba, Július Pántik i Viliam Záborský.³²

V Slovenskom divadle v Prešove v tom čase pôsobili Štefan Adamec, Otakar Bosák, Martin Brezina, Ján Bzdúch, František Dacej, Jozef Hodorovský, Andrej Chmelko, Gizela Chmelková, Edita Kmecová, Ria Schmidtová, Dezider Stránsky, Štefan Šulek, Andrej Vandlík a mnohí iní.³³ Na prešovskú scénu pozývali i popredných členov SND. Intenzívnu činnosť vyvíjalo ochotnícke divadlo, o ktoré sa staralo Ústredie slovenských ochotníckych divadiel v Martine pod patronáciou Matice slovenskej.

29 Tamže, 5. 10. 1943, s. 3. Celoštátna výstava amatérskych fotografií.

30 Tamže, 26. 11. 1943, s. 6. Prešov dostáva stálu divadelnú scénu; *Slovák*, 27. 8. 1944, s. 8. Nitrianske Slovenské ľudové divadlo.

31 Tamže, 13. 7. 1944, s. 6. Na okrej sezóny ND.

32 Tamže, 3. 10. 1943, s. 11. Niekoľko slov o našej obľúbenej herečke Oľge Borodáčovej.

33 Tamže, 13. 7. 1944, s. 1. Činnosť SD v Prešove v sezóne 1943/44.

Význam divadelného umenia zdôrazňovalo každoročné udeľovanie štátnej ceny jeho význačným predstaviteľom. Štátnu cenu postupne dostali: Ivan Stodola za svoje divadelné hry, Oľga Borodáčová za herecké výkony a Ján Blaho za reprodukčné spevácke umenie.³⁴

Kinematografia

Po zriadení autonómie Slovenska na jeseň 1938 slovenská vláda, resp. minister vnútra Jozef Tiso vydal s okamžitou platnosťou nariadenie o zákaze premietania tzv. závadných filmov. Ministerstvo vnútra pre Slovensko 28. októbra 1938 zakázalo filmy ruskej, francúzskej, americkej a českej produkcie. Okrem nich bolo zakázané premietat všetky filmy sovietskej produkcie.³⁵

Po vyhlásení samostatnej Slovenskej republiky 14. marca 1939 sa jedným zo záujmov štátnej propagandy stalo aj ovládnutie filmového podnikania a uplatnenie národného princípu vo vlastníctve filmových podnikov. Slovenský filmový kuriér z roku 1940 uvádza: „...Štát – vládnucci režim – má vo filme jedinečný prostriedok na šírenie svojej ideológie, usmernenie a vedenie svojho ľudu v intenciách ním stanovených, ďalej má v ňom prostriedok osvetový...“³⁶

Súčasťou propagačného a ideového pôsobenia Hlinkovej slovenskej ľudovej strany sa mal stať aj film. Preto ešte v novembri 1938 bratislavská Tatrabanka založila ako svoje osobitné filmové oddelenie Ústrednú správu spojených kín, ktorá začala vyrábať filmový spravodajský žurnál *Nástup* – slovenský zvukový týždenník. Ten sa stal významným nástrojom vládnej propagandy. Popri politickej funkcii v tomto období zohral významnú úlohu pri formovaní slovenskej národnej kinematografie i ekonomický motív. Jednou zo základných úloh v oblasti kinematografie bolo, aby „slovenská buržoázia prevzala hlavne z českých a židovských rúk všetky kiná a požičovne“.³⁷

34 MAGDOLENOVÁ, A.: *Slovenská kultúra...*, s. 150.

35 Medzi zakázané filmy patrili: z ruskej produkcie: 1. Baltickí námorníci, 2. Biele noci petrohradské, 3. Cár Peter Veľký, 4. Cirkus, 5. Čapajev, 6. Dcéry ruskej revolúcie, 7. Dubrovský, 8. Hrdinovia ľadových pláni, 9. Koncert Beethovenov, 10. Láska a manévry, 11. My z Kronštadu, 12. Náhodné stretnutie, 13. Na obzore plachta biela, 14. Nový Guliver, 15. Posledný cigánsky tábor, 16. Prisaháme, 17. Profesor Poležajev, 18. Radostná mladost', 19. Rozkaz je rozkaz, 20. Červená armáda spieva a tancuje, 21. Ruské spevy a tance, 22. Reč Stalina o novej ústave, 23. Solovej Solovuška, 24. Súkromný život Petra Vinogradova, 25. Sovietsky týždenník, 26. SSSR. 27. III. divadelný festival v Moskve, 28. Triumfálny pochod mladosti, 29. Vojenská prehliadka novej armády v Moskve, 30. V krajine Sovietskej. z francúzskej produkcie: 31. Garsónka, 32. Golem (český a francúzsky film), 33. Kráľ sa zabáva, 34. Posledný cár, 35. Pepe le Moko, z americkej produkcie: 36. Ja nie som anjel, 37. Moderná doba, 38. Pekelná rokľa, 39. Rotschildovci, 40. Ruky hore, z českej produkcie: 41. Harmonika, 42. Hej rup, 43. 1. máj 1938 v Prahe, 44. Reportáž zo slávnosti Zväzu priateľov SSSR, 45. Strieborné oblaky, 46. Svet, kde sa žobre, 47. Svet patrí nám, 48. Matkina spoveď. Ďalšie filmy: Extázia – a všetky verzie, Hlas Izraela, Mladá Palestína, Srdce Španielska, Zaslúbená krajina. Údaje som prevzala od: STRAPCOVÁ, K.: *Kino na Slovensku v medzivojnovom období*. In: ROGULOVÁ, J. a kol. *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918 – 1938*. Bratislava 2009, s. 169.

36 *Slovenský filmový kuriér*, 1940, 1, č. 7 – 8, s. 9.

37 MIHÁLIK, P.: *Vznik slovenskej národnej kinematografie 1896 – 1948*. Bratislava 1994, s. 82.

Už 15. januára 1939 vstúpilo do platnosti nariadenie č. 89 slovenskej krajinskej vlády O prechodnej úprave otázok kinematografických a filmovníctva, ktorým sa zrušili všetky kinolicencie vydané do 6. októbra 1938. Pri podávaní nových žiadostí mohlo dôjsť k odmietnutiu vydania kinolicencie podľa § 7 nariadenia č. 174/1919 Ministerstva s plnou mocou pre správu Slovenska. Na Slovensku sa mohli premietat len tie filmy, ktoré schválila slovenská cenzúrna komisia.³⁸

Po Viedenskej arbitráži stratilo Slovensko 44 kín s 13 307 sedadlami, čo znamenalo 23 percent. Po vyhlásení slovenského štátu malo Slovensko 153 kín so 45 512 sedadlami. Tento počet sa postupne zvyšoval a v roku 1944 bolo na Slovensku už 252 kín so 75 986 sedadlami a 5 putovných kín. V tom istom roku malo Slovensko 2 440 obcí bez kina a len 217 obcí (t. j. 8 percent) sa ním mohlo pýšiť.³⁹

Pod vplyvom štátu a s kapitálovou účasťou štátu a Tatrabanky vznikla 7. novembra 1939 účastinná spoločnosť *Nástup* s predmetom podnikania v oblasti filmu. V januári 1940 štát zákonom zabezpečil spoločnosti *Nástup* výhradné právo výroby, dovozu, vývozu a distribúcie filmov na celom území vtedajšej Slovenskej republiky.⁴⁰ Vznikol tak nielen oficiálny impulz na vytváranie podmienok pre filmovú výrobu na Slovensku, ale aj základ štátom ovládaného monopolu v slovenskej kinematografii, ktorý v praxi pretrval počas celej jej ďalšej existencie až do roku 1990.

Spoločnosť hneď po svojom založení prevzala výrobu spravodajského týždenníka *Nástup*. Vyrobila viac ako 300 vydaní a jeho premietanie bolo povinnou súčasťou filmových predstavení. Začala produkovať aj ďalšie filmy a zabezpečovať filmovú distribúciu. Spočiatku pre *Nástup* pracovali len dvaja filmári – scenárista a režisér Ivan Július Kováčevič a kameraman Bohumil Havránek. Čoskoro sa však spoločnosť začala venovať aj príprave filmových pracovníkov, pre ktorých zabezpečila stáže v nemeckých filmových štúdiách. Po roku 1940 v *Nástupe* začali pracovať aj ďalší filmoví tvorcovia – Paľo Bielik, Eugen Mateička a Ján Fintora, neskôr do spoločnosti nastúpil ako zamestnanec aj divadelný režisér Martin Hollý starší, ktorý mal poverenie nakrútiť hraný film. Jeho projekt *Hanka sa vydáva* (hlavnú úlohu v ňom mal hrať František Zvarík) sa začal nakrúcať v lete 1944, no po začiatku Slovenského národného povstania zostal nedokončený.⁴¹

Okrem týždenníka *Nástup* sa začal vyrábať aj zvukový mesačník LÚČ orientovaný najmä na slovenskú etnografiu a kultúru. Práca na mesačníku LÚČ bola pre nových tvorcov skúškou ich schopností. V rokoch 1942 – 1943 vyšlo spolu päť čísel. Každé číslo malo dva až tri dlhé šoty a ich dramaturgia sledovala kultúrno-náučný zreteľ. Po prvý raz v histórii sa tu začala systematicky využívať slovenská hudba (nie však výlučne) – zodpovedalo to aj témam, zväčša sa venovali slovenskej kultúre (šoty o bratislavskom františkánskom kláštore, o Oravskom zámku, Spišskom hrade, knižnici Slovenskej univerzity, ľudovej kultúre) či slovenskej krajine (cesta Považím).⁴²

38 HAVELKA, J.: *Filmové hospodárství v zemích českých a na Slovensku 1939 – 1945*. Praha 1946, s. 161–162.

39 Tamže, s. 161.

40 LEXMANN, J.: *Film na Slovensku a hudba – roky 1896–1990*. Bratislava 1994, s. 61.

41 POLÁK, M.: Krehký pierot s puškou aj bez pušky. In: *Verejná správa*, 2008, číslo (č.) 20, s. 26 – 27.

42 LEXMANN, J.: *Film na Slovensku...*, s. 62.

Okrem spravodajského týždenníka vznikli v spoločnosti *Nástup* aj viaceré nehrané filmy. Spočiatku sa ich výroba orientovala najmä na filmovú propagandu a na tzv. oficiálne témy zo súčasnosti alebo zo slovenskej histórie.⁴³

Keďže sa na Slovensku v tom čase ešte nevyrábali celovečerné filmy, dovážala spoločnosť *Nástup* filmy zo zahraničia, predovšetkým z Nemecka a Talianska. Filmy z týchto dvoch krajín až do roku 1942 tvorili skoro celý repertoár slovenských kín. Až v roku 1942 sa spoločnosti *Nástup* podarilo nadviazať obchodné kontakty s niektorými ďalšími štátmi a obohatiť filmový repertoár. Predovšetkým išlo o filmy francúzske, švédske, švajčiarske a rumunské.⁴⁴ Všetky zahraničné filmy sa vybavovali slovenskými titulkami. Najprv vo viedenských laboratóriách, od roku 1942 vo vlastnom titulkovacom oddelení *Nástupu*.

Výnimku tvoril prvý celovečerný dokumentárny film *Od Tatier po Azovské more* z roku 1942, ktorý režíroval Ivan Kovačevič. Nakrúcal sa v rokoch 1941/42 na východnom fronte za spolupráce kultúrneho a propagačného oddelenia Ministerstva školstva a národnej osvety. Film mal byť dokumentárnou reportážou o postupe a pôsobení slovenskej armády na východnom fronte, no vo výsledku prevážil najmä jeho propagandistický rozmer. Vo filme boli použité autentické dobové zábery.⁴⁵

Z línie filmovej propagandy sa okrem viacerých šotov mesačníka LÚČ vyčlenilo len niekoľko dokumentárnych filmov, medzi ktorými dominovali najmä diela Eugena Mateičku *Leto pod Kriváňom* (1943) a Paľa Bielika. Ten počas svojho pôsobenia v spoločnosti *Nástup* postupne vyprofiloval svoj cit pre filmové zobrazenie skutočnosti, ktorý prejavil najmä v dokumentárnych filmoch *Pod holým nebom* (1942), *Hlavátky* (1943) a *Na ostrove kormoránov* (1944). Na etnografických či prírodopisných témach dokázal eliminovať vplyvy dobovej ideológie a vytvoriť diela, ktoré sa stali základom slovenskej filmovej dokumentaristiky aj v ďalšom období.⁴⁶

Viacerí filmári *Nástupu* sa po vyhlásení Slovenského národného povstania v auguste 1944 otvorene rozišli s vtedajším režimom a pripojili sa k účastníkom povstania. Paľo Bielik a kameraman Karol Krška sa spolu s ďalšími filmovými spolupracovníkmi zaradili do propagačného útvaru povstaleckých vojsk, ktorý mal názov Film Československej armády. Začali nakrúcať zábery pre plánovaný film *Odboj 1944*, no nakrútený materiál bol pod názvom *Za slobodu* dokončený až po porážke fašizmu. Film je dokumentom o postupnej likvidácii Povstania a neskôr sa stal hlavným archívnym zdrojom autentických filmových záberov pre ďalšiu povojnovú dokumentárnu tvorbu s tematikou Slovenského národného povstania.

43 *Slovák*, 18. 11. 1943, s. 7. Kultúrna kronika.

44 HAVELKA, J.: *Filmové hospodárství...*, s. 161.

45 *Slovák*, 2. 12. 1943, s. 6. Zamlčaný súbeh „*Nástupu*“.

46 Tamže, 23. 7. 1944, s. 5. Filmový ruch v Demänovských jaskyniach; *Slovák*, 13. 8. 1944, s. 7. Slovensko-chorvátska filmová spolupráca.

Zoznam dokumentárnych filmov vytvorených spoločnosťou Nástup v rokoch 1940 – 1944⁴⁷

	ROK	FILM	REŽISÉR
1	1940	Bývalé tempo	I. Kovačevič
2	1940	Národný chlieb	I. Kovačevič
3	1940	Náš krásny susedný štát	I. Kovačevič
4	1940	Slováci, verte a pamätajte! (Pamätaj!)	I. Kovačevič
5	1940	14. III. 1939	I. Kovačevič
6	1940	Trvalé svetlá	I. Kovačevič
7	1941	Dva roky slobody a práce	I. Kovačevič
8	1941	Memorandové oslavy	I. Kovačevič
9	1942	Bujná krv	E. Mateička
10	1942	O zdravie robotníka	P. Bielik
11	1942	Pod holým nebom	P. Bielik
12	1942	Žatva	J. Fintora
13	1942	Od Tatier po Azovské more	I. Kovačevič
14	1943	Biele zlato	E. Mateička
15	1943	Brušný týfus	F. Rejlek
16	1943	Hlavátky (Kráľovná našich vôd)	P. Bielik
17	1943	Slovenskí telegrafisti na fronte	V. Kabath
18	1943	Tvár môjho ľudu	I. Kovačevič
19	1943	Leto pod Kriváňom	E. Mateička
20	1943	Umelé vlákna	P. Bielik
21	1943	V bielom raji	E. Mateička
22	1943	Zákon 71/42	V. Pelikán
23	1944	Branná výchova	E. Mateička
24	1944	Čierne umenie	V. Zimmer
25	1944	Hanka sa vydáva	M. Hollý st.
26	1944	Na ostrove kormoránov	P. Bielik
27	1944	Odboj 1944	P. Bielik
28	1944	Orlím vzletom	V. Zimmer
29	1944	Svorne napred	I. Kovačevič
30	1944	Štátny detský liečebný ústav	V. Pelikán
31	1944	V ríši večnosti	I. Kovačevič

Poznámka: Pri filmoch vyrobených v roku 1944 sa dokončovacie práca robili až po skončení vojny, po prípade niektoré z nich zostali nedokončené (napr. film č. 23, 25, 27, 31). Film č. 27 – *Odboj 1944* – mal zachytiť priebeh Slovenského národného povstania. Na základe nakrúteného materiálu napísal P. Bielik scenár, ktorý však už nestihol realizovať. Nakrútený a zachránený materiál použil v roku 1945 vo filme *Za slobodu*.⁴⁸

47 Údaje som prevzala z: MIHÁLIK, P.: *Vznik slovenskej národnej kinematografie 1896 – 1948*.

48 Z bežnej produkcie dokumentárnych filmov Nástupu majú takmer všetky vlastnú komponovanú hudbu. Hudbu vytvorilo 8 autorov: T. Frešo, L. Holoubek, Š. Jurovský, E. Ingriš, A. Moyzes, D. Kardoš, J. Matuška, J. Sternwald. LEXMANN, J.: *Film na Slovensku...*, s. 186 – 188.

Osobitnou aktivitou v oblasti filmu v období 1939 – 1945 bolo pôsobenie Ústavu pre školský a osvetový film, ktorý vznikol nariadením vlády zo 17. decembra 1940. Ústav, ktorý mohol používať skratku „Škofilm“, získal monopol na kúpu a vybavenie slovenských škôl premietacími prístrojmi, ako aj výhradné právo na výrobu, rozmnožovanie, dovoz, vývoz, požičiavanie a predaj tzv. úzkych filmov. Škofilm začal v rámci koncepcie použitia filmu ako výchovného a vzdelávacieho prostriedku realizovať aj výrobu vlastných filmov. Ich tematika bola rôznorodá a zahŕňala politické aktuality, prírodopisné a etnografické filmy či vzdelávacie snímky. Pre školy a osvetové inštitúcie nemeckej národnostnej skupiny sa pri ústave zriadila nemecká sekcia, ktorej názov bol „Schulfilmdienst“ a bola administratívne a organizačne samostatnou jednotkou.⁴⁹

Činnosť Škofilmu sa stala východiskom neskoršej línie populárno-vedeckej a inštruktážnej filmovej tvorby v povojnovej slovenskej kinematografii. Osobitosťou v produkcii Škofilmu boli prvé animované filmy, ktoré začal nakrúcať Viktor Kubal. Jeho diela *Únos* (1942), *Studňa lásky* (1942) či *Tajomný dedo* (1944) sa stali základom pre neskorší vývin animovanej filmovej tvorby na Slovensku, v ktorej Kubal patril k profilovým tvorcom takmer počas celej druhej polovice 20. storočia.⁵⁰

Po oslobodení Slovenska spoločnosť Nástup prešla pod tzv. národnú správu, čím bola de facto zrušená. Technologická základňa Nástupu, viaceré jeho filmy aj ich tvorcovia sa však stali východiskom ďalšieho vývinu povojnového slovenského filmu. Vzhľadom na nevyhnutnosť štátnej podpory sa nedalo vyhnúť spojeniu s dobovou ideológiou a s chápaním filmu ako nástroja štátnej propagandy.

Každá umelecká tvorba, ale predovšetkým tá, ktorá svojim obsahom vyjadruje podobu určitého historického obdobia, vydáva o ňom svedectvo. Prvá Slovenská republika i jej umelecká a kultúrna tvorba sa navzájom podmieňovali. Zameranie slovenskej kultúry v rokoch 1939 – 1945 nadväzovalo na výsledky dlhého predchádzajúceho vývoja od počiatkov nášho národného obrodzenia, opieralo sa o domáce tradície a čerpalo podnety zo svetovej kultúry. Aj napriek neľahkému obdobiu 2. svetovej vojny v prípade kultúry v Slovenskej republike v rokoch 1939 – 1945 neplatilo heslo: *Inter arma silent musae* – Keď hovoria zbrane, múzy mlčia.

49 Slováč, 9. 4. 1941. Budeme mať Ústav pre školský a osvetový film.

50 Kol. autorov.: *Slovensko. Kultúra – 1. časť*. Bratislava 1979, s. 472 – 473.

Nemecká kultúrna politika na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. Náčrt problematiky¹

Michal Schvarc – Ľudovít Hallon

Vzťahy medzi Slovenskou republikou a Veľkonemeckou ríšou v rokoch 1939 – 1945 sa nevyvíjali len v rovine politickej či ekonomickej, ale aj v oblasti kultúry. Napriek tomu, že táto dimenzia vzájomných vzťahov predstavovala svojím objemom a rozsahom ich významnú zložku, doteraz stála a aj naďalej stojí akosi mimo záujmu historikov, zaoberajúcich sa nielen problematikou nemecko-slovenských vzťahov v uvedenom období,² ale aj touto kontroverznou etapou našich národných dejín.³ Istú výnimku predstavujú materiálová štúdia Stanislava Dragúňa a vedecko-populárny článok Ivana Kamenca, avšak obaja autori analyzujú nastolený problém z pohľadu slovenských aktérov.⁴ Postoje dominantného partnera, nemeckej strany, nie sú o tomto problémovom komplexe doposiaľ známe, a preto sa v príspevku pokúsime načrtnúť základné tendencie nacistickej „Kulturpolitik“ na Slovensku v rokoch 1939 – 1945.

Na ich pochopenie je nevyhnutné poznať hlavné zásady a úlohy nemeckej zahraničnej kultúrnej politiky v období druhej svetovej vojny. Samotný pojem má svoj pôvod v Nemecku, pričom jej počiatky siahajú do začiatku druhého decénia minulého storočia. Autorom prvej definície tejto oblasti zahraničnej politiky bol lipský kultúrny historik Karl Lamprecht a vnímal ju ako súhrn „aktívneho šírenia kultúry a jazyka toho-hto-

-
- 1 Tento príspevok vznikol v rámci riešenia projektu APVV-0352-07 *Slovensko-nemecké vzťahy v rokoch 1938 – 1945 v dokumentoch*.
 - 2 KAISER, J.: *Die Politik des Dritten Reiches gegenüber der Slowakei 1939 – 1945. Ein Beitrag zur Erforschung der nationalsozialistischen Satellitenpolitik in Südosteuropa*. Dizertačná práca. Bochum 1969. SUŠKO, L.: *Formy ovládania Slovenska nacizmom 1939 – 1945*. Habilitačná práca. Bratislava 1976. TÖNSMEYER, T.: *Das Dritte Reich und die Slowakei 1939 – 1945. Politischer Alltag zwischen Kooperation und Eigensinn*. Paderborn 2003.
 - 3 KAMENEC, I.: *Slovenský štát*. Praha 1992. LACKO, M.: *Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava 2008.
 - 4 DRAGŮŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda z roku 1942 o spolupráci na kultúrnom poli a jej realizácia v praxi. In: *Historický časopis*, ročník (roč.) 55, číslo (č.) 3, 2007, strana (s.) 559 – 576. KAMENEC, I.: V pozícii duchovného satelita. Miesto kultúry v slovensko-nemeckých vzťahoch v čase druhej svetovej vojny. In: *História*, 2009, č. 5 – 6, s. 76 – 80.

rého štátu v zahraničí“. Aplikujúc túto tézu na zahraničnú politiku nielen nacistického, ale aj cisárskeho či weimarského Nemecka, boli kultúrne aktivity podriadené vlastným politickým cieľom, pretože kultúra predstavovala vhodnú zásterku na získavanie, resp. upevňovanie politického vplyvu.

Nacisti si veľmi dobre uvedomovali prednosti takéhoto spôsobu kultúrnej politiky a venovali jej patričnú pozornosť. Koncom roku 1937 preto došlo v rámci kultúrno-politického oddelenia Zahraničného úradu k vytvoreniu generálneho referátu, ktorého hlavnou úlohou bolo vypracúvanie smerníc, sledovanie kultúrno-politických aktivít iných štátov a príprava kultúrnych dohôd. Takisto jednotlivé diplomatické zastupiteľstvá Nemeckej ríše v zahraničí mali zintenzívniť činnosť na tomto poli zahraničnej politiky.⁵

Vypuknutím vojnového konfliktu a následným rozširovaním nemeckej sféry vplyvu sa modifikovali úlohy zahraničnej kultúrnej politiky tretej ríše. Už nešlo len o aktívne šírenie kultúry a jazyka, ale nacisti si robili nárok na dominantné postavenie pri „*organizovaní duchovnej spolupráce medzi národmi*“, čo inými slovami znamenalo „*permanentné duchovné ovplyvňovanie vybraných vplyvných vodcovských vrstiev v ostatných krajinách*“ a ich pevné pripútavanie k nemeckej kultúre. Táto myšlienka sa mala praktizovať v sofistikovanej podobe nenásilným spôsobom, pričom prezentácia výsledkov nemeckej kultúry, ktorá bola určená najmä intelektuálnym elitám, mala v nich prebudiť intenzívny záujem o túto oblasť spoločenského života nacistického protektora. „*Úplná dobrovoľnosť – skrátka žiadny politický či ekonomický nátlak, ale rovnoprávnosť a vzájomnosť, žiadna násilnosť, ale presvedčanie, podľa možnosti obojstranná kultúrna výmena – čiže našu kultúrnu politiku musíme uskutočňovať v zamatových rukavičkách, rešpektujúc striktné prílišnú citlivosť práve malých [národov]*“,“⁶ inštruoval vedúci kultúrno-politického oddelenia Zahraničného úradu Fritz von Twardowski kultúrnych referentov diplomatických misií.

Vychádzajúc z tejto premisy, nemecká zahraničná kultúrna politika sa opierala o tri základné piliere: výučbu jazyka, poskytovanie štipendií a nadväzovanie a rozvíjanie kultúrnej spolupráce s jednotlivými štátmi, nachádzajúcimi sa v nacistickej sfére vplyvu.

Funkciu sprostredkovateľov výučby nemeckého jazyka v zahraničí prevzali nemecké školy, katedry nemeckého jazyka na zahraničných univerzitách a lektoráty Nemeckej akadémie (Deutsche Akademie). Tvorcovia koncepcie „Kulturpolitik“ prisudzovali rovnakú dôležitosť všetkým trom zložkám. Nemecké školy v zahraničí nemali za cieľ len vzdelávanie v nemeckom jazyku, ale najmä výchovu inojazyčných detí v nemeckom duchu. Percentuálne zastúpenie týchto detí na školách malo byť však prísne limitované, aby škola nestratila svoj „nemecký charakter“. Katedry germanistiky zas svojou činnosťou mali pomáhať svojim poslucháčom pri utváraní pozitívneho obrazu tretej ríše a sprostredkovať im predstavu o Nemcoch ako takých. Nemecká akadémia sa postupne stávala bezprostredným inštrumentom Zahraničného úradu, ktorý prostredníctvom

5 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PA AA), Gesandtschaft Preßburg, škatuľa (šk.) 31, zväzok (zv.) 1. Prípís Zahraničného úradu všetkým diplomatickým misiám z 30. októbra 1937.

6 PA AA, R 60608. Nedatované expoé F. von Twardowského na zasadnutí kultúrnych referentov nemeckých diplomatických zastupiteľstiev, pravdepodobne z jesene 1941.

nej mal možnosť prispôbovať jej činnosť potrebám svojej „Kulturpolitik“. Pravda, aktivity týchto inštitútov kultúrnej politiky mali zostať čo najmenej nápadné, aby zabráňovali jednotlivým národom v tendencii zaujímať voči takémuto spôsobu kultúrnych transferov negatívny postoj.

Pokiaľ išlo o otázku poskytovania štipendií, tie sa nemali obmedzovať len na úzku skupinu nádejných vedcov, ale na všetky kategórie študentov. Starostlivý výber štipendistov prináležal do kompetencie jednotlivých diplomatických zastupiteľstiev, pričom prednosť mali dostávať absolventi vyššie uvedených nemeckých škôl. Zámerom pobytov v Nemecku bolo popri vzdelávaní najmä kultúrno-ideologické ovplyvňovanie zahraničných poslucháčov a snaha, aby aj po návrate do vlasti zostávali v neustálom kontakte s nemeckým kultúrnym prostredím.

V oblasti nadväzovania a rozvíjania kultúrnej spolupráce pripadla kľúčová úloha nemeckým vedeckým inštitútom, ktoré sa mali stať centrami vedecko-kultúrnych aktivít v jednotlivých krajinách s cieľom udržiavať a rozvíjať kontakty s ich intelektuálnymi elitami. Na ich čele stál spravidla renomovaný nemecký vedec a organizačne sa zväčša delili na tri sekcie: pre vedu, akademickú výmenu a jazyk. Organickú súčasť inštitútov tvorila knižnica, založená skôr na vedecko-kultúrnej ako politicko-propagandistickej báze, pričom jej fondy boli určené najmä domácim vedcom či kultúrnym pracovníkom so zámerom podnecovať ich záujem o nemeckú vedu a kultúru. Činnosť inštitútov mali usmerňovať jednotlivé vyslanectvá, resp. ich kultúrne referáty.⁷

Nevyhnutnými predpokladmi na to, aby kultúrni referenti vyslanectiev a konzulátov zvládali úlohy a nároky, ktoré sa na nich kládli, bolo ovládanie jazyka hostiteľskej krajiny, znalosť jej histórie a hlavne dostatok spoločenských kontaktov, čo im mohol poskytnúť jedine dlhodobý pobyt. Prípád Slovenska však ukazuje, že v praxi sa tieto kritériá až tak prísne nedodržiavali.⁸ Okrem toho do ich kompetencií patrilo sledovanie kultúrnych vzťahov hostiteľskej krajiny s ostatnými štátmi. Pri svojej činnosti mali preukazovať iniciatívu, schopnosť modifikovať vlastné aktivity a hľadať nové alternatívy spolupráce a nenásilným spôsobom zdôrazňovať a dokazovať dominantné postavenie nemeckej kultúry.

Právne podklady na realizáciu zahraničnej kultúrnej politiky vytvárali bilaterálne kultúrne dohody. Nacisti vyvinuli nový typ týchto dohôd. Formálne boli síce založené na princípoch plnej rovnoprávnosti a vzájomnosti, ale v skutočnosti slúžili na posilňovanie nemeckého vplyvu v oblasti kultúry a vedy. Dohody umožňovali zriaďovanie nemeckých škôl a nemeckých vedeckých inštitútov v cudzine, kontrolu a usmerňovanie kultúrnych transferov a umocňovali pozíciu nemčiny ako dominantného cudzieho jazyka. Vytvárali taktiež inštitút kultúrnych výborov. Hoci výbory navonok mali demonštrovať „*kultúrnu spolupatričnosť a priateľstvo dvoch národov*“⁹ v praxi predstavovali skôr nástroj posilňujúci nemeckú dominanciu v oblasti kultúrnej interakcie.

7 Tamže.

8 Ide najmä o kultúrneho referenta Hansa Snyckersa, príslušníka SA, ktorého vnímanie nemeckej Kulturpolitik sa krátko po jeho príchode na Slovensko v januári 1942 stalo terčom ostrej kritiky spravodajskej služby SS – Sicherheitsdienst (SD).

9 PA AA, R 60608. Nedatované expoé F. von Twardowského na zasadnutí kultúrnych referentov nemeckých diplomatických zastupiteľstiev, pravdepodobne z jesene 1941.

Podobný typ dohody uzatvorila Nemecká ríša aj so Slovenskou republikou začiatkom mája 1942. Napriek tomu, že dohodu pomerne podrobne analyzoval S. Dragúň,¹⁰ akákoľvek zmienka o rokovaní, ktoré podpisu dohody predchádzali, v jeho štúdiu úplne absentuje. Pritom ich genéza siaha už do jesene 1939, keď slovenská vláda prostredníctvom svojho berlínskeho vyslanectva požiadala o usporiadanie vzájomných kultúrnych vzťahov formou medzištátnej dohody.¹¹

Iniciatíva slovenskej strany v tomto prípade vôbec neprekvapuje. Už začiatkom roku 1939 vznikla v Bratislave Slovensko-nemecká spoločnosť, ktorá si síce kládla za cieľ „*pestovať vzťahy medzi Slovenskom a Nemeckom na poli kultúrnom, hospodárskom, technickom a sociálnom*“.¹² ale spočiatku mala takmer výlučne politický charakter.¹³ Krátko po získaní samostatnosti pod nemeckou „ochranou“ sa začali čoraz v hojnejšom počte objavovať úvahy o potrebe nadväzovania užších kultúrnych vzťahov s tretou ríšou. Hoci v popredí týchto aktivít stála predovšetkým snaha získať nové impulzy pre slovenskú kultúru, možno v nich badať tiež tendencie prispôbiť túto oblasť verejného života pomerom panujúcim v samotnom Nemecku. „*Takto nadviazané styky a týmto smerom riadené snahy nášho slovenského kultúrneho, podporované i povolnými činiteľmi a využitie všetkých príležitostí a prostriedkov kultúrneho styku s Nemeckom,*“ zneli argumenty stúpcov tohto zámeru, „*ukáže naše doteraz vedome utláčané a skryté kultúrne hodnoty ako aj ich vývojové možnosti.*“¹⁴ Podporiť ich mala tiež umelo vytvorená konštrukcia o „stáročnom priateľstve medzi Slovákami a Nemcami“, ktorá sa zakladala na zamlčovaní niektorých historických faktov, ich dezinterpretácii či vyslovene na nezmyselných fabuláciách.¹⁵

Slovenská vláda sa týmto snahám nebránila, naopak, nadväzovanie úzkych kultúrnych stykov s „ochrannou mocnosťou“ jednoznačne podporovala, o čom svedčí rámcová osnova slovensko-nemeckej kultúrnej dohody z dielne ministerstva školstva a národnej osvety (v ďalšom texte používame zaužívanú skratku MŠaNO) z jesene 1939. Návrh sa dotýkal najmä oblasti vysokého školstva, predpokladal výmenu študentov, hostovanie vysokoškolských profesorov a lektorov, usporadúvanie prednášok a odborných kurzov, exkurzií stredoškôľakov, výmenu vedeckých publikácií, poskytovanie štipendií, určenie statusu štipendistov a rôzne zvýhodnenia pri úhrade školného a iných poplatkov spojených s vysokoškolským štúdiom. Stranou neostávalo ani divadelníctvo, film a umenie. Dohoda bola postavená na báze reciprocitu, pričom na dodržiavanie jednotlivých ustanovení mala dohliadať stála komisia, pozostávajúca z nemeckej a slovenskej subkomisie.¹⁶

10 DRAGÚŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 562 – 566.

11 PA AA, R 61428. Prípis Zahraničného úradu bratislavskému vyslanectvu z 15. januára 1940.

12 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 36, zv. 1. Stanovy Slovensko-nemeckej spoločnosti zo 7. apríla 1939.

13 HOENSCH, K. J.: *Slovensko a Hitlerova východná politika. Hlinkova slovenská ľudová strana medzi autonómiou a separatizmom 1938 – 1939*. Bratislava 2001, s. 83, 134.

14 *Slovák*, 11. 5. 1939, s. 7.

15 KAMENEC, I.: V pozícii..., s. 77 – 78. Pozri napr. ZACHAR, E.: *Storočné priateľstvo medzi Slovákami a Nemcami*. Bratislava 1939.

16 PA AA, R 61428. Správa bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 9. mája 1940. Tiež Pfeidererov záznam z 19. februára 1940.

Zdá sa, že iniciatíva slovenskej vlády ríšske ministerstvo zahraničných vecí zaskočila a trvalo viac ako jeden rok, kým nemecká strana návrh spracovala a pripravila vlastný text dohody. V rámci Zahraničného úradu prebiehala počas tohto obdobia interná diskusia o tom, či je takáto dohoda vôbec potrebná, a ak áno, tak sa zas uvažovalo o vhodnosti termínu jej uzatvorenia. Kultúrno-politické oddelenie ministerstva sa spočiatku k dohode stavalo zdržanlivo, čo odôvodňovalo nedostatočnou pozíciou nemeckého kultúrno-politického vplyvu na Slovensku. Proti sa vyslovil aj Ribbentropov protežant, odborník v oblasti propagandy, Walther Wüster. Ani stanovisko bratislavského vyslanca nebolo jednotné. Kým kultúrny referent sa zasadzoval za urýchlené uzatvorenie dohody, vyslanec Manfred von Killinger ju považoval za zbytočnú, odvolávajúc sa na postavenie Nemecka vyplývajúce z „ochranej zmluvy“. Polemiku napokon ukončilo pristúpenie Slovenskej republiky k Paktu troch mocností 24. novembra 1940. Krátko nato dal Joachim von Ribbentrop kultúrno-politickému oddeleniu pokyn, aby pripravilo návrh textu dohody,¹⁷ hoci počas audiencie slovenského ministerského predsedu Vojtecha Tuku u ríšskeho ministra zahraničia v Berlíne nepadlo o nej ani slovo.¹⁸

Ako základ na nemecký protinávrh poslúžila osnova MŠaNO z jesene 1939 a slovenská verzia dohody z jesene 1940. Pravda, Zahraničný úrad ju už potom modifikoval do takej podoby, ktorá plne zodpovedala vyššie uvedeným zásadám ríšskej zahraničnej „Kulturpolitik“. Čiže znenie dohody malo obsahovať ustanovenia o nemčine ako o dominantnom cudzom jazyku, malo z neho vyplývať postavenie Nemecka ako určujúceho partnera v oblasti kultúrnych transferov a tiež dohoda mala umožniť sprístupnenie nemeckej kultúry nielen pre intelektuálne elity, ale široké masy slovenského národa. Dohoda však mala byť koncipovaná v takom zmysle, aby navonok nenarušovala zdanie slovenskej suverenity a obsahovala prvky reciprocity a formálnej rovnoprávnosti.¹⁹

Kým však nemecký text dohody dostal konečnú podobu, prešiel predložený slovenský návrh v Berlíne zdĺhavou procedúrou rezortného pripomienkovania. Slovenská verzia sa síce vzala ako základ pre nemecký text, ale chýbali v nej práve ustanovenia, na ktorých ríša, vychádzajúc z vlastnej koncepcie zahraničnej kultúrnej politiky, najviac bazírovala. Išlo najmä o zriaďovanie ríšsko-nemeckých škôl na Slovensku a postavenie nemčiny ako prvého cudzieho jazyka. Okrem toho slovenský návrh žiadnym spôsobom nedefinoval ani postavenie a úlohy Nemeckej akadémie, či vyššie uvedeného nemeckého vedeckého inštitútu, ani neobsahoval článok, ktorý by vymedzoval pozíciu nemeckej menšiny v rámci kultúrnych transferov.²⁰ Až po zapracovaní týchto závažných pripomienok do textu mohla mať dohoda pre Nemecko nejaký zmysel.

V hlavnom meste tretej ríše sa však zjavne nikam neponáhľali. Zdĺhavé prípravy nemeckého návrhu zmluvy nesúviseli s vojenskými operáciami Wehrmachtu na Balkáne, či vrcholiacimi prípravami plánu Barbarossa a jeho následnou realizáciou po 22. júni 1941. Nemeckej strane išlo predovšetkým o dôkladné precizovanie jednotlivých článkov dohody, pretože mala slúžiť ako báza na budúce zmluvy tohto druhu medzi ríšou

17 Tamže. Pfeidererove záznamy z 26. a 27. novembra 1940.

18 *Akten zur deutschen auswärtigen Politik* (ADAP), séria D, zväzok XI, dokument 393, s. 579 – 583.

19 PA AA, R 61428. Pfeidererov záznam zo 6. decembra 1940 s prílohami.

20 Tamže. Pripomienky kultúrno-politického oddelenia Zahraničného úradu k slovenskému návrhu zmluvy z 27. januára 1941.

a ďalšími krajinami.²¹ Podstatný pre Nemecko nebol ani tak samotný text dohody, ktorý autori zámerne skoncipovali všeobecne, ako jej záverečný protokol, nepodliehajúci bilaterálnej ratifikácii. Práve záverečný protokol konkretizoval jej jednotlivé ustanovenia a pre Berlín ponechával otvorený priestor na presadzovanie vlastných požiadaviek.²²

Prvý návrh dohody predložilo kultúrno-politické oddelenie Zahraničného úradu až v septembri 1941. Kým sa však jeho konečná podoba dostala v polovici novembra 1941 do rúk slovenskej vlády,²³ prešiel ešte ďalšími korektúrami. Pritom z nej vypadla zmienka o nemeckej menšine, čo sa malo chápať ako ústupok slovenskej strane,²⁴ pretože ríšske ministerstvo zahraničných vecí počítalo s výhradami Bratislavy, najmä pokiaľ išlo o článok, týkajúci sa zriaďovania nemeckých (nie však menšinových) škôl na území Slovenska. V tom sa ministerstvo naozaj nezmylilo.

Čo ale Nemcov prekvapilo, bol vyčkávací postoj slovenskej vlády, keďže Berlín počítal, že záverečné rokovania sa uskutočnia koncom januára, resp. najneskôr začiatkom marca 1942.²⁵ Mlčanie slovenskej vlády jednako pôvodný termín odďaľovalo. Až v polovici februára sa nemeckému vyslanectvu podarilo poodhaliť skutočnú príčinu (ne) reagovania Bratislavy. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) udávalo síce ako dôvod meškania medzirezortné pripomienkovanie dohody, ale šéf rezortu V. Tuka priznal v jednom rozhovore s vyslancom Hannsom Elardom Ludinom, že neuralgický bod predstavuje práve článok 10 o zriaďovaní ríšskych škôl na slovenskom území.²⁶ Hoci sa nemecké diplomatické zastupiteľstvo snažilo všemožne rozptýliť tieto obavy, možnosť uzavretia dohody uviazla na mŕtvom bode. Nesúhlas slovenskej vlády, ktorý vyplýval zo záporného stanoviska MŠaNO, nepomáhali Nemcom prelomiť ani ubezpečenia, že do úvahy prichádza len jediná škola, a to v hlavnom meste.²⁷ Slovenská strana si z tohto dôvodu vyžiadala ešte ďalšiu lehotu na posúdenie textu dohody a ako termín záverečných rokovaní navrhla koniec poslednej aprílovej dekády 1942.²⁸

Lenže Berlínu už postupne dochádzala trpezlivosť. Vyplýva to z inštrukcie Zahraničného úradu, adresovanej bratislavskému vyslanectvu 14. apríla 1942. Postoj slovenskej vlády vzhľadom na jej prvotnú iniciatívu si dokázali len ťažko vysvetliť a námietky MŠaNO považovali za bezpredmetné, lebo podľa názoru nemeckej strany zriaďovaniu škôl malo predchádzať súhlasné stanovisko oboch vlád. Ďalší odklad rokovaní by preto znamenal, pohrozil Berlín, nielen pochovanie uzavretia dohody s Nemeckom, ale aj

21 Tamže. Ahrensove záznamy z 26. júla a 13. septembra 1941.

22 Tamže. Nöldekeho sprievodný list F. Gausovi z 9. septembra 1941.

23 PA AA, R 61429. Koncept prípisu Zahraničného úradu slovenskému vyslanectvu v Berlíne z 12. novembra 1941; Ludinov telegram Zahraničnému úradu z 9. januára 1942.

24 Bratislavské nemecké vyslanectvo sa ešte začiatkom novembra 1941 snažilo zakomponovať do dohody ustanovenie o právach nemeckej menšiny, čo však Zahraničný úrad rezolútne zamietol s odôvodnením, že „otázka národnostnej skupiny nemá nič spoločné s kultúrnou dohodou.“ (Tamže. Ahrensove záznamy z 5. a 6. novembra 1941.)

25 Tamže. Telegram Zahraničného úradu bratislavskému vyslanectvu z 15. januára 1942.

26 Tamže. Telegram bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu zo 14. februára 1942. Tiež prípis Zahraničného úradu Ríšskemu ministerstvu pre vedu, výchovu a vzdelávanie a Ríšskemu ministerstvu ľudovej osvety a propagandy z 21. apríla 1942.

27 Tamže. Ahrensov záznam z 27. a Dopfellov záznam z 28. februára 1942.

28 Tamže. Telegram bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 28. marca 1942.

s Talianskom, ku ktorému malo dôjsť už v máji toho istého roku.²⁹ A takú blamáž si slovenskí vládni predstavitelia jednoducho nemohli dovoliť.

Napriek hroziacemu fiasku kritické výhrady členov vlády k spornému článku 10 pretrvávali. Preto sa ich nemeckí diplomati snažili vyvrátiť tvrdením, že ríša nenastojí na jeho znení v takej podobe, v akej bol slovenskej strane predložený a že je ochotná precizovať túto záležitosť buď v záverečnom protokole, resp. doplniť článok v tom zmysle, že školy sa môžu zriaďovať len na základe súhlasu hostiteľskej krajiny. Keďže odpoveď Tukovho kabinetu neprichádzala, siahli Nemci po taktike „cukru a biča“. Vyslanec H. E. Ludin predložil jeho predsedovi ultimatívnu požiadavku: buď Bratislava vysloví ochotu uzavrieť dohodu najneskôr do 26. apríla, alebo budú rokovania prerušené až do odvolania.³⁰ Zdvihnutý varovný prst napokon zlomil slovenský odpor a V. Tuka oznámil, že jeho vláda je ochotná začať záverečné rokovania a že si osvojila aj predmet celého sporu: diskutabilný článok 10.³¹

Rokovania sa teda mohli začať. 27. apríla 1942 pricestovala do Bratislavy nemecká delegácia. Po troch dňoch intenzívnych rozhovorov, počas ktorých rezonovala najmä otázka škôl, sa obom stranám podarilo nájsť nasledovný modus vivendi: podľa článku 10 sa mala zriadiť nemecká škola v Bratislave a slovenská na území Nemeckej ríše, pričom o zriadení každej ďalšej mal rozhodnúť zmluvný štát, na území ktorého mala škola vzniknúť.³² Tým sa prakticky otvorila cesta k dohode. Tá bola napokon slávnostne podpísaná 1. mája 1942,³³ teda po takmer dva a pol roku, ako slovenská vláda vyšla s iniciatívou.

Dohoda, pozostávajúca z 18 článkov, plne zohľadňovala vyššie uvedené princípy nemeckej zahraničnej kultúrnej politiky. Rovnako aj pohľad na štruktúru textu ukazuje, že nemeckej strane sa podarilo realizovať svoj zámer. Kým samotná dohoda v rozsahu päť strán je formulovaná všeobecnejšie, obširnejší záverečný protokol precizuje najmä tie články, na ktoré Berlín kládol primárny dôraz. Čo je však dôležité z hľadiska nacistickej „Kulturpolitik“, dohoda priamo zahŕňala jej tri základné piliere: výučbu nemeckého jazyka, poskytovanie štipendií a nadväzovanie a rozvíjanie kultúrnej a vedeckej spolupráce prostredníctvom vedeckých inštitútov. Tieto boli obsiahnuté v článkoch 1 (vedecké ústavy), 2, 4 (výučba jazyku a štúdium germanistiky), 6 (poskytovanie štipendií), 10 (zriaďovanie škôl na území zmluvných štátov) a konkrétnejšie rozvedené v záverečnom protokole.³⁴

29 Tamže. Telegram Zahraničného úradu bratislavskému vyslanectvu zo 14. apríla 1942. Z podpisu slovensko-talianskej dohody napokon zišlo. Nie však pre nemecké výhrady. Pozri KUBÍK, P.: Úspechy a neúspechy slovenské zahraniční politiky k Itálii 1940 – 1944. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika očami mladých historikov VIII*. Bratislava 2009, s. 258 – 259. Nedošlo ani k podpisu avizovanej slovensko-chorvátskej kultúrnej dohody. Bližšie pozri MICHELA, M.: K otázke slovensko-chorvátskej spolupráce v rokoch 1941 – 1945. In: *Slavica slovacca*, roč. 38, 2003, č. 2, s. 120.

30 PA AA, R 61429. Telegram bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu zo 17. apríla 1942.

31 Tamže. Telegram bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 18. apríla 1942.

32 Tamže. Dôvodová správa k dohode. Pozri tiež telegram bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 29. apríla 1942.

33 DRAGÚŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 562.

34 Podrobnú analýzu dohody pozri tamže, s. 562 – 566.

Okrem toho text dohody sa formálne pridržiaval zásad plnej rovnoprávnosti a reciprocitu, čo bolo taktiež jednou z kľúčových východísk „Kulturpolitik“. Dohoda na jednej strane Berlínu umožňovala upevňovať a rozširovať svoj kultúrny vplyv podľa aktuálnej potreby, ale aj slovenský zmluvný partner z nej mohol nadobudnúť pocit rovnoprávnosti a eventuálneho profitu. Azda aj z tohto dôvodu ju kultúrny výbor Snemu Slovenskej republiky označil za „dielo dokonané“³⁵ a odporučil jej ratifikáciu. Parlament ju schválil 2. júla 1942, k výmene ratifikačných listín došlo 19. decembra 1942 v Berlíne a dohoda nadobudla platnosť 18. januára 1943.³⁶

Pravda, to neznamená, že kultúrne styky medzi oboma krajinami zaznamenali rozmach až po tomto dátume. Genéza siaha celkom prirodzene do roku 1939 a ako platforma na ich rozvoj poslúžila predovšetkým spomenutá Slovensko-nemecká spoločnosť. Okolnosti jej vzniku sú dnes už dostatočne osvetlené. Slávnostný akt založenia spoločnosti mal čisto politicko-propagandistický rozmer, pričom je potrebné vnímať túto udalosť v nielen v korelácii s vtedajšími Hitlerovými plánmi, ale aj s ambíciami dovtedy politicky izolovaného V. Tuku, ktorý sa postavil na jej čelo.³⁷ Predsedníctvo pozostávalo z ďalších predstaviteľov radikálneho krídla ľudovej strany a vedenia Deutsche Partei (DP). Tým sa však vyčerpávajú doteraz známe poznatky o aktivitách tohto združenia.

Po vzniku slovenského štátu Slovensko-nemecká spoločnosť viac-menej prešľapovala na jednom mieste, hoci už krátko po jej vzniku v Bratislave došlo vo februári k utvoreniu pobočiek aj v ďalších regiónoch Slovenska.³⁸ Tým sa však činnosť narychlo založenej organizácie akosi vyčerpala. Dôvodom boli úvahy o ďalšom smerovaní spoločnosti, keďže jej existencia po 14. marci 1939 stratila svoj pôvodný politický význam. Z pasivity vyšla čiastočne až v máji 1939, keď V. Tuka a Franz Karmasin, vodca nemeckej menšiny a štátny tajomník pre záležitosti nemeckej menšiny v jednej osobe, rozpracovali návrhy jej organizácie a činnosti. Podľa nich sa mali vytvoriť viaceré sekcie (celkove 10),³⁹ ale prakticky sa ujala jedine sekcia pre kultúrnu spoluprácu. Činnosť ďalšej sekcie, hospodárskej, sa obmedzovala len na prednášky obchodného

35 Dostupné na <http://www.nrsr.sk/dk/Download.aspx?MasterID=631>.

36 *Slovenský zákonník*, roč. 1943, vyhláška ministra zahraničných vecí č. 12/1943. Porovnaj DRAGŮŇ, S.: *Nemecko-slovenská dohoda...*, s. 567.

37 HOENSCH, K. J.: *Slovensko a Hitlerova...*, s. 83, 134 a n. KAISER, J.: *Die Politik...*, s. 35 – 36. TULKISOVÁ, J.: Informovanosť česko-slovenskej diplomacie o kontaktoch slovenských autonomistických politikov s nacistami v období pomníčkovskej republiky. In: *Historický časopis*, roč. 57, 2009, č. 3, s. 581. Pozri tiež SUŠKO, L.: Miesto autonómneho Slovenska v politike Nemeckej ríše (september 1938 – marec 1939). In: *Historický časopis*, roč. 47, 1999, č. 3, s. 420 – 431. BYSTRICKÝ, V.: Nacistické Nemecko a vznik slovenského štátu. In: *Vojenská história*, 2001, č. 2, s. 41 – 61. Maďarský konzulát v Bratislave interpretoval tento Tukov krok ako pokus „vybalansovať šíriace sa správy, že Tuka naďalej slúži starým maďarofílskym koncepciám.“ (KRAJČOVIČ, M. (zost.): *Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944*. Bratislava 2008, dokument 24, s. 265.)

38 Hlohovec, Piešťany, Zohor, Žilina. V roku 1941 existovalo už po celom Slovensku 20 pobočiek spoločnosti. Vznik nemeckého pendantu odďaľovala nemecká strana. Nemecko-slovenská spoločnosť bola založená až na jeseň 1941, a to 12. septembra v Berlíne a 12. novembra vo Viedni.

39 Sekcia pre kultúrnu spoluprácu, vedeckú spoluprácu, pre hospodárske otázky, sociálno-politické otázky, právne otázky, sekcia pre šport a telesnú kultúru, pre mládež, pre židovskú otázku a sekcia pre ženské aktivity.

atašé nemeckého vyslanectva a neskoršieho poradcu slovenskej vlády pre hospodárske záležitosti Ericha Geberta.⁴⁰

Svoje predstavy o fungovaní spoločnosti mala aj Bezpečnostná služba ríšskeho vodcu SS – Sicherheitsdienst (SD), konkrétne jej viedenská oblastná ústredňa, stojaca nepriamo za vznikom organizácie.⁴¹ Podľa Himmlerovej spravodajskej agentúry mala byť ťažiskovou úlohou spoločnosti taká „osvetová práca, ktorá by [slovenskému] národu vstpeovala potrebu utvárania priateľského vzťahu medzi Nemcami a Slovákmi a prebudila v národe dôveru v Nemecko“.⁴² SD jej okrem toho prisudzovala ambíciu usmerňovať politický vývoj na Slovensku v intencii záujmov ríše. Za hlavnú náplň činnosti spoločnosti považovala usporadúvanie prednášok, propagáciu nemeckých filmov, jazykových kurzov, sprostredkovanie pobytov v Nemecku,⁴³ ktoré mali Slovákom umožniť nadviazanie duchovného kontaktu s nemeckým kultúrnym prostredím, resp. pomôcť im pochopiť život nemeckého človeka a sprostredkovať im „výhody“ totalitného režimu.⁴⁴ SD teda, ako to vyplýva z uvedeného, v jadre podporovala koncepciu kultúrnej politiky Zahraničného úradu, ale hlavne sledovala svoj vlastný cieľ: podstatnou mierou oslabiť silné pozície politického katolicizmu v „ochraňovanom štáte“. Avšak jej dosah na činnosť spoločnosti slabol, až sa stal bezvýznamným.

Spočiatku sa aktivity Slovensko-nemeckej spoločnosti zameriavali na usporadúvanie spoločenských podujatí, akými boli napr. koncerty, výstavy atď. Neskôr sa jej pole pôsobnosti rozširovalo a jej dôležitosť na posilňovanie kultúrneho vplyvu tretej ríše v „ochraňovanom štáte“ si čoraz viac uvedomovalo aj samotné bratislavské nemecké vyslanectvo. Spoločnosť začalo využívať ako svoju expozitúru na realizáciu princípov nacistickej „Kulturpolitik“, pričom jeho kultúrne oddelenie pripravovalo program podujatí, ktoré aj z veľkej časti financovalo.⁴⁵ Ako sa však prehlboval vojnový konflikt a porážka Nemecka sa ukazovala neodvratnou, význam spoločnosti postupne upadal. Podujatia už ani zďaleka nepríťahovali široké masy a zúčastňovali sa ich väčšinou germanofili z radov ľudovej strany, ale najmä „nahnaní“ príslušníci nemeckej menšiny.⁴⁶ Po vypuknutí Slovenského národného povstania sa Slovensko-nemecká spoločnosť stala opäť politickým inštrumentom v nemeckých rukách, len s odlišným poslaním.

40 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), f. 116-38-3/199-209. Hauskrechtova nedatovaná správa o činnosti Slovensko-nemeckej spoločnosti. PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 36, zv. 1. Správa bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 27. novembra 1941.

41 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 980, 9 400 306 – 307. Správa viedenskej SD náčelníkovi Hlavného úradu pre bezpečnosť z 20. februára 1939.

42 Tamže, 9 400 298 – 303. Karbusov návrh smerníc činnosti Slovensko-nemeckej spoločnosti z 2. novembra 1939.

43 Nemalo ísť len o poslucháčov vysokých škôl, ale aj o stredoškôľakov, dokonca žiakov základných škôl, pravda vo forme prázdninových pobytov.

44 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 980, 9 400 298 – 303. Karbusov návrh smerníc činnosti Slovensko-nemeckej spoločnosti z 2. novembra 1939.

45 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, š. 36, zv. 1. Správa bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 27. novembra 1941.

46 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 980, 9 400 365 – 367. Správa pražskej SD Hlavnému úradu pre ríšsku bezpečnosť (RSHA) z 29. marca 1944.

Jej hlavnou úlohou mala byť tentoraz politická prevýchova slovenského národa.⁴⁷ Na to však už nemala ani dostatok času, ani priestoru.

Ako sme už uviedli, význam spoločnosti spočíval aj v tom, že otvárala dvere na pôsobenie viacerých inštitúcií, ktoré boli v koncepcii ríšskej zahraničnej kultúrnej politiky kľúčové, a taktiež na posilňovanie vplyvu „ochrannej mocnosti“ v jednotlivých odvetviach kultúry na Slovensku. Z dôvodu priestorového limitu si v krátkosti priblížime aktivity Nemeckej akadémie a prenikanie nemeckého vplyvu v oblasti kinematografie.

Počiatky pôsobenia Nemeckej akadémie⁴⁸ na Slovensku siahajú do jesene 1939. Podnet na rozšírenie činnosti inštitútu o „ochraňovaný štát“ vyšiel podobne ako v mnohých iných prípadoch z Karmasinovej DP. Vedenie akadémie si tento návrh veľmi rýchlo osvojilo a na svoj zámer získalo aj súhlas Zahraničného úradu.⁴⁹ Spustenie prvých jazykových kurzov naplánovala už na začiatok roku 1940, pričom do úvahy prichádzala okrem Bratislavy aj Žilina. Ako platforma mala spočiatku poslúžiť Slovensko-nemecká spoločnosť.⁵⁰ Prípadný úspech, resp. neúspech kurzov mal napokon dať definitívu, či akadémia rozšíri svoju pôsobnosť aj o územie Slovenska. Tie sa slávnostne začali pod patronátom predsedu vlády V. Tuku 8. februára 1940 a absolvovalo ich viac ako 50 stredoškolských učiteľov nemčiny z bratislavských škôl.⁵¹ Keďže vedenie Nemeckej akadémie hodnotilo akciu pozitívne, mohlo začať realizovať svoj zámer a v polovici mája 1940 otvorilo svoj prvý stály lektorát v Bratislave.⁵²

Ako sme už uviedli, aktivity inštitúcie sa nemali obmedziť len hlavné mesto. Popri Bratislave usporiadala akadémia jazykové kurzy aj v Žiline. Na jeseň 1940 predostrela ambiciózný plán, ktorý predpokladal otvorenie ďalších lektorátov v Žiline, Banskej Bystrici, Nitre a Prešove, s čím slovenská vláda bez výhrad súhlasila. Počas roku 1941 pribudli lektoráty v Trenčíne, Ružomberku a Trnave,⁵³ v rokoch 1942, resp. 1943 pobočka trenčianskeho lektorátu v Myjave, Novom Meste nad Váhom a banskobystrického v Krupine.⁵⁴ Spreádzkovanie expozitúr v Liptovskom Mikuláši, Martine a Spišskej Novej Vsi zostalo na papieri.

Expanzia Nemeckej akadémie neodrážala skutočný záujem obyvateľstva o jazykové kurzy. Tak napr. ešte pred zriadením svojho prvého lektorátu malo vedenie inštitútu k dispozícii informácie o tom, že len 10 % zamestnancov MZV navštevuje kurzy

47 Tamže, 9 400 381 – 384. Rybov záznam z 23. novembra 1944.

48 K problematike Deutsche Akademie pozri MICHELS, E.: *Von der Deutschen Akademie zum Goethe-Institut. Sprach- und auswärtige Kulturpolitik 1923 – 1960*. Mnichov 2005. Tiež KATHE, R. S.: *Kulturpolitik um jeden Preis. Die Geschichte des Goethe-Instituts von 1951 bis 1990*. Mnichov 2005, s. 65 – 75.

49 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 46, zv. 1. Prípís Hlavného úrad DP pre kultúru vedeniu Nemeckej akadémie z 23. októbra 1939. Prípís Zahraničného úradu vedeniu Nemeckej akadémie z 9. novembra 1939.

50 Tamže. Nedatovaná správa o plánovanom zriadení lektorátov akadémie v Bratislave a v Žiline.

51 SNA, f. 116-38-3/199-209. Hauskrechtova nedatovaná správa o činnosti Slovensko-nemeckej spoločnosti.

52 *Grenzbote*, 19. 5. 1940, s. 5. MŠANO dalo súhlas k otvoreniu lektorátu až 24. mája 1940. (PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 46, zv. 1. Verbálna nóta MZV nemeckému vyslanectvu z 28. mája 1940.)

53 SNA, f. Úrad predsedníctva vlády (ÚPV), šk. 10, 704/1941; f. Ministerstvo zahraničných vecí (MZV), šk. 138, 30100/1941. PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 46, zv. 1. Verbálna nóta MZV nemeckému vyslanectvu z 21. novembra 1940.

54 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 48, zv. 1 a 2. Korešpondencia november 1942 – 1943.

nemčiny.⁵⁵ Situácia sa výraznejšie nezmenila ani v lete 1940 – jazykových seminárov v Bratislave a v Žiline sa zúčastnilo len 53 osôb, väčšinou učiteľov a úradníkov.⁵⁶ Obrat nastal až v novembri 1940, keď predsedníctvo vlády nariadilo všetkým štátnym a verejným zamestnancom povinné absolvovanie kurzov nemeckého jazyka.⁵⁷ Krátko nato, samozrejme v súčinnosti s Nemeckou akadémiou usporiadali kurzy viaceré ústredné orgány štátnej správy s účasťou okolo 500 poslucháčov.⁵⁸ Nárast zaznamenali aj vidiecke pobočky. Len trenčiansky lektorát usporiadal vo februári 1941 až 10 kurzov, ktoré navštívilo 312 záujemcov, prevažne štátnych a verejných zamestnancov, učiteľov, ale aj stredoškôlkov.⁵⁹ Pravda, stanoviť presný počet účastníkov, resp. absolventov jazykových kurzov znemožňuje neúplnosť prístupného archívneho materiálu. S určitosťou však môžeme tvrdiť, že po sérii vojenských porážok Wehrmachtu na východnom fronte záujem o ne prudko poklesol.

Lektoráty Nemeckej akadémie sa nesústreďovali len na usporadúvanie jazykových kurzov. Patričnú pozornosť venovali tiež prednáškovej činnosti, budovaniu knižníc či organizovaniu tzv. prázdninových táborov pre vybraných žiakov slovenských stredných škôl. Lektori pri organizovaní uvedených aktivít nemali plniť len funkciu obyčajných učiteľov, ale mali sa zhostiť oveľa „vznešenejšieho“ poslania sprostredkovateľov nacistickej kultúry. Hlavným zámerom, ktorý vyplynul z činnosti lektorátov, bolo jednoznačne posilnenie kultúrno-ideologického vplyvu „ochrannej mocnosti“ na Slovensku. A práve z tohto dôvodu ich pôsobenie v súlade s princípmi zahraničnej „Kulturpolitik“ tretej ríše všemožne podporovalo aj bratislavské vyslanectvo, resp. prešovský konzulát. Napokon sa ani nemožno čudovať, že sa lektoráty stali akousi informačnou agentúrnou sieťou nemeckých diplomatických zastupiteľstiev.⁶⁰

Situácia v oblasti kinematografie vykazovala iné špecifiká. Na rozdiel od pôsobenia akadémie nemecká strana narazila na nečakaný slovenský odpor, ktorý sa jej podarilo zlomiť až po sérii rokovaní. Aj napriek tomu sa jej však podarilo presadiť vlastné záujmy.

O film, ako vhodné médium vlastnej propagandy na Slovensku, prejavili nacisti záujem už na začiatku roku 1939. Tak ako v mnohých iných záležitostiach počas tohto krátkeho, ale mimoriadne dynamického obdobia autonómie, poslúžil aj v tomto prípade ako sprostredkovateľ vodca Deutsche Partei F. Karmasin.⁶¹ Pravdepodobne na jeho podnet sa vo februári 1939 uskutočnilo v Bratislave prvé kolo rokovaní medzi predstaviteľmi Ríšskej filmovej komory a slovenského ministerstva hospodárstva. Predostretý plán slovenskej strany vytvoriť spoločnosť, ktorá by mala výhradné právo distribúcie zahraničných filmov na Slovensku, teda aj ríšskych, Nemci rezolútne odmietli, pretože

55 Tamže, šk. 46, zv. 1. Prípís Zahraničného úradu bratislavskému vyslanectvu z 2. januára 1940.

56 Tamže. Správa bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 25. septembra 1940.

57 SNA, f. ÚPV, šk. 10, 942/1941.

58 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 46, zv. 1. Správa bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu z 26. novembra 1940.

59 Tamže, šk. 47, zv. 2. Výkaz činnosti trenčianskeho lektorátu Nemeckej akadémie za obdobie od 27. januára do 28. februára 1941.

60 Bundesarchiv (BArch) Berlín, f. R 70 Slowakei/243, Bl. 2 – 9. Zimmerovej správa viedenskej SD o pracovnom zasadnutí kultúrnych pracovníkov nemeckého vyslanectva z 11. januára 1943.

61 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 888, 5 164 869 – 886. Záznam z rokovaní vedenia DP s predstaviteľmi Deutsches Ausland-Institut 21. – 23. decembra 1938.

nezodpovedal ich predstavám, resp. neumožňoval im dostatočnú kontrolu.⁶² O celú vec sa prestali zdanlivo zaujímať a iniciatívu prenechali Karmasinovej strane.

Keď sa však koncom júna 1939 slovenská vláda odhodlala k reorganizácii kinematografie⁶³ bez toho, aby nejakým konkrétnym spôsobom zohľadnila požiadavky DP,⁶⁴ začalo vedenie nemeckej menšiny biť na poplach. Nielenže sa dožadovalo zabezpečenia primeraného nemeckého vplyvu v zamýšľanej monopolnej spoločnosti (vlastníctvo 30 % akcií), ale malo aj výhrady voči osobe Pavla Čambalu, ktorý sa mal postaviť na jej čelo. „Karmasinovci“ poukazovali najmä na jeho styky počas bývalého demokratického režimu a obviňovali ho z paktovania so „židovskými a českými benešovskými kruhmi.“⁶⁵ Na „neutešené“ pomery upozorňovali tiež prezidenta Ríšskej filmovej komory argumentujúc, že „nový nemecký film, ktorý sa stal v ríši dôležitým prostriedkom nacionálno-socialistického systému, nie je Nemcom v tejto krajine prístupný pre machinácie istej filmovej kliky.“⁶⁶ Podobný názor zastávala aj SD a situáciu v slovenskej kinematografii považovala za „priam katastrofálnu.“⁶⁷ Celý problém vnímala výlučne ako politikum – predovšetkým ako ohrozenie prestíže Nemecka, pričom nazerala naň cez prizmu „ochranej zmluvy“.⁶⁸

Na základe týchto informácií sa Ríšska filmová komora usilovala docieľiť obnovenie rokovaní. Ochotu Bratislavy mala presondovať dvojčlenná delegácia, zložená zo zástupcu komory a ríšskeho ministerstva propagandy. Vypočula si síce návrhy slovenských vyjednávačov, ale s projektom monopolnej spoločnosti na čele s P. Čambalom principiálne nesúhlasila a v prípade jeho zotrvania vo funkcii sa prikláňala k alternatíve vytvorenia čisto nemeckej spoločnosti.⁶⁹ A keďže ani Goebbelsovo ministerstvo neodporučilo „slovenské protinávhrhy ako súde východisko pre úpravu pomerov na slovenskom filmovom trhu“,⁷⁰ začala sa séria zdĺhavých rokovaní, ktoré takmer uviazli v slepej uličke.

Dohoda, uzatvorená až 15. januára 1940, sa rodila len veľmi ťažko. Predmetmi sporu sa stali výška participácie nemeckej filmovej produkcie na celkovom objeme dovozu filmov zo zahraničia, kapitálová účasť, obsadenie správnej rady či vedenia spoločnosti a osoba P. Čambalu. Ríšska filmová komora si nárokovala na 60%-ný podiel na fil-

62 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, š. 61, zv. 1. Správa G. Schwarza a G. Kroneho z 15. augusta 1939.

63 MACEK, V., PAŠTÉKOVÁ, J.: *Dejiny slovenskej kinematografie*. Bratislava 1997, s. 83.

64 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 61, zv. 1. Správa G. Schwarza a G. Kroneho z 15. augusta 1939.

65 Tamže. Prípís Ríšskeho ministerstva propagandy a ľudovej osvety (ďalej Promi) Zahraničnému úradu z 21. júna 1939.

66 Tamže. List vedenia DP prezidentovi Ríšskej filmovej komory K. Fröhlichovi z 26. augusta 1939.

67 SNA, f. Alexandrijský archív, mikrofilm II. C 969, 9 382 864. Správa viedenskej SD RSHA z 23. decembra 1939.

68 K. Goldbach vo svojej správe o slovenskej kinematografii zo 6. januára 1940 okrem iného uviedol: „Autorite ríše vôbec neprospieva, že na Slovensku ako ochraňovanom štáte sa nehrajú žiadne nemecké filmy a že ako náhrada za dobré nemecké sa premietajú braky zo zahraničia. Niet lepšieho propagandistického inštrumentu ako nemecké filmy, ktoré by tak účinne v prospech ríše dokázali ovplyvňovať politicky nevzdelané slovenské obyvateľstvo. Pre udržanie pokoja a poriadku v ochraňovanom štáte „Slovensko“ je okrem toho nevyhnutné, aby došlo k obmedzeniu ovplyvňovania [verejnej mienky] prostredníctvom nevhodných a nepriateľských filmov.“ (Tamže, 9 382 871 – 875.)

69 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 61, zv. 1. Správa G. Schwarza a G. Kroneho z 15. augusta 1939.

70 Tamže. Prípís Promi Zahraničnému úradu z 2. októbra 1939.

movom trhu, 30%-nú kapitálovú účasť (prostredníctvom DP), jednu tretinu postov v správnej rade a nemeckého konateľa, čo však slovenská strana odmietla uznať. Akotak akceptovala len prvú z uvedených požiadaviek a v ďalších nehodlala ustúpiť. Hoci ministerstvo hospodárstva pri zakladaní Slovenskej filmovej účastinnej spoločnosti počítalo popri štátnom vlastníctve aj s primeranou účasťou nemeckej národnostnej skupiny,⁷¹ počas rokovaní sa ukázalo, že nie je ochotné prepustiť DP viac ako 9%-ný balík akcií. Rovnako kategoricky nastolili aj otázku výberu a vymenovania konateľa spoločnosti, resp. otázka personálneho obsadenia správnej rady mali byť internou slovenskou záležitosťou.⁷²

Stanovisko slovenských vyjednávačov Nemcov do istej miery zaskočilo. Keď ale začalo hroziť, že nezmieriteľnosť stanovísk oboch strán spôsobí torpédovanie rokovaní, pristúpili zástupcovia Ríšskej filmovej komory predsa len na kompromis a po viacerých kozmetických úpravách (pôsobenie dôverníka vo vedení spoločnosti s právom vykonávať kontrolu) vyslovili súhlas so slovenským návrhom. Ten komore napokon zabezpečil dostatočný priestor na presadzovanie vlastných záujmov a prostredníctvom Nástupu nemecký film prakticky ovládol celý slovenský filmový trh.⁷³ Dokonca aj dovoz kinematografickej produkcie z Talianska prešiel do nemeckých rúk.⁷⁴

Formy a hlavné oblasti praktickej realizácie nacistickej „Kulturpolitik“ na Slovensku

Z doterajšieho výskumu domácich prameňov a najmä z najnovších výskumov v nemeckých archívoch vyplýva, že hlavné ciele nemeckej „Kulturpolitik“ na Slovensku realizovalo kultúrno-politické oddelenie Zahraničného úradu prostredníctvom kultúrneho referátu nemeckého vyslanectva v Bratislave pod vedením kultúrnych referentov Hansa Snyckersa, Waldemara Müllera, Roberta Musika, ako aj iných pracovníkov vyslanectva. Ďalšie kľúčové nástroje zavádzania ideových zámerov nemeckej kultúrnej politiky do každodennej praxe v podmienkach Slovenskej republiky 1939 – 1945 predstavovali slovenské lektoráty Nemeckej akadémie, Slovensko-nemecká spoločnosť, ako aj stranické organizácie, kultúrne a iné korporácie nemeckej národnostnej skupiny na Slovensku, predovšetkým organizácie Deutsche Partei a Zahraničnej organizácie (AO) NSDAP na Slovensku. Hlavné oblasti kultúrnych transferov z nacistického Nemecka na Slovensko a v menšom meradle aj spätne tvorili veda a školstvo, jednotlivé sféry umenia, konkrétne literatúra, hudobné umenie, výtvarné umenie, divadlo, film, ďalej rozhlas, publicistika a čiastočne aj šport a cestovný ruch. Z uvedeného vyplýva, že na realizácii cieľov nacistickej „Kulturpolitik“ sa na strane Nemecka aj slovenského štátu priamo alebo sprostredkovane podieľala aj zložitá štruktúra vládnych úradov a mi-

71 MACEK, V., PAŠTĚKOVÁ, J. *Dejiny slovenskej...*, s. 83.

72 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 61, zv. 1. Prípisy Ríšskej filmovej komory bratislavskému vyslanectvu a Kultúrnemu úradu DP z 25. septembra a 11. októbra 1939. Prípís Promi Zahraničnému úradu z 2. októbra 1939.

73 MACEK, V., PAŠTĚKOVÁ, J. *Dejiny slovenskej...*, s. 84 – 85.

74 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 61, zv. 2. Správa bratislavského vyslanectva Zahraničnému úradu zo 4. septembra 1940.

nisterstiev, vládnych straníckych orgánov, kultúrnych ustanovizní a inštitúcií, vysokých aj nižších škôl, vedeckých pracovísk, kultúrnych organizácií a zväzov, miestnych kultúrnych zariadení, miestnej a regionálnej správy a samosprávy.

Pomerne skromná produkcia slovenskej historiografie o sledovanej téme už do určitej miery popísala, alebo aspoň naznačila konkrétne príklady kultúrnych transferov v nemecko-slovenských vzťahoch a poukázala na niektoré mechanizmy ich vzájomného pôsobenia. Vo svetle nemeckých archívnych prameňov však treba konštatovať, že z nemeckej strany bolo presadzovanie nacionálno-socialistickej kultúrnej politiky voči Slovensku podstatne cieľavedomejšie, systematickejšie a malo širší záber, než ako vyplýva z doterajšej slovenskej historiografie o sledovanej problematike, ktorá sa opierala o domáce pramene, najmä o rozbor periodík. Širší záber a sofistikovanejšie metódy mala kultúrna politika Nemecka napríklad vo sfére vedy a školstva, ďalej v niektorých segmentoch umeleckej tvorby, konkrétne v hudobnom interpretačnom umení a osobitne v oblasti filmu, kde reprezentanti nemeckých vládnych miest a predstavitelia nemeckej národnostnej skupiny na Slovensku veľmi tvrdým spôsobom požadovali kapitálové zastúpenie a priamy ideologický vplyv. Záujem nemeckých predstaviteľov bol pochopiteľný, lebo práve film v súdobých podmienkach predstavoval umelecký žáner skutočne masového záujmu a prostriedok pôsobenia na najširšie vrstvy spoločnosti. Uvedené skutočnosti naznačil napríklad historik I. Kamenec.⁷⁵ Výskum zameraný predovšetkým na rozbor domácej publicistiky môže vytvárať skreslený obraz o kultúrnej výmene, lebo aj odborné periodiká zachytávali iba časť konkrétnych akcií a autori jednotlivých príspevkov len ťažko mohli dovidieť za kulisy skutočných zámerov a metód „Kulturpolitik“. Zároveň treba upozorniť, že aj spracovanie nemeckých prameňov, ktoré prezentuje táto štúdia je len na začiatku. Autori zatiaľ iba poukazujú na niektoré kľúčové problémy nemeckej kultúrnej politiky na Slovensku a ich vyčerpávajúce hodnotenie zostáva dlhodobou úlohou.

Konkrétne v oblasti vedy a školstva historiografia zachytila niekoľko významných koridorov prenosu nemeckých kultúrnych vplyvov na Slovensko a v intenciách dodržiavania zásady reciprocitu aj spätného pôsobenia slovenskej kultúry v Nemecku, ale v podstatne skromnejšej miere. Rozšírenou formou vedeckej a vysokoškolskej spolupráce bola prednášková činnosť nemeckých vedcov a odborníkov z rôznych spoločenskovedných, prírodovedných, lekárskejších a technických odborov na slovenských vysokých školách, vo vedeckých inštitúciách, na odborných pracoviskách, v kľúčových podnikoch, ale aj v kultúrnych zariadeniach pre širšie vrstvy obyvateľstva v mestách i na vidieku. Prednášková činnosť mohla mať charakter jednorazových akcií, prednáškových turné alebo tiež sezónnych, prípadne dlhodobých pobytov nemeckých vedcov a odborníkov na jednotlivých katedrách vysokých škôl a na odborných pracoviskách. Recipročne sa podarilo zariadiť aj niekoľko vystúpení, prednáškových turné a pobytov slovenských odborníkov v Nemecku. Charakter systematických kontaktov mala spolupráca Slovenskej univerzity v Bratislave s družobnou Univerzitou Lipsko, kde vzájomné transfery výsledkov vedeckého výskumu a kultúrnych vplyvov zabezpečoval osobne rektor lipskej univerzity prof. Dr. Helmut Berne.⁷⁶

75 KAMENEC, I.: V pozícií..., s. 80 – 81.

76 DRAGŮŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 564.

Historik S. Dragúň, ktorý sa osobitne zaoberal slovensko-nemeckou kultúrnou dohodou z mája 1942, hovorí vo svojej štúdiu len o „niekoľkých odborných prednáškach“ nemeckých výskumníkov. Konkrétne uvádza prednášku prof. H. Berveho o Alexandrovi Macedónskom v Bratislave z januára 1942 a prednáškovú činnosť slovenského odborníka na kultúrnu politiku Dr. Alexandra Hirnera na jar 1942 z iniciatívy Matice slovenskej.⁷⁷ Mladá historička V. Boršová uvádza v diplomovej práci z dejín slovensko-nemeckých kultúrnych vzťahov počas druhej svetovej vojny podstatne širší záber konkrétnych príkladov prednáškovej činnosti, pričom vychádza z oficiálnej monografie (MŠaNO) o vývoji slovenského školstva v rokoch 1939 – 1944. Tu sa dozvedáme o prednáškach piatich nemeckých profesorov (E. Storm, W. Hoppe, H. Berve, G. Stadtmüller a F. Hamburger) na slovenských vysokých školách počas jediného mesiaca, v januári 1942. Autorka ďalej uvádza príklady výmenných exkurzií študentov, pedagógov a vedeckých pracovníkov slovenských a nemeckých vysokých škôl a vedeckých pracovísk, ako aj účasti slovenských odborníkov na vedeckých podujatiach v Nemecku a príklady študijných pobytov slovenských profesorov v Nemecku. Konkrétne možno uviesť študijné cesty prírodovedcov prof. Jura Hronca a Dr. Jozefa Babora na nemeckých technických univerzitách alebo účasť ekonóma prof. Rudolfa Brišku na zjazde národohospodárov vo Weimare v októbri 1942.⁷⁸

Nemecké pramene však naznačujú, že skutočný vývoj prednáškovej činnosti a celkový charakter vedeckej spolupráce bol ešte bohatší, organizovanejší a z nemeckej strany sofistikovanejší, než uvádza V. Boršová. Pracovníci Zahraničného úradu v zmysle úloh „Kulturpolitik“ už od roka 1939 hľadali možnosti a formy urýchleného nadviazania bližších kontaktov slovenskej a nemeckej vedy, aby napomohli transfery nemeckých kultúrno-politických, kultúrno-ideologických a jazykových vplyvov. Pochopiteľne, že najväčší záujem mali o priamy ideologický vplyv na vývoj slovenských spoločenských a ekonomických vied, predovšetkým na jazykovedu, historické vedy, archeológiu, právne vedy, ekonómiu a národohospodárstvo. Preto nečakali na uzavretie oficiálnej slovensko-nemeckej kultúrnej dohody, ale na jeseň 1940 vyšli v súčinnosti s predstaviteľmi nemeckého zväzu docentov pri NSDAP (NS-Dozentenbund) s vlastnými návrhmi a koncepciami slovensko-nemeckej vedeckej spolupráce. Podobne ako v iných prípadoch nadväzovania užších kontaktov s nacistickým Nemeckom poslúžil na slovenskej strane v úlohe kontaktnej osoby predseda vlády V. Tuka, tento raz na významnom poste rektora Slovenskej univerzity. Zo strany Nemecka plnil úlohu oficiálneho organizátora spolupráce ríšsky vodca nemeckých docentov (Reichsdozentenführer) prof. Walter Schultze z Mníchova. Vhodnou formou urýchleného prehĺbenia vedeckej a vysokoškolskej spolupráce mal byť spoločný „vedecký tábor“, či kongres (Deutsch-Slowakisches Wissenschaftslager), usporiadaný na Slovensku za účasti popredných predstaviteľov nemeckej a slovenskej spoločenskej vedy.⁷⁹ Po inštitucionálnej stránke plánovanú akciu organizoval Zahraničný úrad Docentstva nemeckých univerzít a vyslo-

77 DRAGÚŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 564, 571.

78 BORŠOVÁ, V.: *Slovensko-nemecké kultúrne vzťahy počas druhej svetovej vojny*. Diplomová práca. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Katedra všeobecných dejín 2009, s. 43 – 44.

79 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 54. Schultzeho prípis straníckemu referátu Zahraničného úradu z 18. novembra 1940.

kých škôl v Berlíne (Auslandamt der Dozentenschaft der deutschen Universitäten und Hochschulen), podliehajúci priamo ríšskemu vodcovi docentov. Účinnú pomoc podávala aj pobočka uvedeného úradu vo Viedni. Zahraničný úrad nemeckého docentstva mal v rámci pripravovanej vedeckej akcie založiť pobočku aj na Slovensku. Technickú stránku vedeckého podujatia na pôde Slovenska zabezpečoval a s nemeckými predstaviteľmi koordinoval kultúrny referent nemeckého vyslanectva v Bratislave Waldemar Müller. Na príprave vedeckého kongresu sa veľmi aktívne podieľal aj rektor družobnej Univerzity Lipsko prof. H. Berve, tunajší profesori W. Wilmann a G. Stadtmüller, profesori Viedenskej univerzity H. K. Barrenscheen a H. E. Frauenfeld a viacerí ďalší. Finančné zabezpečenie podujatia mala na základe osobnej iniciatívy V. Tuku prevziať slovenská vláda.⁸⁰

O úspešnom nadviazaní kontaktov so slovenskou stranou, pokiaľ išlo o pripravovanú akciu, v osobitnom liste Reichsdozentenführer prof. W. Schultze stranicky referát Zahraničného úradu v Berlíne 18. novembra 1940. V liste konkrétne uviedol: „...Pred niekoľkými dňami som Vám zaslal správu o návšteve a rokovaní s ministerským predsedom Tukom na Slovensku. Tu bolo tiež vyjadrené, že je žiadúce v najbližšom možnom čase nadviazať užšie vedecké vzťahy medzi Nemeckom a Slovenskom a ako najvhodnejší prostriedok pre tento účel bol navrhnutý Nemecko-slovenský vedecký tábor. Ministerský predseda Tuka, s ktorým bola celá záležitosť prejednaná, takého podujatie s nadšením privítal...“⁸¹ Prípravy vedeckého kongresu boli zložité a trvali niekoľko mesiacov. Pre sledovanú akciu sa podarilo získať 14 popredných nemeckých vedcov a vysokoškolských pedagógov z rôznych vedeckých odborov, z toho 12 univerzitných profesorov. Medzi nimi boli najmä vedci z Viedne (prof. Hugo Hassinger - geografia, prof. Norbert Gurke – štátoprávne vzťahy, prof. Rudolf Egger, prof. Otto Brunner a prof. Heinrich, Ritter von Srbik – história, prof. Bruno Schier – právo, prof. Erik Schenk – muzikológia, prof. Ferdinand Liewehr – slavistika, prof. Hans Sedlmayer, prof. Karl Ginhardt – dejiny umenia, doc. Hermann Gross – svetový obchod a iní). Slovenskú vedu mali zastupovať odborníci na právo prof. Ludovít Knappek, prof. Jozef Fundárek, prof. Štefan Luby, právnik a národohospodár prof. Imrich Karvaš, ekonóm Dr. Ing. Peter Zaťko, historik prof. Branislav Varsík, literárny vedec doc. Milan Pišút, archeológ doc. Vojtech Budínsky-Krička, skladateľ Mikuláš Schneider-Trnavský, Dr. Vladimír Wagner a iní. Dosiahnutú úroveň slovenskej vedy charakterizovala skutočnosť, že Slovensko zastupovali aj traja stredoškolskí profesori. Všetci odborní účastníci kongresu mali prezentovať úroveň svojho vedného odboru na Slovensku, či v Nemecku vedeckými prednáškami. Konkrétny program aj technické zabezpečenie „vedeckého tábora“ sa podarilo uzavrieť 19. júna 1941. Akcia sa mala konať o niekoľko dní neskôr 6. až 12. júla 1941 v Bratislave, Martine a Trenčianskych Tepliciach.⁸² Uvedené dátumy však nazna-

80 Tamže. Vedúci Zahraničného úradu Docentstva nemeckých univerzít a vysokých škôl v Berlíne Doc. H. Baatz kultúrnemu referátu nemeckého vyslanectva v Bratislave 13. decembra 1940; Rektor Slovenskej univerzity V. Tuka na Zahraničný úrad Docentstva nemeckých univerzít a vysokých škôl v Berlíne 4. marca 1941; Rektor V. Tuka rektorovi Univerzity Lipsko prof. H. Brevemu 25. apríla 1941.

81 Tamže. Vodca docentov prof. W. Schultze stranickému referátu Zahraničného úradu v Berlíne 18. novembra 1940.

82 Tamže. Prorektor Slovenskej univerzity A. J. Chura kultúrnemu referátu nemeckého vyslanectva v Bratislave 20. júna 1941.

čujú, že dlho pripravované podujatie narušili vojnové udalosti, konkrétne napadnutie Sovietskeho zväzu, na ktorom sa zúčastnili armády oboch štátov. Podujatie museli odsunúť na neurčito. Predstavitelia nemeckých vládnych miest a vedeckého života sa nevzdali myšlienky urýchliť prienik do slovenskej spoločenskej vedy prostredníctvom zamýšľaného kongresu. Pokusy usporiadať podujatie počas nasledujúceho roka však skončili neúspechom, najmä pre ďalšie prehlbovanie vojnového konfliktu.⁸³

Napriek tomu, že plánovaný vedecký kongres nemeckých a slovenských spoločenských vedcov musel byť odsunutý na neurčito, kontakty boli nadviazané a iniciatíva Zahraničného úradu v spolupráci s ideologickými špičkami nemeckej vedy v službách nacistického režimu do značnej miery splnila zamýšľané zámery. Spolupráca na poli vedy a vysokého školstva sa ďalej prehlbovala formou prednáškovej činnosti, vzájomných krátkodobých a dlhodobých vedeckých pobytov a návštev na vedeckých podujatiach. Úzke kontakty sa podarilo nadviazať napríklad v oblasti právnej vedy. Na Právnickej fakulte v Bratislave dlhodobo pôsobil a prednášal prof. B. Schier z Viedenskej univerzity. Čelní reprezentanti nemeckej právnej vedy a profesiových právnických korporácií vyvíjali aktivity smerujúce k prehlbeniu spolupráce slovenských vedcov s Akadémiou pre nemecké právo v Berlíne (Akademie für Deutsches Recht).⁸⁴ Na konci roka 1941 pozvali hlavného predstaviteľa právnej vedy na Slovensku dekana Právnickej fakulty prof. L. Knappeka za člena Medzinárodnej akadémie pre vedy o verejnej správe (Internationale Akademie für Verwaltungswissenschaften), ktorej sídlo sa malo pod čiastočne zmeneným názvom presunúť z Bruselu do Berlína. Pozvanie bolo okrem iného motivované aj úspešným prednáškovým turné L. Knappeka na univerzitách v Berlíne, Lipsku a Kielu počas roka 1940. Prednáškové aktivity z Nemecka na Slovensko boli ešte bohatšie.⁸⁵ Napríklad v júni 1942 L. Knappek oboznamoval dekanát právnickej fakulty o dohodnutých prednáškach profesorov E. Hubera zo Štrasburgu, J. Heckela z Mníchova, K. Lorenza z Kielu a dvoch profesorov z Heidelbergu na školský rok 1942/43.⁸⁶

Ako sme už viackrát naznačili, prednášková činnosť zo strany Nemecka mala charakter sofistikovaného mechanizmu. Bola cieľavedomá a systematická. Nemecké vysoké školy, vedecké a výskumné pracoviská pravidelne dodávali ponukové listy prednášok z najrôznejších odborov, určené pre celú strednú a juhovýchodnú Európu. Tieto obsahovali desiatky tém. Na Slovensko ich zasielali cez Zahraničný úrad, ale aj priamo alebo inými cestami, spravidla na nemecké vyslanectvo v Bratislave. V niektorých odboroch zabezpečovali prednášky osobitné organizácie. Napríklad hospodárske témy ponúkala a sprostredkovala Propagačná rada nemeckého hospodárstva (Werberat der Deutschen Wirtschaft), ktorá mala na Slovensku kanceláriu.⁸⁷ Kultúrny referát vyslanectva ponuky

83 Tamže. Verbálna nóta MZV nemeckému vyslanectvu v Bratislave 25. júna 1941; Vodca docentov Prof. W. Schultze stranickému referátu Zahraničného úradu 1. februára 1942.

84 Tamže, šk. 88. Akadémia pre nemecké právo v Berlíne predsedovi vlády V. Tukovi 21. marca 1941.

85 Tamže. Medzinárodná akadémia pre vedy o verejnej správe nemeckému vyslanectvu v Bratislave. Nedatované. Pravdepodobne december 1941.

86 Tamže, šk. 54. Dekan Právnickej fakulty zasiela 26. júna 1942 na rektorát univerzity zoznam prednášok nemeckých odborníkov z oblasti právnych vied na školský rok 1942/43.

87 Tamže. Rozpis odborných prednášok pre jednotlivé satelitné štáty Nemecka na mesiac máj 1942, zaslaný Propagačnou radou pre nemecké hospodárstvo na nemecké vyslanectvo v Bratislave 6. februára 1942.

ďalej distribuoval na vysoké školy, vedecké inštitúcie, ústavy a organizácie, na podniky a kultúrne zariadenia po celom Slovensku za účinnej pomoci Slovensko-nemeckej spoločnosti, lektorátov Nemeckej akadémie, Deutsche Partei a AO NSDAP. Tieto korporácie a stranícke organizácie, ako aj niektoré slovenské inštitúcie, ustanovizne a organizácie, najmä ministerstvá, vysoké školy, Matica slovenská alebo veľké podniky, vyvíjali pri distribúcii prednáškových ponúk aj samostatné iniciatívy.⁸⁸ V podmienkach súdobého Slovenska však ponuka ďaleko prevyšovala dopyt. Prednášková činnosť mala preto v konečnom dôsledku charakter jednorázových akcií a len v niektorých prípadoch sa rozvinula v celoslovenské turné s početnými vystúpeniami. Najväčší ohlas a početnosť mali prednášky na vysokých školách, ale aj tu ostali niektoré odborné témy bez odozvy, lebo výskum v mnohých oblastiach neexistoval. Z uvedených dôvodov musela byť napríklad odmietnutá viackrát ponúkaná prednáška o najnovších skúsenostiach s dlhodobým zmrazovaním potravín.⁸⁹ Na vidieku prednášková činnosť narážala na neznalosť nemčiny a nezájum o odborné témy. Napríklad Slovensko-nemecká spoločnosť v správe kultúrnemu referátu nemeckého vyslanectva z júna 1941 vyjadrila potrebu obmedzenia prednáškovej činnosti na vidieku pre nízky záujem a jazykové prekážky.⁹⁰ Keďže jednou z kľúčových úloh prednáškovej činnosti bolo šírenie nacionálno-socialistického ideologického vplyvu na Slovensku, je pochopiteľné, že najmä témy zo spoločenskovedných, ekonomických, ale aj z niektorých prírodovedných, medicínskych a technických odborov mali značný ideologický nános alebo mohli niesť znaky pavydy. Pre celkový vedecko-technický rozvoj Slovenska mali preto z dlhodobého hľadiska najväčší prínos témy z technickej praxe. Ako príklad možno uviesť prednášku Ing. Bruna Widmanna z Berlína o stavbe priehrad z vibračného betónu, ktorá odznela v decembri 1942 alebo prednášku o význame elektrického osvetlenia pre hygienu vo výrobných závodoch z januára 1943. Obe prednášky boli prednesené na Slovenskej vysokej škole technickej.⁹¹

Vo sfére vedy a vysokého školstva sa podarilo vybudovať aj ďalšie koridory šírenia nacistickej „Kulturpolitik“ na Slovensku. Historiografia už čiastočne popísala napríklad veľmi dôležitú a pritom málo známu výmenu dlhodobých poslucháčov na vysokých školách. Išlo predovšetkým o vysielanie slovenských študentov na nemecké univerzity a iné typy škôl. V. Boršová uvádza údaje denníka *Grenzbote* z jarných mesiacov 1941, podľa ktorých študovalo na nemeckých vysokých školách viac ako 150 slovenských študentov. Z nich najviac vo Viedni, Lipsku a Berlíne. Z nemeckých prameňov vyplýva,

88 Tamže. Krajské vedenie zahraničnej organizácie NSDAP pre Slovensko zasiela 16. februára 1942 na nemecké vyslanectvo v Bratislave zoznam odborných prednášok, ktoré zorganizovalo na najbližšie obdobie; Nemecké vyslanectvo v Bratislave zasiela 28. januára 1942 na rektorát Slovenskej vysokej školy technickej ponuku prednášok.

89 Tamže. Rektorát SVŠT v liste na nemecké vyslanectvo v Bratislave 5. februára 1942 odmieta ponúkanú odbornú prednášku pre nezájum.

90 Tamže, šk. 58. Hlásenie Nemeckej akadémie, Deutsche Partei a Slovensko-nemeckej spoločnosti kultúrnemu referátu nemeckého vyslanectva v Bratislave o pláne akcií na rok 1942 podľa rozhovoru z 25. júna 1941.

91 Tamže, šk. 54. Ministerstvo dopravy a verejných prác informuje 14. novembra 1942 nemecké vyslanectvo v Bratislave o prednáške Ing. B. Widmanna; Krajské vedenie zahraničného odboru NSDAP informuje 2. decembra 1942 nemecké vyslanectvo v Bratislave o prednáške s témou elektrického osvetlenia.

že recipročný záujem nemeckých študentov o slovenské vysoké školy bol veľmi nízky. Zatiaľ máme doložených len dvoch študentov z Nemecka dlhodobejšie študujúcich na Slovensku.⁹² Pokiaľ sa týkalo výberu študijných odborov, S. Dragúň upozorňuje, že slovenskí študenti mali veľké zastúpenie na vysokých školách veterinárneho a ekonomického smeru vo Viedni. V danej súvislosti treba upozorniť na doposiaľ neuvádzanú skutočnosť, že medzi hlavné oblasti nemecko-slovenskej vedeckej spolupráce patrilo veterinárny, ako aj farmaceutický a biologický výskum, čo zrejme súvislo s vojnovými potrebami. O tejto spolupráci existuje v nemeckých archívoch bohatý, ale zatiaľ nepreskúmaný a nevyužitý materiál. Jeden konkrétny príklad uvádza V. Boršová, a to návštevu pracovníkov Ústavu pre hygienu a bakteriológiu Slovenskej univerzity na pracoviskách podobného charakteru v Nemecku v decembri 1940.⁹³ Z ďalších segmentov vedeckej spolupráce možno ešte uviesť aktívny záujem nemeckých odborníkov o výskum archeologických a písomných prameňov k dejinám nemeckého, respektíve germánskeho, etnika na Slovensku. Napríklad na prelome rokov 1940 – 1941 pátrali nemeckí odborníci prostredníctvom kultúrneho referátu vyslanectva v Bratislave a nemeckého konzulátu v Prešove po písomných pamiatkach o pôsobení nemeckých alchymistov na východnom Slovensku v 18. storočí. Pochopiteľne, že aj uvedené aktivity mali ideologický rozmer.⁹⁴

Impulzom na ďalší rozmach slovensko-nemeckej vedeckej a vysokoškolskej spolupráce mala byť vzájomná kultúrna dohoda z mája 1942. Všetci autori zaoberajúci sa slovensko-nemeckými kultúrnymi vzťahmi sa však zhodujú v názore, že dohoda vo viacerých aspektoch len kodifikovala dosiahnutý stav rozvoja kultúrnej výmeny. S týmto názorom sa možno stotožniť. Najvýznamnejším prínosom dohody v oblasti vedy malo byť recipročné zriadenie slovenského a nemeckého vedeckého ústavu na pôde spriatelenej krajiny, konkrétne vo Viedni a Bratislave. Ústavy mali propagovať jazyk, vedu a kultúru slovenského a nemeckého národa a prispievať k ďalšiemu prehĺbeniu recipročného vedeckého výskumu. Slovenský vedecký či kultúrny ústav vo Viedni počítal aj so zriadením docentského miesta. Jeho budovanie však dospelo iba do prípravnej fázy. Nemecký vedecký ústav v Bratislave začal podľa údajov S. Dragúňa pracovať, ale výsledky jeho činnosti zrejme ďaleko zaostávali za pôvodnými plánmi.⁹⁵ Kultúrna dohoda mala ešte podstatne rozšíriť už pomerne rozvinutú spoluprácu vysokých škôl zriaďovaním katedier pre hosťujúcich nemeckých a slovenských profesorov, recipročným vytváraním pracovných miest pre vysokoškolských učiteľov, rozšírením počtu vzájomných prednáškových cyklov a výmenných pobytov študentov, recipročným uznávaním titulov a diplomov, prehĺbením kontaktov mládežníckych organizácií a dokonca zriaďovaním nových škôl na území spriatelenej krajiny. Aj z týchto nových plánov sa podarilo uskutočniť iba torzo a spolupráca na poli vedy a vysokého školstva ďalej pokračovala prevažne formami, ktoré boli známe už v predchádzajúcom období.

92 BORŠOVÁ, V.: *Slovensko-nemecké kultúrne vzťahy...*, s. 47; Údaje o počte nemeckých študentov na slovenských vysokých školách sa odhadujú podľa viacerých nemeckých dokumentov.

93 Materiál k spolupráci v oblasti veterinárneho, farmaceutického a biologického výskumu je uložený v PA AA, šk. 54; BORŠOVÁ, V.: *Slovensko-nemecké kultúrne vzťahy...*, s. 43.

94 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 54. Hlavný úrad pre kultúru Deutsche Partei nemeckému vyslanectvu v Bratislave 19. februára 1941.

95 SNA, f. ÚPV, šk. 12, 8030/42. Návrh na zriadenie Slovenského kultúrneho ústavu vo Viedni z 1. októbra 1942; DRAGÚŇ, S.: *Nemecko-slovenská dohoda...*, s. 569 – 571.

Medzi významnejšie reálne výsledky slovensko-nemeckej kultúrnej dohody vo sfére vedy a školstva slovenská historiografia zaraďuje v podstate iba založenie a krátkodobé vydávanie spoločného vedeckého zborníka *Deutsch-Slowakisches Jahrbuch* na univerzite v Lipsku v rokoch 1943 – 1945. Spoločným cieľom jednotlivých príspevkov tohto zborníka bolo šíriť v Nemecku informácie o živote na Slovensku. Ako redaktor zborníka za slovenskú stranu bol na návrh nemeckých vládnych miest vymenovaný prof. Ludovít Novák, zakladateľ Slovenskej akadémie vied a umení.⁹⁶

Kultúrna dohoda jednostranne vyžadovala postaviť nemecký jazyk v celej štruktúre slovenského národného školstva na druhé najvýznamnejšie miesto, hneď za štátnym jazykom. Táto požiadavka zapadala do rámca hlavných cieľov nacistickej „Kulturpolitik“, medzi ktoré sa radil prienik nemeckého jazyka do celej štruktúry života ovládaných národov a štátov. K najúčinnejším formám šírenia nemčiny patrili jazykové kurzy, v celku úspešne poriadané lektorátmi Nemeckej akadémie v rôznych regiónoch Slovenska. Podpísaním kultúrnej dohody sa počet kurzov mal podstatne zvýšiť. Príkladom recipročných akcií slovenských inštitúcií v ríši boli aktivity Kultúrneho a sociálneho spolku Andreja Hlinku vo Viedni, ktorý v roku 1941 usporiadal kurzy slovenského jazyka na troch viedenských základných školách. Na podujatí spolupracoval slovenský konzulát vo Viedni a finančné náklady pokryla slovenská vláda. Aký bol ohlas viedenských školákov na tieto kurzy, však zatiaľ nevieme posúdiť.⁹⁷

Významnou súčasťou kultúrnej dohody bola podpora vzájomnej výmeny umeleckých hodnôt z oblasti hudby, divadla, literatúry, výtvarného umenia a filmu. Aj v danom segmente slovensko-nemeckej kultúrnej spolupráce však dohoda už iba nadväzovala na dávnejšie rozvinuté a cielavedome organizované kontakty. Kultúrno-ideologický vplyv prostredníctvom umeleckých hodnôt predstavoval veľmi účinnú formu pôsobenia na intelektuálne vrstvy slovenskej spoločnosti (nemecká vážna hudba, výtvarné umenie), ako aj na širokú verejnosť v mestách a na vidieku (dychová hudba, film). V rámci umeleckých žánrov treba osobitne poukázať na prezentáciu nemeckého hudobného umenia, ktorá svojím rozsahom aj kvalitou dosiahla vysokú úroveň. Zatiaľ čo napríklad nemecké výtvarné umenie a do značnej miery aj film ponúkali slovenskému publiku diela často veľmi pochybnej hodnoty, nasiaknuté nacistickou ideológiou, v oblasti hudby sa divák stretával so špičkovými interpretmi a telesami, ktoré predvádzali najlepšie diela nemeckej a svetovej hudobnej tvorby. Historiografia, ktorá čerpá z jednotlivých správ slovenských periodík o umeleckých podujatiach, hovorí o výnimočných ojedinelých predstaveniach hudobných telies svetovej úrovne, ako Berlínska alebo Viedenská filharmónia. V skutočnosti tieto a ďalšie špičkové telesá mali na Slovensku pravidelné, systematicky organizované vystúpenia alebo aj dlhodobejšie turné po viacerých sídlach Slovenska. Koncerty Berlínskej filharmónie sa organizovali pravidelne už od jari 1940. Podobne ako v prípade prednáškovej činnosti aj vystúpenia nemeckých umeleckých telies na Slovensku boli súčasťou veľkých projektov pre celú strednú a juhovýchodnú Európu. Berlínska filharmónia účinkovala na pôde slovenského štátu po prvý raz 7. mája 1940 v Bratislave za účasti približne sto účinkujúcich a členov personálu pod taktovkou šéfdirigenta dráždanskej opery Dr. Karla Böhma. Koncert bol súčasťou dlhodobého

96 DRAGŮŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 571.

97 SNA, f. MZV, šk. 49, 11740/40.

turné po šiestich krajinách. Okrem skladieb viacerých nemeckých autorov filharmónia s veľkým úspechom predviedla najnovšie dielo mladého slovenského skladateľa Eugena Suchoňa *Baladická suita*, čo možno považovať za významnú udalosť v dejinách slovenského hudobného umenia.⁹⁸ V nasledujúcich rokoch 1941 – 1942 Berlínska filharmónia podnikla ďalšie dve koncertné cesty po strednej a juhovýchodnej Európe, ktorých súčasťou boli vystúpenia v Bratislave 14. septembra 1941 a 8. septembra 1942. Slovenská historiografia doteraz zachytila iba posledné z uvedených predstavení. Opäť odznali diela najvýznamnejších nemeckých hudobných skladateľov. Koncerty viedol šéfdirigent viedenskej opery Hans Knappertsbusch. Na sprostredkovaní a organizovaní koncertov Berlínskej filharmónie mala okrem kultúrneho oddelenia Zahraničného úradu a kultúrneho referátu nemeckého vyslanectva v Bratislave veľký podiel najmä Slovensko-nemecká spoločnosť. Ďalšiu koncertnú činnosť Berlínskej filharmónie v strednej a juhovýchodnej Európe po roku 1942 zrejme narušil vývoj medzinárodných vojnových udalostí.⁹⁹

Nemeckú hudobnú kultúru na Slovensku propagovala aj Viedenská filharmónia, Mníchovská filharmónia, Drážďanské sláčikové kvarteto a samostatní interpreti, ako huslista Franz Brückbauer alebo speváčka Erna Sacková.¹⁰⁰ Viedenská filharmónia usporiadala na Slovensku koncert už začiatkom februára 1940, keď v bratislavskej Redute vystúpila dychová skupina filharmónie. Ďalší koncert v Bratislave plánovali viedenský filharmonici na 20. až 21. 4. 1940. Pod vedením Dr. K. Böhma mali predviesť *Baladickú suitu* od E. Suchoňa. Z uvedeného by vyplývalo, že novú Suchoňovu skladbu predviedli už o mesiac skôr než Berlínska filharmónia. Nemáme však potvrdené, či viedenský filharmonici plánovaný koncert skutočne realizovali. V menšej zostave Viedenská filharmónia v Bratislave koncertovala pravdepodobne koncom augusta 1941.¹⁰¹ Veľké podujatie s viacerými koncertmi pod názvom *Mozartov týždeň* mali viedenský filharmonici usporiadať v plnej zostave na pódium Reduty 2. až 5. decembra 1941 spolu so spevákmi *Volksoper* a so sláčikovým kvartetom. Z bližšie neurčených príčin viacdnovú akciu odvolali a nahradili jedným veľkým koncertom 10. decembra 1941. Hlavnými organizátormi boli opäť nemecké vyslanectvo v Bratislave a Slovensko-nemecká spoločnosť.¹⁰² Skutočnosť, že nemecké vládne miesta hľadali možnosti šírenia nemeckej kultúry už v prvom období po vzniku slovenského štátu potvrdzuje aj účinkovanie ďalšieho špičkového telesa Drážďanského sláčikového kvarteta. Jeho prvé koncerty na Slovensku odznali 10. až 13. novembra 1939 v Bratislave na základe iniciatívy

98 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 59. Zahraničný úrad nemeckému vyslanectvu v Bratislave 2. apríla 1940; Berlínska filharmónia nemeckému vyslanectvu v Bratislave 6. apríla 1940; H. Bernard Zahraničnému úradu 9. mája 1940.

99 Tamže. Berlínska filharmónia na nemecké vyslanectvo v Bratislave 21. augusta 1941; H. E. Ludin Zahraničnému úradu 19. decembra 1941; H. E. Ludin Zahraničnému úradu 31. júla 1942; A. Endrös Zahraničnému úradu 22. októbra 1942.

100 DRAGÚŇ, S.: *Nemecko-slovenská dohoda...*, s. 573.

101 SNA, f. MZV, šk. 49, 14 246/39. PA AA, Gesandtschaft Preßburg, š. 59. Hlavný úrad pre kultúru Deutsche Partei nemeckému vyslanectvu v Bratislave 7. februára 1940; Nemecké vyslanectvo v Bratislave Ríšskemu úradu propagandy vo Viedni 5. augusta 1941.

102 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 59. Viedenská filharmónia nemeckému vyslanectvu v Bratislave 14. októbra 1941; H. E. Ludin Zahraničnému úradu 10. februára 1942.

Ríšskeho ministerstva národnej osvety a propagandy v spolupráci s nemeckým vyslanectvom. Na začiatku roka 1941 kvarteto usporiadalo dokonca viacdnový koncertný zájazd po viacerých mestách Slovenska, konkrétne 14. až 22. februára 1941 v Trnave, Trenčíne, Žiline, Vrútkach, Poprade, Kežmarku, Prešove, Dobšinej, Handlovej a Bratislave. Okrem vyslanectva mala na organizácii koncertov veľký podiel Deutsche Partei, resp. jej Hlavný úrad pre kultúru. Umelecké a propagandistické aktivity kvarteta pokračovali aj roku 1942, keď vystúpilo v Trenčianskych Tepliciach, Piešťanoch a Sliači na kúpeľných koncertoch v období od 7. do 13. augusta.¹⁰³ Podľa údajov S. Dragúňa, prevzatých z denníka *Slovák*, podnikol viacdnové turné po Slovensku tiež huslista Franz Brückbauer. Koncertoval v ôsmich mestách na prelome novembra a decembra 1942.¹⁰⁴

S. Dragúň zároveň uvádza tiež správu o údajne mimoriadnom vystúpení hudobného telesa nemeckej armády v Piešťanoch v júli 1942. V skutočnosti išlo o umelecké zoskupenie s priamym vzťahom k Slovensku, konkrétne o Hudobné teleso (Musikkorps) Velenia ochrannej zóny so sídlom v Malackách, ktoré uvádzalo koncerty vo všetkých regiónoch Slovenska. Musikkorps tvorila vojenská dychová hudba, pozostávajúca z vojakov ochrannej zóny. Na jej vystúpeniach často spoluúčinkoval aj zbor nemeckej armády a sólisti z radov vojakov. Musikkorps usporiadal veľké turné po Slovensku na jeseň 1941. Koncertoval v 14 mestách od 17. do 30. novembra 1941. Okrem ríšsko-nemeckej tvorby prezentoval aj skladby a ľudové piesne nemeckej menšiny a veľkú časť programu tvorili diela slovenských skladateľov a slovenské ľudové piesne.¹⁰⁵ Koncert v Piešťanoch z júla 1942, uvádzaný v práci S. Dragúňa, bol iba prvým na ďalšom zájazde Hudobného telesa ochrannej zóny po Slovensku. Okrem Piešťan sa koncerty konali v ďalších 21 mestách od 10. júla do 2. augusta 1942. Spoluorganizátormi týchto vystúpení bola Slovensko-nemecká spoločnosť a Hlavný úrad pre kultúru DP. Koncertné zájazdy nemeckej vojenskej hudby mali okrem umeleckých a propagandistických úloh aj iné účely. Ich súčasťou bolo sledovanie nálad miestneho obyvateľstva. Na každom vystúpení sa vyhodnocovala návštevnosť obyvateľov nemeckej, slovenskej, prípadne inej národnosti, účasť zástupcov vládnych orgánov, strán, konfesií a inštitúcií, ako aj miestnych zastupiteľských orgánov, ustanovizní a korporácií.¹⁰⁶

Reciprocita vo výmene hudobných telies a jednotlivých interpretov zo strany Slovenska bola z pochopiteľných dôvodov podstatne skromnejšia než ponuka nemeckej hudobnej kultúry pre slovenské publikum a pre celú strednú a juhovýchodnú Európu. Napriek tomu sa však podarilo zorganizovať niekoľko úspešných vystúpení slovenských

103 Tamže. Prípís Promi Zahraničnému úradu zo 6. októbra 1939; Drážďanské sláčikové kvarteto nemeckému vyslanectvu v Bratislave 24. januára 1941; H. E. Ludin Kultúrnemu oddeleniu Zahraničného úradu 27. januára 1941; Zahraničný úrad nemeckému vyslanectvu v Bratislave 6. augusta 1942.

104 DRAGÚŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 573.

105 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 59. Verbálna nóta nemeckého vyslanectva v Bratislave MZV zo 14. novembra 1941; Vojenský atašé nemeckého vyslanectva v Bratislave H. Becker radcovi vyslanectva M. Ringelmannovi 13. novembra 1941; Kultúrny referát nemeckého vyslanectva v Bratislave riaditeľstvu Škodových závodov v Dubnici nad Váhom 30. júna 1942.

106 Tamže. Velenie ochrannej zóny na Slovensku – Musikkorps vojenskému atašé nemeckého vyslanectva v Bratislave 6. mája 1942; Kultúrny referát nemeckého vyslanectva v Bratislave riaditeľstvu Škodových závodov v Dubnici nad Váhom 30. júna 1942; Verbálna nóta nemeckého vyslanectva v Bratislave MZV z 11. augusta 1942; Odpis správy Velenia ochrannej zóny na Slovensku o postoji obyvateľstva počas koncertov Musikkorps od 10. júla do 2. augusta 1942.

umelcov v Nemecku. S. Dragúň uvádza napríklad vystúpenie kvinteta Bratislavského komorného združenia na Zámockých slávnostiach v Stuttgarte v júli 1942, ktoré malo priaznivý ohlas u nemeckého publika aj u miestnej kritiky. Medzi recipročné hudobné podujatia možno zaradiť aj slávnostný koncert skladieb slovenských autorov, predvedený hudobným telesom Gau-Symphonie-Orchester Niederdonau vo Viedni 18. októbra 1940, údajne pod vedením slovenských dirigentov. Na príprave koncertu sa zrejme podieľal Úrad propagandy v Bratislave.¹⁰⁷

Presadzovanie cieľov nemeckej „Kulturpolitik“ na Slovensku cez prizmu ostatných sfér umeleckej tvorby malo podobný charakter a metódy ako v prípade hudobného umenia. Aj v oblasti divadelnej tvorby, literatúry alebo výtvarného umenia sa začali nemecké aktivity Nemecka podstatne skôr, než sa podarilo podpísať vzájomnú kultúrnu dohodu. Napr. už v apríli 1940 začal Zahraničný úrad na podnet ríšskeho ministerstva národnej osvety a propagandy a prostredníctvom nemeckého vyslanectva v Bratislave pripravovať hosťovanie divadelného súboru Exel-Bühne z Innsbrucku vo viacerých slovenských mestách. Po technicko-organizačnej stránke zabezpečoval túto akciu kultúrny referát vyslanectva v spolupráci s Hlavným úradom pre kultúru Deutsche Partei, so Slovensko-nemeckou spoločnosťou a s Nemeckým divadelným spolkom v Bratislave. Exel-Bühne účinkovala v 14 mestách v období od 4. do 23. júna 1940. Uvádzala hry nemeckých autorov, niektoré aj v tirolskom nárečí. Preto na rozdiel od koncertov hudobných telies bol divadelný zájazd orientovaný prevažne na mestá, respektíve regióny, s väčším zastúpením nemeckého obyvateľstva. Podľa hlásení pracovníkov nemeckého vyslanectva sa však na predstaveniach zúčastnili aj početní slovenskí diváci.¹⁰⁸ Ďalší zájazd po Slovensku Exel-Bühne zrejme uskutočnila vo februári 1941. Ešte predtým mala celý mesiac medzi 6. októbrom a 6. novembrom 1940 vo viacerých mestách účinkovať Württenberská krajinská divadelná scéna. Oba divadelné zájazdy mali propagovať a podporiť ideu založenia Karpatskonemeckej krajinskej divadelnej scény, ktorú sa pokúšali uskutočniť kultúrny referát nemeckého vyslanectva, Hlavný úrad pre kultúru Deutsche Partei a Nemecký divadelný spolok na Slovensku za pomoci ríšskeho ministerstva osvety a propagandy. Uskutočnenie sledovaných divadelných turné na jeseň 1940 a vo februári 1941 však nemáme zatiaľ v prameňoch potvrdené. S určitosťou sa konala šnúra divadelných predstavení Exel-Bühne v septembri 1942 opäť v mestách s väčším zastúpením nemeckého obyvateľstva. Túto umeleckú cestu Exel-Bühne podnikla na osobitné pozvanie kultúrneho orgánu Deutsche Partei.¹⁰⁹ Podľa údajov S. Dragúňa v jesennom období 1942 na Slovensku účinkovala aj spomínaná Württenberská krajinská divadelná scéna, v Bratislave vystúpil viedenský Volksteater s hrou Meluzína a v Národnom divadle účinkovalo tiež viedenské činoherné divadlo (Burgteater). Prípravu umeleckého pobytu ďalšej viedenskej scény Wiener Bühnen v Bratislave na marec 1943 potvrdzujú nemecké pramene. Umelecký pobyt sa však zrejme nekonal pre

107 SNA, f. MZV, šk. 49, 11080/40.

108 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 59. Kultúrne oddelenie Zahraničného úradu nemeckému vyslanectvu v Bratislave 20. apríla 1940; Hlavný úrad pre kultúru Deutsche Partei kultúrnemu referátu nemeckého vyslanectva v Bratislave 5. júna 1940; M. von Killinger Kultúrnemu oddeleniu Zahraničného úradu 25. septembra 1940.

109 Tamže. M. von Killinger Kultúrnemu oddeleniu Zahraničného úradu 5. septembra 1940; A. Endrös Kultúrnemu oddeleniu Zahraničného úradu 1. decembra 1942.

záporné stanovisko slovenských úradov k žiadosti nemeckého usporiadateľa oslobodiť členov divadelného súboru od colných poplatkov pri prechode na územie slovenského štátu.¹¹⁰ Z rovnakých príčin boli pravdepodobne odvolané aj iné vystúpenia a zájazdy nemeckých umelcov po Slovensku. Napríklad už dohodnuté koncerty 200-členného Speváckeho zboru ríšskych železníc z Viedne plánované na leto 1941 v Bratislave.¹¹¹ Postoj slovenských úradov mohol súvisieť aj so skutočnosťou, že veľkú časť nákladov spojených s účinkovaním nemeckých umelcov niesli slovenské vládne úrady, inštitúcie a organizácie. Preto sa mohol dvíhať tlak smerujúci k obmedzeniu umeleckých návštev z ríše. Niektorí autori uvádzajú aj ďalšiu súvislosť, a to, že predstavitelia nemeckej kultúry podnikali turné po Slovensku ako ekonomickú turistiku spojenú s nákupom nedostatkového tovaru. Táto súvislosť by sa mohla vzťahovať najmä na radových členov veľkých umeleckých telies. Špičkoví umelci zrejme neboli aj napriek zlej zásobovacej situácii v Nemecku na ekonomickú turistiku odkázaní.

Slovensko-nemeckú spoluprácu vo sfére výtvarného umenia a literatúry v základných črtách hodnotili viacerí slovenskí historici. Výtvarné umenie sa vzhľadom na jeho charakter prezentovalo predovšetkým formou výstav, a to jednorázových alebo putovních. Súdobé nemecké výtvarné umenie bolo prvoplánovo ovplyvnené nacistickou ideológiou, čo sa prejavilo aj na výstavách poriadanych na Slovensku a zrejme tiež v iných satelitných štátoch. Historiografia uvádza ako jednu z najvýznamnejších akcií v oblasti výtvarného umenia výstavu súdobej nemeckej plastiky v septembri 1942 v Bratislave, kde vystavovalo 58 umelcov 120 plastík. Výstavu organizoval Spolok slovenských výtvarných umelcov v spolupráci so Slovensko-nemeckou spoločnosťou a s kultúrnym referátom nemeckého vyslanectva. Diela prezentované na výstave komentovala formou recenzií celá sochárska špička slovenského štátu, pochopiteľne v pozitívnom svetle.¹¹² Slovenskí umelci sa recipročne zúčastnili napríklad výstavy umeleckej fotografie, ktorá sa konala vo Viedni, zrejme v lete 1942. Okrem iného tu boli vystavené práce slovenských vojnových fotografov z ťaženia proti Sovietskemu zväzu. Samostatnú výstavu slovenského výtvarného umenia v Nemecku podľa archívnych materiálov slovenskej vlády už od konca roka 1941 pripravovala Nemecko-slovenská spoločnosť v Berlíne. Koncom nasledujúceho roka plán výstavy schválil snem. Ministerstvo školstva a národnej osvety na tento účel plánovalo roku 1943 vyčleniť 150 tis. Ks. Väčšinu ďalších nákladov mali pokryť nemecké kultúrne ustanovizne. Slovenská vláda však ideu výstavy pravdepodobne odmietla. Hlavnou príčinou bol asi nedostatok finančných prostriedkov.¹¹³

Ideologický vplyv prostredníctvom literatúry mal viacero foriem. Medzi najrozšírenejšie patrila vzájomná výmena knižných titulov, novín a časopisov. Sofistikovanejšou

110 DRAGUŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 573; PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 59. Verbálna nóta nemeckého vyslanectva v Bratislave MZV z 3. novembra 1942; Verbálna nóta MZV nemeckému vyslanectvu v Bratislave 31. decembra 1942.

111 PA AA, Gesandtschaft Preßburg, šk. 59. Spevácky zbor ríšskych železníc z Viedne nemeckému vyslanectvu v Bratislave 10. júna 1941.

112 DRAGUŇ, S.: Nemecko-slovenská dohoda..., s. 571 – 572. Pozri tiež KOVÁČ, D.: *Bratislava 1939 – 1945. Mier a vojna v meste*. Bratislava 2006, s. 97.

113 SNA, f. ÚPV, šk. 12, 8713/42.

formou boli preklady z nemeckej literatúry do slovenčiny¹¹⁴ a v menšom meradle aj preklady slovenských literárnych diel do nemčiny. Historiografia poukazuje najmä na preklady diela Jozefa Čigera Hronského *Jozef Mak* a *Dejín slovenskej literatúry* od A. Mráza. Obe diela sa v nemeckej verzii údajne stretli so značným ohlasom. Ďalšou formou boli napríklad štipendijné pobyty v Nemecku pre literárnych umelcov, vypisované nemeckými kultúrnymi inštitúciami. O konkrétnom príklade slovenského štipendistu však nemáme informácie.¹¹⁵ V príbuznej sfére publicistiky slovenská historiografia ako najvýznamnejšie akty slovensko-nemeckej spolupráce interpretuje vzájomné návštevy novinárov. S. Dragúň opisuje zájazdy nemeckých novinárov na Slovensko v septembri až októbri 1942. Išlo o poznávacie cesty po rôznych regiónoch, ktoré podniklo viac ako 20 publicistov z početných nemeckých médií. Slovenskí novinári absolvovali niekoľko študijných pobytov v Nemecku. Prvý už roku 1939.¹¹⁶

Osobitné miesto filmovej tvorby a distribúcie filmov v slovensko-nemeckých kultúrno-politických vzťahoch bolo už z niektorých uhlov pohľadu zhodnotené v prvej časti štúdie. Išlo najmä o zámery presadiť nemecký kapitálový a ideologický vplyv v slovenskej filmovej spoločnosti *Nástup*, ako aj v spoločnosti *Školfim*, či *Úzky film* a v distribučných korporáciách. Pozitívnu stránkou záujmu ríšsko-nemeckých kultúrno-politických inštitúcií a tiež organizácií domácej nemeckej národnostnej skupiny o film na Slovensku bola pomoc pri zásadnej modernizácii technickej základne kinopodnikov. Dôležitú úlohu v kultúrnych vzťahoch medzi Nemeckom a slovenským štátom zohrávalo aj ďalšie masové médium rozhlas. Z celkového pohľadu možno konštatovať, že vplyv na rozhlasovú tvorbu a inštitucionálne budovanie Slovenského rozhlasu uplatňovala najmä politická reprezentácia domácej nemeckej národnostnej skupiny, zatiaľ čo ciele nacistickej „Kulturpolitik“ sa v danej oblasti realizovali prevažne sprostredkované. K danej problematike autori štúdie zozbierali v nemeckých archívoch bohatý materiál, ktorý však zatiaľ čaká na spracovanie.¹¹⁷ Niektoré formy slovensko-nemeckých kontaktov na pôde rozhlasu uvádza V. Boršová. Nemecká národnostná skupina mala k dispozícii značný priestor vo vlastnom rozhlasovom vysielacom čase. Kontakty s Ríšskoneemeckým rozhlasom a s inými nemeckými inštitúciami sa realizovali napríklad prostredníctvom výmeny rozhlasových hier, ďalej od roku 1941 formou programovej spolupráce v rámci Medzinárodnej rozhlasovej únie alebo výmenou rozhlasových koncertov prostredníctvom osobitnej akcie *Výmenný koncert Slovenského rozhlasu*. Ako príklad slovensko-nemeckej spolupráce V. Boršová uvádza koncert nemeckej hudby v Slovenskom národnom divadle v Bratislave, usporiadaný hudobným odborom Slovenského rozhlasu a rozhlasovým orchestrom na jeseň 1940 za účasti nemeckých sólistov a pod vedením popredných nemeckých dirigentov Kurta Freitag a Michala Knechtsbergera. V. Boršová spomína aj plánovanú spoluprácu Slovenského rozhlasu

114 Iniciatívou zo slovenskej strany bolo uverejnenie monotematického čísla literárneho časopisu *Elán* z februára 1944, ktoré bolo venované nemeckej literatúre a umeniu. KAMENEC, I.: V pozícii..., s. 78.

115 KAMENEC, I.: V pozícii..., s. 78; DRAGÚŇ, S. *Nemecko-slovenská dohoda...*, s. 567.

116 DRAGÚŇ, S.: *Nemecko-slovenská dohoda...*, s. 574.

117 Materiály k nemecko-slovenským vzťahom v oblasti rozhlasovej tvorby a vysielania sú uložené napríklad v PA AA, *Gesandtschaft Preßburg*, šk. 226.

s Nemeckou filharmonickou spoločnosťou.¹¹⁸ Ďalšie konkrétne príklady poskytujú materiály ministerstva zahraničných vecí. V lete 1940 Slovenský rozhlas spolupracoval s Ríšskonemeckým rozhlasom na príprave I. pracovnej konferencie stredoeurópskych rozhlasových staníc, ktorá sa mala konať v Bratislave v auguste 1940. Rokovania viedol referent zahraničného sekretariátu Slovenského rozhlasu Dr. Vojtech Tilkovský a vedúci zahraničného oddelenia Ríšskonemeckého rozhlasu Dr. K. Rathke. V auguste 1940 Ríšsky rozhlas zároveň vyzýval vedenie Slovenského rozhlasu, aby vyslalo reportéra na študijnú cestu po územiach nedávno obsadených Nemeckom. Vyslaný bol riaditeľ Emil Rusko.¹¹⁹

Výskum ostatných sfér šírenia nemeckej kultúry a ideológie na Slovensku, ako bol šport alebo cestovný ruch, je ešte len v začiatkoch. Najvhodnejšou formou spolupráce v oblasti športu boli vzájomné záporenia. V práci S. Dragúňa nájdeme niekoľko príkladov športových slovensko-nemeckých stretnutí vo futbale, náradovom telocviku a v iných športoch na území Slovenska, prípadne aj v Nemecku.¹²⁰ Cestovný ruch medzi Nemeckom a slovenským štátom je hlbšie spracovaný len v prípade rekreačných pobytov nemeckých detí na Slovensku (Kinderlandverschickung – KLV), ktoré mali okrem zdravotno-rekreačných cieľov aj nepochybné ideologické zámery.

Z prehľadu kľúčových foriem realizácie kultúrnej politiky tretej ríše na Slovensku vyplýva, že tieto boli cieľavedomé, systematické a detailne prepracované. Oblasti, cez ktoré vládne orgány a inštitúcie nacistického Nemecka presadzovali svoju kultúrnu politiku a ideológiu mali veľmi široký záber. Zasahovali vedu, školstvo, všetky sféry umenia, film, rozhlas, publicistiku, šport, cestovný ruch. Záber kultúrno-ideologického pôsobenia v rámci uvedených jednotlivých sfér mal väčší rozsah a sofistikovanejší charakter než doteraz uvádzala slovenská historiografia. Slovenská republika 1939 – 1945 predstavovala iba jeden z objektov cieľavedomého šírenia nacistickej „Kulturpolitik“ v celej strednej a juhovýchodnej Európe. Na uskutočňovaní cieľov nacionálno-socialistickej kultúrnej politiky sa podieľali vládne inštitúcie a ministerstvá, diplomatické zastupiteľstvá, školstvo, kultúrne, ideologické a propagandistické inštitúcie a ustanovizne, kultúrne zväzy a záujmové korporácie, politické organizácie, orgány regionálnej a miestnej správy a samosprávy, kultúrne a iné regionálne zariadenia, a to vo Veľkoneckej ríši, ako aj na Slovensku. Táto štúdia mala za cieľ zmapovať hlavné otázky sledovanej problematiky a poukázať na možné cesty ich riešenia. Komplexnejšie spracovanie témy bude možné len po dôslednom zhodnotení doterajšieho výskumu v domácich archívoch a periodikách v konfrontácii s materiálmi z nemeckých archívov a periodík. Treba však upozorniť, že výskum na domácej pôde a najmä v Nemecku ešte zďaleka nie je ukončený.

118 BORŠOVÁ, V.: *Slovensko-nemecké kultúrne vzťahy...*, s. 34 – 36.

119 SNA, f. MZV, šk. 49, 50 067/40.

120 DRAGŮŇ, S.: *Nemecko-slovenská dohoda...*, s. 574 – 575.

První antisemitské filmy v protektorátních kinech

Pavel Suk

Počátek antisemitských filmů v nacistickém Německu

Jak uvádí Siegfried Kracauer, „filmy jsou zrcadlem stávající společnosti“.¹ Přijmeme-li tuto tezi, jsou filmy v období let 1939 – 1945 i odrazem tehdejší společnosti a „ve svém souhrnu potvrzují vládnoucí systém (...) Společnost je příliš mocná, než aby dovolila jiné snímky, než které jí vyhovují. Film ji musí odrážet, ať chce či nechce.“² Film, relativně nové, přitažlivé médium pro nejširší vrstvy společnosti dokázal v nacistickém Německu „zasáhnout nejširší vrstvy veřejnosti a zprostředkovávat elementární vzory orientace a vnímání.“³ Nacisté z něho učinili svůj další propagandistický prostředek. „V době, kdy na celý národ jsou uvalena těžká břemena a starosti, má ze státně politického hlediska i zábava zvláštní cenu. Nestojí proto na okraji veřejného dění a nemůže uniknout úkolům dávaným politickým vedením (...) Film na dospělé a zralé lidi nepřetržitě působí svým nacionálním vlivem a výchovou.“⁴ Proto ministr Goebbels rozhodl, že film musí být v nacistickém Německu postaven „jako masové umění pro milióny našeho národa do okruhu veřejného vedení.“⁵

Proto začaly být ihned po převzetí moci v lednu 1933 natáčeny kromě ryze propagandistických dokumentárních filmů i filmy hrané, ve kterých byla skrytě nebo otevřeně

1 KRACAUER, S.: *Ornament masy*. Praha 2008, strana (s.) 250.

2 Tamtéž, s. 250 – 251.

3 REICHEL, P.: *Svůdný klam Třetí říše. Fascinující a násilná tvář fašismu*. Praha 2004, s. 156.

4 DUFFACK, J. J.: *Dr. Joseph Goebbels. Poznání a propaganda. Komentovaný překlad vybraných projevů*. Praha 2002, s. 41.

5 Tamtéž, s. 43.

propagována nacistická ideologie. Již v roce 1933 to byly dva filmy: *Hitlerjunge Quex*,⁶ který film natočil režisér Hans Steinhoff (příslušník SS, na konci války natáčel v ateliérech Pragfilmu na Barrandově barevný kriminální film *Šiva a šibeniční kvítek*⁷ s Hansem Albersem v hlavní roli), a *Hans Westmar*.⁸ *Einer von vielen. Ein deutsches Schicksal aus dem Jahre 1929*, který natočil režisér Franz Wenzler. Je proto přinejmenším pozoruhodné, že první dva antisemitské filmy v nacistickém Německu byly natočeny a do kin uvedeny až v roce 1939. Jednalo se o filmy *Plátno z Irska (Leinen aus Irland)*⁹ a *Robert a Bertram (Robert und Bertram)*.¹⁰ První film, který se promítal i v pražských kinech,¹¹ byl pro české publikum zajímavý tím, že spolu s Irene von Meyendorff hlavní milostnou dvojici vytvořil Rolf Wanka. Antisemitismus je ve filmu přítomen v postavě Dr. Kuhna (Siegfried Breuer), generálního tajemníka koncernu.¹² V druhém filmu hlavní milostnou dvojici vytvořil Heinz Schorlemmer a Carla Rust. Antisemitismus je v tomto filmu přítomen např. v postavách manželů Nathana¹³ Ipelmeyera (Herbert Hübner) a paní Ipelmeyerové (Inge van der Straaten).¹⁴

-
- 6 Steinhoff ho natočil na motivy románu Karla Aloyse Schenzingera, který spolu s Bobby E. Lütghehem napsal scénář, s Jürgenem Ohlsemem v hlavní roli Heiniho Völker. Film, který má stopáž 88 minut, vyprávěl příběh syna nezaměstnaného komunisty Völker, 14-letého učně Heiniho, který vstoupí do Hitlerjugend, kde dostane pro svou mrštnost přezdívku Quex, a jehož při roznášení protisovětských plakátů komunisté obklíčí a probodnou. Důležitou složku filmu tvoří hudba, kterou složil Hans-Otto Bergmann, slova k písni HJ složil Baldur von Schirach. Film je možné shlédnout nebo stáhnout na internetu. Viz např.: <http://www.archive.org/details/1933-Hitlerunge-Quex>.
 - 7 Film, který na počátku 90. let dokončila produkce německé televizní stanice ZDF, je doplněn i vzpomínkami tehdejších herců a filmových pracovníků. Záznam je uložen v osobním archivu Pavla Suka.
 - 8 Jedná se o film mapující život Horsta Wessela, autora tzv. Horst Wessel Lied neboli Die Fahne hoch, jakési neoficiální druhé hymny nacistického Německa, která byla často hrána po té oficiální, Deutschland, Deutschland über alles.
 - 9 Scénář: Harald Bratt, Stefan von Kamare, Philipp von Zeska, kamera: Hans Schneeberger, režie: Heinz Helbig. Hrají: Otto Tresler (komerční rada Kettner, prezident pražské textilní firmy Libussa A.-G), Irene von Meyendorff (Lilly, jeho dcera), Friedl Haerlin (paní von Gebhardt, jeho sestra), Oskar Sima (ministr obchodu), Georg Alexander (sekční rada, Freiherr von Falsz-Pennwiel), Hans Olden (ministrský rada von Kalinski), Rolf Wanka (ministrský tajemník Dr. Franz Goll), Maria Olszewska (paní von Kalinski), Siegfried Breuer (tajemník Kuhn) aj. Vyrobitel společnosti Styria-Film GmbH Vídeň.
 - 10 Scénář a režie podle divadelní frašky Gustava Raedera: Hans H. Zerlett, kamera: Friedl Behn-Grund. Vyrobitel společnosti Tobis. Hrají: Rudi Godden (Robert), Kurt Seifert (Bertram), Carla Rust (Lenchen), Fritz Kampers Strambach (správce vězení), Heinz Schorlemmer (Michel, jeho synovec) aj.
 - 11 Film pro uvedení v Protektorátu zakoupila společnost Elektafilm, která jej v květnu 1940 uvedla v kinech Amerika a Juliš.
 - 12 Bližší informace k filmu je možné najít na internetovém portálu <http://www.filmportal.de>. Na internetových stránkách <http://www.ihffilm.com/443.html> je možné film shlédnout.
 - 13 Typické židovské jméno, které může evokovat dramatickou báseň o pěti jednáních *Moudrý Nathan* od Gottholda Ephraima Leasinga.
 - 14 Židé v tomto filmu jsou ztvárněni jako lidé neohrabaní, hloupi, chamtiví a chlípni, ale ještě bez vizuálního ztvárnění jako v případě žida Süsse na počátku stejnojmenného filmu. Viz <http://www.ihffilm.com/443.html>.

O tom, že *Plátno z Irska* je antisemitským filmem, se např. v recenzi a obsahu filmu nedozvěděli čtenáři *Kinorevue*,¹⁵ ale pouze čtenáři *Vlajky*,¹⁶ která ho přivítala, protože je „prvním protizidovským filmem uvedeným do Protektorátu. Avšak nejen pro tuto velmi potřebnou tendenci je toto dílo znamenitým přínosem, ale i pro své zaměření sociální, a zejména pak pro přímé a objektivní zhodnocení poctivé práce českých tkalců.“¹⁷ Nabízí se otázka, proč společnost Elektafilm „neměla nejmenší snahu postarati se o rozšíření zájmu o toto antisemitské dílo insercí především v našem listě“,¹⁸ jak napsala *Vlajka*, která vysoce ocenila vyznění filmu i ztvárnění židovské postavy tajemníka Kuhna,¹⁹ kteroužto recenzent v *Kinorevue*²⁰ zmínil bez uvedení jejího židovského původu. Téměř s jistotou můžeme konstatovat, že postoj *Kinorevue* byl úmyslný a dohadovat se, že byl možná způsoben nechutí k antisemitismu.²¹

-
- 15 „S odstupem času a podle současného hospodářského měřítka dívá se tento film na způsob, jakým se za starého Rakouska obchodovalo. Ukazuje zbyrokratisovanou Vídeň (Wien) na jedné straně, na druhé průmysl, v němž velcí bezohledně vykořisťovali malé. Ve Varnsdorfu pohltil velký textilní koncern malou továrnu, aby pak usiloval o bezcelný dovoz irského plátna, na kterém by sice vydělal, ale kterým by zničil všechny malé podniky. Tak současně bojují o své požadavky ztroskotaný továrník a textilní magnát, a oba se dostanou až do Vídně (Wien). Generální sekretář velkého podniku podniká vše pro svůj zájem a pro zájem podniku. Neváhá ani využít náklonnosti ministerského referenta, který má rozřešit spor, k magnátově dceři. Ale to je poctivý člověk, který jde za svým přesvědčením i za cenu kariéry a ztráty své dívky. Nakonec i textilní magnát ustoupí od svých požadavků, propustí prospěchářského sekretáře a přijme malého průmyslníka do svých služeb. Oba mladí lidé, na jejichž straně jsou sympatie obecnostva, dosáhnou svého cíle, i když budoucí zeť pracoval podle svého svědomí a proti zájmům budoucího tchána.“ Viz: lka.: Nové německé filmy. In: *Kinorevue*, 29. 5. 1940, s. 288.
- 16 „V rámci bývalého byrokratického a liberálního Rakousko-Uherska odehrává se příběh majitele tkalcovny Hubermayera ze severních Čech, hájícího i za cenu vlastního úpadku zájmy celé armády drobných dělníků proti zločinné asociální obchodní politice generálního sekretáře pražské textilářské fy „Libuše“ Kuhna-Kohna, který usiluje o bezcelný dovoz irského plátna, jímž má být úplně zničeno české textilářství. Typicky židovskými machinacemi snaží se Žid Kuhn o ovládnutí celé firmy „Libuše“ a dokonce i získání ruky dcery svého představeného, málo energického a neinformovaného ředitele Kettnera. Pro svoje obchodní plány získává i ministra obchodu, ale celá jeho nemorální koncepce je nakonec zmařena jednak zásahem nepodplatitelného a čestného ministerského referenta, jednak samotným Hubermayerem, který přijel hájit spravedlnost pro své tkalce až k vídeňskému ministerstvu.“ Viz: FeS: „Plátno z Irska“ – film o židovské podlosti. Chvála českých tkalců v říšském filmu. In: *Vlajka*, 21. 5. 1940, s. 3.
- 17 Tamtéž.
- 18 Tamtéž.
- 19 „Protizidovské zaměření filmu není násilné, neboť stačilo prostě konstatovati všeobecně známou skutečnost pronikání židovského živlu do národohospodářského života a jeho rdousivý vliv na sociální úroveň drobných občanů... V úloze židovského sekretáře Kuhna si vedl s psychologickou výstižností neobyčejně zdařile Siegfried Breuer.“ FeS: „Plátno z Irska“ – film o židovské podlosti. Chvála českých tkalců v říšském filmu, s. 3.
- 20 „Režisér Heinz Helvit soustředil kolem sebe několik zdatných herců, kteří jemným, ale výstižným způsobem karikují prohnilost starého rakouského režimu. Je tu Jiří Alexander se svým v jádru dobráckým bonvivánstvím, Hans Olden jako naprostý ignorant v uniformě, ověšené řády, a Oskar Sima v úloze neinformovaného ministra. Úspěšný intrikán Siegfried Breuer zahrál dobře tajemníka, Otto Tressler se cítí dobře v úloze charakterního továrníka, za jehož zády se děly pikle, o nichž nevěděl. Jeho dcerou je hezká Irena v. Meyendorf, která s Rolfem Wankou ze všech sklídí největší úspěch. Karel Skraup v úloze malého továrníka zaujímá velkou dávkou nelíčené lidskosti.“ Viz: lka.: Nové německé filmy, s. 288.
- 21 Je zde důležité konstatovat, že stejný recenzent podepsaný šifrou „lka“ recenzoval za několik měsíců antisemitského Žida Süsse.

Druhý antisemitský a zároveň protibritský film mohli diváci v protektorátních kinech poprvé spatřit 25. 10. 1940, a to v kině společnosti Ufa Na Příkopě. Jednalo se o film režiséra Ericha Waschnecka *Rothschildové*²² (*Die Rothschilds. Aktien auf Waterloo*).²³ V té době ještě média neakcentovala jeho silný antisemitismus, i když Oldřich Kautský ve své recenzi v týdeníku *Kinorevue* napsal, že „*tento přísně historický film ukazuje ve zkratce vzestup židovské rodiny bankéřů Rothschildů, kteří si nahromadili jmění za napoleonských válek, aby je pak rozdělili mezi členy své rodiny v některých z hlavních měst Evropy. Film ukazuje, jak bohatí bankéři odjakživa vládli v tomto světě*“.²⁴ Film se dočkal Kautského kladného hodnocení, protože „*Waschneckův film je dobovým dramatem plným vzruchu a napětí, daleko převyšujícím někdejší americký film, jehož pojetí bylo zcela protichůdné*“.²⁵ Film mohl zaujmout i protektorátní publikum, protože tato rodina byla a je známá jako synonymum bohatství²⁶ a film tak mohl dobře zaútočit na některé lidské pudy, např. závist.

Žid Süss

Další, dnes zřejmě nejtypičtější antisemitský film – *Žid Süss* – začal v roce 1939, podobně jako Waschneck, natáčet režisér Veit Harlan, který zásadně přepracoval v nacistickém duchu předlohu Liona Feuchtwangera. Čeští diváci viděli²⁷ o šest let dříve (v listopadu 1934) anglické zpracování Feuchtwangerova románu.²⁸

22 Scénář: C. M. Köhn a Gerhard T. Buchholz, kamera: Robert Baberske, režie: Erich Waschneck. Vyrobitel společnosti Universum-Film Ag (UFA Berlin.. Hrají: Carl Kuhlmann (Nathan, syn Mayera Amschela Rothschilda), Herbert Hübner (Turner, bankéř), Albert Florath (Bearing, bankéř), Hans Stiebner (Bronstein, agent Nathana Rothschilda), Hans Leibelt (král Ludvík XVIII.), Bernhard Minetti (Fouché), Waldemar Leitgeb (Wellington) aj.

23 Drama Rothschild vítězí u Waterloo bylo za přispění českého scénografa Miroslava Kouřila uvedeno na scéně Městských divadel pražských v roce 1941.

24 O. K. (Oldřich Kautský): Nové fi lmy z Říše. In: *Kinorevue*, 20. 11. 1940, s. 277.

25 Tamtéž.

26 Dodnes je známé úsloví: Být bohatý jako Rothschild. Příjmení bylo mnohdy též vnímáno pejorativně.

27 „Velkofilm“ byl uváděn ve „světové premiéře (Praha-Paříž-Londýn)“ v pražských kinech Lucerna a Kotva v týdnu od 12. do 18. 10. 1934. Viz: *Kinorevue*, 10. 10. 1934, s. 140.

28 *Žid Süss* (Jew Süss). Režie: Lothar Mendes, natočeno podle románu Liona Feuchtwangera, scénář a dialogy: A. R. Rawlinson, vyrobila společnost Gaumont-British Picture Corporation. Hrají: Conrad Veidt (Josef Oppenheimer), Benita Hume (Marie Augusta), Frank Vosper (Karl Alexander vévoda Würtemburský), Cedric Hardwicke (rabín Gabriel), Paul Graetz (Landauer), James Raglan (lord Suffolk) aj. Citované údaje pochází z internetové databáze. Viz: <http://us.imdb.com/title/tt0025329/>.

Protektorátní ctenář se o natáčení nového přepisu dozvěděl již v říjnu 1939 z článku v *Polední Národní politice*,²⁹ přičemž podle zde uvedené informace měl film režírovat dr. Peter Paul Brauer, který nakonec natáčení filmu vzdal.³⁰ V dalším článku³¹ z ledna 1940 je už jako režisér uveden Veit Harlan. V článku byla zveřejněna informace, že na scénáři se podíli Eberhard Wolfgang Möller, autor dramatu *Rotschild vítězí u Waterloo*, který byl zfilmován. Tuto informaci ale nebylo možné ověřit.

Zmíněný článek v *Polední Národní politice* mj. informoval, že Harlan „se ke studiu židovského prostředí odebral do ghetta několika polských města a zúčastnil se také židovských bohoslužeb v několika synagogách. O svých dojmech z této studijní výpravy napsal do berlínského „Angriffu“ a praví, že židovské bohoslužby a život v ghettu na něho působily odporně. Židé vyrazili při bohoslužebném zpěvu podivné hrdelní zvuky, skoro jako při jodlování a skončili bohoslužbu asiatským tancem, prováděným ve stavu jakéhosi šíleného vytržení. Tyto bohoslužby o slavnosti Purim budou také jednou z vrcholných scén filmu“.³² Davové scény přijel Harlan natočit do Prahy, kde jako staty použil místní židy.³³ Helena Krejčová uvedla ve své jinak výborné stati o filmech *Žid Süs* a *Jan Cim-bura* minimálně 2 bibliografické chyby v odkazech na články v *Národní politice*.³⁴

Scénář budoucího filmu byl předložen k přečtení též ministru Goebbelsovi, který si do svého deníku 9. 11. 1939 mj. napsal, že „ukázky jsou výtečné. První skutečně anti-semitský film“.³⁵ Goebbels o scénáři referoval 19. 11. 1939 Hitlerovi, který „má k němu několik podnětů“.³⁶ Goebbels považoval budoucí film za „hodnotný propagandistický prostředek“.³⁷

Harlan se za každou cenu snažil diváky přesvědčit o tom, že film zobrazuje historické události, ostatně za úvodní titulky filmu umístil konstatování, že „Die im Film geschilderten Ereignisse beruhen auf geschichtlichen Tatsachen“. To chtěl svým budoucím divákům dokázat tím, že bude studovat archivní dokumenty, židovské zvyky a náboženské obřady i tím, že pro staty zvolí skutečné židy. Divák měl nabyt dojmu, že se

29 „První protizidovský film. Objektivní vylíčení života žida Süsse.

V listopadu bude v Berlíně započato s natáčením nového velkého filmu, který bude prvním německým protizidovským filmem. Film bude pojednávat o osobě žida Süsse, jež, jak známo, byla zpracována literárně i filmově podle židovské potřeby známým židem Lionem Feuchtwangerem. Film byl před časem předváděn i v Praze a také kniha Feuchtwangerova byla do češtiny přeložena. Nyní bude však natočen film, jenž má objektivně vylíčit žida Süsse, jeho vzestup a hanebný pád jako dvořada (zde se jedná zcela určitě o překlep autora článku – pozn. P. S.) Ludvíka XIV. v 18. stoll. Libreto napsali spisovatelé Eberhardt Wolfgang Möller, autor dramatu „Rotschild vítězí u Waterloo“ a Ludvík Metzger, režii bude mít dr. Petr Pavel Brauer. s.“ s.: První německý protizidovský film. In: *Polední Národní politika*, 14. 10. 1939, s. 4, II. vydání.

30 KREJČOVÁ, H.: „Jsem nevinen“: Süs, Harlan, Čáp a jiní. In: *Iluminace*, ročník 5, 1993, č. 3 (11), s. 67.

31 C.: Chystá se film o židu Süssovi. In: *Polední Národní politika*, 26. 1. 1940, s. 4, II. vydání.

32 Tamtéž.

33 KREJČOVÁ, H.: „Jsem nevinen“: Süs, Harlan, Čáp a jiní, s. 66.

34 V odkazu č. 34) – uvedla, že článek „První německý protizidovský film“ vyšel v *Národní politice* č. 286 11. 10. 1939 na 4. straně, ve skutečnosti vyšel v *Polední Národní politice* a až 14. 10. 1939. V odkazu č. 35) opět uvedla, že článek „Chystá se film o židu Süssovi“ vyšel v *Národní politice* 26. 1. 1940, ale stejně jako u předchozího odkazu se jednalo o *Polední Národní politiku*.

35 GOEBBELS, J.: *Deníky. Svazek 3, 1935 – 1939*. Praha 2009, s. 419.

36 Tamtéž, s. 423.

37 Tamtéž.

jedná o téměř historickou rekonstrukci příběhu, na rozdíl od Feuchtvangerova „*hnusného pojetí*“.³⁸ V Feuchtvangerově pojetí se Süssovu dceru pokusí znásilnit württemberský vévoda Karl Alexander, v Harlanově pojetí mladou dívku Dorotheu znásilní sám Süss.

Zřejmě proto kromě zmíněného Möllera na scénáři filmu spolupracoval sám Harlan a Ludwig Metzger.³⁹ Děj umístili do Stuttgartu roku 1733, kde po smrti svého otce skládá přísahu nový württemberský vévoda Karl Alexander. V této době je Stuttgart pro všechny židy nepřístupný. Vévodu dvoran von Remchingen odjíždí do židovské čtvrti ve Frankfurtu k židu Süssovi Oppenheimerovi, aby pro svého pána nakoupil klenoty. Korunku kvůli její ceně odmítá, proto žid Süss nabízí perlový náhrdelník. Jeho cena 50 tisíc je pro kupujícího moc vysoká, proto Oppenheimer nabízí náhrdelník za 10 tisíc s tím, že zbylých 40 tisíc bude kompenzováno jeho pozváním do Stuttgartu. Námítku, že chodí v typickém židovském oblečení a s typickým vousy, vyvrací tím, že se převlékne a oholí, což mu následně vyčte jeho tajemník Levy. Vévoda ale přistoupí i na další Oppenheimerovy požadavky, jmenuje ho svým finančním poradcem a postupem doby se Süss stává neomezeným pánem, proti čemuž se zvedne odpor místních šlechticů. Vévoda poté, co díky Süssovi přijde o státní peníze, přijímá nabídku půjčky židovské obce, jejíž členové se na oplátku mohou do města nastěhovat. Jedním z hlavních Süssových odpůrců je mladý aktuár Faber, který miluje Dorotheu Sturmovou, se kterou se ožení. Je uvězněn a mučen, Dorothea, aby ho zachránila, je znásilněna Oppenheimerem. Následně ale spáchá sebevraždu. Vévoda zjistí, co svou spoluprací se „*svinským židem*“ (jak Süssovi v jedné scéně filmu nadává) zavinil a posléze umírá na záchvat mrtvice. Proti Süssovi se postaví nejen místní šlechta, ale i obyvatelé. V soudním procesu je odsouzen k trestu smrti a veřejně na náměstí oběšen. Když ho těsně před pověšením 4. 2. 1738 vytahují v železné kleci nahoru, křičí na všechny: „*Vemte si můj dům, vemte si mé peníze, ale nechte mě naživu! Jsem nevinný!*“ Jeho smrt při poletujícím sněhu sleduje se zadostiučiněním aktuár Faber. Následně je předsedou soudu oznámeno, že všichni židé musí do tří dnů opustit Württenbersko a je jim navždy vysloven zákaz vstupu.⁴⁰

Právě závěrečná scéna dokazuje, že Harlan prokazatelně lhal, když tvrdil, že film rekonstruuje podle historických faktů a když ve svém soudním procesu v roce 1949 v Hamburku prohlásil, že „*ztotožňovat mne s antisemitismem nebo s filmem „Žid Süss“, to by znamenalo naprostou neznalost úkolů režisérových*“.⁴¹ Jako důkaz může posloužit nejnovější, téměř pětisetstránková historická studie Hellmuta G. Haasise,⁴² který na zá-

38 Tímto termínem označil Harlan po válce při svém soudním procesu Feuchtvangerovo literární zpracování. Viz: Veit Harlan nebo dr. Max Joseph Goebbels? In: *Věstník židovské obce náboženské v Praze*, 15. 4. 1949, s. 173.

39 Na výrobě filmu se dále podíleli: Wolfgang Zeller (hudba), Otto Hunte a Karl Vollbrecht (stavby), Bruno Mondl (kamera), Gusstav Bellers (zvuk), v hlavních rolích hrají: Ferdinand Marian (Süss Oppenheimer), Kristina Söderbaumová (Dorothea Sturmová), Heinrich George (Karl Alexander vévoda Württemberský), Werner Krauss (Süssův tajemník Levy), Eugen Klöpfer (rada Sturm, otec Dorothey), Malte Jaeger (aktuár Faber). Vyrobita společnost Terra. Stopáž filmu je v některých materiálech uváděna jako 98 minut, film v příloze obsahuje 94 minut.

40 Obsah je napsán podle filmu.

41 Veit Harlan sehrál novou úlohu. In: *Věstník židovské obce náboženské v Praze*, 1. 4. 1949, s. 151.

42 HAASIS, H. G.: *Joseph Süss Oppenheimer, genannt Jud Süss. Finanzier, Freidenker, Justizopfer*. Reinbek bei Hamburg 1998.

kladě skutečných archivních dokumentů rekonstruoval Süssův život. Součástí zmíněné práce jsou též reprodukce dobových rytin znázorňující mj. Süssovu cestu na popraviště a scénu jeho popravy.⁴³ Zatímco Süssova poprava se na rytině odehrává ve dne na pusté pláni, kde jsou postaveny mj. tribuny pro diváky, Harlan situoval popravu do středu města.

Filmu je nutné přiznat působivost některých scén, které měly diváky utvrzovat v oprávněnosti antisemitismu. Je to nejen vykreslení odpudivého prostředí židovské čtvrti, mučení aktéra Fabera, ale především závěrečná scéna Süssovy popravy. Ta se koná večer, kdy z oblohy padá sníh, a Süss je vytahován v železné kleci pomalu nahoru, aby měl čas ukázat svými výkřiky, jak je i v poslední chvílích života zbabělý.

Z hereckých představitelů podal nejlepší výkon představitel hlavní role, Ferdinand Marian, který se údajně pokoušel vyhnout přijetí role za každou cenu na rozdíl od Wenera Krausseho.⁴⁴

Slavnostní uvedení filmu se konalo v kině Ufy Na Příkopě 21. 11. 1940. Premiéry se zúčastnili němečtí nacističtí vedoucí pracovníci a zástupci vlády, Národního souručenství a dalších organizací. Představení bylo zahájeno Beethovenovou přehrou Egmont v provedení České filharmonie za řízení dirigenta Karla Šejny⁴⁵ a poté byl divákům promítnut samotný film.

Prezentace filmu v protektorátním tisku nebyla ale ponechána na vůli jednotlivých filmových kritiků, ale Wolfgang Wolfram von Wolmar na pravidelné poradě šéfredaktorů denního tisku 22. 11. 1940 vydal příkaz, aby film byl zhodnocen nikoliv pouze v recenzích, nýbrž též, aby „*byl podkladem politického úvodníku, který by se zabýval otázkou židovskou. Tento film se vyznačuje mimořádnou dramatickostí, objasňuje způsob práce Židů a jejich dovednost vplížiti se do cizího národa, aby se stali pány osudů nejen jednotlivců, ale i národů a knížat. Tento film je nabit idejemi, o kterých sice přímo nepojednává, avšak poskytuje jimi možnost srovnávat dějiny vlastního národa s dějinami Židovstva v Německu. Jest proto velmi vděčným objektem a materiálem pro posouzení židovské otázky*“.⁴⁶ Dále upozornil, že je nutné důsledně psát označení žid s velkým písmenem, protože se vždy jedná o „*Žida*“ ve smyslu rasovém a nikoliv náboženském.⁴⁷ Čtenáři měli být v reakcích na film a následných článcích připravováni na postupné vyřazování a následnou likvidaci židovských spoluobčanů.

Národní politika přinesla referát o filmu a jeho slavnostním představení ve svém ranním vydání i ve svém poledním vydání. Oba články jsou podepsány šifrou „-al“, která by mohla být šifrou stálého filmového recenzenta listu, Viktora Srkala. Je ale zajímavé srovnat je oba co se týče užitých výrazů. Autor zřejmě úmyslně článek v *Polední Národní politice* výrazově přiblížil okruhu jejích čtenářů, protože poledníky a večerníky byly obvykle zaměřeny na spíše povrchnější čtenáře, kteří se zajímají hlavně o zprá-

43 Tamtéž, s. 446.

44 KREJČOVÁ, H.: „Jsem nevinen“: Süss, Harlan, Čáp a jiní., s. 71 – 72.

45 V roce 1948 převzal na dva roky řízení České filharmonie poté, co emigroval její dosavadní šéfdirigent Rafael Kubelík.

46 KONČELÍK, J., KÖPPOVÁ, B., KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk pod vládou Wolfganga Wolframa von Wolmara. Stenografické zápisy Antonína Fingera z protektorátních tiskových porad 1939 – 1941*. Praha 2003, s. 231.

47 Tamtéž.

vy převážně tzv. bulvárního charakteru. Tím se *Polední Národní politika* výrazně lišila od ranního vydání.

V *Národní politice* autor(ka) konstatoval mj., že „při vši umělecké poctivosti a čistotě ryze filmového výrazu má však ještě vyšší poslání. Ukazuje v plné nahotě na historickém příběhu židovského rádce, vykořisťovatele a podlého násilníka, který se vetřel ve přízeň württemberského vévody, jak židovský jed již po staletí rozleptával, otravoval a ničil štěstí a pokojné žití všech národů. Se sugestivní pravdivostí líčí nám tento působivý film židovské metody, které se neštítily žádných prostředků, jen když vedly k cíli: k vládě nad křesťanskými penězi a tím k neomezené moci nad celým světem (...) Jeho příběh je krutě pravdivý a přesvědčivý“.⁴⁸

Polední Národní politika přinesla obdobný článek stejného obsahu, ovšem, jak už bylo uvedeno, s jinými výrazovými prostředky. „Příběh nestoudného Žida Süsse Oppenheimera (...) posloužil režisérovi, (...) aby na tomto odstrašujícím příkladě ukázal zhoubný vliv všeho židovstva, kdysi svými nečistými prostředky ovládajícího celý svět. S otřásající věrností a pravdivostí líčí film diváku úskočnost, podlost, vyděračství, bezcitnost, chamtivost, násilnictví a nakonec bezmocnou zbabělost syna Israele, když probouzený švábský národ setře se sebe židovské jho a odevzdá zloducha Süsse trestající spravedlnosti.“⁴⁹

List se k uvedenému filmu vrátil následně ještě 27. 11. 1940 na své první straně. V nepodepsaném článku po zopakování informací a závěrů z výše uvedených článků nakonec jeho autor napsal: „Naše veřejnost přijala film o Židu Süssovi-Oppenheimerovi s plným porozuměním a můžeme proto právem předpokládat, že tento film splní i u nás své poslání. Český národ se zapojuje do protizidovské fronty arijských národů a s nevšedním zájmem sleduje historii antijudaismu, který proti velmoci světového Židovstva nastoupil v zemi působení Žida Süsse-Oppenheimera svůj vítězný pochod.“⁵⁰

Tento článek se svým obsahem blíží taktéž nepodepsanému článku ve *Večerním Českém slovu* 17. 12. 1940,⁵¹ který mj. uvedl: „Dílo se těší zasloužené pozornosti německého i českého obecnstva. Dílo vzbudilo, jak oznamuje PZD, u českého obecnstva trvalý ohlas, neboť dnes je již každému jasné, že právě světové Židovstvo je naším jediným a velkým nepřitelem. Film až do dnešního dne shlédlo více než 50.000 osob. Závěr filmu vzbudil také ohlas v českém tisku. Připomínaly se celé stovky příkladů, kdy Židé v nedávné i historické minulosti se zachovali právě tak jako tento Žid Süs a uškodili českému národu ať již politicky, kulturně nebo hospodářsky.“⁵²

O tom, že v době promítání Harlanova filmu v protektorátních kinech, tedy na podzim 1940, nechtěli novináři ve větší míře tento film využívat k protizidovským výpadům nebo film v tisku propagovat, svědčí i týdeník *Kinorevue*,⁵³ který patřil od konce srpna 1934, kdy vyšlo její první číslo, k nejpobulárnějším mezi filmovými diváky. Ki-

48 -al.: Velkofilm „Žid Süs“ uveden v Praze. In: *Národní politika*, 22. 11. 1940, s. 4. IV. vydání

49 al.: Film o zhoubném vlivu Židovstva. In: *Polední Národní politika*, 22. 11. 1940, s. 1.

50 Film obranou proti Židům. In: Tamtéž, 27. 11. 1940, s. 1.

51 Úspěch velkofilmu Žid Süs. In: *Večerní České slovo*, 17. 12. 1940, s. 4.

52 Tamtéž.

53 Od počátku ji vlastnila a vydávala Průmyslová tiskárna. Prvním vedoucím a odpovědným redaktorem byl Karel Smrž, na konci své existence pak Quido E. Kujal.

norevue povinně zveřejnila dvoustranu s recenzí filmu.⁵⁴ Autor skryt za šiflou „-lka-“, samozřejmě vysoce ocenil současné zpracování na rozdíl od prvního filmu, který byl v ČSR uveden, „v němž historická skutečnost byla překroucena tak, jak se to výrobcům a režisérovi hodilo do krámu.“⁵⁵ Čtenář měl být znovu utvrzen v přesvědčení, že byl natočen film podle historické skutečnosti a ne podle Feuchtwangerova románu.

Po zhodnocení hereckých výkonů konstatoval, že film ukazuje, jak to vypadalo poté, co se židé zmocnili vlády ve Württembersku a nabádá, že „film měli by shlédnout všichni lidé, kteří ještě pochybují o účinnosti nové světové politiky. Totiž politiky mladého, předsudky nezatíženého světa, který vidí před sebou jasnou linii křesťanské spolupráce mezi všemi lidmi, ale tvrdě nenávisť ke všemu, co není požehnáno láskou k bližnímu“.⁵⁶ Nicméně v dalších číslech připomněl týdeník tento film ve 21. čísle fotografií Wernera Krausse (Levy) s Ferdinandem Marianem (Süss)⁵⁷ a další fotografií Wernera Krausse (tentokrát v roli v roli starého žida⁵⁸), v obou případech se jedná o malé fotografie z úvodu filmu, přičemž u druhého popisku jeho autor nedbal na Wolframovo nařízení ohledně psaní velkého písmene a mj. napsal, že Werner Krauss hraje ve filmu celkem 6 postav, mj. „hraje i řezníka na začátku a starého žida v okně, který s ním hovoří“.

Kautský pak filmy *Rotschildové* i *Žid Süs* několika větami připomněl i ve svém shrnutí⁵⁹ zahraničních filmů promítaných v protektorátních kinech v roce 1940: „*Mohutné dílo „Žid Süs“ bylo zhodnoceno příliš nedávno, než aby bylo nutno znovu upozorňovat na jeho velké klady. Rabín Kraussův zůstává jednou z největších postav, jež tento mistrovský herec kdy vytvořil. Waschneckovi „Rotschildové“ byli také oficiálním filmem, na něž bylo vynaloženo mnoho peněz a mnoho umění. Výsledkem je příkladné dílo, které kromě uměleckých hodnot má cenu museální a výchovnou.*“⁶⁰

Zmíněnou nechuť novinářů poznal i Wolfram von Wolmar, který za 14 dní od uvedení filmu, 6. 12. 1940, zhodnotil šéfredaktorům články a recenze na uvedený film. Nebyl spokojen,⁶¹ protože nesplnili jeho úkol, aby promítání filmu vedlo k zvýšení počtu

54 -lka-: Nové filmy z Říše. Žid Süs. In: *Kinorevue*, 11. 12. 1940, s. 336 – 337.

55 Tamtéž, s. 336.

56 Tamtéž, s. 337.

57 Tamtéž, č. 21, s. 409

58 Tamtéž, s. 417

59 KAUTSKÝ, O.: Co ušetřil zub času. (Cizí filmy v roce 1941). In: *Kinorevue*, ročník VII, č. 20, 31. 12. 1940, s. 392 – 395.

60 Tamtéž, str. 394.

61 „Články byly psány vesměs pilně, někdy však neobratně. Většina článků ulpěla na filmu a jeho ději, zatímco měla obsahovat politicko-světové názory a vzbudit u čtenářů potřebu řešení židovské otázky. Čeští návštěvníci kina šli v pochopení filmu dále než většina článků. Na druhé straně nutno ovšem uznat, že velký počet českých diváků shlédl film teprve na základě uveřejněných článků. Je omylem věta v jednom referátu „je to především hledisko, že film slouží vyššímu účelu, vyššímu poslání v zájmu národního kolektivu“. Není na místě mluvit o národním kolektivu, je to otřepaný výraz a bezkrevný. Stejně je nesprávné, počíná-li článek větou: „Německé filmy hodnotí ministerstvo propagandy jinak než z hlediska obchodního úspěchu, jak je tomu u filmového průmyslu v jiných zemích; z toho vyplývá, že německý film je oceňován podle služeb, jaké prokazuje národu.“ To zní asi tak, jako kdyby bylo podrobně popsáno, jak je film zhotovován (kulisy, makety apod.) a divák tak připraven o všechny iluze, které v něm film může vyvolat. Nešlo také o to, aby film byl přehodnocen. Jestliže ministerstvo propagandy označí film za volkspolitisch wertvoll, pak to již samo o sobě znamená, že jde o zcela zvláštní film.“ KONČELÍK, J., KÖPPOVÁ, B., KRYŠPIŇOVÁ, J.: *Český tisk*..., s. 235 – 236.

nových protižidovských článků v protektorátním tisku. Zvláště se mu nelíbily některé pasáže v úvodníku Jaromíra Součka „Historie Žida Süsse“ v *Národní politice* 28. 11. 1940.⁶² Kriticky se k novinářské prezentaci filmu v tisku vrátil ještě na poradě šéfredaktorů denního tisku 7. 2. 1941, kdy konstatoval, že „promítání filmu „Žid Süss“ nepřimělo plzeňské novináře k tomu, aby napsali třeba jen jediný článek o židovské otázce.“⁶³

Nabízí se otázka, zdali byl Wolfram von Wolmar spokojen s prezentací filmu v *Arijském boji*, který byl českou obdobou nacistického antisemitského listu *Der Stürmer*. V záhlaví *Arijského boje* sice nestálo nacistické heslo „*Juden sind unsere Unglück*“, ale heslo „*Proti Židům pravdou a činy!*“ Přestože filmu byla věnována podstatná část poslední strany, nepodepsaný článek⁶⁴ většinou převypravoval děj filmu. Autor své hodnocení filmu uvedl až do posledních tří odstavců: „*VŠICHNI MUSÍTE SPATŘIT tento vynikající film, který není jen věcí filmového uměleckého repertoaru, ale historickou dokumentací neblahého vlivu Židovstva mezi evropskými národy. Nadpisujeme dnešní reportáž „Nebyl jen jeden Žid Süss,“ protože máme na mysli ty desítky a sta větších i menších židovských stvůr, které i v našem národě počínali si stejným způsobem, třebaže v jiném prostředí a za jiných okolností. Konec Žida Süssa stal se symbolem konce světového Židovstva a počátkem nově se rodící Evropy a v duchu nového světového názoru.*“⁶⁵

Arijský boj se pak do konce roku 1940 filmu na svých stránkách nevěnoval. Pouze ve stejném čísle jako výše zmíněný článek použil název filmu do velkého útočného

62 SOUČEK, J.: Historie Žida Süsse. In: *Národní politika*, 28. 11. 1940, s. 1, IV. i I. vydání.: „*Německé filmy jsou ministerstvem propagandy hodnoceny jinak, než po stránce obchodního úspěchu, jako tomu bývá u filmového průmyslu v jiných zemích. Je to zejména hledisko, že film má vyšší účel, má poslání po stránce vyššího zájmu národního kolektivu, z čehož vyplývá, že každý výrobek německého filmového průmyslu je hodnocen také podle služby, jakou prokazuje národním zájmům. Vždy klade se otázka, do jaké míry je film hodnotný národně-politicky. Není jisté pochyby o tom, že otázka židovská těsně souvisí, a to způsobem nejpodstatnějším s úkolem, který si německý národ klade ve snaze o nastolení nového řádu na evropské pevnině. Film nemohl zůstat stranou velkého úkolu, jakým jest ochrana arijské rasy a její čistoty a naprosté vyloučení židovského vlivu v životě politickém, hospodářském a kulturním. Viděli jsme tedy film „Rothschildové“, znamenitý film! V mistrně technice filmové byl znázorněn vzestup frankfurtského rodu, který získal tak značný vliv na vývoj politických poměrů v Evropě svými finančními machinacemi. Jistě často si kdekdo řekl, proč nemá finančního úspěchu někdy poctivý arijský podnikatel. Film „Rothschildové“ dal odpověď na tuto otázku. Nemůže ho mít v soutěži s metodami, jakých užívali židovští finančníci.*

Ve vzrůstu finanční moci domu Rothschildů byl nám však znázorněn pouze jeden určitý úsek odpovědi na otázku, jak se Židé dostávají k moci. Nyní však přišel film „Žid Süss“. Skvěle filmové dílo, které zahrnovalo celou židovskou otázku, široké území, na němž se uplatňuje židovská touha po nadvládě a po majetku. Ve filmu „Žid Süss“ nejde jen o peněžní machinace a znázornění vlivu, jak Židé svojí peněžní mocí ovládali panovnické dvory, veškeren obchod a hospodářský život, v tomto filmu se židovské heslo: „Být pánem a mít ruku držitele nade vším“ rozprostírá do nejširších mezí života (...)

Čtenář jistě vystihne z těchto řádek, že film „Žid Süss“ má nepsaný podtitul: povaha a metody židovské rasy. Film „Žid Süss“ je právě významný tím, že historie jednoho Žida, jak ho film mistrnou technikou hereckou a režijní předvádí, představuje typ, židovský typ, který vždy za všech časů a za všech okolností se projevoval způsobem stejně cynickým a nelítostným jako Žid Süss za své vlády. Je to doklad, příklad a výstraha.“

63 KONČELÍK, J., KÖPPLOVÁ, B., KRYŠPÍNOVÁ, J.: *Český tisk....*, s. 280.

64 Nebyl jen jeden Žid Süss. In: *Arijský boj*, 30. 11. 1940, s. 8.

65 Tamtéž.

článku proti bývalému bankéři Petschkovi⁶⁶ na své první straně pod názvem *Petschek – pražský Žid Süs*.⁶⁷ V závěru tohoto článku autor mj. píše: „Český člověk, který vidí na filmovém plátně napínavý příběh Žida Süsse, maně si vždy upomene, že i u nás měli jsme takové Židy, kteří pod ochranou hradní společnosti zotročovali náš lid.“⁶⁸

Podle informací v denním tisku⁶⁹ film shlédlo za necelý měsíc přes 50 tisíc návštěvníků. Tisk ale nespécifikoval, zda se jedná o počet diváků v pražských kinech nebo v celém protektorátu.

Nahlédneme-li do tehdejších programů pražských kin, divák mohl kromě antisemitského Žida Süsse shlédnout z českých filmů např. melodramata *Minulost Jany Kosinové* a *Pohádka máje*, veselohry *Poznej svého muže* a *Poslední podskalák*, kostýmní film *Maskovaná milenka* s Lídou Baarovou v hlavní roli nebo obnovenou premiéru *Našich furiantů*, ale hlavně Čápovu *Babičku* v hlavní roli s Terezií Brzkovou. Z německé produkce to pak byl např. hudební film *Videňský valčík* s Paulem Hörbigerem coby Johanem Straussem, detektivní veselohru *Detektiv Korff* v hlavní roli s Heinzem Rühmannem, melodrama „o věrném srdci statečné ženy“ *Očekávám tě* s Paulou Wessely nebo velkofilm *K novým břehům* se Zarah Leader.

Jediným českým deníkem, který nerecenzoval *Žida Süsse*, byla *Vlajka*, protože kvůli finančním problémům nevycházela od 23. 10. do 23. 12. 1940.⁷⁰ Vrátila se k němu až ve svém vánočním čísle, ve kterém ho ale František Šulc použil jako prostředek k volání po českém antisemitském filmu. „Po protižidovském filmu domácí české výroby voláme již přes rok a dosud nebylo v tomto směru překročeno ani ke snaze po jeho realizování. A nelze tvrdit, že by se z našeho českého prostředí, z naší české zkušenosti se Židy a z čelných jejich zásahů do našeho národního života nedalo vytěžit mnoho a mnoho výchovné látky pro protižidovský film. Že bychom tím i na tomto poli samozřejmě dokázali nejlépe své myšlenkové zapojení do nové národovecké epochy, není třeba zdůrazňovati. (...) Doufejme, že v příštím roce se dočkáme i českého protižidovského filmu. Doufejme, že zmizí i ty bezpředmětné obavy, jako by film toho druhu nebyl obchodním podnikem. I když nebude, vykoná svůj ušlechtilý úkol a přinese nám nová uznání.“⁷¹ Šulc zde připomněl

66 Sídlo pražského gestapa, Petschkův palác, vlastnil Julius Petschek, který získal velký majetek především díky obchodům na burze. Spolu se svým bratrem Ignazem mj. ovládli severočeské doly.

67 Petschek – pražský Žid Süs. In: *Arijský boj*, 30. 11. 1940, s. 1.

68 Tamtéž.

69 Úspěch velkofilmu *Žid Süs*. In: *Večerní České slovo*, 17. 12. 1940, s. 4.

70 V úterý 22. 10. 1940 v záhlaví svým čtenářům oznámilo Ústřední vedení ČNST-Vlajka, „že při sporých prostředcích a při trvajících podmínkách jest celá tíže boje i tiskem neúnosná, a konečně i proto, že vedoucí hnutí kam. RYS byl odsouzen a vyzván k nástupu čtrnáctidenního trestu, který také včera nastoupil, přerušujeme opět z těchto z á s a d n í c h d ů v o d ů až na další vydávání deníku „Vlajka“. In: *Vlajka*, 22. 10. 1940, s. 1.

71 F. Š. (František Šulc): „Plátno z Irska“, „Rotschildové“ a „Žid Süs“. In: *Vlajka*, 24. 12. 1940, s. 12.

vlajkařské „volání“ po českém antisemitském filmu z doby uvedení filmu *Plátno z Irska*⁷² (květen 1940) a své z června 1940.⁷³

Jan Cimbur – český antisemitský film

Po natočení antisemitského filmu nevolala jen *Vlajka*, ale též *Arijský boj*, který krátce před uvedením Harlanova *Žida Süsse* do pražských kin dokončil otiskování antisemitského románu na pokračování *Prokletá rasa* manželů Zdeny a Svatopluka Innemannových. *Arijský boj* volal po natočení protizidovského filmu, „ve kterém by byla stržena maska židovským upírům a názorně tak předvedeno českému člověku nebezpečí, které hrozilo důvěřivé duši pod vládou židozедnářské vlády“⁷⁴ a v lednu 1941 pak k zfilmování nabízel zmíněný román Innemannových.⁷⁵

Požadavek *Vlajky* a *Arijského boje* na natočení českého antisemitského filmu byl částečně splněn rok po pražské premiéře *Žida Süsse*, a to filmem *Jan Cimbur*⁷⁶ režiséra Františka Čápa. Slavnostní premiéra se konala na den přesně rok po premiéře *Žida Süsse*, 21. 11. 1941, v kinech Blaník a Lucerna. Čáp začal film natáčet po obrovském úspěchu svého přepisu *Babičky* Boženy Němcové, který mohli diváci vidět týden před premiérou *Žida Süsse*. V roce 1941 kromě *Jana Cimbury* Čáp natočil ještě další dva filmy, *Noční motýl* a *Preludium*,⁷⁷ které v divákovi neevokují žádné odkazy na aktuální situaci, ale jak uvádí Kracauer, „i v takových filmech, které se toulají minulostí, se dává poznat dnešní prostředí. Ne vždy je lze sledovat jen proto, že se nesmí pozorovat ze všech stran; možnosti nezávadného sebezpoznaní jsou omezené, zatímco touha po látce je nenasytná“.⁷⁸ Liší se od *Babičky* i *Jana Cimbury* tím, že nejedná o filmové přepisy literární

72 „Je to film, na jehož poslání (po němž v našich poměrech dosud marně voláme) by se měli učit naši libretisté a režiséři, abychom se i v naší filmové produkci konečně dočkali druhu filmů propagačně výchovných, nepostrádajících však ani na zábavnosti.“ Viz: FeS: „Plátno z Irska“ – film o židovské podlosti. Chvála českých tkalců v říšském filmu. In: Tamtéž, 21. 5. 1940, s. 3.

73 „Dosud nebyl vyroben ani pojat do výrobního programu české filmové produkce ani jediný film s tendencí protizidovskou, protizедnářskou nebo takový, jenž by byl nesen národoveckými myšlenkami nového světového názoru!.. To je jeden z prvních úkolů dnešního českého filmu a nebyl-li dosud splněn, jako jej ostatně dosud ignoruje i rozhlas, svědčí to nejen o těžkopádnosti starého aparátu, ale i o nedostatku dobré vůle.“ Viz: ŠULC, F.: Deník „Vlajka“ a český film. In: Tamtéž, 21. 6. 1940, s. 10.

74 -brp-: Protizidovská propaganda. In: *Arijský boj*, Tamtéž, 16. 11. 1940, s. 2.

75 Čekáme na film s protizidovskou tendencí. In: *Arijský boj*, Tamtéž, 18. 1. 1941, s. 4.

76 Předloha: stejnojmenný román Jindřicha Šimona Baara, scénář František Čáp a Rudolf Madran-Vodička, režie: František Čáp. Vyrobil Lucernafilm v ateliéru Pragfilmu na Barrandově. Exteriéry byly natáčeny v jižních Čechách a v Praze na Hradčanech, chrámu sv. Víta, Karlově mostu, Týnském chrámu nebo Staroměstském náměstí. Hrají: Gustav Nezval (Jan Cimbur), Jiřina Štěpničková (Marjánka), Vilém Pfeiffer (Josef Piksa), Jaroslav Průcha (starosta Kovanda), Marie Brožová (jeho žena), František Roland (židovský krémář), Stanislava Strobachová (čísnice Barča), Vladimír Šmeral (Bártík), Bolek Prchal (jeho otec) aj.

77 Premiéra *Nočního motýla*, který slavil úspěch na Mezinárodním filmovém festivalu v Benátkách a ve kterém výkon Adiny Mandlové předčil výkon představitelky hlavní role, Hany Vitové, se uskutečnila 10. 10. 1941. Premiéra filmu *Preludium* pak 25. 12. 1941.

78 KRACAUER, S.: *Ornament masy*, s. 251.

předlohy významného českého spisovatele. Zvláště *Noční motýl* byl v Německu a Itálii ceněným filmem, který byl pro tamější diváky nadabován.

Jan Cimbura byl natočen podle prvního dílu stejnojmenného románu Jindřicha Šimona Baara. Román o třech dílech Baar vydal v roce 1908 a od této doby byl mnohokrát opět vydán.⁷⁹ Je možné se pouze dohadovat, proč si zvolil právě toto Baarovo dílo, které bylo v letech 1939 – 1941 spolu s romány dalších významných českých spisovatelů znovu vydáno. Němcová, Baar, Rais nebo Jirásek patřili na počátku protektorátu k nejoblíbenějším prozaikům.

Čáp sice po válce vypověděl, že se pro zfilmování rozhodl „v době, kdy českým lidem byla vyvlastňována půda a celé vesnice a kraje byly vystěhovávány,⁸⁰ a proto, že román „hovořil o lásce českého sedláka k rodné hroudě, o nedělitelnosti půdy, kde jsem mohl zdůraznit pracovitost, hrdost a sílu českých selských rodin, ukázat krásu české krajiny a lásku lidu k ní“.⁸¹ Ale už při úvahách o realizaci musel vědět o antisemitských pasážích ve třetí části Baarova románu (přestože pro film použil první část románu) i o aktuální situaci ve společnosti a po natočení prvních německých antisemitských filmů i o volání po podobných filmech v Protektorátu. Čápovo výsledné filmové zpracování obsahuje celkem tři antisemitské scény, které dohromady mají stopáž 8 minut.

O těchto scénách, které nemají žádný vliv na děj filmu, se nezmiňuje v obsahu⁸² filmu jinak velmi pečlivě postupně vydávaná oficiální databáze českých němých i zvukových filmů, kterou postupně vydává český Národní filmový archiv pod názvem, v tomto případě, *Český hraný film II 1930 – 1945*.⁸³ V předmluvě k tomuto dílu napsal ředitel NFA Vladimír Opěla mj., že „zaznamenává současný stav našeho poznání. Není to proto dílo dokonalé a je do jisté míry obrazem zpřístupnění fondů archivů v České republice“.⁸⁴ Nabízí se v souvislosti s absencí zmínky o výše uvedených antisemitských scénách domněnka hraničící s jistotou, že se jedná o úmyslné vynechání tohoto „ojedinelého projevu antisemitismu v protektorátních filmech“,⁸⁵ jak naopak uvádí Lexikon českého

79 Naposledy v roce 2008. BAAR, J. Š.: *Jan Cimbura*. Brno 2008.

80 Archiv hlavního města Praha, fond (f.) 36, signatura (sg.) 07242, nedatované strojopisné vyjádření Františka Čápa, s. 3.

81 Tamtéž.

82 „Z dlouholeté vojenské služby se vracejí dva dobří přátelé. Jan Cimbura ze Semic a Josef Piksa z Putimi. Piksa hospodáří na vlastním, Cimbura přijme službu u hradištského sedláka a starosty Kovandy. Čeleď Cimbura je pro hospodářství hotový poklad. Je silný a pracovitý, nepije a nekouří. Děvečka Marjánka na něm může oči nechat a také ona se Cimburovi líbí. Cimbura se však nechce a nemůže ženit. Nejprve se chce osamostatnit a to může trvat léta. Když zjistí, že si na Marjánku myslí Piksa, doporučí jí, aby se za něj provdala. Obyvatelé Hradiště si Cimburu oblíbili, ale svobodní mládenci na něj žárlí. Rázným zásahem při hospodské rvačce si však zjedná respekt i u nich. Cimbura se naučil práci s koňmi a začne s Kovandovou podporou pracovat jako forman. Léta plynou a Marjánka má už tři děti. Za prudkého deště se jednou Piksa nachladí a ulehne s těžkým zápalem plic. Ke svému smrtelnému loži zve Cimburu a prosí ho, aby se postaral o jeho ženu a děti. Cimbura slib plní a když s nasazením vlastního života zachrání děti z hořícího lesa, dohodnou se s Marjánkou, že se vezmou a budou hospodářit společně.“ In: *Český hraný film II 1930 – 1945*. Praha 1998, s. 120.

83 Tamtéž. Dostupná též na internetových stránkách Národního filmového archivu: <http://web.nfa.cz/CeskyHranyFilm/cz/obsah/index.html>.

84 Tamtéž, s. 9.

85 BŘEZINA, V.: *Lexikon českého filmu. 2000 filmů 1930 – 1996*. Praha 1996, s. 151.

filmu Václava Březiny, jehož první vydání vyšlo o dva roky dříve, než zmíněná databáze Národního filmového archivu (NFA).

Antisemitská pasáž se v Baarově románu, jak již bylo konstatováno, nachází až v jeho třetí části v páté kapitole, ve které do Putimi přichází židovský obchodník Salomon Steiner s mladou a starší ženou. „*Neslýchaná novota: žid na ves!*“⁸⁶ Pronajímá si domek a otvírá „*zbožím nabitý krám*“⁸⁷ a kantýnu, kde nalévá různé likéry. Chalupník Stěrba označí židův domek za Sodomu, kterýžto název v Putimi zdomácní. Postupně kantýnu začnou navštěvovat někteří muži, kterým ale další návštěvy znemožní jejich manželky. Na otázku, proč nechtějí putimští od Steinera kupovat, mu odpovídají: „*Protože nejste náš člověk ani krví, ani jazykem, ani vírou.*“⁸⁸ A na rozdíl od filmového zpracování, nedojde k žádnému pogromu, ale „*chytrý Salomon poznal, že mu zde pšenice nepokvete, že ženské nemohou zapomenout na „slečinku“ a že žárlivé stráží své muže i před – kořalkou. Zavřel krámek a odstěhoval se kamsi ke Klatovům. Putimští sedláci zdarma ho odstěhovali na tatické nádraží, ženské udělaly za ním tři kříže a nový farář putimský (...) si oddychl a řekl vikáři: „To jsem rád, zase je osada naše panenskou.“ „Jak to myslíte?“ „Je osadou, na které není žida.“*“⁸⁹ Zde se můžeme domyslet, že Baar (povoláním katolický kněz) tyto scény napsal pod dojmem dobového katolického antisemitismu, který je podrobně popsán ve zmíněné práci Michala Frankla.⁹⁰ Výrazný rozdíl spočívá též v židově zobrazení u Baara, se kterým sedí sedláci v hospodě, kdežto v Čáповě podání se jedná o zarostlého odpuzujícího žida.

Antisemitská pasáž Baarova románu ovšem byla pro film výrazně odlišně zpracována do tří scén, které tvoří dějovou linii. Mladý sedlák Bártík (Vladimír Šmeral) po prohrané bitce s Cimburou (Gustav Nezval) v hostinci při zábavě naláká sedláka Jíru (Rudolf Deyl ml.) do židovského hostince, kde jeho majitel (František Roland) svým návštěvníkům poskytuje možnost hraní karet a prodává kořalku za pomoci své číšnice Barči (Stanislava Strobachová), o které si může divák dle jejího chování domyslet, že se živí i jako prostitutka. Sedlák Bártík se u žida postupně zadlužuje, podepisuje mu úpisy, až přivede celý otcův statek „na buben“, což si v poslední antisemitské scéně sdělují na návsi sousedky (Darja Hajska, Hermína Vojtová, Marie Ježková aj.), z nichž jedna (ztvárněná Hermínou Vojtovou) v důsledku toho křičí, že „*toho žida nám byl čert dlužen*“ a vyzývá ostatní, aby myslely na děti, když na ně jejich tátové nemyslí. Následně pak vtrhnou do židova hostince, vyplení ho, mužům stejně jako číšnici Barče uštědří množství ran a neúmyslným převrnutím lampy hostinec zapálí. V závěru opouští samotný žid s ranečkem na zádech vesnici. Ve filmu bez těchto tří scén není o židovi (židovském krčmáři⁹¹) ani zmínky. Dokonce i ve scéně, kdy mladého sedláka Bártíka budí jeho otec (Bolek Prchal) po zřejmě prohrané noci, nekárá ho za návštěvu židova hostince, ale nýbrž za to, že nadměrně vysedává s harmonikou na návsi.

86 BAAR, J. Š.: *Jan Cimbura. Jihočeská idyla*, s. 262.

87 Tamtéž.

88 Tamtéž, s. 270.

89 Tamtéž.

90 FRANKL M.: „*Emancipace od židů*“: *český antisemitismus na konci 19. století*. Praha 2007, s. 111 – 150.

91 *Český hraný film II*, s. 121.

Baarův a Čápův antisemitismus je možné výrazně odlišit. U Baara se jednalo o typický projev katolického kléru (viz zmíněná Frankova práce), o antisemitismus „umírněný“, o čemž svědčí např. i vykreslení postavy žida. Baar ve svých dílech oslavuje selský stav a jeho příslušnost k českému venkovu.

Čáp sice svůj dojemný příběh směřuje též k oslavě selství a českého národa (stejně jako v dalších filmech té doby užil stereotypu, a to návštěvy hlavní postavy filmu v Praze), ale od Baara se výrazně liší zmíněným vykreslením postavy židovského krčmáře, kterého představuje jako člověka naprosto odpudivého, a to v souladu s nacistickou antisemitskou propagandou. Na rozdíl od Baara, v jehož podání jsou sice obyvatelé vesnice rádi, že žid odchází, ale jeho majetek mu zdarma odvázejí na dráhu, Čáp nechává naopak židovu krčmu vypálit a žid odchází s ranečkem na zádech.

O tom, že se ve filmu objeví postava žida, informovala, v té době již jako týdeník, *Vlajka*, v říjnu 1941, kdy otiskla fotografii z filmu, kterou doprovodila popiskem: „František Roland vytvořil úlohu Žida v novém filmu „Jan Cimbur““⁹²

Filmový kritik *Národní politiky* ocenil „smavou filmovou idylu o českém sedláku, o jeho práci a lásce k lidem a – koním“⁹³ i to, že výsledná podoba je „více než obvyklý „holinkový“ film. Venkovský člověk tu nevzdychá o marné lásce, nýbrž především – pracuje. Selskou práci, poctivost a věrnost, sílu ducha i těla povýšil Čáp na hlavní dramatické prvky... Ve svém celku je tento nejnovější Čápův film, tak odlehlý od prostředí i pochybné morálky „Nočního motýla“, vítaným a v nynější české filmové produkci opravdu velmi vhodným osvěžením“.

Dr. Bedřich Rádl byl na stránkách *Kinorevue* v kladném hodnocení filmu opatrnější. „Film bez problematiky, klidným tokem plynoucí od svého začátku až ke konci, v jediném motivu vypuzení žida ze společenství dědiny se dotýkající dneška a jeho převratných dějů. Scenaristé R. Madran a Čáp provedli své dílo s takovými ohledy k jménu autorovu, že se ve své filmové adaptaci románu ani nesnažili vyhnout místům, působícím na diváky dojemem sentimentality, příliš vzdálené dnešku,“ i když v závěru své recenze film přece jen pochválil. „Český jih tu mluví k divákovu srdci obrazem, písní i dějem – a to není malý přínos kinematografickému diváku.“⁹⁴

Vlajka podobně jako Srkalova recenze v *Národní politice* film ocenila spolu s výkonem jeho hlavního představitele. „Ovzduší, hlavní úsilí režiséra při každém filmu, je zde dokresleno s naprostou věrností a mravní čistotou. Po prvé se tu ukázal Gustav Nezval takovým, jakým asi chtěl být od počátku své filmové dráhy: závratně silný, srdečný a lidsky prostý český chlapec, ukázněný a obětavý.“⁹⁵

Naopak negativní názor publikoval na svých stránkách *Arijský boj*, u kterého by se dalo předpokládat, že film pochválí. Opak byl pravdou. Kritika směřovala nejen k odlišnosti filmového příběhu od Baarova románu. „Ve skutečnosti však zbyla z celého románu o třech částech ve filmu jen první část, která končí Cimburůvou svatbou z r. 1858 a tvoří pouze asi čtvrtinu celého díla! A i tato část byla značně přepracována a vsunutá do ní události z dalších částí, ovšem opět pozměněné proti originálu (...) Kdyby se byl

92 *Vlajka*, 19. 10. 1941, s. 6.

93 SRKAL, V.: Film o českém sedláku. In: *Národní politika*, ročník LIX., č. 328, 25. 11. 1941, s. 4.

94 Dr. B.R. (Bedřich Rádl): Baarův román ve filmu: Jan Cimbur, In: *Kinorevue*, 10. 12. 1941, s. 131.

95 fap (František Peiger?): Jan Cimbur. In: *Vlajka*, 30. 11. 1941, s. 6.

tento film nazval „Obrazy z venkovského života“, odpovídalo by to plně jeho obsahu. Ale Baarův „Jan Cimbura“ to není. Událostmi bohatý život tohoto siláka tělem i duší nelze vtlačit do filmu. „Úpravami“ zbylo ze slavného románu jen torsa. Na této skutečnosti nezmění ničeho ani krásné výkony účinkujících, jaké všichni podali, ani původní hudba, jež je jinak velkým kladem tohoto filmu hlavně proto, že nebyla opět „vypůjčena“ od někteřeho našeho mrtvého hudebního velikána.“⁹⁶

Negativně se vyjádřil i k antisemitským scénám, když k srovnání obsahu filmu a románu napsal, že „výjevy z židovské krčmy jsou zase přeneseny z třetí části románu, tam však Židovi Steinerovi znemožněna nakonec existence bojkotem a nikoli vybitím jeho „Sodomy“, jak líčí film“.⁹⁷

Tím se shodl nejen s Vlajkou („Žid Františka Rolanda byl podán velmi nedokonale, bez hlasové i mimické charakteristiky. Scéna pogromu v židově kořalně byla málo symbolická a jaksi opatrná. Baarovo slavné dílo zasloužilo v tomto i některých jiných ohledech více piety a prožhavění.“⁹⁸), ale též s Bedřichem Rádlem, který ztvárnění židovského krčmáře zmínil v *Kinorevui* v hodnocení českých herců za rok 1941, když u Františka Rollanda napsal, že tento „po staru charakterisoval svého žida v „Janu Cimburovi“⁹⁹ Jediným z výše zmíněných kritiků, který naopak výslednou postavu ocenil, byl Viktor Srkal v *Národní politice*, když napsal, že „ve vhodně rozvedené episodě, ukazující na zlo, které na české vsi působil Žid-kořalečník, zaujal hrou i maskou F. R o l a n d“.¹⁰⁰

Uzavřenost antisemitských scén a to, že po jejich odstranění nedojde k sebemenšímu vlivu na obsah filmu, nasvědčuje režisérovi tvrzení při výslechu k svému obvinění „ze společenských styků s Němci nad nutnou míru, obhajování a vychvalování nacistu a fašismu a šíření rasistické tendence protižidovské v pogromové scéně filmu „Jan Cimbura“¹⁰¹ uvedl, že „do svého filmového scénáře filmu „Jan Cimbura“ protižidovskou scénu nepojal, že jsem úmyslně ji vynechal, ačkoli v Baarově románu jest. Byl to němec Ing. Zankl, který kvůli vynechání této scény napadl Lucernafilm a nařídil pojetí protižidovské scény do filmu. Neměl jsem moc, tomu zabránit“.¹⁰² Toto Čápovo tvrzení potvrdil nejen ředitel Lucernafilmu Vilém Brož, který stejně jako Čáp dále uvedl, že režisér „naopak tendenci scény oslabil a učinil vše, aby byla co nejméně v duchu „nové Evropy“¹⁰³ ale dále též Dr. Miroslav Rutte. Trestní komise nalézací č. 50 Ústředního národního výboru hlavního města Prahy na základě těchto i dalších svědectví trestní řízení s Františkem Čápem zastavila.

Nabízí se ale otázka, zda někdo nutil Čápa k natočení filmu *Jan Cimbura*, nebo Čáp chtěl zopakovat svůj obrovský úspěch s přepisem Němcové *Babičky*, a to přepisem dalšího díla oblíbeného spisovatele 19. století. Další otázkou zůstává, proč Čáp po vál-

96 Ing. archiv. J. K.: Opět jeden krásný český román okleštěn filmováním. In: *Arijský boj*, 29. 11. 1941, s. 5.

97 Tamtéž.

98 řap (František Peiger ?): *Jan Cimbura*, s. 6.

99 RÁDL, Dar. Bedřich: Herci v loňských filmech. In: *Kinorevue*, ročník VIII, č. 21, 7. 1. 1942, obálka.

100 SRKAL, V.: Film o českém sedláku. In: *Národní politika*, ročník LIX., č. 328, 25. 11. 1941, s. 4.

101 Archiv hlavního města Praha, f. 36, sg. 07242, výslech obviněného Františka Čápa ze dne 17. 5. 1946.

102 Tamtéž.

103 Tamtéž.

ce antisemitské scény s ohledem na to, že nemají žádnou souvislost s dějem, z filmu neodstraní. A film v jeho původní verzi začal být opětně promítán v českých kinech od listopadu 1945¹⁰⁴ a občasně uveden a stále uváděn v různých českých televizních stanicích!

Nejenže žádné pochybení nebo jakoukoli morální odpovědnost za antisemitské scény František Čáp po skončení války necítil, naopak je eufemisticky považoval za „jedinou závadu“ filmu, který byl promítán v době povinného označení židů Davidovou hvězdou, kdy jim byla na několik hodin denně stanovena doba, kdy si mohli nakoupit, kdy nemohou vlastnit telefonické přístroje, nedostávají přiděly cukru, luštěnin, cigaret a tabáku, ovoce, ryb, a v době, kdy začaly odjíždět první židovské transporty. K této době František Čáp prohlásil, že „tenkrát se židé ještě volně pohybovali, že měli svá kontakta a že snad ani ještě nenosili hvězdy. To, jak s nimi později bude nakládáno, neměl jistě normálně myslící člověk před tím ani zdání. To, že film Jan Cimburá splnil svůj úkol, tj., že mluvil k českým srdcím, mohu doložit mnoha dopisy, které mně jako režiséru a Lucernafilmu, jako výrobci došly ze všech míst“¹⁰⁵.

Z dnešního pohledu ale můžeme výše uvedená Čáпова tvrzení částečně zpochybnit. V roce 1942 začaly být v Horažďovicích, na Mělnicku a Sušicku natáčeny exteriérové záběry filmu *Kníže Václav*¹⁰⁶ v hlavní roli s Karlem Högreem. Film, který vyráběl Lucernafilm, měl zobrazit události z české historie přesně podle představ nacistů. Režie byla svěřena právě Františku Čáповi! Proto se Čáпова tvrzení po válce mohou jevit jako ryze účelová. Film nebyl nikdy natočen, protože natáčení bylo neustále zdržováno. Čáp si zřejmě uvědomil, že dotočení tohoto filmu by nebylo možné ničím omluvit.

Nenatočený český antisemitský film *Návrat*

Scénář k nikdy nenatočenému filmu *Návrat* napsal populární herec Burianova divadla a příležitostný filmový režisér Čeněk Šlégl. V tomto případě si můžeme udělat konkrétní představu o obsahu nenatočeného filmu, neboť Šlégl jeho literární podobu¹⁰⁷ vydal v *Evropském vydavatelstvu* v Praze v září 1942, nikoliv „v posledních dnech roku 1941“, jak tvrdí autoři nejnovější Šléglovy biografie.¹⁰⁸ Román vydal až poté, co filmový námět, který předložil v roce 1940 k realizaci Lucernafilmu a Nationalfilmu, byl zamítnut.¹⁰⁹

Nepříliš dobře napsaný román o 167 stránkách líčí životní osudy venkovské dívky Amálky Prchalové, která nechce zůstat v rodné vesnici, provdat se za Francka Váňu a společně s ním hospodařit. Prosadí si proti všem svůj odjezd do Prahy, protože věří,

104 BŘEZINA, V.: *Lexikon českého filmu. 2000 filmů 1930 – 1996*, s. 151.

105 Archiv hlavního města Praha, f. 36, sg. 07242, nedatované strojopisné vyjádření Františka Čápa, s. 4..

106 Bližší informace k filmu viz: *Český hraný film II 1930-1945*, s. 36.

107 ŠLÉGL, Č.: *Návrat (Pohled zpět)*. Praha 1942, I. vydání.

108 FARNÍK, J., ŽITNÝ, R.: „Tedy dobře, vyřízeno k dennímu pořádku...“. Mnichovice 2009.

109 Přípis režiséra Václava Binovce ministru školství a národní osvěty Emanuelu Moravcovi, týkající se poměrů v české kinematografii a personálního složení ČMFÚ. In.: *Illuminace*, ročník 8, 1996, č. 4 (24), s. 149.

že jejím neštěstím je to, „že jsem se narodila na vesnici!! Být ve městě, v takové Praze, moci tam pracovat, to byste koukali, jak já bych dělala! Ve dne v noci! Ani spát bych nemusela!“¹¹⁰ Francek se jí pokusí v odjezdu ještě zabránit ve vlaku, ale neuspěje. Ve vlaku nešťastnou náhodou spadne „protivnému mužíkovi“ Lustigovi kufr na zem a rozbijí se tak v něm jím převážené údajně křišťálové sklenice. Muž, o kterém si čtenář může ihned domyslet, že je židovského původu, je vykreslen podle dobových stereotypů – malý, protivný, upocený, přirovnávaný autorem k hmyzu.¹¹¹ Žádá na Amále náhradu škody ve výši 1 500 korun, které ona nemá. Ubytovala se u tety Fany, o které si myslela, že je zámožná, ale ve skutečnosti teta živoří ve větší bídě, než jakou zažila v rodné vesnici. Lustig, jehož nejbližším pomocníkem je pan Anton, ji zaměstná jako pomocnici ve své domácnosti. Poté, co se jí pokusí znásilnit mladý Ernest Lustig, ji přeřadí jako „representantku“ do svého „nočního podniku“, ve skutečnosti vinárny s nevěstincem. Amáliny smutné životní osudy publikuje na pokračování v novinách Karel Doškař, který pomůže Franckovi Amálu v Praze najít a splatit její dluh u Lustiga. Ten se jí pokusí znásilnit, čemuž zabrání Anton, kterého poté Lustig zastřelí. Amála se vrací s Franckem do rodné vesnice Domašlín, kde s ní Francek „musel pokleknout na zem. Přála si to. Musel být nejbližší její zpovědi. Její ruce vši silou se zabořily do kypré země. A potom se hlava pokorně sklonila a rty zašeptaly vroucí modlitbu: „Odpust mi, že jsem Tě opustila!“¹¹²

Šlégl napsal námět v roce 1940 údajně proto, „aby se „vykoupil“ za krytí vztahu své dcery se Židem a rovněž, aby odčinil svůj přečin z roku 1934. Tehdy napsal aktovku „Pěkně prosím, uříznou mě!“ kde zesměšnil samotného Adolfa Hitlera.“¹¹³ V této souvislosti je možné poukázat na podobný případ manželství Čecha s ženou židovského původu. Shodou okolností se jedná o Šléglůva kolegu z filmu *Baron Prášil*, a to o herce, režiséra a majitele Nového divadla, Oldřicha Nového. Protože se Nový odmítl se svou ženou Alicí rozvést, byl za to v roce 1944 poslán do koncentračního tábora. Je zde možné poukázat na mravní rozdíl obou herců.

V již zmíněné nejnovější Šléglově biografii z roku 2009 podávají její autoři, neprofesionální historikové, na základě archivních materiálů podrobný Šléglův životopis včetně jeho umělecké dráhy. Ovšem v části popisující Šléglůvu aktivitu v období od roku 1939 podřídili historická fakta snaze očistit ho z antisemitismu. Jejich argumentům uvěřil i historik Vladimír Just, který v předmluvě mj. uvedl, že autoři „docházejí na základě věrohodných dokumentů a svědectví k překvapivému, ale seriózně podloženému závěru, že Čeněk Šlégl své pronacistické i antisemitské postoje pouze dovedně předstíral, aby zachránil zcela konkrétní lidské (mj. i židovské) životy.“¹¹⁴ Toto tvrzení není ale nikterak doloženo.

V roce 1940 vstoupil Šlégl dobrovolně do *Vlajky*, jejíž stejnojmenný deník ho v červenci 1939 kritizoval za to, že údajně použil a přepracoval do svého filmu *Ted' zas my původní scénář Vojty Beneše k nenatočenému filmu Hory matky boží* o „sbratření mezi židovským továrníkem Laserem a dělníky“. *Vlajka* se ho tehdy ironicky zeptala, zda

110 ŠLÉGL, Č.: *Návrat (Pohled zpět)*, s. 17.

111 Tamtéž, s. 43.

112 Tamtéž, s. 167.

113 FARNÍK, J., ŽITNÝ, R.: „*Tedy dobře, vyřízeno k dennímu pořádku*“, s. 91.

114 Tamtéž, s. 6.

„bude mít p. Čeněk Šlégl tolik odvahy, aby přiznal, že původním námětem jeho filmu „Teď zas my!“ byl Benešův román „Hory matky boží““¹¹⁵ Šlégl, jak vyplývá z následného vlajkařského článku, „navštívil nás v naší redakci, kde nám prohlásil, že je přece již z benešovských dob znám svým nekompromisním pravicovým smýšlením (o čemž jsme se přesvědčili), a proto že sám odmítl realizaci díla židovsko-komunistické tendence. Předložil nám také k posouzení svůj scénář filmu „Teď zas my!“, po jehož přečtení konstatujeme, že (...) se nikterak nepřibližuje k Benešově paskvilu, a má zdravou, průbojnou tendenci mládeži, která však provedením a špatným obsazením nedošla své pravé výraznosti, což zavinil právě onen neúspěšný start tohoto filmu, při čemž je ovšem třeba přihlížeti i k okolnostem, za nichž se premiéra odbývala. Rádi to dosvědčujeme panu režisérovi Čenku Šléglovi, protože náš list sice větrá, ale nekřivdí“.¹¹⁶ Od této doby se žádné negativní články ve vlajkařském tisku proti Šléglovi nikdy neobjevily. Naopak v lednu 1940 deník publikoval velký oslavný článek mapující jeho dosavadní uměleckou kariéru a v závěru napsal: „Zeptáte-li se dnes úspěšného filmového i divadelního herce a režiséra Šléglu, jak se mu líbí po patnáctileté práci u Buriana, jistě vám klidně odpoví: „Myslím, že odtud už mě vyvezou za tu vysokou zeď.“¹¹⁷

Pokud by herec své pronacistické a antisemitské smýšlení pouze předstíral, nebyl by přece od filmových pracovníků „vystaven ještě zostřenému bojkotu“¹¹⁸ a byly by mu nabízeny role ve filmech. Do konce své filmové kariéry byl ideálním představitelem pro záporné nebo komické postavy. Zde je možné připomenout jeho vynikající ztvárnění gremiálního rady Pěny ve filmu *U pokladny stál* nebo barona Kocharowského ve filmu *Baron Prášil*. Poslední film, ve kterém se objevil, byl *Noční motýl*, kde vytvořil malou roli šéfa baru. Premiéra filmu se uskutečnila 10. 10. 1941.

Za několik týdnů, konkrétně 6. 12. 1941 a v repríze 8. 12. 1941 mohli posluchači protektorátního rozhlasu Čenka Šléglu slyšet v roli gangstera ve skeči *Hvězdy nad Baltimore* Josefa Opluštila.¹¹⁹ V tomto skeči s ním účinkoval též Vlasta Burian v roli Jana Masaryka. Polické skeče začal rozhlas vysílat od podzimu 1941. Obsahem všech skečů bylo mnohdy vulgární zsměšňování exilových politiků a výrazný antisemitismus. Šlégl v podobných skečích účinkoval až do března 1943,¹²⁰ kdy předstíral zlomeninu nohy. Poté až do uzavření divadel v rámci totálního válečného nasazení 1. 9. 1944 hrál v Divadle Vlasty Buriana a následně do konce války pracoval jako šofér ve Velkoobchodu textilním zbožím Václav Calda v Praze.¹²¹ V roce 1947 byl za svou činnost ve *Vlajce* a rozhlase odsouzen k 6 měsícům vězení. K umělecké práci se již nikdy nesměl vrátit.

Jak vysvítá z poválečných výpovědí Harlana, Čápa i Šléglu, jejich důvody k natáčení či psaní antisemitských děl jsou totožné. Otomar Krejča ml. ve svém zamyšlení nad

115 Co v českém filmu je dnes ještě možné!! In: *Vlajka*, Tamtéž, 3. 7. 1939, s. 5.

116 Ra.: K případu rež. Čenka Šléglu. In: *Vlajka*, Tamtéž, 10. 7. 1939, s. 5.

117 e. f.: Povíme vám něco o Čenku Šléglu. In: *Vlajka*, Tamtéž, 6. 1. 1940, s. 10.

118 Tamtéž.

119 K jeho životu i rozhlasovým skečům viz: PINARD, P. R.: Humor ve službách pomluv. Prvky antisemitismu v tzv. „politických skečích“, vysílaných Českým rozhlasem v letech 1941 – 1945. In: *Terezínské studie a dokumenty 2007*, s. 140 – 207.

120 FARNÍK, J., ŽITNÝ, R.: „Tedy dobře, vyřízeno k dennímu pořádku“, s. 102.

121 Tamtéž, s. 107.

filmy typu Žida Süsse¹²² nastoluje roli morálky v uměleckém konání. „Omluvy typu „herc chce hrát...“ či „...přeci víte, pánové, co znamená pro umělce, když už nesmí hrát. Tito lidé jsou jako děti“ (...) jsou velmi nebezpečné. Morálka nemůže být dvojitá, je jen něčím, co je nám dáno, a zároveň neustále hledáme její adekvátní podobu v reálných životních projevech.“¹²³

122 KREJČA, O. ml.: Nelidskost a umění. Poučení z Žida Süsse? In: *Iluminace*, ročník 5, 1993, č. 3 (11), s. 99 – 109.

123 Tamtéž, s. 99.

Spolkový život v prvej Slovenskej republike na príklade Slovensko-chorvátskej spoločnosti v rokoch 1942 – 1944

Martin Jarinkovič

V odbornej literatúre je jednou z málo frekventovaných tém zo života v Slovenskej republike (SR) v období 1939 – 1945 problematika spolkárstva. Spolkový život na Slovensku v tomto období mal svoje špecifiká vyplývajúce z autoritatívneho systému vládnutia, aký presadila vládnuca Hlinkova slovenská ľudová strana (HLS) po 6. októbri 1938, ktorá si postupne systematicky vybudovala mocenský monopol nad Slovenskom. Táto tendencia zasiahla všetky sféry a nevyhol sa jej ani spolkový život.

Základným legislatívnym rámcom pre spolkárstvo v Československej republike (ČSR) bola ústava z roku 1920, ktorá deklarovala právo na slobodné spolčovanie a zhromažďovanie,¹ pričom vykonávacie predpisy k tomuto právu boli prevzaté ešte z monarchie² (prevzala ich aj 1. SR – poznámka M. J.). Počas ČSR bola zachovaná pôvodná duálnosť rakúsko-uhorskej legislatívy v tejto oblasti, teda na Slovensku platili uhorské spolkové predpisy a v českých krajinách rakúske. Na Slovensku to bol obežník uhorského ministra vnútra číslo (č.) 1 508/1875 BM z 2. mája 1875³ a v Čechách spolkový zákon z 15. 11. 1867 č. 134/1867 řz. (o práve spolčovacom) a taktiež čiastkový

1 § 113, Hlava piata Ústavnej listiny ČSR z 29. februára 1920. In: BROKLOVÁ, E.: *První československá ústava. Diskuse v ústavním výboru v lednu a únoru 1920*. Praha 1992, strana (s.) 208.

2 MANNOVÁ, E.: Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku z aspektu formovania občianskej spoločnosti. In: *Občianska spoločnosť. Problémy a perspektívy v ČSFR*. Bratislava 1991, s. 77. Taktiež: ZMÁTLO, P.: *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*. Bratislava 2005, s. 51. Treba však poznamenať, že počas existencie ČSR boli prijaté aj normy „sprisňujúce liberálne spolkové regulatívy“ (napr.: zákon na ochranu republiky č. 50/1923 Sb. a podobne). Pozri: RATAJ, T., RATAJOVÁ, J.: Úvodní studie. In: LAŠTOVKA, M. a kol.: *Pražské spolky*. Praha 1998, s. 14. Určité obmedzenia sa týkali aj účasti študentov na spolkových aktivitách. Pozri: ZMÁTLO, P.: *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*. Bratislava 2005, s. 50.

3 K problematike uhorského spolkového a zhromažďovacieho práva pozri napr.: PECZE, F., BIANCHI, L.: Spolkové a zhromažďovacie právo v Uhorsku za dualizmu so zreteľom na robotnícke a národnostné hnutie. In: *Historický časopis*, ročník (roč.) XI, 3, 1963, s. 389 – 405.

zákon č. 253/1852 řz.⁴ Pôvodný predlitovský legislatívny rámec uplatňovaný v Čechách bol liberálnejší, čo sa prejavilo napríklad aj v tom, že v Čechách sa pri vzniku spolku nevyžadovalo schválenie stanov na rozdiel od Slovenska, kde sa takáto povinnosť prezatá z uhorskej legislatívy vyžadovala.⁵

Po vyhlásení autonómie Slovenskej krajiny HSLS postupne legislatívne obmedzovala právo spolčovania.⁶ V rámci obmedzujúcich opatrení boli ako prvé úradne zrušené slobodomurárske lóže a komunistické spolky, mnohé ďalšie ukončili činnosť sami.⁷ Dňa 28. októbra 1938 autonómna vláda Slovenskej krajiny vydala nariadenie č. 14/1938 o zaistení majetku všetkých spolkov, korporácií a základní s ústredím mimo územia Slovenska.⁸ V ten istý deň vláda s okamžitou platnosťou rozhodla nariadením č. 15/1938 o rozpustení všetkých polovojenských branných organizácií na území Slovenskej krajiny. Súčasne bola za jedinou oprávnenú brannú organizáciu stanovená Hlinkova garda (HG).⁹ Dňa 5. decembra 1938 vláda vydala nariadenie č. 70/1938 s účinnosťou od 17. decembra 1938, ktorým zrušila všetky telovýchovné spolky a ich majetok bol zverený do správy Hlinkovej gardy,¹⁰ ktorá tak na istý čas získala monopol v brannej a telesnej výchove.¹¹ Po vzniku slovenského štátu sa v nastolenom kurze už len pokračovalo. Ústava SR z 21. júla 1939 síce garantovala zhromažďovacie, tlačové a spolčovacie právo, ale „v medziach zákonných ustanovení“,¹² ktoré ho silne obmedzovali. K opatreniam výrazne obmedzujúcim právo spolčovania pribudlo vládne nariadenie vlády slovenského štátu č. 140/1939 z 21. júna 1939 s účinnosťou od 1. júla 1939 týkajúce sa spolkov a družstiev, ktoré umožňovalo ministromi vnútra, „ak to vyžadoval

4 Podľa: RATAJ, T., RATAJOVÁ, J.: Úvodní studie, s. 14.

5 MANNOVÁ, E.: Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku..., s. 77. Stanovy spolkov na Slovensku po vzniku ČSR schvaľovali najprv príslušné župné úrady, potom Úrad ministra s plnou mocou pre správu Slovenska, po jeho zrušení Ministerstvo vnútra a potom Krajský úrad v Bratislave. ZMÁTLO, P.: *Kultúrny a spoločenský život na Spiši v medzivojnovom období*, s. 51. Počas existencie I.SR pripadla táto kompetencia ministerstvu vnútra. Pozri: VRANOVÁ, E.: Spolky na Slovensku v rokoch 1945 – 1951. In: *Slovenská archivistika*, roč. 1980, č. 1, s. 63.

6 Obmedzovanie demokratických práv a teda aj práva na spolčovanie v tomto období však nebolo príznačné len pre Slovensko, pretože k podobnému legislatívnemu obmedzovaniu formou vládnych nariadení došlo za druhej ČSR aj v českých krajinách. Pozri: RATAJ, T., RATAJOVÁ, J.: Úvodní studie, s. 14.

7 MANNOVÁ, E.: Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku..., s. 77.

8 *Úradné noviny*, č. 48, 29. október 1938, s. 2.

9 Tamže, s. 2 – 3.

10 Tamže, č. 66, 17. december 1938, s. 1 – 2.

11 Tento monopol však neskoršie úpravy fakticky zrušili. Najprv zákon č. 166/1940 Sl.z. o HG a HM (Hlinkovej mládeži), ktorý odčlenil HM od HG a definoval ju ako samostatný zbor strany a samostatnú právnickú osobu, pričom jej okrem iného zveril podobne ako garde aj poslanie vykonávať brannú výchovu a pestovať telesnú výchovu a šport. *Slovenský zákonník*, čiastka 33, 15. júl 1940, s. 253 – 256. Po nezhodách Ministerstva národnej obrany (MNO) a HG, po vzájomnej dohode s MNO dal dokonca hlavný veliteľ HG rozkazom č. 23 z júla 1940 pozastaviť výkon brannej výchovy až do septembra 1940. Všeobecná branná výchova však po jej zastavení až do roku 1943 nebola obnovená, takže pod právomoc brannej výchovy v HG patrili už len gardisti. Podľa nového zákona č. 31/1943 Sl. z. brannú výchovu organizovalo MNO za účasti HSLS a jej zložiek, čo v praxi znamenalo, že HG na jej vykonávanie síce mohla, ale už nemusela byť prizvaná. Podľa: SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava 2009, s. 236 a 315 – 316.

12 § 84, HLAVA DESIATA. O povinnostiach a právach občanov ústavného zákona z 21. júla 1939 o ústave SR. In: *Slovenský zákonník*, čiastka 41, 31. júl 1939, s. 383.

verejný záujem“, 1. stanoviť podmienky ďalšej existencie spolkov a združení, 2. dosadiť dozor nad ich činnosťou, 3. rozpustiť všetky, alebo len niektoré orgány združení, 4. zlučovať združenia, alebo ich úplne zrušiť.¹³ Tendenciu zlučovať a koncentrovať pod svoju kontrolu spolkovú činnosť v rámci štátu dosvedčuje aj § 25, zákona č. 166/1940 o HG a HM (Hlinkovej mládeži) zo 4. júla 1940, ktorý výslovne zakazuje tvoriť iné spolky pre občanov slovenskej národnosti, ktorých poslanie by konkurovalo HG a HM.¹⁴ Likvidácie a zlučovacie tendencie neobišli ani spolčovanie v hospodárskej sfére. Vládnym nariadením č. 11 zo 16. marca 1939 boli rozpustené organizačné zložky zamestnaneckých odborových organizácií s ústredím mimo územia Slovenského štátu. Ich majetok týmto nariadením prešiel na obdobné členské organizácie Združenia slovenských kresťanských odborových organizácií. Zároveň mali predložiť ministerstvu vnútra na schválenie svoje stanovky tie odborové organizácie s ústredím na území Slovenska, ktorých stanovky boli schválené pred 6. októbrom 1938.¹⁵ Majetok ostatných zaniknutých spolkov, ktorý neprešiel na HG, alebo iné organizácie určené vl. n. č. 11 zo 16. marca 1939 podľa vládneho nariadenia č. 125 z 1. júna 1939, pripadol štátu.¹⁶ Zákon č. 70/1942 Sl. z. o vytvorení Slovenskej pracujúcej pospolitosti, ktorý nahradil predchádzajúci zákon č. 297/1940 Sl. z. o slovenských záujmových organizáciách, znamenal definitívny zánik odborového hnutia, ktoré od jesene 1938 reprezentovala jediná organizácia – Slovenské kresťansko-sociálne odborové združenie. Podľa tohto zákona sa namiesto dovtedajších šiestich záujmových organizácií vytvorili štyri záujmové združenia (Pôdohospodárske združenie, Združenie príslušníkov priemyslu, živností a peňažníctva, Združenie príslušníkov slobodných povolání, Združenie štátnych a verejných zamestnancov) spojené do Slovenskej pracujúcej pospolitosti.¹⁷ Židovské spolky a organizácie, okrem náboženských obcí, boli zrušené vládnym nariadením č. 234 /1940 Sl. z.¹⁸ Židov však vylučovali z nežidovských spolkov už od roku 1939.¹⁹ Zlučovanie postihlo aj študentské spolky. Zákonom č. 78/1942 zo 6. mája 1942 boli rozpustené všetky študentské spolky okrem tých, ktoré sledovali nábožensko-kultúrne ciele, a namiesto nich vytvorili Združenie vysokoškolského študentstva. Toto združenie prevzalo aj majetok rozpustených študentských spolkov.²⁰ Zrušeniu sa vyhli len mládežnícke organizácie s náboženským zameraním, ktoré pracovali pod správou či už r. kat., alebo e. a. v. cirkvi.²¹ Tieto opatrenia vyvolali badateľný útlm spolkového života na Slovensku. Na druhej strane popri všetkom tom obmedzovaní niektoré spolky významné z národno-kultúrneho

13 Vládné nariadenie č. 140 /1939. *Slovenský zákonník*, č. 31, 28. jún 1939, s. 279 – 280.

14 *Slovenský zákonník*, čiastka 33, 15. júl 1940, s. 255.

15 Tamže, čiastka 3, 17. marec 1939, s. 8 – 9.

16 Tamže, čiastka 26, 5. jún 1939, s. 177 – 178.

17 Podľa: LETZ, R.: Hlinkova slovenská ľudová strana (Pokus o syntetický pohľad). In: LETZ, R., MULÍK, P., BARTLOVÁ, A., (zost.): *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Bratislava 2006, s. 88 – 89.

18 *Slovenský zákonník*, čiastka 49, 30. september 1940, s. 371.

19 MANNOVÁ, E.: Spolky čertove volky, ale aj škola demokracie. In: *Taká bola Bratislava*. Bratislava 1991, s. 72.

20 LETZ, R.: Hlinkova slovenská ľudová strana..., s. 89 – 90. ŠEMŠEJ, M.: Študentské spolky v Bratislave v rokoch 1938 – 1951. Projekt dizertačnej práce. Dostupné na: www.forumhistoriae.sk/vzdelavanie/SEMSEJ_Stud.spolky.doc

21 MILLA, M.: *Hlinkova mládež 1938 – 1945*. Bratislava 2008, s. 45.

hľadiska v tomto období výrazne rozvíjali svoju činnosť za podpory štátu.²² Spomeňme aspoň Maticu slovenskú alebo napríklad aj Slovenskú ligu.²³

Určitým fenoménom spolkárstva v tomto období boli spoločnosti so „spriateľenými národmi“, ktoré mali za cieľ rozvíjať a prehľbovať vzťahy s týmito národmi. Tieto spoločnosti prekračovali medze spolkárstva a vďaka svojej spätosti s najvyššou politikou štátu tvorili nástroj medzištátnych diplomatických vzťahov.²⁴ Príznačná pre provízorný spolkový život 1. SR bola práve táto forma spolčovania formou „zhora“. Chýbala pri nich zväčša spontánnosť, iniciatíva „zdola“ spojená so samofinancovaním a v niektorých prípadoch dokonca aj dobrovoľnosť, teda črty typické pre definíciu spolku ako takého.²⁵ Právý charakter tohto typu spoločností neunikol ani sovietskemu vyslancovi v SR. Grigorij M. Puškin na margo informácie, že sa v rámci oteplenia slovensko-sovietskych vzťahov po podpísaní paktu Molotov-Ribbentrop pripravuje obdobná spoločnosť pre kultúrne vzťahy s „Ruskom“ vo svojej správe upozornil na zásadný rozdiel medzi zväzmi priateľstva so ZSSR existujúcimi počas ČSR a týmto pripravovaným spolkom, „ktorý v skutočnosti organizuje vláda“.²⁶

Jednou z takýchto spoločností bola aj Slovensko-chorvátska spoločnosť.²⁷ Impulzom pre jej založenie bol vznik Nezávislého štátu Chorvátsko (Nezavisna država Hrvatska – NDH).

Vznik NDH privítali na Slovensku oficiálne miesta radostne, čo sa odrazilo aj v dobovej tlači.²⁸ V tomto geste bola okrem tradičných sympatií aj značná dávka pragmatizmu, čo môžeme vybadať aj zo slov Alexandra Macha, ktorý vyhlásil, že „samostatné Chorvátsko znamená ďalšie upevnenie pozície nášho samostatného Slovenska“.²⁹ Existencia štátu Slovákom blízkeho chorvátskeho národa ponúkala perspektívu bohatej spolupráce vo všetkých oblastiach. K podpore spolupráce v oblasti kultúry mali prispieť Slovensko-chorvátska spoločnosť v Bratislave a Chorvátsko-slovenská spoločnosť v Záhrebe.

Úvahy o založení týchto spoločností sa začali na oboch stranách rozvíjať už počas leta 1941. V liste z 19. júna 1941 chargé d'affaires SR v NDH Karol Murgáš oboznamuje podpredsedu vlády a zároveň ministra vnútra A. Macha o svojich rozhovoroch

22 MANNOVÁ, E.: Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku..., s. 77.

23 Pozri: LETZ, R.: *Dejiny Slovenskej ligy na Slovensku (1920 – 1948)*. Matica slovenská 2000. s. 66 – 91.

24 Prvá z nich Slovensko-nemecká spoločnosť bola vzorom pre ďalšie podobné spoločnosti, ktoré postupne vznikali (Slovensko-španielska a Slovensko-rumunská).

25 Niekoľko definícií pojmu spolok pozri: MANNOVÁ, E.: Prehľad vývoja spolkového hnutia na Slovensku..., s. 72.

26 ČIERNA-LANTAYOVÁ, D.: Slovanské predstavy a politické variácie vo vzťahoch Slovákov k Moskve (1934 – 1949). In: *Historický časopis*, roč. 56, 2008, č. 1, s. 95.

27 Problematiky Slovensko-chorvátskej spoločnosti sa doteraz dotkli: JANKOVIČ, J.: Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku. Chorvátska literatúra v slovenskej kultúre II. (1939 – 1948). Bratislava 2002, s. 30 – 38. MICHELA, M.: K otázke slovensko-chorvátskej kultúrnej spolupráce v r. 1941 – 1945. In: *Slavica-Slovaca*, roč. 38, 2003, č. 2, s. 112 – 122. dostupné na: http://slavu.sav.sk/casopisy/slavica/2003_02/2003_02.pdf.

28 K tejto problematike pozri: JARINKOVIČ, M.: Pohľad slovenskej dennej tlače na chorvátsku otázku v rokoch 1941 – 1944. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII. Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*. Bratislava 2009, s. 261 – 288.

29 *Slovenská politika*, 17. 7. 1941. Chorvátski novinári odcestovali domov.

s chorvátskymi činiteľmi (min. zahraničných vecí Dr. Mladenom Lorkovičom a min. vnútra Andrijom Artukovičom) o založení Slovensko-chorvátskej spoločnosti v Bratislave, „*ktoré sa končili tým želaním, aby sa táto vec uskutočnila čím skôr, lebo sa natiskajú maďari*“. Murgaš zároveň oboznámil A. Macha s tým, že „*želanie vedúcich ľudí Chorvátska je, aby sa predsedom slovensko-chorvátskej spoločnosti stal v Zagrebe minister Dr. Artukovič a v Bratislave minister Mach*“.³⁰

V odpovedi na tento list z 28. júna 1941 sprostredkovanej ministerstvom zahraničných vecí vyslanectvu SR v Záhrebe Ing. Mračna odkazuje, že minister A. Mach je ochotný prevziať na seba funkciu predsedu tejto spoločnosti, zároveň žiada chargé d'affaires K. Murgaša, aby oznámil, ktoré osobnosti budú navrhnuté za funkcionárov z chorvátskej strany.³¹

Reálnejšie kontúry pripravovaná spoločnosť dostala v novembri 1941, keď na stretnutí Viliama Kovára a Stanislava Mečiara s A. Machom padli aj konkrétne mená osôb, ktoré by mali byť pozvané na zakladajúce valné zhromaždenie. Okrem Machovho mena sa spomínali aj ďalšie osobnosti vhodné na funkciu predsedu: Jozef Škultéty, Tido J. Gašpar, Stanislav Mečiar.³² Podľa všetkého sa A. Mach po tom, čo chorvátska strana prejavila vôľu, aby bol na čele Slovensko-chorvátskej spoločnosti, stotožnil s touto myšlienkou a realizáciu celého projektu posunul Úradu propagandy, v rámci ktorého bol touto úlohou poverený zástupca šéfa úradu Jozef Ambruš.³³

Uskutočnenie plánovaného zakladajúceho valného zhromaždenia Slovensko-chorvátskej spoločnosti ohlásil prípravný výbor Prezidiu Policajného riaditeľstva 2. marca 1942 spolu s programom zhromaždenia.³⁴ Oznámenie prípravného výboru Policajné riaditeľstvo vzalo na vedomie (čiže schválilo) a vo svojom výmere zo 6. marca 1942 požiadalo prípravný výbor, aby do 15 dní od ustanovujúceho valného zhromaždenia predložilo Policajnému riaditeľstvu žiadosť o schválenie stanov, zápisnicu o ustanovujúcom valnom zhromaždení, listinu prítomných a 5 exemplárov stanov prijatých valným zhromaždením.³⁵ V súvislosti s organizovaním zakladajúceho valného zhromaždenia sa hlavný organizátor vzniku spoločnosti, zástupca šéfa Úradu propagandy J. Ambruš, obrátil 3. marca 1942 na rektorát Slovenskej univerzity so žiadosťou o po-

30 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) SR 1939 – 1945, škatuľa (šk.) 1160, č. 137/41, Založenie Slovensko-chorvátskej spoločnosti – list ministrovi Machovi. Porovnaj: MICHELA, M.: Vznik slovenského vyslanectva v Chorvátsku a činnosť Karola Murgaša, chargé d'affaires v Záhrebe v roku 1941. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov II*. Trnava 2003, s. 117. Predsedom Chorvátsko-slovenskej spoločnosti, ktorá vznikla dňa 13. augusta 1941 sa nakoniec stal Franjo Dujmovič. Pozri: JANKOVIČ, J.: *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku. Chorvátska literatúra v slovenskej kultúre II. (1939 – 1948)*. Bratislava 2002, s 32.

31 SNA, f. MZV SR (1939 – 1945), šk. 1160, č. 433/41. Slovensko-chorvátska spoločnosť v Bratislave – založenie, list MZV SR vyslanectvu SR v NDH

32 SNA, nespracovaný fond (nesprac. f.) Slovensko-chorvátska spoločnosť (SCHS), šk 1. List V. Kovára J. Ambrušovi z 21. januára 1942

33 Porovnaj JANKOVIČ, J.: *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku. Chorvátska literatúra v slovenskej kultúre II. (1939 – 1948)*. Bratislava 2002, s 34. MICHELA, M.: K otázke slovensko-chorvátskej kultúrnej spolupráce v r. 1941 – 1945, s. 116.

34 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Oznámenie zakladajúceho valného zhromaždenia Slovensko-chorvátskej spoločnosti v Bratislave.

35 Tamže. Výmer Policajného riaditeľstva v Bratislave.

volenie uskutočniť toto zhromaždenie v amfiteátri Slovenskej univerzity, pretože ako napísal „v Bratislave niet reprezentatívnejšej miestnosti pre takéto ciele“.³⁶ Vytipovaných adeptov na funkcionárov spoločnosti, členov výboru a čestných členov potom v mene prípravného výboru oslovil J. Ambruš písomne začiatkom marca 1942.³⁷

V mene prípravného výboru otvoril 13. marca³⁸ 1942 o 17. hodine zakladajúce valné zhromaždenie Jozef Ambruš, ktorý okrem iného vo svojom prejave hovoril o tradícii vzájomnej podpory Chorvátov a Slovákov, keďže „osudy oboch národov boli také podobné a proti rovnakému nepriateľovi bolo sa treba brániť“. Na túto tradíciu oba národy nadviazali aj po roku 1918. Zároveň sa ohradil voči tým, „čo by z nežičlivosti voči nám tak radi skaľovali toto čisté priateľstvo slovensko-chorvátske, a chceli by naň uderiť bilag mátožného panslavizmu alebo fiktívnej Malej dohody“, čím narážal na maďarské obavy a denunciacie v Berlíne proti užšej spolupráci Rumunska, Slovenska a Chorvátska.³⁹ Svoj prejav ukončil v duchu dobovej propagandy, čo dosvedčuje jeho pranie úzkeho spojenia oboch národov v novej Európe pod vedením Veľkonemeckej ríše. Po otváraní prívore a privítaní hostí Jozef Ambruš prečítal stanovky, ktoré následne zhromaždenie odsúhlasilo. Za predsedu spoločnosti bol zvolený minister vnútra A. Mach. Jeho prejav sa niesol v duchu gardisticko-ustašovského súzvuku. Podľa jeho slov bola badateľná zjavná paralela „medzi slovenským hnutím rodobraneckým, neskoršie gardistickým a medzi chorvátskou Ustašou“. Mach už pri vzniku slovenského štátu nemal pochybnosti, „že bratský národ chorvátsky ide v ústrety milovými krokmi k obnoveniu svojej štátnosti“. Založenie spoločnosti je podľa neho len novou formou predchádzajúcej tradície vzájomnej spolupráce, ktorá sa však „nezakladá na farizejskej chimére zlopovestnej slovanskej vzájomnosti ...“. Ako povedal A. Mach: „My vieme, čo znamená, keď silnejší takzvaný slaviansky brat utláča, vykorisťuje a ožobračuje slabšieho. Pre nás v praxi slavianska vzájomnosť bola utrpením a otroctvom“. Mach vyjadril presvedčenie o správnosti orientácie na Nemecko, ktorá mala priniesť zaručený úspech: „Po víťaznom boji v spojení s veľkým Nemeckom zasadneme spolu aj k mierovému stolu. Ustašské Chorvátsko spolu s gardistickým Slovenskom.“⁴⁰ Slová o gardistickom Slovensku boli však len zbožným práním slovenských radikálov okolo Hlinkovej gardy, ktorú sami považovali za akýsi pendant ustašovského hnutia. Chorvátsko, kde ustašovci vytlačili

36 Tamže. Založenie Slovensko-chorvátskej spoločnosti, list J. Ambruša Rektorátu Slovenskej univerzity. V mene univerzity vyhovel žiadosti jej prorektor 7. marca 1942. Tamže. Prepožičanie amfiteátra v novej univerzitnej budove, odpoveď prorektora na žiadosť J. Ambruša.

37 Tamže.

38 Pôvodne sa zrejme zvažoval aj termín 7. február 1942, o čom svedčí rukopisný koncept pozvánky na zakladajúce valné zhromaždenie. Tamže. Na zakladajúcom valnom zhromaždení bola okrem vyslanca a splnomocneného ministra NDH v Bratislave Josipa Berkovića aj početná chorvátska delegácia, pozri: JANKOVIĆ, J.: *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku...*, s. 35 – 36. Svoju neúčast dodatočne ospravedlnil F. Dujmović, ktorý dostal pozvánku s veľkým oneskorením. SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1, pôvodné číslo dokumentu 0-220/42.

39 Pozri viac: TEJCHMAN, M.: Slovensko-rumunsko-chorvátska spolupráca v letech druhej svetovej války. In: *Slovanský přehled*, 1992, č. 2, s. 158 – 170. Taktiež: OTU, P.: Aspekty rumunsko-slovenských vojenských vzťahov (1939 – 1944). In: *Vojenská história*, 1999, č. 3, s. 20 – 30. Tejtó otázky sa dotkol aj: LIPTÁK, L.: Maďarsko v slovenskej politike za druhej svetovej vojny. In: *Príspevky k dejinám fašizmu v Československu a Maďarsku*. Bratislava 1969, s. 189 – 283.

40 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Zápisnica zo zakladajúceho valného zhromaždenia SCHS.

z politického života konzervatívnu autonomistickú Chorvátsku sedliacku stranu (Hrvatska seljačka stranka-HSS) a sami ovládli všetky mocenské pozície, bolo pre slovenských radikálov lákavým príkladom.⁴¹ Avšak na Slovensku, kde v rámci vládnej strany prebiehal pred verejnosťou skrytý mocenský boj, udávalo tón umiernené krídlo HSLS, ktoré likvidovalo všetky pokusy radikálov združených okolo V. Tuku, A. Macha a HG o prevzatie moci v štáte.⁴² Spor medzi umiernenými a radikálmi mal dosah aj na vývoj postavenia strany. Umiernení, ktorí mali v rámci sporu navrch, posilňovali pozíciu HSLS⁴³ a zároveň oslabovali pozíciu HG, ktorej sa vlastne okrem „riešenia židovskej otázky“ nepodarilo naplniť (ani trvalo udržať už dosiahnuté) žiadne významnejšie mocenské ambície. HG bola oficiálne odzbrojená.⁴⁴ Garda neuspela v snahách o udržanie vlastnej spravodajskej služby,⁴⁵ ani sa jej nepodarilo prevziať úlohu elitnej mocenskej a ozbrojenej zložky v SR⁴⁶ (hoci nie všetky opatrenia na podriadenie HG strane boli úspešné).⁴⁷ Vytlačanie radikálov z pozícií zastavil až nemecký zásah v Salzburgu, ktorý posilnil mocenské postavenie Tukovho tábora. Radikáli si však „výdobytky“ Salzbur-

41 Ani samotné ustašovské hnutie však netvorilo úplne homogénny celok, aj v rámci neho existovali frakcie: Pozri viac: TUDMAN, F.: The independent state of Croatia as an instrument of the policy of the occupation powers in Yugoslavia and the peoples liberation movement in Croatia from 1941 to 1945. In: *Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941 – 1945*. Belgrade 1963, s. 190 – 191

42 Ani HG nebola celkom jednotná a aj v jej radoch existovali prívrženci umierneného tábora, podobne ako v radoch strany boli aj prívrženci radikálnej orientácie, takže nedá sa ani v tomto prípade mierne zjednodušujúceho delenia radikáli – umiernení generalizovať, ako na to poukázal vo svojej práci P. Sokolovič. Pozri: SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*, s. 243.

43 Jej výsadné postavenie bolo zakotvené v ústave (hlava šiesta, § 58, odsek 1.) a neskôr aj v osobitnom zákone o HSLS (zákon č. 245/ 1939 SL. z.).

44 Rozkazom hlavného veliteľa HG A. Macha z 27. apríla 1939. SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*, s. 184. Ako však konštatoval P. Sokolovič, jednotliví gardisti porušovali rozkaz aj v tejto oblasti, (podobne ako v iných) predpisy. Tamže s. 185.

45 Rodobrana ako súčasť HG budovala vlastnú spravodajskú službu – Dôvernícku sieť Rodobrany, prostredníctvom ktorej sa chcela stať výlučnou bezpečnostnou zložkou na Slovensku. V tomto úsilí narazila na odpor Ústredne štátnej bezpečnosti, ktorá nechcela pripustiť diletantský zásah do svojich kompetencií. Tento konflikt ukončilo až rozpustenie Rodobrany v júni 1940. Po Salzburgu sa snaha HG o vybudovanie vlastnej spravodajskej služby zopakovala ešte raz na prelome rokov 1941/1942 avšak opätovne neúspešne. Získať prevahu nad ÚŠB sa garde podarilo až v septembri 1944. Podľa MEDVEČKÝ, M.: *Spravodajské eso Slovenského štátu: Kauza Imrich Sucký*. Bratislava 2007, s. 41 – 55.

46 Po neúspechu Rodobrany, ktorá sa pasovala do roly elity v rámci HG, súvisí oživenie tejto ambície s príchodom nemeckého poradcu pre HG Viktora Nagelera v lete 1940. Jeho úlohou bola reforma HG tak, aby sa perspektívne mohla stať rozhodujúcim mocenským elementom na Slovensku. Nagelerovým zámerom bolo vyselektovať spomedzi príslušníkov HG tých, ktorí by najlepšie vyhovovali nacistickým kritériám a vytvoriť z nich Vybrané jednotky HG, ktoré by mali prevziať rolu elity v štáte a ktoré by boli k dispozícii v prípade zmeny formy vlády na Slovensku. Ako však musel v roku 1944 aj sám Nageler priznať, projekt nespĺnil očakávania najmä preto, že umiernené krídlo HSLS vytlačilo HG z politického života v krajine. Podľa: KÁRPÁTY, V.: *Vybrané jednotky Hlinkovej Gardy 1941 – 1944*. In: *Pamät národa*, 2007, č. 1, s. 6 – 20.

47 Sem radíme vl. nariadenie č. 220/1939 Sl. z., ktoré síce na jednej strane vyzdvihovalo úlohu HG na strane druhej ju však podriaďovalo HSLS. SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*, s. 215. Pre všeobecný odpor bolo povinné členstvo v HG zakotvené v tomto nariadení nakoniec zrušené vl. n. č. 310/1939 Sl. z. v interpretácii tohto nariadenia však nepanuje jednotná mienka. Porovnaj: SOKOLOVIČ, P. *Hlinkova garda 1938 – 1945*, s. 206 – 222. Porovnaj: LETZ, R.: *Hlinkova slovenská ľudová strana...*, s. 73. HRNKO, A.: *Politický vývin a protifašistický odboj na Slovensku (1939 – 1941)*. Bratislava 1988, s. 80.

gu neboli schopní udržať a v ďalšom období umiernené krídlo systematicky získavalo naspäť svoje rozhodujúce postavenie, pričom si podriadilo aj HG. Slovák A. Macha o gardistickom Slovensku odzneli len pár dní pred príchodom Aladára Kočiša na post gen. tajomníka HSLS. Po Kočišovom nástupe (17. marca 1942) sa pripravovala ofenzíva umierneného tábora proti radikálom. Tisovmu krídlu sa podarilo dosiahnuť ďalšie oslabenie pozícií HG, čo viedlo k jej mocenskému úpadku.⁴⁸ Prostriedkom porážky radikálneho krídla jeho vlastnými zbraňami⁴⁹ bolo zavedenie tzv. vodcovského princípu (zákon č. 215/1942 Sl. z. prijatý Slovenským snemom 22. 10. 1942). Znamením víťazstva umiernených nad radikálmi bolo stiahnutie Tuku a s tým spojená zmena politického kurzu A. Macha.⁵⁰ Vzhľadom na načrtnutý vývoj môžeme hovoriť o ľudáckom Slovensku, nie však o gardistickom Slovensku. Túto syntagmu treba preto vnímať ako propagandistickú floskulu, ktorej cieľom bolo zvýrazniť slovensko-chorvátske bratstvo a blízkosť aj po ideologickej línii (alebo lepšie povedané zakryť práve očividné rozdiely medzi Slovenskom a Chorvátskom).⁵¹ Týchto rozdielov si však po určitom čase boli vedomí aj súčasníci, čo potvrdzuje aj výrok vyslanca NDH v Bratislave B. Lorkoviča, ktorý s istou zatrpknutosťou povedal, že až do vzniku samostatných štátov bola minu-

48 LETZ, R.: Hlinkova slovenská ľudová strana..., s. 88.

49 PODOLEC, O.: K niektorým prvkom prvej slovenskej ústavy a ich reálnej aplikácii v politickom živote štátu. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov I*. Trnava 2002, s. 26. Pozri aj: LETZ, R.: Hlinkova slovenská ľudová strana..., s. 93 – 94.

50 Pozri: VNUK, F.: *Mať svoj štát znamená život. Politická biografía Alexandra Macha*. Bratislava 1991, s. 264 – 266.

51 Na zaujímavý detail upozornil aj V. Kárpáty, totiž že na Slovensku neprenikla do štátnej symboliky na rozdiel od NDH (ale aj Nemeckej ríše a Talianska) symbolika vedúcej politickej sily, v slovenskom prípade teda HSLS. Dokonca HSLS nemala ani svoju špecifickú symboliku a naopak používala symboliku odvodenú z národnej symboliky. Pozri: KÁRPÁTY, V.: Slovenská politická symbolika 1939 – 1945. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.) *Od Salzburgu do Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava 2009, s. 31 – 47. Stret umierneného a radikálneho krídla možno badať aj v tejto oblasti, čo našlo svoj odraz v tlačí. Na stránkach Slováka, tlačového orgánu umierneného krídla HSLS sa totiž stretáme aj s kritikou nedodržovania zásad vyvesovania vlajok a zástav počas štátnych sviatkov, keď došlo k umiestneniu zástavy HG na prioritnom mieste vyhradenom štátnej zástave. Pozri: *Slovák*, 25. 3. 1943, s. 3. Na okraj dňa. Úcta k symbolom štátnej samostatnosti. Tieto vnútroštátne strety sa prejavili dokonca aj v zahraničnopolitickom kontexte, čo dosvedčuje prípad žiadosti chargé d'affaires SR v Záhrebe K. Murgaša o povolenie vyvesiť zástavu HG vždy spolu so štátnou zástavou, čo odôvodnil podobnosťou slovenskej zástavy, ale najmä tým, „že nenávidené srbské farby sú tie isté čo naše v tomto poradí – modro-bielo-červená (len uvedieme na správnu mieru, že modro-bielo-červená trikolóra symbolizuje Juhosláviu, kým srbská národná trikolóra je červeno-modro-biela, teda vyzerá ako obrátená slovenská trikolóra. Poznámka M. J.) a chorvátska pospolitosť vidiac našu zástavu, v lepšom prípade mylí si ju so slovinskou zástavou v horšom prípade bohužiaľ so srbskou zástavou (...) Hlinkova zástava a odznaky HG sú v Chorvátsku veľmi sympaticky prijímané tým viac, že farby a odznaky chorvátskeho oslobodzovacieho hnutia 'Ustaša' pojaté boli do štátnej zástavy“. SNA, f. MZV SR (1939 až 1945), šk. 214, základné číslo 20.422/41, č. dokumentu 240/41. List K. Murgaša predsedovi vlády a ministrom zahraničia z 27. júna 1941. Rovnako aj Tamže, šk. 1155, č. 240/41. MZV túto žiadosť zásadne odmietlo odvolajúc sa na vládne nariadenie č. 118 Sl. z. z 30. apríla 1940 o používaní štátneho znaku, štátnej pečate, štátnej vlajke a štátnej zástavy. Murgašovi dovolili používať zástavy HG len na vozidlách vyslanectva a to rovnakých zmerov ako štátna zástava. Tamže, šk. 214, základné číslo 20.422/41, Odpoveď MZV Vyslanectvu SR v Záhrebe vo veci používania zástavy HG. Porovnaj: MICHELA, M.: Vznik slovenského vyslanectva v Chorvátsku a činnosť Karola Murgaša, chargé d'affaires v Záhrebe v roku 1941. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov II. Zborník príspevkov z 2. sympózia Katedry histórie FF UCM v Trnave*. Trnava 2003, s. 103.

losť oboch národov „v najzákladnejších rysoch“ naozaj podobná. Od vzniku slovenského štátu a NDH „však životná cesta oboch národov ukazuje tak málo podobností, že každé ďalšie neohraničené a nekritické stotožňovanie našich pomerov by mohlo vyvolať len zmätok a nepochopenie“.⁵²

Po svojom prejave nový predseda spoločnosti vymenoval ostatných funkcionárov a valné zhromaždenie zvolilo členov výboru⁵³ a čestných členov.⁵⁴ Prvým podpredsedom sa stal Dr. Stanislav Mečiar, druhým podpredsedom Anton Mišík a tretím Dr. Jozef Ambruš. Prvým tajomníkom sa stal Viliam Kovár a druhým tajomníkom prof. Eugen Urban. Pokladníkom bol prof. Belo Fronc.⁵⁵

Stanovy spoločnosti schválilo ministerstvo vnútra oficiálne 13. augusta 1942. Obsahovali 12 bodov⁵⁶ a boli vypracované podľa stanov podobných spoločností tohto druhu (napr. Slovensko-nemeckej spoločnosti).⁵⁷

Prvé dva paragrafy obsahovali názov spoločnosti a jej sídlo v Bratislave. Podľa §3 týchto stanov bolo cieľom spolku: zjednotiť na Slovensku všetkých milovníkov národa a života chorvátskeho, aby spoločnými silami pracovali na pestovaní priateľských stykov slovensko-chorvátskych a na Slovensku šírili poznanie chorvátskeho národa a naopak. Tento bod obsahoval aj pripomienku, že politické veci boli zo spolkovej činnosti vylúčené.

Tento cieľ sa mal podľa §4 dosiahnuť:

- zriadením spolkovej miestnosti, knižnice a podobných zariadení,
- pestovaním spoločenských stykov s Chorvátmi, usporadúvaním spoločenských večerov, zábav a slávností,
- usporadúvaním prednášok, rozhovorov, umeleckých výstav, divadelných predstavení, koncertov, prekladov z literatúry a zájazdov,

52 *Slovenská politika*, 16. 4. 1944. Nezlomiteľná vôľa Chorvátov. Základný rozdiel v pomeroch v oboch štátoch spočíval už v odlišných okolnostiach ich vzniku čo malo veľký vplyv na ich ďalší vývoj. Kým na Slovensku vznik štátu prebehol minimálne z formálnej stránky legálne po tom čo najväčšia domáca autonomistická politická strana prijala Hitlerov nátlak v Chorvátsku po tom čo vodca domácich autonomistov odmietol spoluprácu s Nemcami sa k slovu dostala radikálna emigrácia z teroristickou minulosťou, ktorá sa chopila moci nelegálnym spôsobom. Slovenská emigrácia sa k významnejšiemu vplyvu v rámci štátu nedopracovala, či už ide o pronacistickú viedenskú skupinu, alebo promaďarskú skupinu. Pozri: KRAJČOVIČ, M.: *Medzinárodné súvislosti slovenskej otázky 1927/1936 – 1940/1944. Maďarské dokumenty v porovnaní s dokumentami v Bonne, Bukurešti, Viedni a Prahe*. Bratislava 2008, s. 424.

53 Členovia výboru: prof. Ing. Štefan Bella, prof. Juraj Čečetka, Alojz Macek, Rudolf Kubiš, Jozef K. Šmálov, Valentín Beniak, Dr. Jozef Kosorin, Aladár Kočiš. SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Zápisnica zo zakladajúceho valného zhromaždenia.

54 Zoznam čestných členov pozri: JANKOVIČ, J.: *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku...*, s. 37.

55 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Zápisnica zo zakladajúceho valného zhromaždenia.

56 Na stanovách potvrdených Policajným riaditeľstvom je však chybné uvedených 13 bodov.

57 JANKOVIČ, J.: *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku...*, s. 34. Avšak predloha, ktorá by slúžila ako inšpirácia, sa hľadala aj inde. V tejto veci sa obrátil K. Murgaš na Vyslanectvo SR v Sofii so žiadosťou o zaslanie stanov Bulharsko-slovenskej spoločnosti v Sofii. SNA, f. MZV SR 1939 – 1945, šk. 1160, č. 294/41. Stanovy mu síce boli poslané (Tamže, č. 760/41), ale predlohou sa nakoniec nestali.

- hmotným a mravným podporovaním na Slovensku študujúcej chorvátskej mládeže, ako aj v Chorvátsku študujúcej slovenskej mládeže
- spravovaním majetku, ktorý sa spolku zverí.

§ 5 rozlišuje tri druhy členstva: čestných členov, ktorých na návrh výboru zvolí valné zhromaždenie za zvláštne zásluhy o spolok, a zakladajúcich a riadnych členov, ktorých prijíma, alebo vylučuje spolkový výbor.

Podľa § 6 zakladajúcim členom je ten, kto do pokladnice spolku zaplatil minimálne 500 korún slovenských (Ks), pričom právnické osoby sa mohli stať len zakladajúcimi členmi. Podľa tohto bodu riadni členovia mali platiť ročné členské vo výške 24 Ks a študenti 6 Ks. Toho, kto neuhrádzal svoje členské poplatky, mohol výbor vylúčiť. V tomto paragrafe bola každému členovi garantovaná účasť na zhromaždeniach a všetkých podujatiach spoločnosti. Každý člen mohol podávať návrhy, hlasovať, voliť a byť volený. Členstvo zaniklo, ak člen písomne ohlásil výboru svoje vystúpenie zo spolku, alebo ak člena výbor vylúčil, pričom vylúčenému bolo garantované právo odvolať sa na valné zhromaždenie.

Podľa § 7 sa spolkový rok kryje s rokom kalendárnym. Podľa §8 sa každý rok zvolávajú všetci členovia aspoň raz na riadne valné zhromaždenie. Valné zhromaždenie je schopné sa uznášať, ak je prítomná aspoň $\frac{1}{4}$ členov. Prítomní rozhodujú väčšinou hlasov. Pri rovnosti hlasov mal rozhodujúci hlas predseda. Pre prípad nižšej účasti, ako je predpísaná, je valné zhromaždenie uznášaniaschopné o hodinu neskoršie pri každom počte prítomných. Podľa tohto bodu bolo valné zhromaždenie kompetentné:

- a) meniť, dopĺňať a vysvetľovať stanovy a uznášať sa na rozchode spolku s dvojtretinovou väčšinou prítomných,
- b) uznášať sa o spravovaní majetku a fondov,
- c) schvaľovať ročnú správu a záverečné účty, udeľovať absolútorium,
- d) voliť čestných členov spolku,
- e) voliť výbor spolku,
- f) voliť dozorné poverenie, ktoré má predsedu a dvoch členov,
- g) určovať výšku členských príspevkov.

Podľa § 9 treba mimoriadne valné zhromaždenie zvolať, keď sa na tom uznesie výbor, alebo keď o to písomne požiada $\frac{1}{4}$ členov s uvedením dôvodov a programu. §10 hovorí o tom, že vedenie Slovensko-chorvátskej spoločnosti pozostáva z predsedu, troch podpredsedov, prvého a druhého tajomníka, pokladníka a ôsmich až štrnástich členov výboru, pričom výbor je možné hocikedy doplniť kooptáciou. Podľa tohto bodu predseda zastupuje spolok navonok, predsedá valnému zhromaždeniu a ostatným schôdzkam, s tajomníkom podpisuje spolkové písomnosti „a poukazuje zo spolkovej pokladnice výplaty s Ks 1 000“. Podpredsedovia zastupujú predsedu podľa poradia. Tajomníci majú za úlohu spisovať zápisnice valných a výborových zasadnutí. Tajomníci zostavujú aj všetky písomnosti súvisiace so spravovaním spolku a starajú sa o vykonanie všetkých ustanovení výboru a valného zhromaždenia. Pokladník je poverený prijímať všetky peňažné príspevky, opatrovať peňažný majetok spolku, viesť účty a vyplácať peniaze poukázané predsedom. Pokladník podľa tohto paragrafu zostavuje

aj ročnú správu o majetkovom stave spolku. Podľa tohto paragrafu do kompetencie výboru patria všetky veci, ktoré nepatria valnému zhromaždeniu. Predseda, tajomníci a pokladník tvoria tzv. užšie predsedníctvo, ktoré „rozhoduje o veciach menšieho významu“. Výbor i predsedníctvo zvoláva na zasadnutie predseda podľa potreby. Na to, aby bolo platné uznesenie výboru alebo predsedníctva, vyžaduje sa prítomnosť polovice ich členov a väčšina hlasov prítomných.

Záverečné dva paragrafy hovoria o zániku spolku. Podľa § 11, ak by spoločnosť zanikla, spôsob naloženia s jej majetkom určí posledné valné zhromaždenie. Podľa posledného paragrafu v prípade, že sa spoločnosť vzdiali od svojho deklarovaného cieľa v stanovách a jej účinkovaním by bol ohrozený záujem štátu alebo hmotný záujem jej členstva, „môže príslušný úrad jej činnosť zastaviť, na presné dodržiavania stanov ju prinútiť alebo rozpustiť“.⁵⁸

V stanovách sa nenachádza žiadna zmienka o symbolike spoločnosti. Vzhľadom na špecifický charakter týchto spoločností sa zrejme o nejakej originálnej symbolike ani neuvažovalo. Na podujatiach Slovensko-chorvátskej spoločnosti sa požívali len štátne symboly Slovenska a Chorvátska v podobe štátnych znakov⁵⁹, alebo zástav, či vlajok. Jediným vlastným symbolom, ktorým Spoločnosť disponovala, bola pečať. Bola veľmi jednoduchá, tvoril ju nápis Slovensko-chorvátska spoločnosť v kruhopise s centrálnou umiestneným vodorovným nápisom Bratislava, nad i pod ktorým sa nachádzal náznak chorvátskeho ornamentálneho motívu (v dobovej literatúre označovaného ako starochorvátsky trojpletenec),⁶⁰ aký bol zakomponovaný aj v chorvátskom štátnom znaku.⁶¹

Podľa záznamov sa prvá výborová schôdzka spoločnosti po zakladajúcom valnom zhromaždení uskutočnila 26. marca 1942. Žiaľ z tohto zasadnutia nemáme k dispozícii zápisnicu.⁶² Z hodnotiacej správy tajomníka za rok 1942 však vieme, že na tejto schôdzi výbor rozhodol, že „pre bežné veci Spoločnosti nebude sa zvolávať výborové zasadnutie, ale o nich bude rozhodovať predsedníctvo spoločnosti“.⁶³ K tomuto kroku viedla vedenie zrejme praktická stránka vecí a najmä vysoká pracovná vyťaženosť jednotlivých funkcionárov. Zároveň dostatočne svedčí o formálnosti vnútornej štruktúry tohto spolku. Členov výboru, ktorých koptovali na tomto výborovom zasadnutí, oslovili až dodatočne 26. – 27. marca.⁶⁴

Prvou významnejšou akciou v réžii spoločnosti bola oslava 1. výročia vzniku NDH. Spoločnosť zorganizovala slávnostnú akadémiu vo veľkej sieni Reduty v predvečer chorvátskeho štátneho sviatku 9. apríla 1942. Program otvoril vzhľadom na ne-

58 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Stanovy.

59 Pozri napr. fotografie zo zakladajúceho valného zhromaždenia pobočky Spoločnosti v B. Bystrici. Tamže.

60 BABIČ, Lj.: *Chorvátske výtvarné umenie*. Martin 1943, s. 7.

61 Odtlačok pečate sa nachádza napr. na pozvánke na II. valné zhromaždenie 20. marca 1943. Tamže.

62 O tejto schôdzke svedčí prezenčná listina, podľa ktorej boli na nej prítomní A. Mach, J. Ambruš, V. Kovár, B. Fronc, Š. Bella, J. Čečetka, Z. Malvič, E. Urban. Písomne ospravedlnil svoju neúčast veliteľ HM A. Macek. Tamže.

63 Tamže. Správa tajomníka za rok 1942.

64 Išlo o Karola Klinovského, Alexandra Moyzesa a Karola Študencu. Tamže, šk. 1.

prítomnosť predsedu, ktorý bol v tom čase na oficiálnej návšteve v Chorvátsku, podpredseda spoločnosti Anton Mišík. Po ňom rečnil čestný člen spoločnosti, minister Dr. G. Medrický, a vyslanec NDH na Slovensku Dr. J. Berkovič. Po prejavoch vystúpili umelci, kvarteto Juraja Aktardžieva, člen opery Národného divadla Rudolf Petrák,⁶⁵ Rudolf Macudzinski, člen činohry Národného divadla Mikuláš Huba, sólistka opery Národného divadla Mária Kišoňová-Hubová a člen opery SND⁶⁶ Franjo Hvastja. Na 1. výročie vzniku NDH bola v Dóme sv. Martina pontifikálna sv. omša, celebroval ju biskup Dr. Martin Buzalka.⁶⁷ Z dochovanej korešpondencie vyplýva, že hlavné bremeno vybavovania a organizovania tohto podujatia prevzal na seba B. Fronc, zastupujúci V. Kovára. O konaní podujatia upovedomil Policajné riaditeľstvo v Bratislave 30. marca 1942.⁶⁸ Koncom marca a začiatkom apríla 1942 písomne oslovil všetkých účinkujúcich umelcov. So žiadosťou o príhovor sa obrátil aj na vyslanca J. Berkoviča.⁶⁹ Ani účasť obecenstva na podujatí neponechal na náhodu. B. Fronc totiž požiadal Dr. A. Mišíka, šéfa prezídia MŠaNO,⁷⁰ aby účasť na podujatí odporúčal školám.⁷¹ Požiadal gen. tajomníka HSLS Dr. A. Kočiša, aby prostredníctvom interného obežníka nariadil členom strany povinnú účasť.⁷² Podobne oslovil aj Hlavné veliteľstvo HG, ktoré malo na príkaz A. Macha vydať rozkaz na povinnú účasť pre gardistov.⁷³ Z tohto môžeme jednoznačne vidieť úzke prepojenie spoločnosti s vládnu garnitúrou. Tento fakt zrejme prispel aj k bezproblémovému prepožičaniu malej siene Reduty. Mesto Bratislava vyhovel žiadosti spoločnosti a bezplatne zapožičalo sieň na túto akciu. Spoločnosť mala uhradiť len režijné výdavky. O tom, že akcia naplnila očakávania, svedčí aj ďakovný list vyslanca J. Berkoviča.⁷⁴

Dňa 1. júla 1942 usporiadala spoločnosť v Národnom divadle umelecký večierok pod názvom Chorvátske tance, na ktorom účinkoval tridsaťpäťčlenný súbor Matice chorvátskych divadelných ochotníkov. Iniciátorom tejto myšlienky bolo Vyslanectvo NDH v Bratislave. Záštitu nad podujatím však na žiadosť vyslanectva NDH prevzal A. Mach ako predseda Slovensko-chorvátskej spoločnosti. Z listu vyslanectva NDH sa dozvedáme, že Matica chorvátskych divadelných ochotníkov (v orig.: Matica hrvatskih kazališnih dobrovoljaca) je amatérskym zoskupením, ktoré už desať rokov prezentuje

65 Na pozvánke k programu sa uvádza namiesto Petráka Janko Blaho, o oslovení ktorého sa zachoval aj písomný doklad. Ak vylúčime, že sa V. Kovár vo svojej správe pomýlil, môžeme sa domnievať, že na poslednú chvíľu namiesto Blaha z nejakej príčiny musel vystúpiť R. Petrák, čo sa už samozrejme na pozvánke nedalo opraviť. Tamže. Správa tajomníka za rok 1942, Tamže. Pozvánka na slávnostnú akadémiu.

66 Slovenské národné divadlo.

67 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Správa tajomníka za rok 1942.

68 Tamže. Oznámenie z 30. marca 1942.

69 Tamže. List vyslancovi a splnomocnenému ministrovi z 1. apríla 1942.

70 Ministerstvo školstva a národnej osvety.

71 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. List šéfovi Prezídia MŠaNO z 1. apríla 1942.

72 Tamže. List gen. tajomníkovi HSLS z 3. apríla 1942.

73 Tamže. List HV HG z 31. marca 1942.

74 Tamže. List vyslanca NDH Slovensko-chorvátskej spoločnosti.

chorvátske ľudové umenie.⁷⁵ Zakladateľom bol Alexander Freudenreich, potomok slávnej divadelnej rodiny. Vystúpenie tohto súboru na Slovensku vyslanectvo organizovalo niekoľko mesiacov spolu s chorváckym ministerstvom zahraničných vecí a oddelením pre tlač a kultúrne kontakty so zahraničím. Podľa listu z vyslanectva NDH mal program vyzeráť nasledovne: 28. a 29. júna 1942 mal súbor vystúpiť v Trenčianskych Tepliciach, potom sa mal presunúť do Bratislavy, kde mal 1. júla absolvovať vystúpenie v Slovenskom rozhlase (SRo) o 17.15 hod. a večer o 20.30 hod. v SND. Program mal pokračovať 2. júla v Piešťanoch a 4. – 5. júla na Sliachi. Návštevu malo tvoriť 36 ľudí.⁷⁶ Žiadosť o povolenie tohto podujatia podala spoločnosť písomne Policajnému riaditeľstvu 25. júna 1942.⁷⁷ Policajné riaditeľstvo odpovedalo 1. júla 1942 kladne s tým, že „z dôvodov verejného poriadku a verejnej bezpečnosti“ nariadilo vyslať na podujatie policajného lekára, policajného úradníka a päť policajných strážnikov. Protipožiarnu ochranu malo zabezpečiť veliteľstvo mestských hasičov. Náklady mal hradiť organizátor podujatia, pričom „dávku za úradný výkon“ určilo Policajné riaditeľstvo vo výške 100 Ks.⁷⁸ Žiadosť o bezplatné prepožičanie budovy Národného divadla tentoraz mestu predložilo priamo vyslanectvo NDH v Bratislave. Hlavný mešťanosta Bratislavy B. Kováč odpovedal kladne 5. júna 1942.⁷⁹

K menej významným podujatiam patrila výstava chorvátskej fotografie, ktorú otvorili 12. júla 1942 v umeleckom pavilóne v Bratislave. Na vernisáži predniesol prejav podpredseda spoločnosti prof. Anton Mišík.⁸⁰

Ďalšia zápisnica je doložená až z nasledujúcej výborovej schôdzky z 2. decembra 1942, ktorá sa uskutočnila v zasadacej sieni Ministerskej rady.⁸¹ Schôdzu zvolali pri príležitosti odchodu J. Berkoviča z postu vyslanca NDH na Slovensku. Spoločnosť mu na pamiatku darovala bronzovú bustu A. Hlinku. Na schôdzi prijali aj plán podujatí na rok 1943, medzi ktoré patrilo usporiadanie výstavy chorvátskeho umenia. Jej prípravu zverili V. Beniakovi. Pripraviť sa mali aj prednášky chorvátskych vedcov a mali sa založiť pobočky spoločnosti v Žiline a Prešove.⁸²

Určitá zmena nastala koncom roka 1942 aj v personálnej otázke, totiž tajomník spoločnosti Kovár nastúpil od 1. októbra 1942 na prezenčnú vojenskú službu a predseda poveril jeho zastupovaním pokladníka Bela Fronca.⁸³

75 Avšak táto skupina bola údajne založená 1. marca 1923. Porovnaj: sprievodný informačný materiál o tomto súbore a list vyslanectva NDH A. Machovi z 26. júna 1942. Tamže, šk. 1.

76 Tamže. List vyslanectva NDH A. Machovi z 26. júna 1942.

77 Tamže, šk. 1. V archívnom materiáli sa nachádza ešte jedna, avšak nepodpísaná žiadosť o povolenie tohto podujatia datovaná 27. jún 1942. Tamže.

78 Tamže. Výmer Policajného riaditeľstva z 1. júla 1942.

79 Tamže. Pôvodné číslo dokumentu: 22663/950-II/1-1942.

80 Tamže. Správa tajomníka za rok 1942.

81 Prítomní: A. Mach, G. Medrický, A. Kočiš, T. J. Gašpar, K. Klinovský, V. Beniak, A. Macek, R. Vávra, J. Berkovič, F. Motoška, A. Salay, Š. Bella, Danihel, E. Urban, Kráľovič, B. Fronc. Tamže. Zápisnica zo dňa 2. decembra 1942.

82 Tamže.

83 Tamže. Správa tajomníka za rok 1942.

V roku 1943 začala spoločnosť činnosť koncertom Melity Lorkovičovej.⁸⁴ Výborová schôdza sa uskutočnila v Slovenskom klube 17. marca 1943 a zápisnicu z nej spísal B. Fronc.⁸⁵ Niektorí pozvaní sa ospravedlnili, vraj dostali pozvánku neskoro, alebo pre pracovné povinnosti. Ako vidíme z dochovanej korešpondencie, problém mohol byť aj v tom, že predsedníctvo túto schôdzu zvolalo zo dňa na deň. Napríklad Rudolf Kubiš sa sťažoval, že pozvánku odoslanú 16. marca 1943 dostal až 18. marca 1943.⁸⁶

Na schôdzi sa výbor zaoberal očakávanou návštevou Dr. Josipa Andrića na Slovensko. V tejto súvislosti výbor rozhodol požiadať predsedu vlády a ministra zahraničných vecí V. Tuku, aby Andrić počas svojho pobytu dostal vyznamenanie. Andrićovi sa mal zabezpečiť voľný železničný lístok. Výbor rozhodol, že 4. apríla 1943 založia pobočku spoločnosti v Prešove. O zabezpečenie tejto akcie sa mal postarať župan Dr. Andrej Dudáš v spolupráci s vládnym komisárom mesta Antonom Sabolom-Palkom, ktorých mali o tom písomne upovedomiť. Pobočky mali byť založené aj Žiline a B. Bystrici, presný dátum ani nič určité však zápisnica nespomína. Na tejto schôdzi pripravili aj program osláv II. výročia vzniku NDH v predvečer štátneho sviatku NDH, 9. apríla 1943, v koncertnej sieni vládnej budovy.⁸⁷ V tejto súvislosti mali požiadať Slovenský rozhlas, aby prispôbil svoj program tomuto výročiu. Výbor rozhodol aj o zaradení prednášky prof. Ing. Š. Bellu do programu. Výbor určil aj program valného zhromaždenia na 25. marca 1943.⁸⁸ Predseda spoločnosti, ako sa dozvedáme zo zápisnice, určil na tomto zasadnutí aj to, že výbor sa má stretávať raz do mesiaca v Slovenskom klube „na priateľský rozhovor“.⁸⁹ Ako sa toto nariadenie rešpektovalo, však nevieme, pretože v písomnostiach sa nezachovala žiadna zápisnica či poznámka o tom, že by sa naozaj uskutočnilo takéto stretnutie.

O plánovanom valnom zhromaždení B. Fronc upovedomil Policajné riaditeľstvo v Bratislave 20. marca 1943.⁹⁰ Policajné riaditeľstvo toto oznámenie vzalo na vedomie, o čom oboznámilo predsedníctvo spoločnosti 25. marca 1943. Zároveň vyzvalo predsedníctvo spolku, aby do 15 dní od konania valného zhromaždenia doručilo vyplnené dotazníky a dvojmo výkaz o činnosti spolku za uplynulý rok, zoznam členov a správu o priebehu valného zhromaždenia.⁹¹

Druhé valné zhromaždenie Slovensko-chorvátskej spoločnosti v Bratislave sa uskutočnilo 25. marca 1943 o 17.00 hod. v zasadacej sieni Ministerskej rady vo vládnej budove v Bratislave. Valné zhromaždenie otvoril A. Mach, ktorý navrhol zvoliť vyslanca NDH Dr. Blaža Lorkovića za čestného člena spoločnosti, čo sa aj stalo. Potom vystúpil s prejavom v slovenčine aj vyslanec Lorkovič,⁹² zameral sa na objasnenie situácie

84 Tamže. Pozvánka na koncert M. Lorkovičovej na 2. februára 1943.

85 Prítomní boli: A. Mach, V. Beniak, K. Klinovský, J. Kosorín, A. Moyzes, V. Kovár, B. Fronc. Tamže. Zápisnica zo 17. marca 1943.

86 Tamže. List gen. riaditeľa Tatrabanky Rudolfa Kubiša tajomníkovi B. Froncovi z 18. marca 1943.

87 Tamže. Zápisnica zo schôdze výboru zo 17. marca 1943.

88 Tamže.

89 Tamže.

90 Tamže. Oznámenie z 20. marca 1943.

91 Tamže. Výmer Prezídia Policajného riaditeľstva zo dňa 25. marca 1943

92 Tamže. Zápisnica z II. Riadneho valného zhromaždenia Slovensko-chorvátskej. Spoločnosti z dňa 25. marca 1943.

v Chorvátsku, čím chcel reagovať na vlnu negatívnych správ, ktoré prenikli rôznymi kanálmi aj na Slovensko. Sústredil sa najmä na genézu srbsko-chorvátskeho konfliktu, ktorý azda najviac zaťažil kredit NDH. Podľa Lorkoviča niet rozdielov medzi komunistickou a nacionalistickou vetvou juhoslovanského odboja, ktoré ustašovci považovali len za dve odnože veľkosrbského šovinizmu.⁹³ Vo svojom prejave citoval aj z listu jedného chorvátskeho roľníka z Garešnického okresu, popisujúceho situáciu v tomto regióne. Na tento list potom Lorkovič nadviazal ostrým protisrbským výpadom: „*Za viac než rok títo pravoslávni sedliaci okresu garešnického mohli sa presvedčiť, že im v Nezavislom štáte Chorvátsku nehrozí nijaké nebezpečenstvo (...) A predsa jedna časť týchto pravoslávnych v spomínanom okrese opustila svoje domy a utiahla sa do lesa, len čo sa v ich okrese zjavili partizáni, nasledujúci hlas svojej nomádskej krvi a nosiaci v srdci nenávisť, ktorú prostredníctvom srbskej pravoslávnej cirkvi vstúpili agenti veľkosrbskej myšlienky – srbskopravoslávni kňazi. Rozhorčené časy, v ktorých žijeme, mimoriadne žičia vrtkavému významu tohto elementu. V ňom ešte stále driemu nomádske inštinkty, ktoré sa na prvé zavolanie lesa v nezriadenom poriadku prebudia a neodolateľne tiahnu svoje obeť k prastarému spôsobu života: túlaniu sa, krádežiam a zbojstvám. Slovanstvu sa robí veľmi slabá úsluha, keď sa tento element chce zaviniť do jeho plášťa, či by sa u niektorého slovanského národa nezbudil pocit smilovania sa pre prenasledovania, ktoré trpí pod ustašskou vládou. Tento element je nešťastím Balkánu, on je predovšetkým nešťastím srbsstva a hreší proti Európe, proti jej istote, pokoju a ľudskosti (nad tým červeným dopísané kultúry – pozn. M. J.), ako i proti čistote jej rás, každý ten, kto smúti za ním, keď sa smeruje k jeho zničeniu*“.⁹⁴ Tento prejav v plnej miere odkrýva hĺbku nielen vzájomnej nenávisť medzi dvoma blízkymi slovanskými národmi, ale aj tvrdosť, s akou k srbskej otázke⁹⁵ pristúpilo ustašovské hnutie a s akou ju riešilo.⁹⁶ Pre túto tvrdosť podľa našej mienky boli v reportážach slovenskej tlače z tohto prejavu vynechané najagresívnejšie pasáže, ktoré mohli na slovenskú verejnosť pôsobiť skôr opačne a posilniť prípadnú averziu k ustašovskému režimu.⁹⁷

93 V tejto súvislosti Lorkovič vo svojom príhovore povedal: „*rozkol medzi oboma odbojnými skupinami nie je natoľko plodom ideologickej rozštiepenosti, ako skôr odrazom nesúladu medzi Moskvou a Londýnom v pohľade vplyvu nad balkánskym priestorom. Ideologických rozdielov, medzi nimi sotva môže byť, lebo obe strany pripadajú jednej a tej istej rase, ktorá vo svojej krvi nosí prastaré bolševické inštinkty rúcania, vraždenia a mravnej tuposti*“. Tamže. Príhovor B. Lorkoviča.

94 Tamže.

95 V NDH sa ocitla početná 1,9 miliónová srbská menšina obývajúca najmä východnú Bosnu, Hercegovinu, Slavóniu a Krajinu. Podľa ustašovských ideológov táto populácia bola neautochtónnou a nesúrodou zmesou potomkov tzv. Vlachov, ktorí pod tlakom osmanskej agresie osídlili pôvodne chorvátske teritória. S týmito pravoslávnyimi „Vlachmi“ splynuli v daných lokalitách aj tamojší Chorváti, ktorí prijímúc pravoslávie sa odcudzili svojim koreňom a v čase vzniku moderného nacionalizmu prijali skrz konfesionálnej aj etnickú srbskú identitu. Ustašovci chceli „umožniť návrat“ týchto „posrbčených Chorvátov“ k svojmu chorvátskemu prapôvodu. S týmto zámerom prijali aj zákonné nariadenie umožňujúce „návrat“ z pravoslávia na katolicizmus, ktoré bolo jedným z prostriedkov teroru voči srbskej populácii v NDH. ŽIVKOVIČ, N., KAČAVENDA, P.: *Srbi u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Izabrana dokumenta*. Beograd 1998, s. 19.

96 Podrobne k represívnym opatreniam voči srbskému obyvateľstvu: Tamže.

97 Napr. v reportáži *Gardistu* vo výňatkoch z Lorkovičovho prejavu je presne odcitovaná celá veta: „*Tento element je nešťastím Balkánu, on je predovšetkým nešťastím srbsstva a hreší proti Európe, proti jej istote, pokoju a ľudskosti, ako i proti čistote jej rás, každý ten, kto smúti za ním,*“ ... avšak bez záverečnej pasáže: „*keď sa smeruje k jeho zničeniu*“. Pozri: *Gardista*, 28. 3. 1943. *Chorvátsky štát obranou európskej kultúry*, s. 4.

Ako uvádza zápisnica: „Potom referoval o činnosti Slovensko-chorvátskej spoločnosti a o slovensko-chorvátskych stykoch v uplynulom období tajomník Spoločnosti red. Vilo Kovár“,⁹⁸ ktorý zhodnotil činnosť spoločnosti za obdobie od marca 1942 do marca 1943 v už spomínanej „správe tajomníka“. Obsahuje aj príznačné hodnotenie činnosti spoločnosti, podľa ktorého: „Vo všeobecnosti možno povedať, že keď Slovensko-chorvátska spoločnosť neurobila navonok toľko, koľko sa čakalo, nedala si ujsť ani jednu príležitosť, aby mohla slovenskú verejnosť informovať a oboznamovať s chorvátskym životom a jeho predstaviteľmi“.⁹⁹ Z tejto správy je badateľné úzke prepojenie spoločnosti s oficiálnou vládnu garnitúrou na Slovensku. Vzhľadom na to, že väčšina funkcionárov spoločnosti zastávala aj významné postavenie v hierarchii štátneho aparátu, niekedy je ťažké odlíšiť ich činnosť politickú od spolkovej. Aj v hodnotení tejto správy sa mnohé podujatia a návštevy, ktoré sa uskutočnili pripisujú na konto činnosti spoločnosti, v skutočnosti však na nich participovali funkcionári spoločnosti ako štátni predstavitelia a ich činnosť bola súčasťou ich pracovnej agendy v štátnych službách, takže nešlo o vlastnú iniciatívu spolku. Takýto charakter mali najmä rôzne oficiálne návštevy. Prepojenie na oficiálnu politiku podľa našej mienky potvrdzuje aj skutočnosť, že napriek § 4 odsek a) stanov spoločnosť nemala vlastné spolkové priestory. Všetky schôdze sa totiž podľa záznamov konali v priestoroch vládnej budovy.

Na valnom zhromaždení odznela aj pokladnícka správa Bela Fronca, podľa ktorej príjmy spoločnosti za toto obdobie boli spolu 21 188, 35 Ks, výdavky 14 470,90 Ks a celková hotovosť k 25. 3. 1943 tvorila 4 217, 45 Ks. Zmienil sa aj o „podpore“, ktorú Spoločnosť dostala predčasom vo výške 15 000 Ks.¹⁰⁰ Teda celkový majetok podľa pokladníka predstavoval 19 217, 45 Ks.¹⁰¹

Potom predseda vymenoval výbor, v ktorom však nenastali nejaké veľké zmeny, akurát B. Fronc sa stal I. tajomníkom a novým pokladníkom miesto neho Dr. Jozef Kosorín.¹⁰² Ďalším bodom programu bola zmena stanov, ktoré sa mali prispôbiť zakladaniu pobočiek spoločnosti. Valné zhromaždenie prijalo tieto zmeny: § 4. odsek c) bol doplnený do nasledovnej podoby: „*usporiadaním prednášok, rozhovorov, umeleckých výstav, divadelných predstavení, koncertov, zájazdov, prekladov z literatúry a vydávaním*

98 SNA nesprac. f. SCHS, šk. 1. Zápisnica z II. Riadneho valného zhromaždenia Slovensko-chorvátskej spoločnosti zo dňa 25. marca 1943.

99 Tamže. Táto činnosť však vyznieva v lepšom svetle ak ju porovnáme s činnosťou Slovensko-španielskej spoločnosti. Na jej adresu Ing. G. Krno povedal: „Fakt je, že: 1. z politických dôvodov musí spolok ďalej jestvovať i keď neúčinkuje. 2. Príčiny neúčinkovania sú, že mimo Ing. Országa, dvoch mne neznámych Slovákov, Dr. Mikuša a grófa Zámojského nik nevie po španielsky a nieto záujmu. Je to číra formalita“. SNA, f. MZV SR (1939 – 1945), šk. 82, č. 4072/43.

100 Myslí tým zrejme podporu z kinematografického kultúrneho fondu, ktorú vo výške 15 000 Ks udelilo spoločnosti ministerstvo vnútra dňa 18. februára 1943. SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1, pôvodné číslo dokumentu 215-35/1-13/2-17/43. Z tohto fondu udelilo ministerstvo vnútra spoločnosti už raz podporu, a to 25. júna 1942 vo výške 11 500 Ks. Tamže, pôvodné číslo dokumentu 21-5570-1/1942. Tieto sumy vyznejú v inom svetle ak ich porovnáme s masívnymi dotáciami pre Slovensko-nemeckú spoločnosť, ktorá z hľadiska svojho významu bola evidentne preferovanejšia. Pozri: SNA, f. MZV SR (1939 – 1945), šk. 82, základné č. 11091/42.

101 SNA nesprac. f. SCHS, šk. 1. Pokladnícka správa zo dňa 25. marca 1943.

102 Tamže. Zápisnica z II. Riadneho valného zhromaždenia Slovensko-chorvátskej spoločnosti zo dňa 25. marca 1943

publikácií v obore spolkovéj pôsobnosti“. Tento paragraf sa mal doplniť aj o odsek f) „zkladáním odbočiek, ktoré sú samostatnými právnymi subjektami s osobitnými stanovami, ktoré vydá ústredie Spoločnosti“. Ďalej bol zrušený § 7 a § 8 bol doplnený: „aspoň raz za dva roky zvolávajú sa všetci členovia na riadne valné zhromaždenie“. Odsek e) tohto paragrafu bol doplnený: „Volit' predsedu, ktorý menuje ostatných funkcionárov“. Nakoniec predseda oznámil, že 3. apríla 1943 bude založená pobočka v Prešove.¹⁰³

Zmenené stanovy schválilo ministerstvo vnútra 24. septembra 1943.¹⁰⁴ Čoskoro po II. valnom zhromaždení spoločnosť pripravila pri príležitosti druhého výročia vzniku NDH koncert orchestra Slovenského rozhlasu, ktorý sa uskutočnil v predvečer chorvátskeho štátneho sviatku 9. apríla 1943 o 20.00 hod. v koncertnej sieni vládnej budovy. V pomerne bohatom programe otvorenom už tradične hymnami a príhovorom A. Macha účinkoval Orchester SRo pod taktovkou Krešimira Baranovića, šéfa opery v Záhrebe. Okrem iných účinkujúcich vystúpil aj Dragutin Šoštarko, člen záhrebskej opery.¹⁰⁵

Veľký význam v roku 1943 prikladali predstavitelia spoločnosti návšteve Dr. Josipa Andrića¹⁰⁶ na Slovensku. O jeho pozvaní sa uvažovalo už na prelome rokov 1942/43, zrejme už na výborovej schôdzi 2. decembra 1942. V pláne činnosti na nasledujúci rok sa uvádza aj pozvanie chorvátskych vedcov na prednáškové turné. O pozvánke pre tohto priateľa Slovenska sa začiatkom roka 1943 zmieňuje vo svojej korešpondencii so Stanislavom Mečiarom aj Belo Fronc.¹⁰⁷ Vo svojej odpovedi na pozvanie na Slovensko J. Andrić uvádza ako najvhodnejší termín na svoj príchod obdobie od 14. marca do 10.

103 Tamže.

104 Tamže. Pôvodné č. dokumentu 214-14/5-2/43.

105 Pozri pozvánku. Tamže.

106 Andrić Josip (14. 3. 1894 Mladenovo – 7. 12. 1967 Záhreb). Kultúrny pracovník, spisovateľ, prekladateľ, hudobný skladateľ, slovakista a slovakofil. Študoval v Záhrebe, Prahe, Innsbrucku a vo Viedni. Od roku 1919 novinár. Od roku 1921 hlavný redaktor chorvátskeho kultúrneho a literárneho Spolku sv. Hieronyma v Záhrebe. Od roku 1920 navštevoval Slovensko a nadviazal kontakt s mnohými predstaviteľmi slovenskej kultúry. V roku 1941 spoluorganizátor založenia Chorvátsko-slovenskej spoločnosti v Záhrebe. Podľa: Kol: *Lexikón Slovenska I., A-B*. Martin 2002, s. 87.

107 Tento list je datovaný 4. januára 1942. Podľa našej mienky však vzhľadom na okolnosti v ňom uvedené tento dátum nezodpovedá skutočnosti. Vzhľadom na to že Fronc v ňom píše o pozvaní pre Andrića na Slovensko a jeho prednáškach po Slovensku a spomína aj výstavu chorvátskeho umenia, ktoré boli naplánované koncom roku 1942 a zrealizované v priebehu roka 1943 oprávňujeme sa domnievať, že dátum uvedený v liste je nesprávny. Takáto chyba sa občas stáva, a to že Fronc nepreorientujúc sa, síce správne uviedol deň 4. január, avšak omylom zo zotrvačnosti ešte ponechal starý rok 1942. Tento dátum uvedený v liste viedol J. Jankoviča k dedukcii, že Spoločnosť existovala neoficiálne ešte pred svojím formálnym založením (Fronc totiž v liste oslovuje Mečiara ako podpredsedu Slovensko-chorvátskej spoločnosti a sám sa podpisuje ako zástupca tajomníka). Porovnaj: List B. Fronca S. Mečiarovi zo 4. 1. 1942, SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. a JANKOVIČ, J.: *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku...*, s. 34. Samotný fakt uvedenia funkcií v oslovení podľa našej mienky podporuje skôr našu hypotézu, navyše ak v ostatnej korešpondencii pred vznikom spoločnosti sa s týmto nestretávame. O nesprávnosti dátumu uvedeného v tomto liste môže nasvedčovať aj nasledujúca korešpondencia, konkrétne odpoveď J. Andrića na pozvanie na Slovensko datovaná 13. januára 1943. SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Vieme, že Andrić zavítal na Slovensko počas 1. SR v rokoch 1939, 1941 a 1943. Tamže, šk. 1. Teda v roku 1942 na Slovensku určite nebol, čo môže taktiež vyznievať v prospech našej hypotézy. Túto otázku však nepokladáme ešte za uzatvorenú.

apríla 1943.¹⁰⁸ Teda obdobie medzi dvoma štátnymi sviatkami. Z nám neznámych príčin sa však tento termín posunul. Vo svojom liste predsedovi Spoločnosti A. Machovi uvádza vyslanec SR v Záhrebe Dr. Jozef Cieker, že Andrić by mal prísť na Slovensko až po Veľkej noci 28. alebo 29. apríla 1943, tak aby mohol v Bratislave 2. mája 1943 predniesť prednášku k výročiu prvej po chorvátsky prednesenej reči v chorvátskom Sabore (sneme).¹⁰⁹ Aj tento termín však posunuli a ako sa dozvedáme z Ciekerovho telegramu adresovanému Machovi, mal Andrić pricestovať 24. mája 1943,¹¹⁰ čo sa aj stalo. Program J. Andrića na Slovensku bol vskutku bohatý. Hneď druhý deň po príchode absolvoval audiencie u najvyšších predstaviteľov štátu, pričom prevzal z rúk A. Macha Veľkodôstojnícky kríž Radu slovenského kríža, ktorý mu udelil prezident J. Tiso.¹¹¹ Dňa 8. júna prednášal na Slovenskej univerzite v Bratislave.¹¹² Prednášal aj na valnom zhromaždení Slovenskej jazykovednej spoločnosti¹¹³ a absolvoval prednášky aj v ďalších mestách,¹¹⁴ jeho cestu s veľkým záujmom sledovala slovenská tlač. Andrićovi pri jeho cestách po Slovensku padlo určite vhod, že mu spoločnosť zaobstarala voľný lístok na železnice od 5. júna do 15. júla 1943.¹¹⁵

K významným podujatiam, ktoré si na rok 1943 spoločnosť naplánovala, patrí aj výstava chorvátskeho umenia, ktorá sa nakoniec uskutočnila s oneskorením v júni 1943 v priestoroch Slovenského národného múzea v Bratislave. V tejto veci tajomník spoločnosti B. Fronc urgovoval prípravu zo strany vyslanectva NDH v Bratislave už dňa 4. mája 1943.¹¹⁶ V odpovedi dňa 15. mája Dr. Zvonimir Malvić, tajomník vyslanectva, oboznamuje spoločnosť so stavom príprav výstavy. Dr. Malvić píše, že výstava je momentálne vo Viedni, kde má byť do 20. mája, a potom sa prevezie do Bratislavy, pričom termín jej bratislavského otvorenia stanovili na 2. jún. Vyslanectvo podľa Malvićovho listu požiadalo umelecké oddelenie pri predsedníctve vlády NDH, aby vypracovalo katalóg s malým úvodným prehľadom v slovenčine a reprodukciami umeleckých diel, ktoré budú vystavené. Podľa správ ministerstva zahraničných vecí sú katalóg, ako aj plagáty už v tlači. Na lepšiu propagáciu vyslanectvo dodalo *Slovenským pohľadom* článok prof. Babića o výtvarnom umení Chorvátov, ktorý by mal byť publikovaný ešte pred otvorením výstavy. Ďalší článok mal vyjsť v *Eláne*.¹¹⁷ Termín otvorenia výstavy sa však nakoniec

108 Tamže. List J. Andrića Slovensko-chorvátskej spoločnosti z 13. januára 1943.

109 Tamže. Odpis listu vyslanca Ciekeru Slovensko-chorvátskej spoločnosti z 3. apríla 1943, pôvodné číslo dokumentu: 1093/1943.

110 Tamže. Telegram Ciekeru Machovi z 20. mája 1943.

111 *Slovenská pravda*, 27. 5. 1943. Voďca prijal Dr. J. Andrića. Rad slovenského kríža založila vláda SR na uctenie pamiatky A. Hlinku. Udeľoval ho prezident na návrh vlády slovenským i cudzím štátnym občanom za zásluhy o SR. Veľkodôstojnícky kríž Radu slovenského kríža je jeho II. triedou. Podľa: MARCINKO, J., JIROUŠEK, A.: *Slovenské rady. Vyznamenania. Čestné odznaky*. Košice 2002, s. 31. Tamže podrobný popis a fotografie.

112 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Program prednášky J. Andrića na univerzite 8. apríla 1943.

113 *Slovenská politika*, 10. 6. 1943. Slováci v chorvátskom národnom obrodení.

114 Tamže, 17. 6. 1943. Dejinná súvislosť Chorvátov a Slovákov.

115 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. List Ministerstva dopravy Dr. Galvánkovi, pôvodné číslo dokumentu 2418/78-43.

116 Tamže. Výstava chorvátskeho umenia, list B. Fronca vyslanectvu NDH.

117 Tamže. Izložba hrvatske umjetnosti-stanje priprema, list vyslanectva NDH Slovensko-chorvátskej spoločnosti.

zrejme pre problémy z chorvátskej strany posunul na 3. jún na 11.00 hod. Zároveň z korešpondencie vieme, že na prianie chorvátskej strany sa zmenil program otvorenia výstavy. Chorváti si totiž priali len krátke úvodné slovo z chorvátskej a slovenskej strany, čím sa zrušila pôvodne plánovaná prednáška Dr. Cincíka.¹¹⁸ Výstavu otvoril A. Mach, ktorý privítal hostí a po ňom krátke hovoril aj B. Lorkovič. Táto výstava podľa našej mienky svedčí o tom, že za pestovaním slovensko-chorvátskych vzťahov v tomto období netreba vidieť len politikum.¹¹⁹ Napriek nutnému dobovému propagandistickému rámcu, do ktorého bola zasadená, nesie znaky výrazného umeleckého počinu. Veľmi fundovaný komentár o tejto výstave a celkovo o chorvátskom umení, nezaťažný politikou, nachádzame v denníku *Slovenská pravda*. Podľa autora tohto komentára: „Z bratislavskej výstavy chorvátskeho umenia vidieť, ako sa ono mohlo rozvinúť, budujúc na bohatej tradícii a neobmedzované politickými danosťami v umenie európske, vždycky hneď a citlivo reagujúce na nové prúdy, a akú inú formu nacionálneho umenia prijalo: zakiaľ naše umenie (Benka, Bazovský, Alexy, Fulla a i.) podáva našské námety s osobitne našským spôsobom, chorvátske na to používa spôsobov všesvetových“.¹²⁰

Rok 1943 bol aj rokom vzniku pobočiek spoločnosti, z ktorých najväčšiu aktivitu, aspoň podľa dochovaného materiálu, vyvíjala banskobystrická pobočka.¹²¹ Spoločnosť v Bratislave, čoby centrála, svojim pobočkám poskytovala poradenstvo a výpomoc v organizovaní podujatí, ktoré boli väčšinou skoorinované, ako napríklad v prípade cesty J. Andrića po Slovensku.

Hoci bol rok 1943 pomerne bohatý na aktivity spoločnosti, z globálneho hľadiska tento rok znamenal prelom vo vývoji chorvátsko-slovenských vzťahov. Od roku 1943 totiž začala intenzita slovensko-chorvátskych vzťahov postupne oslabovať, tento pokles bol v roku 1944 už markantný.¹²² Plne sa prejavil postupným znižovaním počtu vzájomných návštev a pomalým vytrácaním záujmu tlače.¹²³ Tieto okolnosti mali svoj vplyv aj na aktivitu Slovensko-chorvátskej spoločnosti, ktorá v roku 1944 už začala ochabovať vo svojej činnosti. Úpadok záujmu o chorvátske záležitosti dosvedčuje podľa nás aj chudobnejší, menej honosný program pripomienky tretieho výročia vzniku NDH v porovnaní s minulým obdobím.

118 Tamže. List Slovensko-chorvátskej spoločnosti Dr. Cincíkovi z 29. mája 1943.

119 Na fakt, že slovensko-chorvátske vzťahy v tomto období mali aj svoju vysokokvalitnú na politike nezávislú dimenziu v oblasti kultúry poukázal vo svojich prácach J. Jankovič. Pozri: JANKOVIČ, J.: *Stručné dejiny umeleckého prekladu na Slovensku...*, JANKOVIČ, J.: *Stanislav Mečiar-chorvatofil (Slovensko-chorvátske literárne vzťahy na stránkach Slovenských pohľadov vo víre vojny)*. Bratislava 2001.

120 *Slovenská pravda*, 6. 6. 1943. Výstava chorvátskeho umenia.

121 Zakladajúce valné zhromaždenie pobočky spoločnosti v Prešove sa uskutočnilo 4. apríla 1943. *Slovenská politika*, 6. 4. 1943. *Slovensko-chorvátska spoločnosť v Prešove*. V Banskej Bystrici sa zakladajúce valné zhromaždenie uskutočnilo 11. apríla 1943. Pozri materiály banskobystrickej pobočky: SNA, nesp. f. SCHS, šk. 1. Z torzovitého materiálu dedukujeme, že mohla byť ešte založená pobočka v Trenčíne. K plánovanému založeniu pobočiek v Ružomberku a Žiline však zrejme nakoniec nedošlo. Pozri materiály pobočiek. Tamže.

122 RYCHLÍK, J.: Slovensko-chorvátske vzťahy v letech 1941 – 1945. In: *Slovenské historické studie*. Praha 2000, s. 281.

123 JARINKOVIČ, M.: Pohľad slovenskej dennej tlače na chorvátsku otázku v rokoch 1941 – 1944, s. 283 – 287.

K tretiemu výročiu vzniku NDH zorganizovala spoločnosť symfonický koncert Slovenského rozhlasu, ktorý sa uskutočnil 14. apríla 1944 so začiatkom o 20.00 hod. v koncertnej sieni Vládnej budovy. Program podujatia už klasicky otvorili štátne hymny oboch štátov, po ktorých nasledoval príchod predsedu spoločnosti A. Macha a koncert v podaní Orchestra SRo pod taktovkou Krešimira Baranovića a klavírneho virtuóza zo Záhrebu Božidara Kunca.¹²⁴ Svoj program k tretiemu výročiu pripravili aj regionálne pobočky spoločnosti.¹²⁵

Od leta 1944 nemáme k dispozícii žiadnu písomnosť spoločnosti, čo by mohlo signalizovať jej postupný samočinný zánik. Formálne bola rozpustená 25. mája 1945.¹²⁶

124 SNA, nesprac. f. SCHS, šk. 1. Pozvánka na koncert

125 Pozri napr.: *Slovenská politika*, 12. 4. 1944. Oslavy chorvátskeho štátneho sviatku na Slovensku.

126 MICHELA, M.: K otázke slovensko-chorvátskej kultúrnej spolupráce v rokoch 1941 – 1945. K zrušeniu došlo na základe nariadenia Slovenskej národnej rady (SNR) č. 51 zo dňa 1945 o rozpustení a zakladaní spolkov. Podľa § 2 tohto nariadenia boli totiž zrušené všetky spolky okrem tých, ktoré boli uvedené v prílohe tohto nariadenia (tie boli zaradené do ôsmich skupín). *Zbierka nariadení SNR*, vydaná 11. júna 1945, čiastka 10, s. 70 – 71.

Cirkev

Náboženský život gréckokatolíkov v rokoch 1939 – 1945

Peter Borza – Daniel Atanáz Mandzák

Náboženstvo je jednou z najprirodzenejších súčastí života človeka a v jednotlivých periódach dejín malo rôzne prejavy. V našom príspevku sa zameriavame na náboženský život gréckokatolíkov v období 1. Slovenskej republiky 1939 – 1945, a to v prostredí dediny, mesta a biskupstva, ktoré zahŕňalo celé územie republiky. Gréckokatolícka cirkev na Slovensku mala v tomto období 189 333 veriacich, ktorí boli organizovaní v 201 farnostiach Prešovského biskupstva a Apoštolskej administratúry Mukačevskej eparchie. Oba organizačné celky viedol prešovský biskup Pavol Peter Gojdič, OSBM, pričom jeho územná jurisdikcia zasahovala okrem celého územia 1. Slovenskej republiky aj Protektorát Čechy a Morava, kde sa nachádzala jediná farnosť v Prahe.¹

Náboženský život na dedine

Náboženský život na dedine sa riadil podľa sviatkov cirkevného roka, ktorý sa vo východnej cirkvi začína 1. septembra, a v prípade farností riadiacich sa podľa juliánskeho kalendára 14. septembra. Jednotlivé sviatky na seba viazali rôzne obyčaje, ktoré tu nebudeme rozvádzať. Veriaci sa v dedinskej farnosti združovali do spoločenstiev, ako bolo Spoločenstvo sv. ruženca alebo Spoločenstvo Najsvätejšieho Srdca Ježišovho. Súčasťou náboženského života bolo pre farárov aj zavádzanie nových sviatkov a pobožností. Vo farnosti Výrava (okres Svidník) miestny farár zaviedol slávenie molebenov.² V molebene ide o hymnický spev na oslavu Pána alebo Bohorodičky, alebo svätých. Zaviedol tiež eucharistickú pobožnosť a sviatky: sviatok Krista Kráľa, sviatok Najsvätejšie-

1 *Schematismus venerabilis cleri graeci ritus catholicorum dioeceseos Prešovensis (Fragopolitanae) et Administraturae apostolicae dioec. Munkačensis in Slovachia pro anno Domini 1944.* Prešov 1944.
2 Moleben je modlitba príhovoru a prosby, používa sa v byzantskej cirkvi na česť Ježiša Krista, Presvätej Bohorodičky, rôznych sviatkov alebo určitých svätých a mučeníkov.

ho Srdca Ježišovho, sviatok Nepoškvrneného počatia Panny Márie. Išlo o nové sviatky, ktoré sa pre podozrenie z latinizácie gréckokatolíkov ťažšie zavádzali najmä v severných farnostiach Prešovského biskupstva. Ako blahodarné sa javili októbrové a májové pobožnosti.³ V čase veľkého pôstu farár zaviedol v stredu a piatok veľkopôstne pobožnosti s homíliou.⁴ Zároveň viedol veriacich, aby pravidelne pristupovali k sviatosti zmierenia. Veľkou udalosťou vo farnosti bol príchod misionárov a uskutočnenie misií. Obvykle ich vykonávali misionári Rádu sv. Bazila Veľkého alebo redemptoristi^{5,6}

Prvé roky novej republiky poskytovali prostredie nepoznačené bojmi a bezprostredným ohrozením života, ale zmenou vojenskej situácie a s blížiacou sa Červenou armádou sa menil aj náboženský život vo farnostiach. Farár Ján Krlička z Helcmanoviec v jednom zo svojich listov biskupovi z roku 1944 s neskrývanou radosťou opisoval duchovný život farnosti: „*Celý mesiac október bol v tomto znamení. Októbrové pobožnosti, sv. ruženec pred vyloženou Najsv. Eucharistiou bol až krásne navštevovaný, za päť rokov, čo tu účinkujem nebolo nikdy tak pekne prítomných, ako toho roku, predošlé roky nebolo vidieť mužov a mužskú mládež, toho roku našlo sa ich okolo päťdesiat.*“⁷

Medzi najočakávanejšie udalosti roka vo farnosti patrila odpustová slávnosť. V Toryskách bol program odpustu v roku 1945 rozdelený na dva dni s účasťou prešovského biskupa P. P. Gojdiča. Slávnosť sa konala v októbri na sviatok Ochrany Presvätej Bohorodičky, teda už po skončení vojny a zániku 1. Slovenskej republiky, ale odzrkadľoval radosť z konca veľkého utrpenia a bolesti vojny. Prvý deň, 13. októbra v sobotu sa program začínal ráno o 8.00 hod. utierňou,⁸ o 10.00 hod. bola sv. liturgia a popoludní o 14.00 večiereň.⁹ Privítanie biskupa nasledovalo o 16.00 hod. Spoločne potom o 18.00 sa konal moleben k Panne Márii a slávnostná procesia s Najsvätejšou Eucharistiou, po ktorej sa veriacim prihovril biskup P. P. Gojdič.

V deň sviatku 14. októbra (nedeľa) bola o 8.00 hod. utiereň a po nej archijerejská sv. liturgia celebriovaná biskupom P. P. Gojdičom. Popoludní o 15.00 sa uskutočnila večiereň, počas ktorej sa prihovril biskup a slávil tiež panychídu za padlých vo vojne. Odpust sa ukončil večer o 18.00 modlitbou sv. ruženca. Počas všetkých obradov mali určení kňazi duchovné prihovory, okrem obradov vyhradených biskupovi.¹⁰

Môžeme smelo predpokladať, že podobný spôsob slávenia miestneho odpustu ako v Toryskách prebiehal aj v iných farnostiach. Odpustové slávnosti zjednocovali a posil-

3 Pre gréckokatolíkov májová a októbrová pobožnosť bola každodenná modlitba molebenu k Presvätej Bohorodičke.

4 Veľkopôstne pobožnosti, teda pravdepodobne modlitba Veľkopôstneho molebenu počas obdobia Veľkého pôstu.

5 Kongregácia Najsvätejšieho Vykupiteľa, populárne nazývaná redemptoristi.

6 Historický archív arcibiskupského úradu (HAAÚ) Prešov, prezidiálne spisy, inventárne číslo (inv. č.) 76, signatúra (sign) 35, rok 1941. Duchovný život farnosti Výrava.

7 Tamže, inv. č. 79, sign. 52, rok 1944. Správa dekana o. Krličku v Helcmanovciach o náboženskom živote cirkvi.

8 Utiereň je ranná modlitba cirkvi v byzantskom obrade. Patrí do denného okruhu bohoslužieb – časoslovu.

9 Večiereň je večerná modlitba cirkvi v byzantskom obrade a je súčasťou denného poriadku bohoslužieb - časoslovu. Deň sa začína večerom, preto večiereň je prvou modlitbou dňa, slávenou približne pri západe slnka.

10 HAAÚ Prešov, bežná agenda, inv. č. 461, sign. 1845, rok 1945. Odpust v Toryskách.

ňovali spoločenstvo gréckokatolíkov vo farnostiach, ako aj vytvárali príležitosť na nadväzovanie vzájomných vzťahov medzi blízkymi obcami, keďže odpustovej slávnosti sa zúčastňovali aj veriaci z okolitých farností. Preto patrili medzi najväčšie spoločenskovo-kultúrne podujatie na dedine počas roka.

Náboženský život v meste Michalovce

Gréckokatolíci boli po rímskokatolíkoch druhou najpočetnejšou cirkevnou komunitou v meste.¹¹ Cirkevno-právne patrili do Mukačevskej eparchie, ale po okupácii Podkarpatskej Rusi maďarským vojskom vznikla apoštolská administratúra zložená z farností, ktoré zostali na území Slovenska. Administratúra bola začlenená pod správu Prešovskej eparchie. Viedol ju o. Anton Tink, farár v Rakovci nad Ondavou, ktorý ako vikár úradoval v prenajatých miestnostiach v kláštore redemptoristov v Michalovciach.¹²

V Michalovciach bola gréckokatolícka farnosť, ktorú spravoval dekan o. Ján Fedorko. Okrem toho v meste si vybudovali kláštory aj gréckokatolícki rehoľníci, v roku 1931 redemptoristi a v roku 1940 sestry služobnice,¹³ ktorí boli veľmi činní na poli apoštolátu a charitatívno-sociálnej činnosti.

Gréckokatolícki veriaci z mesta, širokého okolia, či dokonca aj z iných regiónov Slovenska, mali možnosť stať sa členmi spolkov a bratstiev, ktoré sídlili v Michalovciach. Asi najznámejšia a najaktívnejšia bola Jednota sv. Cyrila a Metoda. Kláštor redemptoristov sa zasa stal miestom stretnutí gréckokatolíckeho Orla. Ešte v januári 1937 vznikla Čestná stráž Matky ustavičnej pomoci, ktorá sa okrem iného modlila aj za misie. Vo februári 1937 bol založený spolok mužov nazývaný Stráž oltára. Chlapci si pri kláštore založili Besídku, ktorá pripravovala akadémiu a divadlá. O. Metod Trčka prišiel s myšlienkou založiť Spolok pre slúžky, ktorý začal svoju činnosť 20. decembra 1936. V kláštore mali stretnutia aj Katolícka akcia Mukačevskej eparchie, Jednota sv. Cyrila a Metoda a uskutočňovali sa v ňom aj dekanátne stretnutia kňazov. Bol tiež sídlom arcibratstva Matky ustavičnej pomoci a Svätého ruženca, Božského Srdca, Spolku Svätého Jozefa a Mariánskej kongregácie mužov.¹⁴

Jednota sv. Cyrila a Metoda bola založená v roku 1941 a prvé valné zhromaždenie sa uskutočnilo 4. mája v priestoroch kláštora redemptoristov. Jej cieľom bolo založenie nábožensko-národného spolku pre gréckokatolíkov Slovákov, ktorý by sa staral aj o náboženský a kultúrny rozkvet gréckokatolíkov. Tento cieľ, aj napriek rozpačitému začiatkom, sa jeho činovníkom darilo naplňovať. Cyrilo-metodské slávnosti, vydávaná

11 MICHNOVIČ, I.: Michalovce v rokoch autonómie a prvej Slovenskej republiky (1938 – 1944). In: JAGER, M., SEKELA, V. (zost.): *Dejiny Michaloviec*. Michalovce 2007, strana (s.) 293.

12 BORZA, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny (1939 – 1945)*. Prešov 2006, s. 88 – 94.

13 Sestry Služobnice Nepoškvrnenej Panny Márie, populárne nazývané služobnice.

14 MANDZÁK, D. A.: *Chrám Zoslania Svätého Ducha pri kláštore redemptoristov v Michalovciach*. Ručopis. Michalovce 2010. Podrobnejšie o povinnostiach a výhodách Arcibratstva Matky ustavičnej pomoci a sv. ruženca, bratstva Božského Srdca a Spolku sv. Jozefa pozri: Naše spolky. In: *Misionár*, ročník (roč.) IV, 1945, č. 1 – 6, s. 6 – 10.

literatúra, knižný kalendár a samostatný časopis, knižnica, kníhkupectvo, tlačiareň, to všetko boli veľmi významné aktivity.¹⁵

Gréckokatolícki redemptoristi založili Arcibratstvo svätého ruženca a Matky Božej ustavičnej pomoci ešte v roku 1925 v Stropkove. Keď svoje centrum v roku 1931 presťahovali do nového kláštora v Michalovciach, preniesli tam aj centrum arcibratstva. V tom čase malo 5 854 členov.¹⁶ Po vybudovaní nového chrámu arcibratstvo malo v ňom svoj oltár, ktorý posvätil dominikán Bruno Janeš.¹⁷ Aj tu sa redemptoristi snažili rozširovať modlitbu sv. ruženca, a hoci nebola tradičnou modlitbou gréckokatolíkov, títo veriaci si ju veľmi obľúbili. Do 6. októbra 1949 sa do arcibratstva zapísalo 19 200 členov.¹⁸

Pri kláštore sa od januára 1940 stretávala aj tzv. Mariánska kongregácia mužov, ktorá mala za cieľ vychovávať z mužov dobrých uvedomelých kresťanov a otcov rodín. Mali svojich zvolených „predstavených“, ktorí napomáhali hlavne v organizačných záležitostiach. Členovia sa schádzali každú druhú nedeľu v chráme redemptoristov, ktorí ich zároveň aj duchovne viedli.¹⁹

Bratstvo Najsvätejšieho Srdca Ježišovho pôvodne viedli baziliáni. Ich veľkým ctiteľom bol aj prešovský biskup P. P. Gojdič, takisto bazilián. Keď títo mnísi museli opustiť Užhorod a ďalšie kláštory, vznikol problém, že bratstvo stratilo svoje centrum. Vladyka preto 29. marca 1941 zveril vedenie bratstva redemptoristom v Michalovciach.²⁰ Tu bola aj kniha členov. Keďže v chráme redemptoristov už bol oltár Božského Srdca, ten sa logicky stal oltárom bratstva. Presne 1. júna 1941 sa zaviedla modlitba, aby si členovia bratstva mohli splniť povinnosť vyplývajúcu im z členstva. Kronikár to zapísal takto: „Zaveden byl Moleben k „Sviat. Sercu“ na první neděli v měsíci, totiž tu, která následuje po prvním pátku, na místo adorace mužů. Tato bude vždy až druhou neděli aneb v neděli před prvním pátkem, padne-li totiž na 1. aneb 2. v měsíci. Má tu být centrum bratrstva Nejsv. Serdce, a jeho členové se mají účastnit na 1. neděli v měsíci.“²¹ K 1. októbru 1944 malo bratstvo 12 537 registrovaných členov.²²

15 O vzniku a činnosti Jednoty sv. Cyrila a Metoda v čase 1. Slovenskej republiky pozri: BORZA, P., MANDZÁK, D. A.: Vznik a činnosť spolku Jednota sv. Cyrila a Metoda v Michalovciach. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania. Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII*. Bratislava 2009, s. 471 – 498.

16 *Misionár*, roč. IV, 1945, č. 6, s. 7.

17 Archív redemptoristov Michalovce (ARM), KMK, zväzok (zv.) 1, s. 155.

18 ARM. *Kniha členiv Bratstva sv. rožanca pri cerkvi oo. redemptoristiv v Michajlivcach*.

19 LAZOR, Š.: *Almanach gréckokatolíckych redemptoristov. IV. Zápas o obnovu gréckokatolíckej cirkvi / spomienky a doklady/ Samizdat*. Michalovce – Topolany 1983, s. 7. ARM, f. Kláštor Michalovce. Zápisná kniha Mar. kongreg. Mláďencov a mužov „Matky ustav. pomoci“ pod ochranou sv. Jozafata pri Chráme Ducha sv. v kláštore redempt. v Michalovciach. Založenej 15. I. 1940 a ARM, f. Kláštor Michalovce. Zápisnica MK.

20 ARM, KMK, zv. 1, s. 395 – 396.

21 Tamže, s. 398.

22 *Misionár*, roč. IV, 1945, č. 6, s. 9.

Z iniciatívy o. Františka Alexija Fialu 9. novembra 1941 bolo v rámci oznamov v chráme ohlásené založenie Spolku svätého Jozefa.²³ Cieľom tohto bratstva bolo šírenie kultu sv. Jozefa, podpora výchovy kandidátov na kňazstvo a pomoc podľa možnosti v prácach spojených s dokončením interiéru michalovského chrámu redemptoristov. Každý člen dostal obrázok sv. Jozefa, kde boli stručne opísané povinnosti a výhody členov spolku, k čomu bol vydaný aj špeciálny propagačný plagát. Veriaci túto aktivitu prijali s radosťou. Podľa štatistík do 31. decembra 1948 mal spolok 25 500 členov.²⁴

Bratstvá a spolok boli propagované počas odpustových slávností v chráme redemptoristov v Michalovciach, počas duchovných cvičení, ktoré sa konali v kláštore, ale predovšetkým počas apoštolských prác vo farnostiach, zvlášť na misiách, obnovách misií a duchovných obnovách. Redemptoristi priamo počas týchto „akcií“ prijímali nových členov, vysvetľujúc im ich práva a povinnosti.

Kláštor redemptoristov úspešne rozvíjal aj tlačový apoštolát, čo opäť zviditeľňovalo mesto i jeho obyvateľov. Vydávali knihy, knižný kalendár, sériu brožúr Blížšie ko Christu a spevníky s náboženskou tematikou. Misijnú knihu *Spas dušu svoju* vydávali v slovenčine i cirkevnej slovančine, v modifikácii pre deti, mládež i dospelých.

Jednou z najdôležitejších nových aktivít bolo vydávanie časopisu *Misionár*, čím sa konečne splnili niekoľkoročné snahy redemptoristov na poli tlačového apoštolátu.²⁵ Ukázalo sa veľmi potrebné pokračovať vo vydávaní náboženského časopisu *Misionár* pre gréckokatolíkov v zemplínskom jazyku, ktorý vydávali baziliáni najprv v Užhorode a neskôr v Chuste. Keď nemohli pokračovať vo vydávaní, vikariát Mukačevskej eparchie nakoniec rozhodol, že časopis môžu vydávať redemptoristi v Michalovciach. Dňa 14. júla 1939 preto o. Vojtěch Vasiľ Musil cestoval do Prešova, aby doriešil podmienky

23 ARM, KMK, zv. 1, s. 411. Jednou z iniciátorok spolku bola pani Mária Harmanová z Michaloviec, ktorá prišla s návrhom za predstavenými kláštora: „Založte nejaký spolok na česť sv. Jozefa a pre členov aj nejaký časopis. Ja sa hlásim prvá za členku a hneď aj vyplácam svoje členské.“ Zo sveta a z domova. Zomrela prvá členka SSJ. In: *Misionár*, roč. VII 1948, č. 7, s. 186.

24 ARM, KMK, zv. 2, s. 110.

25 Gréckokatolícki redemptoristi mali vo *Vestníku sv. Jozefa*, ktorý vydávali českí redemptoristi, vyhradenú dvojstránkovú prílohu s názvom „Náš Východ“. Nevzdávali sa však možnosti vydávať vlastný časopis, hoci veľmi problematické bolo, v akom jazyku časopis vydávať a ako ho financovať. Michalovský kronikár zaznamenal, že 25. januára 1937 sa už vážne hovorilo o vydávaní časopisu „*Holos Pravdy*“, ktorý by tlačila typografia v Ostrave. Michalovskí redemptoristi boli rozhodnutí podujat sa na toto dielo a očakávala sa len odpoveď redemptoristu P. Schikoru, ktorý bol zodpovedný za tlačový apoštolát pražskej provincie redemptoristov. O. Vojtěch Vasiľ Musil 25. januára v tejto záležitosti navštívil o. Vladimíra, dekana v Stakčine, ktorý dal súhlas na spoluprácu. Iniciatívy však nemali úspešný koniec a na ďalšiu príležitosť sa čakalo dva roky. Koncom januára 1939 vladyka Pavol Gojdič OSBM písal do Michaloviec, že Prešovská eparchia zostala bez časopisu, lebo bolo násilne zastavené vydávanie *Blahovistníka a Misionára*. Redigovanie nového časopisu plánoval zveriť redemptoristom. O. igumen Dominik Metod Trčka zašiel k vladykovi a ústne sa dohodli. Na druhý deň šiel do Prešova o. Josef Maria Fail. Ten s vladykom dohodol, že časopis sa bude volať *Naša Mati* a prvé číslo bude vydané v marci. Idea však hneď na začiatku stroskotala pre finančné ťažkosti. Ani tretí pokus nebol úspešný. Koncom februára 1939 prišiel vladyka Gojdič OSBM do kláštora redemptoristov v Michalovciach, aby sa poradil s niektorými kňazmi o vydávaní zemplínskeho časopisu *Misionár Božského Srdca*. Ten až do jesene 1938 redigovali baziliáni, no v pádom Maďarov bolo všetko zastavené. Na schôdzi sa eparchiálni kňazi s vladykom dohodli, že časopis budú vydávať redemptoristi v Michalovciach pod vedením o. Musila, hoci vladyka uvažoval o o. Sebestiánovi Sabolovi OSBM ako šéfredaktorovi. O veci sa ešte mali vyjadriť baziliáni. Odpoveď však neprišla, a tak obe eparchie zostali v ťažkých počiatočoch vojny bez cirkevného časopisu. ARM, KMK, zv. 1, s. 203, 291 – 292 a 294 – 295.

vydávania náboženského časopisu. Kronika však ďalej neuvádza výsledok rokovaní, ba čo viac, za rok a pol kronikár vydávanie časopisu vôbec nespomína. Až 20. januára 1942 sa v tejto súvislosti objavuje ďalší záznam. Vtedy totiž šiel o. Musil do Bratislavy urgovať povolenie vydávať časopis *Misionár*. Zdá sa teda, že problémy boli predovšetkým zo strany štátnych orgánov, ktoré rok a pol odkladali rozhodnutie.²⁶

Až 5. februára 1942 prišlo oznámenie okresnému úradu, že redemptoristi konečne dostali povolenie vydávať časopis. Oficiálne to v kláštore oznámili až 21. februára. Vedúcim redaktorom sa stal o. František Alexij Fiala, zodpovedným redaktorom o. Josef Maria Fail a cenzorom igumen o. Dominik Metod Trčka. Časopis mal vychádzať raz mesačne a pre členov spolku sv. Jozefa bol zdarma. Preberala sa aj otázka, či sa v slovenčine písaným časopisom „neslovakizujú“ gréckokatolícki veriaci. Dospeli k názoru, že v danej situácii nie je dôležité zdôrazňovať, v akom jazyku sa bude časopis vydávať, ale dôležitejšie je poslanstvo, ktoré sa bude prostredníctvom časopisu šíriť. Prvé číslo časopisu vyšlo 7. marca 1942 v náklade 2 000 kusov. Kronikár poznamenal, že jeho budúcnosť „je ohromná ale i nebezpečná“ a prvé číslo charakterizoval takto: „*Je prosté, dobré – odpovedá účelu – pre ľud; pre rýchlu a neodbornú korektúru ešte hodne chýb. Všade uvítano s radosťou, členov pribúda.*“ V Michalovciach však v tom istom čase začala vydávať časopis aj Jednota sv. Cyrila a Metoda, ktorej predstavitelia presadzovali myšlienku, aby časopis *Misionár* bol iba prílohou ich časopisu. Kvôli tomu sa v kláštore začiatkom apríla uskutočnilo aj stretnutie, ale nedospelo sa k žiadnemu riešeniu, teda aj naďalej sa mali vydávať obidva časopisy, čo sa nezaobišlo bez mnohých nedorozumení a napätia, hlavne zo strany štátnych úradov, ktoré viac ako viditeľne podporovali práve Jednotu sv. Cyrila a Metoda.²⁷

Už 9. apríla sa ujala myšlienka, že *Misionár* môžu vydávať pre členov bratstiev Svätého ruženca a Božského Srdca. Stále však pretrvával problém, v akom jazyku bude. O tom sa o. Vojtěch Vasil' Musil, nový igumen kláštora, šiel poradiť za vtedajším azda najvplyvnejším mužom v Michalovciach. Dr. Matej Huťka sa vyjadril, že by to nebola „rusifikácia“ vydávať časopis po rusínsky, ba je to povinnosť redemptoristov. Aj prešovský vladyka P. P. Gojdič žiadal vydávať časopis v „ruskom“ jazyku. Po zvážení argumentov sa však nakoniec rozhodli, že časopis bude vychádzať v slovenčine. V januári 1943 došlo k zmene, keď *Misionár* bol už tlačенý v tlačiarni Andrej v Prešove a nie v Jednote sv. Cyrila a Metoda v Michalovciach.²⁸

Eucharistický a Mariánsky rok – najvýznamnejšia náboženská udalosť gréckokatolíkov Prešovského biskupstva

Eucharistický a Mariánsky rok boli dve výnimočné duchovné aktivity, ktoré zorganizovalo Prešovské biskupstvo v rokoch 1943 – 1945. Eucharistický rok biskup P. P. Gojdič slávnostne vyhlásil pastierskym listom č. 3440/43 z roku 1943. „*Nastupujúci školský rok, od sviatku Krista Kráľa (31. októbra 1943) až do sviatku Najsvätejšej Eucharistie (18.*

26 Tamže, s. 318 a 421.

27 Tamže, s. 422 a 423.

28 Tamže, s. 424 – 425, 428 – 429 a 430.

júna 1944), vyhlasujem Eucharistickým rokom. Využime tento rok na zadostučinenie Božej spravodlivosti, na vyprosenie čím skôr spravodlivejšieho sveta.“²⁹

Eucharistický rok sa stal vyvrcholením snáh biskupa o rozvinutie úcty k Eucharistickému Spasiteľovi. Uskutočnenie tejto výnimočnej duchovnej akcie v období druhej svetovej vojny si zaslúži našu pozornosť. Ocenila ho aj Svätá stolica. Biskup P. P. Gojdič dostal z nunciatúry v Bratislave pochvalný list, v ktorom sa písalo o radosti Svätého Otca z uskutočnenia Eucharistického roku. Zároveň biskupovi, ako aj všetkým, ktorí sa podieľali na jeho uskutočnení, poslal Svätý Otec svoje apoštolské požehnanie.³⁰

V priebehu Eucharistického roku vypracoval biskup pastiersky list, v ktorom sa zdôveril so svojou veľkou túžbou zriadiť eucharistickú kaplnku pri chlapčenskom internáte „Alumneu“. V nej by sa konala večná adorácia pred Najsvätejšou Eucharistiou ako podakovanie za všetky Božie dobrodenia, odprosenie za hriech sveta, ako aj ukončenie vojnového besnenia. List je dokladom, že Eucharistický rok mal byť duchovnou prípravou na ťažké vojnové udalosti, ktoré Slovensko s blížiacim sa frontom postihli v polovici roku 1944 a trvali až do oslobodenia v roku 1945.³¹

V spomínanom roku vydal biskup nariadenie, v ktorom duchovenstvu pripomenul, aby sa v ťažkých chvíľach utiekali ku Kristovi v Eucharistii. Duchovenstvu Prešovského biskupstva nariadil:

1. odbavovať si denne modlitby z časoslovu,³² najmenej pol hodiny
2. denne sláviť sv. liturgiu
3. ráno a večer navštíviť Krista v Najsvätejšej Eucharistii
4. starať sa o čistotu oltára a okrášľovať ho čerstvými kvetmi
5. po večerni odsľúžiť pobožnosť k Najsvätejšej Eucharistii
6. povzbudzovať veriacich k častému sv. prijímaniu
7. schádzať sa na duchovné obnovy na miestach určených pre duchovných aspoň raz za mesiac
8. podľa možnosti si v chráme vykonať sv. hodinu
9. čo najväčkolepejšie sláviť sviatky, najmä sviatok Najsvätejšej Eucharistie s procesiou cez dedinu alebo mesto.³³

Slávnostné zakončenie Eucharistického roku sa malo uskutočniť 18. júna 1944 v Prešove za účasti veriacich z celej Prešovskej eparchie. Organizovanie takej veľkolepej akcie v roku 1944 nebola žiadna maličkosť. O zabezpečenie všetkých náležitostí sa staralo tak biskupstvo, ako aj jednotliví organizátori v dekanátoch Prešovskej eparchie. Biskupský úrad v Prešove zaslal 26. mája 1944 slávnosti inštrukciu. V siedmich bodoch inštrukcie sa uvádzajú pokyny pre dekanov, kňazov a veriacich o priebehu slávnosti.

V prvom bode sa hovorilo o oznámení počtu veriacich, ktorí sa chystali prísť na slávnosť. Počet veriacich za jednotlivé farnosti sa mal oznámiť miestnym dekanom,

29 ŠTURÁK, P.: *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi v Československu v rokoch 1945 – 1989*. Prešov 1999, s. 52.

30 POTÁŠ, M.: *Dar lásky. Spomienky na biskupa Pavla Gojdiča, OSBM*. Prešov 2001, s. 94.

31 HAAÚ Prešov, prezidiálne spisy, inv. č. 79, sign. 11, rok 1944. Pastiersky list zo dňa 15. februára 1944.

32 Časoslov je to liturgická kniha, ktorá obsahuje nepremennivé a stále modlitby všetkých služieb každodenného bohosluženia (večierne, povečeria, polnočnice, utierne a časy), ktoré sa má kňaz každodenne modliť.

33 POTÁŠ, M.: *Dar lásky. Spomienky...*, s. 94.

ktorí potom súhrnný počet za dekanát mali zaslať do 10. júna 1944 Biskupskému úradu v Prešove.

Druhý bod popisoval plánovaný priebeh slávnosti. Podľa počtu nahlásených veriacich a pri priaznivom počasi sa mala slávnosť uskutočniť pod holým nebom v parku pri gymnáziu. Po sv. liturgii mala byť eucharistická procesia mestom. Sprievod mal tvoriť zástup veriacich, sformovaných podľa jednotlivých okresov v abecednom poradí: 1. Bardejovský 2. Gelnický 3. Giraltovský 4. Humenský 5. Levočský 6. Medzilaborecký 7. Michalovský 8. Prešovský 9. Sabinovský 10. Stropkovský 11. Svidnícky 12. Starolubovniansky 13. Trebišovský 14. Vranovský. Veriaci sa mali v rámci svojho okresu pod zástavami podeliť na chlapcov, dievčatá, ženy a mužov po ôsmich v jednom rade. Sprevádzať ich mali 2 – 3 kňazi poverení dekanom ako usporiadatelia dozerajúci na poriadok a usmerňujúci veriacich. Pri výbere kňazov – usporiadateľov sa mal brať ohľad aj na ich hlasový fond, keďže ich úlohou bolo aj viesť spev v danej skupine a dbať na jeho patričnú úroveň. Priamym nadriadeným všetkým usporiadateľom bol o. Miron Petraševič, ktorého vymenoval biskup P. P. Gojdič. Kňazi mali mať pri sv. liturgii oblečené krásne biele rúcho a eucharistický sprievod tvorili vo dvojiciach zoradení podľa hodnosti. Vpredu asistencia, akoliti, mladí kňazi a dekan.

V treťom bode sa pripomínalo, aby kňazi povzbudili veriacich k účasti a spolu s nimi nacvičili rôzne náboženské piesne na oslavu Najsvätejšej Eucharistie.

Štvrtý bod sa týkal spoločného spevu „Otče náš“, ktorý sa mal spievať podľa melódie podobenu „Udivisja Josif“ a pričasten podľa melódie „Iže Cheruvim“.

Vysluhovaním sviatosti zmierenia počas slávnosti sa zaoberal piaty bod inštrukcie. Spovedanie malo byť zabezpečené, ale kňazi mali svojich veriacich povzbudiť k prijatiu tejto sviatosti vo vlastnej farnosti.

Šiesty bod hovoril o skromnom obede pre prihlásených kňazov, a to buď v seminári, alebo v niektorom z internátov. Obed sa mal podávať grátis.

V siedmom bode biskupstvo poprosilo farnosti o finančný dar 20 – 30 Ks,³⁴ ktoré mali poslúžiť na úhradu výdavkov spojených s organizovaním eucharistickej slávnosti v Prešove.³⁵

Denná tlač v Slovenskej republike priniesla oznámenie o zamýšľanom slávnostnom zakončení Eucharistického roku v Prešovskej eparchii. Denník *Slovenská sloboda* zo 14. júna 1944 stručne oznámil program: „V nedeľu 18. júna 1944 bude v Prešove Eucharistický kongres pre všetkých gréckokatolíkov Slovenskej republiky. Po poľných bohoslužbách pred Justičným palácom síde sa kongres a pod predsedníctvom gréckokatolíckeho biskupa P. Gojdiča prerokuje všetky otázky eucharistického charakteru. Za rímskokatolícku cirkev sa na kongrese zúčastní duchovenstvo na čele s prešovským biskupom J. Čárskym.“³⁶

Tri dni neskôr ten istý denník priniesol ďalšiu správu, v ktorej poukázal na to, že vzhľadom na vojnové pomery sa Eucharistický kongres v Prešove nebude konať v takom slávnostnom rozsahu. Slávnosť sa podľa tejto správy mala začať o 8.30 hod. slávnostnou kázňou o. Polikarpa Oleára a o 9.00 hod. sa mala začať Archijerejská sv. liturgia celeb-

34 Korún slovenských.

35 HAAÚ Prešov, prezidiálne spisy, inv. č. 79, sign. 11, rok 1944. Inštrukcia Biskupského úradu v Prešove č. 1499/359 – 1944 zo dňa 26. mája 1944.

36 Tamže. *Slovenská sloboda* zo dňa 14. 7. 1944, s. 2.

rovaná biskupom P. P. Gojdičom s početným duchovenstvom. Po jej skončení mala byť ďalšia kázeň, eucharistická procesia mestom a požehnanie s Najsvätejšou Eucharistiou. Program mal pokračovať aj popoludní večierňou so slovenskou a rusínskou kázňou.³⁷

O. Marián Potaš si na Eucharistický kongres v Prešove spomínal takto: „*Eucharistický kongres, ktorý bol ukončením Eucharistického roku v Prešovskej eparchii, prebiehal veľmi slávnostne. Služba Božia sa konala pod holým nebom, aby sa všetci mohli na nej zúčastniť. Bolo to na priestranstve pred naším kultúrnym domom. Potom sa uskutočnila procesia s Najsvätejšou Eucharistiou, ktorá prešla cez celý Prešov a navštívila všetky kostoly mesta – rímskokatolícky farský Kostol sv. Mikuláša, františkánsky kostol, kaplnku našich sestier služobníc a nakoniec vošla do našej katedrály, kde sa po vrúcnej kázni otca biskupa Pavla skončila požehnaním ľudu Najsvätejšou Eucharistiou.*“³⁸

Slávenie Eucharistického roku v Prešovskom biskupstve prinieslo najmä mohutnú duchovnú obnovu veriacich a v neposlednom rade aj mocnú oporu pri prekonávaní vojnových udalostí, od ktorých bolo Slovensko do roku 1944 v podstate uchránené.

Cez zničujúcu vojnovú búrku mal veriacich preniesť Mariánsky rok vyhlásený po skončení roku Eucharistie. Zámer bol jednoznačný – odovzdať veriaci ľud i celú cirkev pod ochranu Matky Božej. Pastiersky list vydaný prešovským biskupom 14. októbra 1944 znamenal začiatok Mariánskeho roku v Prešovskej eparchii. Slová biskupa Pavla hovoria jasnou rečou: „*V našom hroznom nešťastí aj my, ku komu inému sa máme utiekať o pomoc a potechu, o skrátenie týchto dní Božieho trestu, ak nie k našej Nebeskej Matke, k Prečistej Panne Márii.*“³⁹ Pastiersky list obsahoval aj sedem nasledovných bodov, odporúčaní, ako prežiť Mariánsky rok 1944/1945: „*Pousilujeme sa zvláštnejším spôsobom uctievať Prečistú Pannu Máriu; Mariánske sviatky sa pousilujeme svätiť s osobitnou srdečnosťou a čo najslávnostnejšie; Prvé soboty v mesiaci obetujeme na počesť jej Nepoškvrneného Srdca; Na prvé nedele v mesiaci po večierni, pred vystavenou Najsvätejšou Eucharistiou, odslúžme paraklis alebo moleben na počesť Prečistej Panny Márie; Katechéti nech vstúpia do srdc detí lásku k Márii; Aj veriaci nech sa denne súkromne modlia paraklis⁴⁰ alebo akatist, moleben alebo vervicu⁴¹; Mariánsky rok slávnostne ukončíme 28. augusta 1945 na púti v Lutine.*“⁴²

Mariánsky rok slávnostne ukončili až po skončení druhej svetovej vojny počas veľkolepej púte v Lutine. Na tieto nezabudnuteľne chvíle si v knihe *Dar lásky* spomínal o. M. Potaš, blízky spolupracovník biskupa P. P. Gojdiča, týmito slovami:

„*Ludia, hoci otrhaní a o všetko olúpení, vracali sa späť do svojich domovov alebo na ich spáleniská, oplakávali svojich mŕtvych a odhodlávali sa budovať pre svoje deti nový lepší domov a život. A v auguste sa uskutočnila obrovská púť. Za prítomnosti otca biskupa Pavla sa zhromaždili stovky kňazov a tisíce veriacich, aby pred ľutinskou Matkou Božou vyplakali svoj žiaľ za svojimi zahynuvšími najdrahšími a aby si vyprosili Božie*

37 Tamže. *Slovenská sloboda* zo dňa 17. 7. 1944, s. 2.

38 POTAŠ, M.: *Dar lásky. Spomienky ...*, s. 94.

39 Kolektív autorov: J. E. Pavel Gojdič. *K jeho dvadcaťročnému jubileju so dňa jep. Posvjaščenija*, Prešov 1947, s. 142.

40 Paraklis je prosebný kánon – mariánska pobožnosť.

41 Vervica alebo čotky je pomôcka na praktizovanie tzv. Ježišovej modlitby. Vzhľadom pripomína ruženec.

42 Tamže, s. 142 – 144.

*požehnanie a pomoc pri obnove nového šťastnejšieho života. Svoju ohnivú kázeň zakončil vtedy otec biskup Pavol zvolaním: Od vás, drahí bratia a sestry, od vás, moji drahí veriaci, závisí, aká bude naša budúcnosť. Po temných dňoch hnevu, pomsty, posmechu nad bezbrannými, po dňoch plných šovinistickej nenávisťi, krívd, cynických vrážd a ponižovania ľudskej dôstojnosti, zaslúžilo by si už ľudstvo spravodlivý a trvalý mier. Na to sme sem prišli a o to budeme prosiť Kráľovnú pokoja. Pod jej ochranu (pokrov) a jej Nepoškvrnenému Srdcu zverujem celý náš národ (...) celú našu gréckokatolícku cirkev, aby sme sa dočkali radostnejších dní na pozemskej púti života a po nej - vo večnosti.“*⁴³ Vojnové roky 1944 a 1945 boli pre Gréckokatolícku cirkev a jej veriacich na Slovensku zvlášť ťažké. Preto celá organizačná práca vedenia Prešovskej eparchie, ktoré popri denných záležitostiach dokázalo v pohnutých vojnových časoch zorganizovať vrcholové duchovné akcie, akými boli Eucharistický a Mariánsky rok, si iste zasluhuje náš obdiv a uznanie.

Pohľadom na náboženský život gréckokatolíkov v prostredí dediny, mesta a na úrovni biskupstva sme sa snažili poukázať na prvky, ktoré boli rozdielne, ale aj spoločné. Štúdiá vznikla so zámerom vyzdvihnúť náboženský život obyvateľstva 1. Slovenskej republiky v prostredí gréckokatolíckych farností. Z pozorovaných skutočností vyznievajú spoločné znaky liturgického slávenia v prostredí dediny a mesta, ako aj existencia spolkového života v oboch prostrediach. Ide pritom najmä spolky zamerané na vytváranie modlitbových spoločenstiev.

V mestských farnostiach sa však výrazne prejavuje zastúpenie inteligencie gréckokatolíkov, ktorá zakladala spolky zamerané na rozvoj vzdelania, kultúry, športu a upevňovanie identity veriacich. Prospešná aktivita gréckokatolíckej inteligencie v mestách prekonávala ich hranice a bola obohatením aj pre obyvateľov dedín, ktorí mestá navštevovali alebo sa stávali odberateľmi časopisov a literatúry, ako produktu spolkovej činnosti.

Biskupstvo v sebe spájalo mestské aj dedinské farnosti a vytváralo jednotný celok, ktorého spolupatričnosť sa upevňovala celobiskupskými podujatiami, akými boli Eucharistický a Mariánsky rok.

Náboženský život tak vyznieva ako pestrá mozaika bohoslužieb, pobožností, spolkového života a cirkevných slávností, ktoré zjednocovali a posilňovali spoločenstvo gréckokatolíkov v 1. Slovenskej republike.

43 POTAŠ, M.: *Dar lásky. Spomienky ...*, s. 96.

Poznámky k šíreniu kultu sv. Cyrila a Metoda v rokoch 1939 – 1945 na príklade mesta Nitra¹

Martin Hetényi – Peter Ivanič

Tradíciu môžeme vnímať ako zložku kultúry, ktorá odovzdávaním súhrnu informácií a skúseností má významnú rolu pri potvrdzovaní kontinuity historicky daného spoločstva.² Kultúrny odkaz predkov patrí medzi účinné sebadefinovanie spoločstiev. Už počas obdobia národného obrodzenia Slovákov³ a najmä v 20. storočí sa v náboženskom, národnom a kultúrnom živote kultivujú kultúrne hodnoty postáv predveľkomoravskej a veľkomoravskej doby.⁴

V historiografii je všeobecne akceptované, že obdobie prvej Slovenskej republiky (SR) je fázou dynamického rozvoja kultúrnej a osvetovej činnosti, vedy či športových aktivít,⁵ a to bez ohľadu na to, že z hľadiska materiálnej podpory sa tak dialo najmä vďaka dlhodo- bo neudržateľnej vojnovej konjunktúre a na úkor vybraných skupín obyvateľov.⁶

Štát už od počiatku svojej existencie uskutočňoval podstatné kroky najmä v osvetovej činnosti, čoho príkladom je, že v rokoch 1939 – 1940 Ústredná osvetová komisia organizovala niekoľko cyklov prednášok, ktoré – ako píše autori dobovej publikácie *Päť rokov*

1 Príspevok vznikol v rámci projektov VEGA číslo (č.) 1/0596/08 a VEGA č. 1/0492/08.

2 KREJČÍ, M.: Dědicové národních tradic? K reinterpretacím uměleckých tradic v padesátých letech. In: SKLENÁŘOVÁ, S. (zost.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století II.* Hradec Králové 2007, strana (s.) 108 – 116.

3 TIBENSKÝ, J.: Funkcia cyrilo-metodskej a veľkomoravskej tradície v ideológii slovenskej národnosti. In: *Historický časopis*, ročník (roč.) 40, 1992, č. 5, s. 579 – 594.

4 Slovenskí vzdelanci už v 18. storočí začali formovať historický príbeh Slovákov tak, aby siahal do veľmi dávnych čias. Do centra tohto príbehu postavili výnimočné pamätné udalosti z čias Veľkej Moravy, slávne osobnosti, medzi nimi Pribinu či Svätopluka i cyrilo-metodskú tradíciu. BOTÍK, J.: *Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov.* Bratislava 2007, s. 59.

5 Pozri napríklad KAMENEC, I.: *Slovenský štát.* Praha 1992, s. 99. LACKO, M.: *Slovenská republika 1939 – 1945.* Bratislava 2008, s. 159 – 162. FREMAL, K.: Poznámky k činnosti Matice slovenskej v rokoch 1938 – 1954. In: MIČKO, P. (zost.): *Historické špecifiká stredného Slovenska v rokoch 1938 – 1948.* Banská Bystrica 2009, s. 91 – 104.

6 PEKÁR, M.: *Východné Slovensko 1939 – 1945.* Prešov 2007, s. 152.

slovenského školstva 1939 – 1943 (vyšla v roku 1944) – výdatne prispeli „na preorientovanie jednej vrstvy národa a všeobecne duchovnú výstavbu Slovenska“.⁷ Nebolo vôbec náhodné, že na prednáškovom cykle, ktorý nasledoval hneď po voľbe Jozefa Tisa za prezidenta Slovenskej republiky a uskutočnil sa v rámci osláv po celom Slovensku, čítal sa okrem listu Jozefa Škultétyho Mój pozdrav prezidentovi aj životopis prezidenta a ústava a prednášalo sa nielen o Matúšovi Čákovi Trenčianskom, ale aj o Pribinovi a Svätoplukovi.⁸ Okrem toho od 15. decembra 1939 až do 15. apríla 1940 sa uskutočnili Kurzy slovenských dejín, ktoré viedli podľa nariadenia Ministerstva školstva a národnej osvety všetci učители a profesori a mali za úlohu prehľbiť v ľuďoch „zdravý nacionalizmus, zmysel pre spolupatričnosť, národnú hrdosť a odvahu brániť vzácne hodnoty“.⁹

Rôzne formy osláv popularizovali historické témy v masovom meradle a postihli aj tradíciu byzantskej misie. Medzi najvýznamnejšie kultúrne centrá, kde sa konali celoslovenské podujatia zamerané na rané dejiny slovenského etnika, zákonite patrila Nitra.¹⁰ Zrejme očakávané vzišla z jej pôdy iniciatíva o právnom vymedzení kultu solúnskych bratov. Dňa 16. apríla 1939 sa v nitrianskom týždenníku *Svornosť* objavila výzva, aby sa jeden deň v roku vyhlásil za štátny sviatok na pamäť sv. Konštantína-Cyrila a Metoda. Zároveň sa tu zdôrazňuje, aby bol v každej domácnosti, v škole a úrade umiestnený ich obraz a na námestiach stáli ich sochy.¹¹

Slovenská vláda vyhlásila za štátny sviatok pamiatky solúnskych bratov 5. júl, t. j. deň, ktorý im katolícka cirkev zasvätila už v roku 1880. V roku 1939 bol sviatok vierozvestcov venovaný Slovákom žijúcim v zahraničí, čo podľa dobovej tlače znamenalo, že sa príprava a priebeh osláv mali niesť v duchu hesla „Za tú našu slovenčinu v celom svete“.¹² Prvé oslavy sviatku sa konali na viacerých miestach v štáte – predseda vlády Jozef Tiso slávil tento sviatok spolu s vodcom Ústredia slovenského katolíckeho študentstva a poslancom Eugenom Filkoronom a generálnym tajomníkom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS) Jozefom Kirschbaumom v Banskej Bystrici, kde sa zhromaždilo okolo 30 000 ľudí. Manifestácia bola aj v Devíne za účasti Alexandra Macha, v Nitre bol počas osláv hlavným rečníkom poslanec a vedúci Tlačového odboru Predsedníctva vlády Tido J. Gašpar.¹³ Symbolicky sa v tento deň vo Vatikáne uskutočnila nástupná audiencia nového slovenského vyslanca Karola Sidora.¹⁴

Rozvoju kultu sv. Cyrila a Metoda prispeli tiež vedecké a žurnalistické kruhy. Na popularizovanie malo vplyv čítanie tlačovín s rozmanitou informatívnou úlohou. V uverej-

7 *PÄŤ rokov slovenského školstva 1939 – 1943*. Bratislava 1944, s. 528.

8 Tamže, s. 528.

9 Tamže, s. 528 – 529.

10 Skutočnosť, že Nitra patrila pod cirkevno-právnu jurisdikciu Rímskej kúrie prakticky od počiatku kresťanstva na našom území a v liturgickom prostredí jednoznačne prevádzal latinský rítus, mala vplyv na to, že kultúrny odkaz solúnskych bratov začína prekvitať aj tu až v období národného obrodzenia – vzhľadom na početnú neslovenskú elitu (do roku 1918), ako i pôsobenie rozličných politických systémov diskontinuitne.

11 ZASVÄŤME deň sv. Cyrila a Metoda. In: *Svornosť*, 16. 4. 1939, s. 1.

12 5. júl národným sviatkom. In: *Nitrianska stráž*, 2. 7. 1939, s. 1.

13 SLÁVNÝ deň sv. Cyrila a Metoda na Slovensku. In: *Nitrianska stráž*, 9. 7. 1939, s. 1.

14 VRAGAŠ, Š.: *Cyrilometodské dedičstvo v náboženskom, národnom a kultúrnom živote Slovákov*. Zürich – Toronto – Bratislava 1991, s. 95.

ňovaní článkov o misionároch nezaostávali ani miestne periodiká. Pri príležitosti slávania sviatku sv. Cyrila a Metoda katolícky týždenník *Svornosť* uverejnil v júli 1939 na svojej prvej strane ich krátky životopis.¹⁵ Spojenie Nitry a solúnskych bratov sa objavuje aj v článkoch pri príležitosti vysvätenia Andreja Škrábika za biskupa 17. septembra 1939.¹⁶ V roku 1940 gardistický týždenník pre nitriansky región *Nitrianska stráž* uverejnil sériu článkov pod názvom Kriesime starú svoju slávu, z nich štyri sa venovali životu slovanských apoštolov. Podľa obsahu môžeme tvrdiť, že neznámy autor sa v danej problematike vyznal. Články písal populárno-náučným štýlom, obsahujú citácie zo *Života Konštantína* a *Života Metoda*.¹⁷ O meste Nitra ako o stredisku kresťanstva na Slovensku a základni na misijné dielo v okolitých krajinách publikoval historik František Hrušovský v jednom z jeho posledných príspevkov uverejnených pred koncom vojny v mesačníku *Kultúra* Svetlo z Nitry.¹⁸

Jednou z ťažiskových oblastí ľudáckej politiky bolo vzdelávanie, školstvo. Autorom učebníc dejepisu pre národné školy, gymnáziá a učiteľské akadémie bol František Hrušovský. Jeho syntéza Slovenských dejín sa odporúčala ako učebná pomôcka pre gymnáziá a učiteľské akadémie.¹⁹ Práve v tomto diele je Veľká Morava prezentovaná ako slovenský štát a žiaci Cyrila a Metoda ako slovenskí kňazi, ktorých vyhnal „najmocnejší slovenský kráľ“ Svätopluk.²⁰ Vzdelávanie ťažilo z rozvoja vedeckej sféry, či už na úrovni Matice slovenskej, Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied a umení a pod. Cyrilo-metodská idea našla ohlas u takých vedcov, ako spomínaný František Hrušovský, Ján Stanislav či Daniel Rapant.

Rok 1943 bol pre Nitru výnimočný tým, že sa pripomínalo desiate výročie pamätných Pribinových osláv. Počas celonárodných slávností, ktoré sa v Nitre konali 14. a 15. augusta 1943, sa obsahovo prepojili cyrilo-metodská a pribinovská tradícia.²¹ V centre ich programu stál spoločenský, národný i religiózny význam slávnosti, čo dokumentuje nielen futbalový turnaj o Pribinov pohár pod patronátom ministra vnútra Alexandra Macha a nitrianskeho župana Štefana Hašíka na ihrisku AC Nitra, ale aj slávnostná akadémia v Mestskom divadle.²² Na druhý deň program pokračoval v týchto intenciách ranným nástupom a prísahou gardistov na Tisovom námestí za prítomnosti hlavného veliteľa Hlinkovej gardy Ale-

15 Sv. Cyril a Metod (5. júla). In: *Svornosť*, 9. 7. 1939, s. 1.

16 CYRILOMETODEJSKÁ Nitra víta nového biskupa. In: *Svornosť*, 17. 9. 1939, s. 1 – 2.

17 KRIESIME starú svoju slávu. Sv. Cyril a Metod. In: *Nitrianska stráž*, 7. 4. 1940, s. 2. Kriesime starú svoju slávu. Sv. Cyril a Metod. In: Tamže, 14. 4. 1940, s. 2. Kriesime starú svoju slávu. Slovensko po páde Veľkej Moravy. In: Tamže, 28. 4. 1940, s. 2.

18 Tento príspevok vznikol pri príležitosti vymenovania Karola Kmetka za arcibiskupa. BŔBOVÁ, M.: PhDr. František Hrušovský. Obraz rokov 1944 – 1945. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P., SYRNÝ, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov V. Slovenská republika medzi povstaním a zánikom 1944 – 1945*. Banská Bystrica 2006, s. 330 – 336.

19 *PÄŤ rokov slovenského školstva 1939 – 1943*, s. 143, 223 – 224.

20 HRUŠOVSKÝ, F.: *Slovenské dejiny*. Turčiansky Sv. Martin 1940 (5. vydanie), s. 51.

21 Štátny archív (ŠA) Nitra, pobočka (p.) Nitra, fond (f.) Obecný notársky úrad Nitra, škatuľa (šk.) 7, bez č.

22 Program večernej akadémie (14. augusta) pozostával z nasledujúcich bodov: 1. štátna hymna, 2. otvárací prejav predsedu miestnej organizácie HSLS Jána Rybárika, 3. slávnostná prednáška poslancu Františka Hrušovského, 4. dve skladby M. Schneidera-Trnavského v podaní Gusty Vyčislíkovej, 5. skladby M. Schneidera-Trnavského Otčenáš, Pieseň ku sv. Cyrilovi a Metodovi, Bože, čos ráčil v podaní spevokolu nitrianskej miestnej organizácie HSLS, 6. pápežská hymna.

xandra Macha, bohoslužbami na Kalvárii (tichú sv. omšu slúžil a kázal biskup a vojenský vikár Michal Buzalka). Po bohoslužbách nasledovalo manifestačné ľudové zhromaždenie na Kalvárii, ktoré otvoril župný predseda HSLS Rudolf Turček. Slávnostnú reč predniesol prezident Jozef Tiso. Časť slávnostnej akadémie i priebeh kalvárskej manifestácie vysielal Slovenský rozhlas. Fakt, že šlo o rozsiahle podujatie, potvrdzovali aj prípravy gardistov. Podľa hlásenia náčelníka štábu Hlinkovej gardy z 10. augusta 1943 sa osláv malo zúčastniť približne 500 gardistov – všetci okresní velitelia, absolventi školy v Bojniciach a vybraná jednotka z okresu. Pri tejto príležitosti bol zostavený aj ubytovací zoznam. V ňom sa nachádzali mená osôb, počet izieb a počet ľudí, ktorí mohli byť u nich ubytovaní.²³

O podobne veľkolepých oslavách sa uvažovalo aj o rok neskôr. Na oslavy sviatku sv. Cyrila a Metoda do Nitry pozvali Františka Hrušovského, ale pre bombardovanie bola táto slávnosť zrušená.²⁴

Prejavom zmenených nálad bolo aj premenovanie názvov ulíc či inštitúcií a výmena „nevhodných“ sôch, obrazov, symbolov, nápisov, atď. za nové symboly, medzi nimi i zobrazenia sv. Cyrila a Metoda. Vývin udalostí na prelome rokov 1938 a 1939 bol aj v nitrianskom kraji veľmi dynamický.²⁵ Nasledujúce chvíle energicky využili nadšenci nového kurzu – už 14. i 15. marca 1939 verejne ostenatívne likvidovali československé symboly (medzi nimi tabule s československým znakom, z čiapok lev symbolizujúci bývalú štátnosť a pod.).²⁶ Snahy odstrániť uhorské znaky pochádzajú z rokov 1940 – 1941, teda od začatia pôsobenia Ústredne štátnej bezpečnosti, ako i od začiatku pôsobenia Štefana Haššika ako nitrianskeho župana. Nitriansky biskup Karol Kmeťko sa už v júli 1942 vyjadril, že takéto postupy by sa protivil náuke cirkvi posudzovať svätých podľa národnosti, k tomu pridala

23 ŠA Nitra, p. Nitra, f. Obecný notársky úrad Nitra, šk. 7. Ubytovací zoznam. K úlohám a činnosti Hlinkovej gardy bližšie pozri SOKOLOVIČ, P.: *Hlinkova garda 1938 – 1945*. Bratislava 2009, 559 s.

24 BŔBOVÁ, M.: PhDr. František Hrušovský, s. 330 – 336.

25 Medzi najvýraznejších, najviac viditeľných priaznivcov nového smerovania patrili radikáli z radov Hlinkovej gardy. Práve im možno pripísať viaceré výtržnosti a incidenty. Spomedzi markantnejších neprístojností gardistov v Nitre možno spomenúť zhodenie sochy prvého československého prezidenta Tomáša G. Masaryka 22. decembra 1938 v priestore pred súdnym palácom. Dôvodné podozrenie, že čin spáchali príslušníci gardy, netajili ani miestne úrady. Je len symbolické, že následne sochu osobnosti, ktorá sa do daných nových pomerov vonkoncom nehodila, mienil miestny nitriansky výbor Hlinkovej slovenskej ľudovej strany ponúknuť na výmenu alebo predaj niektorému mestu v Čechách. ŠA Nitra, f. Štátny policajný úrad (SPÚ) Nitra, šk. 1, č. 4/1939. K zmenám v systéme správy v tomto období pozri TIŠLIAR, P.: Kontinuita a diskontinuita fungovania okresného zriadenia na Slovensku v roku 1938 na príklade okresov Rožňava a Dobšiná. In: MERVART, J., ŠTĚPÁN, J. (zost.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století. Osudové osmičky v našich dějinách*. Ústí nad Orlicí 2008, s. 139 – 148. TIŠLIAR, P.: Náčrt postavenia okresných úradov na Slovensku počas krajiniského zriadenia (1928 – 1939). In: *HISTORICA*, roč. XLV, Bratislava 2002, s. 219 – 223. TIŠLIAR, P.: Okresná správa na Slovensku počas I. ČSR. In: *HISTORICA*, roč. XLVI, Bratislava 2005, s. 147 – 185. TIŠLIAR, P.: K otázke organizácie a fungovania štátnej správy na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: LACKO, M. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov II*. Trnava 2003, s. 55 – 82.

26 UDALOSTI z týždňa. In: *Nitrianska stráž*, 19. 3. 1939, s. 2. V apríli 1939 HSLS podala nitrianskej obecnej rade návrh na premenovanie niektorých ulíc, v tomto čase sa navrhovali skôr mená osobností, dátumy a zoskupenia modernej histórie. Štefánikovo námestie sa zmenilo na Hlinkovo, Masarykovo námestie na Štefánikovo, Čineš sa premenoval na Ulicu Hlinkovej gardy, Ulicu 28. októbra preznačili na Ulicu 6. októbra, Sokolskú ulicu na Ulicu 14. marca a pod. Dňa 4. mája 1939 bol na mieste, kde stála Masarykova socha, vztýčený pamätník Milana Rastislava Štefánika. Čo nového v Nitre. In: Tamže, č. 17, 16. 4. 1939, s. 2.

ako dôvod aj ochranu kultúrnych pamiatok.²⁷ Ďalší razantný krok v tejto oblasti predstavovala vyhláška ministra vnútra č. 315/1943 z 9. júla 1943 o odstránení nevhodných sôch, obrazov, atď.²⁸ Ak by sa dôsledne naplnila vyhláška, škody na kultúrnych a historických pamiatkach by boli značné a ťažko vyčísliteľné.²⁹ V kostoloch sa to týkalo hlavne sôch sv. Štefana, Imricha, Ladislava, rôznych symbolických červeno-bielo-zelených zástaviek a vyobrazení uhorského štátneho znaku. Štátne orgány dosiahli väčší úspech, nerátajúc ojedinelé odstránenie zástaviek, zamaľovanie maďarských nápisov či premiestnenie inkriminovaných obrazov a sôch na odľahlejšie miesta, len výnimočne.³⁰ Reakcia niektorých kňazov bola voči štátnym orgánom mimoriadne ostrá. Najčastejšia obrana kňazov znela asi v tom význame, že nesmú vykonávať žiadne zmeny bez povolenia biskupského alebo pamiatkového úradu.³¹ O odstránení sôch rokoval aj biskupský zbor na konferencii 13. októbra

27 ŠA Nitra, f. Nitrianska župa III, šk. 59, č. 584 a 585/II-2/ŠB/42 prez.

28 Ministerstvo vnútra si už koncom roka 1941 urobilo prostredníctvom žandárskeho staníc prieskum o maďarskom inventári v kostoloch (ŠA Nitra, f. Oblastné žandárske veliteľstvo Nitra, šk. 3, č. 367/41 dôv.). Taktiež ministerstvo školstva a národnej osvety si už 24. apríla 1941 vyžiadalo od biskupských úradov súpis cudzích štátnych znakov a nápisov v slovenských kostoloch (ŠA Bratislava, f. Bratislavská župa III, šk. 51, č. 111/44 prez.). Zo smerníc vyhlášky nepriamo vyplýva, že ide najmä (napr. v Nitrianskom okrese okrem židovských symbolov) výsostne o maďarské symboly: „zakázať a netrpieť na svojom území nevhodné veci, (...) najmä keď sú tieto duchom cudzie alebo nepriateľské a so suverenitou štátu nesúlúiteľné...“, „nevhodné sú napríklad rozličné znázornenia koruny svätostefanskej, symboly slobodomurárske, Dávidova hviezda, ...“ Pri ich uplatňovaní bolo nevyhnutné postupovať nenápadne a zachovávať prísnu mlčanlivosť. V septembri 1943 sa pri rezorte vnútra zriadil aj poradný zbor, ktorého úlohou bolo vykonávať nariadenia tejto vyhlášky. Svojich zástupcov v ňom mali rezorty školstva a vnútra, Matica slovenská, rímskokatolícka, gréckokatolícka a evanjelická cirkev (ŠA Nitra, p. Nitra, f. Okresný úrad Nitra, šk. 58, č. D1-640/44 prez.).

29 Napríklad v Bratislavskej župe by bolo rôznou mierou postihnutých 22 kostolov a 3 iné cirkevné objekty, v okrese Nitra 16 kostolov (z toho 1 evanjelický) a 10 iných cirkevných objektov.

30 Ako príklad možno uviesť, ako duchovný z Radošinej nahradil sochy sv. Štefana a Ladislava svätými Cyrilom a Metodom. ŠA Nitra, p. Nitra, Okresný úrad Nitra, šk. 58, č. D1-640/44 prez.

31 Dekan z Hrnčiaroviec Vojtech Aništík adresoval okresnému náčelníkovi jednoznačné pripomienky: „...Pri Svätých sa nemožno dívať na jejích národnosť, ale nato, že je Cirkvou sv. za svätého uznávaný, kanonizovaný. Zvlášť patrónov kostola nemožno meniť bez dovolenia Rímskej Svätej stolice.“ Nitriansky farár Michal Boleček sa nevyhol ani finančnej otázke: „...Vyhotovenie nového obrazu vo farskom kostole vyžadovalo by asi 50.000 Ks nákladu. Prosím o láskavé sdelenie, kto bude hrať tento náklad...“ Predovšetkým osobné pohnútky viedli farára z Výčap-Opatoviec Františka Neuberta, aby zaslal list poradnému zboru: „...v prípade prevedenia toho nariadenia s akejkoľvek stránky by tu bol farár v pozdorení, že sa to stáva z jeho vôle (...) Prevedením tohoto nariadenia by som sa hneď na začiatku svojho účinkovania znemožnil...“ Najostrejšie vystúpil iregský farár: „...Takéto sochy násilne odstraňovať značí prakticky popierať dogmu o úcte svätých. Ináč rečeno, bolo by to vyložené obrazoborstvo. Uvedená výzva (...) vyžaduje odo mňa, kňaza, a mojich veriacich výslovnú apostaziu a svätokrádež Je to zjavné znásilnenie svedomia, odporujúce ústavnému zákonu, ktorý zabezpečuje slobodu vierovyznania nielen Židom a evanjelikom, ale i katolíkom (...) túto sochu neodstránime (...) Slováci (miestni – pozn. autorov) horšili sa, keď dňa 15. augusta t. r. (počas cyrilo-metodských a pribinových osláv – pozn. autorov) počuli reč pána prezidenta v Nitre, v ktorej sa – údajne – ohradzoval proti úcte sv. Štefana. Povedali si: Nechajte svätých na pokoji a vybavte si veci s terajšími Maďarmi (...) Toto ani nevereckí Česi nerobili (...) Ešte aj katolícka a kňazská vláda siaha na svätých?! Židom pobrali majetky, katolíkom berú svätých; Židov vyhnali do Poľska, maďarských svätých vyhánajú do Pešti. Je ešte pán prezident kňazom, že toto trpí?! Po maďarských pojedú českí svätí a po nich ostatní, ešte aj sv. Jozef, Panna Maria a Ježiš Kristus, lebo boli Židmi. Neostane nám iba jeden svätý: Jánošík, lebo Cyril a Metod boli Grékmi, sv. Beňadik a Svorád ale Poliakmi atď (...) bolševici zdôrazňujú, že ani Stalin nebude horší od dnešných vládarov...“ ŠA Nitra, p. Nitra, f. Okresný úrad Nitra, šk. 58, č. D1-640/44 prez.

1943. Uzniesol sa na tom, že sochy a obrazy nemožno odstraňovať. Povolili len ich zmenu alebo odstránenie cudzích nápisov a cudzoštátnych znakov. Keďže sa ťažkosti s vykonávaním kontroverznej vyhlášky nemohli utajiť a štátny aparát si nechcel poštvať hodnostárov i nižšie duchovenstvo rímskokatolíckej cirkvi, 15. novembra 1943 rezort vnútra zastavil každé administratívne, trestné alebo exekučné pokračovanie zavedené proti cirkevným majetkom.³²

Zmeniť pôvodné symboly za nové v krátkom čase sa ukázalo ako ťažké bremeno štátneho aparátu. Oveľa jednoduchšou metódou sa v praxi ukázalo pomenovanie novopostavených sakrálnych budov, zobrazovanie na nových peňažných platidlách, známkach a medailách a pod. V obci Molnoš (Mlynárce), ktorá je dnes súčasťou Nitry, sa v roku 1943 rímskokatolícky kňaz a správca fary Michal Boleček spolu s tamojšími veriacimi rozhodol pre stavbu kostola zasväteného solúnskym bratom. Projekt vypracoval nitriansky staviteľ Otto Kapalla. V tom istom roku nitriansky biskup Karol Kmetko posvätil základný kameň tohto chrámu. Ako sa dozvedáme z dobovej tlače, ani hrozba blížiaceho sa frontu v roku 1945 neodradila veriacich dostávať nový kostol – v januári boli dokončené základy a nakúpený stavebný materiál.³³ Výstavbu chrámu nezastavili ani vojnové udalosti, pretože už v roku 1946 bol objekt zastrešený a v novembri toho roku sa tu slúžili omše. Kostol napokon vysvätil na sviatok vierozvestcov 5. júla 1947 nitriansky svätiaci biskup Eduard Nécsey.³⁴ Súsošie sv. Cyrila a Metoda (už v roku 1936 ho vytvoril akademický sochár František Gibala) bolo v roku 1940 umiestnené aj južne od Nitry – v obci Branč v lokalite Vo vinohradoch, t. j. symbolicky na vtedajšej hranici s Maďarskom.³⁵ V Nitre sa plánoval postaviť pomník kráľa Svätopluka. Týždenník *Nitrianska stráž* na svojej úvodnej strane 10. marca 1940 publikoval výzvu na verejnú zbierku, v ktorej bol Svätopluk označený ako veľký budovateľ slovenského národa a štátu v 9. storočí.³⁶ Po jej výstavbe sa plánovalo vzdať hold pamiatke aj sv. Cyrila a Metoda.³⁷

Kult sv. Cyrila a Metoda, ktorý po rozpade Československej republiky mohol nado-

32 Ustanovenia vyhlášky však naďalej platili proti súkromnému majetku v nereligiózných predmetoch a nápisoch, ktoré sa z mnohých historických budov podarilo zlikvidovať bez vážnejších problémov. ŠA Nitra, p. Nitra, f. Okresný úrad Nitra, šk. 58, č. D1-640/44 prez. ŠA Bratislava, f. Bratislavská župa III, šk. 51, č. 111/44 prez.

33 NOVÝ cyrilo-metodský kostol v Molnoši. In: *Nitrianska stráž*, 28. 1. 1945, s. 1.

34 Reliéf nad hlavným vchodom vytvoril sochár František Gibala a maľbu oltára uskutočnil výtvarník Edmund Massányi. BAGIN, A.: *Cyrilo-metodské kostoly a kaplnky na Slovensku*. Trnava 1985, s. 79 – 81. GÁLOVÁ, V., GÁL, J.: Kostoly a kaplnky na Slovensku, ktoré v názvoch a výzdobe pripomínajú cyrilo-metodskú tradíciu. In: MICHALOV, J., HETÉNYI, M., IVANIČ, P., TANESKI, Z. (zost.): *Význam kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda pre Európu*. Nitra 2008, s. 349 – 350.

35 GÁLOVÁ, V., GÁL, J.: Kostoly a kaplnky na Slovensku..., s. 355. Výstavba ďalšej sakrálnej budovy z tohto obdobia súvisí s rodákom z Mojmiroviec neďaleko Nitry a kňazom Štefanom Bitterom, ktorý ako farár začal v roku 1942 s výstavbou kostola v Terchovej, zasväteného solúnskym bratom. Návrh stavby projektovateľ známy architekt Milan Michal Harminc (1869 – 1964). Na jeseň v roku 1944 bol chrám postavený, omietnutý a pokrytý šindľom. Po prechode frontu bola dokončená vnútorná výzdoba. Nakoniec 8. októbra 1949 kostol konsekroval nitriansky arcibiskup Eduard Nécsey (CABADA), P.: *Kostol sv. Cyrila a sv. Metoda. Terchová*. Terchová 1991, s. 11 – 17).

36 *Nitrianska stráž*, 10. 3. 1940, s. 1.

37 PAUČO, J.: I Svätopluk sa zaslúžil o slovenský štát. In: Tamže, 7. 3. 1940, s. 1.

budnúť nelimitovaný národný charakter,³⁸ sa odrazil aj pri tvorbe návrhov na medaily slovenské mince a bankovky.³⁹ Do hospodárskeho obehu sa nakoniec dostala minca v nominálnej hodnote 20 korún, na ktorej boli vyobrazení solúnski bratia. Minca nominálnej hodnoty 10 korún zas zobrazovala Pribinu pri stavbe prvého kresťanského chrámu. Pri obidvoch minciach sa uplatnili návrhy sochárov Ladislava Majerského a Františka Štefunka.⁴⁰ Len vo fáze návrhu zostala podoba tisíckorunáčky, kde na lícnej strane boli zobrazení na ľavej strane Pribina a na pravej svätí Cyril a Metod. Jej autorom bol akademický maliar Štefan Bednár.⁴¹

Kult sv. Cyrila a Metoda sa šírila v regiónoch Slovenska rôznou intenzitou, v mnohých obciach preferovali kult slovenských dejateľov národného obrodzenia, v obciach s národnostnými menšinami sa uctievali predovšetkým osobnosti dejín materského etnika.⁴² Z náčrtu vidieť, že Nitra mala k šíreniu kultu byzantských misionárov a ich učencov blízky vzťah (bez ohľadu na to, že v centre pozornosti nebolo vždy len duchovné posolstvo vierozvestcov), čo bezpochyby súvisí s jej miestom v slovenských dejinách. Vzhľadom na pozíciu Nitry ako významného politického a cirkevného centra, ktoré ako jedno z mála na Slovensku udržalo kontinuálny vývoj až do dnešných čias, je úplne logické, že reminiscencia na predveľkomoravské a veľkomoravské obdobie náchádza odzvu aj v 20. storočí. Jej najfrekventovanejšími tvármi sú nielen byzantskí misionári, ale aj vládcovia Pribina a Svätopluk.

Budúci výskum tejto závažnej témy sa bude musieť orientovať na šírenie a udržiavanie kultúrneho dedičstva predveľkomoravskej a veľkomoravskej doby v tejto epoche slovenských dejín, na zmapovanie pôsobenia politických, mocenských a cirkevných štruktúr a ďalších spoločenských skupín a vrstiev pri formovaní sa historickej a kultúrnej pamäti.⁴³ Perspektívne bádanie sa nesmie vyhnúť ani komparácii s inými kultmi a kultúrnymi tradíciami v rozličných regiónoch na Slovensku a v okolitom sve-

38 V medzivojnových rokoch sa predstavitelia autonomistického prúdu v slovenskom verejnom živote hlásili skôr k pribinovskej, t. j. predveľkomoravskej tradícii, čo súviselo s opozičným postojom voči oficiálnej štátnej ideológii vyzdvihujúcej historickú spolupatričnosť Čechov a Slovákov, ktorú odvodzovala z Veľkomoravskej ríše.

39 Bližšie pozri PECNÍK, M.: Miesto cyrilo-metodského motívu v mincovnej, bankovkovej a medailérskej tvorbe na Slovensku. In: MICHALOV, J., HETÉNYI, M., IVANIČ, P., TANESKI, Z. (zost.): *Poznávanie kultúrneho dedičstva sv. Cyrila a Metoda*. Nitra 2007, s. 225 – 247. PECNÍK, M.: Peňažníctvo na Slovensku v rokoch 1939 – 1945. In: ŠMIGEL, M., MIČKO, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov IV*. Banská Bystrica 2005, s. 64 – 73.

40 KOLNÍKOVÁ, E. (zost.). *Kronika peňazí na Slovensku*. Bratislava 2009, s. 191

41 Tamže, s. 193.

42 Treba dodať, že cyrilo-metodské kultúrne dedičstvo bolo silno zakorenené u rusínskeho etnika, resp. v gréckokatolíckej cirkvi. K tejto problematike bližšie pozri BORZA, P., MANDZÁK, D. A.: Vznik a činnosť spolku Jednota sv. Cyrila a Metoda v Michalovciach. In: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov VIII. Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*. Bratislava 2009, s. 471 – 498. O zmenách v kultúre nemeckej menšiny na Slovensku pozri napríklad GABZDILOVÁ-OLEJNÍKOVÁ, S.: Transformácie kultúrnych hodnôt spíšských Nemcov v závislosti na zmenách geopolitickej situácie na Slovensku. In: DOBIAŠ, D., GBÚROVÁ, M., MATTOVÁ, I. (zost.): *Medzikultúrny dialóg. Stav - kontexty - perspektívy*. Prešov 2009, s. 318 – 335.

43 Z posledného obdobia pozri napríklad DUBNÍČKA, I.: Elity, marionety a symboly. In: *Civitas. Časopis pre politické a sociálne vedy*, roč. 15, č. 37, 2010, s. 1.

te.⁴⁴ Náročnou úlohou sa javí tiež spracovanie otázky významu týchto kultúrnych hodnôt pri kolektívnej identite a upozorniť na odkaz dedičstva v cirkevno-náboženskom, národnom a kultúrnom živote etnických spoločenstiev na Slovensku, t. j. na rozhraní latinizovaného a východného – ortodoxného cirkevného a multietnického prostredia. Stále aktuálnou otázkou zostáva sledovanie vývinu vedeckých predstáv o dobe Veľkej Moravy.

⁴⁴ Pozri napríklad KRNO, S.: Stredná Ázia a multikulturalizmus. In: DOBIAŠ, D., GBÚROVÁ, M., MATTOVÁ, I. (zost.): *Medzikultúrny dialóg. Stav - kontexty - perspektívy*, s. 180 – 197. TANESKI, Z.: *Slovensko-macedónske literárne a kultúrne vzťahy*. Bratislava 2009, s. 23 – 27.

Vybrané aktivity biskupa Jozefa Čárskeho a ich vplyv na posilnenie „katolíckosti“ veriacich v rokoch 1939 – 1943

Richard Lipták

Po Viedenskej arbitráži pápež Pius XII. zriadil 19. júla 1939 apoštolskú administratúru pre rímskokatolíckych veriacich častí Košickej, Rožňavskej a Satmárskej diecézy, ktoré ostali na Slovensku. Dovedna administratúru tvorilo 161 farností, z toho samozrejme najviac, 118 farností, patrilo do časti košickej. Na území administratúry žilo vyše pol milióna ľudí, pričom 278 400 bolo rímskokatolíkov, 72 300 gréckokatolíkov, 92 100 luteránov, do roku 1942 28 900 židov a iné menej početné vierovyznania.¹ Jej spravovaním bol poverený dovtedy košický administrátor Jozef Čársky,² ktorý si za svoje biskupské sídlo vybral Prešov.

Nová metropola východného Slovenska, Prešov, mala podľa sčítania ľudu z 15. decembra 1940 24 363 obyvateľov: 17 479 Slovákov, 216 Čechov, 369 Rusínov, 487 Nemcov, 626 Maďarov, 4 381 Židov, 222 Rómov, 8 Poliakov a 1 169 iných nedefinovaných národností.³ Po deportáciách približne 4 000 Prešovčanov židovského pôvodu, sa počet obyvateľov mesta zaokrúhlil na 20 tisíc. Mesto si zachovalo katolícky charakter, ako to ukazujú aj počty veriacich a zastúpenie v popredných mestských funkciách. Rímskokatolíckych a gréckokatolíckych veriacich Prešovčanov bolo k 22. júlu 1940 15 751. Vládny komisár Prešova bol katolíckeho vierovyznania, jeho poradný zbor tvorilo šesť

-
- 1 Porovnaj (porov.) ZUBKO, P.: Jozef Čársky – sonda do života biskupa. In: DIAN, D. (zost.): *Duchovný pastier. Katolícka cirkev v Slovenskej republike 1939 – 1945*. Trnava 2009, strana (s.) 454.
 - 2 Jozef Čársky sa narodil v Gbeloch. Študoval v Skalici, Bratislave, Ostrihome. Košický biskup Augustín Fischer – Colbrie ho poslal na kňazské štúdiá do Innsbrucku. V roku 1925 sa stal rožňavským apoštolským administrátorom a následne košickým. Rok po obsadení Košíc Maďarskom sa presťahoval do Prešova.
 - 3 Pravdepodobne sa niektorí hlásili k dvom národnostiam, preto súčet nesúhlasí. Porov. LIPTÁK, R.: Prešovská židovská komunita v čase II. sv. vojny. In: PETRUŠ, L. (zost.): *Holokaust včera a dnes. Zborník z celoslovenskej konferencie Holokaust včera a dnes*. Prešov 2009, s. 64.

katolíkov, veliteľ Hlinkovej gardy aj Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS) boli rovnako katolíckeho vierovyznania, a takisto aj 9 funkcionári HSLS.⁴

Podľa štatistiky Rímskokatolíckeho farského úradu v Prešove v roku príchodu biskupa Čárskeho do mesta bolo pokrstených 322 detí (12 dvojčiat), umrelo 248 ľudí a v rímskokatolíckom obrade boli pochovaní, ohlášok na sobáš bolo 170, sobášených 111 párov, konvertitov i s krstami dospelých 21 a odpadlíci boli 4.⁵ Teda počet rímskokatolíckych veriacich, ako aj počet obyvateľov mesta stúpala a biskup mal pred sebou množstvo práce.

Prešov sa z príchodu biskupa Čárskeho tešil. Už 15. októbra 1939, počas osláv jeho uvítania pred stovkami rímskokatolíckych veriacich, vládny komisár mesta Andrej Germuška adresoval biskupovi J. Čárskemu slová: „*My sme pyšní, Vaša Excelencia, že ste medzi nami, radi sme tomu z hĺbky duše, že budete bývať u nás medzi nami v Prešove. Pyšní sme, lebo mestu Prešovu prvý raz v dejinách sa dostáva takého vyznamenania.*“⁶ Mesto síce v tých rokoch malo dvoch biskupov,⁷ gréckokatolíckeho aj evanjelického vierovyznania, ale sídlom rímskokatolíckeho biskupstva bolo prvýkrát. Ukázalo sa veľkým prínosom, že sa biskup presťahoval do Prešova, samozrejme, nielen v duchovnom živote Prešovčanov, ale takisto pri záchrane Židov, v rovine sociálnej, školskej, kultúry a osvety.

Sociálne aktivity rímskokatolíckych veriacich a ich biskupa

Sociálne neistoty boli súčasťou každej doby, obdobie Slovenskej republiky nevyvímajúc, a rímskokatolícka cirkev nevyhnutne na ne reagovala. Apoštolský administrátor pomáhal v tejto sfére podľa svojich možností. Dňa 23. októbra 1943 píše biskup Čársky županovi Dr. Dudášovi žiadosť za svojho veriaceho: „*Na župnom úrade dňa 15. okt. t. r. si podal žiadosť Alexander Čajda, súdny kancl. revident v Prešove o pridelenie bytu, lebo z doterajšieho bytu dostal výpoveď a ako št. zamestnanec nemôže nájsť bytu. Primlúvam sa za priaznivé vybavenie jeho žiadosti preto, že poznám rodinu jeho manželky, ktorá je z Košíc a hlási a hlási sa aj teraz ku slovenskej veci. Sám dotýčny úradník, ktorého bližšie nepoznám, je z rodiny národne uvedomelej, jeho strýkom bol Čajda niekdajší redaktor „Černokňazníka“ humoristického, národne-slov. časopisu a pre svoje politické vtipy si aj svoje odsedel.*“⁸ Ako spomína historik Peter Zubko, biskup Čársky prispieval žobrákom, študentovi Kmecovi z Banskej Bystrice, mrzákom, utečencom, slepej Júlii Šuhajovej, domovníčke na pohreb chlapca, správcovi na sveter, ponožky, topánky, kabát, slúžke

4 Porov. Štátny archív (ŠA) Prešov, prezidiálne spisy, inventárne číslo (inv. č.) 208, škatuľa (šk.) 19, rok 1940. Okresný úrad v Prešove 1923 – 1945. Výkaz obyvateľstva podľa náboženstva.

5 Porov. Prešov roku 1939. *Slovenská sloboda*, 4. 1. 1940, s. 3.

6 Hold východu svojmu arcipastierovi. Tamže, 17. 10. 1939, s. 1.

7 Gréckokatolícky biskup sídlil v Prešove od roku 1820 (1818), evanjelický biskup augsburského vyznania východného dištriktu však len od roku 1930.

8 ŠA Prešov, prezidiálne spisy 1940 – 1945, inv. č. 2 445, Šarišsko-zemplínska župa. Alexander Čajda súd. rev. za pridelenie bytu v šk. domoch.

Helene Kukanovej na blúzku. Prispieval na rôzne akcie, kdekoľvek ho pozvali na koncert, vystúpenie či akadémiu, divadlo, všade zaplatil vstupné na podporu ich činnosti.⁹

Tak ako biskup Čársky, aj veriaci pomáhali svojim „blížnym“, pričom naozaj užitočnou aktivitou bola tzv. „zimná akcia“. V rámci tejto pomoci miestna rímskokatolícka cirkev organizovala pre sociálne slabšie rodiny zbierky obnoseného šatstva a z prostriedkov cirkevnej obce získavala potraviny. Napríklad v decembri 1940 takto sociálne najslabší dostali potraviny v sume 5 tisíc korún, 527 osôb dostalo šatstvo v hodnote asi 4 – 5 tisíc Ks. Rozdalo sa 600 kg múky, 200 kg cukru... Na ošatenie chudobných detí ľudových škôl cirkevná obec odhlasovala 2 000 Ks.¹⁰ V októbri 1941 sociálne oddelenie HSES v Prešove umožnilo prešovskej verejnosti vypočuť si v sále Čierneho orla rozhlasový prejav prezidenta republiky Dr. J. Tisu, po ktorom mal ešte krátky prejav k prítomným biskup Jozef Čársky, ktorý zdôraznil, „že pri budovaní nášho mladého štátu, pri jeho sociálnej výstavbe a svojpomoci nech naše potlesky sprevádzajú predovšetkým skutky“.¹¹ A ako dar nechal 1 000 Ks. Na schôdzkach šarišského kňazstva ako biskup, tak generálny vikár pripomínali duchovným, aby veriacich poučali o sociálnej pomoci a podporovali zimnú akciu.¹² Na prelome rokov 1939/1940 Apoštolská administratúra v Prešove poukázala v pobočke Slovenskej národnej banky v Prešove 58 150 Ks na fond hospodárskej obrody.¹³ S veľkým pochopením veriacich mesta a celej administratúry sa rovnako stretla pomocná akcia organizovaná pápežom Píom XII. v prospech trpiacich vojnou. Na území pod správou biskupa Čárskeho sa vyzbieralo 225 000 Ks.¹⁴

Prešovskí veriaci mali v úmysle vystaviť pre občanov širokej pospolitosti sociálny dom v oblasti pod Kalváriou. Za touto aktivitou, ako aj za mnohými inými aktivitami veriacich nielen so sociálnym podtextom stál generálny vikár a zároveň správca prešovskej rímskokatolíckej farnosti Dr. Štefan Hések.¹⁵ Ako správcu farnosti v Udavskom si ho biskup Čársky povolal do významnej prešovskej farnosti, aby mu bol oporou a využil jeho organizačné schopnosti. A ukázalo sa, že „*Katolícky život v Prešove od času, kedy prešovskí veriaci dostali za svojho farára osv. gen. vikára Dr. Štefana Héseka dostal nový impulz*“.¹⁶

Ďalšou z aktivít rímskokatolíckej cirkvi a biskupa Čárskeho na poli sociálnom bolo vymenovanie výboru Katolíckej akcie pre Apoštolskú administratúru, pozostávajúceho čisto z laikov. Predsedom výboru sa stal Dr. A. Prusák, prezident Krajského súdu v Prešove. Úlohou tohto výboru bolo „*uskutočňovať v živote sociálnom a národnom zásady katolíckej vierouky a mravouky pomocou prostriedkov, ktoré stoja k dispozícii*

9 Porov. ZUBKO, P.: Jozef Čársky – sonda do života biskupa, s. 458 – 459.

10 Ks – Koruna slovenská. Porovnaj Stavba sociálneho domu v Prešove. *Slovenská sloboda*, 12. 12. 1940, s. 2.

11 Otvorenie zimnej pomoci v Prešove. Tamže, 14. 10. 1941, s. 1.

12 Porov. Dôležitá schôdzka šarišských kňazov. Tamže, 17. 11. 1939, s. 1.; Kresťanská solidarita káže odstraňovať neutešené pomery v národe. Tamže, 19. 1. 1940, s. 4.

13 Porov. Duchovenstvo na hospodársku obrodu. Tamže, 27. 1. 1940, s. 4.

14 Porov. Archív Gréckokatolíckeho arcibiskupského úradu (AGKABÚ), Circulares administrationum apostolicarum (CAA), číslo (č.) 2, rok 1944, dňa 31. 3. 1944, s. 7.

15 Štefan Hések sa narodil v Kútoch na Záhorí. Od roku 1916 až do svojej smrti v roku 1953 ako kňaz pôsobil na východe Slovenska, z toho v období rokov 1939 – 1953 na fare v Prešove. Počas tohto obdobia sa stal aj generálnym vikárom „Prešovskej“ apoštolskej administratúry a apoštolským protonotárom.

16 Sociálny dom v Prešove. *Slovenská sloboda*, 20. 9. 1941, s. 3.

dnešným možnostiam“.¹⁷ Prvú zoznamovaciu a pracovnú schôdzku mal výbor Katolíckej akcie v piatok 21. novembra 1941 v Prešove. Základy Katolíckej akcie v prešovskej diecéze položil J. Čársky nielen tým, že vymenoval funkcionárov diecézneho výboru, ale aj doplnil a odobril rámcový program „akcie“.

Aktivity veriacich a Čárskeho v oblasti osvety

Katolícka akcia mala rovnako svoje zásluhy aj v osvetovej a kultúrnej rovine. Svoju verejnú činnosť začala na jar 1942 prednáškou biskupa Jozefa Čárskeho o podstate a význame Katolíckej akcie. V nedeľu 22. novembra 1942 v Katolíckom kruhu zasa počas cyklu osvetových prednášok vystúpil predseda diecézneho výboru Katolíckej akcie Dr. A. Prusák.¹⁸ Dňa 7. februára 1943 usporiadala „akcia“ v Prešove v Katolíckom kruhu za prítomnosti Jozefa Čárskeho a veľkého počtu veriacich kultúrny večierok, na ktorom bola špecifikovaná ako jedna z mnohých úloh Katolíckej akcie starosť o kresťanské manželstvá.¹⁹ V katechizácii sa kládol dôraz, aby sa vyhýbali miešaným manželstvám, pretože prevládal zvyk, že dievčatá vydaté za evanjelikov sa podriaďovali mužom. Jozef Čársky otvoril ďalší cyklus prednášok na tému „Potreba náboženstva“ v stredu 10. novembra 1943. Agitovanie na prednášku malo aj takúto formu: „Jozef Čársky ako vždy, tak rozhodne aj dnes uchváti svojou výrečnosťou, rečníckou pohotovosťou, prístupnou výškou i primeranosťou pre každú vrstvu poslucháča.“²⁰ Nasledujúca prednáška Katolíckej akcie „Lekárska veda a viera“ bola o dva týždne, v stredu 24. novembra. Kým Hlinkova slovenská ľudová strana usporadúvala prednášky s cieľom politickým, Katolícka akcia s cieľom náboženským.²¹ Osvetovým prednáškam sa nevyhýbal, ba naopak propagoval ich a stal aj na ich začiatku generálny vikár Dr. Hések. Prvú osvetovú prednášku spojenú s programom usporiadali prešovskí veriaci práve na popud svojho farára v nedeľu 22. februára 1942. O rímskych katakombách na nej prednášal práve Dr. Hések a program spestril spevokol Katolíckeho kruhu. „O prednášku bol veľký záujem, o čom svedčí to, že miestnosť v Katolíckom kruhu bola celkom preplnená.“²² Dňa 27. mája 1941 si zasa mohli miestni veriaci vypočuť prednášku profesora teológie a redaktora *Kultúry* Dr. Ladislava Hanusa na tému „Slovenský katolicizmus a dnešok“, ktorú usporiadala Katolícka jednota v Prešove. Po prednáške bola diskusia, do ktorej okrem iných zasiahol aj biskup Dr. Jozef Čársky. Akcie, ktorá bola v Katolíckom kruhu sa zúčastnili vedúci predstavitelia strany, mesta, škôl aj širšia verejnosť.²³ Prednášky sa teda stali kultúrnym a osvetovým spetrením aj súčasťou bežného života prešovských katolíkov.

Pri príležitosti 150. výročia založenia Slovenského učeného tovarišstva Diecézny výbor Katolíckej akcie v Prešove pod protektorátom J. Čárskeho a P. P. Gojdiča uspo-

17 Schôdzka výboru katolíckej akcie v Prešove. Tamže, 20. 11. 1941, s. 3.

18 Porov. Cyklus osvetových prednášok v Prešove. Tamže, 24. 11. 1942, s. 3.

19 Porov. Prednáška o manželstve v Prešove. Tamže, 9. 2. 1943, s. 3.

20 Cyklus náboženských prednášok. Tamže, 10. 11. 1943, s. 2.

21 Porov. Cyklus náboženských prednášok Katolíckej akcie v Prešove. Tamže, 6. 11. 1943, s. 2.

22 Osvetová prednáška v Prešove. Tamže, 24. 2. 1942, s. 2.

23 Porov. Úlohy slovenského katolicizmu. Tamže, 29. 5. 1941, s. 3.

riadal v Katolíckom kruhu výstavu katolíckej tlače Spolku sv. Vojtecha v Prešove (SSV). Biskup o usmernení katolíckej tlače a o potrebe jej podpory a šírenia hovoril už pri mnohých iných príležitostiach pred chystanou výstavou, ako to dokazuje schôdzka šarišského kňazstva na jeseň roku 1939,²⁴ a takisto aj v rokoch nasledujúcich, najmä počas Nedele katolíckej tlače.²⁵ Pri príležitosti výstavy sa biskup Čársky obrátil na svojich duchovných a veriacich, aby do ich každodennosti vniesol viac kultúry a osvetu: „*Prosím vdpp. farárov, žeby na túto výstavu upozornili svojich veriacich a ich vyzvali k čím hojnejšej jej návšteve. Taktiež duchovní z okolia Prešova nech vyhlásia veriacim „Pašiové hry“, ktoré sa prednesú v spomenutom Kruhu dňa 1. marca (v nedeľu) popoludní o 15. hod. pre vidiek. Pozvánky a plakáty prípravný výbor už rozposlal, plakáty nech duchovní dajú vyvesiť na kost. dvere a tiež nech sa postarajú o ich vyvesenie na notárskych úradoch a železničných stanicach.*“²⁶ Prípravný výbor celej akcie bol zložený z popredných predstaviteľov kultúrneho a náboženského života v Prešove: zástupcov Rímskokatolíckeho a Gréckokatolíckeho biskupského úradu, generálneho vikára Š. Héseka, predstaviteľov mesta a strany. Výstava mala byť otvorená tak pre návštevníkov z Prešova, ako z celého východu Slovenska od 28. februára do 8. marca 1942 v Katolíckom kruhu.²⁷ Vstup na ňu bol voľný a organizovali na ňu hromadné návštevy škôl, združení, Hlinkovej gardy, Hlinkovej mládeže, Spolku katolíckej mládeže (SKM) tak z Prešova, ako aj z blízkeho okolia, čo sa odzrkadlilo aj na hojnej účasti.²⁸ Pre neobyčajne veľký záujem obyvateľstva výstavu predĺžili o týždeň. Úspech dosiahla aj vďaka agitácii širokej základne členov SSV v Prešove, ktorých bolo v tom čase okolo 800, a sprievodnými akciami miešaného zboru Gréckokatolíckej učiteľskej akadémie s dirigentom J. Bobákom, žiakov rímskokatolíckej ľudovej školy, či žiačkami Ústavu Sancta Maria. Svoje miesto v rámci výstavy katolíckej tlače mali aj spomenuté Pašiové hry v 8 obrazoch. Pod protektorátom Jozefa Čárskeho s hrou vystúpil Divadelný krúžok pri Mestskej hudbe v Prešove, pričom prvé predstavenie bolo pre vidieckych návštevníkov a druhé pre prešovskú verejnosť. Hlavní aktéri, ochotníci, sa pred predstavením obrátili na katolícke obyvateľstvo mesta a okolia, „*aby toto divadlo navštívilo v čo najväčšom počte*“;²⁹ keďže jeho prípravou strávili mnoho dní a týždňov. Pašiové hry v podaní Divadelného krúžku pri Mestskej hudbe neboli v Prešove novinkou. 4. apríla 1941 zahral krúžok v Mestskom divadle Pašiové hry od V. Sedláčka. Bolo samozrejmé, že na predstavení sa zúčastnil aj biskup Čársky.³⁰ V období republiky sa v meste budovala „pašiová“ tradícia, vďaka ktorej mnoho veriacich vo voľnom čase na skúškach a následne na predstaveniach rozvíjalo svoje herecké schopnosti.

Zásluhou Dr. Héseka i biskupa Čárskeho, stali sa častou udalosťou v meste aj slávnostné akadémie v podaní najmä aktívnych žiakov rímskokatolíckych škôl. Organizovo-

24 Porov. Dôležitá schôdzka šarišských kňazov. Tamže, 17. 11. 1939, s. 1.

25 Porov. Archív Rímskokatolíckeho arcibiskupského úradu (ARKABŮ), Circulares administrationum apostolicarum (CAA), č. 8, rok 1942, dňa 18. 11. 1942, s. 31.

26 Tamže, č. 2, rok 1944, dňa 26. 2. 1942, s. 9.

27 Porov. Výstava katolíckej tlače v Prešove. *Slovenská sloboda*, 8. 2. 1942, s. 3.

28 Do 8. 3. 1942, predpokladaného posledného dňa výstavy sa na nej zúčastnilo 10 000 návštevníkov. Porov. Výstava SSV predĺžená. Tamže, 7. 3. 1942, s. 2.

29 Pašiové hry v Prešove. Tamže, 26. 2. 1942, s. 3.

30 Porov. Premiéra Pašiových hier v Prešove. Tamže, 6. 4. 1941, s. 6.

vali ich pri rôznych udalostiach zvyčajne v Katolíckom kruhu, alebo v Ústave Sancta Maria. Dňa 23. novembra 1941 za účasti Jozefa Čárskeho, kňazstva a veriacich bola pri príležitosti 25-ročného jubilea Dr. Štefana Héseka slávnostná svätá omša a akadémia, na ktorej vystúpili žiaci rímskokatolíckej ľudovej školy, dievčatá štátnej ľudovej školy aj Matejovského balalajkový súbor.³¹ V nedeľu 22. marca 1942 usporiadala SKM na počesť menín biskupa J. Čárskeho, moderátorov SKM Jozefa Šestáka a Dr. Jozefa Machalu „Jozefovské oslavy“. V preplnenej dvorane Katolíckeho kruhu bola slávnostná akadémia a zhodnotenie práce J. Šestáka a J. Machalu. Na akadémii vystúpil cirkevný spevokol a žiaci štátnej ľudovej školy.³² Dňa 19. apríla 1942 v Ústave Sancta Maria veriaci ochotníci predviedli za účasti J. Čárskeho aj Štefana Héseka akadémiu – veselohru „Jej švagor“.³³ Pri príležitosti menín generálneho vikára apoštolskej administratúry Dr. Štefana Héseka konala sa v decembri 1942 aj za účasti biskupa Čárskeho katolícka akadémia, na ktorej cirkevný zbor pod taktovkou A. Barana prezentoval nacvičené duchovné piesne a žiačky z Ústavu Sancta Maria zahrali divadelné scény.³⁴ Slávnostné akadémie sa konali takisto aj mimo Prešova. Dňa 9. novembra 1941 posvätil biskup Čársky v Lipanoch kultúrny dom biskupského riaditeľa Msgr. Štefana Onderču. Zároveň posvätil a odhalil pomník Onderčovi a na záver akcie bola slávnostná akadémia. Hneď na druhý deň vyšiel článok v *Slovenskej slobode*³⁵ od biskupa Čárskeho s názvom: Prečo kultúrny dom Štefana Onderču?³⁶ Biskup pri každej príležitosti akadémie nezapomadol vysloviť všetkým aktívnym účastníkom úprimnú vďaku a radosť, že denne pracujú na zveľadovaní svojich talentov.

Meno Dr. Š. Héseka je úzko späté s iniciatívou otvorenia filiálneho kníhkupectva SSV v Prešove. Otvorili ho v septembri 1940.³⁷ Vikár si bol vedomý dôležitosti kníh pre osvetu veriacich, a to bol prvý krok. V aktivite nezaostával ani J. Čársky, ktorý pravidelne odporúčal veriacim kupovať si knihy hlavne v SSV. Pre otcov kresťanských rodín a pre ženatých mužov, pre učiteľov, na hromadné šírenie ako vhodnú knihu biskup vybral titul *Otec v rodine*, pre moderátorov organizácií mládeže, katechéto a profesorov náboženstva zasa dielo *Matkine listy dcére*, resp. publikáciu *Fatima. Cirkev v dejinách* J. Čárskeho zasa odporúčal obecným a školským knižniciam, katolíckym rodinám a katolíckej inteligencii.³⁸ Prosil duchovných, aby sa pričínili o to, aby sa vydania SSV a hodnotné knihy dostali do obecných a školských knižníc, čím by veriaci mohli zmysluplne vyplňať voľný „popracovný“ čas. Pri príležitosti rozposielania členských podielových kníh a kalendárov upozorňoval veriacich na význam SSV a zároveň vyzýval duchovenstvo a veriacich, aby sa stali členmi Spolku: „*Pričinite sa, aby nebolo vo farnosti rodiny, ktorej otec by nebol členom SSV. Niektorí horliví pp. farári zariadia to tak, že pri sobášii*

31 Porov. 25-ročné jubileum zaslúžilého kňaza Dr. Štefana Héseka. Tamže, 16. 11. 1941, s. 4.

32 Porov. Jozefovské oslavy v Prešove. Tamže, 24. 3. 1942, s. 2.

33 Porov. Akadémia pomocníkov v Prešove. Tamže, 23. 4. 1942, s. 3.

34 Porov. Katolícka akadémia v Prešove. Tamže, 29. 12. 1942, s. 2.

35 Denník *Slovenská sloboda* patrila medzi tlačové orgány HSLS. Primerane dobe tendenčne ladené periodikum vychádzalo v Prešove v rokoch 1938 – 1944.

36 Porov. Slávnosť posviacky Kultúrneho domu Štefana Onderču. Tamže, 8. 11. 1941, s. 3.

37 Porov. Kníhkupectvo SSV v Prešove. Tamže, 22. 2. 1942, s. 5.

38 Porov. AGKABÚ, CAA, č. 2, rok 1944, dňa 31. 3. 1944, s. 9 – 10.; Porov. ARKABÚ, CAA, č. 1, rok 1942, dňa 19. 1. 1942, s. 4.

*mladoženích sa stane členom Spolku. Tých 20 Ks členského je menej, ako cena 1 litra vína. Pri svadobných trovách to skutočne nepadne na váhu.*³⁹ Z množstva kníh s náboženskou tematikou, ktoré vychádzali, však biskup upozorňoval aj na literatúru „škodlivú“. Tak v prvom čísle diecézneho obehníka v roku 1942 môžeme čítať: „Román „Via mala“ od Johna Knüttela, ktorý nedávno vydala Matica slovenská, pretože škodlive môže vplývať na nábožnosť a mravnosť veriacich, dávam na cirk. diec. index. Že čo je z náboženského a mravného ohľadu závadné, o tom je pre veriaceho katolika smerodajná jedine cirkevná vrchnosť.“⁴⁰

Už od minulých čias bolo povinnosťou duchovenstva a biskupa šíriť medzi veriacimi osvetu aj v otázke alkoholizmu. Obdobie vojny bolo špecifické, komplikovanejšie, a aj veriaci často podľahli tomuto zlovyku. Dňa 1. augusta 1940 vďaka nariadeniu ministerstva vnútra v Šarišsko-zemplínskej župe prestalo existovať 533 židovských krčiem. V roku 1942 v župe registrovali o 150 krčiem menej ako v roku 1939. Jedna krčma však stále pripadala na 550 ľudí a počet všetkých krčiem bol 882.⁴¹ Biskup dostával ponosy, že sa najmä po vidieku šíri alkoholizmus, a to už nielen v krčmách ale aj v potravinových družstvách. Čársky urgoval u župana, aby spolu proti tomuto nešťastiu bojovali aj tak, že ďalšie krčmy sa nebudú otvárať. Dňa 3. februára 1942 županovi píše: „Od farských úradov dostávam žaloby, že sa po vidieku veľmi zvýšil alkoholizmus. Zvlášť nebezpečným miestom sú „potr. družstvá“, kde sa naučia piť aj takí ľudia, ktorí ináč – zo sporivosti – by do krčmi nešli. Jako členovia družstevného výboru, alebo aj v iných obecných veciach však do „Družstva“ ísť není nič nečestného i pre lepšieho (myslím poriadnejšieho) gazdu. Tam potom výčapník (obyčajne našský človek roľník) musí „počestovať“ pp. Výborníkov a aj ostatných gazdov, aby im prípadne neprišlo na um, ho prepustiť a iného ustanoviť. Neraz sú tí, našskí výčapníci spolu aj najlepšimi konzumentami alkoholu, ktorý predávajú v „Družstve“. Takto sa potom šíri alkoholizmus (...) Dovoľujem si túto vec Vašej Slovutnosti odporúčať, cieľom uvažovania o opatreniach, ako by sa tu dalo jednotne pomôcť. Lebo táto pliaga sa šíri. Chodia ku mne jedinci, i obecní richtári (vládni komisári), a pýtajú o protekciu pre obsiahnutie novej výčapnej licencie. Pravdaže ad limine zásadne ich odmietnem s tým, že krčiem máme práve dosť.“⁴² Obratom dostal biskup odpoveď, v ktorej župan Dudáš vyslovil súhlasné stanovisko a vďaka za rovnaký pohľad na tento tak častý problém: „Preto som zvlášť povďačný, že v liste Vašej excelencie nachodím len potvrdenia správnosti svojej praxe, úplnú totožnosť snáh a – čo priam i nevyslovenú – istotu, že Vaša Excelencia bude ma s porozumením podporovať na ceste k úplnému odalkoholizovaniu východného Slovenska.“⁴³

39 ARKABÚ, CAA, č. 8, rok 1942, dňa 18. 11. 1942, s. 33.

40 Tamže, č. 1, rok 1942, dňa 19. 1. 1942, s. 3.

41 Porov. Nových krčiem netreba. *Slovenská sloboda*, 18. 6. 1942, s. 2.

42 ŠA Prešov, prezidiálne spisy 1940 – 1945, inv. č. 1 324, Šarišsko-zemplínska župa. Odalkoholizovanie Slovenska – alkohol v Potravných družstvách – zamedzenie.

43 Tamže.

Prínos i problémy veriacich a biskupa v školstve

Deti rímskokatolíckych rodičov v Prešove a v celej administratúre vychovávali prevažne na rímskokatolíckych ľudových školách. Biskup Čársky v diecéznom obežníku informoval duchovenstvo aj veriacich: „*Dľa uznesenia biskupskej konferencie takým rodičom, ktorí posielajú svoje detky do nekatolíckych škôl v obciach, v ktorých je katolícka alebo obecná škola s vyučovacím jazykom dotyčnej rodiny, treba odoprieť rozhrešenie vo sviatosti pokánia a čestné funkcie veriacich. Ak však v obci niet školy katolíckej s vyučovacím jazykom národnosti patričnej rodiny, nie je odôvodnené rodičov sťahovať vyššie uvede-
ným trestom.*“⁴⁴ Tresty však nebolo treba dávať, pretože popri angažovanosti štátu, župy a mesta sa sami veriaci v značnej miere pričínili tak finančne, ako aj vlastnou prácou o vznik nových škôl, ktorých v meste aj na okolí počas Slovenskej republiky pribudlo niekoľko. Častým javom na východe republiky boli v tomto období otcovia školopovinných detí pracujúci na novostavbách škôl a posviacky biskupa už dokončených „diel“ Posviacka modernej trojtriednej rímskokatolíckej školy bola 30. júna 1940 v Hrabkove. Obrady posviacky vykonal biskup Čársky a po tejto slávnosti sa uskutočnilo zasadnutie školskej stolice, na ktorom: „*J. E. p. biskup žiadal učiteľstvo celého okolia, ktoré tu bolo vo veľkom počte, aby správne chápalo poslanie dnešnej školy po stránke náukovej a výchovnej.*“⁴⁵ Začiatkom školského roka 1940/1941 bola posviacka novej rímskokatolíckej školy a birmovka, samozrejme za prítomnosti biskupa Čárskeho, v Kendiciach pri Prešove.⁴⁶ Rovnako v tom istom školskom roku sa začalo vyučovanie v novej rímskokatolíckej chlapčenskej ľudovej škole v Prešove. Bolo v nej umiestnených 14 veľkých moderne vybavených tried, telocvičňa, sprchy, byt pre školníka a mnoho iných miestností.⁴⁷ Dňa 3. júna 1941 bola veľká slávnosť spojená s posviackou novej štvortriednej školy v Chmiňanskej Novej Vsi. „*Slovenský štát potrebuje ľudí vzdelaných, schopných, aby vedeli čestne obstáť vo svete, ľudí kvalitných, ktorí budú vedieť odolať búrkam života*“⁴⁸ zdôraznil Jozef Čársky v prejave, ktorý nasledoval po posviacke novej ľudovej školy v obci blízko Prešova.

Katolícke aj obecné školy starostlivo kontrolovali cirkevnými škôldozorcovia. Tí podávali svoje posudky o práci učiteľov a kontrolovali či učitelia náboženstva osobne pripravujú školskú mládež na sviatosti, najmä na prvé sv. prijímanie, či žiaci aspoň štyrikrát v roku pristupujú k sviatostiam, či sa do škôl zavádzajú cirkevnou vrchnosťou predpísané náboženské združenia, či učiteľ kontroluje žiacku účasť na povinných bohoslužbách,⁴⁹ či učitelia v školách cvičia s mládežou cirkevné piesne, aby ich spievali na cirkevných obradoch a bohoslužbách, čo pomáha snahe cirkvi rozvíjať ľudový cirkevný spev... Biskup Čársky bol týmto činnostiam žiakov naklonený a často ich zdô-

44 Porov. ARKABÚ, CAA, č. 1, rok 1942, dňa 19. 1. 1942, s. 3.

45 Posviacka rk. novej školy v Hrabkove. *Slovenská sloboda*, 3. 6. 1940, s. 3

46 Porov. Kendice si postavili vlastnú školu. Tamže, 3. 9. 1940, s. 3.

47 Porov. Najmodernejšia škola kraja. Tamže, 5. 10. 1940, s. 3.

48 Slávnosť v Chmiňanskej Novej Vsi. Tamže, 30. 5. 1941, s. 3.; Význam cirkevných škôl. Tamže, 6. 6. 1941, s. 2.

49 Porov. ARKABÚ, CAA, č. 9, rok 1942, dňa 18. 12. 1942, s. 37.

razňoval.⁵⁰ Prostredníctvom práce cirkevných školských úradníkov máme informácie o získavaní návykov katolíckych detí v školách prešovskej diecézy, o spôsoboch účelného vyplňania času školskými aj mimoškolskými aktivitami.

Najvýznamnejším centrom pre stredoškolské štúdiá v Prešove aj na celom východe Slovenska bol Ústav Sancta Maria. Dňa 2. októbra 1940 píše župan Dudáš na Prezídium Ministerstva školstva a národnej osvety v Bratislave v odporúčaní na štátnu podporu na udržiavanie ústavu: „*Ústav Sancta Maria v Prešove, na ktorom študuje v rôznych školách vyše 1 000 dievčat, päsťuje vzorný duch náboženský a slovensko - národný. Je to jediné a spoľahlivé stredisko dievčenskej výchovy v celej župe.*“⁵¹ Keďže školské budovy, v ktorých ústav vychovával svoje zverenkyne, zakrátko nevyhovovali, boli veľkou nedostatujúcou, predstavenstvo sa rozhodlo vybudovať nové. „*Školy, ktoré spravuje predstavenstvo ústavu Sancta Maria v Prešove, sú na východe štátu veľmi obľúbené a naši rodičia hŕfom tu dávajú školovať svoje deti,*“⁵² píše sa v článku „Prešov mesto škôl“ v denníku *Slovenská sloboda*. A tak prišli na program novostavby osemtriedneho dievčenského gymnázia, dvojtriednej obchodnej dievčenskej školy a trojtriednej školy domácich náuk. Predstavenstvo ústavu teda zabezpečovalo výchovu dievčat na viacerých školách rehoľnými sestrami. V roku 1939 pri kláštore „Sancta Maria“ Anglických panien v Prešove vzniklo Slovenské rehoľné dievčenské gymnázium Anglických panien v Prešove. Sídlilo v kláštornej budove na Konštantínovej ulici. Od školského roku 1939/1940 sa stále zväčšovalo a v školskom roku 1943/1944 malo už štyri triedy. No v roku 1945 zaniklo. Profesorský zbor gymnázia tvorili okrem rádových sestier aj svetskí profesori.⁵³ Ústav zároveň ponúkal aj priestory na časté pracovné učiteľské porady. Dňa 4. júna 1940 bola v Ústave Sancta Maria za účasti J. Čárskeho spoločná pedagogická porada rímskokatolíckych kňazov a učiteľov národných škôl šarišského arcidiakonátu a slovenského územia Rožňavskej diecézy. Po otvorení stretnutia zaznela prednáška J. Čárskeho Úlohy katechétskej práce na národných školách.⁵⁴ V telocvični Ústavu Sancta Maria sa zasa konala v sobotu 27. septembra 1941 okresná učiteľská porada 350 učiteľov prešovského škôldozorného obvodu, na ktorej sa zúčastnil ako hosť aj biskup J. Čársky.⁵⁵ Vyše 400 učiteľov, učiteliek a kňazov sa zišlo na poradách iniciovaných biskupom Čárskym pri príležitosti Dňa katolíckej výchovy.⁵⁶

Ústav Sancta Maria však popri mnohých pozitívach stal sa taktiež príčinou nezhôd medzi rímskokatolíckou apoštolskou administratúrou a prešovským gréckokatolíckym biskupstvom. Gréckokatolícky biskup pokladal rímskokatolícku vychovávateľku Ústavu Sancta Maria za krátkozrakú a rímskokatolícku matku za fanatické, ktoré mali gréc-

50 Výnos Ministerstva školstva a národnej osvety zo dňa 12. 2. 1940, o cirkevných piesňach na štátnych národných školách odporúča, aby školská mládež spievala v škole nacvičené piesne. Porov. Tamže, č. 4, rok 1944, dňa 30. 4. 1940, s. 17.

51 ŠA Prešov, prezidiálne spisy 1940 – 1945, inv. č. 491, Šariško-zemplínska župa. Prešov – rehoľné slovenské dievčenské vyššie gymnázium; žiadosť o podporu.

52 Prešov mestom škôl. *Slovenská sloboda*, 9. 1. 1943, s. 2.

53 Porov. VERDONOVÁ, V.: *Stredné školy a skúšobné komisie v Prešove, Sabinove, Michalovciach a Medzilaborciach 1785 – 1956*. Prešov 1991, s. 85.

54 Pedagogické dni Šariša a Zemplína. *Slovenská sloboda*, 2. 6. 1940, s. 4.

55 Porov. Učitelia, buďte soľou našich dedín. Tamže, 28. 9. 1941, s. 4.

56 Porov. Zo snemovania katolíckych kňazov a učiteľov. Tamže, 5. 6. 1940, s. 2.

kokatolíckych mužov. Na prípis gréckokatolíckeho biskupa adresovaný na apoštolskú administratúru reagoval J. Čársky 19. novembra 1942: „*Jednanie niektorých rk. matiek, ktoré dávajú prednosť školám a ústavom latinským a nie gréckym, podľa môjho úsudku, nemusi byť zapríčinené latinským fanatizmom, ale môže pochádzať aj z iných motívov na pr. nacionálnych (zabezpečiť deťom slovenskú výchovu), účelnostných (že školovanie považujú tam pre ich deti za výhodnejšie) a pod.*“⁵⁷ Preto gréckokatolícky ordinariát uprednostňoval zakladanie spoločných škôl, nie katolíckych obidvoch obradov. Takýchto spoločných škôl bolo na území diecézy asi 50. Ak by sa však podarilo presadiť snahy gréckokatolíckeho biskupstva, katolíckej cirkvi by sa museli posudzovať ako dve samostatné cirkvi, čo by uškodilo katolíckemu rázu cirkevných škôl.

Aktivity biskupa a veriacich pri riešení „židovskej otázky“

Vedúci predstavitelia štátnej správy, ako aj strany (HSLS) v Prešove: župan Andrej Dudáš, vládny komisár Germuška či župný inšpektor HG Sabol-Palko zabezpečili pre svoje mesto prvenstvo v uplatňovaní protizidovských opatrení za Slovenskej republiky. Dňa 31. marca 1941 vydal župan Dudáš vyhlášku, podľa ktorej bol každý Žid, konvertita aj dieťa predškolského veku v Šarišsko-zemplínskej župe povinný nosiť na ľavom ramene citrónovožltú pásku. Biskup Čársky spolu s ostatnými slovenskými biskupmi ihneď žiadal slovenskú vládu, aby prinútila župana príkaz odvolať.⁵⁸ Pre cirkevných predstaviteľov však bola otázka Židov, ich postavenia v spoločnosti za Slovenskej republiky pomerne dlho v úzadí. Výraznejšie hlasy zazneli až v súvislosti s vysídľovaním a konvertovaním Židov na kresťanskú vieru, rímskokatolíckeho či evanjelického viero-vyznania. Biskup Čársky patril medzi tých predstavených katolíckej cirkvi, ktorí začali konať na ich ochranu, hlavne proti ich deportácii za hranice Slovenska. Keď 22. júna 1942 Dr. Škrábik, koadjutor – biskup bystrický, napísal biskupovi nitrianskemu Dr. Karolovi Kmeťkovi aj ostatným biskupom návrh, že by bolo dobré doplniť prípis jeho excelencie predsedovi vlády pod č. 358/XIV o žiadosť, aby židovskí občania pokrstení pred 10. septembrom 1941 neboli vyvezení z územia slovenského štátu, Jozef Čársky hneď na druhý deň 23. júna 1942 reagoval na biskupstvo v Nitre: „... *súhlasím s návrhom Jeho Exc. Ndp. biskupa Dra. Andreja Škrábika v predmetnej veci*“.⁵⁹ Dňa 1. augusta 1942 sa prešovský biskup opäť postavil na obranu židov-konvertitov pred ich deportovaním, a to nielen preto, že aj na prešovský biskupský úrad prichádzali listy veriacich s poznámkami, „načo dávajú milodary na sväté misie, keď kresťanská vláda kresťanov-katolíkov posielala do neznáma“. Slovenská vláda tak v auguste opäť dostala memorandum aj s podpisom J. Čárskeho, aby pokrstení Židia – bez rozdielu, kedy

57 Tamže. Narušené interkonfesné vzťahy medzi rímskokatolíckimi a gréckokatolíckimi. Nezhody medzi rímskokatolíckimi a gréckokatolíckimi a ich príčiny.

58 Porov. HOFFMANN, G., HOFFMANN, L.: *Katolícka cirkev a tragédia slovenských židov v dokumentoch*. Partizánske 1994, s. 15.

59 ARKABŮ, KB, KAAP – Košická apoštolská administratúra (v Prešove) č. 2801, rok 1942. Judaei. Evakuácia neárijských kresťanov. Najdôstojnejší Biskupský ordinariát v Nitre.

boli pokrstení – neboli deportovaní zo Slovenska.⁶⁰ Znova 11. februára 1943 generálny vikár prešovskej administratúry Dr. Štefan Hések v mene svojho biskupa adresoval list nitrianskemu biskupovi Dr. Karolovi Kmetkovi proti odtransportovaniu pokrstených Židov s týmto znením: „*Tunajšia apoštolská administratúra súhlasí, aby ste podali memorandum na Vládu v predmetnej veci menom najdôst. biskupského zboru.*“⁶¹

Práve Čársky upozorňoval na to, aby všetci biskupi postupovali spoločne na ochranu Židov a pri ich obhajobe vychádzali z prirodzeného práva. Dňa 21. marca 1943, na druhú pôstnu nedeľu, prečítali na všetkých bohoslužbách obežník, ktorý napísali biskupi 8. marca 1943: „*Správny postup pri riešení každej otázky je ten, ktorý je usmerňovaný prirodzeným a zjaveným právom Božím. Prirodzeným právom jednotlivca, národa a štátu je brániť sa proti tým, čo ohrozujú jeho život a zamedzujú jeho rozkvet. No tak isto prirodzeným právom každého jednotlivca bez ohľadu na národnú príslušnosť je, že nikoho nemožno stíhať a trestať bez dostatočnej príčiny, ktorú treba v každom jednotlivom prípade dokazovať podľa platných zákonných noriem (...) náš postoj k ľuďom nesmie byť ovplyvňovaný ich rečovou, štátnou, národnou alebo rasovou príslušnosťou...*“⁶² Dňa 12. apríla 1943 dostal J. Čársky od hlavného diecézneho riaditeľa spolku „Svätej rodiny“ telegram s prílohou ďakovného listu členov spolku konvertitov, obsahujúci vyjadrenie, že vďaka pastierskemu listu z 21. marca sa aj oni cítili ako plnoprávni katolíci.⁶³ No ako reakciu na obežník dostal biskup Čársky aj anonym, v ktorom môžeme čítať slová irónie na jeho adresu: „*Vaša Excelencia! Musím povedať, že krásne ste to napísali a podpísali v tom Vašom pastierskom liste! (...) Židia sa zachraňujú na Slovensku pomocou svojich bývalých najväčších nepriateľov, pomocou kresťanských kňazov. Lebo veď posledný pastiersky list nie je ničím iným, len ochranou Židov...*“⁶⁴

Vychádzajúc vlastnej praxe Jozef Čársky radil ostatným biskupom a viedol aj vlastných duchovných k tomu, aby krstili Židov, a teda ich zachraňovali. Napriek tomu, že mnoho ľudí, aj „mnoho ovečiek z jeho stáda“ mu nielen v anonymných listoch vyčítalo, či kládlo odpor, že krstí bez dlhého váhania a po krátkej katechumenátnej príprave, čím samozrejme na nevôľu mnohých zachráni viacerých Židov, jeho postoj ostal nemenný. Jasne ho dokumentuje list adresovaný biskupskému úradu v Banskej Bystrici Dr. Škrábikovi zo 16. júla 1942: „*Moja mienka je – tých, ktorí sa hlásia ku krstu, pokrstiť. Je to asi to isté, ako keď v rímskej ríši, alebo po sťahovaní národov pod tlakom okolností k vôli pa-*

60 Porov. Tamže. č. 3368, rok 1942. Deportovanie pokrstených Židov. Memorandum o zamedzení deportácie pokrstených židov.

61 Pavol Jantausch, trnavský administrátor, žiadal, aby v memorande bolo aj vyjadrenie: „*Znova prehlásujem v mene katol. biskupov na Slovensku, že katol. cirkev. kruhy nedaly súhlas k deportácii Židov zo Slovenska (...) lebo vlani v slovenskom rozhlase bolo vyhlásené, že cirkev. kruhy súhlasia s deportáciou židov.*“ Tamže. č. 778, rok 1943. Memorandum na Vládu o odtransportovaní pokrstených Židov zo Slovenska. Odtransportovanie pokrstených židov.

62 Tamže. č. 1250, rok 1943. Pastiersky list k otázke židovskej.

63 Porov. Tamže, č. 1802, rok 1943. Pastiersky list – poďakovanie konvertitov.

64 Tamže. E-JČ, Židovská otázka. Anonymný list z 1943.

*novníkov premnohí prijímali krst, Církev ich neodpudila....*⁶⁵ Na konci roka 1943 dostal prešovský biskupský úrad na prekontrolovanie krstné listy Židov pokrstených pred 14. marcom 1939, a napriek podozreniu, že niektoré sú falošné, biskupský úrad nezasiahol.⁶⁶ Pritom trestné stíhanie za vydávanie falošných krstných listov či potvrdzovanie ich platnosti, ako to ukazuje prípad farára z Laškoviec,⁶⁷ nebolo až také nereálne.

Krátko po skončení druhej svetovej vojny, v roku 1952 biskup Čársky v „životopise“, vo svojom bilancovaní spomína, ako počas roku 1942 nie raz cestoval za *chargé d'affaires* apoštolskej nunciatúry v Bratislave a žiadal ho, aby zakročil u slovenskej vlády na prospech Židov. Taktiež ako bol v tejto veci intervenovať priamo u Dr. Tisa a mnohokrát zakročil za Židov na ministerstve vnútra.⁶⁸ Všetky jeho kroky zamerané na ochranu Židov boli vzorom na konanie duchovných aj veriacich, za ktorých bol ako ich biskup zodpovedný. Už na jar 1942 pomáhali veriaci zabezpečovaním falošných dokladov a provizórnymi úkrytmi, niekoľko Židov našlo svoj úkryt v rehoľnom dome v Petrovanoch pri Prešove, či vo františkánskom kláštore. Najmä vďaka úsiliu biskupa Čárskeho sa v októbri 1942 zachránil pred transportom aj posledný rabin prešovskej ortodoxnej obce Dávid Neuwirth. Koncom roku 1943, po deportáciách, žilo v Prešove asi 100 Židov, ktorým pomohli duchovní tým, že ich prekrstili, pričom ich podporoval biskup, a desiatky Židov, ktorým vybavili falošné doklady nebojácni katolícki veriaci.⁶⁹

Záver

Apoštolský administrátor pre rímskokatolíckych veriacich častí Košickej, Rožňavskej a Satmárskej diecézy Jozef Čársky, ako aj veriaci „prešovskej“ apoštolskej administratúry prežívali v rokoch 1939 – 1943 ťažký, ale do značnej miery slobodný život. V tomto období bolo ohnisko vojny mimo nášho územia, a tak každodennosť prebiehala až na niektoré atypické situácie v relatívne vychodených šlapajach. Samozrejme, výnimkou bol osud Židov, ktorí prežívali tak v prešovskej administratúre, ako aj na celom Slovensku vlastnú tragédiu. Katolícka hierarchia, teda aj biskup Čársky a celá rímskokatolícka cirkev, mali aj v týchto rokoch ako aj v nasledujúcich desaťročiach

65 Dňa 15. júla 1942 biskupským ordinariátom píše banskobystrický biskupský úrad.: „*Židia sa hlásili vo veľkom počte na katechumenát aj tu v B. Bystrici. Na základe rozkazu P. Ježiša hlásať evanjelium boli pripustení na vyučovanie s tým, že ono má trvať päť – desať mesiacov, po ktorej dobe na návrh farského úradu udelím povolenie k ich krstu. Teraz hlási farský úrad, že začiatkom augusta by sa skončil 5 mesačný katechumenát asi 30 osôb. Z nich 11 žije v manželskom zväzku s katolíckou stránkou, týchto pokrstenie aj tunajším veriacim sa zdá akosi prípustným, - ale už istý odpor badať proti pokrsteniu ostatných. Som v rozpakoch, či ich mám predsa pripustiť k sviatosti krstu alebo nie (...) bola mi hlásená aj taká mienka, že takáto strata nebola by tak veľká ako pohoršenie a istý odpor veriacich proti pokrsteniu tak početných osôb. Úctive prosím o láskavú radu a nakoľko zaiste aj v iných mestách sú podobné prípady, o oznámenie, ako ich ráčite riešiť.*“ Tamže, č. 3190, rok 1942. Krsty v biskupstve ban. bystrickom.

66 Porov. Tamže, E-JČ, Židovská otázka, List z 3.1. 1944 Augustína Pozdecha Jozefovi Čárskemu, ne-sign.

67 Porov. Falšované krstné listy. *Slovenská sloboda*, 30.1.1943, s. 2.

68 Porov. ARKABÚ, E-JČ, životopis z 9.10.1952, s. 1 – 2.

69 Porov. KÓNYA, P., LANDA, D.: *Stručné dejiny prešovských Židov*. Prešov 1995, s. 52 – 53.

sťaženú pozíciu, keďže ich spájali s vládnucimi „klérofašistickými“ kruhmi Slovenskej republiky a s ich často minimálne kontroverznými rozhodnutiami. S odstupom vyše šesťdesiatich piatich rokov, bez tendenčnosti, s využitím nových, ešte nepublikovaných informácií z archívnych prameňov či významného regionálneho súdobého periodika Slovenská sloboda má čitateľ tejto štúdie možnosť nadobudnúť prostredníctvom vybraných aktivít biskupa Jozefa Čárskeho a katolíckych veriacich nový pohľad na systematickú činnosť cirkvi v období spomínaných rokov. Už pri slávnostnom príchode do mesta sa J. Čársky vyslovil, že bez veriacich by bol generálom bez vojska, tieto slová naplnil spoluprácou s veriacimi tak v oblasti sociálnej, školstva, kultúry a osvety, ako aj pri záchrane Židov. Ako prirodzená autorita naplnil slová skutkami. Aj počas smutného obdobia druhej svetovej vojny sa „katolíckosť“ katolíkov východného Slovenska vyvíjala.

Spolková činnosť evanjelickej a. v. mládeže v 1. Slovenskej republike

Peter Račko

Spolková organizácia evanjelickej a. v. mládeže existovala na území Slovenska už v 19. storočí. Pravidelné stretnutia s nábožensko-vzdelávacím programom (modlenie, spev, výklad biblického textu s diskusiou) a kultúrno-zábavné večierky sa niesli v národnobuditeľskom duchu. V nových štátoprávnych pomeroch sa mládež začala organizovať od roku 1922 v tzv. jednotách, neskôr združeniach, ktoré vznikali pri cirkevných zboroch. Ich cieľom bolo utvárať a upevňovať v členoch kresťanské a národné povedomie, vychovávať a vzdelávať ich v nábožensko-mravnnej oblasti.

V roku 1924 vznikol v Trenčíne ústredný orgán Zväz evanjelickej mládeže na Slovensku (podľa dobového pravopisu „Sväz ...“ – odtiaľ skratka SEM, pozn. P. R.), ktorý zakladal združenia, unifikoval, riadil, prehlboval a usmerňoval ich činnosť v spolupráci s Evanjelicou cirkvou augsburského vyznania na Slovensku (ECAV),¹ mravne i hmotne ich podporoval a určoval im program doplnený aj o praktické požiadavky života. Jeho najzákladnejšou požiadavkou bolo zachovanie ideového odkazu reformácie v slovenskom národnom živote. Cieľom SEM bolo „vytvárať v mládeži kresťanské povedomie, viesť ju k zbožnému a mravnému životu, k vzdelanosti (v duchu kresťanského náboženstva a zásad reformácie, pozn. aut.) a zdraviu, vychovávať z nej evanjelikov, osožných členov ECAV, predstaviteľov národa, štátu i ľudstva“.² Predsedom organizácie so sídlom v Bratislave sa stal farár Samuel Štefan Osuský z Dačovho Lomu.

Organizáciu SEM, ktorá si zachovala rovnakú štruktúru aj počas 1. Slovenskej republiky (SR), tvorilo niekoľko pracovných odborov. Najdôležitejšími z nich na základe

1 Na základe nariadenia ministerstva vnútra číslo (č.) 97.213-II./4-1941 z 13. decembra 1941 sa SEM stal súčasťou generálnej ECAV. Z výsledkov valného zhromaždenia Sväzu ev. mládeže v Dolnom Kubíne v dňoch 30. X. – 1. XI. 1942. In: *Zpravodaj pracovníkov SEM DEM NEM*, ročník (roč.) 1, 1. december 1942, č. 2, strana (s.) 17.

2 *Stanovy Sväzu evanjelickej a. v. mládeže na Slovensku a stanovy sborových sdružení ev. mládeže*. Bratislava 1924, s. 3. Ústredný archív Evanjelickej cirkvi augsburského vyznania na Slovensku (ÚA ECAV), fond (f.) Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Stanovy Sväzu evanjelickej a. v. mládeže na Slovensku.

výchovno-vzdelávacieho systému boli Nedelná škola evanjelickej mládeže (NEM), ktorú navštevovali deti vo veku od 6 do 12 rokov (spravidla po konfirmácii),³ prípadne už od 4 rokov (ak to umožňovala ich mentálna vyspelosť a miestne cirkevné pomery). Dorast evanjelickej mládeže (DEM) združoval žiakov ľudových a meštianskych škôl (4. – 5. ročník) a nižších ročníkov stredných škôl do 16 rokov, ktorí absolvovali konfirmáciu, a Zväz evanjelickej mládeže študentov nad 16 rokov (až po vstup do manželského zväzku).⁴ Spolky sa vyznačovali pravidelnou systematickou činnosťou, ktorú vykonávali desať mesiacov v roku – od septembra do júna. V spolkovej činnosti, ktorá mala individuálny charakter, uplatňovali jednotlivé odbory nábožensko-mravnú, cirkevno-národnú, kultúrno-spoločenskú a telovýchovnú zložku. V období politicko-spoločenských zmien 1938 – 1939 činnosť kontinuálne prechádzala konvenčným spôsobom od vyhlásenia autonómie Slovenska až po vznik samostatného štátu.

Cieľom NEM bolo „*vychovávať deti v kresťanskom a cirkevnom duchu z nábožensko-mravného a spoločenského hľadiska za budúcich členov odborov DEM, prípadne SEM*“. Na vyučovacích hodinách mládež zrozumiteľne a prijateľne nadobúdala poznatky o náboženstve.⁵

Vyučovanie sa zakladalo na postupnom čítaní a výklade Biblie v duchu hesla: „*Non scholae sed vitae discimus*“ (Neučíme sa pre školu, ale pre život). Metóda bola katechetická alebo erotematická (formou otázok a odpovedí) a vychádzala z pokynov Zväzu Nedelných škôl v Československej republike so sídlom v Hradci Králové.⁶

Vyučovanie bolo každú nedeľu o 10. hod. po chrámových bohoslužbách v priestoroch miestneho zboru. Začínalo sa spoločným spevom náboženskej piesne (z *Tranoscia* a *Zpěvníka*) a prednesom modlitby (zo zbierok *Před tvárou Božou* a *Z nášho chrámu* od Martina Rázusa či *Modlitby kresťanskej mládeže* od Jána Slávika), po ktorých nasledovala kázeň (primeraná mentálnej vyspelosti žiakov) a opakovanie učiva z minulého stretnutia – žiaci prerozprávali vybranú biblickú udalosť na základe tzv. „zlatého textu“ (odsek z *Bible* s nábožensko-mravným ponaučením súvisiacim so životom). Text dopĺňala farebná ilustrácia znázorňujúca jeho obsah, ktorú dostali od učiteľov.⁷

Potom sa žiaci rozdelili podľa veku a pohlavia do skupín po 6/8 – 8/10. Každú skupinu mal na starosti jeden dobrovoľný učiteľ spomedzi starších, 16 – 18-ročných členov

3 Mali aj vlastný časopis s názvom *Posol dietok* (Detský kútik časopisu *Evanjelický posol spod Tatier*) a od roku 1939 *Prameň* (pre školákov). ŽILÁK, O.: *Dejiny ECAV na Slovensku v rokoch 1918 – 1948*. In: UHORSKAI, P. a kol.: *Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry III*. Liptovský Mikuláš 2002, s. 117.

4 Spoločným časopisom odborov DEM a združení bola *Evanjelická mládež*, príloha tlačového orgánu SEM s názvom *Nový rod*.

5 ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Stanovy ...

6 HOLČÍK, J.: *Naše Nedelné školy*. In: LUKÁČ, E. B. (zost.): *Kristus, život náš*. Bratislava 1931, s. 109.

7 ČAPLOVIČ, J.: *Nedelné školy*. In: *Nový rod*, roč. 5, október 1925, č. 2, s. 21 – 22.

združenia, ktorí pôsobili pod vedením miestneho farára.⁸ Z kapacitných dôvodov sa vyučovanie konalo spravidla v jednej miestnosti. Začínalo sa a končilo spevom a modlením, medzi ktorými učiteľ podal výklad „zlatého textu“. Žiaci sa ho mali naučiť a vedieť prerozprávať. Pre lepšie pochopenie ponaučenia, ktoré z neho vyplývalo, im učiteľ priblížil vybranú udalosť z reálneho života. Prostredníctvom neho spoznávali význam vzájomnej pomoci a spolupráce, priateľských vzťahov, vedomie spolupatričnosti a zodpovednosti, rodinné hodnoty či toleranciu. Potom si žiaci rozprávali príbehy, vymieňali skúsenosti, učiteľ im dával hádanky alebo sa venovali spoločenským (napr. šach, domino) a ak bolo priaznivé počasie, aj športovým hrám na farskom dvore. Po ukončení skupinového vyučovania sa všetci žiaci opäť stretli a spolu s niektorým z učiteľov si zopakovali prebrané učivo.⁹

Okrem vyučovania organizovala NEM v spolupráci s učiteľmi aj rôzne príležitostné kultúrno-spoločenské podujatia so zábavno-náučným programom. Patrili k nim napríklad tzv. „stromčekové slávnosti“ (slávnosti vianočného stromčeka, vianočné večierky) konané v spolupráci s odborními DEM a SEM, ktorých program tvorili spev, recitácie (napr. básni Pavla Országha-Hviezdoslava, Vladimíra Roya, Jána Smreka, Štefana Krčméryho či M. Rázusa), divadelné predstavenie, živý obraz v podaní členov NEM, biblické pásmo združenia o predpovedaní príchodu Ježiša Krista (krátky životopis starozákonných prorokov, charakteristika doby, v ktorej žili a vyslovenie ich výrokov o príchode Mesiáša), príbehy, rozdávanie darčiekov sprevádzané spevom adventných a vianočných piesní, posedenie pri čaji a zákusokoch. Vstupné bolo dobrovoľné, pričom celkový zisk venovali napr. na ošatenie detí a nákup potravín pre rodiny v hmotnej núdzi.¹⁰

Po piatom zjazde evanjelickej mládeže v Lučenci (1926) sa na návrh a z iniciatívy S. Š. Osuského začal organizovať dorast. Cieľ odboru bol podobný ako pri NEM a združenia ho mali totožný so SEM. Realizovali sa najmä prostredníctvom členských stretnutí s výchovno-vzdelávacím zameraním, kde si mládež dopĺňala náboženskú výchovu, ktorá nadväzovala na školskú výučbu a konfirmačnú prípravu, a večierkov s náučným (prednášky na aktuálnu náboženskú alebo spoločenskovednú tému) i kultúrno-zábavným programom (spev, recitácie, hudobné a divadelné predstavenia, spoločenské hry).

-
- 8 RUPPELDT, F.: Nedel'ne školy. In: RUPPELDT, F. (zost.): *Almanach cirkvi evanjelickej a. v. na Slovensku z rokov 1919 – 1928 (do 1930)*. Turčiansky Sv. Martin 1930, s. 301. Príprava na vyučovanie sa konala raz do týždňa pod vedením správcu nedel'nej školy, farára alebo kaplána. Učítelia nedel'ných škôl mali poznať Bibliu, rozumieť jej textu a vedieť ho vysvetliť žiakom. Výklady biblického textu s úlohami, ktoré zaberali väčšiu časť programu nedel'ných škôl, boli spracované v Prípravkách pre učiteľov nedel'ných škôl evanjelickej mládeže, ktoré s polročnou periodicitou redigoval predseda Zboru NEM Andrej Ludovít Katina. V rámci prípravy diskutovala mládež aj o vykonanej práci a iných aktivitách nedel'nej školy. S cieľom získania potrebných pedagogicko-psychologických poznatkov usporadúval SEM od roku 1927 pracovné kurzy pre pracovníkov jednotlivých odborov. HOLČÍK, J.: Naše Nedel'ne školy, s. 110. ŠKRINÁROVÁ, M.: Zpráva Nedel'nej školy za rok 1932/33 v Novom Meste nad Váhom. In: *Nový rod*, roč. 13, november 1933, č. 3, s. 62. Organizačné zvesti SEM. In: *Nový rod*, roč. 22, september 1942, č. 1, s. 21.
- 9 PLAVEC, G.: Zprávy o Nedel'ných školách: Nedel'ná škola v Uh. Skalici. In: *Nový rod*, roč. 6, december 1926, č. 4, s. 73. HOLČÍK, J.: Naše Nedel'ne školy, s. 110.
- 10 ŠTRBA, J.: Čo budeme robiť v našich SEM-och v decembri a v januári? In: *Zpravodaj pracovníkov SEM DEM NEM*, roč. 1, 1. december 1942, č. 2, s. 2 – 4. Naše združenia: Skalica. In: *Nový rod*, roč. 13, január 1934, č. 5, s. 101 – 102.

Združenia organizovali aj podujatia pre širokú verejnosť (divadelné a hudobné predstavenia), zriaďovali vlastné knižnice a čítarne či rôzne účelové odbory (NEM, DEM, spevokoly či abstinenčné krúžky), hmotne podporovali SEM alebo konali dobročinnosť v rámci zboru.¹¹ Odbory občasne organizovali aj vychádzky do prírody spojené s rozhovormi o náboženských otázkach.

Okrem vedúcich pracovníkov sa na výchovno-vzdelávacom procese odborov DEM a SEM podieľali aj ich členovia. Svoje úlohy si rozdelili tak, že jeden z nich podal výklad biblického textu, ktorý predchádzal programu členskej schôdze a na jej konci sa pomodlil. Druhý z nich primeraným spôsobom predniesol náučnú nábožensko-mravnú prednášku, tretí prehovoril o spoločenských pravidlách, štvrtý mal na starosti zábavnú časť programu (hádkanky, rébusy) a piaty administratívne a iné záležitosti odboru. Mládež sa tiež prezentovala krátkymi prednáškami o významných evanjelikoch (napr. o reformátoroch Janovi Husovi a Martinovi Lutherovi, politikovi Milanovi Rastislavovi Štefánikovi či básnikovi Andrejovi Sládkovičovi), centrách ECAV (Brezová pod Bradlom, Myjava či Turčiansky Sv. Martin) a recitáciami.¹² Všestranne zameraná činnosť odborov naučila mládež samostatne vystupovať a vyjadrovať sa.

Stretnutia DEM sa konali raz, niekde dvakrát do týždňa (spravidla v nedeľu), alebo tam, kde nebolo dosť pracovníkov, len raz mesačne, prípadne príležitostne (v čase adventu a pôstu) a ďalšie podľa potreby po bohoslužbách pre deti. Po vlastnej bohoslužbe sa mládež rozdelila do chlapčenských a dievčenských skupín po 8 – 10 členov, ktoré viedli volení funkcionári – predseda, podpredseda, tajomník a pokladník. Program obsahoval čítanie a výklad vopred určeného biblického textu (na jeho postavách formovali svoj charakter a brali si z nich príklad do života) s diskusiou, po ktorej nasledovali recitácie a rozhovory členov na rôzne témy (napr. každodenné životné potreby, spoločenské otázky, pravidlá slušného správania atď.).¹³

Stretnutia združení sa konali o 15. hod., prípadne neskôr (v zimných mesiacoch po večernej bohoslužbe) v priestoroch zboru alebo ľudovej školy (vlastnú miestnosť mali len málokteré odbory). Vedomosti si mládež rozširovala aj čítaním kníh, cirkevných i zábavno-náučných časopisov v čitárni odboru.¹⁴

Mesačný program stretnutí odborov DEM a združení na každý týždeň zostavil generálny tajomník SEM a schválilo valné zhromaždenie (VZ). Vychádzal z príslušných hesiel, vystihujúcich potreby i povinnosti súčasnosti, a témy k nim vypracovala skupina ľudí pod vedením predsedu zboru príslušného odboru. Na základe rámcového plánu činnosti odborov pre príslušný správny rok sa v septembri konalo otváracie (sklada-

11 *Stanovy Sväzu evanjelickej a. v. mládeže na Slovensku a stanovy sborových sdružení ev. mládeže*, s. 11. ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Stanovy miestnych sdružení Sväzu ev. mládeže na Slovensku. Mládež navštevovala evanjelických pacientov v nemocnici a každoročne navštevovala veriacich v domácnosti, aby vybrala príspevok na podporu pre siroty, diakoniu, chudobných a chorých.

12 HANDZO, C. T.: O krok ďalej! In: *Nový rod*, roč. 6, december 1926, č. 4, s. 74 – 76.

13 STYK, P.: Naše spolky: Jednota K. Kuzmányho v Ban. Bystrici. In: *Stráž na Sione*, roč. 36, 1928, č. 10, s. 249. LUKÁČ, E. B.: Kurz pracovníkov nedeľných škôl a dorastu vo Zvolene, 5. – 6. februára 1927. In: *Nový rod*, roč. 6, marec 1927, č. 7, s. 158. ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, č. 4/40/41.

14 Dopisy: Z Holiča. In: *Nový rod*, roč. 4, november 1924, č. 3, s. 106. Sdruženie ev. mládeže: Zprávy o sdruženíach: Čáčov. In: *Nový rod*, roč. 3, jún 1924, č. 10, s. 316.

nie sľubu členov a výboru, predloženie pracovného plánu, stanovenie programu jednotlivých stretnutí podľa vlastných možností a potrieb, rozdelenie úloh) a propagačné stretnutie (pre rodičov a nových členov). Október bol mesiacom reformácie, čomu sa prispôsobilo aj programové zameranie činnosti odborov (témy: reformácia a jej martyri v zahraničí, význam reformácie pre Slovensko, slovenskí reformátori, evanjelickí kňazi a učители v práci za národ, prejavy slobody v národných piesňach, ľudové zvyky a piesne pri obžinkách a i.), ktorá vyvrcholila príležitostným večierkom usporiadaným v spolupráci s odbormi NEM a SEM.¹⁵ December bol v znamení adventu (vývin adventného obdobia, astronomické príčiny ročných období, zimný slnovrat v slovanských piesňach, povestiach, tancoch a hrách, a i.) a Vianoc (príležitostné čítanie, recitácie, dramatizácie, vianočné ľudové zvyky, spevy a povesti, situácia v zahraničí), vo februári sa slávil fašiangy (piesne a obyčaje, sviatky v zahraničí), máj bol mesiacom lásky (M. R. Štefánik ako vzor lásky k vlasti a rodine, ženy evanjelických farárov a učiteľov ako matky významných osobností národa i cirkvi, mladost významných osobností národa i cirkvi, úlohy združenia a zboru v budúcnosti), keď odbory NEM, DEM a SEM usporiadali akadémiu alebo divadelné predstavenie pri príležitosti úmrtia M. R. Štefánika s prejavom predsedu združenia, prípadne farára alebo učiteľa a prednáškou o živote tejto osobnosti a recitáciami. V júni bol deň mládeže,¹⁶ ktorým bol zakončený správny rok, výlet s členmi odborov NEM, SEM a rodičmi, juniáles (výber najlepších dramatizácií vyhovujúcich na uvedenie v prírode, hry). Koncom mesiaca sa konalo slávnostné zakončenie roka spojené s kontrolou povinností odborov voči zboru a naopak, i voči

15 V kostole sa konala slávnostná bohoslužba so spoločným spevom a modlením, po ktorom nasledovalo vystúpenie spevokolu miestneho združenia s refrénom evanjelickej hymny „Hrad prepevný“. Odbor DEM sa prezentoval recitáciou, ktorú vystriedala prednáška niektorého z funkcionárov SEM alebo študenta o živote a činnosti M. Luthera. Naše združenia: Sdruženia sekretariátu. In: *Nový rod*, roč. 5, november 1925, č. 3, s. 93.

16 Pri tejto príležitosti usporiadali združenia z matkocirkevného a dcérocirkevných zborov v nedeľu koncom mája, resp. do polovice júna slávnosť za účasti predsedu a generálneho tajomníka SEM, ktorej cieľom bolo získať mládež dosiaľ neorganizovanú v spolku. V súvislosti s jej prípravami sa zišli predsedovia združení, aby vypracovali spoločný program na bohoslužby alebo akadémiu a prebrali ho s farárom. V predvečer podujatia sa zišli v spolkovej miestnosti, kde si zaspievali niekoľko piesní, prečítali z Biblie a pomodlili sa. Na druhý deň pred začiatkom slávnosti bola Večera Pánova pre mládež. Program sa začínal bohoslužbami s kázňou venovanou mládeži, na ktorých vystúpil spevokol združenia so skladbou od niektorého klasického hudobného skladateľa, nasledovala recitácia a prednáška predsedu SEM. Účastníkov slávnosti privítal a o jej význame prehovoril predseda združenia. Po výklade biblického textu zasadalo VZ (na vidieku už v apríli kvôli žatve) spojené s rámcovo prednesenou evanjelickou hymnou v podaní spevokolu a modlitbou, s čítaním, diskusiou a schválením výročných správ predsedu, tajomníka, pokladníka, vedúcich pracovníkov odborov NEM, DEM, od roku 1940 aj Krúžku priateľov evanjelickej mládeže (PEM), spevokolu (SPEM) a šachového odboru (ŠEM) o ich činnosti, s voľbami nových funkcionárov a členov výboru na ďalší správny rok, čestných členov a delegátov generálneho zjazdu. Nový výbor ustanovil 3 – 4-členný letný výbor, ktorý riadil činnosť združenia počas školských prázdnin. Popoludní sa konala recitačná súťaž a volejbalové preteky, večer akadémia. Deň mládeže v Holíči. In: *Nový rod*, roč. 4, jún 1926, č. 10, s. 342 – 343. ŠTRBA, J.: Čo budeme robiť v SEM-och, s. 4.

ústrediu SEM a na VZ DEM¹⁷ zvolili aj nových funkcionárov.¹⁸ Ostatné mesiace sa v jednotlivých rokoch vyznačovali rôznymi heslami, a teda i témami.

V novembri a vo februári usporadúval DEM čajové večierky. V marci alebo apríli sa konal tzv. zborový deň *Biblie* spojený s recitačnou súťažou.¹⁹ V apríli odbory NEM, DEM a SEM spolu usporiadali večierok spevu a recitácií, prvé stretnutie v prírode a výlet k cirkevnému pamätnému miestu, pomníku, pamätnej tabule či hrobu významnej osobnosti so spomienkami s nimi spojenými. *Nový rod* ich propagoval ako „štúrovské výlety“.²⁰

Stretnutie odborov DEM a SEM sa začínalo a končilo spevom a prednesom modlitby niektorého z členov. Program tvorili práca s *Bibliou* (spôsob jej preberania, čítanie, výklad textu a diskusia), recitácie (v odboroch DEM z básnickej zbierky *Klásky* od predsedu Zboru DEM Gustáva Plavca a jeho člena Jána Gavalca, v združeníach z básnických zbierok *K výšinám* od Emila Boleslava Lukáča, *Národnej antológie* od S. Š. Osuského) a ich hodnotenie (s podávaním informácií o autorovi básne, jej obsahu a zbierke), prednáška²¹ z oblasti náboženstva (napr. o cirkevnom roku), diskusie o cirkevných a národných dejinách, národopise, sociológii (o charitatívnych ústavoch, o odstránení alkoholizmu v mestách a na vidieku, a i.), hospodárstve (napr. o sadení ovocných stromov), úvahy na nábožensko-mravnú tému (o kresťanských cnostiach, kresťanskej jednote, konfirmácii, spolkoch, tlači a pod.), sociálnu (napr. o vystaňovalcoch do USA) a iné témy (o úlohe členov odborov v cirkvi a národe), čítanie náboženskej literatúry (cirkevné dejiny, portréty osobností národných dejín alebo správy biskupov Samuela Zocha či D. Fajnora) a poznávanie jej nábožensko-mravných hodnôt, spoločenská výchova s praktickými ukázkami z učebnice pre gymnáziá (o priateľstve, o spisovnej a hovorovej reči, o dialektoch, o pravdovravnosti a i.) a v odboroch DEM aj prednes týždenných aktualít, príležitostných článkov a zaujímavostí z cirkevného i necirkevného života uverejnených v časopisoch *Evanjelický posol spod Tatier*, *Stráž na Sione*, *Nový rod*, *Evanjelická mládež* a *Národné noviny*. O konkrétnom obsahu programu rozhodovalo VZ a výbory DEM a SEM (v združeníach aj ich vlastné odbory²²). Po každej pred-

17 V septembri 1943 bol správny rok zmenený na kalendárny rok, teda VZ odborov DEM a SEM sa konali v januári pred zborovým konventom.

18 ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Pracovný program schôdzok dorastov ev. mládeže na pracovný rok 1941/42. Tamže, č. 3002/41. Rámcový program práce v Sdruženíach ev. a v mládež na Slovensku podľa mesiacov v roku 1941/42.

19 Jej účastníci predniesli dobrovoľne i povinne zvolené básne. Víťazi sa mohli zúčastniť seniorálneho, prípadne generálneho kola. Odmenami boli 25 – 33 % zľavy na nákup kníh z vydavateľstva Tranoscius. Pokyny pre seniorálne výbory SEM. In: *Zpravodaj pracovníkov SEM DEM NEM*, roč. 1, 1. október 1943, č. 9, s. 3.

20 UŠIAK, J.: *Evanjelická cirkev a slovenský štát*. In: *Kapitoly z odboja na Slovensku*. Bratislava 1967, s. 17.

21 Zameriavala sa na životopisy významných osobností, vychádzajúc z ich charakteristickej vlastnosti, aby sa stali vzormi pre mládež. Išlo napríklad o biskupov Vladimíra Pavla Čobrdu, S. Š. Osuského, Juraja Janošku, Dušana Fajnora, ale aj Jána Krstiteľa či M. Luthera, pričom na objasnenie života a diela týchto evanjelikov, prípadne niektorej časti z nich, mládež prečítala úryvky z ich knižnej tvorby.

22 Boli rôzne: náboženský, vnútorno-misijný, osvetový (vzdelávací), prednáškový, dobročinný (sociálny – zabezpečoval napríklad poskytovanie vianočných darov a realizáciu finančných a materiálnych zbierok), literárny, kultúrny, hudobný (spevácky), divadelný, bábkový, zábavný či športový (organizoval napr. sánkovačky a lyžovačky).

náške, referáte a úvaha viedla mládež rozhovory na rôzne témy (napr. o spolkových veciach či spoločenských udalostiach).

Na stretnutiach odborov DEM sa jeho členovia venovali aj dramatizáciám, rozprávaniu povestí, žartov, hádaniek, riešeniu rébusov, spoločenským hrám, zbieraní miestnych ľudových zvykov, povier a piesní, ručným prácam, cvičeniu v pravopise (hľadanie a odôvodňovanie chýb vo vete). Súčasťou programu stretnutí združení bola aj spomienka pri príležitosti výročia niektorej významnej udalosti alebo osobnosti cirkevných i národných dejín (napr. synody ECAV v Uhorsku a na Slovensku, zrušenie nevoľníctva, narodenie historika Jána Kvačalu, smrť básnika Sama Chalupku a i.).²³ Jednotlivé časti programu okrem výkladu biblického textu mládež spracovávala a prezentovala sama. Potrebnú literatúru a pomôcky vydával SEM.

Členovia odborov DEM sa aktívne zúčastňovali aj náboženských večierkov organizovaných združeniami, na ktorých vystúpili so spevom a recitáciou. V spolupráci s inými spolkami (Evanjelickým ženským spolkom, odborom Živena a pod.) usporadúvali kultúrno-spoločenské podujatia ku Dňu matiek, ktorých program tvorili príležitostné recitácie (napr. báseň P. Országha-Hviezdoslava *O matke*), prednáška (napr. o postavení ženy – matky v rodine, vo verejnom živote či v dejinách), úvaha a vystúpenie spevokolu združenia.²⁴ Pomáhali pri organizovaní dobročinných aktivít miestneho zboru a počas Vianoc usporadúvali zbierky pre modranský sirotinec.²⁵

Združenia si každoročne pripomínali výročia významných osobností cirkevných a národných dejín (napr. upálenia J. Husa, reformácie, smrti Jana Amosa Komenského či M. R. Štefánika). Dátumy vzniku Slovenského štátu, narodenín Andreja Hlinku či Jozefa Tisa z pragmatických dôvodov obchádzali.

Usporadúvali aj podujatia nábožensko-kultúrneho charakteru určené pre širšiu verejnosť s čiastočne propagačným poslaním. Mládež na týchto náboženských a čajových (abstinenčných) večierkoch pozdvihovala a upevňovala národné povedomie, jeho kultúrnu i mravnú hodnotu. Program večierkov tvorili sólový a zborový spev, recitácia, hudobné a divadelné predstavenie, prednáška niektorého z vedúcich funkcionárov SEM alebo ordinovaného člena ECAV na náboženskú, mravno-výchovnú či vedecko-náučnú tému. Vstupné bolo dobrovoľné, pričom zisk venovali na rôzne cirkevno-dobročinné ciele (napr. na nákup kníh pre knižnicu odboru).

Členovia združení vystupovali aj na podujatiach organizovaných inými cirkevnými spolkami (napr. odborom Slovenskej evanjelickej jednoty na Slovensku – SEJ), kto-

23 V marci a apríli 1943 sa v rámci jednotlivých stretnutí uskutočnil cyklus prednášok pri príležitosti 100. výročia kodifikácie spisovnej slovenčiny a 350. výročia vydania *Kralickej Biblie* pod názvom „100. výročie slovenčiny a evanjelici“ (témy: „Bernolákovi – osvietenstvo a jeho pomer k ľudu“, „Úloha bibličtiny na Slovensku“ a „Kollárova slavianska myšlienka a jeho vplyv na štúrovcov“). V rámci VZ SEM v Dolnom Kubíne sa konala akadémia k 100. výročiu „Zpěvníka“ s prednáškou o jeho význame či spevom piesní z tohto diela v podaní spevokolu z Turčianskeho Sv. Martina. Z nášho života. In: *Nový rod*, roč. 22, október 1942, č. 2, s. 45. ŠTRBA, J.: Čo budeme robiť v SEM-och cez pôst? In: *Zpravodaj pracovníkov SEM DEM NEM*, roč. 1, 5. marec 1943, č. 6, s. 7 – 9.

24 ŠTRBA, J.: Čo budeme robiť v SEM-och v mesiaci máji a júni? In: *Zpravodaj pracovníkov SEM DEM NEM*, roč. 1, 15. apríl 1943, č. 7, s. 3.

25 TASLER, M.: Zpráva dorastových odborov S. E. M. za rok 1928/29. In: *Nový rod*, roč. 9, september 1929, č. 1, s. 29. Naše združenia: Brezová pod Bradlom. (Činnosť dorastu). In: *Nový rod*, roč. 9, november 1929, č. 3, s. 95.

rých program dopĺňali zborovým spevom a recitáciami. Zúčastňovali sa seniorálnych, dištriktuálnych a generálnych zjazdov i pracovných kurzov pre vedúcich pracovníkov odborov.

Odbory NEM, DEM a SEM sa aktívne zúčastňovali chrámových a fašiangových večierkov, na ktorých vystupovali so spevom a recitáciou, organizovali výlety do blízkeho okolia spojené s rozhovormi o rastlinách či nerastoch, štúdiom krajiny za pomoci mapy, nácivkami piesní o prírode a spevom ľudových piesní. Nadväzovali styky s mládežou z iných zborov a filiálok, spoluprácu medzi sebou, s ostatnými cirkevnými spolkami a zaujímal sa o aktivity svojich rovesníkov v zahraničí.

Združenia každoročne referovali o svojej činnosti seniorálnemu, dištriktuálnemu a generálnemu konventu. SEM s nimi komunikoval prostredníctvom Nového rodu (uverejňoval v ňom rôzne pokyny) alebo obežníkov s rámcovým programom činnosti. Sekretariát SEM každoročne získaval informácie o ich pôsobení nepriamo – na základe dotazníkov, ktoré pravidelne rozposielal farským úradom a obojstrannej korešpondencie alebo priamo – návštevou delegátov. Povzbudzoval ich v činnosti, poskytoval prednášateľov i materiálne prostriedky (napr. zapožičal diaprojektor alebo daroval knihy).

Niektoré združenia mali aj svoj spevokol, ktorý sa schádzal jeden až trikrát do mesiaca. Vystupoval na chrámových bohoslužbách, generálnych zjazdoch, rôznych kultúrno-náboženských podujatiach miestneho zboru (napr. pri príležitosti výročia reformácie), sobášoch či pohreboch členov odboru.²⁶

Na zimnej škole, ktorá sa konala 24. februára 1940 v Turčianskom Sv. Martine, navrhol miestny učiteľ-správca Július Batel organizovanie a usmernenie činnosti existujúcich spevokolov. V roku 1941 valné zhromaždenie SEM v Trenčíne (konalo sa bez povolenia štátnych orgánov) prijalo jeho návrh, aby sa pri ústredí založil Zbor spevokolov združení evanjelickej mládeže (SSSEM), ktorý mal položiť základy organizovania speváckych súborov, pomáhať a usmerňovať ich činnosť. Jeho úlohou bolo usporadúvať spoločné vystúpenia spevokolov, súťaže a ustalovať ich program. Predsedom SSSEM sa stal iniciátor myšlienky školský inšpektor Miloš Janoška z Liptovského Sv. Mikuláša, úradujúcim podpredsedom a ústredným zbormajstrom J. Batel a tajomníkom bankový úradník Juraj Šimko z Turčianskeho Sv. Martina.²⁷

Všetky združenia mali prihlásiť svoje spevokoly do SSSEM a menovať zástupcu na jeho hlavné zhromaždenie, ktoré sa konalo počas generálneho zjazdu. Každý prihlásený spevokol dostal od ústredia pracovný program a noty skladieb, ktoré sa mali spievať na spoločných podujatiach, okrskových, seniorálnych a generálnych zjazdoch. Pri príležitosti okrskových a seniorálnych zjazdov mali byť usporiadané spoločné vystúpenia spevokolov a v rámci nich súťaže. Najlepšie klasifikované súbory mali vystúpiť na koncerte v rámci hlavného zhromaždenia alebo generálneho zjazdu.²⁸

Ďalej SEM organizoval činnosť členov svojich odborov aj v letných táboroch, ktoré sa každoročne konali počas školských prázdnin. Ich cieľom nebolo poskytnúť účastníkom iba rekreačný pobyt v prírode spojený so športovými aktivitami (cvičenie, plá-

26 Dopisy: Z Holiča, s. 106. ŠKROVINA, O. (zost.): *Šematizmus cirkvi evanjelickej augšp. vyznania na Slovensku*. Turčiansky Sv. Martin 1924, s. 164.

27 ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, č. 4084/41, č. 8309/40.

28 Tamže, č. 8309/40.

vane, hry, turistika), ale aj výchovno-vzdelávací program počas ranných a večerných pobožností (spev, modlenie, čítanie a výklad biblického textu) či náučných prednášok a diskusií na nábožensko-mravné, pedagogicko-psychologické, sociálno-abstinentného a literárne témy v podaní teológov, pracovníkov združení, Kresťanského združenia mladých mužov – YMCA (Young Men's Christians Association), Zväzu združení česko-bratskej mládeže evanjelickej (SČME) i samotnej mládeže. Jeho mottom bolo „Čistým životom v prírode k dokonalému evanjelicko-kresťanskému charakteru.“

Počas 1. SR sa letné tábory konali spravidla v dvoch obdobiach (prvé bolo určené NEM a DEM, druhé združeniam, vysokoškolským študentom a dospelaj inteligencii – úradníkom, učiteľom a pod.), ktoré trvali od 6 dní do 4 týždňov. Bývali sa pri jazere Počúvadlo neďaleko Banskej Štiavnice (10 drevených chát pre cca. 140 účastníkov), v Brezovej pod Bradlom (10 drevených chát nachádzajúcich sa v Matejkovej doline pre 100 účastníkov) a v Liptovskom Hrádku (drevený objekt pre 40 účastníkov z radov mládeže a vila pre 40 – 50 dospelých účastníkov).²⁹ Prvé stredisko slúžilo v júli dievčatám vo veku 14 – 19 rokov, v auguste pre koedukáciu mládeže nad 19 rokov; druhé bolo určené deťom a tretie organizovalo prvé obdobie pre chlapcov vo veku 14 – 19 rokov a druhé pre deti.³⁰

Záujemcovia o účasť v letných táboroch podávali prihlášky do ústredia SEM na korešpondenčnom lístku. Prednosť mali tí uchádzači, ktorí sa hlásili na celé obdobie. Poplatok bol 30 Ks³¹ na deň (inoverci platili o 5 Ks viac), pričom každý účastník musel vopred uhradiť zálohu 500 – 800 Ks.³² Ústrižok zo zloženky potvrdený poštovým úradom bol zároveň legitimáciou o prijatí do tábora. Osobám v hmotnej núdzi bola na osobitnú žiadosť doloženú osvedčením o majetkových pomeroch a odporúčením združenia i farského úradu, do ktorého patrili, poskytnutá zľava.³³

Denný program letných táborov tvorili popri výchovno-vzdelávacej a športovej zložke spoločenské hry, ručné práce, upratovanie chát s prehliadkou ich čistoty, návštevy okolitých zborov a večerné posedenia pri táborovom ohni so spevom, recitáciami, divadelným predstavením a rozprávaním mládeže o svojich zážitkoch.

Zborové veliteľstvo Hlinkovej mládeže (HM) prípisom č. 6 621 zo 7. júna 1939 zakázalo SEM organizovať tábor pri Počúvadle. Napriek tomu sa konal aj naďalej a 28. júla 1941 ho dokonca navštívili prezident J. Tiso a hlavný veliteľ HM Alojz Macek. Ešte v tom istom roku ho však dal na príkaz J. Tisa a nariadenia Ústredne štátnej bezpečnosti (ÚŠB) minister vnútra A. Mach rozpustiť pre čechoslovakistický postoj jeho

29 Všetky strediská mali elektrické osvetlenie, vodovod, kanalizáciu, v Brezovej pod Bradlom a Liptovskom Hrádku aj umyvárne. Letoviská SEM 1942 Vás volajú! In: *Nový rod*, roč. 21, máj 1942, č. 9, s. 187.

30 Na základe nariadenia ministerstva vnútra č. 97.213-II./4-1941 z 13. decembra 1941 boli pre chlapcov a dievčatá do 19 rokov zriadené osobitné oddelenia. Z výsledkov ..., s. 17. Zprávy. In: *Cirkevné listy*, roč. 56, 18. júna 1943, č. 11, s. 247.

31 Korún slovenských

32 Zápisné bolo 1,50 Ks na týždeň (0,30 Ks denne), pre nečlenov SEM 3 Ks (0,50 Ks). Náklady na ubytovanie a stravovanie predstavovali pre mládež do 12 rokov 100 Ks na týždeň (15 Ks denne), od 12 do 20 rokov 110 Ks (16,50 Ks) a nad 20 rokov 120 Ks (18 Ks). Osobám v hmotnej núdzi boli poskytnuté zľavy a podpory. Letoviská SEM roku 1940. In: *Nový rod*, roč. 19, 5. jún 1940, č. 15 – 16, s. 235.

33 Otvárame letoviská SEM. In: *Cirkevné listy*, roč. 57, 19. mája 1944, č. 9, s. 192.

usporiadateľov.³⁴ Ostali už len letoviská v Brezovej pod Bradlom a Liptovskom Hrádku, ktoré mali nasledujúce leto dovedna vyše 500 účastníkov.³⁵

V roku 1941 uskutočnili zbory NEM a DEM v letných táboroch 5-dňové kurzy pre budúcich pracovníkov odborov s ukážkami stretnutí. Uchádzači o učiteľstvo v NEM preberali jej organizáciu a činnosť, úvod do Starej a Novej Zmluvy, metodiku vyučovania a psychológiu. Účastníci školenia DEM sa popri organizácii a činnosti odboru zaoberali aj jeho programom (náboženskou, vzdelávacou a zábavnou časťou), psychológiou členov a osobnostnými vlastnosťami vedúcich pracovníkov. Prednášky spojené s diskusiami sa konali denne od 9. do 18. hod.³⁶

V dňoch 1. – 3. mája 1942 sa v Turčianskom Sv. Martine uskutočnil prvý kurz pre vedúcich pracovníkov letných táborov, ktorý viedli hospodársky referent letovísk Pavel Pagáč a generálny tajomník SEM Ján Štrba. Školenia sa zúčastnili učителиa, kňazi, akademici a študenti posledných tried stredných škôl. Všetci prednášatelia, medzi ktorými boli napr. podpredsedovia SEM Ján Kubačka a Ján Krošlák, pokladník Štefan Holčík, predseda dozorného povereníctva SEM Emil F. Nový, zástupca študentstva Pavel Hronec, farár Juraj Holčík z Banskej Bystrice, básnik Andrej Plávka či predseda Matice slovenskej v Juhoslávii Samuel Štarke, objasnili vo svojich prejavoch cieľ, metódy a program letných táborov, úlohy ich pracovníkov a podali podrobný obraz ideálneho života mládeže v prírode. S. Š. Osuský poukázal na poslanie letných táborov ako prostriedkov náboženskej, mravnej i národnej výchovy a na zodpovednosť ich vedúcich pracovníkov pri vykonávaní svojej činnosti. Kurz zakončil J. Štrba, ktorý zhodnotil jeho význam a poukázal na dosiahnuté výsledky. Absolventi školenia mali prednosť pri obsadzovaní miest vedúcich pracovníkov letných táborov v danom roku.³⁷

Po porážke Slovenského národného povstania (SNP) gestapo obsadilo letné tábory SEM ako strediská partizánov, pričom v Liptovskom Hrádku dokonca zničili archív sekretariátu ústredia so slovami: „*Tu to bolo, tu sa to pripravovalo*“ (hovoriac o protifašistickom odboji, pozn. P. R.).³⁸

Počas slovenského štátu bola ECAV degradovaná na spolok, jej funkcionári a členovia diskriminovaní, zastrášaní, prenasledovaní, napádaní a vyšetrovaní pre svoje

34 BARANOVÁ, D.: Evanjelickí antifašisti v odbojových skupinách. In: PEKNÍK, M. (zost.): *Slovenské národné povstanie 1944: súčasť európskej antifašistickej rezistencie v rokoch druhej svetovej vojny*. Bratislava 2009, s. 107. ŠTRBA, J.: 20 rokov nás zaväzuje ... In: *Nový rod*, roč. 21, október 1941, č. 2, s. 32 – 33. ŠTRBA, J.: Evanjelická mládež slovenská v boji za slobodu národa. In: *Kristus naše víťazstvo!* Liptovský Sv. Mikuláš 1946, s. 40.

35 PAGÁČ, P.: Letoviská SEM 1942. In: *Nový rod*, roč. 22, apríl 1943, č. 8, s. 154.

36 ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, č. 2108/41, č. 1458/41.

37 Prvý kurz pre vedúcich letovísk SEM v Turčianskom Sv. Martine 1.-3. mája 1942. In: *Cirkevné listy*, roč. 54, 15. mája 1942, č. 7, s. 127 – 128. Prvý kurz pre vedúcich letovísk SEM. In: *Nový rod*, roč. 21, č. 9, s. 182 – 183.

38 ŠTRBA, J.: Evanjelická mládež ..., s. 58 – 59.

čechoslovakistické zmýšľanie.³⁹ Avšak postoj vládnej moci k slovenským evanjelikom neobmedzil kvantitatívny rast spolkovvej činnosti mládeže, ktorá v roku 1939 pôsobila v 140 združeniach s počtom 14 000 členov. Nasledujúceho roku bola zoskupená už v 350 združeniach s okolo 30 000 členmi. V tom čase nebola organizovaná len v 6 zboroch.⁴⁰ Správny rok 1939/40 bol v znamení organizačného rozmachu a programového prehĺbenia činnosti SEM. Oživali ospalé a takmer zaniknuté združenia a aktívne zdvojnásobili svoju činnosť. V niektorých mesiacoch prijímal SEM aj 15 nových združení.⁴¹ Na mnohých miestach sa do nich hlásili aj katolíci, ktorí pôsobili ako ich podporujúci členovia. Napriek týmto faktom úrady existenciu SEM zamlčovali a poukazovali na to, že všetka slovenská mládež je organizovaná v HM.⁴²

Na postoj štátnej moci k evanjelikom reagovala aj mládež. Zjazdy, letné tábory, zimné školy či rôzne spomienkové podujatia sa zmenili na manifestačné zhromaždenia za práva ECAV a naplnenie idey československej vzájomnosti. K prvej významnej akcii SEM patrilo stretnutie na Bradle 21. mája 1939 pri príležitosti 20. výročia smrti M. R. Štefánika, ktoré bolo odpoveďou na štátne oslavy zo 4. mája. Vyznelo ako mohutná manifestácia protivládnej opozície za národnú slobodu a demokraciu a zúčastnilo sa ho okolo 20 tisíc veriacich,⁴³ medzi nimi aj mnoho katolíkov. Slávnostnou prísahou sa mládež zaviazala pestovať a udržiavať československú tradíciu, jej obranu a podporu exulantom v zahraničí. Utvoril sa kult M. R. Štefánika a jeho odznaky sa stali poznávacím znamením všetkých stúpencov čechoslovakizmu. Neskôr ich vláda zakázala SEM ďalej zhotovovať a rozširovať.⁴⁴ Denník *Slovenská pravda* z 28. mája o podujatí SEM napísal: „*Iný prípad nechutného kastovania evanjelikov sme videli v súvislosti so Štefánikovými oslavami (...) usporiadali trucoslavu. A tu odzneli také štvavé reči a také poburujúce, zrejme organizované výkriky, za ktoré by muselo byť väzenie.*“⁴⁵

39 Príčinou bol negatívny postoj vládnej moci k evanjelikom, ktorým jej predstavitelia neoprávnene vytýkali, že ako stúpenci idey československej vzájomnosti boli po prevrate uprednostňovaní pri obsadzovaní administratívnych funkcií v štátnej správe na úkor katolíckej väčšiny (v tom čase štátne orgány viac dôverovali slovenským evanjelikom pre ich národné povedomie, vzdelanie a lojalitu) a k vyhláseniu autonómie Slovenska zaujali negatívne stanovisko. Najznámejší prípad útoku štátnych orgánov na predstaviteľov ECAV sa stal 24. apríla 1939 o pol jednej v noci, keď neznámi príslušníci Hlinkovej gardy odviekli farára Vojtecha Hrušku zo Sučian do poľa za Turany, kde ho zbili obuškami. Popri kňazoch štátne orgány vyšetrovali aj štátnych zamestnancov, učiteľov, robotníkov či roľníkov. Diskriminovaní však neboli len dospelí členovia ECAV, ale aj deti v školách. BARANOVÁ, D.: *Evanjelickí a. v. kresťania v protifašistickom odboji na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. In: BARANOVÁ, D., TÓTH, D. (zost.): *Účasť kresťanov v protifašistickom odboji v strednej Európe v rokoch 1933 – 1945: Postoje evanjelických kresťanov k fašizácii a nacistácii spoločenského života v strednej Európe v rokoch 1933 – 1945*. Liptovský Mikuláš 2001, s. 152 – 153. Bližšie pozri: OSUSKÝ, S. Š.: *Služba národu II*. Liptovský Sv. Mikuláš 1947. 416 s.

40 NOVÝ, E. F.: *Vývoj Sväzu evanjelickej mládeže na Slovensku a Banská Bystrica*. In: *XVIII. manifestačný sjazd evanj. mládeže na Slovensku v Banskej Bystrici, 7. – 9. júla 1939*, s. 22. Generálny konvent. In: *Cirkevné listy*, roč. 55, 22. decembra 1942, č. 22 – 23, s. 412.

41 *Z nášho života*. In: *Nový rod*, roč. 20, november 1940, č. 3, s. 47.

42 ŠTRBA, J.: *Evanjelická mládež ...*, s. 41.

43 D. Baranová uvádza počet 30 tisíc osôb. BARANOVÁ, Evanjelickí a. v. kresťania ..., s. 154.

44 ŠTRBA, J.: *Evanjelická mládež ...*, s. 36 – 37.

45 KUBAČKA, J. *Truc oslava?* In: *Nový rod*, roč. 18, máj – jún 1939, č. 9 – 10, s. 155.

Počnúc stretnutím evanjelických študentov v auguste 1922 v Banskej Bystrici vznikla tradícia výročných, tzv. generálnych zjazdov s cieľom povzbudzovať mládež k spolkovým aktivitám, ktoré sa postupne upevňovali, rozširovali a skvalitňovali. Zaoberali sa zhodnocovaním výsledkov dosiahnutej činnosti, určili si nové úlohy a spôsoby ich realizácie do budúcnosti. Tieto podujatia trvali tri alebo šesť dní a ich program bol rozdelený na ideovú, organizačnú a slávnostnú (manifestačnú) časť.

V predvečer zjazdu sa konalo zasadnutie širšieho výboru SEM (od roku 1940 aj seniorálnych výborov, výborov zborov NEM, DEM a SEM) a po ňom zoznamovací večierok s kultúrno-umeleckým programom usporiadaný miestnym združením. Nasledujúci deň bolo VZ SEM, ktoré otvoril jeho predseda. Po pozdravoch hostí a odoslaní telegramov vedúcim predstaviteľom štátu a ECAV sa uskutočnilo rokovanie finančnej a verifikačnej komisie, zborov NEM, DEM a SEM. Výsledky rokovaní zverejnili ako záverečné uznesenia – rezolúcie zjazdu, ktoré udávali smerovanie činnosti organizácie do budúcnosti. VZ pokračovalo aj nasledujúci deň čítaním výročných správ funkcionárov o spolkevnej činnosti, voľbami nových členov výboru a predložením programu na ďalší správny rok. Večer bola akadémia s kultúrno-umeleckým programom delegátov zjazdu. Tretí deň sa na Hlavnom námestí konalo verejné manifestačné zhromaždenie pod vedením oboch biskupov a s účasťou zástupcov rôznych spolkov, korporácií, verejnej správy i armády.

V dňoch 7. – 9. júla 1939 sa v Banskej Bystrici konal už osemnásť zjazd evanjelickej mládeže, ktorý svojím významom i počtom účastníkov (zišlo sa tu viac ako 50 tisíc ľudí, z toho bolo 14 tisíc delegátov zo 190 združení) prekonal slávnosti na Bradle. Dokumentoval jednotu slovenských evanjelikov, ktorých cieľom bolo vyzdvihnúť svoju cirkevno-národnú minulosť.⁴⁶

Po slávnostnom otvorení predsedom SEM J. Holčíkom pozdravil účastníkov biskup S. Š. Osuský, ktorý ich vyzval do práce za ECAV. Okresný náčelník Karol Bulla vo svojom prejave vyzdvihol nevyhnutnosť spolupráce všetkých Slovákov bez rozdielu náboženstva za slovenský štát.⁴⁷ Na druhý deň sa na Hlinkovom námestí (dnes Námestie SNP) pod vedením oboch biskupov a s účasťou zástupcov rôznych spolkov, korporácií, verejnej správy i armády konala manifestácia za obnovenie tradície niekdajšej spolupráce katolíkov a evanjelikov, ktorú v 19. storočí praktizovali biskup Banskobystrickej diecézy Štefan Moyses a superintendent ECAV Karol Kuzmány. Účastníkov privítal starosta mesta Michal Samuhel a program otvoril miestny farár J. Holčík. S oduševneným prejavom vystúpil S. Š. Osuský, ktorý uviedol, že veniec položený pri pamätnej tabuli Š. Moysesova je dôkazom toho, že evanjelici si vedia uctiť pamiatku osobností cirkvi i národa bez ohľadu na ich vierovyznanie. Počas príhovoru neznámi neprajníci porušili vysielacie zariadenie, na čo zhromaždenie odpovedalo spevom evanjelickej hymny „Hrad prepevný“. Po pozdrave M. Samuhela, ktorý tiež prízvukoval potrebu náboženskej znášanlivosti a spolupráce, sa účastníci zhromaždenia rozišli.⁴⁸

46 NOVÝ, E. F.: Vývoj ..., s. 22. SANITRÁR, J.: Kaleidoskop ... In: *Nový rod*, roč. 19, december 1939, č. 4, s. 76 a 78 – 79.

47 SLÁVIK, M.: Banskobystrický sjazd mládeže. In: *Cirkevné listy*, roč. 53, 21. júla 1939, č. 15, s. 307.

48 Tamže, s. 308.

Delegáti združení prejavili na zjazde vernosť ECAV, národu i štátu, ale predovšetkým samým sebe, pričom svoju prácu pre nich budú vykonávať v kresťanskom duchu. Vyslovili radosť nad tým, že krajina bude budovaná a spravovaná na kresťanských zásadách a odcudzovali zámerné delenie národa podľa náboženstva. Zaviazali sa, že budú zachovávať tradície predkov, spolupracovať a pomáhať vedúcim funkcionárom SEM po hmotnej i duchovnej stránke, riadiť organizáciu a zabezpečovať jej rozmach. Slovenskí evanjelici potvrdili, že im záleží na spolupráci oboch konfesií, ale požadovali, aby aj u katolíkov bola ochota k tolerancii a úcta k náboženskému presvedčeniu.⁴⁹

Banská Bystrica, ale ani slovenská verejnosť si v tom čase nepamätala na taký mohutný a duchovne jednotný zjazd za kresťanskú vieru, národ a štát. Predstavitelia vlády ho však odignorovali a aktívne sa zúčastnili len stretnutia katolíckej mládeže, ktoré sa konalo skôr a na rovnakom mieste.⁵⁰ O zjazde evanjelickej mládeže informoval s takmer týždenným oneskorením (15. júla 1939) aj denník *Slovák*, a to kurzívkou, ktorá mala pre ekumenické zameranie podujatia výnimočne pozitívny obsah: „*Bola to krásna, tichá, ako s láskou a vierou povedané biblické slová – manifestácia všetkých slovenských evanjelikov, (...) A bola tu vzdaná úcta a vernosť všetkému tomu, čo slovenské je a čo so Slovenskou republikou žije pre jej dobro, pre jej bezpečnú a spokojnú budúcnosť.*“⁵¹

Nasledujúci zjazd sa konal 3. – 8. júla 1940 v Liptovskom Sv. Mikuláši pod heslom „Verní odkazu otcov v cirkvi a národe“ za účasti asi 50 tisíc ľudí (z toho bolo 30 000 delegátov z 350 združení). Rečníci na manifestačnom zhromaždení odmietli vo svojich prejavoch útoky proti slovenským evanjelikom. Uviedli, že stoja na strane slovenského štátu, ktorý budovali a chceli budovať, ale už nestrpia žiadne krivdy; preto žiadali, aby ich uznali za právoplatnú a rovnocennú zložku národa i štátu.⁵² Účastníci zhromaždenia vyhlásili, že dôverujú svojej vláde a vyslovili sa za užšiu spoluprácu s katolíkmi pri vzájomnej úcte v duchu „moysesovsko-kuzmányovskej“ tradície. Odcudzovali delenie národa a štátu na katolíkov – evanjelikov a jednotlivcov, ktorí rozsievali náboženskú neznášanlivosť medzi nimi. Verili, že v slobodnom štáte, ktorý sa budoval na kresťanských základoch, bude existovať kresťanský duch bratstva a konfesiónalna spravodlivosť. Zastávali stanovisko „slobodná ECAV v slobodnom štáte“. Mládež chcela svojou nábožensko-mravnou výchovno-vzdelávacou činnosťou pomáhať slovenskému štátu v duchu kresťanských zásad dosiahnuť jeho mravný cieľ.⁵³

Pre zvýšený záujem o spolkovú činnosť prijalo VZ SEM 6. júla 1940 návrh výkonného výboru z predchádzajúceho zasadnutia o reorganizácii riadiacej a programovej štruktúry SEM.⁵⁴ V rámci nej boli utvorené osobitné zbory pre prácu s odbormi NEM, DEM,

49 Z nášho života, s. 47. SLÁVIK, M.: Banskobystrický sjazd mládeže, s. 308. KRIŽKO, P.: Memento zo sjazdu. In: *Nový rod*, roč. 19, september 1939, č. 1, s. 7.

50 MAUKŠ, A.: Dva sjazdy. In: *Cirkevné listy*, roč. 53, 18. augusta 1939, č. 17, s. 348 – 349.

51 Čo píšu... In: *Cirkevné listy*, roč. 53, 21. júla 1939, č. 15, s. 312 – 313.

52 KRNO-LUPČIANSKY, M.: Na okraj sjazdu ev. mládeže v Lipt. Sv. Mikuláši. In: *Nový rod*, roč. 20, október 1940, č. 2, s. 31.

53 NOVÝ, E.: Slovo evanjelickej mládeži! In: *Nový rod*, roč. 20, október 1940, č. 2, s. 31.

54 V tejto súvislosti sa uskutočnila aj zmena stanov SEM, ktoré potvrdil generálny konvent ECAV 21. novembra 1940 (8. bod zápisnice) a ministerstvo vnútra pod č. 13.968/II-4.1941 z 9. apríla 1941.

SEM, SSSEM, PEM a Dievčenský evanjelický skauting (DES).⁵⁵ V rámci tzv. jesenných škôl, konajúcich sa na prelome rokov 1940/41, vznikli šesťčlenné seniorálne výbory, ktoré zvolili delegáti združení príslušného seniorátu. Išlo o orgány SEM, ktoré pomáhali, usmerňovali, prehlbovali a zdokonaľovali činnosť združení, zastupovali a obhajovali ich záujmy v zmysle stanov na území svojej pôsobnosti. Mali právo zakladať nové združenia tam, kde bol o ne záujem a boli potrebné, vysloviť im pochvalu alebo pokarhanie, podať sťažnosť na SEM a návrh na zastavenie činnosti alebo rozpustenia. Mohli tiež usporadúvať obvodové a seniorálne podujatia združení či podávať SEM návrhy spolkovej činnosti. Povinnosťou výborov bolo zachovávať stanovy a nariadenia SEM, dozerat' na ich dodržiavanie, každoročne alebo na požiadanie podávať SEM správy o činnosti združení na území ich pôsobnosti.⁵⁶ Za činnosť výboru zodpovedal jeho tajomník hlavnému zhromaždeniu orgánu a výkonnému výboru SEM. Jeho povinnosťou bolo aspoň raz do roka navštíviť každé združenie, ktorého činnosť podliehala nariadeniam výboru alebo príslušného obvodového tajomníka. Rozhodnutia výborov podliehali schváleniu výkonného výboru SEM. Na základe návrhu porady delegátov VZ SEM schválilo, aby v každom výbore pôsobili referenti pre zbory NEM, DEM, SSSEM a Krúžok priateľov evanjelickej mládeže (PEM),⁵⁷ ktorých volil seniorálny konvent.⁵⁸

Menšími územno-správnymi jednotkami v rámci seniorátov boli obvody, na ich čele stáli obvodoví tajomníci, ktorých vymenoval výkonný výbor SEM na návrh hlavného zhromaždenia seniorálneho výboru. Územie obvodov určoval a menil výkonný výbor SEM, ktorý rozhodol aj o pridelovaní jednotlivých združení do nich. Úlohou obvodových tajomníkov bolo vybavovať nariadenia SEM postúpené výborom, navštevovať príslušné združenia, vykonávať revízie, povzbudzovať ich v činnosti a podávať o nej správy SEM.⁵⁹ Na prácu seniorálnych výborov a obvodov dohliadali krajské sekretariáty SEM v Bratislave, Banskej Bystrici a v Liptovskom Sv. Mikuláši.

55 DES tvorili družiny a oddiely, v ktorých sa spájala mravno-náboženská so skautskou výchovou. Oddiely boli združené v okresoch a župách Zboru dievčenského evanjelického skautingu (ZDES) pod vedením náčelníčky a náčelníckej rady. Koncom správneho roka 1939/40 pôsobili spolu s viac ako 100 členkami v Banskej Bystrici, Bratislave, Brezne n/Hronom, Lieskovci a Radvani n/Hronom. Podrobné organizačné pokyny vydali ZDES po zasadnutí delegátok všetkých oddielov na generálnom zjazde v subkomisii ideovo-rezolučnej komisie. Dočasnou organizáciou oddielov poverilo predsedníctvo SEM členku výkonného výboru Vieru Osuskú. Členky DES sa okrem nadobúdania poznatkov o prírode venovali aj praktickým zručnostiam, napr. prvej pomoci, zdravotníctvu, záhradkárstvu, vareniu či šitiu. V dňoch 8. júla až 19. augusta 1940 (dva obdobia) sa v Ľubietovej konal letný tábor DES spojený s kurzom pre vodkyne pod vedením Olgy Stykovej, Ireny Zelienkovej a zboru skautských funkcionárov. Dievčenský evanjelický skauting. In: *Nový rod*, roč. 19, č. 15 – 16, s. 235 – 236.

56 Správy, ktoré vypracovávali a podávali seniorálni tajomníci na základe vyplnených dotazníkov, sa prednášali na seniorálnych zjazdoch spolu so správou predsedu a tajomníka seniorálneho výboru o jeho činnosti. ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Poriadok pre seniorálne výbory a obvodových tajomníkov Sväzu evanjelickej mládeže na Slovensku.

57 Jeho odbory vznikali skôr sporadicky, pričom organizovali odchovancov združení, účastníkov letných táborov a všetkých priaznivcov evanjelickej mládeže. Predsedom PEM sa stal J. Janoška, úradujúcim podpredsedom P. Hronec a sekretárom J. Štrba. Snemovanie slovenskej evanjelickej mládeže v Trenčíne: Valné zhromaždenie Sväzu evanj. mládeže. In: *Nový rod*, roč. 21, november 1941, č. 3, s. 52.

58 ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Poriadok ...

59 Tamže.

V SEM sa najmä od vzniku slovenského štátu intenzívne rozvíjala slovanská myšlienka. Vláda z obavy, že by sa dvadsiaty generálny zjazd, ktorý mal byť v Trenčíne, stal demonštráciou proti vojenskému útoku Nemecka na ZSSR a manifestáciou slovanstva, podujatie zakázala. Konalo sa len VZ s prvou schôdzou delegátov seniorálnych výborov.⁶⁰

V júni 1942 vydal minister vnútra A. Mach vyhlášku, ktorá zakazovala usporadúvanie zjazdov, kongresov, krajových a celoštátnych zhromaždení, väčšie hostiny a bankety. Výnimku povoľoval príslušný okresný úrad len v prípadoch odôvodnených verejným alebo štátnym záujmom.⁶¹ Napriek nariadeniu sa 30. októbra až 1. novembra 1942 konalo v Dolnom Kubíne VZ SEM, na ktorom ustanovili Zbor vysokoškolského evanjelického študentstva (SVEŠ) a Šachový odbor (ŠEM).

SVEŠ združoval všetky evanjelické vysokoškolské študentské organizácie ako riadnych členov SEM a riadil, usmerňoval a prehlboval ich činnosť. Predsedom sa stal podpredseda SEM Samuel Belluš a tajomníkom vysokoškolský študent Peter Halaša. Návrh na utvorenie odboru ŠEM podal podpredseda Zväzu šachistov na Slovensku Ján Trokan z Turčianskeho Sv. Martina. VZ ho prijalo a za predsedu zvolilo J. Trokana (stál aj na čele šachovej rady združení), ktorý k nemu vypracoval organizačný štatút a hrací poriadok. Cieľom odboru, ktorý spájal výchovu so zábavou, bolo organizovať šachistov ako členov združení, pestovať tento druh hry a podporovať šachové podujatia. Jeho činnosť sa riadila stanovami SEM a organizačným štatútom. Správy o nej podával predseda na schôdzach výboru združení, ústrednému odboru a Novému rodu v písomnej forme.⁶² Pri vzniku odboru boli jeho členovia po prvom turnaji rozdelení dvojčlennou porotou, ktorú si sami zvolili, do troch skupín: A – výborní, B – pokročilí, C – slabí alebo začiatčníci. V každej z nich sa šach hral najmenej jedenkrát do týždňa a každý hráč odohral jednu alebo dve partie. Hra prebiehala podľa pravidiel Slovenského šachového zväzu.⁶³ Víťazi jednotlivých skupín mohli zastupovať združenie vo vyšších súťažných kolách.⁶⁴

Po miestnom a seniorálnom kole sa na VZ uskutočnil prvý šachový turnaj združení (družstiev) a jednotlivcov z celého Slovenska. Z každého združení sa ho mohol zúčastniť len jeden hráč, ktorý si musel so sebou priniesť vlastné šachy a šachovnicu.⁶⁵ Po jeho ukončení a vyhlásení výsledkov získalo najlepšie združenie putovný pohár dozorcovi Západného dištriktu Michala Slávika a víťaz knižné odmeny. Konali sa aj miestne, obvo-

60 ŠTRBA, J.: *Evanjelická mládež ...*, s. 38. *Snemovanie ...*, s. 51 – 52.

61 *Chystali sme sjazd evanjelickej mládeže!* In: *Nový rod*, roč. 21, jún 1942, č. 10, s. 191.

62 ÚA ECAV, f. *Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Z výsledkov ...*, s. 18 – 19.

63 Hráč, ktorý zvíťazil, získal bod, pri remíze získali obaja súperia po pol bode. Hráč, ktorý neospravedlnil svoju neúčast najneskôr polhodinu po začiatku kola, prišiel o bod v prospech svojho súpera. Hráč, ktorý zavinil, že hra sa nekonala alebo nedokončila a nesnažil sa ju dohrať, bol potrestaný stratou partie v prospech svojho súpera, hoci sa predtým ospravedlnil. Hráč, ktorý neodohral ani polovicu hier turnaja, bol z neho vylúčený, prišiel o nárok na vrátenie zálohy, jeho dosiahnuté výsledky boli anulované a neodohrané partie stratil v prospech svojich súperov. ÚA ECAV, f. *Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č.*

64 *Zavedme šach do SEM-ov!* In: *Nový rod*, roč. 22, č. 2, s. 46.

65 *Z nášho života: Slovenská evanjelická mládež snemovala v srdci Oravy.* In: *Nový rod*, roč. 22, máj – jún 1943, č. 5 – 6, s. 120.

dové, seniorálne a generálne pingpongové, volejbalové či lyžiarske turnaje (do konca januára ich mali usporiadať združenia, do 15. marca obvodoví tajomníci, do 15. mája seniorálne výbory).

Posledné VZ SEM bolo 27. – 29. júna 1943 v Kremnici. Stretnutie pripravované na 30. júna až 2. júla 1944 vo Vrútkach sa už neuskutočnilo. Posledná schôdza výboru SEM bola 25. augusta 1944 v Liptovskom Hrádku za účasti predsedu P. Tomka a tajomníkov J. Juráša, J. Štrbu a D. Slávika.⁶⁶

Každoročne na jar seniorálne výbory organizovali seniorálne a obvodové zjazdy a v lete výlet spojený s bohoslužbami v prírode. V predvečer seniorálneho zjazdu usporiadalo miestne združenie zoznamovací čajový večierok s programom. V rámci zjazdu sa konalo hlavné zhromaždenie, na ktorom predseda a tajomník podali výročné správy o činnosti seniorálneho výboru, združení v jeho pôsobnosti a SEM, smernice do budúcnosti a ideový plán. Program prvého dňa obohatili spevácka súťaž združení a recitačná súťaž DEM. Súčasne s nimi sa konala dôverná schôdza seniorálneho výboru, obvodových tajomníkov a farárov so zástupcom SEM. Večer bola akadémia, na ktorej vystúpili vífazi oboch súťaží a delegáti združení. Na druhý deň sa uskutočnili propagačné stretnutia NEM a DEM, po ktorých nasledovalo verejné zhromaždenie so spevom hymny evanjelickej mládeže „K trónu slávy ...“, vystúpenie seniorálneho spevokolu, recitácia, prejavy predsedu seniorálneho výboru a zástupcu SEM (prípadne seniorátu) a spev hymny „Hrad prepevný“. Popoludní pokračovalo zasadnutie delegátov združení prednáškou, voľbami nového výboru, predložením rezolúcie zjazdu a programu činnosti na ďalší správny rok.⁶⁷

Na základe rozhodnutia VZ SEM v Liptovskom Sv. Mikuláši (1940) usporadúvali seniorálne výbory v októbri – februári jeden a pol dňové (spravidla cez víkend) jesenné, resp. zimné školy pre vedúcich pracovníkov odborov NEM, DEM a SEM. Cieľom školení bolo zabezpečiť zjednotenie, usmernenie a prehĺbenie cieľa, organizácie a programu činnosti odborov a ich organizačný rast.⁶⁸ Po bohoslužbách otvoril kurz predseda seniorálneho výboru. Nasledovala porada vedúcich pracovníkov odborov DEM spojená s ukázkou stretnutia. Hlavnú časť školenia tvorili 10 – 12-minútové prednášky s diskusiami na biblické i aktuálne témy, o poslaní (ideovej podstate), organizácii (zakladaní a vedení odborov), spôsobe a programe činnosti odborov NEM, DEM, SEM a SSSEM na príslušný správny rok (stanovenie hesiel a im zodpovedajúcich tém). Účastníci preberali aj výsledky VZ SEM, národné dejiny,⁶⁹ otázky sociálneho a hospodárskeho charakteru, svojpomoci, diakonie, spolupráce združenia a zboru, boja proti alkoholizmu, fajčeniu a pohlavnému styku, spôsob vyplňovania dotazníkov, podávania správ do tlače, a i. Večer usporiadalo miestne združenie akadémiu.⁷⁰ V správnom roku

66 JURÁŠ, J.: Evanjelická mládež v službách Ježiša Krista v rokoch 1938-1945. In: *Kristus naše víťazstvo!*, s. 18. ŠTRBA, J.: Evanjelická mládež ..., s. 58.

67 ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, bez č. Rámcový program seniorálnych sjazdov SEM v roku 1942.

68 Zimné školy Sväzu ev. mládeže r. 1940. In: *Nový rod*, roč. 19, 5. februára 1940, č. 10, s. 169.

69 Účastníci analyzovali Slovenské dejiny od Františka Hrušovského (1940), pričom vyvracali jeho podávanie a hodnotenie niektorých historických udalostí. UŠIAK, J.: Evanjelická cirkev ..., s. 41.

70 ÚA ECAV, f. Zväz evanjelickej mládeže 1924 – 1945, č. 3137/41. ŠTRBA, J.: Zimné (jesenné) školy Sväzu evanj. mládeže v roku 1940/41. In: *Nový rod*, roč. 20, február 1941, č. 6, s. 54. Pokyny ..., s. 2 – 3.

1940/41 sa uskutočnilo 14 jesenných/zimných škôl, ktoré absolvovalo 2 300 vedúcich pracovníkov z väčšiny združení na Slovensku.⁷¹

V zmysle uznesenia VZ SEM v Trenčíne (1941) organizovali seniorálne výbory aj 5 – 6-dňové hospodárske kurzy pre roľnícku, robotnícku a živnostenskú mládež, ktoré otvoril miestny farár. Program tvorili prednášky na odborné témy (napr. o hydinárstve, ovocinárstve, včelárstve, varení, šití, prvej pomoci či ošetrovatelstve; konali sa osobitne pre chlapcov a dievčatá) a mravno-náboženské (napr. Kristus a sociálna otázka, Evanjelická svojpomoc, Nacionalizmus a konfesionalizmus či Židovská otázka vo svetle Písma Svätého). Každý večer miestne združenie usporadúvalo akadémiu s hudobnými, speváckymi a recitačnými vystúpeniami. V nasledujúcom správnom roku sa kurzy konali v Turčianskom Sv. Martine a Brezne. Ďalšie z nich ministerstvo hospodárstva zakázalo a nepovolilo ani napriek intervencii predsedníctva SEM. K ich ilegálnemu obnoveniu došlo v roku 1942/43.⁷²

Napriek postoju predstaviteľov vlády a katolíckeho kléru k ECAV a jej členom v 1. SR nebola spolková činnosť evanjelickej mládeže touto situáciou ovplyvnená, aj keď jej vyčítali čechoslovakistický postoj. SEM a jeho odbory boli rozpustené až výmerom Povereníctva SNR⁷³ pre veci vnútorné III. odboru č. 10027/L-II./3-1945 zo dňa 6. augusta 1945 na základe § 2, odsek 4 vládneho nariadenia č. 140/1939 Sl. z. a § 22, odsek 1.3. zákona č. 50/1944 Sl. z. napriek tomu, že SNR ich počas SNP vyhlásila za neplatné. Dôvodom zániku organizácie bola údajne nespokojnosť slovenskej verejnosti s jej jestvovaním a pôsobením, ktorá vyvrcholila agresívnou ozvenou v dennej tlači a uznesením Národného frontu v záujme zachovania verejného pokoja a poriadku.⁷⁴

71 ŠTRBA, J.: Zimné (jesenné) školy ..., s. 54.

72 ŠTRBA, J.: Evanjelická mládež ..., s. 42.

73 Slovenská národná rada.

74 ŠTRBA, J.: Evanjelická mládež ..., s. 63. ŠENŠEL, L.: Rozpustenie Sväzu SEM v Slovenskej národnej rade. In: *Kristus naše víťazstvo!*, s. 15.

Hospodárstvo

Až na dno blahobytu (Hojnosť alebo chudoba slovenských rodín v Slovenskej republike 1939 – 1945)

Miroslav Sabol

Hospodárstvo Slovenska pod patronátom nacistického Nemecka zaznamenalo najmä v kvantitatívnych ukazovateľoch značný rozvoj. Pre slovenský priemysel aj poľnohospodárstvo sa totiž otvoril obrovský ekonomický priestor Nemecka, ktorý sa zároveň s vojenskými úspechmi nemeckej armády ďalej rozširoval. S prehľbovaním vojnového konfliktu prudko rástla aj absorpčná schopnosť tohto priestoru. V záverečnej fáze vojny sa zmenil na „čiernu dieru“, pohlcujúcu takmer všetky druhy produkcie bez ohľadu na kvalitu a hospodárnosť výroby. Vojnová konjunktúra teda vyriešila jednu z kľúčových otázok zaostávania ekonomiky Slovenska v predchádzajúcich rokoch – problém odbytu. Vládna moc nacistického Nemecka potrebovala na určitý čas pozitívny hospodársky obraz Slovenska, lebo hralo úlohu výkladnej skrine jej vzťahu k malým národom. Vykorišťovanie slovenskej ekonomiky Nemeckom malo preto spočiatku prevažne skryté formy, na rozdiel od krajín priamo anektovaných nemeckou armádou. Vláda Slovenskej republiky mohla prezentovať pred zahraničím, ale najmä pred vlastným národom pozoruhodné hospodárske výsledky. Úspešné objemové ukazovatele v porovnaní s údajmi o stagnácii a poklese z medzivojnových rokov boli vhodným nástrojom propagandy, predstavujúcej pozitívny vplyv vládnej politiky na oživenie hospodárstva a prekonanie nedostatkov prevzatých po zaniknutej Československej republike (ČSR). Propaganda poukazovala najmä na rozvoj priemyslu a infraštruktúry. Vykresľovala budúcnosť slovenských rodín v „ružových farbách“. Neustály rast dopytu zabezpečil odbyt celej štruktúre slovenského hospodárstva bez ohľadu na efektívnosť a rentabilitu výroby. Až do konca roka 1943 bolo Slovensko na rozdiel od Nemecka a iných oblastí Európy ušetrené leteckých útokov a stálo mimo dosahu bojových operácií. Preto na jeho územie presúvali technickú základňu celých výrobných podnikov z ohrozených regiónov Nemecka. Dobré východiskové podmienky vytvorené v rokoch 1939 – 1940 a vojnová konjunktúra na pozadí medzinárodného hospodárskeho a vojensko-politického vývoja umožnili rýchly kvantitatívny rozvoj slovenskej ekonomiky v počiatočnom štádiu.

Najpočetnejšiu zložku spoločnosti na Slovensku v roku 1939 tvorili roľnícke rodiny. V poľnohospodárstve pracovalo v tomto období asi 57 % obyvateľov Slovenska.¹ Poľnohospodárstvo sa stalo najdôležitejším hospodárskym odvetvím. Vládne orgány sa pokúšali zabezpečiť legislatívnymi zásahmi rozvoj tohto odvetvia. Očakávaným pozitívnym prelomom pre rodiny roľníkov mala byť nová fáza pozemkovej reformy. Jej idea mala korene už v období druhej ČSR. S požiadavkou reformy vystupovali kolonisti vyhnaní z obsadeného územia južného Slovenska, ďalej bezzemkovia, drobní roľníci, ako aj poľnohospodárski robotníci, ktorí pripojením južných regiónov k Maďarsku prišli o tradičné možnosti zamestnania na veľkostatkoch. V popredí stála požiadavka revízie a dokončenia pozemkovej reformy z medzivojnového obdobia, čo by znamenalo pokračovanie v parcelácii latifundií bývalej uhorskej šľachty a tiež delenie zvyškových veľkostatkov a hospodárstiev v rukách prominentov medzivojnového režimu. Novou kapitolou reformy mala byť parcelácia židovskej pôdy. Z predpokladanej výmery pôdy na pozemkovú reformu postupne vypadávali jednotlivé zložky, vytipované na parceláciu a výkup. Nútené vykupovanie pozemkov maďarských štátnych príslušníkov by okamžite vyvolalo útoky proti vlastníctvu slovenských roľníkov v Maďarsku. Z pôdy cudzincov sa preto podarilo vykúpiť len približne 42 tisíc ha, pričom hlavný podiel na uvedenej ploche mali pozemky protektorátnych občanov, čiže českých rodín. Pozemková reforma sa v konečnom dôsledku zúžila na pôdu v majetku Židov. Roľníci ju mohli získať núteným výkupom prostredníctvom štátu alebo so súhlasom Štátneho pozemkového úradu aj dobrovoľným predajom židovských vlastníkov, ktorí vzorne hospodárili a plnili požiadavky vládnej moci. Už od roka 1939 však mali židovské rodiny zakázané s pôdou voľne nakladať a museli odvádzať poplatky za jej držbu, obhospodarovanie a predaj. Parcelácia židovských hospodárstiev na základe zákona č. 46/1940 napredovala pomalým tempom do mája 1941. Podobne ako iné oblasti ekonomiky aj sféru poľnohospodárstva zasiahla v danom období radikalizácia protižidovských opatrení. Pod jej vplyvom nadobudla pozemková reforma vo vzťahu k pôdnemu vlastníctvu Židov jednoznačne povahu arizácie. Vládnym nariadením č. 93 z mája 1941 boli poľnohospodárske nehnuteľnosti Židov poštátnené, čím zanikol nárok majiteľov na peňažnú náhradu za parcelovanú pôdu. Platby roľníkov za prídely pozemkov následne preberal štát vo svoj prospech a schvaľovanie prídely získalo podobný charakter ako arizácia v podnikovej sfére. Vyvlastnenie židovskej pôdy potvrdzovali aj ďalšie akty antisemitskej legislatívy, najmä vládne nariadenie č. 198 zo septembra 1941, čiže známy židovský kódex. Jeho ustanovenia rozširovali obsah pojmu Žid na ďalšie osoby. Týmto čiastočne vzrástla aj výmera židovskej pôdy. Na jar 1942 sa však parcelácia úplne zastavila. Deportácie do vyhladzovacích táborov mali za následok rozvrat na opustených židovských veľkostatkoch. Zásobovacia situácia pritom vyžadovala ich plné využitie. Nerozdelenú židovskú pôdu v celkovej výmere asi 27 tisíc ha preto zákonom č. 108 z júla 1942 prevzala nová inštitúcia – Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov, ktorá mala zabezpečiť ďalší chod hospodárstiev. V nasledujúcom období sa rozdelil už iba malý podiel židovskej pôdy formou dražieb, a to hlavne na nepoľnohospodárske účely.

1 Štatistická príručka Slovenska 1947. Bratislava 1947, strana (s.) 228.

Z celkového charakteru pozemkovej reformy sledovaného obdobia možno usudzovať, že jej vplyv na skladbu pozemkovej držby a štruktúru poľnohospodárskych závodov bol len okrajový. Podľa údajov o povojnových reštitúciách vlastníctva Židov a politických odporcov režimu štát poskytol na parceláciu a predaj celkom 45, 4 tisíc ha židovskej a konfiškovanej pôdy. Na jej delení participovalo asi 22,5 tisíc roľníkov, veľkostatkárov a iných uchádzačov. Väčšinu rozdelenej pôdy však tvorili pridely malým roľníkom s plochou v priemere asi 1 ha, podobne ako v rámci reformy medzivojnových rokov. Predstavy o moderných stredne veľkých hospodárstvach spĺňalo do určitej miery iba 50 nedeliteľných dedičných gazdovstiev s výmerou do 20 ha a 632 nových majetkov vytvorených dobrovoľným predajom židovskej pôdy s priemernou rozlohou 8,4 ha. Majiteľov zmenilo 44 veľkostatkov, ktoré pridělili exponentom režimu a rodinným príslušníkom vládnych predstaviteľov.² Nádeje na vytvorenie vyspelej strednej vrstvy farmárov, ktorá mala zabezpečiť intenzifikáciu poľnohospodárstva, sa splnili len vo veľmi skromnej miere. Rozvoj strednej vrstvy farmárskych rodín brzdila aj veľká technická zaostalosť jednotlivých statkov. Z hľadiska technickej modernizácie sa poľnohospodárstvo nachádzalo už počas ČSR doslova v agónii. Tá sa ešte viac prehĺbila vznikom slovenského štátu. Slovenský roľník bol výsostne konzervatívny a bránil sa akýmkoľvek technickým experimentom. V polovici 30. rokov sa na území Čiech a Moravy pracovalo s najmodernejšou poľnohospodárskou technikou, na Slovensku sa však nepodarilo prekonať staré pracovné metódy ani do vzniku samostatného štátu. Slovenské roľnícke rodiny boli neprístupné novým inovačným prostriedkom a najradšej pracovali starým spôsobom svojich predkov. Najpoužívanejším pracovným nástrojom bol pluh, na mnohých statkoch ešte drevený. Po vzniku ČSR sa na poľnohospodárskych statkoch ako modernizačný technický prvok začali používať parné pluhu. Hodili sa však len na prácu v rovinných oblastiach, preto bol ich počet len tesne nad 100 kusov. Podstatne rozšírenejšie bolo parné mlátenie.³

Z ďalších nástrojov sa využívali hlavne cepy, kosačky, brány a ručné sekačky slamy. Roku 1939 bolo na Slovensku 190 tisíc pluhov, 155 tisíc brán, ale len 4 200 žacích strojov a 4 600 sejačiek.⁴ Pri celkovom počte 332 tisíc maloroľníckych hospodárstiev na jedno hospodárstvo štatisticky pripadalo 0,6 pluhu. To znamenalo, že vyše 140 tisíc poľnohospodárskych domácností pluh ani nevladnulo, čo predstavovalo takmer každú druhú domácnosť. Nehovoriac už o traktoroch alebo nákladných autách – podľa štatistiky bolo v roku 1939 na Slovensku evidovaných 545 traktorov a 2 489 nákladných motorových vozidiel.⁵

2 Správa predsedu Ústredného hospodárskeho úradu na zasadnutí Štátnej rady 28. 3. 1942. Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Ústredný hospodársky úrad – Štátna rada, škatuľa (šk.) 242; *Slovenský zákonník*, ročník (roč.) 1940, vládne nariadenie s mocou zákona 303/1940; *Slovenský zákonník*, roč. 1941, vládne nariadenie 94/1941, sl. z.; Vyhláška Ústredného hospodárskeho úradu č. 215 zo 7. 5. 1942. *Úradné noviny*, roč. 24, 1942, číslo (č.) 25, s. 595 – 596.

3 VADKERTYOVÁ, K.: Poľnohospodárstvo na Slovensku. In: *Historický časopis*, roč. 23, 1975, s. 438 – 439. Pozri bližšie: PRŮCHA, V.: *Hospodárske a sociálne dejiny Československa 1918 – 1992, 1. díl, Období 1918 – 1945*. Brno 2004.

4 *Hospodárska obroda*, roč. 1, 1941, č. 1, s. 24 – 25; *Hospodárska obroda*, roč. 1, 1941, č. 3, s. 3.

5 *Štatistická príručka Slovenska 1947*, s. 228.

Moderné poľnohospodárske stroje, ako samoviazače či traktory, nemali ani všetky väčšie statky, ktoré obrábali pôdu nad 50 ha. Statky do 10 ha nemali stroje na motorový pohon a iba ojedinele sa na roľníckych hospodárstvach nad 10 ha používal gápel poháňaný koňmi.⁶ Malým roľníckym rodinám však nechýbalo len strojové vybavenie. Časť z nich nemala ani koňa alebo kravu, ktoré používali do záprahu. Podľa štatistiky k 1. januáru 1939 bolo na Slovensku 156 tisíc ťažných kráv a 180 tisíc koní, ktoré sa využívali do záprahov hlavne na východnom Slovensku (v šarišsko-zemplínskej, gemerskej a košickej oblasti). Rozhodujúcim druhom pohonu aj na konci 30. rokov však ostávala ťažná sila zvierat a ľudských svalov.⁷ Na začiatku roku 1939 na Slovensku dosahovala ročná spotreba elektrickej energie na 1 ha ornej pôdy 10 kWh. V štátoch s vyspelým poľnohospodárstvom to bolo až 400 kWh. V poľnohospodárstve sa elektrická energia využívala len minimálne, čím táto oblasť značne zaostávala za ostatnými hospodárskymi rezortmi. Elektrifikovaných bolo len 28 % hospodárskych statkov. Minimálna stála spotreba elektrickej energie bola v maštaliach, sýpkach a v ďalších hospodárskych objektoch.⁸ Na konci roku 1939 využívali domácnosti asi 210 tisíc elektrospotrebičov. Na Slovensku bola v ponuke široká škála elektrotechnických prístrojov, lenže dopyt bol nízky. V slovenských domácnostiach bolo približne 850 tisíc kusov elektrických žiaroviek. Išlo o zvyčajne 15 W žiarovky, ktoré boli pripevnené na mobilnom elektrickom kábli, ktorý sa podľa potreby posúval po celom dome.⁹ Najpoužívanejším spotrebičom bola žehlička, používalo sa asi 38 tisíc kusov. Elektrických platničiek bolo 13 200 kusov, 3 750 kusov vysávačov, 3 120 kusov elektrických vykurovacích telies a kachlí, 615 bojlerov, 440 kusov chladničiek a 240 pračiek. Úplne elektrifikovaných kuchýň, to znamená, že mali elektrickú rúru, platničku, chladničku a kuchynského robota, bolo len 75. Okrem týchto elektrických spotrebičov mohli zákazníci používať aj iné moderné prístroje – kuchynský robot, umývačku riadu, sušič vlasov, elektrickú kulmu, umelé horské slnko, šijací stroj, holiaci strojček, gramofón, hriankovač, elektrickú podušku atď. Ich ceny zákazníkov zvyčajne odrádzali.¹⁰

Priemysel slovenského štátu mal po prekonaní počiatočných ťažkostí, súvisiacich najmä s oddelením od českých krajín a s odtrhnutím južných regiónov, otvorenú cestu na rýchle zvyšovanie objemových ukazovateľov na pozadí celého súboru priaznivých hospodársko-politických okolností. Špecifiká vojnovnej ekonomiky, vazalský hospodársky vzťah k Nemecku, nedostatok surovín, strata zámorských trhov, usmerňovanie ekonomiky totalitným režimom, prechod vojenských operácií na územie Slovenska v poslednej fáze vojny a niektoré ďalšie faktory však prinášali disproporcie, ktoré postupne

6 CAMBEL, S.: *Slovenská dedina (1938 – 1944)*. Bratislava 1996, s. 17.

7 Tamže, s. 98 – 102.

8 Podnikový archív Východoslovenských elektrární Košice, f. Vedenie a správa 1929 – 1945 (nespracované). Zápisnice akvizičnej komisie SE 1935 – 1939.

9 KOMORA, J.: *Elektrina budúcnosť Slovenska*. Bratislava 1948, s. 48.

10 Štátny oblastný archív Bratislava (ŠOBA), fond (f.) Energetické závody (EZ), škatuľa (šk.) 1. *Výročné správy Západoslovenských elektrární 1939 – 1941*; ŠOBA, f. EZ, šk. 7. *Výročné správy Južnoslovenských elektrární 1939 – 1941*; ŠOBA, f. EZ, šk. 1. *Výročné správy Slovenských elektrární 1942 – 1943*; Podnikový archív Východoslovenských elektrární (PA VŠE), f. Spisy 1929 – 1945 (nespracované). *Výročné správy Východoslovenských elektrární 1939 – 1941*; VÁVRA, J.: *Päť rokov sústavnej elektrizácie Slovenska 1939 – 1943*. Bratislava 1944; Vodné stavby. In: *Slovenský priemysel*, 1943, s. 87 – 88.

znehodnocovali dosiahnuté úspechy priemyselného rozvoja a negatívne dopadli na rodiny pracujúcich v tejto oblasti. Vojnová konjunktúra zapríčinila jednostrannú orientáciu priemyslu na zbrojársku výrobu a na výrobky pre potreby armády. Podľa veľmi približných štatistických podkladov dosiahol priemysel celého Slovenska, vrátane južných regiónov, zvýšenie objemu výroby počas rokov 1937 – 1943 asi o 63 % a v počte činných osôb zaznamenal nárast okolo 51 %. Vzhľadom na vývoj v predchádzajúcom období, najmä v 20. rokoch, bol uvedený kvantitatívny posun úspechom. K najväčším novopostaveným závodom patrili prevádzky podniku syntetických vlákien Vistra v Bratislave, prvého podniku farmaceutického priemyslu na území Slovenska pod názvom Slovenské alkaloidy v Hlohovci, ďalej to boli odevné závody firmy Nehera v Trenčíne, obuvnícky závod v Baťovanoch (Partizánske) alebo prevádzky podniku na drevené baraky v Turanoch. Krivka vzostupu priemyselnej výroby mala najdynamickejší priebeh v rovnakých odvetviach ako počas konjunktúry v druhej polovici 30. rokov. Išlo predovšetkým o kovospracujúci, respektíve strojársky priemysel, chemický a kožiarsky priemysel. Nový impulz dostalo odvetvie na spracovanie dreva. Uvedené oblasti priemyslu zaznamenali rast objemu výroby za roky 1937 – 1943 v rozmedzí od 70 % až do 250 %. Nosným odvetvím sa stalo strojárstvo, ktoré v kulmináčnom bode vojnovnej konjunktúry zamestnávalo asi 30 % činných osôb v priemysle. Strojárstvo však bolo takmer jednoznačne orientované na zbrojársku výrobu, pričom podstatná časť produkcie pripadala na dve nové považské zbrojovky v Dubnici nad Váhom a v Považskej Bystrici. Tieto roku 1943 zamestnávali celkom 25 tis. činných osôb.¹¹ V chemickom priemysle malo okrem výstavby závodu Vistra najväčší význam obnovenie výroby výbušnín v bratislavskom podniku firmy Dynamit-Nobel. Prezieravejší národohospodári už od roku 1943 upozorňovali na skutočnosť, že rozmach zbrojárstva bol iba konjunkturálnym javom, preto po ukončení vojny hrozil celej sfére výroby pre armádu kolaps. Existovali aj oblasti priemyslu s výraznými stagnačnými tendenciami. Diktát nemeckých kartelov napríklad obmedzoval produkciu cementární. Nedostatok surovín, strata zámorských trhov a iné príčinné súvislosti limitovali výrobu v celulózovo-papierenskom priemysle, v textilnom priemysle, ako aj v potravinárstve a sklárstve.¹² Vládné hospodárske kruhy vyvinuli značné úsilie, aby vytvorili priaznivé legislatívne podmienky na oživenie industrializácie. Aby demonštrovali svoj odklon od hospodárskeho liberalizmu medzivojnovej ČSR, prijali opatrenia podľa vzoru industrializačnej politiky bývalého Uhorska. Išlo predovšetkým o zákony č. 299 a 307 z roku 1940 o podpore priemyslu a daňových úľavách. Zákony kopírovali niektoré ustanovenia uhorského industrializačného zákona z roku 1907. Poskytovali zľavy na železnici, colné zľavy a dokonca aj štátne dotácie na krytie úmoru a úrokov pri investičných pôžičkách. Daňové úľavy boli

11 Index priemyselnej výroby. In: *Slovenské hospodárstvo v prvom polroku 1944. Správy Ústavu pre výskum hospodárstva*. Bratislava 1944, s. 37. Archív Národnej banky Slovenska (ANBS), f. Správy Odboru pre výskum konjunktúry (Správy OVK), šk. 309; Zakladateľský ruch. In: *Slovenský priemysel*, 1940, s. 67 – 68; Zakladateľský ruch. In: *Slovenský priemysel*, 1941, s. 84 – 86; Zakladateľský ruch. In: *Slovenský priemysel*, 1942, s. 66 – 68; Zakladateľský ruch. In: *Slovenský priemysel*, 1943, s. 73 – 74; PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodárske a sociálne dejiny Československa 1918 – 1992. 1. díl období 1918 – 1945*. Brno, s. 530 – 531.

12 TEICHOVÁ, A.: *Mezinárodní kapitál a Československu 1918 – 1938*. Praha 1994, s. 188 – 192, KRÁL, V.: *Otázky hospodárskeho a sociálneho vývoja v českých zemích v letech 1938 – 1945*, s. 260 – 261; LIP-TÁK, L.: *Ovládnutie slovenského priemyslu nemeckým kapitálom*, s. 70 – 78.

podmienené využitím ušetrovaných prostriedkov na nové investície, prípadne na sociálne účely pre zamestnancov.¹³

Remeselná výroba a živnosti museli aj v podmienkach vojnového hospodárstva čeliť silnejúcemu tlaku veľkovýroby a podliehali procesom štrukturálnych zmien. Znižoval sa počet remeselných závodov a malých rodinných živností bez námedzných pracovných síl. Klesal aj celkový podiel živností na počte činných osôb v pomere k továrenskému priemyslu. Tento podiel dosahoval v období vrcholiacej konjunktúry vojrovej výroby len okolo 28 %. Po opadnutí zbrojárskej konjunktúry sa však opäť zvýšil. K znižovaniu početného stavu živností prispela likvidácia stoviek drobných židovských podnikov v rámci arizácie. Na druhej strane pokračoval úspešný vývoj obchodných, hotelových, rekreačných, športových, dopravných a iných perspektívnych živností a služieb, narušený až vojensko-politickými udalosťami v poslednom období vojny. Malý slovenský remeselník a živnostník a jeho rodina mali možnosť využiť hospodársky boom, najmä keď sa určitým spôsobom podieľal na výrobe pre armádu alebo na jej zásobovaní. V prípade, že nemal morálne zábrany, mohol sa zúčastniť arizácie alebo špekulácií na čiernom trhu.¹⁴

Úspešnú stránku hospodárskeho rozvoja Slovenskej republiky reprezentovalo najmä budovanie infraštruktúry. Rozvoj cestnej a železničnej dopravy pomáhal hlavne pracujúcim, ktorý cestovali za prácou do vzdialenejších miest. V železničnej doprave sa podarilo dokončiť medzivojnové projekty výstavby tratí dobudovaním technicky veľmi náročného úseku Diviaky – Banská Bystrica. Na trati postavili 22 tunelov v celkovej dĺžke vyše 12 km. Súčasťou bol 4 698 m dlhý Harmanecký tunel, najdlhší v bývalej ČSR. Pomerne rýchlo sa odstránili aj problémy v železničnej doprave, spôsobené odstúpením južných území Maďarsku. Medzi nové trate sledovaného obdobia patrili úseky Prešov – Strážske a Banská Bystrica – Dolná Štubňa. Slovenský štát postavil celkom 103 km nových železničných tratí a 113 km zdvojkolajnil. Ďalšie trate boli vo výstavbe. Náklady spolu s rekonštrukciami železníc dosiahli 1, 514 mld. Ks¹⁵ do konca roka 1943.¹⁶ Rozvoj cestnej siete pokračoval výstavbou kvalitných štátnych ciest, ktorá sa rozbehla v druhej polovici 30. rokov. Geografická orientácia hlavných cestných ťahov sa však musela prispôbiť strategickým zámerom Nemecka. V rokoch 1939 – 1943 pribudlo 280 km štátnych ciest, čo si vyžiadalo náklady 0, 805 mld. Ks. Podiel vozoviek s pevným povrchom na celkovej rozlohe cestnej siete vzrástol za uvedené obdobie z 13 % na 28 %.¹⁷ Pozitívnym javom bolo urýchlenie vývoja autobusových liniek. Pravidelné autobusové spojenia umožnili prepravu osôb aj do miest neprístupných pre železnice. Napríklad roku 1942 autobusy dopravili 8, 3 mil. cestujúcich na linkách v dĺžke 1 829 km. Od roka

13 *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon 299/1940, sl. z.; *Slovenský zákonník*, roč. 1940, zákon 307/1940, sl. z.

14 Tamže; Štátne financie. In: *Slovenské hospodárstvo v prvom polroku 1944. Správy Ústavu pre výskum hospodárstva*. Bratislava 1944, s. 37 – 45.

15 Korún slovenských.

16 Železničné stavby. In: *Slovenský priemysel – Výročná správa Ústredného združenia slovenského priemyslu*, 1943, s. 86 – 87.

17 Cestné práce za Slovenskej republiky. In: *Skúsenosti pri stavaní ciest na Slovensku*. Bratislava 1943, s. 31.

1939 sa objem prepravy zvýšil o 360 %. V Bratislave rozšírili elektrickú trakciu mestskej hromadnej dopravy o trolejbusové linky, ktorá uľahčovala prepravu.¹⁸

Najzreteľnejšiu zmenu v doprave v tomto období predstavoval rozvoj automobilizmu. Motorizácia vytlačila pravidelnú prepravu osôb pomocou zvierat a značne obmedzila povoznícku prepravu. Automobily začali konkurovať železničnej preprave na krátke vzdialenosti. Rozhodujúcu časť cestnej dopravy osôb i nákladu prevzali súkromníci, ale ako doplnok svojich služieb ju zavádzala zo začiatku aj Štátna pošta. Nástupu motorizácie napomáhal domáci automobilový priemysel, ale jeho rozvoj, naopak, brzdili vysoké clá na dovážané motorové vozidlá, zlý stav cestných komunikácií a, samozrejme, hlavne nízka kúpyschopnosť obyvateľstva.¹⁹ Na Slovensku však bola situácia s vlastnením motorového vozidla alebo motocykla napríklad s porovnaním s Protektorátom veľmi nepriaznivá. Za všetko hovorí štatistika, podľa ktorej v roku 1939 na jedného vlastníka automobilu na Slovensku v Protektoráte Čechy a Morava pripadali ôsmi.²⁰ Prepravu súkromným vozidlom, ktoré vlastnili rodiny, komplikovali aj rôzne povolenia. Ministerstvo hospodárstva vydalo 15. marca 1940 vyhlášku, podľa ktorej každý vlastník motorového vozidla alebo motocykla musel požiadať o povolenie na jazdu. Tam musel zdôvodniť, na aký konkrétny účel bude používať motocykel alebo motorové vozidlo. Až po následnom schválení a vydaní povolenia požiadal na okresnom úrade v mieste trvalého bydliska o poukážku na odber paliva. Notársky úrad následne motoristom vydával odberné bloky. Maximálne denne mohli motoristi dostať dva litre benzínu alebo nafty. Povolenia sa vydávali hlavne štátnym zamestnancom a členom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS). Najviac žiadostí registrovalo ministerstvo hospodárstva od notárov a kňazov. Najčastejšie zamietnutie dostávali robotníci, murári, maliari atď., čiže nižšia vrstva, často s odôvodnením, že do práce môžu jazdiť aj na bicykli. Stávalo sa že žandárske hliadky zastavili práve motocyklistov bez povolenia. Zákon im vyslovene prikazoval odobrať vozidlo. Najrozšírenejším osobným autom na našom území boli Praga Piccolo, Praga Baby, Tatra 57 a Tatra 54. Z motocyklov sa najviac využívali Jawa 175 a Zbrojovka. V roku 1940 bolo na území Slovenska registrovaných 4 050 osobných automobilov a 3 500 motocyklov.²¹

Už od konca roku 1939 sa do väčšiny slovenských domácností nedostávajú základné potravinárske, ale ani spotrebné komodity. Ešte výraznejšie sa kríza prehĺbila v nedostatočnom zásobovaní na začiatku roku 1940. Vláda pristúpila k regulovanému prídeľu vybraných druhov tovarov. Štát rozdelil ceny jednotlivých tovarov na usmerňované a voľné, zaviedol všeobecnú pracovnú povinnosť pre občanov od 18 do 60 rokov a tzv. pracovnú službu v armáde, stanovil maximálne mzdy, kontrolu obchodu a priame zásahy do rastlinnej a živočíšnej výroby, známe už z predošlého obdobia, ešte prehĺbil. V priemysle štátne orgány usmerňovali predovšetkým sféru distribúcie a využitia surovín, neskôr však zasahovali aj priamo do výrobných programov a hospodárenia jednotlivých podnikov. Pod stálou kontrolou boli závody podliehajúce nemeckému

18 Autopreprava Slovenských železníc. In: *Slovenský priemysel*, 1943, s. 85 – 86; Cesty. In: *Slovenský priemysel*, 1943, s. 91 – 92.

19 FALTUS, J., PRŮCHA, V.: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*, s. 171.

20 KOPŘIVA, J: Hlavní silniční tratě. In: *Sborník Masarykovy akademie práce*. Praha 1949, 205 – 207.

21 SNA, f. Ministerstvo hospodárstva 1938 – 1945(MH), šk. 189. Povolenie k jazde.

vojenskému veleniu. Ruka štátu napokon zasiahla aj do každodenného života obyvateľstva. Kým spočiatku vládny režim dával, neskôr bol donútený uberať. Aby sa vyhol nepopulárnemu lístkovému systému, zavádzal od roku 1940 tzv. odberné knižky na vybrané druhy nedostatkových tovarov. Ich zoznam bol čoraz dlhší a rozšíril sa na veľkú časť základných životných potrieb. Zároveň s postupujúcou infláciou rástli ceny, najmä dovážaných tovarov. Občania postupne zisťovali, že ich mzda rastie pomalšie než ceny v obchodoch, nehovoriac už o čiernom trhu. Zatiaľ čo mzdový index zaznamenal od roka 1939 do jari 1944 rast približne 80 %, životné náklady robotníckej rodiny sa zvýšili o 118 %. Zhoršovanie sociálnych pomerov nahľadávalo dôveru k vládnej garnitúre a medzi ľuďmi sa šírila nespokojnosť.²²

Národohospodári preto museli hľadať iné cesty, ako zvýšiť produktivitu rastlinnej a živočíšnej výroby. Hlavnou úlohou bolo už od jesene 1938 urýchléné nahradenie veľkej časti produkcie stratenej po odtrhnutí južných oblastí Slovenska. Išlo najmä o pestovanie chlebového obilia, kukurice, cukrovej repy, ako aj ovocia a iných plodín. Na obsadenom území ostala aj väčšina staníc na zošľachťovanie a čistenie osiva a tiež viacero plemenárskych centier. Zvýšenie poľnohospodárskej výroby sa malo docieľiť dvomi hlavnými smermi, a to extenzívnym spôsobom, čiže rozširovaním plochy obrábanej pôdy, a zároveň cestou intenzifikácie, najmä zvyšovaním technickej úrovne hospodárstiev, využitím nových odrôd a plemien, nových agrotechnických postupov, zvyšovaním spotreby priemyselných hnojív a ďalšími intenzifikačnými činiteľmi. Hospodárski predstavitelia počítali s tým, že hlavnú iniciatívu pri uskutočňovaní uvedených zámerov prevezme štát. Vládne orgány sa pokúšali zabezpečiť legislatívnymi zásahmi aj zvýšenie intenzity poľnohospodárskej výroby a jej orientáciu na požadované plodiny. Zákon č. 42 z marca 1942 priamo ukladal povinnosť riadne obhospodarovať pôdu a pestovať obilniny. Umožňoval dokonca odobrať výrobcovi zle obrábanú pôdu a dočasne ju dať do užívania inému roľníkovi. Systémové zmeny vo vývoji intenzifikácie však mal priniesť ďalší zákon z marca 1942, prijatý pod číslom 49, na podklade ktorého štát zvýšenie poľnohospodárskej výroby podporil investíciami v hodnote 100 mil. Ks. Finančné prostriedky tejto zveľaďovacej akcie boli účelovo zamerané na jednotlivé intenzifikačné činitele. Urýchlilo sa budovanie staníc na čistenie osiva, ktorých počet sa v období 1939 – 1943 zvýšil o 168. Podpora šľachtiteľských staníc umožnila vyšľachtiť nové odrody chlebových obilnín a kukurice, vhodné na pestovanie vo vyšších nadmorských výškach. Veľké nákupy kvalitného osiva pomohli len roku 1942 zásobiť približne 122 tisíc roľníkov produktívnymi osivami obilnín v celkovom objeme 33 tisíc ton.²³ Roľníci dostávali za pomoci štátu aj lacné prídely kvalitných sadbových zemiakov, olejní, technických plodín a najmä kukurice. Uvedené, ako aj niektoré ďalšie opatrenia veľkým dielom prispeli k tomu, že Slovensko nahradilo podstatnú časť produkcie náročnejších plodín, pestovaných do roka 1938 v odtrhnutých južných územiach. Išlo najmä o chlebové obilie a kukuricu. Dotácie zo 100-miliónovej zveľaďo-

22 *Štatistická príručka Slovenska 1948*. Bratislava 1948, s. 211. MUTŇANSKÝ, E: *Slovenská sociálna výstavba*, Bratislava 1944, s. 12 – 22. FALTUS, J., PRŮCHA, V.: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*, s. 539 – 542.

23 BAUCH, V: *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*. Bratislava 1958, s. 28 – 38. CAMBEL, S.: *Slovenská dedina (1938 – 1944)*, s. 36, 47.

vacej akcie smerovali aj do intenzifikácie živočíšnej výroby, ale v menšom meradle. Významné boli najmä nákupy plemenného dobytká v rôznych krajinách Európy. Kvalitný dobytok však prideliovali hlavne produktívnym veľkostatkom. Prínos pre malých roľníkov predstavovali v prvom rade finančné prostriedky na modernizáciu zariadení a technických objektov živočíšnej výroby, ako boli maštale, hnojiská, silážne a močové jamy. Táto modernizácia zároveň pomohla zvýšiť celkovú kultúrnu úroveň života na hospodárskych dvoroch. Štát poskytoval tiež prídely akostného krmiva. Čiastočný posun zaznamenala technická úroveň poľnohospodárstva. Dotácie pokryli 25 % až 50 % nákladov na nákup strojovej techniky pre asi 13 tis. roľníkov.²⁴ Nákupy sa týkali prevažne základného technického vybavenia, kým zložitejšie stroje si mohli zakúpiť len väčšie solventné hospodárstva. Presnejšie údaje o kvalitatívnych zmenách technickej úrovne rastlinnej a živočíšnej výroby však nemáme. Prehľbovanie vojnového konfliktu, nižšie úrody v nasledujúcich rokoch a strata dodávok z južných obsadených území však spôsobovali stále vážnejšie poruchy v zásobovaní domáceho aj zahraničného trhu. Od zimy 1940 – 1941 musel štát rozširovať zásahy do obchodu s poľnohospodárskou produkciou. Monopolné podniky postupne nadobudli funkciu nástroja regulácie trhu v podmienkach vojnového hospodárstva. Najhoršie pomery boli v zásobovaní chlebovými obilninami a polotovarmi, kde štát musel zaviesť de facto prídellový systém. Roku 1941 sa dodávky skomplikovali aj v živočíšnej výrobe, preto sa monopol rozšíril aj na domáci trh so živočíšnymi produktmi prostredníctvom Slovenského poľnohospodárskeho zväzu pre speňažovanie hospodárskeho zvieratstva a živočíšnych výrobkov, známeho pod skratkou Slovpol. Obchod s mliekom, mliečnymi výrobkami, bryndzou a s niektorými plodinami kontrolovali monopolné syndikáty. Počas rokov 1941 – 1943 pribúdali direktívy monopolov a štátu. Roľníkom stanovili samozásobiteľské dávky, nevyhnutné na výživu ich rodiny, a celú ďalšiu produkciu museli odpredať štátu za pevné ceny, ktoré sa zvyšovali podstatne pomalšie než inflácia a ceny priemyselných výrobkov.²⁵ Ministerstvo hospodárstva vydalo nariadenie č. 221/1940 o zákaze hromadenia predmetov dennej potreby. To určovalo množstvo potravín a dôležitého spotrebného tovaru v domácnostiach. V jednej domácnosti nesmelo byť viac ako 10 kg múky, 3 kg krúp, 3 kg krupice, 3 kg ryže, 6 kg strukovín, 1 kg kávy alebo kakaa, 5 kg cukru, 1,5 kg čokolády, 6 kg masti (bravčovej, slaniny, masla), 4 kg mydla na pranie, 2 kg sviečok, 10 l petroleja v rodinách kde nemajú zavedenú elektrinu a 2 l petroleja tam, kde sa elektrina využíva. Maximálne prekročenie týchto vybraných komodít nesmie presahovať 10 %. Nastal charakteristický jav mimoriadnych hospodárskych podmienok otváranie cenových nožníc v neprospech poľnohospodárskych výrobkov. Roľníci preto ukrývali časť prebytkov, aby ich mohli predáť na čiernom trhu. Vládne orgány sprísňovali kontrolu výkupu za pomoci platobných komisárov, neskôr aj bezpečnostných zložiek a represí, ale bez výraznejších výsledkov. Na základe rôznych udaní alebo náhodného výberu sa robili domové prehliadky, pri ktorých sa automaticky rekviroval spotrebný tovar a potraviny nad hranicu určenú zákonom.²⁶

24 BAUCH, V: *Poľnohospodárstvo za slovenského štátu*, s. 28 – 30.

25 Tamže, s. 25 – 44.

26 SNA, f. Ústredný zväz slovenského priemyslu 1921-1950 (UZSP), šk. 91. Zákaz hromadenia predmetov dennej potreby.

Najnedostatkovejším tovarom počas celého obdobia trvania Slovenskej republiky 1939 – 1945 bola masť. Jej cena neustále stúpala a v roku 1945 sa predávalo kilo masti až pätnásobne drahšie ako v roku 1939. Problémom nebola tak ani cena, ale skôr jej nedostatok, a to aj na čiernom trhu. Ministerstvo hospodárstva sa snažilo dostatočne zásobiť obyvateľov, avšak ani v zahraničí sa nedalo túto komoditu nakúpiť. Problém začalo riešiť aj ministerstvo zahraničia, ktoré 6. marca 1940 uzavrelo dohodu s nemeckou vládnu komisiou, na ktorej čele bol hlavný radca ríšskeho ministerstva hospodárstva Alfréd Heimský. Ten zaručil, že na Slovensko bude prichádzať mesačne 20 vagónov umelého tuku značky ‚Ceres od firmy Schicht z Aussigu. Minimálna trvanlivosť tohto umelého jedlého tuku bola 6 mesiacov a mal sa uskladniť a prerozdeľovať pre obyvateľstvo až v čase veľkej núdze.²⁷ Postupne však narastali problémy so zásobovaním aj rôzneho druhu mäsa. Už na jar 1941 vydalo ministerstvo hospodárstva nariadenie č. 398/1941, ktoré obmedzovalo podávanie mäsových jedál v hostincoch a reštauračných zariadeniach. V pondelok, stredu a piatok okrem hlavného jedného jedla bolo mäso úplne zakázané. Ak bolo mäso k dispozícii na základe odbernej knižky, mohla jedna osoba dostať 400 g mäsa týždenne. Jediný veľký nákup mäsa a masti zo zahraničia urobilo ministerstvo hospodárstva na jar 1940. V období medzi 9. 3. – 19. 3. 1940 priviezlo na Slovensko transporty s 344 ks jatočných ošípaných v ôsmich vagónoch z Juhoslávie. Ďalej 1 vagón slaniny z Juhoslávie a 10 vagónov bravčovej mati z Maďarska. Tie sa následne distribuovali do jednotlivých okresov. Ministerstvo obrany však hneď zabralo 2 vagóny bravčovej masti pre armádu.²⁸ Situáciu to absolútne neriešilo. Následne bol vydaný zoznam jedál, ktoré sa nemohli pripravovať ani v domácnostiach. Išlo napríklad o rezeň, sekanú, vyprázanú hydinu, ryby, vyprázané zemiaky, hrianky, palacinky atď.²⁹ V marci 1942 vyšlo ďalšie nariadenie č. 97/1942, ktoré určovalo pomer mäsa v salámach a v klobásach. V salámach nesmelo byť viac ako 15 % mäsa a v klobásach viac ako 10 %, a to už aj vrátane slaniny. Postupne sa predkladalo obyvateľom už len náhradky mäsových výrobkov. Hneď následne vyšlo nariadenie č. 65/1942, ktoré zakázalo v živnostiach hostinských a výčapných a v reštauračných zariadeniach pripravovať a podávať okrem obeda jedlá z vajec, omelety, praženice a ham and eggs.³⁰

Ešte v máji 1940 nastali problémy so zásobovaním obyvateľstva cukrom. Stanovil sa prídela na obyvateľa 600 g na mesiac. Ministerstvo hospodárstva bolo neustále bombardované sťažnosťami na zlé zásobovanie a žiadosťami o zvýšenie pridelených kvót na jednotlivé komodity. Asi najvýraznejšie protesty prichádzali z banských miest Prievidze, Handlovej, Rožňavy, Spišskej Novej Vsi atď. Rodiny baníkov požadovali vyššie prídely. „*Ťažko je žiadať robotníctvo, aby pracovalo tak ako doposiaľ, keď je stravu neomastenú. Bez masti, slaniny baník jako najťažšiu prácu ľudskú konajúc, nemôže a nevládze pracovať.*“ Takéto apely prichádzali od miestnych organizácií HSES, ktoré pripomínali, že pre nedostatok cukru, slaniny a masti sa banícke rodiny v roku 1918 začali búriť a vláda ČSR len s veľkými ťažkosťami ich odpor zvládla. Upozorňovali,

27 Zmluva medzi firmou Schicht a ministerstvom zahraničia. SNA, f. MH, šk. 189.

28 SNA, f. MH, šk. 189. Nákup mäsa a masti ministerstvom hospodárstva.

29 Tamže. Zákaz jedál v domácnostiach a reštauračných zariadeniach.

30 SNA, f. UZSP, šk. 91. Nariadenia UHŽ z roku 1942.

že situácia sa môže zopakovať.³¹ Okrem potravín banícke rodiny trápil aj nedostatok mydla na pranie, obuvi a podrážok na obuv. Ministerstvo hospodárstva do každého okresu posielalo na prídel nedostatkové komodity. Na základe vyhlášky č. 106/ 1940 sa každá domácnosť musela prihlásiť u svojho malo alebo veľkoobchodníka, od ktorého brala tovar na počet osôb v domácnosti. Ich počet bol však obmedzený. Tí dostávali od okresných správcov prídelový tovar. V mnohých prípadoch však rodiny nedostali ani pridelené potraviny a spotrebný tovar, pretože distribútori ho predávali v iných okresoch. V roku 1940 niekoľkokrát preverovali 3 veľkosklady v Prievidzi obvinené zo sprenevery tovaru. Pri preskúmaní viacerých sťažností sa nakoniec zistil podvod v dvoch veľkoskladoch, ktoré vlastnili kresťania Kardoš a Wunder. Obidvaja rozpredali tovar určený pre mesto Handlovú, ktorá patrila do Prievidzského okresu. Sankciu však nedostali žiadnu. Naopak, paradoxne postihli židovského predajcu Bienestocka, ktorý ako jediný poctivo dodal tovar do Handlovej. Na naliehanie mestskej rady v Prievidzi jeho veľkosklad ako jeden z prvých arizovali.³²

Na začiatku roku 1940 neustále pribúdali sťažnosti na židovských obchodníkov, ktorých obviňovali, že majú monopol na niektoré potraviny a ničia kresťanskú konkurenciu a aj ich pričinením sú mnohé potraviny nedostupné. Známy bol prípad obchodníka Jána Saláya, ktorý vlastnil obchod so zmiešaným tovarom v Žiline. Vo februári 1940 skrachoval a z vlastného nezdaru absurdne obvinil židovské rodiny, ktoré vraj bojkotovali nákup v jeho obchode, a tým prispeli ku krachu jeho podnikateľských aktivít. Snažil sa však monopolisticky ovládnuť obchod z droždím na severnom Slovensku. Jeho predaj vo veľkoobchodoch riadili židovskí obchodníci J. Freller a F. Engel, ich podnik však arizovali. Ján Saláy s výborným profilom (člen HSLS a pochádzal zo starej katolíckej rodiny v Žiline) ovládol obchod z droždím. Následne však prispel k tomu, že ani táto komodita nebola dostupná v okrese Žilina, pretože ju začal na čierne vyvážať do protektorátu.³³

Slovensko v hospodárskom područí Nemecka, ekonomické dôsledky arizácie, účasť Slovenska vo vojne a jej hospodárske súvislosti, inflácia, ako aj postupné zhoršovanie v zásobovaní a všadeprítomný dozor inštitúcií vojnového hospodárstva viedli k tomu, že nespokojnosť sa šírila medzi ďalšie vrstvy spoločnosti. Približne od roku 1942 začali negatívne stránky hospodársko-politického vývoja kriticky vnímať aj mnohí stúpenci vládneho režimu. K zásadným odporcom politického systému sa pridávali pôvodne lojálni občania. Významné bunky politickej rezistencie vznikli na pôde hospodárskych inštitúcií a korporácií, kde pôsobili viacerí medzivojnoví národohospodári a predstavitelia politického života predvojnovy Československa, najmä bývalí agráreni, ale aj zástupcovia ľavicovej inteligencie. Práve národohospodári najlepšie poznali zákulisie nemecko-slovenských hospodárskych vzťahov a odvrátenú stranu úspechov slovenskej ekonomiky. Pracovníci hospodárskych inštitúcií nadväzovali kontakty so skupinami tzv. občianskeho odboja, ako bola Flóra, tzv. Šrobárova skupina, alebo skupina J. Ursíny – J. Lettrich.³⁴ Časť národohospodárov spolupracovala aj s komunistickým odbojom. Nespokojnosť

31 SNA, f. MH, šk. 189. Podpora baníkov zo strany miestnej HSLS v Prievidzi, Revúcej, Spišskej Novej Vsi.

32 Tamže. Sťažnosti obchodníka Jána Saláya na židovskú konkurenciu.

33 Tamže. Sprenevera komodit.

34 CAMEL, S: *Hospodárske pomery v Slovenskom národnom povstaní*. Banská Bystrica 2003, s. 38 – 87.

s politickými a následne aj hospodárskymi pomermi sa pretavila do konkrétnych akcií. Hlavnou úlohou odbojových buniek v hospodárskych orgánoch a inštitúciách bolo zabezpečenie materiálneho a finančného zázemia Povstania. V prípravnej fáze išlo predovšetkým o presuny materiálu, surovín, potravín a finančných prostriedkov na predpokladané územie ozbrojeného vystúpenia proti režimu, ktorým malo byť stredné a východné Slovensko. Odbojovo aktívnym národohospodárom hralo do karát budovanie vojrovej ekonomiky. Centralizácia kontroly a štátneho usmerňovania hospodárstva do rúk celoštátnych monopolistických inštitúcií a korporácií umožnila centrálné riadenie presunov materiálnych zdrojov na územie zamýšľaného povstania. Na čele týchto orgánov a inštitúcií stáli práve najvýznamnejšie osobnosti rezistencie proti režimu v hospodárskej sfére – Imrich Karvaš a Peter Zaťko, ako aj celá plejáda predstaviteľov hospodárskeho života, ktorí postupne prechádzali na stranu odboja, napríklad J. Stanek, R. Frašťacký, J. Mrázek, K. Ország, F. Vašečka, M. Falfan, D. M. Krno, J. Klinovský, M. Pálka a ďalší.³⁵

V pamäti niektorých vrstiev obyvateľstva sa roky hospodárskeho oživenia dlhodobo javili ako obdobie „blahobytu“, čo vyplývalo najmä z porovnania s predchádzajúcim obdobím veľkej hospodárskej krízy 30. rokov a s nasledujúcim obdobím povojnového nedostatku. Podľa súdobých štatistických údajov vzrástla priemerná mesačná mzda v hospodárstve a terciárnej sfére v rokoch 1938 – 1944 približne o 97 %. Súčasne však prudko stúpali životné náklady a zvyšovala sa inflácia, najmä od konca roka 1943. Zvýšenie reálnych miezd v porovnaní s predvojnovým stavom preto z celoslovenského hľadiska nastalo iba v rokoch 1941 – 1942 o 4 % až 9 %.³⁶ K popularite nového režimu prispeli jednorazové, ako aj niektoré systémové sociálne opatrenia. Medzi najvýznamnejšie opatrenia systémového charakteru v sociálnej oblasti patrilo od roku 1940 zavedenie rodinných prídavkov na nezaopatrované deti. Predpokladom na získanie rodinných prídavkov bolo členstvo v niektorej sociálnej poisťovni. Opatrenie zasiahlo aj širšie vrstvy robotníckych poisťencov. Títo mali po odpracovaní najmenej 60 pracovných zmien nárok na mesačný príspevok v hodnote 10 Ks až 40 Ks na jedno dieťa. Výška príspevku závisela od počtu odpracovaných zmien. Zamestnanci významnejších podnikov, bánk alebo inštitúcií mohli v rámci sociálneho pripoistenia v penzijných fondoch poberať na svoje deti aj podstatne vyššie prídavky. Bežnou súčasťou života obyvateľstva v zamestnaneckom pomere sa v rokoch 1939 – 1944 stali rodinné rekreácie s príspevkami odborových organizácií. Režimistické odbory alebo zamestnávateľia poskytovali finančné prostriedky na krytie časti nákladov spojených s rodinnou rekreáciou. Uvedené akcie spravidla tvorili súčasť propagandistických kampaní, ako „Usmievavé Slovensko“ alebo „Radosť z práce“. Medzi ďalšie systémové opatrenia súdobého režimu možno zaradiť čiastočné predĺženie platených dovolení na oddych zamestnancov. Počet dní platenej dovolenky mohol v závislosti od profesijného postavenia a odpracovaných rokov dosiahnuť veľké rozpätie. Napríklad úradníci mohli čerpať od 10 až do 42 dní

35 Verejná správa, vojnové hospodárstvo a právny poriadok. In: *Slovenský priemysel*, 1941, s. 42 – 45; Regulované hospodárstvo a zásobovacia politika. In: *Slovenský priemysel*, 1942, s. 97 – 100; Pozri tiež: BRIŠKA, R: *Vojnové hospodárstvo*. Bratislava 1942; FALTUS, J., PRŮCHA, V.: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*, s. 350 – 358.

36 HORNOVÁ, A: O hmotnom postavení pracujúcich za slovenského štátu. In: *Ekonomický časopis*, roč. 1960, s. 45 – 49; KRAJČOVIČ, V: *Národný dôchodok Slovenská*, Bratislava 1944, s. 218.

dovolenky ročne. Pozitívny vplyv mali tiež niektoré významné jednorazové sociálne akcie režimu, ako bol projekt výstavby rodinných domov pre robotníctvo s pomocou štátu. Vládne orgány bezplatne rozdali aj 5 tisíc dojčenských výbavičiek robotníckym rodinám a uhradili rekreácie niekoľkým desiatkam detí zo sociálne najslabších rodín.³⁷ Od roku 1941 vládna garnitúra organizovala „zimnú pomoc“ pre sociálne slabšie rodiny. Išlo o zbierku predmetov, šatstva, peňazí pre chudobných podľa nemeckého vzoru. Zvyčajne ju otváral prezident J. Tiso spolu s V. Tukom, ktorí ako prví boli donormi. Zároveň sa v uliciach väčších miest rozdávala polievka zdarma. Súčasťou tejto akcie bola aj zbierka pre slovenských vojakov na východnom fronte, ktorú organizovala centrála HSĽS. Jej výsledky sa každoročne propagovali a zverejňovali.³⁸ Tieto opatrenia pomohli zlepšiť sociálne postavenie veľkej časti obyvateľstva a udržali sa aj po zániku Slovenskej republiky 1939 – 1945. Treba si však uvedomiť, že napriek čiastočným zmenám hospodárskej štruktúry ostávali najpočetnejšou vrstvou slovenskej spoločnosti individuálne hospodáriaci roľníci, ktorí stáli bokom od väčšiny nových sociálnych opatrení.³⁹

Za celú existenciu Slovenskej republiky 1939 – 1945 sa zvýšilo množstvo peňazí v obehu 9,5-násobne, kým napríklad v Protektoráte 7,5-krát. Vnútorne zadlženie slovenského štátu vzrástlo od marca 1939 do marca 1945 z 32 milióna na 14,4 miliardy Ks.⁴⁰ Zásobovacia situácia s potravinami úplne skolabovala v druhej polovici roka 1945. Hospodárstvo Slovenska už v tomto období prežívalo doslova agóniu. Po prechode frontu a oslobodení nášho územia sa odzrkadlila deštrukcia vojny v každej oblasti života slovenských rodín. Povereníctvo výživy a zásobovania muselo promptne reagovať na vojnové škody hlavne v okresoch severného a východného Slovenska, kde ľudia doslova nemali dostatok základných potravín. V obciach, v ktorých bolo vojnovými udalosťami poškodených viac ako 30 % domov, dostali obyvatelia na osobu zdarma 2 mäsové konzervy, 250 g marmelády, 1 kg várovej a 2 kg chlebovej múky a 250 g margarínu. Distribúciu zabezpečovali okresní distribútori. Táto pomoc sa vzťahovala na 177 600 občanov z 212 poškodených obcí. Na zlepšenie zdravotného stavu novorodencov posielali na východné Slovensko sušené mlieko a ryžu. Zväz slovenských žien začal organizovať zbierku šiat a potravín pre východné Slovensko.⁴¹

Na záver môžeme konštatovať, že v podmienkach Slovenskej republiky 1939 – 1945 nastalo v začiatkoch jej existencie hospodárske oživenie ako dôsledok pôsobenia viacerých priaznivých faktorov, predovšetkým v dôsledku vojnovnej hospodárskej konjunktúry. Ekonomický rast priniesol dočasné zlepšenie sociálnych pomerov veľkej časti slovenských rodín. Bol však spojený s deformáciami vojnovnej ekonomiky, s kontroverzným hospodársko-politickým pozadím a s prenikaním hospodárskeho vplyvu

37 HRADSKÁ, K: *Život v Bratislave 1939 – 1945*. Bratislava 2006, s. 41, 48; KOVÁČ, D: *Bratislava 1939 – 1945*. Bratislava 2006, s. 153 – 177; MUTŇANSKÝ, L: *Slovenská sociálna výstavba*. Bratislava 1944, s. 12 – 22. FALTUS, J., PRŮCHA, V.: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*, s. 541 – 542.

38 Tamže; KAMENEC, I: *Slovenský štát v obrazoch*. Bratislava 2007, s. 164 – 165.

39 MUTŇANSKÝ, L: *Slovenská sociálna výstavba*. Bratislava 1944, s. 12 – 22. FALTUS, J., PRŮCHA, V.: *Prehľad hospodárskeho vývoja na Slovensku v rokoch 1918 – 1945*, s. 541 – 542.

40 KOVÁČIK, L: *Boj o banky*. Bratislava 1950, s. 31 – 32; KRÁL, V.: *Otázky hospodárskeho a sociálneho vývoja v českých zemích v letech 1938 – 1945*, s. 280 – 292.

41 SNA, f. Povereníctvo dopravy, šk. 117. Pomoc východnému Slovensku.

nacistického Nemecka. Pochmúrnou stránkou hospodárskeho vývoja bolo vyvlastnenie majetku židovskej komunity. Od roku 1942 nastáva postupne hospodárska recesia, ktorá sa neustále prehľbuje až do konca vojny. Tento stav má negatívny vplyv na život bežných slovenských rodín, ktoré zvädzajú boj o základnú existenciu.

Vplyv pozemkovej reformy na obyvateľov východného Slovenska v rokoch 1939 – 1945

Henrich Hrehor

Pozemková reforma, bez ohľadu na obdobie a teritórium, kde sa uskutočňuje, predstavuje zásah do majetkových práv určitých osôb, či už súkromných alebo právnických. Rozsah a forma intervencie sú záležitosťou konkrétneho štátu, ktorý sa rozhodne z pozície zákonodarcu vstúpiť do súkromnoprávných záležitostí dotýkajúcich sa držby nehnuteľnosti. Právo vlastníť majetok, slobodne ním disponovať je jedným z najstarších právnych princípov, ktoré poznalo už rímske právo. Z tohto dôvodu preto treba skúmať a analyzovať rozhodnutia zákonodarných zborov o prijatí a realizácii pozemkových reforiem, ako aj posudzovať vplyv uskutočnených zmien na spoločnosť. Vzhľadom na podstatu pozemkovej reformy, ktorá spočíva v úprave vlastníckych vzťahov k nehnuteľnostiam, je zrejmé, že ten, kto sa rozhodne uskutočniť pozemkovú reformu, musí vždy dať odpoveď na tieto kľúčové otázky: na aké účely sa bude využívať získaná pôda, či za vyvlastnenú pôdu prislúcha majiteľovi náhrada, alebo nie, a komu a akým spôsobom bude pôda pridelená.

S prihliadnutím na hlavnú tému príspevku sa podrobnejšie budem venovať konkrétnej realizácii pozemkovej reformy na východnom Slovensku. Na individuálnych prípadoch zásahov štátu do vlastníckych práv osôb poukážem na javy a skutočnosti, ktoré boli príznačné pre obdobie rokov 1939 – 1945 a taktiež priblížim dôsledky uskutočnených zmien na pôvodných majiteľov pôdy.

Skôr než pristúpim ku konkrétnym príkladom, stručne sa zmienim o základných zásadách upravujúcich vlastníctvo nehnuteľnosti v Slovenskej republike (SR) v rokoch 1939 – 1945.

Legitimita pozemkovej reformy

Zákonnosť pozemkovej reformy v Slovenskej republike bola zaručená právnymi normami upravujúcimi vlastnícke práva niektorých osôb k vybraným typom nehnuteľností, ktoré prijal Slovenský snem v rokoch 1939 – 1943. Za rámcový zákon z pohľadu

realizácie pozemkovej reformy je možné považovať právnu normu, ktorú prijal Slovenský snem 22. februára 1940 pod číslom (č.) 46/1940 *Slovenského zákonníka* (Sl. z.) – zákon o pozemkovej reforme. Za jeho prípravu bol zodpovedný minister hospodárstva G. Medrický, ktorý na jeho znení spolupracoval s poprednými slovenskými národohospodármi, ako P. Zaľko a I. Karvaš.¹ Uvedený právny predpis pozostával z niekoľkých tematických častí, ktoré boli označené ako diely. Prvý, vymedzil skupinu osôb, ktorých sa realizácia pozemkovej reformy týkala, a taktiež stanovil podmienky, keď mohol štát získať pôdu na účely pozemkovej reformy.

Okruh postihnutých osôb tvorili cudzí štátni príslušníci, Židia a za určitých okolností aj osoby, ktoré získali prídely pôdy počas pozemkovej reformy v medzivojnovom Československu. Perzekúcie určitých skupín obyvateľstva boli jednou z charakteristických črt vládneho režimu v rokoch 1939 – 1945. Legislatíva obmedzujúca pôsobenie osôb na základe ich pôvodu neplatila len v poľnohospodárstve, ale aj v ostatných odvetviach priemyslu. Ako príklad možno uviesť opatrenia Tatra banky z marca 1939, v ich zmysle mohli v banke ostať len českí úradníci žijúci v zmiešaných česko-slovenských manželstvách.²

Zákon uvádzal dva spôsoby, resp. možnosti nadobudnutia pôdy na účely reformy, a to výkup alebo prevzatie. Právo výkupu mohol štát uplatniť v prípade, ak vlastníak scudzoval poľnohospodárske nehnuteľnosti vo výmere nad 50 hektárov (ha). V prípade cudzích štátnych príslušníkov a Židov tak mohol urobiť aj v prípade, že ich vlastníci nescudzovali a bez prihladenia na výmeru vlastníctva. V súvislosti s uvedenými skupinami osôb treba uviesť, že na základe zákonov č. 146/1939 Sl. z. o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve cudzozemských štátnych občanov a zákona č. 147/1939 Sl. z. o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve Židov, mali povinnosť podrobiť sa súpisu poľnohospodárskych nehnuteľností. To znamená, že na predtlačných formulároch museli oznámiť ministerstvu hospodárstva všetky poľnohospodárske nehnuteľnosti, ktoré vlastnili alebo boli jedným zo spolumajiteľov. Nehnuteľnosti podliehajúce súpisu nemohol vlastníak bez súhlasu štátom poverených inštitúcií scudziť, prenajať alebo zaťažiť. Termín poľnohospodárska nehnuteľnosť sa vzťahoval na ornú pôdu, inú pôdu (pastviny, lúky, záhrady, lesy, rybníky, močiare a neplodná pôda), obytné a hospodárske budovy a zariadenia, ktoré slúžili na spracovanie vlastných, prípadne i cudzích poľnohospodárskych (lesných) výrobkov. Za poľnohospodársku nehnuteľnosť sa považovali aj poľnohospodársko-priemyselné podniky, aj keď boli právne a hospodársky samostatné, ako liehovary, cukrovary, pivovary, pily, mliekarne, syrárne, sušiarne, škrobárne, kameňolomy, tehelne, mlyny atď.

Židovskí vlastníci po prijatí zákona o pozemkovej reforme museli, až do doby, dokiaľ pozemkový úrad nevykúpil ich nehnuteľnosti, alebo nedal súhlas na ich predaj, platiť tzv. hektárový príspevok. Príspevok bol stanovený vo výške 20 Ks³ za hektár a bol

1 HALLON, L., SABOL, M.: Zlaté roky hospodárskeho vývoja Slovenskej republiky 1940 – 1943. In.: SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania*. Bratislava 2009, strana (s.) 411 – 412.

2 HALLON, L., SABOL, M.: Perzekúcie v hospodárskej sfére Slovenska v rokoch 1939 – 1945. In. SOKOLOVIČ, P. (zost.): *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 - 1945*. Bratislava 2008, s. 448.

3 Korún slovenských.

určený v prospech Fondu pre pozemkovú reformu. Príspevok sa platil ročne vopred na celý kalendárny rok.

Posledná zákonná možnosť ako získať nehnuteľnosti výkupom, bola revízia pozemkovej reformy uskutočnenej v zmysle zákona č. 215/1919 Sbírkou zákonů a nařízení (Sb. z. a n.) [o zabraní velkého pozemkového vlastnictva – pozn. H. H.]. V zmysle ustanovení zákona o pozemkovej reforme prislúchala majiteľovi vykúpenej pôdy náhrada.

Právo prevzatia sa vzťahovalo na tzv. súdny predaj – dražbu. V prípade súdneho predaja mohol štát prevziať poľnohospodárske nehnuteľnosti buď za vyvolávaciu cenu (najnižšia ponuka), alebo za najvyššiu cenu. Za vyvolávaciu cenu mohol štát prevziať nehnuteľnosti v prípade, že sa na dražbe nedosiahla ani najnižšia cena, ktorá bola uvedená v dražobnej vyhláske. Ak o dražbu nehnuteľnosť mali dražitelia záujem, aj vtedy ju mohol štát získať. Musel ale zaplatiť sumu rovnajúcu sa najvyššej ponuke, ktorá sa na dražbe dosiahla.

Prvý diel taktiež obsahoval aj opis mechanizmu prerozdelenia pôdy získanej počas pozemkovej reformy. Za prerozdelenie pôdy bol zodpovedný Štátny pozemkový úrad (ŠPÚ) v Bratislave. Táto inštitúcia, ktorá zastupovala štát vo všetkých právach a povinnostiach vyplývajúcich vo veci pozemkovej reformy, bola zriadená zákonom č. 45/1940 Sl. z. o Štátnom pozemkovom úrade z 22. februára 1940. Pozemkový úrad mal pôdu pridelať predovšetkým roľníkom, ktorí boli slovenskými štátnymi príslušníkmi, kresťanského vierovyznania a boli mravne zachovalí. Prídelcovia museli za pôdu zaplatiť. Na zaplatenie kúpnej ceny si mohli zadovážiť aj úver.

V ďalších dieloch sa pozornosť venovala najmä finančnému zabezpečeniu Fondu pre pozemkovú reformu (druhý diel), ustanoveniam týkajúcich sa daní a poplatkov (tretí diel) a všeobecným a záverečným ustanoveniam (štvrtý diel).

Zo všetkých skupín, ktorých sa týkala pozemková reforma, boli najviac postihnutí Židia. Ich práva, pokiaľ išlo o držbu poľnohospodárskych nehnuteľností, sa aj po prijatí zákona o pozemkovej reforme ďalej upravovali v ich neprospech.

Vládne nariadenie č. 93/1941 z 19. mája 1941, ktorým sa upravilo vykonávanie pozemkovej reformy na židovských nehnuteľnostiach, stanovilo, že nehnuteľnosti židovských vlastníkov, ktoré môže Štátny pozemkový úrad vykúpiť, stanú sa dňom, ktorý Štátny pozemkový úrad určí vyhláškou v *Úradných novinách*, majetkom štátu. Osoba, ktorej majetok bol takto zoštátnený, na vyzvanie Štátneho pozemkového úradu ho musela odovzdať do správy štátu – §3. Za znárodnené nehnuteľnosti vlastníkom prislúchala náhrada, ktorej výšku stanovil a vyplatil Štátny pozemkový úrad dodatočne, to znamená nie v momente prevzatia nehnuteľnosti – §1. Zmenu vlastníka vykonávali súdy na návrh Štátneho pozemkového úradu v prospech súkromných osôb na základe prídelovej listiny alebo kúpno predajnej zmluvy. Vlastnícke právo mohol získať aj štát. Prijatím nariadenia č. 93/1941 došlo k celkovej zmene dovtedajšej koncepcie pozemkovej reformy. Pozemkový úrad už pôdu nevykupoval, ale ju poštátnil.⁴ Zmena filozofie uskutočňovania pozemkovej reformy bola v súlade s vládnu koncepciou úplne vylúčiť Židov z hospodárskeho života.

Voči ďalším skupinám, ktorých sa úprava vlastníctva nehnuteľnosti týkala, ako cudzí štátni príslušníci, osoby scudzujúce výmeru väčšiu než 50 ha alebo tí, ktorí pod-

4 CAMBEL, S.: *Slovenská dedina (1938 – 1944)*. Bratislava 1996, s. 49.

liehali revízií prídely z prvej pozemkovej reformy, nebol postup štátu, resp. Štátneho pozemkového úradu taký radikálny z pohľadu rozsahu odňatia majetku, ako aj samej realizácie pozemkovej reformy. Zatiaľ čo v prípade Židov Slovenský snem prijal aj ďalšie zákony vzťahujúce sa na vlastníctvo nehnuteľností, ktorých výsledkom bolo zhoršovanie pozície majiteľa, tak pri ostatných skupinách, buď ostali v platnosti ustanovenia zákona o pozemkovej reforme, alebo v niektorých prípadoch došlo k zákonnej úprave v prospech majiteľov pôdy.

Ako príklad zlepšenia právneho postavenia, a takpovediac vymanenia sa spod pozemkovej reformy, možno uviesť osoby scudzujúce pôdu nad 50 ha, ktoré boli kresťanského vierovyznania. Títo statkári v zmysle zákona č. 176/1945 Sl. z. nemuseli žiadať Štátny pozemkový úrad o súhlas na predaj pôdy, a teda sa ich realizácia pozemkovej reformy vôbec nedotkla.⁵

Nasledujúca časť príspevku obsahuje konkrétne príklady prevzatia a prídely poľnohospodárskych nehnuteľností, ktoré približujú a dokresľujú, akými spôsobmi sa uskutočňovala pozemková reforma na východnom Slovensku.

Zabezpečenie pôdy roľníkom-utečencom

Za jeden z prvých zásahov štátu do vlastníctva pôdy v rámci pozemkovej reformy možno považovať nútenú krátkodobú árendu – vnútený krátkodobý prenájom – upravovalo ju vládne nariadenie č. 5/1939 Sl. z. o prechodnom opatrení pôdy roľníkom-utečencom cestou nútenej krátkodobej árendy z 15. marca 1939

Problematike vnútenej krátkodobej árendy sa zákon o pozemkovej reforme špeciálne nevenuje. Aj napriek tomu je potrebné tento typ obmedzenia vlastníckych práv v súvislosti s realizáciou pozemkovej reformy uviesť. A to z dôvodu, že vnútená krátkodobá árenda sa mnohokrát vzťahovala na pôdu, ktorá skôr či neskôr podliehala pozemkovej reforme, pretože sa vzťahovala na osoby užívajúce viac než 50 ha poľnohospodárskej pôdy. Spomínané nariadenie sa zaoberalo problematikou osôb, ktoré počas prvej pozemkovej reformy, najmä vnútornej kolonizácie, získali pôdu na území pričlenenom v dôsledku zmeny hraníc (Viedenská arbitráž – 2. november 1938) Maďarsku. Mnoho slovenských a českých roľníkov pre nepriateľské nálady miestneho maďarského obyvateľstva sa rozhodlo opustiť Maďarsko a vrátiť sa na Slovensko, alebo do Čiech. Utečenci sa poväčšine vrátili buď do ich rodných obcí, či miest, alebo k ich známym. V zmysle ustanovení vládneho nariadenia o pridelení pôdy roľníkom-utečencom formou nútenej krátkodobej árendy, boli vlastníci, resp. nájomcovia užívajúci viac než 50 ha poľnohospodárskej pôdy, povinní na príkaz ministerstva hospodárstva prenajať bývalým kolonistom 10 % z celkovej výmery užívanej pôdy. Ak bolo treba, boli povinní postarať sa aj o ubytovanie pridelených kolonistov. Doba prenájmu nemala presiahnuť 3 roky.

Prostredníctvom obvodových úradovní, ktoré do vzniku Štátneho pozemkového úradu patrili pod ministerstvo hospodárstva, boli zmapované a vymedzené vhodné poľnohospodárske objekty na prenájom pôdy roľníkom-utečencom. Bývalí kolonisti,

5 Tamže, s. 44.

ak chceli získať pôdu formou nútenej árendy, museli podať žiadosť o prídel pôdy príslušnej obvodovej úradovni pre pozemkovú reformu.

Medzi majiteľov vlastníacich viac než 50 ha pôdy patrili aj Edmund Berkovics a Bernát Berkovics z obce Zemplínske Hradište.⁶ Obec z teritoriálneho hľadiska patrila do správy Štátnej obvodovej úradovne pre pozemkovú reformu v Markušovciach. Ich hospodárstvo malo výmeru 650 katastrálnych jutár⁷ (kj) pôdy (374 ha), z ktorej bolo 420 kj (242 ha) poľnohospodárskej pôdy. Tieto nehnuteľnosti nadobudli „kúpou z voľnej ruky“⁸ od Imricha Andrásyho. Majitelia na stretnutí s predstaviteľmi Štátnej obvodovej úradovne súhlasili s poskytnutím pôdy pre kolonistov. O možnosti zabezpečiť im ubytovanie ale poznamenali, že „na ich hospodárstve niet žiadnych voľných obytných a hospodárskych budov“.⁹ Po dohode medzi Bernátom Berkovicsom a obvodovou úradovňou získali bývalí kolonisti Tomáš Ďuriš, Mikuláš Cabada a Anton Čiko časť pôdy z jeho hospodárstva do prenájmu.¹⁰

Bernát Berkovics bol počas rokovania splnomocnený zastupovať aj Andreja Délyho, vlastníka hospodárstva v obci Veľaty. Kolonistom tak pozemkový úrad dal do árendy aj pôdu z vlastníckeho súboru Andreja Délyho vo Veľatoch, a to aj napriek tomu, že tento hospodársky celok mal menšiu výmeru než zákonom stanovených 50 ha.¹¹

Uchádzač o prídel pôdy formou vnútenej árendy mohol získať najviac 15 ha pôdy.¹² Vnútení árendátori boli povinní koncom hospodárskeho roka, teda po zbere úrody, ale najneskôr do 1. októbra, zaplatiť tzv. árendovné (nájomné) vlastníkovi, inak stratili právny nárok na nájom v budúcom roku. Za prvý rok mal vlastníkovi nájomné zaručiť Ústav pre starostlivosť o utečencov. Ústav mal aj povinnosť zabezpečiť nevyhnutné potreby kolonistom-nájomcom na riadne obhospodárenie pôdy. Zo zápisnice o umiestnení utečencov na majetku Bernáta Berkovicsa sa ale dozvedáme, že vlastník (Bernát Berkovics) bol povinný vydať utečencom, bývalým kolonistom, v naturáliách 36 q¹³ pšenice, čo aj Berkovics 28. septembra 1940 urobil.¹⁴ Túto povinnosť mu uložil pozemkový úrad za to, že nájomcovia Tomáš Ďuriš a spol. (Mikuláš Cabada a Anton Čiko) nevstúpili do úžitku im pridelených pozemkov v plnom rozsahu a v stanovenom čase.¹⁵

6 V origináli uvedené Hardište.

7 Katastrálne jutro je jednotkou plošnej miery v siahovej sústave. Základnou jednotkou siahovej sústavy je štvorcová siaha – 0,3596 m². 1 600 štvorcových siah = 1 katastrálne jutro = 0,5754642 ha.

8 V období rokov 1918 – 1939 bola na území Československa uskutočnená pozemková reforma, ktorá sa týkala osôb, ktoré vlastnili väčšiu výmeru ako 150 ha poľnohospodárskej pôdy alebo 250 ha pôdy celkovo. V rámci tejto reformy existovalo viacero spôsobov prídelu, resp. možnosti získať pôdu. Jednou z nich bola aj kúpa pôdy od jej vlastníka. Tento spôsob sa označoval ako „kúpa, resp. predaj z voľnej ruky“.

9 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Štátny pozemkový úrad v Bratislave (ŠPÚ BA), škatuľa (šk.) 384, číslo jednacie (č. j.): 3795/1939.

10 Tamže, č. j.: 3382/1940.

11 Tamže, č. j.: L497/1943.

12 Vládne nariadenie č. 5/1939 o prechodnom opatrení pôdy roľníkom - utečencom cestou nútenej krátkodobej árendy - §3.

13 Metrický cent 1q=100kg.

14 SNA, f. ŠPÚ BA, šk. 384, č. j.: 3382/1940.

15 Tamže, č. j.: L497/1943.

Keďže Edmund a Bernát Berkovicsovi boli Židia, ich poľnohospodársky majetok v roku 1942 zoštátnili. V prípade Bernáta Berkovicsa sa tak stalo na základe Výmeru Štátneho pozemkového úradu číslo L 531/42 z 21. júla 1942. Štát taktiež prevzal do svojej správy aj majetok Andreja Délyho vo Veľatoch. Po zoštátnení bol za obhospodarovanie oboch objektov zodpovedný Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov. Majetok Bernáta Berkovicsa, v dobe prevzatie Štátnym pozemkovým úradom v Bratislave, bol zaťažený pohľadávkami a dlhmi vo výške 1 400 000 Ks. Najväčšími veriteľmi boli Hypotečná a komunálna banka (800 000 Ks), Daňový úrad Michalovce (300 000 Ks) Legiobanka (200 000 Ks) a Zväz roľníckych družstiev (60 000 Ks).¹⁶

Fond sa po prevzatí týchto pozemkov a budov zaoberal okrem iného aj otázkou kolonistov-nájomcov. V zápisnici o prevzatí nehnuteľnosti z 21. júla 1942 bolo uvedené, že „pre umiestnenie kolonistov natrvalo na preberaných nehnuteľnostiach niet podmienok.“¹⁷ Aj napriek tomu ale fond 25. septembra 1942 uzatvoril s kolonistami nové nájomné zmluvy, podľa ktorých Mikuláš Cabada a Tomáš Ďuriš ostali vo Veľatoch a k pôvodnej výmere, ktorú mali dovtedy v prenájme, dostali aj výmeru Antona Čika spolu s 4 kj (2 ha) lúk z bývalého majetku Bernáta Berkovicsa v Zemplínskom Hradišti. Novozískanú pôdu si rozdelili rovnakým dielom. Čiko dostal do prenájmu od fondu nehnuteľnosti v obci Lastovce.¹⁸

Štátny pozemkový úrad sa snažil otázku bývalých kolonistov riešiť nielen vnúteňnou árendou, ale aj prídelením pôdy. Dokazuje to prípad bývalého kolonistu Ladislava Hurajta, ktorý žil vo Veľkom Šariši. 6. júla 1943 sa obrátil na Štátny pozemkový úrad v Bratislave so žiadosťou o prídelenie roľníckeho dedičného hospodárstva. Podanie žiadosti odôvodnil tým, že „sa dopočul o možnosti uprázdnenia sa roľníckeho dedičného hospodárstva v kat. území Kapušany, ktoré je určené pre jedného z kolonistov“.¹⁹ V žiadosti ďalej uvádza, že keď dostane prísľub od Štátneho pozemkového úradu, že dedičné hospodárstvo v Kapušanoch bude jemu pridelené, hneď sa tam nasťahuje.

Nie všetci kolonisti sa vrátili do svojich pôvodných rodín či obcí. Ešte pred vznikom Slovenskej republiky Ministerstvo sociálnej starostlivosti a zdravotníctva Československej republiky vypracovalo plán umiestnenia kolonistov, ktorí opustili územie pripadnuté Maďarsku. V zmysle tohto plánu boli ministerstvom stanovené lokality na území Slovenska, do ktorých boli umiestňovaní kolonisti. Ako príklad možno uviesť kolonistov z Bláhovej Dediny,²⁰ ktorí boli dočasne umiestnení v Trnave a Zavare.²¹ V rámci tohto riešenia sa nezriedka aj rozdelila rodina, ktorá žila predtým spoločne. Mnohí z týchto kolonistov sa snažili opäť spojiť so svojimi rodinnými príslušníkmi za pomoci Štátneho pozemkového úradu.

Žiadosť o preloženie podal aj František Holboj, kolonista zo Šrobárovej, ktorý sám seba opísal ako „invalidného starca s nezaopatrenými deťmi, ktorý v mieste pobytu nemá

16 Tamže, č. j.: L531/1942 – Príloha č. 5.

17 Tamže, č. j.: L531/1942.

18 Tamže, č. j.: L497/1943.

19 Tamže, šk. 321, č. j.: K455/1943.

20 V súčasnosti Blahová.

21 SNA, f. KR, šk. 26. Umiestnenie kolonistov z Bláhovej Dediny, č. j. 1789/1938.

byť ani hospodársky dvor a ani hospodárske budovy“.²² Holboj požiadal o preloženie z obce Čížatice, okres Prešov, na majer Čalovka, ktorý sa nachádzal medzi obcami Zemplínska Teplica²³ a Egreš. Ako dôvod presťahovania sa uviedol zabezpečenie existencie jeho nezaopatrených detí. V uvedenej lokalite bol jeho zať Ľudovít Brno a o preloženie na spomínaný majer plánoval požiadať aj jeho syn, ktorý bol v tom čase v Nitre. Ako ďalej Holboj uvádza „*ak by Štátny pozemkový úrad jeho a aj synovej žiadosti vyhovel boli by všetci spolu tak ako v Šrobárovej*“.²⁴

Predaj majetku podliehajúceho súpisu poľnohospodárskych nehnuteľností

Ďalším typom intervencie štátu do súkromného vlastníctva osôb bolo udelenie súhlasu štátu (ministerstva hospodárstva, ŠPÚ) v prípade predaja poľnohospodárskych nehnuteľností, ktoré vlastnili cudzí štátni príslušníci a Židia. V rokoch 1939 Slovenský snem prijal zákony č. zákon č. 146/39 Sl. z. o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve cudzozemských štátnych občanov a zákon č. 147/39 Sl. z. o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve Židov z 21. júna 1939. Poľnohospodárske nehnuteľnosti patriace pod ustanovenia týchto zákonov nebolo možné bez súhlasu ministerstva hospodárstva scudziť, zaťažiť alebo dať do árendy.²⁵

Na komplikácie, ktoré nastali po prijatí spomínaných právnych predpisov, možno poukázať na príklade Adolfa Weinbergera, ktorý sa v roku 1940 rozhodol odpredať časť svojho majetku.

Záujem o kúpu pastvín vo výmere 74 000 štvorcových siah (26,614 ha) prejavil Ján Sendžo a jeho manželka, obyvatelia obce Veľké Ozorovce. Po dohode medzi vlastníkom a nimi podpísali kúpnopredajnú zmluvu, ktorú v zmysle platnej legislatívy zaslali na schválenie príslušnému orgánu. O predaji pastvín sa dozvedeli predstavitelia miestnej organizácie Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLS), ktorí prostredníctvom obvodného sekretariátu strany v Sečovciach 31. júla 1940 zaslali Štátnej obvodovej úradovni pre pozemkovú reformu v Spišskej Novej Vsi žiadosť, aby zakročilo proti schváleniu kúpnopredajnej zmluvy medzi Weinbergerom a Sendžom. V žiadosti uvádzajú: „*Členstvo HSLS ako aj obyvateľstvo obce Bačkov je na hore uvedenej pôde veľmi zainteresované, nakoľko obec Bačkov úplne postráda pastviska, ktoré sú nutné k uhájaniu existencie miestneho obyvateľstva. Obec Bačkov chce totiž rozšíriť plochu svojich pastvísk, čo je životnou a bezpodmienečne nutnou potrebou pre chov kvalitného dobytká.*“²⁶ Pod pojmom obyvateľstvo obce rozumieme tých obyvateľov, ktorí tvorili Urbársku spoločnosť obce Bačkov, resp. boli jej členmi.²⁷ Na druhej strane manželka Sendžovci svoju žia-

22 SNA, f. ŠPÚ BA, šk. 321,č. j.: 6554/41.

23 V origináli Kerestúr.

24 Tamže.

25 Po vzniku Štátneho pozemkového úradu činnosti súvisiace so schvaľovaním kúpnopredajných zmlúv prešli z ministerstva hospodárstva na pozemkový úrad.

26 SNA, f. ŠPÚ BA, šk. 382,č. j.: 1942/1940/D.

27 Tamže, č. j.: 4560/1941.

dosť o kúpu pastvín zdôvodňovali tým, že spĺňajú všetky predpoklady na získanie pôdy, konkrétne „*boli slovenskej národnosti, mali slovenskú štátnu príslušnosť, boli mravne zachovalí a živili sa chovom oviec*“.²⁸ Štátny pozemkový úrad v danej veci rozhodol nasledovne: manželom Sendžovcom oznámil, že kúpno predajnú zmluvu nemôže schváliť, pretože „*pastviny sú súčasťou väčšieho komplexu, a preto v rámci pozemkovej reformy prídu pod parceláciu*“.²⁹ Zároveň im naznačil aj ďalší možný postup. Odporučil im, aby si podali žiadosť o prídely uvedených nehnuteľností na príslušnú obvodovú úradovňu.³⁰ Na príklade odpredaja pastvín Adolfa Weinbergera je možné poukázať aj na ďalšie skutočnosti, ktoré dokresľujú celkový charakter pozemkovej reformy. Ide predovšetkým o vplyv HSES na uskutočňovanie pozemkovej reformy, harmonogram realizácie pozemkovej reformy a v neposlednom rade aj o spôsob prerozdelenia nehnuteľností, ktoré sa stali majetkom štátu.

V súvislosti s vplyvom Hlinkovej slovenskej ľudovej strany na proces prerozdelenia pôdy získanej počas pozemkovej reformy možno konštatovať, že sa prejavoval v niekoľkých rovinách. Ako prvú možno uviesť intervenciu v prospech či neprospech konkrétneho uchádzača. Ďalšou formou intervencie bolo požadovanie pôdy len pre členov tejto strany a nesmieme zabudnúť ani na to, že pôdu mohli nadobudnúť len určité osoby, medzi nimi aj členovia HSES. S prípadom intervencie v prospech či neprospech konkrétnych uchádzačov sme sa stretli už pri predaji pastvín Adolfa Weinbergera. Zo zachovaných archívnych materiálov nie je možné jednoznačne povedať, či dôvodom na neschválenie kúpno predajnej zmluvy bola práve žiadosť HSES o zamietnutie schválenia predaja. Vzhľadom na iné archívne dokumenty zachytávajúce korešpondenciu medzi HSES a ŠPÚ vieme, že vplyv tejto politickej strany na rozhodnutia úradu bol značný. Potvrďuje to list pozemkového úradu Generálnemu sekretariátu HSES v Bratislave, z 11. decembra 1941, v ktorom je uvedené: „*Štátny pozemkový úrad nemá najmenšieho záujmu na osobách a opiera sa vždy len o kvalifikáciu uchádzača, ktorá je uvedená v prihláške a ktorú potvrdzujú miestni činitelia, pričom veľmi dôležitým faktorom je doporučenie HSES* (zvýraznil H. H.).“³¹

Pokiaľ ide o požadovanie pôdy len pre členov HSES, tak takýto príklad nám ponúka obec Zemplínsky Branč.³² V obci sa nachádzali poľnohospodárske nehnuteľnosti v celkovej výmere 400 kj (230 ha), ktoré boli vo vlastníctve cudzích štátnych príslušníkov a Židov. Z toho cudzí štátni príslušníci vlastnili 200 kj (115 ha) a Židia taktiež 200 kj (115 ha). Miestna organizácia HSES v obci Baranč obe tieto skupiny označila ako „štátu nepriateľský živ“³³ a z tohto dôvodu žiadala Štátnu obvodovú úradovňu pre pozemkovú reformu v Spišskej Novej Vsi o výkup a následne rozparcelovanie pôdy. Súčasne HSES požadovala prerozdelenie vykúpenej pôdy medzi členov miestnej organizácie. V žiadosti sa doslovne uvádzalo, že „*miestna organizácia HSES prosí, aby v záujme slovenských roľníkov a Slovenského štátu, boli tieto pozemky z rúk cudzích elementov vy-*

28 Tamže, č. j.: 4631/41.

29 Tamže, č. j.: 1358/41.

30 Tamže.

31 Tamže, šk. 321, č. j.: 18.604/41.

32 V origináli Baranč.

33 SNA, f. ŠPÚ BA, šk. 382, č. j.: 4778/40.

kúpené a rozparcelované medzi členov miestnej organizácie“³⁴ Predstavitelia miestnej organizácie HSLS žiadost' o prídel pôdy jej členom odôvodňovali tým, že obec sa nachádza v blízkosti hraníc s Maďarskom a prídelom pôdy členom HSLS by sa posilnilo postavenie slovenských roľníkov.

Špecifický fenomén z pohľadu nadobudnutia pozemkov či budov členmi HSLS predstavoval dražobný predaj. Dražba bývalých židovských nehnuteľností sa uskutočnila 2. marca 1944 v obci Kalša. Zo zápisnice zástupcu Štátneho pozemkového úradu Štefana Lukáča sa dozvedáme, že dražbu otvoril o 8. hodine a prítomných informoval takto: „*dražiť môžu len roľníci, ktorí sú členmi Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a frontoví vojaci – roľníci, i keď nie sú členmi HSLS*“.³⁵

Prerozdelenie a ďalšie využitie poštátnenej pôdy

Po prijatí zákona o pozemkovej reforme, ktorý obsahoval jasnú a zrozumiteľnú informáciu, že poľnohospodárska pôda cudzích štátnych príslušníkov a Židov bude pridelená slovenským občanom, sa začal spontánny proces zasielania žiadosti o prídel pôdy. Fyzické, ako aj právnické osoby zasielali žiadosti o prídel pôdy Štátnemu pozemkovému úradu, jeho obvodovým úradovniam a nezriedka aj ministerstvu hospodárstva, ktoré však po vzniku pozemkového úradu už nebolo kompetentnou inštitúciou vo veciach pozemkovej reformy. Ako príklad spontánneho záujmu o prídel pôdy možno uviesť list obyvateľov obce Zbojné ministerstvu hospodárstva, v ktorom napísali: „*Podpísaný obecný úrad a celá podpísaná obec má veľmi malý úrodný pozemok a nemôžu žiadnym spôsobom svoju hospodársku existenciu vyvinúť pri takej malej užitočnej pôde. Preto sa obraciame so žiadosťou k hore uvedenému slávnemu úradu pozemkovej reformy, aby nám láskavé pridelil majetok veľkostatkára dr. Šedivého, ktorý býva v Praze a je národnosti Čech.*“³⁶ Ministerstvo hospodárstva obecnú žiadosť postúpilo Štátnemu pozemkovému úradu, ktorý 24. októbra 1940 žiadateľom zaslal odpoveď: „*Akonáhle bude pozemkový úrad podľa pracovného programu vo vašej obci alebo okolí prevádzať pozemkovú reformu, budú o tom záujemcovia vhodným spôsobom upovedomení.*“³⁷

Štátny pozemkový úrad najčastejšie oznamoval prídel pôdy prostredníctvom Úradných novín. Uchádzači, ktorí mali záujem o prídel, resp. výkup pôdy, museli podať prihlášku, v ktorej okrem základných identifikačných údajov ako meno a priezvisko, vek a stav musel uchádzač uviesť aj jeho vierovyznanie, národnosť a finančnú situáciu, ako aj ponuku kúpnej ceny. Ako názorný príklad možno použiť prihlášku Andreja Beleja z obce Vyšná Radvaň. Belej mal záujem odkúpiť časť majetku (1/37 zo 164 ha) bývalých židovských vlastníkov Júliusa Wallera a Alberta Adlera za cenu 7 000 Ks. Výslednú sumu predstavovala súčet ceny ornej pôdy a pasienkov. Belej v prihláške udáva: „... *za jedno katastrálne jutro ornej pôdy a lúk mienim zaplatiť 1 000 Ks a za les a pa-*

34 Tamže.

35 Tamže, šk. 384. Zápisnica o dražobnom predaji bývalých židovských poľnohospodárskych nehnuteľností v katastrálnom území Kalša, okres Trebišov.

36 Tamže, šk. 434. Žiadosť obce Zbojné o prídel majetku Dr. Šedivého.

37 Tamže, č. j. 6869/40-II.

sienky 350 Ks. V hotovosti mám 5 000 Ks a potrebujem ďalších 2 000 Ks, ktoré chcem získať úverom od ŠPÚ“.³⁸ Oznam o odpredaji nehnuteľnosti bol uverejnený v Úradných novinách č. 55/1940.

Na Štátny pozemkový úrad sa, vzhľadom na jeho zákonom dané kompetencie, obracali obce aj so žiadosťami o poskytnutie informácií, či niektoré pozemky nachádzajúce sa v ich katastri patria, resp. nepatria do kategórie poľnohospodárskych nehnuteľností. So žiadosťou o informácie tohto typu sa na pozemkový úrad obrátili predstavitelia obcí Rozhanovce a Chrastné. Chceli totiž vedieť, či židovské cintoríny patria do kategórie poľnohospodárskych nehnuteľností.³⁹ Pozemkový úrad v odpovedi na ich žiadosť uviedol: „Židovské cintoríny nie sú v zmysle zákonných predpisov o pozemkovej reforme poľnohospodárskymi nehnuteľnosťami, a preto Štátny pozemkový úrad nemôže nijako disponovať so židovskými cintorínmi.“⁴⁰

Pozemkový úrad, s prihliadnutím na záujem ľudí o prídelať pôdy a v snahe čo najrýchlejšie získať židovskú pôdu, pokúsil sa vytvoriť čo najefektívnejší spôsob prevzatia a následného prerozdelenia pôdy vo vlastníctve Židov. Ako najvhodnejšie riešenie sa javilo rozdelenie republiky na niekoľko menších častí, v ktorých pôsobili tzv. pracovné skupiny. Pracovné skupiny boli označené písmenami abecedy, napr. v okrese Prešov pôsobila pracovná skupina „K“⁴¹ a v Michalovciach „L“.⁴² S poľnohospodárskym majetkom, ktorý sa stal vlastníctvom štátu, mohol ŠPÚ nakladať niekoľkými spôsobmi. Medzi najčastejšie patrili prídelať pôdy do vlastníctva štátu, alebo prídelať jednotlivcom, roľníkom, alebo právnickým osobám.

V prípade, že sa štát rozhodol ponechať si a ďalej užívať prevzaté nehnuteľnosti, bol ich správou poväčšine poverený Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov. Fond bol zriadený v roku 1942 zákonom č. 108/1942 Sl. z. o zabezpečení hospodárenia na poľnohospodárskych nehnuteľnostiach, Židmi obhospodarovaných. Z pohľadu typu a formy prerozdelenia nehnuteľnosti medzi súkromné osoby, teda roľníkov, a štát, mnoho naznačuje hlásenie vedúceho pracovnej skupiny „K“ z 2. októbra 1942. Hlásenie obsahuje nasledovnú informáciu o spôsobe prerozdelenia poštátnených nehnuteľností: „Pracovná skupina má v prešovskom okrese pripravené už skoro každé katastrálne územie, kde sa nachádza židovská pôda a výber uchádzačov chce previesť teraz a v zimných mesiacoch. Ide v každom prípade o menšie majetky, pretože statky aj v tomto okrese boli odovzdané do správy Fondu.“⁴³ Ako vyplýva z uvedeného hlásenia, malí a strední roľníci obyčajne získavali len poľnohospodársku pôdu z menších veľkostatkov a v malej výmere. V súvislosti s prídelať pôdy do správy fondu je potrebné poznamenať, že to nemuselo byť definitívne. Poprední predstavitelia pozemkového úradu nevyučovali možnosť prerozdelenia pôdy, ktorú obhospodaroval Fond pre správu poľnohospodárskych majetkov. Možnosť prídelať pôdy, ktorú spravoval fond, pripúšťal predseda Štátneho pozemkového úradu. V liste Telegrafnému stavebnému úradu v Prešove z 21. sep-

38 Tamže. Prihláška o prídelať nehnuteľnosti Andreja Beleja z Vyšnej Radvane.

39 Tamže, šk. 321, č. j: 57/1943.

40 Tamže, č. j.: 491/1943.

41 Tamže, č. j.: K162/1943.

42 Tamže, šk. 382, č. j.: 4L/43-103-odd. 1.

43 Tamže, šk. 321, č. j.: 4077/42 – doz.

tembra 1942 sa uvádzalo: „Statok v Bogdanovciach,⁴⁴ ktorý je v správe Fondu pre správu poľnohospodárskych majetkov, pravdepodobne nebude parcelovaný počas vojny.“⁴⁵

Fond mal zabezpečiť riadne hospodárenie na majetku, ktorý mu bol zverený do správy. V praxi to ale nebolo jednoduché. Ako problém sa javilo zabezpečiť normálne fungovanie tzv. poľnohospodárskych závodov, ako boli poľnohospodárske liehovary. Za jeden z hlavných faktorov, ktorý rozhodujúcim spôsobom vplýval na zachovanie výroby, možno považovať nedostatok kvalifikovanej pracovnej sily, ktorá by dokázala nahradiť pôvodných židovských majiteľov. Nedostatok kvalifikovaných ľudí, ktorí by dokázali zabezpečiť kontinuitu vo fungovaní výroby na bývalých židovských nehnuteľnostiach, naznačil jeden z vysokopostavených zamestnancov Štátneho pozemkového úradu (vedúci pracovnej skupiny „K“): „Je veľmi dôležité, aby už dnes bolo postarané o náhradu za židovských liehovarníkov a prípadne aby obratom boli absolventi liehovarníckeho kurzu pridelený na veľkostatky tam, kde liehovarníkom je doteraz Žid, aby pod jeho vedením sa zapracovali.“⁴⁶ Túto nepriaznivú situáciu sa snažili riešiť ŠPÚ, resp. Fond aj za pomoci intervencií v prospech Židov, odborníkov, ktorí mali byť odtransportovaní z územia Slovenskej republiky.

V správe vedúceho pracovnej skupiny „K“ z 1. júla 1942, adresovanej Centrálnaj správe Fondu pre správu poľnohospodárskych majetkov, sú uvedené mená konkrétnych Židov, odborníkov, ktorých po telefonickom dohovore zamestnanca pozemkového úradu s poslancom Bošňákom ponechali doma, resp. na mieste, kde pôsobili. Išlo o Ladislava a Gustava Schwarza, Dávida Frischa a Mórica Hercza. V prípade Hercza to bol zásah v poslednej chvíli, pretože „už bol vo vlaku a čakal na transport“.⁴⁷ Podobných prípadov, keď ŠPÚ musel vzhľadom na ekonomické záujmy intervenovať v prospech Židov, bolo pravdepodobne viacero, keďže pozemkový úrad považoval za riešenie vydávanie „trvalejších legitimácií pre takých Židov, ktorých centrálna správa, respektíve hospodárenie bezpodmienečne potrebuje“.⁴⁸ Vydávanie trvalejších legitimácií sa malo diať za spolupráce s ministerstvom vnútra. Ďalším príkladom jasne dosvedčujúcim pohnútky, ktoré viedli predstaviteľov Štátneho pozemkového úradu o pozdržanie deportácie niektorých Židov, je žiadosť o ponechanie Alexandra Landsmana doma, t. j. netransportovať ho. Oblastný inšpektor fondu ako zdôvodnenie žiadosti udáva: „U Alexandra Landsmana považujem jeho dočasnú prítomnosť za potrebnú, lebo najmä jeho inventár má hodnotu vyše pol milióna a niektoré predmety za jeho neprítomnosti mohli by sa ľahko vymeniť, dôsledkom čoho by utrpel ujmu štát.“⁴⁹

Okrem nedostatku kvalifikovanej pracovnej sily existovali aj iné príčiny, ktoré mali za následok, že Štátny pozemkový úrad nedokázal zabezpečiť plynulý chod poľnohospodárskych závodov, a to správanie tzv. „árijských statkárov“. Takým príkladom je správanie spolumajiteľa poľnohospodárskeho liehovaru v obci Uzovce. Liehovar v Uzovciach bol v správe fondu, ale ako udáva správa z roku 1943, nebol funkčný. Príči-

44 Dnes Šarišské Bohdanovce.

45 SNA, f. ŠPÚ BA, šk. 321, č. j.: K580/42.

46 Tamže, č. j.: K388/1942.

47 Tamže.

48 Tamže.

49 Tamže.

nou nefunkčnosti, boli „rôzne ťažkosti, z ktorých nie najmenšia je tá, že ideálnym spoluvlastníkom liehovaru je miestny árijský statkár Onderko, ktorého povaha každú dohodu a spravovanie veľmi sťažuje“.⁵⁰

Zámer presťahovať obec Livovská Huta

V súvislosti s pozemkovou reformou (1939 – 1945) treba uviesť aj špecifický spôsob využitia získanej pôdy, a to výstavbu nových osád, resp. obcí. V roku 1941 pozemkový úrad na východnom Slovensku, vybral lokalitu – majer Čalovka. Majer sa nachádzal v katastrálnom území obce Egreš, okres Sečovce. Do novovytvoreného sídla sa mala presťahovať celá obec Livovská Huta (okres Bardejov) so všetkými jej obyvateľmi. Na základe údajov ministerstva hospodárstva vieme, že v obci žilo 44 rodín, resp. 297 obyvateľov.⁵¹ Príčiny presťahovania Livovskej Huty z jej pôvodného miesta boli najmä ekonomicko-sociálneho charakteru. S myšlienkou presídlenia obyvateľov Livovskej Huty do novej lokality prišlo ministerstvo hospodárstva. Odôvodňovalo presídlenie tým, že obyvatelia Livovskej Huty neboli spokojní so svojimi sociálno-ekonomickými pomermi a nemali dosť peňažného kapitálu, aby ho použili na etablovanie v nových podmienkach.

Obyvatelia Livovskej Huty súhlasili s lokalitou, kam sa mali presídliť – s majerom Čalovka. Dôvody na presťahovanie obyvateľov obce uviedli v žiadosti adresovanej pozemkovému úradu zo 16. apríla 1942 takto: „Po uvážení našich ťažkých, nemožných životných podmienok medzi horami, kde sa naša obec nachádza, dovoľujeme si požiadať slávny Štátny pozemkový úrad v Bratislave o pridelenie pôdy pre presťahovanie sa. Poľnohospodárske pozemky [v Livovskej Hute pozn. H. H.] nemáme žiadne. Sme bývalí želiari, ktorí sa živili len zárobkom v sklárskej hute, ktorá ešte v roku 1908 zanikla.“⁵² Obyvateľmi podaný opis pomerov možno považovať za pravdivý. Ministerstvo hospodárstva v správe týkajúcej sa presťahovania obce Livovská Huta, určenej Predsedníctvu vlády v Bratislave z 8. septembra 1941, uvádza nasledovne: „Dovoľujem si zdvorile poukázať na to, že v okrese Bardejov v obvode správy štátnych lesov Lukov leží obec Livovská Huta, vtiesnaná do úzkej doliny, obklopenej lesami, čo potomkov robotníkov bývalej sklárne, zlikvidovanej ešte začiatkom tohto storočia. Tamojšie lesy sú výhradne štátne, avšak od železničnej stanice sú vzdialené na 38 km, a preto prakticky nežažiteľné. Zárobku preto Livohutčania nemajú a keďže aj zatevných prác je poskromno, takmer len živoria.“⁵³ Správa, okrem už uvedeného, sa zmieňuje o domoch obyvateľov obce, ktoré nazýva chatrčami a taktiež informuje o poškodzovaní lesa obyvateľmi obce, čím vznikala škoda štátnym lesom. Obyvatelia Livovskej Huty aj napriek uvedeným sociálno-ekonomickým skutočnostiam predsa len disponovali určitým peňažným kapitálom. Peniaze získali najmä počas pobytu niektorých jedincov v cudzine, najčastejšie v Amerike.⁵⁴

50 Tamže, č. j.: 954/43.

51 Tamže, šk. 383, č. j.: 7,529-X/D-41.

52 Tamže, šk. 383, č. j.: L215/42.

53 Tamže, č. j.: 7,529-X/D-41.

54 Tamže.

Majer Čalovka sa javil ako vhodná lokalita na presťahovanie obce Livovská Huta z niekoľkých dôvodov. Prvým z nich bolo, že v blízkosti majera sa nachádzali hospodárstva židovských vlastníkov (Dr. Rosenbaum, Šalamún Friedman – Zemplínska Teplica a Max Hercz – Egreš), ktoré mohol štát použiť na výstavbu nového sídliska. Navyše pri parcelácii majetku Rosenbauma a Friedmana miestne obyvateľstvo prejavovalo len minimálny záujem o prídely pôdy. Pozemkový úrad spravoval s vyššie uvedeného majetku 50 kj (29 ha) ornej pôdy, o ktorú počas prídely nikto z obce neprejavil záujem, a to ani napriek nízkej cene 4 000 Ks za kj, aspoň podľa úradu.⁵⁵ V obci Egreš vlastnil Max Hercz 250 kj (144 ha) poľnohospodárskej pôdy, ktorá sa čoskoro mala zoštátniť.⁵⁶ V lokalite Zemplínska Teplica a Egreš tak štát disponoval výmerou 300 kj (173 ha), ktoré mohli byť využité na výstavbu novej obce – kolónie. V novovytvorenom sídle by obyvatelia Livovskej Huty mali oveľa lepšie možnosti zamestnať sa a súčasne by pravdepodobne získali aj väčšiu výmeru poľnohospodárskej pôdy. Ministerstvo hospodárstva videlo aj iné výhody, plynúce z presťahovania obce: „*Občania títo [z Livovskej Huty - pozn. H. H.] mohli by týmto získať viac ornej pôdy než majú nateraz a boli by v susedstve lesov v správe štátnych lesov Slanec, takže mohli by sa aj drevorubačskou prácou zamestnať, pretože práve týchto robotníkov je tu len poskromne.*“⁵⁷

Obyvatelia Livovskej Huty s presťahovaním obce súhlasili a 27. marca 1942 požiadali Štátny pozemkový úrad v Bratislave „*o prídelenie pôdy pre presťahovanie celej obce na vyvlastnený majetok Žida Rosenbauma a Hercza – pustatina Čalovka v katastrálnom území obce Egreš*“.⁵⁸

V roku 1943 sa návrhom ministerstva hospodárstva a žiadosťou obyvateľov Livovskej Huty o presťahovanie obce zaoberalo ministerstvo vnútra, ktoré poverilo Všeobecné stavebné družstvo v Bratislave aby sa vyjadrilo o možnosti výstavby obytných a hospodárskych budov v novovzniknutej osade. Všeobecné stavebné družstvo následne požiadalo o stanovisko Štátny pozemkový úrad k týmto skutočnostiam: 1) či sú zaistené pozemky v kat. obci Egreš pre novú osadu, 2) aká je rozloha, kultúra týchto pozemkov a či stačia na vyživovanie 47 rodín (294 duší) a 3) akým spôsobom je možné získať vlastnícke právo pre novú osadu.

Z korešpondencie medzi ministerstvom vnútra a Všeobecným stavebným družstvom vieme, že Štátny pozemkový úrad súhlasil s presťahovaním obce a už v roku 1941 pod č. j. 3113/41 – prez. rezervoval poľnohospodársky majetok Maxa Hercza v Egreši pre obyvateľov Livovskej Huty.⁵⁹

Premiestnenie obce Livovská Huta sa nikdy neuskutočnilo. Napriek tomu je to možno jeden z prvých prípadov, keď kompetentné orgány v rámci pozemkových reforiem uskutočnených po skončení prvej svetovej vojny na území Slovenska prišli so zámerom presídliť všetkých obyvateľov jednej obce do novej lokality a obyvatelia obce s tým súhlasili.

55 Tamže.

56 Tamže.

57 Tamže.

58 Tamže, č. j.: L215/42.

59 Tamže, č. j.: 738/43-I/3-E/Bs.

Záver

Slovenský snem v rokoch 1939 – 1945 prijal niekoľko zákonov upravujúcich súkromné vlastníctvo na území republiky. V zmysle prijatých právnych noriem došlo k postupnému obmedzovaniu, ba až úplnému pozbaveniu práv niektorých osôb slobodne rozhodovať a nakladať s ich poľnohospodárskymi nehnuteľnosťami. Zmeny, ktoré priniesla pozemková reforma v Slovenskej republike, postihli najmä židovských vlastníkov poľnohospodárskych nehnuteľností. Zásah štátu do práva vlastníť a zveľaďovať majetok bol pri tejto skupine taký radikálny, že Židia, ktorí sa živili poľnohospodárstvom, prišli takmer o všetky svoje nehnuteľnosti a stali sa po ekonomickej stránke nesebestačnými roľníkmi. Získanú pôdu štát následne prerozdelenil medzi súkromné či právnické osoby. Na rozhodnutia o spôsobe prerozdelenia pôdy vplývali okrem ekonomicko-sociálnych faktorov aj politické či hospodárske záujmy predstaviteľov vládnej moci.

„Sonda“ do problematiky hospodárskych vzťahov 1. Slovenskej republiky a Protektorátu Čechy a Morava s dôrazom na pracovné príležitosti slovenských robotníkov v „historických krajinách“¹

Peter Mičko

Po vzniku 1. Slovenskej republiky sa postupne kryštalizovali politické a hospodárske vzťahy k Protektorátu Čechy a Morava. Boli dôležité pre hospodársky život Slovenska a samozrejme súviseli s dvadsaťročným previazaným hospodárstvom v spoločnom štáte. Prepojenie hospodárstva bolo zrejmé aj v prvých rokoch existencie 1. Slovenskej republiky (SR), keď aj veľká časť slovenského exportu smerovala k západnému susedovi, či viaceré podniky na Slovensku mali českého majiteľa. Okrem rôznej majetkovej previazanosti v podnikovom sektore nachádzali v protektoráte pracovné príležitosti aj mnohí slovenskí priemyselní či poľnohospodárski robotníci.

Po rozpade Česko-Slovenskej republiky (Č-SR) hospodársku situáciu za riekou Moravou sledovali zástupcovia ministerstva zahraničných vecí, ktorí na Slovensko podávali situačné správy:

„Pomer Čechov k Slovensku sa začína síce pomaly ale predsa meniť. Z počiatku a vlastne ešte do nedávna bolo tu všeobecné presvedčenie, že Slovensko ako samostatný štát, sa udržať nemôže a ani neudrží. (...) Postupom času, keď začali prenikať správy o dobrom a zdravom vývoji pomerov na Slovensku, šírilo sa presvedčenie, že Nemci zasahujú do všetkých odborov verejného života práve tak ako tu (rozumej v protektoráte – poznámka P. M.) a že situácia a stav na Slovensku v ničom sa neodlišuje od stavu tujanjšieho. Ale tieto názory alebo domnienky sa stále korigujú a ľudia začínajú nadobúdať správne predstavy o skutočnom stave. Silne pôsobí tiež prenikanie správ, že na Slovensku

1 Štúdia vznikla vďaka grantovému projektu VEGA číslo (č.) 2/0090/10 „Hospodárska migrácia na Slovensku v rokoch 1939 – 1945“

neboli dosiaľ zavedené potravinové lístky, že je tam voľný predaj všetkých životných potrieb a tovaru vôbec a že zvláštne zasahovanie Nemcov vlastne nie je...“²

Poskytované správy mali vykresľovať nálady obyvateľstva na jednej či druhej strane hranice. Samozrejme, že informácie z obidvoch strán boli do istej miery hyperbolizované.

Počas existencie samostatného Slovenska sa museli medzi obidvoma krajinami riešiť konkrétne obchodné a hospodárske záležitosti, na ktoré malo výrazný vplyv nacistické Nemecko.

Úpravu vzájomných platieb medzi Slovenskou republikou a Protektorátom Čechy a Morava uverejnila v opatrení č. 20 Slovenská národná banka (SNB) 3. októbra 1940. Podľa neho sa od 1. októbra 1940 realizovali všetky platby za tovarový styk medzi SR a protektorátom výhradne cez „tovarový účet nemecký“ podľa predpisov bývalej Národnej banky Česko-slovenskej, filiálky v Bratislave č. 2 zo dňa 24. marca 1939 o platobnom styku medzi Slovenským štátom a Nemeckou ríšou.

Kapitálové platby sa od toho istého dátumu uskutočňovali cez „zvláštny účet – kapitálový styk“ (Sonderkonto Kapitalverkehr), vedený pre nemeckú zúčtovaciu pokladnicu pri SNB a pre SNB pri nemeckej zúčtovacej pokladnici. Obidva účty boli v ríšskych markách (RM).³

Následne bolo na základe medzištátnych slovensko-nemeckých rokovaní, ktoré sa konali v prvej polovici októbra 1940, uverejnené aj opatrenie SNB č. 21 o úprave platieb medzi Slovenskou republikou a Protektorátom Čechy a Morava. Platobný styk sa upravil tak, že vyrovnávanie valutových diferencií sa uskutočňovalo na strane protektorátnej vo forme prirážok pri platbách na Slovensko a vo forme doplatkov pri úhradách došlých zo Slovenska. Uvedené diferencie vznikli protektorátnym vládnym nariadením zo septembra 1940 o novej úprave meny. Podľa nariadenia bola hodnota protektorátnej koruny (K) určená jednou desatinou RM, a to s účinnosťou od 1. októbra 1940. Takto sa K v medzištátnom obchodnom styku zhodnotila o cca 16%. Pri úprave platobného styku medzi obidvoma krajinami tak Národná banka pre Čechy a Moravu svojimi opatreniami rozdelila vzájomný obchod na staré pohľadávky vzniknuté do 30. septembra 1940 a nové vzniknuté dňom 1. októbra 1940.⁴

Dôležitou otázkou vzájomných hospodárskych vzťahov bola úprava platobného styku medzi Protektorátom Čechy a Morava a Slovenskou republikou. Tieto záležitosti riešila Národná banka pre Čechy a Moravu v Prahe opatrením platným od 1. júla 1941.

2 Slovenský národný archív Bratislava (SNA), fond (f.) Ministerstvo zahraničných vecí (MZV) 1939 – 1945, inventárne číslo (Inv. č.) 32, škatuľa (šk.) 580. Správa o pomeroch v protektoráte. Problematikou odchodu slovenských robotníkov do protektorátu sa zaoberá aj štúdia Z. Konečného a F. Mainuša: Slováci na prácach v Nemecku a protektoráté za druhé svetové války. (In: *Historický časopis*, ročník (roč.) 1969, č. 4).

3 SNA, f. MZV 1939 – 1945, Inv. č. 32, šk. 589. O úprave platieb medzi SR a Protektorátom Čechy a Morava.

4 V praxi to vyzeralo tak, že protektorátny dodávateľ poskytol slovenskému dovozcovi v septembri 1940 tovar za 100 K – za kus. Slovenský dovozca zaplatením 100 Ks (Korún slovenských) vyrovnal svoj záväzok. Ten istý tovar od októbra protektorátny vývozca podľa uvedených opatrení účtoval 100 Ks alebo 8,60 RM. Tie prípady, keď protektorátni dodávatelia chceli po 1. októbri ten istý tovar účtovať za 10 RM alebo 100 K boli v rozpore so zákonným nariadením. Takéto prípady bolo potrebné aj s dokladmi predložiť Cenovému úradu. Platobný styk slovensko-protektorátny. In: *Gardista*, 5. 12. 1940, strana (s.) 9.

Podľa uvedeného nariadenia sa platby medzi oboma krajinami konali podľa nemecko-slovenskej dohody z marca 1939 bez ohľadu na splatnosť alebo dobu vzniku záväzku. Prijatým ustanovením stratili zároveň platnosť nariadenia schválené v rokoch 1939 a 1940. Finančné vyrovnávania sa po prijatí dohody uskutočňovali prostredníctvom účtu Národnej banky pre Čechy a Moravu „Platobný styk s cudzinou“ a cez účty a podúčty Slovenskej národnej banky („Kapitálový účet“, „podúčet kapitálového účtu“, „Sonderkonto – Arbeiterlohnernsparmisse“). Uvedené účty boli vedené v ríšskych markách v Nemeckej zúčtovacej pokladnici v Berlíne.⁵

Vzhľadom na intenzívnu obchodnú výmenu bola v platobnom styku veľmi dôležitá pre obidve krajiny bezcolnosť. Bezcolný dovoz slovenských výrobkov do protektorátu sa riešil krátko po vzniku slovenského štátu. Toto riešili obe vlády a v máji 1939 pripravovalo ministerstvo obchodu v Prahe normatívne opatrenie v colnom a povoľovacom pokračovaní pre tovary participujúce v zahraničnoobchodnom styku slovenského štátu s protektorátom. Nariadenie sa týkalo colných úľav pri dovoze tovaru zo Slovenska, ktorý mal byť na územie Protektorátu Čechy a Morava dovážaný bez cla.⁶ Udržanie bezcolnosti medzi oboma krajinami malo zmierniť dôsledky rozdelenia jednotnej ekonomiky. Pre Slovensko to bolo zvlášť potrebné, keďže do protektorátu smerovalo okolo 55 % slovenského vývozu.

O dôležitosti vzájomného bezcolného obchodu svedčí požiadavka zástupcov českého priemyslu ministerstvu obchodu. Vo svojej požiadavke argumentujú potrebou čo najdlhšieho zachovania bezcolnej výmeny tovarov. Táto iniciatíva súvisela so skutočnosťou, že 30. marca 1942 malo dôjsť k úprave colného pomeru medzi Slovenskom a Nemeckou ríšou.⁷ Podobnú iniciatívu vyvinulo slovenské ministerstvo dopravy a verejných prác, ktoré odporúčalo ponechať bezcolný styk s protektorátom. Argumentovalo, že prípadné clo by obmedzilo dovoz a vývoz medzi oboma krajinami a takisto by sa znížila konkurenčná schopnosť slovenských exportérov. Ako príklad sa uvádzala Štátna rafinéria minerálnych olejov v Dubovej, ktorá exportovala svoje naftové výrobky do protektorátu a Sudet. Dovozné clo do Nemecka pri minerálnych olejoch predstavovalo 17 RM za 100 kg, čo by v prípade protektorátu veľmi sťažilo predaj gbelských naftových produktov.⁸ S vývozom menej kvalitnej gbelskej nafty sa príliš nepočítalo do krajín platiacich devízami, a preto sa protektorátny a sudetský trh považoval za prirodzené odbytisko. Aj pre zachovanie uvedeného trhu sa slovenská strana snažila o zachovanie bezcolného obchodu.

Obchod Slovenska s českými krajinami, vrátane pohraničia, bol počas celej vojny bezcolný. Bol ale súčasťou obchodu s Nemeckom, aj keď sa štatisticky zapisoval osobitne. Do českých krajín smerovali zo začiatku dve tretiny a po roku 1942 asi polovica cel-

5 Národní archiv Praha, f. Úrad ríšského protektora 1939 – 1945, Inv. č. 211, šk. 602. Úprava platebného styku medzi Protektorátom Čechy a Morava a Slovenskou republikou.

6 SNA, f. MZV 1939 – 1945, Inv. č. 32, šk. 580. Úprava bezcolného dovozu do protektorátu z územia Slovenského štátu, aktivovanie tzv. špeciálneho režimu slovenského. 25. máj 1939.

7 Národní archiv Praha, f. Úrad ríšského protektora 1939 – 1945, Inv. č. 211, šk. 603. Bezcolnosť medzi Protektorátom Čechy a Morava a Slovenskem.

8 SNA, f. Ústredný zväz slovenského priemyslu (ÚZSP) 1921 – 1950, Inv. č. 72, šk. 80. Vývoz gbelských olejov do protektorátu.

kového obratu slovenského zahraničného obchodu. Uvedený pokles bol zaznamenaný v prospech ostatného územia ríše.⁹

Problém priamo zasahujúci do hospodárskej sféry oboch štátov predstavovala majetkovo-právna rozluka bývalej Česko-Slovenskej republiky. Rozdelenie majetku riešila dohoda o štátnom dlhu a štátnom majetku bývalej ČSR uzavretá medzi obidvoma stranami 13. apríla 1940. Zmluvné strany sa dohodli, „že majetok Česko-Slovenskej republiky, nadobudnutý akýmkoľvek spôsobom, bez ohľadu na iné dohody, ktorý sa nachádza na území Slovenskej republiky, stal sa bezplatne majetkom Slovenskej republiky a že Slovenská republika neuplatní žiadny nárok na majetok bývalej Č-SR, ktorý sa nachádza mimo územia Slovenskej republiky.“¹⁰

Podľa zmluvy prevzala 1. SR administratívne záväzky bývalého Československa, pokiaľ mal veriteľ svoje sídlo alebo bydlisko na slovenskom území. Prijatý dohovor bol ešte doplnený o konkrétne náležitosti na rokovaníach v Bratislave 7. februára 1942. Nová úprava spresňovala postavenie pobočných závodov na Slovensku, ktorých hlavné centrály sa nachádzali vo Veľkonemeckej ríši (vrátane protektorátu). Takýto podnik sa stal veriteľom so sídlom na Slovensku. Zákon platil recipročne a pobočný závod slovenskej centrály nachádzajúci sa v protektoráte sa stal protektorátnym veriteľom. Slovenská republika mala zároveň vyrovnať záväzky bývalej Slovenskej krajiny v prospech veriteľov v protektoráte a ostatných územiach ríše, ak vznikli po 31. decembri 1938 v rámci autonómnej slovenskej správy.¹¹

Z dôvodu praktizovania majetkovej rozluky požiadalo Ministerstvo financií Slovenskej republiky jednotlivé ministerstvá, aby vypracovali zoznam konkrétnych prípadov rušivých zásahov protektorátnych úradov pri vykonávaní ich pôvodnej právomoci. Porušenie právomocí protektorátnych orgánov uviedli slovenské ministerstvá v oblasti kartelových dohôd, určovaní židovskej povahy podniku, či iných hospodárskych záležitostiach.

Majetkovou rozlukou a štátnym dlhom bývalého Československa sa zaoberala aj česká strana, kde podľa vyhlášky ministra financií z 1. októbra 1940, č. 342 Zb. platil pre staré slovenské záväzky, vzniknuté pred 30. septembrom 1940, pôvodný prepočítavací kurz až do konca marca 1941. V prípade, že sa slovenské záväzky nestihli splatiť do konca marca 1941, mali sa podľa nového prepočítania na protektorátne koruny znížiť o 16 %.¹² Okrem dlhu medzi krajinami požiadalo 18. decembra 1941 protektorátne ministerstvo financií o urýchlené zaslanie súpisu majetku, ktorý bol vlastníctvom bývalej Československej republiky. Išlo o podniky, ústavy a fondy s vlastnou právnou subjektivitou alebo bez nej. Ak sa takýto majetok nachádzal: „dňa 1. októbra 1938 v Altreichu, v Ostmarke alebo bývalých československých územiach včlenených do Ríše, stal sa

9 ŠTEFÁNIKOVÁ, A.: O niektorých aspektoch zahraničného obchodu Slovenskej republiky v období rokov 1939 – 1945. In: *Historický časopis*, 4, č. 3, 2000, s. 475.

10 SNA, f. Úrad Predsedníctva vlády 1939 – 1945, Inv. č. 66, šk. 87. Vydávanie majetku bývalej Č-SR.

11 Národní archiv Praha, f. Ministerstvo hospodárstva a práce 1942 – 1945, Inv. č. 194, šk. 174. Dohoda se Slovenskem ze dne 13. 4. 1940.

12 Národní archiv Praha, f. Úrad říšského protektora 1939 – 1945, Inv. č. 211, šk. 604. Dohoda se Slovenskem o státním dlhu a státním majetku bývalé ČSR.

podľa ustanovenia č. 1 dohody Ríše s Protektorátom zo dňa 4. októbra 1941 s účinnosťou od 1. októbra 1938 vlastníctvom Ríše“.¹³

Po rozpade Č-SR rezonovala otázka akcií podnikov v snahe o ich repatriáciu na Slovensko. Išlo vo väčšej miere o podniky, v ktorých zastával majoritný kapitálový podiel majiteľ z protektorátu. Čo sa týka samotnej reakcie podnikov, na túto snahu, väčšinou sa ku nej stavali negatívne (napr. Sandrik, uč. spol. Dolné Hámre, Carpathia, drevárska úč. spol. Bratislava, Stredoslovenské elektrárne, úč. spol. Banská Bystrica, Magnezitový priemysel, úč. spol. v Bratislave, papierne v Harmanci, Slavošovciach a iné podniky). Slovenské závody argumentovali, že v prípade nútenej repatriácie akcií by podnik stratil záujem súčasných akcionárov, finančnú podporu a zároveň potrebné úvery, bez ktorých by nemohli existovať. Súčasne hrozila strata zahraničných dodávateľov, ktorí mali s pôvodnými majiteľmi vybudované dobré obchodné kontakty. Česká strana sa k danej iniciatíve vyjadrila prostredníctvom ministerstva financií veľmi diplomaticky: „K Vášmu prípisu zo dňa 16. júna 1939 vo veci repatriácie akcií na územie Slovenska, informuje ministerstvo financií, že otázku repatriácie akcií spoločností so sídlom na území Slovenského štátu, ktoré sú vo vlastníctve subjektov nachádzajúcich sa na území Protektorátu Čechy a Morava, možno riešiť iba medzištátnou dohodou v súvislosti s ostatnými otázkami majetkovo-právnych vzťahov medzi Protektorátom Čechy a Morava a Slovenským štátom.“¹⁴

Určitý problém vo vzťahoch s protektorátom nastal pre Slovenskú republiku aj v oblasti stavebníctva. Veľkou ťažkosťou sa tu stali 40 miliónové pohľadávky stavebných firiem voči bývalej ČSR. Tieto pohľadávky vyplývali hlavne zo stavieb, ktoré sa uskutočňovali pre ministerstvo národnej obrany. Nevyplatením potrebných finančných súm sa tak dostali stavebné podniky do ťažkej situácie pri svojej pracovnej činnosti.¹⁵

Otázka zahraničného obchodu s protektorátom sa riešila na rokovaníach slovenského a nemeckého vládneho výboru, na ktorých sa prerokovávali nejasnosti okolo kurzového vyrovnania pri investičných aktivitách. Spomenutá dohoda vládnych výborov zo septembra 1942 o znížení cenového vyrovnania z titulu kurzovej diferenciacie pri dodávkach z protektorátu na Slovensko z 19 % na 14 % nadobudla účinnosť od 15. októbra 1942. Na jej základe bol pri vyplácaní poukazov z výmeny tovarov, ktoré došli zo Slovenska cez Berlín príjemcovi vyplatený doplatok: 1. vo výške 23 % vyplatenej čiastky z vývozných obchodov uzavretých pred 15. októbrom 1942; 2. vo výške 16 % vyplatenej čiastky z vývozných obchodov, ktoré sa uzatvorili od 15. októbra 1942.¹⁶ Pri vzájomných obchodoch tak boli protektorátni vývozcovia povinní poskytovať zľavu 14 %.

Aj napriek určitým problematickým bodom vo vzájomných hospodárskych vzťahoch predstavoval, predovšetkým zahraničný obchod Slovenska s protektorátom, dôležitý faktor hospodárskej spolupráce takmer počas celej dĺžky existencie samostatného Slovenska. Na porovnanie uvádzame prehľad zahraničného obchodu za január až sep-

13 Národní archiv Praha, f. Ministerstvo hospodárstva a práce 1942 – 1945, Inv. č. 194, šk. 423. Provedení úmluvy Ríše/Protektorát ze 4. 10. 1941.

14 SNA, f. MH 1938 – 1945, Inv. č. 27, šk. 245.

15 Tamže, f. Úrad predsedníctva vlády 1939 – 1945, Inv. č. 66, šk. 85.

16 Štátny ústredný banký archív Banská Štiavnica, f. Banská administratíva v Bratislave 1938 – 1945, Inv. č. 239, č. j. 335/1943, šk. 17.

tember rokov 1940 a 1941. Vývoz zo Slovenska do protektorátu predstavoval v sledovanom období roku 1941 sumu 95, 6 mil. RM, dovoz takmer 82 mil. RM. Aktívne saldo tak bolo vo výške 13, 6 mil. RM. V roku 1940 bol vývoz zo Slovenska ešte vyšší, a to 105 mil. RM a dovoz z protektorátu 82,2 mil. RM. Zahraničný obchod Slovenska s protektorátom tak bol v pluse 22,8 mil. RM. Zahraničný obchod medzi oboma krajinami intenzívne prebiehal takisto po rozdelení Česko-Slovenska a v poslednom štvrtroku 1939 vykazoval nasledujúce čísla: vývoz zo Slovenska október – 117,5 mil. K., november – 131 mil. K, december – 137,2 mil. K; dovoz na Slovensko október – 81,4 mil. K., november – 118 mil. K., december – 109,8 mil. K.

Uvedená štatistika dokazuje aktívnu tendenciu v zahraničnom obchode Slovenska a vysoké percento vzájomného obchodu s Protektorátom Čechy a Morava, ktorý samozrejme súvisel s dlhoročnou existenciou v spoločnom štáte a prepojenosťou oboch hospodárskych celkov. (Sumy sú uvádzané podľa štatistického úradu v Prahe a mierne sa líšia od údajov Slovenského štatistického úradu – poznámka P. M.)¹⁷

Ďalším dôležitým faktorom vzájomných hospodárskych vzťahov medzi krajinami bola možnosť pracovných príležitostí pre slovenských robotníkov v protektoráte. Slovenskí robotníci tak okrem pracovných miest v Nemecku a Rakúsku často nachádzali zamestnanie v Protektoráte Čechy a Morava. Okrem určitých hospodárskych a obchodných dohôd medzi krajinami tak bolo dôležitou súčasťou vzájomných hospodárskych kontaktov najmä a následné umiestnenie slovenských robotníkov na pracovné miesta v Protektoráte.

Jednou z najdôležitejších otázok pracovného pobytu slovenských robotníkov v protektoráte boli samozrejme financie a ich transfer na Slovensko. Prevod a výška peňazí posielaných na Slovensko sa postupne menili. K určitej zmene došlo 1. januára 1941, keď sa všetci slovenskí robotníci pracujúci v protektoráte rozdelili na dve kategórie: devízoví cudzozemci a devízoví tuzemci. Do prvej kategórie boli zaradení všetci robotníci, ktorí prišli do protektorátu po 31. decembri 1939 a ktorí tam boli prijatí do riadneho pracovného pomeru. Všetci ostatní patrili do druhej skupiny. Od 1. januára 1941 sa určila aj mesačná výška transferu miezd posielaných na Slovensko. Poľnohospodárski robotníci ženatí 550 K (55 RM), slobodní 400 K (40 RM), lesní robotníci ženatí 700 K (70 RM), slobodní 600 K (60 RM), priemyselní robotníci ženatí 700 K (70 RM), slobodní 600 K (60 RM). Finančná transakcia následne prebiehala prostredníctvom Národnej banky pre Čechy a Moravu cez slovenský zberný účet – podúčet B. Slovenskí robotníci, ktorí sa po skončení pracovnej sezóny vracali späť do vlasti, mohli cez hranice previezť maximálne 100 Ks.¹⁸

17 Národní archiv Praha, f. Ministerstvo hospodárstva a práce 1942 – 1945, Inv. č. 194, šk. 218, 210. Štatistiky dovozu a vývozu medzi Protektorátom Čechy a Morava a Slovenskom.

18 Národní archiv Praha, f. Úrad ríšskeho protektora v Prahe 1939 – 1945, Inv. č. 211, šk. 958.

V Čechách a na Morave pracovalo pomerne veľa slovenských lesných robotníkov.¹⁹ Počas ich pracovného pobytu v Čechách vznikali určité nejasnosti pri čerpaní dovolenky. Situáciu v októbri a novembri 1941 riešil Generálny konzulát Slovenskej republiky v Prahe.

Podľa vydaných smerníc mal slovenský robotník nárok na 14 dní neplatenej dovolenky po odpracovaní šiestich mesiacov. Pred odchodom na Slovensku sa musela zložiť záloha 600 K, ktorá prepadla v prípade, že zamestnanec opätovne včas nenastúpil do práce. Po návrate do práce sa robotníkovi spätne uhradilo zľavnené cestovné. Generálny konzulát odporúčal Slovákom, aby dovolenku čerpali počas vianočných sviatkov, pretože možnosť voľna sa tým vyčerpá na celý rok.²⁰ Podľa pracovnej zmluvy uzatvorenej so slovenskými lesnými robotníkmi na rok 1940 hradil zamestnávateľ všetky výdavky spojené s dopravou robotníkov z výjazdovej stanice až do konečnej stanice v protektoráte. Ministerstvo sociálnej a zdravotnej správy stanovilo na uvedené výdavky paušál vo výške 200 K pre Čechy a 170 K pre Moravu.²¹ Pri návrate z dovolenky si mohli pracovníci so sebou priniesť potrebné šatstvo, ktoré im v zahraničí často chýbalo. Druhá možnosť, ako si zaobstarať potrebné odevy, bola si ich zaslať zo Slovenska. Objednaná zásielka prišla na základe medzištátnej zmluvy do protektorátu bezcolne.

Pri prácach v protektoráte sa postupne objavila podobná nejasnosť ako v Nemecku, a to pri platení dôchodkovej dane. Hlavne v prvej etape práce v ríši sa vyskytla hrozba dvojitého zdanenia slovenských robotníkov – na Slovensku a v krajine, v ktorej pracovali. Na vyriešenie tohto problému uzavrela 1. SR s Nemeckom 21. júna 1941 medzištátnu dohodu, podľa ktorej sa príjmy z práce zdaňovali iba na území toho štátu, kde sa vykonávala pracovná činnosť, z ktorej plynuli príjmy. Ustanovenia uzatvorenej zmluvy platili od 1. januára 1942 a dovtedy sa robotníci zdaňovali na území toho štátu, kde mali bydlisko.²²

V októbri 1940 úrady v protektoráte riešili taktiež otázku objednávok na pridelenie slovenských poľnohospodárskych robotníkov na rok 1941. Trojmo vyplnené prihlášky úrady práce posielali poľnohospodárskym zamestnávateľom: 1. ktorí mali slovenských poľnohospodárskych robotníkov v roku 1940, 2. u ktorých pracovali robotníci v predchádzajúcich rokoch, 3. ktorí by sa bez slovenských robotníkov nezaobišli. Následne

19 Slovenskí lesní robotníci pracujúci na Křivokláte mali s lesnou inšpekciou podpísanú pracovnú zmluvu, ktorá im zaručovala rovnaké postavenie ako mali domáci lesní robotníci, v rámci všetkých práv a povinností. Výšku miezd robotníkom upravovala vyhláška ministra sociálnej a zdravotnej správy z 15. a 29. novembra 1939. Výška mzdy bola závislá od kvality a tvrdosti dreva. Pracovná zmluva definovala podmienky týkajúce sa ubytovania, stravovania, náradia, cestovného a sociálneho postavenia robotníkov. Robotníci mali zadarmo spoločné ubytovanie. Každý robotník si musel priniesť vlastný vankúš a prikrývku. To isté platilo aj o náradí, pracovnom obleku a obuvi. V prípade chýbajúceho náradia, toto bolo poskytnuté zo zásob lesného úradu robotníkom na splátky. Slovenskí lesní robotníci podliehali v Protektoráte nemocenskému, starobnému a invalidnému poisteniu. Bolo možné uzavrieť osobitne aj poistenie pre prípad úrazu. Tamže, šk. 259.

20 SNA, f. MZV 1939 – 1945, Inv. č. 32, šk. 593. Protektorát Čechy a Morava – Dovoľená slovenských dělníků a úhrada jízdného.

21 Národní archiv Praha, f. Úrad říšského protektora v Prahe 1939 – 1945, Inv. 211, šk. č959. Lesní dělnictvo ze Slovenska v r. 1940- cestovný paušál.

22 SNA, f. MZV 1939 – 1945, Inv. č. 32, šk. 593. Slovenské vyslanectvo v Berlíne. Dôchodková daň, zníženie robotníkom v protektoráte. 5. novembra 1941.

zaslali úrady práce do 30. októbra 1940 jednu prihlášku ministerstvu sociálnej a zdravotnej správy v Prahe, úradu Oberlandrata a jednu si ponechali.²³

V protektoráte sa pre slovenských zamestnancov uskutočňovali rôzne kultúrne podujatia. Na základe pozvania Slovenského vzdelávacieho a zábavného krúžku Bradlo v Zlíne, ktorý bol zložený zo slovenských zamestnancov v Zlíne a okolí, uskutočnil v septembri 1941 pracovnú cestu do uvedenej oblasti sociálny referent Štefan Holienčík. Na stretnutí s pracovníkmi informoval o zriadení sociálneho referátu pri Generálnom konzuláte Slovenskej republiky v Prahe. Zriadená inštitúcia mala slúžiť na riešenie sociálnych otázok robotníkov pracujúcich v protektoráte.

V okolí Zlína pracovali slovenskí zamestnanci v poľnohospodárskej a priemyselnej oblasti napr.: veľkostatok Lukov pri Holešovanoch, dvor Nesyty v Hodoníne (pracovalo tu 60 robotníkov so zárobkom 800 – 1 000 K mesačne), veľkostatok Ratiškovice pri Hodoníne, Slovenská cihelna v Hodoníne (108 robotníkov). Viacero slovenských robotníkov, samozrejme, pracovalo v Baťovom podniku.

V prihraničnej oblasti na pomedzí slovensko-moravských hraníc bola pre slovenských robotníkov špecifická situácia. Ako príklad uvedieme podnik Jozefa Stejskala v Hodoníne, v ktorom pracovalo 87 slovenských robotníkov. Všetci robotníci bývali na Slovensku a každý deň cestovali za prácou cez hranice. Peniaze posielali na Slovensko v sume od 200 – 600 K každé dva týždne. Rodinní príslušníci mali dokonca možnosť liečenia na účet tamojšej nemocenskej poisťovne.²⁴ Niektorí robotníci tak v protektoráte nepracovali cez úradné sprostredkovanie a ich pracovný pomer nebol medzištátne upravený. Takto si našlo zamestnanie v pohraničí veľké množstvo Slovákov, ktorí neboli oficiálne evidovaní úradmi. Z tohto dôvodu sa nezapočítavali medzi robotníkov pôsobiacich v protektoráte na základe oficiálnej medzištátnej dohody.

Cezhraničné dochádzanie za prácou v oblasti malého pohraničného styku malo krátko po vyhlásení slovenského štátu svoje problémy. Hranica bola v marci 1939 pre civilné obyvateľstvo úplne uzavretá a situácia sa riešila až v lete 1939. Dovtedy síce Slováci pri ceste do protektorátu nepotrebovali víza, ale potrebný bol pas s priepustkou Nemeckého generálneho konzulátu v Bratislave alebo Hlavného veliteľstva nemeckej brannej moci na Slovensku. Situáciu vyriešila dohoda zo septembra 1939, podľa ktorej mala každá osoba bývajúca 15 km od hranice a pracujúca na druhej strane, právo na trvalú priepustku s platnosťou šesť mesiacov. Krátko nato sa po vypuknutí vojny malý pohraničný styk sprísnil. K definitívnej úprave prechodu hraníc došlo v roku 1942, keď slovenských robotníkov pracujúcich v pohraničí nahlasovala slovenskej strane nemecká Dienststelle des RAM. Na prácu v protektoráte potreboval slovenský robotník dočasné pracovné povolenie od úradu práce v protektoráte, ktorý o tom zároveň upovedomil slovenský úrad práce, pod ktorý robotník podliehal. Uvedené pravidlá platili až do vy-

23 Národný archív Praha, f. Úrad ríšskeho protektora v Prahe 1939 – 1945, Inv. č. 211, šk. 959. Objednávka slovenských poľnohospodárskych robotníkov na rok 1941. Počas júna a augusta 1940 bolo do protektorátu najatých okolo 5 000 slovenských sezónnych poľnohospodárskych robotníkov. V roku 1941 pracovalo v protektoráte podľa oficiálnych údajov 9983 slovenských poľnohospodárskych sezónnych robotníkov.

24 SNA, f. MZV 1939 – 1945, Inv. č. 32, šk. 606. Správa o úradnej ceste sociálneho referenta Štefana Holienčíka.

puknutia Slovenského národného povstania, po porážke ktorého malý pohraničný styk medzi krajinami zanikol.²⁵

Záujem o prácu slovenských poľnohospodárskych robotníkov na jednotlivých českých hospodárstvach bol markantný aj v roku 1944.²⁶ Veľkostatky posielali svoje žiadosti na ministerstvo hospodárstva a práce v Prahe. Príchod slovenských robotníkov pre blížiaci sa front však už bol oveľa komplikovanejší ako v predchádzajúcich rokoch. Slovenskí robotníci už v menšej miere odchádzali mimo svojich domovov pre čoraz častejšie ohrozenie územia ríše spojeneckým letectvom.

25 JANAS, K.: *Trenčianska župa (1940 – 1945)*. Trenčín 2007, s. 46 – 48.

26 „Dovoluji si tímto (požádat?) o povolení slovenských sezonních dělníku do zaměstnání v roce 1944. Svou žádost si dovoluji odůvodnit následovně: Obhospodařuji 151 ha orné půdy na velkostatku, který jest vzdálen od vesnic, do kterých jest nejmenší vzdálenost 2km, od průmyslových středisek jest vzdálen nejméně 6 km, od dráhy 10 km, takže obhospodařování statku jest stíženo...Prosim proto slavné ministerstvo hospodárství a práce by laskavě vzalo na tyto okolnosti zřetel a slovenské sezonní dělníky mi přidělilo“ Národní archiv Praha, f. Ministerstvo hospodárstva a práce 1942 – 1945, Inv. č. 194, šk. 423. Žádost o povolení slovenských sezonních děl. k zaměstnání v roce 1944.

Stav a situácia hospodárskych odvetví na východnom Slovensku v regionálnej pôsobnosti OPK v Prešove (1939 – 1945)

Martin Kubuš

História obchodných a priemyselných komôr (OPK)

Obchodné komory pochádzajú zo 17. a 18. storočia. Ich vznik súvisel s úpadkom cechov a šírením merkantilizmu, keď sa utvárali ako korporácie chrániace záujmy obchodu najprv v prístavných mestách a neskôr aj v ďalších strediskách veľkoobchodu.¹ Prvú obchodnú komoru založili v roku 1650 v Marseille vo Francúzsku. Podobný nový hospodársky trend sa nevyhol ani centrálnemu územiu Rakúska. Základom pre vznik OPK v Rakúsku bol ministerský výnos č. 27 ríšskeho zákonníka z 15. decembra 1848.²

V tom období bolo hlavným cieľom obchodných a priemyselných komôr orientovať sa výlučne na obchodné a priemyselné aktivity, ktoré by v spolupráci s ministerstvom obchodu smerovali k zvyšovaniu obratu. Boli to organizácie podporujúce kapitál aj prácu, zamestnávateľov a zamestnancov. Súčasne slúžili aj štátnej správe, a tým celej spoločnosti.³ Práca komôr spočívala aj v tom, že navrhovali konzulov a zriaďovali konzuláty a burzy. Súčasne vydávali výročné správy o stave obchodu a priemyslu a spracovávali štatistické výkazy o stave obchodu a priemyslu a o ich zamestnancoch.⁴

Na základe výnosu z 15. decembra 1848 však vznikla iba jedna komora, a to vo Viedni. Inštitút obchodných a priemyselných komôr v habsburskej monarchii vznikol až cisárskym patentom číslo (č.) 122/1850 ríšskeho zákonníka z 18. marca 1850 o zriadení komôr a živností.⁵ Uvedený zákon, ktorý možno považovať za aktuálny a moder-

1 GRULICH, P.: Obchodní a živnostenské komory 1918 – 1938. (Nepodařená reforma československé hospodářské správy a samosprávy). In: *Dissertationes historicae*, ročník (roč.) 10, 2004, strana (s.) 14.

2 Tamže, s. 15.

3 VAŠKO, V.: Banskobystrická obchodná a priemyselná komora v rokoch 1923 – 1938. In: *Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici 1890 – 1940*. Banská Bystrica 1940, s. 39.

4 KUNKELOVÁ, K.; BIELIK, F.; URBANOVIČ, J.: *OPK v Banskej Bystrici*, s. 1.

5 GRULICH, P.: Obchodní a živnostenské komory, s. 15.

ný, platil až do roku 1868.⁶ Otváral cestu k rodiacemu sa liberalizmu v hospodárstve štátu a obchodným a živnostenským komorám vyčlenil adekvátne, relatívne nezávislé miesto v jeho ekonomickom systéme.⁷

Po rakúsko-uhorskom vyrovnaním v roku 1868 sa stav na tomto úseku zmenil. Patent z roku 1850 bol totiž novelizovaný v podobe osobitných zákonov o obchodných, priemyselných a živnostenských komorách pre Predlitavsko a Uhorsko, ktorý reguloval túto oblasť až do obdobia Československa. V Predlitavsku to bol zákon č. 85/1868 ríšskeho zákonníka z 29. júna 1868, ktorý sa týkal organizácie komôr. V Zalitavskej časti išlo o zákonný článok č. VI/1868 uhorského zákonníka z 29. apríla 1868. Ten sa od predlitavskej verzie veľmi nelíšil, pretože sa odlišoval iba v niekoľkých ustanoveniach.⁸ Čo je zaujímavé, uvedené zákony z roku 1869 platili aj po vzniku Československa, resp. s určitými úpravami až do ich úplného zániku v roku 1948.⁹

OPK na Slovensku 1938 – 1945

OPK na Slovensku boli vytvorené na základe 6. článku zákona z roku 1868 v znení neskorších predpisov, ktorými bol upravený a zmenený. Zámer, s akým vznikli v Československu, sa nezmenil ani počas Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. Boli zriadené ako ustanovizne pomáhajúce rozvoju obchodu a priemyslu. Mali status povinných verejnoprávnych inštitúcií, preto vo svojich obvodoch nepretržite monitorovali pomery a potreby obchodu, priemyslu a živností a navrhovali opatrenia na ich zlepšenie. Pôsobnosť komôr sa prejavovala vo viacerých funkciách.

Usmerňovacia činnosť OPK spočívala hlavne v odstraňovaní rôznych kolízií a sporov, ktoré vznikali v dôsledku protichodných záujmov subjektov priemyslu, obchodu a živnosti. V tomto zmysle sa usilovali o optimalizáciu rozhodnutí kompetentných orgánov. Táto činnosť komôr bola verejnosti málo známa, a preto často nedocenená. Vyrovnanie kontroverzných záujmov priemyslu, obchodu a živnosti patrilo medzi najstaršie, najzodpovednejšie, ale aj nevďačné a málo populárne úlohy komôr, ktoré však z národohospodárskeho hľadiska mali veľký význam. Snahou komôr bolo v prvom rade eliminovať prípadné strety jednotlivých strán, a to vždy vzájomnou dohodou. OPK teda ako spoločné a povinné orgány zastupujúce predstaviteľov priemyslu, obchodu a živností prispievali k tomu, aby sa v hospodárskom a sociálnom živote zachovali poriadok a rovnováha.

Poradná činnosť OPK mala dvojakú podobu. Prvou bolo obligatórne poradenstvo pre vládu, ministerstvá a ďalšie orgány štátnej správy. Druhou formou bola činnosť komôr ako poradcov a informátorov v priemysle, obchode a v živnostiach pri riešení v najrozmanitejších otázkach hospodárskeho života. Prejavovala sa v údajoch, ktorými

6 KUNKELOVÁ, K.; BIELIK, F.; URBANOVIČ, J.: *OPK v Banskej Bystrici*, s. 1. Na území krajiny vzniklo 60 komorských obvodov. V rakúskej časti monarchie sa nachádzalo 26, v Uhorsku 17 a v Lombardsko-Benátsku taktiež 17 komôr.

7 GRULICH, P.: *Obchodní a živnostenské komory*, s. 15.

8 Tamže, s. 22.

9 KUNKELOVÁ, K.; BIELIK, F.; URBANOVIČ, J.: *OPK v Banskej Bystrici*, s. 2.

komory v každej hospodárskej otázke boli k dispozícii záujemcom zo svojho obvodu. Informovali ich o obchodno-politických, colných, dopravných, priemyselných, živnostensko-právnych, daňovo-finančných a sociálno-politických záležitostiach.

Evidenčnú činnosť komôr vidíme hlavne vo vedení katastra živností, rôznych kartoték, ale aj v protokolovaní firiem a vedení zoznamu továrenských podnikov vo svojom obvode. Popri úradných registroch sa viedli rozličné evidenčné zoznamy výroby, obchodu a peňažníctva.

Zastupiteľská funkcia vyplývala zo samotného zákona o komorách, ktorý ich určoval za zákonných zástupcov priemyslu, obchodu a živností v príslušných obvodoch. Komory zastupovali tieto oblasti ako celok, ale taktiež aj jednotlivito, a to tak pred štátnymi úradmi a samosprávnymi orgánmi, ako aj v rozličných celoštátnych a regionálnych poradných zboroch, inštitúciách a komisiách.

Pod regionálnou a samosprávnou funkciou komôr chápeme starostlivosť o hospodárske povznesenie jednotlivých obvodov, ktorá zahrňovala aj podporu učňovských a odborných škôl. V spolupráci s rôznymi organizáciami sa komory podieľali na tvorbe vzdelávacích kurzov, exkurzií a výstav. Dôležitou úlohou v tejto oblasti bola komunikácia s vládou. Jej prostredníctvom mohli priamou formou reagovať na potreby a problémy organizácií priemyslu, obchodu a živností, ktoré sa nachádzali v ich obvodoch.¹⁰

Pokiaľ ide o organizovanie OPK, do rozhodnutia signatárov Viedenskej arbitráže z 2. novembra 1938 sa sídelné mestá OPK nachádzali v Bratislave, Banskej Bystrici a v Košiciach. Najväčšia zmena nastala po tom, keď sa Československo muselo vzdať územia južne od línie Senec – Galanta – Vrábľa – Levice – Lučenec – Rimavská Sobota – Jelšava – Rožňava – Košice – Michalany – Velké Kapušany – Užhorod – Mukačevo (vrátane týchto miest) až po hranice s Rumunskom v prospech Maďarska. Československý štát stratil viac ako 10 390 km² s vyše 850 000 obyvateľmi.¹¹ Dôsledkom toho bolo, že novým sídelným mestom OPK na východnom Slovensku sa od 9. novembra 1938 stal Prešov. Umiestnenia centrálnych sídiel OPK v ďalších dvoch mestách, v Bratislave a v Banskej Bystrici, sa arbitrážne úpravy nedotkli. Zmeny nastali aj v novom administratívnom členení Slovenskej krajiny. Bratislavský komorský obvod týmito zmenami stratil osem politických okresov (Galanta, Komárno, Parkan, Dunajská Streda, Stará Ďala, Šaľa, Šamorín a Nové Zámky) s rozlohou 4 448, 52 km². Ich zvyšné časti boli pripojené k susedným okresom Slovenska.

Podobne aj obvod banskobystrickej komory zaznamenal týmto verdiktom veľké územné straty. Banskobystrická komora prišla o celé štyri politické okresy (Feledince, Tornaľa, Vrábľa a Želiezovce). Ujmou bolo aj oklieštenie siedmich politických okresov (Krupina, Levice, Lučenec, Modrý Kameň, Revúca, Rimavská Sobota a Rožňava). Po Viedenskej arbitráži z pôvodných 23 politických okresov ostalo v obvode komory 18, z ktorých len 12 si zachovalo pôvodne hranice. Okresov s územnými zmenami, ktorých sídelné mesta zostali na Slovensku, sa organizačne úpravy netýkali. Tie okresy, ktorých sídla pripadli Maďarsku (Levice, Lučenec, Rimavská Sobota, Rožňava), sa reorganizáciou pretvorili na samostatné okresy alebo ich územia pričlenili k iným okresom.

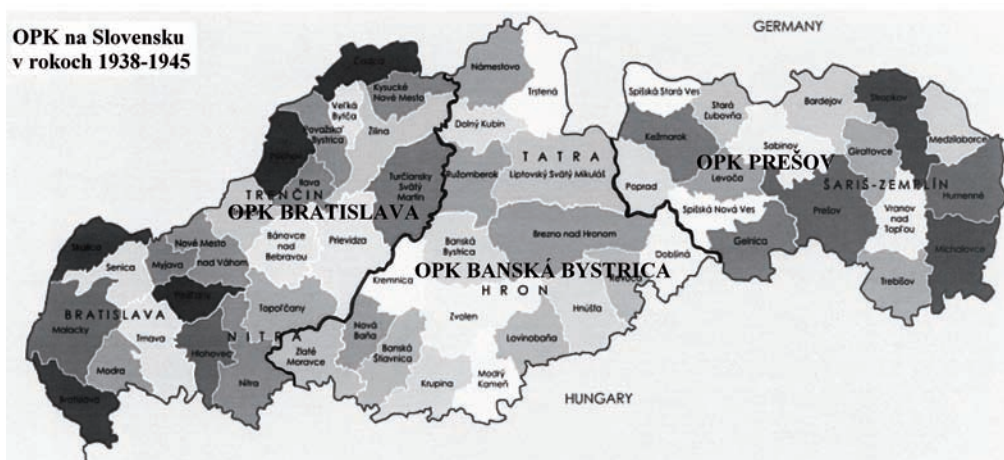
¹⁰ *Slovák*, roč. 24, č. 86, s. 9.

¹¹ Viac k tomuto problému pozri DEÁK, V. (zost.): *Viedenská arbitráž (2. november 1938) – Mnichov pre Slovensko*. Bratislava 1993, s. 8 – 18.

Zvyšky Levického okresu sa stali súčasťou okresov Zlaté Moravce a Banská Štiavnica.¹² Celková územná strata banskobystrického obvodu predstavovala až 3 358, 52 km².

Z pôvodných 24 okresov košickej OPK ostalo v správe prešovskej komory len 17 okresov, ostatné okresy (Kráľovský Chlmec, Veľké Kapušany, Košice mesto, Košice okolie, Moldava nad Bodvou, Snina a Sobrance) pripadli k Maďarsku.¹³ Ich zvyšné územia boli tiež pripojené k ostávajúcim okresom. Odstúpené územie z bývalej košickej OPK v prospech Maďarska predstavovalo rozlohu 3 141, 99 km². Ak by sme zohľadnili aj následnú stratu Podkarpatskej Rusi s rozlohou 12 617, 05 km², išlo by tak o územie až 15 759, 04 km².

V grafickom a tabuľkovom vyobrazení ponúkame pohľad na nové rozdelenie hraníc obvodov obchodných a priemyselných komôr a prehľad základných informácií takákových sa rozlohy, počtu obyvateľstva a obcí v ich obvodoch v rokoch 1938 – 1945:

Obchodné a priemyselné komory na Slovensku 1938 – 1945.

Tabuľka č. 1

Obchodná a priemyselná komora Bratislava 1938 – 1945 (obvod komory 13 249 km ²)			
Mesto	Počet obyv.	Počet obcí	Rozloha (km ²)
1. Bánovce nad Bebravou	37 400	71	602
2. Bratislava mesto	138 998	hlavné mesto	72
3. Bratislava okolie	60 364	29	483
4. Bytča	31 696	26	362
5. Čadca	53 072	14	486

12 BALKO, J.: Banskobystrická obchodná a priemyselná komora v rokoch 1923 – 1938. In: *Obchodná a priemyselná komora v Banskej Bystrici 1890 – 1940*. Banská Bystrica 1940. s. 84 – 85.

13 Až 1. júla 1942 vznikol 18. okres Vyšný Svidník, ktorý však na mape komôr nie je vyznačený, pretože tento novovzniknutý okres bol dovtedy časťou okresu Stropkov.

6.	Hlohovec	46 896	42	439
7.	Ilava	29 075	31	405
8.	Kysucké Nové Mesto	35 847	27	485
9.	Malacky	45 995	27	930
10.	Modra	40 200	26	414
11.	Myjava	25 350	11	287
12.	Nitra	100 806	67	816
13.	Nové Mesto nad Váhom	47 712	35	485
14.	Prievidza	75 059	73	921
15.	Piešťany	44 971	33	410
16.	Považská Bystrica	35 520	40	379
17.	Púchov	33 942	45	435
18.	Senica	40 712	31	602
19.	Skalica	33 877	25	386
20.	Topoľčany	70 048	75	752
21.	Trenčín	63 725	54	591
22.	Trnava	95 592	64	775
23.	Turčiansky Sv. Martin	60 210	86	999
24.	Žilina	78 388	60	733
SPOLU		1 325 455	992 + hlavné mesto	13 249

Tabuľka č. 2

Obchodná a priemyselná komora Banská Bystrica 1938 – 1945 (obvod komory 13 475 km ²)				
Mesto		Počet obyv.	Počet obcí	Rozloha (km ²)
1.	Banská Bystrica	52 689	61	810
2.	Banská Štiavnica	33 169	35	562
3.	Brezno nad Hronom	53 766	31	1 273
4.	Dobšiná (bývalý Rožňavský okres)	20 689	29	568
5.	Dolný Kubín	20 923	35	492
6.	Hnúšťa (bývalý Rimavskosobotský okres)	33 601	53	762
7.	Kremnica	39 756	36	542
8.	Krupina	29 094	55	785
9.	Liptovský Sv. Mikuláš	56 154	73	1 611
10.	Lovinobaňa (bývalý Lučenecký okres)	40 284	45	737
11.	Modrý Kameň	19 015	39	516
12.	Námestovo	32 462	26	691
13.	Nová Baňa	45 784	43	645
14.	Revúca	16 076	29	451
15.	Ružomberok	41 081	26	648
16.	Trstená	33 674	34	823
17.	Zlaté Moravce	42 534	48	618
18.	Zvolen	59 700	40	941
SPOLU		670 451	738	13 475

Tabuľka č.3

Obchodná a priemyselná komora Prešov 1938 – 1945 (obvod komory 11 348 km ²)				
Mesto		Počet obyv.	Počet obcí	Rozloha (km ²)
1.	Bardejov	43 125	72	805
2.	Gelnica	33 137	29	732
3.	Giraltovce	22 203	61	471
4.	Humenné	41 190	60	851
5.	Kežmarok	36 770	32	756
6.	Levoča	28 813	42	469
7.	Medzilaborce	22 602	48	570
8.	Michalovce	64 972	70	810
9.	Poprad	31 974	26	544
10.	Prešov	86 156	116	1 073
11.	Sabinov	17 351	69	784
12.	Spišská Nová Ves	45 217	35	571
13.	Spišská Stará Ves	18 016	30	410
14.	Stará Ľubovňa	24 855	30	476
15.	Stropkov	17 351	50	382
16.	Trebišov	46 452	57	693
17.	Vranov nad Topľou	33 578	49	540
18.	Vyšný Svidník*	17 005	51	411
SPOLU		630 767	927	11 348

* Okres Vyšný Svidník vznikol až 1. júla 1942.

Tabuľky vznikli na základe údajov zo sčítania obyvateľstva z r. 1940, ktoré na svojej internetovej stránke uvádza Ústav pamäti národa.¹⁴

Obchodná a priemyselná komora v Prešove v rokoch 1938 – 1944

Obchodná a priemyselná komora v Prešove vznikla v dôsledku územných zmien, ktoré boli výsledkom Viedenskej arbitráže. Znamenali výraznú zmenu v rozlohe i správnom členení územia Slovenska. Po odstúpení Košíc Maďarskému kráľovstvu sa novým sídlom OPK na východnom Slovensku stalo mesto Prešov. Tri dni po rozhodnutí arbitráže, teda 5. novembra 1938, slovenský minister hospodárstva Pavol Teplan-ský telegraficky rozhodol o preložení sídla košickej obchodnej a priemyselnej komory do Prešova. Medzištátna dohoda bola uzavretá iba v podobe provizórneho rozdeľovacieho kľúča, keď do správy novej komory v Prešove malo prejsť 60 % agendy z bývalej košickej komory. Zvyšných 40 % agendy ostalo v správe košickej komory na odstúpenom území. Ďalšie záležitosti týkajúce sa komôr mali sa riešiť neskôr. Samotná evakuácia komory z Košíc do Prešova trvala štyri dni, od 5. do 8. novembra 1938. Úplne presťahovanie niektorých osôb a materiálu bola pre krátkosť času a pre nedostatok do-

¹⁴ <http://www.upn.gov.sk/supis-zidov/>

pravných prostriedkov fyzicky nemožná.¹⁵ Aj napriek viacerým problémom obchodná a priemyselná komora v Prešove začala prakticky fungovať už od 9. novembra 1938. Úradné povinnosti začala vykonávať v Mestskom dome, kde jej prideliťi zasadacie sieň a neskôr aj tri samostatné miestnosti. Úrad komory v týchto podmienkach pracoval až do 1. októbra 1942, keď sa presťahoval do ôsmich kancelárskych miestností v novostavbe kníhtlačiarne „Andrej“.¹⁶

Obchodné a priemyselné komory boli organizácie, ktoré pracovali pre spoločné záujmy obchodu, priemyslu a živností. Viedli príslušné záznamy, nakoľko jednou z ich povinností bolo získavať, zhromažďovať a vyhodnocovať štatistické údaje vo svojom obvode. Preto nám ich písomnosti ponúkajú množstvo zaujímavých údajov týkajúcich sa hospodárskej problematiky v konkrétnom regióne. Ich dlhoročná existencia nám umožňuje získať mnoho dôležitých a cenných informácií z celého územia Slovenska a analyzovať ich z vertikálneho i horizontálneho hľadiska. V komorách sú zdokumentované fakty o stave obchodu, živností, o distribúcii tovarov, o dopravnej situácii, ale aj o počte obyvateľov a priemyselných podnikov. Preto sú pre nás významným zdrojom poznatkov nielen o hospodárskom živote regiónov, ale celej krajiny.

Hospodárska situácia v obvode OPK Prešov

Koniec roka 1938 a následne rok 1939 priniesli mnohé teritoriálne, politické, ekonomické a spoločenské zmeny. Územné straty v prospech Maďarska nevyhnutne viedli k novému usporiadaniu vzťahov medzi dvoma obchodnými a priemyselnými komorami. Bývalá košická komora stratila všetku právomoc na území Slovenska, nakoľko jej obvod sa stal súčasťou iného štátu. Nová obchodná a priemyselná komora, ktorá vznikla v Prešove, prevzala správnu agendu územia, ktoré po korekcii hraníc ostalo na území Slovenska.

Vznik OPK v Prešove síce datujeme od 9. novembra 1938, avšak relevantné údaje o hospodárskych pomeroch v jej obvode možno uvádzať až od roku 1939.

Baníctvo

V roku 1939 sa v slovenskom baníctve zaznamenalo značné oživenie, ktoré bolo dôsledkom značného nedostatku rúd na svetových trhoch. Konjunktúra nastala najmä v ťažbe nerastov potrebných pre železiarsky, oceliarsky, mediarsky a zbrojný priemysel, teda rudy železa, mangánu, mede a ortuti. Všetky bane v obvode prešovskej OPK produkujúce železnú rudu zvýšili svoju výrobu a pracovali s plnou kapacitou. Ťažba v prvom polroku 1939 sa v porovnaní s prvým polrokom 1938 zvýšila o 18 959 ton (t).

15 Tento stav zapríčinil, že komory museli navzájom spolupracovať v prospech svojich klientov aj po vzniku nových hraníc.

16 Slovenský národný archív (SNA), fond (f.) Ministerstvo hospodárstva Slovenskej republiky (MH SR) 1938 – 1945, inventárne číslo (inv. č.) 601, škatuľa (šk.) 9.

Kapacita Železorudných baní v Koterbachoch¹⁷ v roku 1939 bola veľmi dobre využitá. Ťažba v roku 1938 sa v porovnaní s rokom 1939 zvýšila o 25 %. V prvých mesiacoch roku 1939 bola ich produkcia nižšia, ale s každým mesiacom ku koncu roka stále stúpala. Odbyt bol počas celého roka veľmi dobrý. Na základe toho rátala firma s dobrými vyhlídkami aj na rok 1940. Ťažba mangánových rúd sa oživila tak, že produkcia v porovnaní s rokom 1938 narástla až o 4 435 t. V 1. polroku 1939 ťažba surovej medenej rudy dosiahla 59 443 t, čo predstavovalo zvýšenie ťažby oproti 2. polroku 1938 až o 29 220 t.¹⁸

Továrň na spracovanie medi v Krompachoch pracovala v intenzívnejšom režime. Výroba ortuti v Merníku bola síce zastavená, ale na druhej strane sa obnovila ťažba ortuti v starej bani v Gelnici. Z celkovej ročnej slovenskej produkcie ortuti, ktorá predstavovala množstvo 85 ton, menšia časť sa umiestňovala na domácom trhu, väčšia sa vyvážala do zahraničia.

Predpokladalo sa, že ak na svetovom trhu bude stále nedostatok rúd, slovenská vláda bude aj naďalej podporovať banké podnikanie, najmä znížením ceny detonačného materiálu, znížením dopravných sadzieb na rudy, uhlie, koks a banké drevo. Tým sa mala zamestnanosť v baniach v roku 1940 udržať na takej úrovni ako v roku 1939.¹⁹

Jednou z najvýznamnejších firiem reprezentujúcich baníctvo v obvode OPK Prešov v roku 1940 bola spoločnosť Vítkovické banké a hutné ťažiarstvo. Tá v obvode komory vlastnila železorudné bane v Koterbachoch, mangánovú baňu v Kišovciach a taktiež neodkryté ložiská železnej rudy v Helcmanovciach. V Koterbachoch pracovalo viac ako 1 000 robotníkov. Ročná ťažba predstavovala 150 000 ton rudy. V Koterbachoch sa ťažila aj ortuť, avšak ťažba mala vzostupnú tendenciu, a to ročne približne 100 t. Situácia v podniku sa v porovnaní s rokom 1939 považovala za priaznivejšiu a dovoľovala optimistický výhľad do budúcnosti, pretože firma mala záujem zvýšiť investície do baní v objeme niekoľkých miliónov korún.²⁰

Významné postavenie v baníctve mali Krompašské závody na meď. V tomto období zamestnávali viac ako 1 000 zamestnancov. Z hospodárskeho hľadiska prvý polrok 1940 charakterizoval pokles produkcie pre ťažkosti spôsobené nedostatkom strojových súčiastok. V druhom polroku produkcia čiastočne stúpala na úroveň z roku 1939. Firma vyrábala meď a modrú skalicu, ktorej výrobu v roku 1939 podstatne rozšírila. Firma predpokladala, že v blízkej budúcnosti rozšíri svoju kapacitu.

Ďalším zamestnávateľom v baníctve bola železorudná baňa v Mariahute pri Gelnici. V roku 1940 zamestnávala okolo 500 robotníkov. Počas celého roku vykazovala solídnu zamestnanosť. Podobné množstvo baníkov zamestnávala aj baňa v Žakarovciach, ktorej zásoby sa postupne vyčerpávali. Nové železorudné žily geológovia hľadali v revíre Glerrenseifen pri Gelnici, kde sa vykonávali odkrývacie práce. Banká a hutná spoločnosť na tomto mieste budovala nový závod s nákladom okolo 5 miliónov korún

17 Dnešný názov obce je Rudňany, neďaleko mesta Spišská Nová Ves.

18 SNA, f. MH SR 1938 – 1945, inv. č. 26. šk. 260. Správa o hospodárskych pomeroch obvodu obchodnej a priemyselnej komory v Prešove za rok 1939 a január a február 1940, s. 2 – 3.

19 Tamže, s. 3.

20 Tamže. Správa o hospodárskych pomeroch obvodu obchodnej a priemyselnej komory v Prešove za prvých deväť mesiacov roku 1940, s. 1 – 2.

slovenských (Ks). Menším zamestnávateľom bola mangánorudná baňa vo Švábovciach. Zamestnávala spolu 60 zamestnancov. Vykazovala dobré výsledky, podobne ako Železorudná baňa v Markušovciach, ktorá zamestnávala asi 350 baníkov. Jej ročná ťažba predstavovala 60 000 t rudy. Vyhliadky do budúcnosti boli považované za priaznivé.²¹

V obvode prešovskej komory sa nachádzali viaceré menšie firmy zaoberajúce sa bankou produkciou, ktoré pracovali s lepšími alebo horšími výsledkami. Jednalo sa napríklad o dvoch podnikateľov, ktorí na viacerých miestach v regióne využívali železnú trosku na vývoz do zahraničia.

Gelnické banské ťažiarstvo pre nedostatok prevádzkového finančného kapitálu vo svojich baniach vykonávalo iba udržiavacie práce. V Gelnici sa však rozširovala výroba „kovovej ortuti“. Pokusné práce sa začali v roku 1939, po ktorých nasledovalo postupné zvyšovanie výroby až na jej plnú kapacitu v roku 1941.

V naftovom nálezisku v Mikovej sa ťažilo ročne okolo 30 ton surovej ropy. V roku 1941 sa počítalo s novými vrtmi, ktoré však boli podmienené výstavbou cestnej komunikácie z Habury k ložisku v dĺžke 3 km. To malo viesť k predpokladanému zvýšeniu jeho produkcie. V Štóse, Medzeve a Fichtenhübl pri Mníšku nad Hnilcom sa konali vyhľadávacie práce na železnú rudu.²²

OPK v Prešove v roku 1941 vykazovala stav 18 banských podnikov. Baňa na ortuť v Merníku, okres Vranov nad Topľou, už niekoľko rokov nepracovala a pokladala sa za zaniknutú. V Mikovej sa robili vrty, od ktorých sa očakávalo, že svojou výdatnosťou by prispeli k hospodárskemu rastu regiónu. Ťažba soli z prírodnej soľanky v Solnej bani dosahovala úroveň z predchádzajúcich rokov, pretože ťažba závisela od prítoku soľanky do soľnej šachty. Vo februári roku 1941 otvorili prevádzku v prešovskom Solivare, kde sa od roku 1940 nepracovalo, a solivar „František“ v Solnej bani, pracujúci bez strojného zariadenia, bol zatvorený. Aj pri obmedzenej prevádzke asi polovica potrebnej suroviny pre Solivar v Prešove sa kompenzovala dovozom kamennej soli zo zahraničia.

V spišskej oblasti sa nachádzalo spolu 15 banských podnikov. Železnú rudu v obvode komory ťažili tri väčšie podniky, pričom ťažba stále rástla. Aj vyhliadky do budúcnosti vyznievali optimisticky. Najväčšia firma v Koterbachoch mala na nasledujúce roky schválený investičný plán vo výške 70 miliónov Ks. Ťažba medenej rudy a jej spracovanie na elektrolytickú meď sa pohybovala vo výške z roku 1940. Vo všeobecnosti možno povedať, že baníctvo v roku 1941 prosperovalo.²³

V obvode OPK v Prešove sa v roku 1942 nachádzalo spolu 15 banských firiem s 19 podnikmi. V tomto období baníctvo na Slovensku zamestnávalo viac ako 13 000 ľudí. Oproti roku 1938 išlo o nárast až o 50 %. Z celkového počtu zamestnancov tretina patrila do obvodu OPK Prešov. Odbyt bol však dobrý. Najväčšia firma v Koterbachoch uskutočňovala práce súvisiace s investíciou vo výške 70 miliónov Ks. Ťažba mangárovej rudy vykázala nárast 15 % v porovnaní s rokom 1941.

21 Tamže. Správa o hospodárskych pomeroch obvodu obchodnej a priemyselnej komory v Prešove za prvých deväť mesiacov roku 1940, s. 2 – 3.

22 Tamže, s. 3 – 4.

23 Tamže, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 2. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 25. 10. 1941, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1941.

Krompašské závody prevzala nová spoločnosť, ktorá so značnými investíciami pripravovala modernizáciu a rozšírenie závodov. V Gelnici sa pokračovalo s ťažbou ortuťovej rudy, ktorá sa spracovala v Koterbachoch. Ťažba nafty v Mikovej bola minimálna a zmeny očakávané z predchádzajúcich rokov nenastali. Pomery v baníctve v roku 1942 sa považovali za primerané okolnostiam.²⁴

Počet bankých podnikov, ktoré v obvode OPK Prešov vykazovali prosperitu, sa v prvej polovici roku 1943 zvýšil na 17.²⁵ Rozvoj bol výsledkom plánovaného zintenzívnenia činnosti týchto podnikov. Na viacerých miestach v gelnickom okrese sa v roku 1943 vykonávali určité prieskumné a odkryvacie práce zamerané na ťažbu železnej, medenej a antimónovej rudy. Pre nedostatok strojového zariadenia sa vykonávali väčšinou manuálne. Závod v Krompachoch pokračoval v modernizovaní a rozširovaní prevádzok. Banská a hutná spoločnosť začala vo svojom novom závode Robert stavať tretiu pražiacu pec, ktorá mala slúžiť na úpravu železnej rudy. Starý závod firmy, ktorý sa nachádzal v Žakarovciach, bol v likvidácii.

Podnik na spracovanie ortuti v Gelnici prevzala Horehronská hutná spoločnosť. Podnik sa rozširoval a budoval modernú hutu s rotačnou pecou.

Výrobu soli v roku 1943 zabezpečoval už aj solivar v Solnej bani pri Prešove, ako aj solivar v Prešove. Pokračovalo sa tiež v skúmaní soli v nosnom teréne v okolí Solnej Bane.

Výsledky činnosti bankých podnikov v regióne boli z globálneho hľadiska, podľa vyjadrenia OPK v Prešove, charakterizované ako uspokojivé a s dobrým odbytom.²⁶

V prvom polroku 1944 baníctvo pokračovalo v ťažbe železnej rudy, ktorej výsledky sa pohybovali na úrovni z predchádzajúceho roka.²⁷ Závod v Žakarovciach však prestal v roku 1943 pracovať. Zamestnancov preložili a jeho zariadenie premiestnili do nového závodu v Krompachoch, ktorý už úspešne fungoval. Ťažba železnej trosky po stagnácii v roku 1943 prejavila v prvej polovici roka isté oživenie. Ťažba mangánovej rudy po relatívne úspešnom roku 1943 vykazovala podobné výsledky aj v prvom polroku nasledujúceho roku. Produkcia ortuťovej rudy v Gelnici bola dočasne zastavená.²⁸

24 Tamže. Zápisnica o 4. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 26. 11. 1942, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1942.

25 Pri archívnom výskume sa nám podarilo nájsť záznamy z roku 1943 iba za prvé štyri mesiace. Ide o zápisnicu z 5. plenárneho zhromaždenia správnej komisie OPK v Prešove zo 6. 5. 1943. Z toho dôvodu obraz o stave v jednotlivých odvetviach (baníctvo, obchod, remeslá) za rok 1943 uvádzame iba za prvé štyri mesiace z roku 1943.

26 SNA, f. MH SR 1938 – 1945, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 5. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 6. 5. 1943, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1943.

27 Údaje o hospodárskych pomeroch v obvode OPK Prešov za rok 1944 uvádzame len za 1. polovicu tohto roka. Dôvodom je, že v rámci bojov na východnom Slovensku sa v roku 1944 obmedzila činnosť prešovskej komory na minimum, až bola výnosom ministra hospodárstva č. Prez.-P-dôv-275/22-44 rozpustená. PYTLÍK, P.; RACZOVÁ, Z.: *OPK v Košiciach 1872 – 1949*. (inventár SNA) ONF I, inv. č. 80, s. 4.

28 SNA, f. MH SR 1938 – 1945, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 7. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 25. 6. 1944, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1944.

Priemyselná výroba

Priemyselnú výrobu v roku 1939 v obvode OPK Prešov predstavovalo viacero podnikov s rôznym zameraním. Bol to napríklad kamenársky priemysel, ktorý reprezentovali lomy v Spišských Vlachoch. Ťažil sa v nich spišský travertín. Používal sa ako materiál na monumentálne diela, akými sú napr. Mohyla gen. M. R. Štefánika na Bradle či Hlinkovo mauzóleum v Ružomberku. Travertín sa vyvážal do Bulharska, Maďarska a iných krajín. Podnikatelia s travertínom požadovali úpravu vývozných taríf, aby sa dosiahlo zvýšenie jeho vývozu. V Krompachoch sa venovali výrobe pomníkov zo švédскеj žuly, no napriek tomu v konečnom dôsledku obrat v kamenárskom priemysle bol nižší ako v roku 1938 a uspokojujúce neboli ani predpokladané perspektívy. Ani v stavebnom priemysle nebola situácia veľmi priaznivá. Pre menej intenzívnu stavebnú činnosť bola produkcia tehelní relatívne nízka. Aj výroba sadry bola obmedzená.

Sklársky priemysel reprezentovala sklárne Mariadolina v Kružľovskej Hute, ktorá vyrábala duté sklo, ručne fúkané fľaše pre lekárne, na likéry a na konzervované ovocie, ako aj hladké a brúsené stolové súpravy.²⁹

Železiarský priemysel bol limitovaný nedostatkom surového železa a starej zliatiny, preto pracoval len v obmedzenej miere. Výroba železného tovaru v Nižnom Medzeve bola v roku 1939 značne redukovaná. Medzevský hámor sa nachádzal v nepriaznivom položení, čiastočne pre ťažkosti pri nákupe starej zliatiny a čiastočne pre dopravné ťažkosti.

Výroba stavebného kovania v Gelnici produkovala stabilne a zamestnávala asi 50 robotníkov. Priemyselnú výrobu v Štose reprezentovala továreň na výrobu nožov. Mala isté problémy s nákupom surovín potrebných na výrobu, preto produkovala iba 50 % reálnej kapacity.

Výrobou kovových materiálov sa zaoberala aj firma v Matejovciach. Jej odbytové možnosti boli dobré, čo malo pozitívny vplyv na zamestnanosť. Jediný problém, s ktorými podnik zápasil, bol nedostatok plechu. Továreň na výrobu olovených rúr a plomb v Kostolanoch vzhľadom na deficit olova redukovala výrobu na minimum.³⁰

Chemický priemysel v obvode OPK v Prešove zastupovali viaceré podniky. Jedným z nich bola firma Baťa v Batizovciach. Táto spoločnosť pracovala v roku 1939 s plnou kapacitou. Počet pracovníkov vzrástol o 20 % a v letných mesiacoch presiahol aj 1 000 zamestnancov. Rafinéria minerálnych olejov v Strážskom nemala väčšie problémy.

Produkciou sviečok sa zaoberali dve až tri menšie firmy, ktoré vyrábali bez obmedzenia. Továreň na škrob v Spišskej Novej Vsi využívala v roku 1939 veľmi malú časť svojej kapacity. Pre nedostatok zemiakov dokonca predčasne zastavila prevádzku.³¹

Významný podiel v potravinárskom priemysle na východnom Slovensku mali bryndziarne. Tie však v roku 1939 pracovali so zníženou intenzitou. Príčinou nižšej výroby bola strata zahraničných odberateľov, najmä z Poľska a USA. Na druhej strane, najväč-

29 Tamže, inv. č. 26. šk. 260. Správa o hospodárskych pomeroch obvodu obchodnej a priemyselnej komory v Prešove za rok 1939 a január – február 1940, s. 3 – 4.

30 Tamže, s. 5.

31 Tamže, s. 6.

šími odberateľmi boli Nemecko a Protektorát Čechy a Morava, ktoré odberali až 60 % ich produkcie. V priemyselnej produkcii ovocných štiav bol rok 1939 priaznivejší ako rok predtým, pretože odbyt rástol ako doma, tak aj v zahraničí.

Výrobu piva v regióne zabezpečovali tri pivovary: v Michalovciach, Kežmarku a Poprade. Ich produkcia sa v roku 1939 zvýšila o 20 %. Tento nárast sa pripisoval zníženiu konkurencie, a to zo strany pivovaru v Košiciach, ktorý sa ocitol v Maďarsku, a českých pivovarov, ktoré boli tiež za hranicami. Liehovary a rafinérie liehu pracovali bez prerušenia. Zvýšený obrat v roku 1939 sa dosiahol najmä vo výrobe rumu a likérov. Tento vývoj sa spájal s pohybom väčšieho množstva vojska cez východné Slovensko v súvislosti s vojnou proti Poľsku. Odbyt minerálnych vôd sa znížil následkom územných zmien a slabšieho exportu. Problémy vo výrobe spôsoboval aj nedostatok korkových zátok. Napriek tomu sa počítalo s oživením vývozu do Maďarska.

Mlyny v obvode prešovskej komory pracovali na stabilnej úrovni napriek tomu, že ceny ich technického vybavenia a náhradných dielov značne stúpili. Úroda cukrovej repy v roku 1939 bola podpriemerná, takže Trebišovský cukrovar, jediný v obvode, spracoval v danom roku len 42 332 t repy, oproti 59 915 t v roku 1938. Napriek tomu vzhľadom na výbornú cukornatosť bol finančný výnos podniku o 2 % lepší. Cena cukru však zostala nezmenená. Keďže územné zmeny výrazne zmenšili domáci trh, cukrovar musel väčšinu svojej produkcie umiestňovať na západ krajiny a do zahraničia, zvlášť do Talianska.³²

Textilnú výrobu v obvode OPK Prešov reprezentoval najmä podnik v Kežmarku. Zvýšili sa jeho náklady na výrobu, ktoré sa kompenzovali zvýšenou cenou finálnych produktov. Ťažkosti sa objavovali pri zadovážovaní lanovej priadze, ktorú predtým firma dovážala z Anglicka a Francúzska, a tak jediným dodávateľom suroviny ostalo Belgicko. V Batizovciach sa zaviedla výroba pančúch s kapacitou až 200 000 párov týždenne.

V Prešove sa nachádzala firma na reklamné kalendáre, jediná svojho druhu na Slovensku.

Podnikatelia v oblasti drevárskej výroby si v roku 1939 viedli úspešne. Drevo malo dôležitý status v národnom hospodárstve Slovenska. Jeho celková ročná produkcia na Slovensku sa odhadovala na 5 miliónov m³, z ktorej sa skoro polovica vyvážala do zahraničia. Slovensko sa preto považovalo za dôležitého európskeho producenta dreva a bolo na 5. mieste z 12 európskych krajín vyvážajúcich drevnú hmotu. Drevárske podniky mali zaistený odbyt, plne využívali výrobné kapacity a o 20 % sa zvýšili aj mzdy robotníkov.³³

K priemyselnej produkcii v obvode OPK Prešov v roku 1940 výraznejšie prispievali aj železiarne v Košických Hámroch, pretože v roku 1939 mali problémy so zaobstarávaním zlomkovej liatiny. Výroba železného kovania v Gelnici však v dôsledku poklesu stavebného ruchu skrátila pracovný týždeň na 34 hodín.

Firmy v Štóse vyrábajúce nože sa sťažovali na odbytové ťažkosti a od štátu očakávali zavedenie dovozných ciel ako ochranu pred zahraničnou konkurenciou. Tehelne, cementárne a vápenky v obvode OPK zápasili zase s dôsledkami nižšej stavebnej aktivity,

32 Tamže, s. 7 – 7a.

33 Tamže, s. 8 – 9.

preto výrobu obmedzovali.³⁴ Situácia v ostatných priemyselných odvetviach sa oproti predchádzajúcemu roku výraznejšie nezmenila.

Najúspešnejším priemyselným podnikom v roku 1941 v obvode OPK Prešov bola firma Baťa, slovenská úč. spol. v Batizovciach. Zaviedla totiž výrobu mnohých nových výrobkov, akými boli: SVIT – umelý hodváb, SLOVLNU „S“, teda buničitú strižnú látku typu bavlny, SLOVLNU (buničitú strižnú látku typu vlny), PROSVIT, t. j. celofán, SVITANID – sulfitové extrakty, ale tiež kaustickú i kryštálovú sódu a sírouhľík. Zároveň pokračovala produkcia pančúch, ponožiek a pletenej ženskej i detskej bielizne. Na základe toho firma v roku 1941 podstatne zvýšila celkovú kapacitu výroby a očakávala vzostupnú tendenciu aj do budúcnosti. Výroba bavlneného a ľanového tovaru v Kežmarku a v Podolínci narážala na nedostatok suroviny. Deficit ľanovej priadze riešila kežmarská firma objednaním pestovania ľanu na ploche o výmere asi 7 – 8 tisíc jutár.³⁵ To jej malo zabezpečiť dostatok suroviny na riadnu prevádzku. Jediný garbiarsky stroj v obvode OPK vlastnila garbiarska firma v Starej Ľubovni, ktorá však mala nedostatok surových koží.³⁶

V roku 1941 sa výroba sadrového kameňa v regióne zvýšila o 20 %, podobne ako výroba zemiakového škrobu. Viac sa darilo aj sklárni v Kružľovskej Hute, v ktorej sa v roku 1941 nepracovalo iba 20 pracovných dní, kým v roku 1939 nepracovala 110 a v roku 1940 celkom 48 dní. Na druhej strane firma negatívne pociťovala zvýšenie cien surovín a iných režijných výdavkov.

V oblasti potravinárstva mal viaceré problémy liehovarnícky priemysel. Pre nižšiu úrodu zemiakov vyprodukoval asi o 50 % menej liehu, než sa plánovalo. Dopyt po liehu preto stúpал, čo malo za následok zvýšenie ceny liehu. Obavy v tomto smere vyvolávala však nižšia produkcia zemiakov aj v roku 1941 a zákaz vypaľovania liehu zo zemiakov. Keďže technológia v liehovaroch bola nastavená na výrobu zo zemiakov, očakávali sa značné problémy aj v budúcnosti. Na druhej strane cukrovar v Trebišove prosperoval vďaka výhodným exportným cenám, hoci úroda cukrovej repy v obvode bola nižšia.

Produkcia drevárskeho priemyslu bola v roku 1941 približne na úrovni predchádzajúceho roka. Rezivo sa v prevažnej miere exportovalo do Nemecka, protektorátu, Maďarska a Talianska. Pre nedostatok palivového dreva na domácom trhu bol jeho vývoz zakázaný. Prechodnú konjunktúru na trhu s dreveným uhlím značne zhoršila jeho predimenzovaná produkcia, preto sa rávalo aj s reguláciou.³⁷

V roku 1942 v textilnom priemysle naďalej dominovala spoločnosť Baťa v Batizovciach so širokým sortimentom výrobkov, z ktorých značnú časť vyvážala. Závod na ľanový tovar v Kežmarku získal síce dostatok suroviny, ale problémy so zadovážením bavlnenej priadze pre tamojšiu bavlnársku firmu pretrvávali. Odevný závod v Prešove výrobu rozšíril a zdokonalil, ba zaviedol aj vlastný chov oviec. V obvode komory sa na-

34 Tamže. Správa o hospodárskych pomeroch obvodu obchodnej a priemyselnej komory v Prešove za prvých deväť mesiacov roku 1940, s. 4 – 5.

35 Jutro – stará plošná miera, v nových plošných mierach predstavuje rozlohu 0, 5754642 ha.

36 SNA, f. MH SR 1938 – 1945, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 2. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 25. 10. 1941, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1941.

37 Tamže.

chádzalo aj niekoľko väčších výrobní bielizne. Najväčšia z nich bola firma v Sečovciach, ktorá v roku 1942 zamestnávala viac ako 100 zamestnancov.

Železiarne v Košických Hámroch, ako aj hámre v Nižnom Medzeve mali naďalej určité problémy s nákupom železného šrotu. Naopak, základný kapitál Železiarenských závodov v Prakovciach sa zvýšil o 100 %. Závody na nože a jedálenské príbory v Štose po opatreniach z roku 1941 pracovali s lepšími výsledkami a ich výrobky sa vyvážali aj do Nemecka, hoci s dlhšími dodacími lehotami. Chemická továreň vyrábajúca umelé hnojivo vzhľadom na nedostatok surového fosfátu mohla využiť výrobnú kapacitu iba na 40 %, dokonca bola výroba hnojív na istý čas zastavená, aj keď dopyt bol vysoký. Keďže firma vlastnila aj olováreň, okrem pôvodnej produkcie v obmedzenej miere vyrábala aj olovené rúry a plomby.

Kým v roku 1939 bolo v obvode komory 11 bryndziarní, ktoré v rámci štátnej objednávky vyrábali spolu 240 000 kg bryndze, v roku 1942 obdobný kontingent muselo zvládnuť len sedem. Výroba cukrovaru v Trebišove však umožňovala aj exportovať cukor. Situáciu v ostatných odvetviach a odboroch v roku 1942 ukazuje tabuľka č. 4.³⁸

Tabuľka č. 4.

Prehľad rozvrstvenia priemyslu v obvode OPK Prešov v roku 1942		
P. č.	Zameranie priemyslu	Počet
1.	Bryndziarne, výroba syra, masla a mlieka	16
2.	Cementový tovar, betón, umelý kameň – výroba	37
3.	Cukriky, zmrzlina – výroba	25
4.	Debny, šindle, drevený tovar – výroba	18
5.	Drevené uhlie, pražce, drevené parkety – výroba	38
6.	Elektrárne	9
7.	Kameňolomy a štrkopiesky	24
8.	Kníhtlačiarne	11
9.	Konzervovanie mäsa, rýb, ovocia a zeleniny	7
10.	Kozmetické prípravky, jedy, lieky – výroba	14
11.	Octárne	6
12.	Ovocná šťava, limonáda, ovocné víno, minerálna voda - výroba	17
13.	Píly	76
14.	Pivovary	6
15.	Práčovne, farbiarne, zberne bielizne, mangľovanie, žehlenie šiat a bielizne	32
16.	Rum, likéry, liehové nápoje – výroba	36
17.	Sódová voda a limonáda – výroba	30
18.	Vápenky (pálenie vápna)	15
19.	Rôzne	55
Spolu		472

38 Tamže. Zápisnica o 4. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z 26. 11. 1942, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1942. Živnostenský kataster a firemný register komory v Prešove.

V roku 1943 sa spoločnosť Baťa v Batizovciach naďalej prosperovala a pripravovala sa na nové investície. Továrňu na ľanový tovar Karol Wein a spol. v Kežmarku v roku 1943 začala vyrábať na viac ako 150 krosnách. Keďže v roku 1942 si firma zadovážila prísun 250 vagónov suchého ľanu, bola v roku 1943 surovinou pomerne dobre zásobená. Podarilo sa jej rozšíriť aj pestovateľské plochy ľanu, čo malo firmu ochrániť od problémov aj nasledujúci rok.³⁹

Továrne na odev Magura v Prešove a Beti v Michalovciach aj napriek ťažkostiam pri zabezpečovaní látok si udržiavali odbyt svojich výrobkov. Prvá východoslovenská veľkovýroba bielizne v Sečovciach zamestnávala už 120 zamestnancov. V tej dobe bola vo svojom odbore jednou z najväčších firiem na Slovensku. Produkciu vyvážala aj do zahraničia. Výroba dámskej konfekcie v Prešove zásobovala mnoho obchodov v celej Slovenskej republike. Jediný garbiarsky podnik v obvode komory nachádzajúci sa v Starej Lubovni pracoval však s veľkými ťažkosťami, pričom v najbližšej dobe neočakával zlepšenie situácie.

Najväčším pivovarom v obvode zostal pivovar v Michalovciach, ktorý v roku 1943 začal aj s výrobou „bielkovinových vločiek“. Išlo o požívatinu, ktorá sa vtedy využívala aj v Nemecku, obsahom bielkovín a vitamínov nahradzovala mäso a zlepšovala chuť rôznych pokrmov. Produkcia mlynov sa v uvedenom roku znížila, čo bolo podmienené prídellovým systémom a povinnými dodávkami obilia. Kapacita mlynov sa využívala asi na 50 %, preto bola málo rentabilná. V obmedzenom režime fungovali aj liehovary.

Drevársky priemysel napriek existujúcim ťažkostiam vykazoval relatívne vyšší obrat. Niektoré podniky inovovali výrobu a produkovali drevené výrobky drobného charakteru. Podnikateľské subjekty začali uvažovať o založení parketárne a podniku na výrobu preglejky. Nedostatkovou komoditou bola buková guľatina, pretože sa vyvážala do zahraničia za vyššie ceny.⁴⁰

V priemyselnej produkcii v 1. polroku 1944 si firma Baťa z Batizoviec udržiavala postavenie najväčšej výrobnjej organizácie a počet zamestnancov ďalej rástol. Na úkor celofánu, ktorého výroba sa následkom nízkych cien stávala nerentabilnou, sa zvýšila produkcia umelej vlny, o ktorú bol stále veľký záujem. Výrobné kvóty pleteného tovaru sa aj napriek miernej zime udržali na predchádzajúcej úrovni. V odevnom priemysle sa podobne ako vo výrobe bielizne začal prejavovať pokles dopytu. Veľkovýroba bielizne v Sečovciach mala objednávky až z Fínska.⁴¹

Pivovary na východnom Slovensku boli dobre zásobované potrebnými surovinami, mali dobrý dopyt, preto vykazovali prosperitu. Navyše, Pivovar v Michalovciach vyrábal sladový výťažok Silomalt, ktorý expedovali najmä do zahraničia (do Švajčiarska). Cukrovar v Trebišove počas repnej kampane spracoval viac ako 50 000 t cukrovej repy, ktorá mala dobrú cukornatosť, preto sa očakával priaznivý hospodársky rok. Škrobárne stagnovali, pretože po slabej úrode zemiakov nedostávali pravidelný prídell suroviny.

39 Tamže. Zápisnica o 5. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 6. 5. 1943, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1943.

40 Tamže.

41 Tamže. Zápisnica o 7. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 25. 6. 1944, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1944.

Výroba sviečok v Prešove a Starej Lubovni závisela od prídelov parafínu. Výrobcovia z východného Slovenska boli schopní pokrývať potreby v tejto oblasti..

Obchod

Obchod so železom si v roku 1939 udržiaval obrat na úrovni predchádzajúceho roku. V obchode s koloniálnym a miešaným tovarom sa však už v druhom polroku prejavoval nedostatok viacerých produktov, hoci kúpyschopnosť obyvateľstva vzrástla v porovnaní v predošlými rokmi. Preto aj maloobchodný obrat bol aj napriek čiastočným nedostatkom niektorých tovarov vyšší. V obchode s textilným a módnym tovarom a obuvou sa prejavovala konjunktúra. V porovnaní s rokom 1938 sa jeho obrat zvýšil asi o 20 %. Roku 1940 sa predpovedala stagnácia, dokonca úpadok, pretože väčšina spotrebiteľov sa zásobila látkami a obuvou na dlhšie obdobie. Konjunktúra sa očakávala iba v obchode s dobytkom, surovou kožou, vlnou a drevom.

Rok 1940 môžeme nazývať aj arizačným rokom, pretože v obvode prešovskej komory bolo zrušených 500 židovských hostinských a výčapníckych koncesíí a taktiež viac ako 500 iných židovských živnostenských oprávnení. Najväčšiu časť zrušených obchodných podnikov tvorili obchody so zmiešaným tovarom. V obvode komory bolo na 100 % arizovaných 100 židovských podnikov a do 60 % asi 50 ďalších takýchto podnikov. V tom čase prešovská

komora evidovala ešte okolo 3 000 židovských podnikov a obchodov, ktoré mali byť buď zrušené alebo arizované v ďalšom priebehu arizácie a to tak, aby v obchode a živnostiach neostalo viac ako 10 % Židov z celkového počtu živnostníkov na Slovensku.⁴²

V roku 1941 boli obchody židovských vlastníkov, hlavne maloobchody so zmiešaným tovarom, hromadne likvidované. V prvom rade prešli do rúk arizátorov veľkoobchody. Mnohí obchodníci sa sťažovali na postupy kontrolných orgánov Obilnej spoločnosti, ktoré pri revízii vedenia predpísaných výkazov obchodovania s obilnými výrobkami ukladali tresty aj za menšie nedostatky. Vidiecki obchodníci sa sťažovali na činnosť potravinárskych družstiev, ktoré v mnohých prípadoch pripravovali o existenciu obchodníkov – jednotlivcov.

V obchode s textilom, napriek vyhláske cenového úradu č. 133/41 z 28. marca 1941 o znížení ziskových prirážok, komora v Prešove považovala stav za uspokojivý a odbyt hodnotila ako dobrý. Obchody s obuvou však zjavne pociťovali nedostatok tovaru a vykazovali menší obrat. Činnosť obchodníkov s dobytkom bola obmedzovaná následkom monopolného postavenia Slovpolu.⁴³ Vo všeobecnosti sa stav obchodu v roku 1941 považoval aj napriek rôznym ťažkostiam za priaznivý.⁴⁴

Všeobecným znakom obchodu 1942 bol dopyt po tovare. Obchody s textilným, strižným a konfekčným tovarom vykazovali vyšší obrat. Obchody s miešaným a koloniál-

42 Tamže, inv. č. 26, šk. č. 260. Správa o hospodárskych pomeroch obvodu obchodnej a priemyselnej komory v Prešove za prvých deväť mesiacov roku 1940, s. 7.

43 Slovpol – Slovenský poľnohospodársky zväz pre speňažovanie zvierat a živočíšnych výrobkov.

44 SNA, f. MH SR 1938 – 1945, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 2. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z 25. 10. 1941, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1941.

nym tovarom a cukríkmi sa sťažovali na nedostatok viacerých potravinových článkov. To viedlo aj k menším možnostiam ich zárobku a k nižším obratom. Ani obchody so železom nemohli naplno uspokojiť požiadavky zákazníkov. Rovnako obchody s kožou a remeňmi fungovali s obmedzeným sortimentom. Obchody s ovocím, vzhľadom na dobrú úrodu, ponúkali pestrú paletu produktov.⁴⁵ Štruktúru obchodných organizácií a podnikov v obvode OPK v Prešove v roku 1942 uvádzame v tabuľke č. 5.⁴⁶

Tabuľka č. 5.

Prehľad rozvrstvenia obchodu v obvode OPK Prešov v roku 1942		
P. č.	Zameranie obchodu	Počet
1.	Bazárový, galantérny a športový tovar, hudobné nástroje a pamiatkové predmety	127
2.	Benzín, oleje, materiálny tovar, farby	79
3.	Cementový tovar, kamenárske a betonárske výrobky	5
4.	Cukríky, cukrovinky a zmrzlina	139
5.	Pohrebné a náboženské predmety	17
6.	Dobytok - obchodovanie	225
7.	Drahokamy, klenoty, bižutéria a starožitnosti	15
8.	Drevo producenti, exploatacia lesov	15
9.	Drevo a palivo	207
10.	Drogéria, voňavkárstva, fotopristroje a potreby a optický tovar	58
11.	Droždie - veľkoobchody	6
12.	Elektrotechnické a inštalačné potreby	39
13.	Hostinskí a výčapníci	1 046
14.	Kancelárie (akvizičné, cestovné, informačné, inkasné a inzertné)	8
15.	Kníhkupectvá a papiernictvá	121
16.	Koloniálny tovar	30
17.	Konfekčný tovar	105
18.	Koža (remene a obuvnícke potreby)	43
19.	Kramárstva (resp. maloobchodníci)	587

45 Tamže. Zápisnica o 4. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z 26. 11. 1942, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1942.

46 Tamže. Zápisnica o 4. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 26. 11. 1942, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1942. Živnostenský kataster a firemný register komory v Prešove. Tabuľka k tejto problematike bola uverejnená aj v regionálnom denníku *Slovenská sloboda* z 19. 3. 1943 pod názvom Obchody na východe štátu s podtitulom V obvode Obchodnej a priemyselnej komory v Prešove je 5 410 obchodov. Po jej bližšom preskúmaní sme zistili, že údaje v nej čerpali zo zápisnice IV. plenárneho zhromaždenia správnej komisie OPK v Prešove, ktorá sa konala 26. 11. 1942. Zistili sme však, že údaje v tabuľke z denníka *Slovenská Sloboda* sú nekompletné a chýba v nich určitá časť údajov, ktorá do značnej miery skreslila presnosť uverejnených údajov o počte obchodov v obvode komory. Podľa archívnych dokumentov z fondu SNA Ministerstva hospodárstva SR 1938 – 1945, inv. č. 16. šk. 50 pod názvom Správa pomeroch OPK sa počet obchodov pohyboval okolo 6 504 a nie 5 410, ako to uvádza denník. Presnejšie údaje ponúkame v hore uvedenej tabuľke, ktorá bola vytvorená z údajov nachádzajúcich sa v správe zo zasadnutia plenárneho zhromaždenia správnej komisie OPK v Prešove s názvom Živnostenský kataster a firemný register komory v Prešove z 26. 11. 1942.

20.	Kvetinárstva	11
21.	Lahôdkárstva, bodegy, bufety	64
22.	Liečivé byliny, lesné plodiny a semená	49
23.	Liehové nápoje (aj v uzavretých fľašiach)	91
24.	Masky plynové	4
25.	Miešaný tovar	1 382
26.	Minerálna, sódová voda, ovocné šťavy a limonáda	10
27.	Módny, krátky, pletený tovar	311
28.	Nábytok – obchody	79
29.	Obchod, jednatelia a zástupcovia, komisionári, sprostredkovatelia	18
30.	Obuv – obchody	79
31.	Pivo, víno (aj v uzavretých fľašiach)	94
32.	Polnohospodárske plodiny, mlynské výrobky a umelé hnojivá	64
33.	Potravné články (mliekarne, mliečne výrobky, vajcia, atď.)	246
34.	Rádio prístroje a potreby	20
35.	Reštaurácie, penzióny a vývarovne	23
36.	Ručné práce, výšivky	18
37.	Sklo, porcelán, hlinené a plechové nádoby a kuch. náčinie	44
38.	Soľ – veľkoobchody	16
39.	Stáčiarne piva	9
40.	Stavebný materiál	91
41.	Strižný a textilný tovar a krajčírske potreby	311
42.	Stroje a nástroje, bicykle, šijacie stroje hosp. stroje, kancelár. stroje	66
43.	Trhovníci	238
44.	Záhradnicke produkty	197
45.	Zbrane a strelivo	7
46.	Zvieracie odpadky, zber handier, železa, starinárstvo	82
47.	Železiarske obchody	58
48.	Rôzne	14
Spolu		6 504

Situáciu v obchode v roku 1943 možno vo všeobecnosti charakterizovať značným dopytom spotrebiteľov na jednej strane, ale aj ťažkosťami obchodníkov pri zabezpečovaní tovaru na strane druhej. Ako uvádzali obchodníci, zvyšoval sa počet tovarov podliehajúcich úradnej distribúcii, preto zisk pri predaji mnohých tovaroch bol minimálny. Obchody so zmiešaným tovarom vykazovali klesajúcu tendenciu pre obmedzené množstvo produktov, ktoré boli k dispozícii. Obchod s textilným a strižným tovarom zostal však rentabilným a aj obchody s konfekčným tovarom mali vcelku dobrý obrat. Dva konfekčné závody z Prešova a Michaloviec dokonca rozšírili distribučnú sieť. Obchody so železným tovarom vykazovali zvýšený záujem kupujúcich, prevažne na vidieku. Tovar však bol už z veľkej časti v distribúcii a možnosti na získanie ďalšieho

boli obmedzené. Obchody s cukríkmi a sladkosťami nedosahovali v tomto období ani polovicu z obratu z minulých rokov, a to hlavne slabšiu ponuku.⁴⁷

V roku 1944 nastala pre obchod, ale aj remeslá mimoriadne nepriaznivá situácia. Po období Vianoc, keď dopyt po potravinách a spotrebnom tovare tradične vrcholí, v ďalších mesiacoch začal trh stagnovať. Od začiatku februára už bolo možno pozorovať značný pokles obratu, ktorý sa len postupne stabilizoval. Aj napriek tomu kúpyschopnosť obyvateľstva a dopyt po niektorých druhoch tovarov a služieb klesli až do takej miery, že bolo vlastne možné hovoriť o úplnom nezájme. Tento trend zosilnel hlavne v tých regiónoch, v ktorých bola aktuálna možnosť evakuácie. Pokles záujmu o tovar a služby postihol textilné odvetvie, ale aj železiarske a sklárske výrobky. Poklesol záujem o porcelán, nepredávali sa knihy, ani obrazy a ďalšie luxusné predmety. Naopak, stúpol dopyt po striebre a zlate, avšak výrobkov zo vzácnych kovov bolo málo, alebo celkom chýbali.

Pôvodná úroveň tovarovo-peňažných vzťahov v obvode sa nezmenila iba v obchodoch s potravinami a so zmiešaným tovarom. V nich sa pokles prejavoval iba v nepatrnej miere, a to hlavne tam, kde po dobrovoľnej evakuácii nastal istý úbytok obyvateľstva. Komplikovaná situácia nastala pre obchody, ktoré pracovali s úverom. V tých obchodoch, ktoré nakupovali tovar na úver, spôsobovala stagnácia kúpyschopnosti obyvateľstva veľké problémy. Úroky v bankách rástli, nové úvery sa nepovoľovali a staré pôžičky bolo potrebné splácať.⁴⁸

Remeslá a živnosti

V roku 1939 v niektorých remeslách nastalo aspoň čiastočné oživenie. Išlo pritom najmä o odvetvia, ktoré dovtedy spravidla mali existenčné problémy. Pozitívne sa to prejavilo napr. v krajčírskych živnostiach, ktorá miestami dokonca vykazovala určitú konjunktúru. Podobne aj v obuvníctve bolo badať isté oživenie a lepšie výsledky než v predchádzajúcom roku boli konštatované aj v stolárskom remesle. Živnosti stavebníkov však naďalej stagnovali, podobne ako kováčov a stolárov. Hostinským v roku 1939 pomohli presuny oddielov nemeckej, resp. slovenskej armády cez východné Slovensko v auguste a v septembri.⁴⁹

Remeselná výroba v roku 1941 pracovala v analogickom rozsahu. Odbyt bol dobrý a ťažkosti mali len tie odvetvia, kde sa v dôsledku vojny prejavil nedostatok materiálu.

Krajčírskych dielne ako u pánskeho, tak aj u dámskeho krajčírstva naďalej prosperovali. Opačná situácia bola u obuvníkov, ktorí pre nedostatok podrážkovej kože mali väčšie problémy.

47 SNA, f. MH SR 1938 – 1945, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 5. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 6. 5. 1943, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1943.

48 Tamže. Zápisnica o 7. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 25. 6. 1944, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1944.

49 Tamže, inv. č. 26. šk. 260. Správa o hospodárskych pomeroch obvodu obchodnej a priemyselnej komory v Prešove za rok 1939 a január a február 1940, s. 10.

Stavebníkom poskytovali prácu verejné stavby, ktoré aj napriek ich rozsahu však nestačili zamestnať všetkých, nakoľko súkromná stavebná činnosť bola minimálna. Mäsiarske živnosti boli v minulosti viac-menej rentabilné, ale neskôr sa i tam začala prejavovať stagnácia. Tú spôsobil nedostatok jatočných zvierat a disproporcia medzi cenou živého dobytky a mäsa. Pékári nie vždy využívali plnú kapacitu svojich zariadení, pretože, existovali obmedzenia vzťahujúce sa na hospodárenie s múkou a pekárskymi výrobkami.⁵⁰

Všeobecným znakom remesiel v roku 1942 bol rastúci dopyt po niektorých službách a výrobkoch. V tomto zmysle sa remeselníkom darilo a problémy sa vyskytovali hlavne v tých remeslách a živnostiach, ktoré sa opierali o centrálnu distribuovanú suroviny. Lepšie podmienky mali živnostníci v stavebníctve, pretože sa uplatnili hlavne pri verejných prácach.⁵¹ Stratifikáciu remesiel a živností v rámci pôsobnosti Obchodnej a priemyselnej komory v Prešove v roku 1942 ukazuje tabuľka č. 6.⁵²

Tabuľka č. 6.

Prehľad rozvrstvenia remesiel a živností v obvode OPK Prešov v roku 1942		
P. č.	Zameranie remesiel	Počet
1.	Brusiči a pilníkari	9
2.	Bielizne – šitie	21
3.	Cukrári	57
4.	Čalúnnici, remenári, sedlári a brašnári	103
5.	Debnári	47
6.	Dláždíči	4
7.	Elektrotechnici a inštalatéri	27
8.	Fotografi	54
9.	Hodinári, zlatníci, klenotníci	21
10.	Holiči, vlásenkári, parochniari	227
11.	Hrnčiari	10

50 Tamže, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 2. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 25. 10. 1941, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1941.

51 Tamže. Zápisnica o 4. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 26. 11. 1942, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za rok 1942.

52 Tamže. Aj k tejto tabuľke sme pri skúmaní rôznych zdrojov objavili údaje, ktoré boli uverejnené v denníku *Slovenská Sloboda* z 28. 11. 1942. Tie pod názvom *Hospodárstvo východu štátu – Normálny stav obchodov a remesiel na východe štátu*, uvádzajú že v obvode OPK Prešov bolo 6 504 obchodov a 5 720 remeselných živností a podnikov. A tu by sme chceli upriamiť pozornosť na rozdiel od predchádzajúcich údajov z 19. 3. 1943, ktoré uvádzali počet obchodov len 5 410, (pozri s. 34). Tabuľka z 28. 11. 1942 je totožná s tou, ktorá bola uvedená v správe zo zasadnutia plenárneho zhromaždenia správnej komisie OPK v Prešove s názvom *Živnostenský kataster a firemný register komory v Prešove* z 26. 11. 1942. Ako môžete vidieť, článok s údajmi v denníku o „stave obchodov a remesiel na východe štátu“ z 28. 11. 1942 bol uverejnený len dva dni po ich prezentovaní na plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove. To prikladá tejto tabuľke väčšiu hodnotnosť a presnosť oproti údajom z 19. 3. 1943. Nevie si vysvetliť značný rozdiel v údajoch o obchode, ktoré boli uverejnené po sebe v krátkom čase v denníku *Slovenská Sloboda*. Časový odstup predstavoval viac ako tri mesiace a rozdiel v uvádzaných údajoch bol až o 1 094 obchodov menej v marci 1943 oproti novembru 1942! Predpokladáme, že išlo o chybu v zápise.

12.	Hudobné nástroje (výroba, oprava, ladenie)	3
13.	Inštalatéri, (plynovodný, vodovodný a ústredného kúrenia)	32
14.	Kachliari	34
15.	Kamenári	15
16.	Kefári a šetkári	4
17.	Klampiari	66
18.	Klobučníci a čiapkári	13
19.	Kočiarníci a karosári	6
20.	Kolári	250
21.	Kominári	37
22.	Knihári, kníhviazači	33
23.	Kováči, podkovári	732
24.	Koželuhovia	17
25.	Kožušníci a čiapkári	58
26.	Krajčírí (dámski a pánski)	534
27.	Maliari a natierači	116
28.	Medovníkari, voskári a sviečkari	52
29.	Mäsiari a údenári	426
30.	Modistky	26
31.	Mlynári	295
32.	Mosadzníci, kotlári	7
33.	Murári, murárski majstri,	202
34.	Mechanici, dielne na opravu automobilov	19
35.	Obuvníci a čizmári	856
36.	Obrazové rámovanie	10
37.	Optici	3
38.	Pedikúra, masérstvo, kozmetika	20
39.	Pekári	132
40.	Pokrývači	23
41.	Povrazníci	9
42.	Ručné práce, výšivkárstvo	14
43.	Sitári, výroba sítiok a riečic	5
44.	Sklenári	20
45.	Šnurovačky, podväzky, bandáže - výroba	8
46.	Stolári	559
47.	Studniari	-
48.	Tehliari, pálenie tehál	49
49.	Tesári, menšie tesárske práce	216
50.	Tokári a rezbári	9
51.	Záhradníci	60
52.	Zámočníci	134
53.	Vulkanizéri a dáždňikári	9
54.	Rôzne	20
Spolu		5 720

Živnosti a remeslá boli v roku 1943 z hľadiska svojich aktivít a ich výsledkov vo veľkej miere určované disponibilnou surovinovou a materiálnou základňou. Stolárom sa síce vzhľadom na využívanie vyťaženého dreva darilo, ale v iných remeslách boli problémy v tomto smere omnoho väčšie. V stavebníctve sa prejavoval hlavne akútny nedostatok gleju a stavebného kovania. Podobná situácia s nedostatkom potrebného materiálu bola v kováčskych, zámočníckych a odevných živnostiach.⁵³

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že v roku 1943 sa začali výraznejšie prejavovať problémy, ktoré boli dôsledkom viacerých faktorov. Boli to najmä dlhodobé vedenie vojny, väčšia exploatacia zdrojov po obrate v priebehu vojny a čoraz častejšie bombardovanie tretej ríše a jej satelitov. To viedlo k postupnému vyčerpávaniu zásob a k postupnej devastácii celého hospodárstva vtedajšej Slovenskej republiky. Regulácia v čase vojnového hospodárstva v značnej miere narušila fungovanie trhového mechanizmu, čo malo za následok poruchy aj na domácom trhu. Objavovali sa prvé problémy so zásobovaním obyvateľstva, ako aj organizácií činných v priemysle, obchode, ale aj v živnostiach.

V prvej polovici roka 1944 nastalo v remeselných odboroch isté ochabnutie, hoci ešte nehrozil otvorený kolaps. Stavebné a príbuzné živnosti nepriaznivo ovplyvňovali obmedzenia v stavebnom podnikaní. V potravinárskych živnostiach bola situácia v porovnaní s rokom 1943 fakticky nezmenená, iba činnosť niektorých živnostenských odborov a jednotlivých prevádzok bola determinovaná nedostatočnými prídelmi. V drevospracujúcich živnostiach sa udržiavala istá agilita, avšak v textilných odboroch bolo už badať znížený záujem objednávateľov. Obdobná situácia charakterizovala kovospracovateľské živnosti.⁵⁴

Záver

Počas vojnových stretov na východnom Slovensku v roku 1944 sa činnosť prešovskej Obchodnej a priemyselnej komory obmedzila na minimum. Až napokon na základe výnosu ministra hospodárstva č. Prez-P-dôv-275/22-44 došlo k jej úplnému zrušeniu.⁵⁵ Podobne aj Maďarská obchodná a priemyselná komora sídliaca v Košiciach po príchode ruských vojsk 20. januára 1945 pozastavila svoju činnosť. Po prechode frontu sa v roku 1945 opäť oživila OPK v Košiciach, ale už v podobe spreď roka 1938. Nárast povinností v košickej OPK súvisel s povojnovou obnovou východného Slovenska. Svoju pozornosť zameriavala najmä na oblasť vojnou zničeného priemyslu a zisťovania rozsahu škôd spôsobených vojnou. Po komunistickom prevrate vo februári sa obchodné a priemyselné komory ako hospodárske inštitúcie pokladali za nezlučiteľné s filozofiou socialistického hospodárstva, a preto boli nariadením č. 306/ 1948

53 SNA, f. MH SR 1938 – 1945, inv. č. 28, šk. 302. Zápisnica o 5. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 6. 5. 1943, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1943.

54 Tamže. Zápisnica o 7. plenárnom zhromaždení správnej komisie OPK v Prešove z dňa 25. 6. 1944, Správa o hospodárskych pomeroch obvodu OPK v Prešove za 1. polrok 1944.

55 SNA, PYTLÍK, P., RÁČZOVÁ, Z.: *OPK v Košiciach 1872 – 1949*. (Úvod inventára k archívnemu fondu) 2004, ONF I, inv. č. 88. s. 5.

Sb. z. k 31. decembru 1948 zrušené. Ich pôsobnosť prešla na kompetentné krajské národné výbory, a to zákonom č. 280/1948 Zb. a ďalej na Československú obchodnú komoru.⁵⁶

56 KUNKELOVÁ, K., BIELIK, F., URBANOVIČ, J.: *OPK v Banskej Bystrici ...*, s. 10.

AUTORI

PhDr. Igor Baka, PhD. (1976) Vedecký pracovník Vojenského historického ústavu v Bratislave. Špecializuje sa na problematiku vojenských dejín Slovenska v rokoch 2. svetovej vojny, ako aj politického systému a režimu Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. Je autorom monografií *Židovský tábor v Novákoch 1941 – 1944* (2001), *Slovenská republika a nacistická agresia proti Poľsku* (2006), *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940* (2010), spoluautorom V. zväzku edície dokumentov *Holokaust na Slovensku* (2004), ako aj niekoľkých kolektívnych diel. Publikoval tiež viacero vedeckých štúdií a článkov.

ThDr. Peter Borza, PhD. (1975) Absolvoval štúdium na Gréckokatolíckej teologickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove a Pápežskej teologickej akadémii v Krakove. V súčasnosti pôsobí na Katedre historických vied Gréckokatolíckej teologickej fakulty PU. Zaoberá sa dejinami Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku a v strednej Európe. Je autorom monografií *Blahoslavený Vasil' Hopko, prešovský pomocný biskup (1904 – 1976)* a *Dejiny Gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v období II. svetovej vojny (1939 – 1945)*, ako aj viacerých vedeckých či odborných štúdií.

Mgr. Mária Ďurková, PhD. (1981) Absolventka Fakulty humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity, odbor dejepis a občianska výchova, resp. nemecký jazyk a literatúra. V roku 2009 ukončila doktorandské štúdium na Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach. Zaoberá sa problematikou nemeckej menšiny na Slovensku v rokoch 1918 – 1938 s dôrazom na oblasť Spiša. Je výkonnou redaktorkou internetového časopisu *Človek a spoločnosť*.

Mgr. Martin Garek, PhD. (1980) Absolvent Filozofickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave, odbor história. V súčasnosti pracuje ako odborný asistent na Trnavskej univerzite v Trnave. Vo svojej publikačnej činnosti sa zameriava na oblasť hornej Oravy a severného Spiša v rokoch 1938 – 1948. K uvedenej problematike publikoval viacero štúdií a odborných článkov.

PhDr. Eudovít Hallon, CSc. (1958) Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Od roku 1986 je pracovníkom Oddelenia dejín vied a techniky Historického ústavu SAV. Zaoberá sa dejinami hospodárstva a techniky na Slovensku a v strednej Európe v prvej polovici 20. storočia. Je autorom troch monografií, troch kapitol v monografiách a približne 50 vedeckých štúdií, z toho 21 v zahraničí.

PhDr. Martin Hetényi, PhD. (1979) Do sféry jeho odborného zamerania patrí menšinová problematika na Slovensku v 20. storočí a slovensko-maďarské vzťahy. Ďalej sa zaoberá predovšetkým politickými dejinami cyrilo-metodskej misie a rozvojom cyrilo-metodskej tradície v 19. a 20. storočí. V súčasnosti pôsobí ako výskumný pracovník Ústavu pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda Filozofickej

fakulty UKF v Nitre, zároveň prednáša slovenské a svetové dejiny na Katedre politológie a európskych štúdií a na Katedre histórie FF UKF v Nitre. Je autorom monografie *Slovensko-maďarské pomedzie v rokoch 1938 – 1945* (2008) a zostavovateľom viacerých vedeckých zborníkov.

Mgr. Henrich Hrehor, PhD. (1980) Absolvent Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity. V súčasnosti je vedeckým pracovníkom Spoločenskovedného ústavu SAV v Košiciach a prednáša na Katedre histórie FF UPJŠ v Košiciach. Venuje sa problematike hospodárskych dejín 20. storočia so zameraním na pozemkové reformy, ako aj regionálnym dejinám východného Slovenska. Napísal niekoľko odborných článkov a príspevkov.

Bc. Anton Hruboň (1989) Študent FHV UMB v Banskej Bystrici, odbor história. Zaoberá sa spoločensko-politickými dejinami Slovenska a liptovského regiónu v rokoch 1918 – 1945 a dejinami Hlinkovej slovenskej ľudovej strany. K tejto problematike publikoval viacero odborných a populárnych článkov. Je šéfredaktorom internetového periodika *druhasvetova.sk* a autorom monografie *5. poľná rota Hlinkovej gardy*

PhDr. Peter Ivanič, PhD. (1979) Absolvoval štúdium v odboroch archeológia – história – muzeológia na FF UKF v Nitre. V roku 2006 obhájil dizertačnú prácu v odbore slovenské dejiny na FF UKF v Nitre. Pracuje v Ústave pre výskum kultúrneho dedičstva Konštantína a Metoda Filozofickej fakulty UKF v Nitre. Medzi jeho výskumné aktivity patria dejiny Veľkej Moravy a Uhorska v stredoveku a regionálne dejiny Slovenska v 20. storočí. Zároveň prednáša slovenské dejiny na Katedre histórie FF UKF v Nitre. Je zostavovateľom viacerých vedeckých zborníkov a hlavným redaktorom vedeckého časopisu *Konštantínove listy*.

Mgr. Martin Jarinkovič (1981) Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity v Prešove (odbor slavistika). Absolvoval viaceré študijné pobyty v Srbsku a v Čiernej Hore. V súčasnosti je externým doktorandom Inštitútu histórie FF PU v Prešove. Venuje sa problematike slovensko-juhoslovanských vzťahov v období 2. svetovej vojny. Pracuje na historickom odbore Východoslovenského múzea v Košiciach.

Mgr. Peter Jašek, PhD. (1983) História vyštudoval na Filozofickej fakulte Trnavskej univerzity, kde mu bol v roku 2009 udelený titul PhD. V súčasnosti je pracovníkom Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa. Vo svojej vedeckej tvorbe sa venuje slovenským dejinám 20. storočia, najmä obdobiu 2. svetovej vojny a normalizácii. Publikoval niekoľko vedeckých štúdií a odborných článkov.

Mgr. Vojtech Kárpáty, PhD. (1977) Absolvoval štúdium na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity, odbor politológia – dejiny. Zaoberá sa polovojenskými a politickými formáciami v období rokov 1918 – 1945 s osobitným dôrazom na Rodobranu, Hlinkovu gardu a Pohotovostné oddiely Hlinkovej gardy. Výsledky svojej práce prezentoval na niekoľkých konferenciách a odborných seminároch. Publikoval viaceré vedecké štúdie a odborné články.

PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD. (1964) Absolvent Pedagogickej fakulty v Banskej Bystrici (odbor slovenský jazyk a literatúra – dejepis). Je pracovníkom Katedry histórie na Fakulte humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici a členom Vedeckej rady Výskumného ústavu Slovákov v Maďarsku. Ako autor (či spoluautor) uverejnil vyše 120 publikačných jednotiek (na Slovensku, v Maďarsku, Poľsku, Rumunsku, Českej republike) s problematikou dejín zahraničných Slovákov, dejín historiografie, dejín školstva a ďalších vybraných tém z národných a regionálnych dejín 19. a 20. storočia, ako aj z oblasti didaktiky dejepisu. Je autorom monografie *Historiografia dolnozemskej Slovákov v 19. storočí* (2010).

Mgr. Petr Kubík, PhD. (1963) Absolvent Filozofickej fakulty UK Praha, obor história. Dlhodobo vyučoval dejepis na SŠ v Prahe, 2009 absolvoval doktorský študijný program na FF UK s prácou Slovensko-italské vzťahy 1939 – 1945. Pôsobí ako nezávislý historik. V poslednom desaťročí sa venuje najmä mezinárodným politickým a vojenským otázkam 30. a 40. rokov 20. storočia. Je autorom viacerých štúdií, študijných textov a monografie *Slovensko-talianske vzťahy 1939 – 1945* (2010).

Mgr. Martin Kubuš (1984) Absolvent Fakulty humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, odbor náuka o spoločnosti – dejepis. V súčasnosti je interným doktorandom na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici. Doktorandské štúdium absolvuje na Spoločenskovednom ústave SAV v Košiciach. Venuje sa hospodárskym dejinám Slovenska v prvej polovici 20. storočia so zameraním na obdobie 1. SR, ako aj regionálnym dejinám východného Slovenska.

PhDr. Martin Lacko, PhD. (1976) Je absolventom Filozofickej fakulty UK v Bratislave (odbor história – filozofia). Doktorandské štúdium absolvoval v Historickom ústave SAV v Bratislave (2002 – 2007). Pôsobí ako pracovník Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa v Bratislave. Zaoberá sa najmä výskumom obdobia 1. Slovenskej republiky, pričom doteraz publikoval asi 40 vedeckých štúdií, doma i v zahraničí. V rokoch 2002 – 2004 zorganizoval tri ročníky konferencií Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov, z ktorých vydal rovnomenne zborníky príspevkov. Je zostavovateľom edícií dokumentov *Situačné hlásenia okresných náčelníkov (január – august 1944)*, *Denníky vojakov z východného frontu 1941 – 1944*, *Proti Poľsku, Dotyky s bolševizmom a Zrod Slovenského štátu v kronikách slovenskej armády*, spoluzostavovateľom ročeniek *Historické rozhľady* (I. – IV.), spoluautorom dvoch monografií – *1. východomoslimský pluk SS na Slovensku, Modrová 1157 – 2007* a autorom ďalších troch monografií – *Dezercie a zajatia príslušníkov Zaisťovacej divízie v ZSSR v rokoch 1942 – 1943*, *Slovenské národné povstanie 1944* a *Slovenská republika 1939 – 1945*.

Mgr. Juraj Lepiš (1984) Vyštudoval na Univerzite Mateja Bela v Banskej Bystrici v rokoch 2004 – 2009 kombináciu anglický jazyk – dejepis. Momentálne pracuje ako interný doktorand na Katedre histórie UMB v Banskej Bystrici. V rámci svojej výskumnej činnosti sa sústreďuje na moderné dejiny, československo-poľské vzťahy v prvej polovici 20. storočia a regionálne dejiny Spiša a Oravy.

Mgr. Richard Lipták (1977) Absolvent RKCMBF UK v Bratislave (odbor teológia – etika), FF PU v Prešove (odbor dejepis – pedagogika). Od roku 2008 interný doktorand na Katedre historických vied GTF PU v Prešove v odbore religionistika. Autor niekoľkých článkov a štúdií publikovaných na Slovensku aj v cudzine z novodobých cirkevných slovenských dejín, zväčša zameraných na gréckokatolícku cirkev, na vzťahy medzi štátom a katolíckou cirkvou ako aj židovskou komunitou v období Slovenskej republiky a ČSR (ČSSR).

PhDr. Milica Majeriková (1977) Absolvovala štúdium dejepisu a občianskej náuky na Fakulte humanitných a prírodných vied Prešovskej univerzity v Prešove. Je členkou Spišského dejepisného spolku, redaktorkou krajského časopisu *Život* vydávaného Spolkom Slovákov v Poľsku v Krakove, spolupracovníčkou Ústavu pamäti národa a Krajského múzea Maticy slovenskej. Venuje sa problematike slovensko-poľských (resp. československo-poľských) vzťahov po roku 1918, regionálnym dejinám severného Spiša a problematike slovenskej menšiny v Poľsku. Je autorkou monografie *Vojna o Spiš* (2007) a spoluautorkou niekoľkých regionálnych monografií. Na Slovensku i v zahraničí publikovala desiatky štúdií a populárno-vedeckých článkov s vyššie uvedenou problematikou.

SEOLic. Daniel Atanáz Mandzák, CSsR (1972) Gréckokatolícky kňaz a rehoľník, člen Kongregácie Najsvätejšieho Vykupiteľa (redemptoristi). Študoval filozofiu v Krakove a teológiu Tuchove a Ríme. V súčasnosti pôsobí v kláštore redemptoristov v Michalovciach. Vo svojom výskume sa zaoberá predovšetkým dejinami gréckokatolíckej provincie redemptoristov na Slovensku. Je autorom monografií *Redemptoristi v Stropkove v rokoch 1921 – 1999* (1999), *Blahoslavený Metod Dominik Trčka, prvý protoigumen gréckokatolíckych redemptoristov na Slovensku 1945 – 1950* (2006), *Agent a špión Vatikánu*, *redemptorista Ján Ivan Mastiliak – slovenský účastník procesu proti A. A. Machalkovi a spol.* (2008), *Známy neznámy. Život a dielo redemptoristu Jána Ivana Mastiliaka (1911 – 1989)* (2009) a *Dokumenty k procesu s Augustinom A. Machalkom a spol.* (2009).

Bc. Pavol Marciš (1988) Študent Právnickej fakulty Univerzity M. Bela v Banskej Bystrici. Vojenský historik zameriavajúci sa na výskum slovenskej faleristiky v rokoch 1939 – 1945. Venuje sa problematike slovenskej armády 1939 – 1945 a vojenskej justícii. Je zakladateľom Slovenskej faleristickej spoločnosti. Napísal niekoľko odborných článkov a príspevkov.

PhDr. Pavel Mičianik, PhD., M.A. (1973) Absolvoval štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor anglický jazyk – história, a na Central European University v Budapešti, odbor Modern History. V súčasnosti pôsobí ako vedecký pracovník Ústavu vedy a výskumu UMB v Banskej Bystrici. Zaoberá sa politickými a vojenskými dejinami prvej SR (geopolitika, náboženstvo, ideológia, slovenská armáda v ťažení proti ZSSR) a vojensko-politickými konfliktmi v druhej polovici 20. storočia. Je autorom viacerých vedeckých prác publikovaných v domácich i zahraničných vedeckých časopisoch a troch dielov monografie *Slovenská armáda v ťažení proti Sovietskemu zväzu (1941 – 1944)*.

doc. PhDr. Peter Mičko, PhD. (1977) Absolvoval štúdium na Fakulte humanitných vied UMB v Banskej Bystrici, odbor história – slovenský jazyk a literatúra. Je pracovníkom katedry histórie FHV UMB v Banskej Bystrici. Venuje sa problematike hospodárskych dejín 1. SR, ako i otázke ukrajinských utečencov na Slovensku v roku 1944 a problematike pôsobenia Ukrajinskej povstaleckej armády na území Slovenska (1945 – 1947). Výsledky svojho výskumu prezentoval na domácich a zahraničných vedeckých konferenciách. Je autorom viacerých vedeckých štúdií a odborných článkov, monografie *Hospodárska politika Slovenského štátu (kapitoly z hospodárskych dejín Slovenska 1938 – 1945)* *Nemecký finančný kapitál a stredné Slovensko v rokoch 1939 – 1945* a spoluautorom monografie *Evakuácia v znamení úteku*.

Mgr. Ján Mitáč (1983) Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, odbor história – náuka o spoločnosti. Je pracovníkom Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa. Zaoberá sa najmä regionálnymi dejinami s dôrazom na územie zabraté Maďarskom po Viedenskej arbitráži. K uvedenej problematike publikoval niekoľko štúdií.

doc. PaedDr. Martin Pekár, PhD. (1975) Pôsobí na Inštitúte histórie Filozofickej fakulty PU v Prešove. Venuje sa najmä dejinám Slovenska v prvej polovici 20. storočia, regionálnym dejinám východného Slovenska a problematike postavenia menších na Slovensku v 20. storočí. Je autorom približne štyroch desiatok vedeckých a odborných prác, na ktoré zaznamenal približne 120 ohlasov, ako aj monografie *Východné Slovensko 1939 – 1945*. Ako zodpovedný riešiteľ a riešiteľ participoval na riešení niekoľkých výskumných projektov podporených VEGA MŠ SR a APVV. Absolvoval študijný pobyt na univerzite v Szegede.

Mgr. Peter Račko (1983) V rokoch 2002 – 2007 študoval na Fakulte humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici odbor slovenský jazyk a literatúra – dejepis. Od ukončenia štúdia pôsobí ako interný doktorand na Katedre histórie FHU UMB. Vo svojej vedecko-výskumnej činnosti sa zaoberá spolkovou organizáciou a činnosťou evanjelickej mládeže na Slovensku v rokoch 1918 – 1948.

Mgr. Jevgen Rogovj (1986) Absolvent Fakulty histórie Charkovskej národnej univerzity V. N. Karazina v Charkove, Ukrajina, odbor nových a najnovších dejín. V súčasnosti je doktorandom na Fakulte histórie Charkovskej národnej univerzity V. N. Karazina. V rokoch 2009 – 2010 absolvoval stáž na Katedre slovenských dejín Univerzity Komenského v Bratislave. Venuje sa spoločenskopolitickým dejinám Slovenska so zameraním hlavne na obdobie slovenského štátu 1939 – 1945. Je autorom niekoľkých štúdií v ukrajinských zborníkoch.

Mgr. Miroslav Sabol, PhD. (1974) Absolvoval štúdium na Pedagogickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Je pracovníkom Oddelenia dejín vied a techniky Historického ústavu SAV. Zaoberá sa dejinami hospodárstva a techniky na Slovensku v 20. až 50. rokoch 20. storočia. Ukončil doktorandské štúdium na tému vývoja elektrifikácie Slovenska v rokoch 1938 – 1948. Je autorom niekoľkých desiatok štúdií

a viacerých článkov. Je tiež spoluautorom kolektívnej monografie *Od osmičky k osmičke, Věda a technika v českých zemích v období 2. světové války a 1944 Slovenské národné povstanie* (všetky 2009).

PhDr. Michal Schvarc, PhD. (1975) Vedecký pracovník HÚ SAV a SNM – Múzea kultúry karpatských Nemcov v Bratislave. Venuje sa problematike nemeckej menšiny na Slovensku v rokoch 1918 – 1945 a slovensko-nemeckým vzťahom v období Slovenskej republiky 1939 – 1945. K uvedenej problematike publikoval viacero vedeckých štúdií a odborných a populárnych článkov. Je zostavovateľom viacerých edícií dokumentov k uvedenej problematike.

PhDr. Peter Sokolovič, PhD. (1981) Absolvent Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave, odbor história – slovenčina. Je pracovníkom Sekcie vedeckého výskumu Ústavu pamäti národa. Vo svojej práci sa venuje problematike spoločensko-politických dejín rokov 1938 – 1945 s dôrazom na organizáciu Hlinkovej gardy a región Trnavy a povojnovým politickým procesom s ľudáckymi exponentmi. Je autorom viacerých štúdií, popularizačných článkov, monografie *Hlinkova garda 1938 – 1945* (2009), spoluautorom syntéznej práce venovanej dejinám Trnavy (2010) a zostavovateľom zborníkov *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945* (2008) a *Od Salzburgu do vypuknutia Povstania* (2009).

PhDr. Jana Stráska (1979) Je absolventkou Pedagogickej fakulty UK v Bratislave, odbor slovenský jazyk a literatúra – dejepis. V súčasnosti pôsobí ako interná doktorandka na Katedre histórie FHV UMB v Banskej Bystrici. Vo výskumnej činnosti sa venuje regionálnym dejinám Žiliny a okolia, prevažne so zameraním na prvú polovicu 20. storočia.

PhDr. Pavel Suk (1970) Absolvent Západočeskej univerzity v Plzni, obor história-český jazyk. V súčasnosti interný doktorand Fakulty sociálnych vied Univerzity Karlovej v Prahe. V rokoch 1994 – 2010 starosta mesta Manětín. Dlhodobu sa venuje výskumu obdobia najnovších českých dejín 1938 – 1945 so špecializáciou na dobovú tlač a jej kontrolu, propagandu, antisemitizmu a osobnosti JUDr. Emila Háchu a Emanuela Moravca.

doc. PhDr. Pavol Tišliar, PhD. (1975) Absolvoval štúdium archívnickva a histórie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Pôsobí ako docent na Katedre archívnickva a pomocných vied historických na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, kde prednáša najmä historickú demografiu a geografiu. Je autorom a spoluautorom 11 vedeckých monografií – *Etnická a konfesijná štruktúra Gemera a Malohontu (prehľad stavu podľa vybraných statických prameňov v 18. - 1. pol. 20. storočia)*, *Mimoriadne sčítanie ľudu na Slovensku z roku 1919: Príspevok k populačným dejinám Slovenska*, *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*, *Vývoj úmrtnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*, *Populačný vývoj Podkarpatskej Rusi I. II.*, *Štruktúry obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1940*, *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919 – 1937*, *Lexikóny obcí pre územie Slo-*

venska I, Údaje o prirodzenej mene obyvateľstva Slovenska publikované v Pohyboch obyvateľstva Československa v rokoch 1919 – 1937 (analyticko-metodická príručka) (2007 – 2009) a učebných textov, publikovaných doma i v zahraničí. Je tiež zostavovateľom dvoch zborníkov a niekoľkých desiatok vedeckých štúdií.

Mgr. Stanislava Tomanová (1985) Vyštudovala odbor dejepis – slovenský jazyk a literatúra na Filozofickej fakulte Katolíckej univerzity v Ružomberku. V súčasnosti pôsobí ako stredoškolský pedagóg. Venuje sa vybraným problémom dejín prvej Slovenskej republiky, najmä pôsobeniu Hlinkovej gardy a regiónu Považskej Bystrice.

Mgr. Jozef Vicen (1976) V roku 2005 ukončil štúdium na Fakulte humanitných vied Univerzity Mateja Bela, odbor história – filozofia. V súčasnosti je externým doktorandom uvedenej univerzity. Venuje sa problematike perzekučno-represívnej politiky štátu a sociálnej politiky na Slovensku v 20. storočí. Od roku 2006 pracuje na oddelení sociálnoprávnej ochrany a sociálnej kurately Úradu práce sociálnych vecí a rodiny Trenčín.

ISEN: 978-80-89335-37-4

